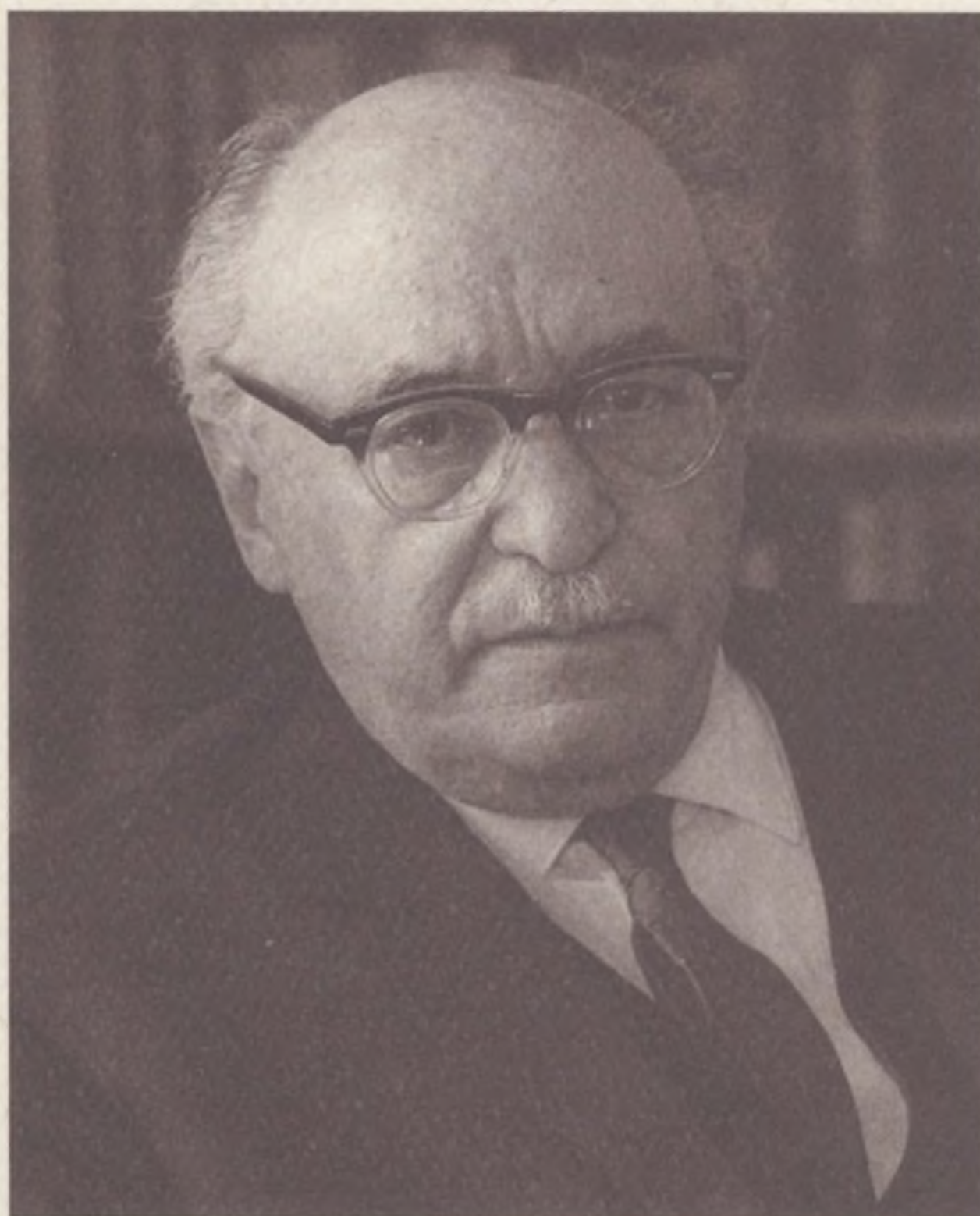

זלמן שזר

הנשיא השלישי

מבחר תעודות מפרקי חייו [1889 - 1974]

גנוז המדינה

למן שזר, הנשיא השלישי של מדינת ישראל, היה דמות שונה ומיוחדת בקרב מנהיגי היישוב ומדינת ישראל. בספר זה מובא לראשונה מבחר תעודות מפרקי חייו, והוא מציג אדם שעשייתו הציבורית הייתה טבועה בחותם עמוק של עולמו הרוחני. היסטוריון, תלמיד חכם ונאמן הספרות העברית, שידע לשלב סוציאליזם עם חכמת ישראל, מדינאות עם דברי הימים, עיתונאות עם שירה וציונות בלתי מתפשרת עם יחס חם למסורת היהודית ולעיירה היהודית בגולה.

תעודות רבות ובהן נאומים, מכתבים, מאמרים וקטעי יומן מציגות את עבודתו המפלגתית והציונית של שזר, שהייתה שזורה בחייו האינטלקטואליים והתנהלה לצד לימודיו ומחקריו ההיסטוריים, מאמציו לעידוד התרבות והספרות העברית ויצירתו הספרותית.

תרומתו לחיי הרוח והתרבות ביישוב, במדינה ובתפוצות מוצגת בספר גם דרך סיפור עבודתו העיתונאית ארוכת השנים, בעיקר בעיתון 'דבר'; תיאור תקופת עמידתו בראש משרד החינוך והתרבות בחודשים המכוננים של מערכת החינוך, שבמהלכם הביא להחלת חוק חינוך חובה לכל ילדי ישראל; והשנים שבהן פעל בהנהלת הסוכנות היהודית והביא לידי ביטוי את תפיסתו הציונית המיוחדת, שנתנה מקום חשוב לעבודה החינוכית והתרבותית בקרב הקהילות היהודיות בתפוצות.

ימיו של שזר בבית הנשיא בשנים 1963-1973 מתועדים בספר בהרחבה. המסמכים מציגים את סגנון נשיאותו - שהתאפיין באוזן קשובה לכול, פתיחות אנושית ואהבת אדם - ואת ההדגשים ששם לעצמו בעבודתו הנשיאותית, כמו קירוב יהודי התפוצות, עידוד חיי הרוח והיצירה הספרותית וצמצום השסעים בחברה הישראלית. מכתבים אחדים אל הרבי מליובאוויטש מתקופה זו, שלא פורסמו עד כה, מרחיבים בתיאור קשריו המיוחדים עם תנועת חב"ד ועם העומד בראשה.

מכתבים רבים אל בני משפחתו פותחים צוהר אל חייו האישיים של שזר - אל ילדותו ונעוריו בעיירה סטויבץ, אל נפתולי חייו עם אשתו רחל כצנלסון-שזר ואל פרשת גידולה של בתם רודה שידעה שעות של התרוממות רוח לצד צער ומכאוב.

זלמן שזר

הנשיא השלישי

מבחר תעודות מפרקי חייו
(1889-1974)

מדינת ישראל

גנזך המדינה

הסדרה להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה

זלמן שזר

הנשיא השלישי

מבחר תעודות מפרקי חייו

(1889-1974)

עורכת הסדרה: ימימה רוזנטל

ערך וכתב מבואות: חגי צורף

ירושלים תשס"ח

מדינת ישראל
גנזך המדינה

הסדרה להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה

ועדת המערכת:
יו"ר: יהושע פרוינדליך
ימימה רוזנטל
חגי צורף

מזכירת מערכת: ליה בן-צבי
עריכה לשונית: יהודית שמש

עיצוב: אנטולי דונדה
עריכה גרפית: אליס סימן-טוב

כל הזכויות שמורות

עיצוב, הפקה, הדפסה וכריכה:
דפוס פרינטיב, ירושלים

ISBN 978-965-279-036-1

תוכן העניינים

הקדמה.....	ז
ציוני דרך בחייו של זלמן שזר.....	יב
רשימת התעודות, תוכנן ומראי המקום.....	טו
פרק ראשון: חסיד, סוציאליסט ותלמיד, 1889-1914.....	1
א. ילדות בסטויבץ, פלך מינסק 2 ♦ ב. בחור סוציאליסט ב'פועלי ציון' 11 ♦ ג. באקדמיה לחכמת ישראל: תלמיד מאוהב 16 ♦ ד. ביקור בארץ-ישראל 27 ♦ ה. תחת רשמי הביקור בארץ-ישראל 35 ♦ ו. סטודנט באוניברסיטה וחוקר התנועה השבתאית 43	
פרק שני: בברלין בעת מלחמת העולם הראשונה, 1914-1918.....	65
א. שבוי אזרחי 66 ♦ ב. פעילות ציבורית ועיתונאית ערב סיום המלחמה 80	
פרק שלישי: במזכירות 'הברית העולמית של פועלי ציון', 1919-1924.....	87
א. משלחת 'פועלי ציון' לארץ-ישראל 88 ♦ ב. במזכירות 'הברית העולמית של פועלי ציון' המפולגת 97 ♦ ג. לקראת שיבה לארץ-ישראל 107	
פרק רביעי: חזרה לארץ-ישראל: חבר מערכת 'דבר', שליח ושגריר נודד, 1924-1929.....	117
א. ב'אחדות העבודה' ובהסתדרות העובדים הכללית 118 ♦ ב. 'דבר': עיתון פועלי ארץ-ישראל 124 ♦ ג. איש רוח, שליח לתפוצות ונואם בחדס 129 ♦ ד. רודה 140 ♦ ה. בעיצומה של פעילות ציבורית: חוקר ומשורר לעת מצוא 143	
פרק חמישי: שנים של משברים ביישוב ובתפוצות, 1929-1936.....	155
א. מול מציאות מדינית חדשה 156 ♦ ב. כמות משוררים: רחל המשוררת וחיים נחמן ביאליק 168 ♦ ג. 'לאור המדורה של ברלין': ספרים יהודיים נשרפים בגרמניה הנאצית 178 ♦ ד. לבטים מוסריים בימים של קרע ביישוב 186 ♦ ה. כמאבק על עצמאותו של 'דבר' לאחר רצח ארלוזורוב 188 ♦ ו. בעל תומך ואב דואג בעת לימודים ושליחות מעבר לים 193 ♦ ז. עם פרוץ 'המרד הערבי': פעילות מדינית ודאגה ממרחקים 200	
פרק שישי: עורך בפועל של 'דבר' בימי מאורעות ומלחמה, 1936-1941.....	207
א. העיתון נתון בידי 208 ♦ ב. בימי פולמוס החלוקה 218 ♦ ג. ההתמודדות ב'דבר' עם הצנזורה הממשלתית 223 ♦ ד. 'לא תרצח': הבלגה או תגובה 230 ♦ ה. מחלוקות פנים יישוביות בימי מלחמה עולמית 237 ♦ ו. הלב עם יהודי ברית המועצות הלוחמת בגרמניה הנאצית 246	
פרק שביעי: בין כיליון לתקווה מדינית, 1942-1948.....	251
א. 'כי שאול חטאו לנו הפעם': שואת יהודי אירופה 252 ♦ ב. ענייני תרבות ושפה עברית בימי מלחמה עולמית 257 ♦ ג. 'ההתחמקות הנפשית הזאת ישנה בתוך אומתנו' – היישוב והשואה 262 ♦ ד. עיתונות לוחמת בימי המאבק המדיני והצבאי בכריטים 270 ♦ ה. ימים של אהבה וצער לצד חיי תרבות 276 ♦ ו. 'מסע על פני ארצות הכיליון' 289 ♦ ז. ימי הכרעה בעצרת האו"ם 301	

פרק שמיני: שר החינוך והתרבות בשנות העיצוב, 1950-1948.....	313
א. מדינה מתגבשת בראי ההיסטוריה 314 ♦ ב. חוק חינוך חובה 325 ♦ ג. הקמת כפר חב"ד וענייני התרבות 336 ♦	
ד. משבר החינוך במחנות העולים 342 ♦ ה. החינוך במגזר הערבי 354 ♦ ו. פרישה ממשרד החינוך 356	
פרק תשיעי: הסברה, תרבות וחינוך בסוכנות היהודית, 1955-1951.....	367
א. בהנהלת ההסתדרות הציונית הנאבקת על מעמדה 368 ♦ ב. בראשות מחלקת ההסברה והמחלקה לחינוך ותרבות	
בגולה 374 ♦ ג. דאגה ליהודים מעבר ל'מסך הברזל' ועליית יהודי צפון אפריקה 384 ♦ ד. ענייני תרבות יהודית	
וציונית בגולה 393 ♦ ה. קשרים עם הרבי מליובאוויטש וטיפול בענייני כפר חב"ד 405	
פרק עשירי: יושב ראש כפועל של הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, 1963-1956.....	409
א. ענייני עלייה וקליטה 410 ♦ ב. הכינוס העיוני העולמי 417 ♦ ג. שזר ובן-גוריון: מחלוקת והסכמה בשאלות מעמד	
ההסתדרות הציונית ו'מיהו יהודי' 425 ♦ ד. שזר בן 70: איש רעים ומשורר 435 ♦ ה. שינויים ארגוניים ואישיים	
בסוכנות היהודית 442 ♦ ו. מסע אל יהדות ברית המועצות 449	
פרק אחד-עשר: הנשיא השלישי של מדינת ישראל, 1968-1963.....	459
א. מהנהלת הסוכנות אל נשיאות המדינה 460 ♦ ב. החודשים הראשונים לנשיאות וביקור האפיפיור 463 ♦ ג. בענייני	
החברה הישראלית 468 ♦ ד. פעולה למען יהודי ברית המועצות וכינון היחסים עם גרמניה 474 ♦ ה. הרכבת ממשלות	
וחנינה לנידונים 481 ♦ ו. 'נשיאו המובהק של עם הספר' 489 ♦ ז. מסע לאורכה של אמריקה 492 ♦ ח. חסיד חב"ד	
500 ♦ ט. בין בן-גוריון לאשכול 503 ♦ י. המתנה, מלחמה וניצחון 506 ♦ יא. נשיאה של מדינה ששינתה את פניה 511	
פרק שנים-עשר: נשיא המדינה בכהונה שנייה, 1974-1968.....	523
א. מעורבות אישית וציבורית בגורלם של ילדים מוגבלים 524 ♦ ב. עניינים שנויים במחלוקת בסוף ימי לוי אשכול	
528 ♦ ג. ביקור בסיני ועיסוק בזכויות האדם 535 ♦ ד. בדאגה לטובת החברה הישראלית על סף גיל הגבורות 544 ♦	
ה. בענייני תרבות חילונית, תרבות תורנית ותורת חב"ד 553 ♦ ו. הבעת עמדות בעניינים מדיניים וחברתיים בציבור	
ובאוזני הרבי מליובאוויטש 568 ♦ ז. יחסים עם 'הכס הקדוש' 573 ♦ ח. שנה אחרונה לנשיאות במשכן החדש 580 ♦	
ט. אזרח מן השורה 591	
ציונים ביוגרפיים.....	597
רשימה ביבליוגרפית.....	615
רשימת המקורות של התמונות.....	620
כותרות התמונות המופיעות בשערי הפרקים.....	622
מפתח השמות והעניינים.....	623

ה ק ד מ ה

כרך ההנצחה לזמן שזר הוא השביעי בסדרת הספרים שמוציא גנזך המדינה במסגרת החוק להנצחת נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה (1986). רק חלק מחיי העשירים והמגוונים של שזר זכו עד היום לתיאור. שזר פרסם את זיכרונותיו מעיירת ילדותו בספרו 'כוכבי בקר' וכן ראו אור ספרים אחדים ובהם מבחר ממאמריו, מדבריו ומרשימותיו העיתונאיות. חליפת מכתביו עם אשתו רחל כצנלסון-שזר מובאת בחלקה הגדול בספר 'החופים השנים' שערכה מיכל הגתי. ספרים אחדים שכתבו אלכסנדר מנור ואחרים פורסים את הגותו ומתארים בקצרה את חייו ואת שנותיו בבית הנשיא. תיאור מפורט של מערכת יחסיו עם הרבי מליובאוויטש ומכתבי הרבי אליו אפשר למצוא בספר 'נשיא וחסיד' שערך שמואל קראוס.

בספר זה מובאות מבחר תעודות של שזר מכל תקופות חייו, מרביתן מתפרסמות כאן בפעם הראשונה. התעודות בלויית המבואות ההיסטוריים מציגים בפני הקורא ביוגרפיה מתועדת של הנשיא השלישי.

זמן שזר זכור בתור נואם מחונן, איש רוח, נאמן הספר העברי והתרבות העברית. התעודות המתפרסמות בספר מעידות שבתפקידו כנשיא המדינה פעל שזר רבות לקדם את התחומים האלו בבית הנשיא, וכדברי אחד מידידיו 'היה הלכה למעשה נשיאו המובהק של עם הספר'. תקופת נשיאותו של שזר, השנים 1963-1973, הייתה בבואה נאמנה לדרכו הציבורית בשנים שקדמו לה, דרך שהייתה טבועה בחותם עמוק של עולמו הרוחני. עשייתו החברתית והמדינית הענפה בתנועת הפועלים, בתנועה הציונית ובמדינת ישראל הייתה מלווה בתחושה היסטורית עמוקה, פרי חיי הלימוד והמחקר שניהל בעיקר בצעירותו; פעילותו העיתונאית ארוכת השנים הלכה שלובת זרוע עם יצירתו הספרותית ועם עולמו התרבותי.

בהיותו ילד ונער צעיר בעיירה סטויבץ ברוסיה הלבנה ספג שזר את אוירת 'העיירה היהודית' והחל להתוודע לשפה העברית ולספרות העברית ולאוצרות התרבות היהודית. 'אימתי התחיל להתרקם בלבי היחס המיוחד לספר ולספרייה? מאז שניתנה לי הרשות לעזור לאבא "לאוורר" את ספריו בערב פסח ולנקותם מכל חשש של חמץ', כתב לימים (תעודה 89). בן 14 החל לפסוע את צעדיו הראשונים בעולם העיתונות כשערך ב-1903 את 'הירחון: עתון עברי אורגן ציוני' שנכתב כולו בכתב ידו והופץ בסטויבץ ובסביבותיה. באותן השנים החל גם בפעילות רעיונית סוציאליסטית כשהצטרף לסניף של פועלי ציון בסטויבץ והשפיע על דרכו. בלימודיו באקדמיה לחכמת ישראל בפטרבורג בשנים 1908-1912 ולאחר מכן באוניברסיטאות בפריבורג, שטרסבורג וברלין בשנים 1912-1919 הרחיב שזר את השכלתו הכללית בעיקר בפילוסופיה ובהיסטוריה. בהשפעת מורו הנערץ ההיסטוריון שמעון דובנוב אימץ את התפיסה בדבר המשכיות ההיסטוריה היהודית בכל הדורות ונתן מקום נרחב לחקר תולדות התנועות המשיחיות ובעיקר התנועה השבתאית. בשנים אלו הלך שזר והרחיב גם את פעולתו העיתונאית ואף החל למשוך בעט סופרים, בעיקר בעט משוררים. ב-1916 בישבו בברלין שורר כך:

את רעותי מצאתי עצובה / ואקטן בעיני מאד / ויקל בעיני יגוני / וששוני ואסוני אין עוד. (תעודה 11)

בשנות העשרים עזב שזר את לימודיו והחליט להקדיש את זמנו לפעולה ציבורית ועיתונאית בתנועת הפועלים הציונית. בשנים 1920-1924 היה מראשי המזכירות העולמית של פועלי ציון בווינה ואחר כך בברלין, ולאחר שובו לארץ-ישראל ב-1924 היה מראשי אחדות העבודה, מפא"י וההסתדרות הכללית. בעבודתו התנועתית בארץ-ישראל ובחו"ל עסק שזר בהכוונת דרכם ובחיזוק מעמדם של המפלגה ושל מוסדותיה, ובדיונים הביע את עמדותיו והשפיע על ההחלטות שהתקבלו בענייני חברה ומדיניות רבים כגון היחסים עם הערבים, המאבק עם הימין האזרחי ועם הרוויזיוניסטים, יחסי עבודה בהסתדרות, תכניות לעתידה של ארץ-ישראל, שאלת הגיוס לצבא הבריטי ועוד (ראו למשל תעודות 39, 79).

אולם לצד העיסוק בענייני השעה נכון לשזר תפקיד מיוחד בתנועת העבודה הציונית. הוא היה האיש שנקרא להעשיר את התנועה באוצרות התרבות היהודית, הספרות והשפה העברית ולחבר אותה אל שורשיה ההיסטוריים. בשעות חגיגות או לחלופין בימים של משבר נבחר להעניק לתנועה את הנשמה היתרה שחסרה לה לעתים: 'תודת צבא מגשימי החזון, אשר בתוקף דברו יצא עם שחר להיאבק את שר ההיסטוריה שלנו ולא ירפה ממנו עד אשר יוכל לו', אמר בנאום חגיגי בוועידת ההסתדרות לרגל מלאות 60 למשורר חיים נחמן ביאליק (תעודה 54). שזר קנה לו שם בזכות יכולת הנאום שלו ובזכות סגנונו הרטורי המיוחד שהתאפיין בהתלהבות אדירה, בקול רועם ובשפת גוף דרמטית. הוא עצמו העיד על 'אותה ההתפרצות המשונה בשעת ההרצאה ואותה אפסות הכוחות אחריה' (תעודה 44).

לשזר נכון גם תפקיד חשוב בתנועת העבודה וביישוב היהודי בארץ-ישראל בכל הקשור לתעמולה, להסברה ולקביעת השיח התרבותי, וזאת בזכות היותו חבר במערכת העיתון 'דבר' מיום היווסדו. עורך העיתון ברל כצנלסון וחברי המערכת – שזר, משה ביילינסון, משה שרתוק, דוד זכאי ואחרים – ראו לעצמם חובה להפוך את העיתון לכלי חינוכי, להשפיע באמצעותו על קובעי המדיניות ולעמוד על משמר אופייה המצפוני והמוסרי של תנועת הפועלים. בעת המאבק החריף עם הרוויזיוניסטים בשנות השלושים היה שזר מראשי הלוחמים במפא"י למען דרכי מאבק שאינן אלימות ולמען שמירת רמתו התרבותית ועמדותיו העצמאיות של העיתון. על הביקורת משורות המפלגה על סגנונו התרבותי מדי של 'דבר' לעומת הסגנון המשתלח של עיתוני הימין השיב: 'בדרך הזאת לא נכבוש קוראים נוספים אלא נקבור את הרגשת ה"דרך ארץ" של הנוער אל עיתונותנו' (תעודה 58). ב-1936 התמנה לעורך ראשי של 'דבר' וב-1944 לעורך האחראי של העיתון. נאמן לתפיסתו ההומנית ולגישתו הפשרנית הקדיש שזר את כותרת העיתון ב-5 באוגוסט 1940 למותו של מנהיג התנועה הרוויזיוניסטית זאב ז'בוטינסקי והוסיף דברי הערכה חמים לדרכו הציונית. למבקריו הנוקבים בוועד הפועל של ההסתדרות השיב שזר: 'והלא ביום ההוא מת לא רק ז'בוטינסקי זה שלחם בציונות ולחם בהסתדרות והיה לנו אויב ויריב. באותו יום מת כל ז'בוטינסקי, ואנו מחויבים לעשות את החשבון כולו, לשוותו לנגד עינינו על כל גילוייו' (תעודה 75).

פעילותו העיתונאית של שזר הייתה קשורה בקשר בל יינתק לאהבתו הרבה לספר ולספרות. הוא פעל לקדם את הסופר העברי ולתת לו במה במסגרת ה'מוסף לשבתות ומועדים' של 'דבר' והוצאת הספרים של העיתון. 'אכן גדולה היריעה שלך ואין לבך ועטך לפכים קטנים כרגע. אבל רעבון קוראנו גדול, והוא הן הקורא הנאמן העיקרי שלך', כתב לסופר חיים הזז ב-1927 בהצעה שיפרסם מיצירותיו בעיתון (תעודה 46). בתור עורך ראשי של הוצאת 'עם עובד' מ-1944 נתן שזר במה לעשרות סופרים ויוצרים עבריים, רבים מהם נמנו על חוג מכריו הקרובים מעולם הספרות והאקדמיה ובהם מרטין בובר, גרשם שלום, ש"י עגנון, חיים הזז, לאה גולדברג ורחל בלובשטיין, היא 'רחל המשוררת', שאליה נקשר בעבודות רגשיים עזים (ראו למשל תעודות 53, 84).

דרכו של שזר בתנועת העבודה השתלבה בדרכו הציונית. ב-1921 השתתף בפעם הראשונה בקונגרס הציוני ואף נשא בו דברים (תעודה 32) ומאז היה לפעיל ציוני מסור ולאחד מנציגיה של תנועת הפועלים במוסדות הציוניים הבכירים. בהשפעת לימודיו ומחקריו גרס שזר שהציונות אינה תנועה מהפכנית שיצרה מפנה בהיסטוריה היהודית אלא יש לראותה כחלק מרצף ההיסטוריה היהודית וכהמשך של העליות המשיחיות מן העבר, אם כי בלבוש חילוני. לפיכך טען שבניית עתיד של אומה אינו יכול להיעשות מתוך התכחשות לעברה אלא מתוך מיזוג של תהליכי עבר והווה. הוא התנגד לשלילת הגולה הקיצונית שאפיינה אגפים מסוימים בתנועה הציונית ושלל את ההתנכרות למסורת היהודית שאפיינה חלקים נכבדים של תנועת הפועלים הציונית. שזר גילה יחס חם למסורת היהודית, לשפת היידיש, לעיירה היהודית וליצירה היהודית בתפוצות ישראל. הוא היה מראשי הטוענים שיש לתנועה הציונית חובה מוסרית כלפי הקהילות היהודיות בגולה ושעליה להשקיע גם בפעולה חינוכית ותרבותית בקרבן. שזר היה קשוב תמיד לקהילות בתפוצות והפך למעין שליח ושגריר נודד של ארץ-ישראל העובדת ושל התנועה הציונית. הוא יצא לשליחויות רבות בענייני מגבית ובעניינים ציוניים, השתתף במספר רב של ועידות וכינוסים יהודיים וציוניים ונשא בהם דברים (ראו למשל תעודות 43, 64). הוא מצא בנקל מסילות אל לבם של כל הזרמים ביהדות. בתור בן למשפחה של חסידי חב"ד קשר ב-1947 קשרים מיוחדים עם תנועת חב"ד ועם העומד בראשה הרבי מליובאוויטש – תחילה הרב יוסף יצחק שניאורסון (הרי"צ), ולאחר מותו ב-1950 עם יורשו הרב מנחם מנדל שניאורסון. שזר היה מיוזמי הקמת כפר חב"ד בישראל ב-1949 והרבה להפעיל את השפעתו ואת קשריו כדי לקדם את ענייני התנועה והכפר (ראו למשל תעודות 115, 167).

שזר זכה להכיר לעומק את קהילות ישראל בתפוצות ובעיקר באירופה המזרחית. הוא ראה את חלקן בפריחתן, אחרות בשקיעתן הנמשכת, ולדאבונו הרב ראה גם ככיליון של רבות מהן. ב-1947 יצא למסע ברחבי פולין שלאחר הכיבוש הנאצי והשמדת יהודיה. הוא עבר בעיירות שכה היטיב להכיר אותן ואת צביון היהודי ובלב כואב ראה כיצד לא נותר בהן עתה זכר יהודי: 'נמחקנו לחלוטין מעל פני "העיירה שלנו"', כתב ב'דבר' והוסיף: 'עשרות ומאות בשנים הטבענו כאן בהמונינו, בנערינו ובזקנינו, את עקבות חיינו הסוערים, ובן-לילה אחד, ליל עברות, נעקרנו כולנו עם עקבותינו גם יחד, והיינו כאילו לא היינו פה מעולם' (תעודה 88).

ב-1949 התמנה שזר לשר החינוך הראשון של מדינת ישראל ואחר כך ב-1952 וב-1953 התמנה לראש מחלקת ההסברה ולראש המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה של הסוכנות היהודית. הוא ראה בהתמנותו לתפקידים אלה הזדמנות לקדם את הרעיון שהטיף לו כל חייו – הצבתם של ענייני החינוך והתרבות במקום חשוב ואולי אף שווה בסדר העדיפויות הלאומי והציוני לענייני מדיניות, ביטחון, כלכלה והתיישבות. הוא יזם כמה מן הצעדים המכוננים של מערכת החינוך בישראל והיה שותף למימושם. החשוב שבהם הוא החלת חוק חינוך חובה חינוך לכל ילדי ישראל. 'האם ניתן לכתם ממאיר זה שיוסיף לאכול בנו וששנה שנה נהיה מצווים להקריב למולך הבורות, חוסר התורה – וכן גם לעבריינות, למחלות, ולהרס, אלפי ילדים ולהפקירם אל מחוץ לערכי האדם?' שאל בעת הצגת החוק בכנסת (תעודה 100). שזר הגביר מאוד את הפעילות החינוכית והתרבותית של ההסתדרות הציונית בתפוצות ברוח תפיסתו הציונית, שאותה פרס בוועד הפועל הציוני בנובמבר 1952: 'הרי קיים בעולם רק כוח אחד ויחיד אשר יכול להיות "אם היהודיות" ולהאציל עליהן מרוח הגאולה, להכשירן לעבודה יהודית יוצרת ולעזור להן במלחמתן נגד הסכנה הגדולה של שמד והתבוללות ונגד הפיכתן לאבק אדם: זוהי התנועה הציונית העולמית' (תעודה 110).

משנבחר שזר לנשיא המדינה במאי 1963 ביקש לעשות את בית הנשיא לביתו של העם היהודי כולו – לתת מקום נרחב לתרבותו על כלל גווניה ולהביא לקירוב תושבי ישראל אל קהילות ישראל בתפוצות. בין פעולותיו היו הקמת קרן עמו"ס – עידוד מלומדים וסופרים – לתמיכה בהוצאה לאור של כתבים ספרותיים, וייסוד 'החוג לידיעת עם ישראל בתפוצות' בבית הנשיא, שנועד לעודד בקרב הציבור בארץ הבנה והיכרות עמוקה יותר עם יהודי העולם (ראו למשל תעודות 145, 153). הוא הקדיש תשומת לב רבה ליהודי התפוצות ועקב בדאגה אחר מצבן של קהילות ישראל שחיו במצוקה והיו נתונות לרדיפות, ובהן הקהילה היהודית בברית המועצות ערש מולדתו. ב-1965 פנה אל אנסטס מיקויאן, נשיא הסובייט העליון בברית המועצות, וביקש להקל את היציאה מברית המועצות על היהודים שמבקשים לעלות לישראל במסגרת איחוד משפחות משום ש'מכל קצווי המדינה מגיעה לאוזניי זעקתם של אנשים סובלים אלה ואין ביכולתי לעזור להם' (תעודה 140).

בתור נשיא לא היה שזר מעורב בקבלת החלטות בתחומי חברה ומדיניות, אולם מתוקף תפקידו נדרש לנושאים אלו. השסעים הגדולים בחברה הישראלית הדאיגו אותו והוא פעל לצמצומם. בשעות של התרוממות רוח כמו לאחר הניצחון במלחמת ששת הימים, ובשעות של אבל לאומי כמו אחרי רצח הספורטאים היהודים במינכן בספטמבר 1972 נהג שזר להביא במסגרת ברכתיו המסורתיות לראש השנה ויום העצמאות דברי שבח, עידוד או נחמה. 'הצבי ישראל – על במוותינו חללים', כך פתח את ברכתו לרגל ראש השנה תשל"ג שחל ימים ספורים לאחר רצח הספורטאים הישראלים (תעודה 174).

תפקידיו הרשמיים הייצוגיים לא משכו בדרך כלל את תשומת לב הציבור. אולם היו בהם כאלו שעוררו עניין רב כגון הגשת כתב האמנתו של שגריר גרמניה המערבית בישראל עם קשירת היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות באוגוסט 1965. לטוענים שעליו להימנע מלקבל את פני השגריר עקב משקעי העבר ענה שזר שיש לשרת את המדינה: 'גם במעשים המכווצים את הלב כמו בצבת, ודווקא בשעת מבחן קשה שהוא כולו מכאובים' (ראו למשל תעודות 141, 142). ביקורו ההיסטורי של האפיפיור פאולוס השישי בישראל בינואר 1964 והמחלוקת שליוותה את ההחלטה בדבר המקום שבו יקבל הנשיא שזר את פניו – מגידו או ירושלים – עוררו אף הם פולמוס ציבורי שמצא את הדיו בבית הנשיא (ראו למשל תעודות 137, 138).

שזר היה מנוע מלהתערב במחלוקות החריפות בין שמאל לימין שהתעוררו בעקבות מלחמת ששת הימים בעניין עתיד השטחים המוחזקים, היחס לתושביהם הערבים והדרכים לפתרון הבעיות בין ישראל לשכנותיה, אולם הוא מצא דרכים להביא את עמדותיו בפני הציבור תוך שמירה על מידת הזהירות הראויה. הוא שלל את העמדות הקיצוניות הן

משמאל והן מימין ותמך תמיכה מסויגת בהתיישבות כלשהי בשטחים ובייחוד בעיר חברון; הוא יצא חוצץ נגד תופעות של חוסר סובלנות ופגיעות במתנגדים פוליטיים כפי שאמר בנוגע להתקפות של חוגי הימין על נחום גולדמן ותומכיו: 'אם דעותיו מסולפות, יש להתנגד להן בכל כוח השכנוע. אבל לא להפוך אותו בן רגע ל"בוגד" ולהחרים את כל מי שעומד במחיצתו. לאן נגיע?!' (תעודה 168). כל חייו פילל שזר להגיע אל השלום המיוחל ודחק בראש הממשלה גולדה מאיר לגלות מתינות ולחפש כל דרך לשלום: 'לכך יש לחתור בכל כוחות הגוף והנפש ולכך נגיע' (תעודה 173).

לצד ענייני הציבור, המחקר, העיתונאות והתרבות, נותנות התעודות המתפרסמות בספר מקום נרחב גם לחייו האישיים של שזר. המכתבים שכתב לבני משפחתו בגיל הנערות המוקדמת מאירים את קשריו עמם ומציגים את התרשמויותיו כשיצא בפעם הראשונה מתחומי עיירתו וסביבתה ופגש עולם יהודי שונה ובלתי מוכר. כך למשל תיאר את יהודי פולין ב-1903: 'רק את דרכי הקיצוניים יאחזון ואת הדרך האמצעי, הדרך היותר טובה שיבור לו האדם, אותה יעזבו. מהם: או חסידים חשוכים או פולנאים בני־דת משה' (תעודה 3). מכתבי האהבה הנרגשים שכתב לרחל כצנלסון, הצעירה שהכיר ב-1908 ונשא לאישה ב-1920, חושפים בלשונם הפיוטית את דמותו של צעיר רומנטיקן ומיוסר בגעגועיו אליה: 'רוגעים וקדושים חדרו דברייך המרפאים עמוק לתוך לבי. נכנסו ונחרתו בי באותיות אש של מבטך, וקורנים הם שם לנצח נצחים', כתב לה ממלין ב-1908 (תעודה 8). בשנים מאוחרות יותר התנהלו חיי המשפחה בצל פרידות ממושכות בשל הנסיעות הארוכות של שניהם לחו"ל. המכתבים שהחליפו שימשו לא אחת אמצעי הקשר החשוב ביותר ביניהם: 'הפרספקטיבה המשוונה הזאת: שבתי הביתה – יצאת את, את תשובי על מנת שאוכל לצאת אני. להרבה זמן אין זאת דרך כלל, אשתי, אשתי שלי', כתב שזר במרס 1933 לרחל, ששהתה אז באמריקה (תעודה 55). כחוט השני עוברת לאורך פרקי הספר פרשת גידולה של בתם רודה, שנולדה ב-1921 כשהיא לוקה בתסמונת דאון. רגעי התקווה לצד החשש והכאב שליוו את חייהם עמה ואת הדאגה לחינוכה נפרסים במכתבים שכתב לרחל, כמו מכתב מברלין ב-1927 ובו רשמיו לאחר שהות של כמה ימים בחברתה של רודה: 'ויש לי הרגשה ברורה, כי הרבינו לחטוא על אשר התייאשנו וגם האמנו לעלילות מרובות עליה. נחמדה הילדה ובאהבה ושקט וסבלנות אפשר לפעול הרבה מאוד' (תעודה 45). כשבגרה רודה החלה להחליף מכתבים עם אביה ואחדים ממכתביו אליה מצאו את דרכם אל דפי הספר (ראו למשל תעודות 62, 114).

בספר מובאות 179 תעודות, שנבחרו מתוך כ-3,000 מסמכים של שזר שאספנו בארכיונים, בספריות ובעיקר בגנוזי המדינה, במכון גנזים, בארכיון הציוני המרכזי, בארכיון העבודה והחלוץ ובארכיון מפלגת העבודה. מצאנו שתעודות שקשורות לכמה מתחומי פעילותו, ובעיקר ענייני המחקר המדעי, מתאימות פחות לפרסום בספר זה, לכן הסתפקנו בפרסום מספר מצומצם מהן. את מרבית מאמריו המחקריים של שזר אפשר למצוא בספריו. שזר ניהל חליפת מכתבים סדירה עם העומד בראש תנועת חב"ד – הרבי מליובאוויטש. לצערנו רק העתקים מעטים ממכתביו אלו, כולם מתקופת הנשיאות, נמצאים בידנו, ואת חלקם פרסמנו. למרות מאמצינו לא עלה בידינו לקבל העתקים של מרבית מכתביו אל הרבי, שמצויים בארכיון הרבי בניו יורק.

הבעת תודה

ברצוננו להודות לכל האנשים שסייעו לנו בהכנת הספר. תודה למר חיים ישראלי, שהיה יושב ראש ועדת ההיגוי של המועצה להנצחת נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה, המלווה את מפעל ההנצחה מראשיתו; לגנזי המדינה לשעבר ד"ר טוביה פרילינג ולגנזי המדינה בהווה ד"ר יהושע פרוינדליך, שהיו שותפים פעילים בגיבוש מתכונת הספר; לצבי יקותיאל, מנהל מרכז שזר, שסייע לנו והעמיד לרשותנו את אוסף התצלומים שמצוי במרכז.

מיכל הגתי ז"ל לא חסכה כל מאמץ כדי להעניק לנו מהידע הרב שלה על קורות משפחת שזר והעמידה לרשותנו את כל החומר התיעודי ואת כל התמונות שהיו ברשותה. ברצוננו להודות לאישה, חיים הגתי יבדל"א, שהמשיך בכך לאחר מותה. תודה לולדימיר (וולודיה) ואלי לינדר שסייעו לנו במידע על המשפחה והעמידו לרשותנו תמונות מחייה; לשולמית כהנא שסייעה לנו במידע על שזר והעמידה לרשותנו תמונות מאוספה הפרטי ולאחרון וישראל מכטיי שסייעו לנו במידע על אביהם מרדכי, מידידיו של שזר.

תודה לפרופ' יחיעם ויץ, שקרא את כתב היד והעיר לנו הערות מועילות רבות, וכמו כן קרא את הציונים הביוגרפיים, הוסיף פרטים ותיקן אי־דיוקים שנפלו בהם; למוקי צור, ליהודה דומיניץ ולמאיר חובב שהתראיינו אצל

עורך הספר והוסיפו לנו מידע רב על פרקים בחייו של שזר; לשמואל קראוס ולשניאור ברגר, שסייעו לנו בקשר עם מוסדות חב"ד.

תודה למנהלי הארכיונים בארץ ולעובדיהם שסייעו באיתור החומר התיעודי לספר: חדווה רוכל ודבורה סתווי ממכון גנזים; רחל רובינשטיין מהארכיון הציוני; יעל תדמור, אלכסנדרה תומרינסון ונתי קנטורוביץ מארכיון העבודה והחלוץ; ומיכאל פולישצ'וק וחיה זיידנברג מארכיון מפלגת העבודה.

תודה לכל מנהלי המוסדות ועובדיהם שסייעו לנו באיסוף התמונות ובייחוד לראובן קופלר מהארכיון הציוני, לפנינה לבני מארכיון התצלומים של הקרן הקיימת, לציפי רוזן מבית התפוצות, לרות עצמון מארכיון עין שמר ולראובן קופצ'יק מאגודת חסידי חב"ד. תודה לסוניה טוניק-גרון, שהעמידה לרשותנו תמונות של העיירה סטויבץ מאוספה הפרטי.

תודה לנורית ליפשיץ שהכינה את הציונים הביוגרפיים; לוורה עדן, דורית לנקרי ונורית מדר שהדפיסו את כתב היד; לרויטל מזובר וזוהר גר שהתקינו את כתב היד; ליהודית שמש שערכה את הספר עריכה לשונית; לאהרון ברנע, יעקב בוקסנבוים ושרה פרגר שתרגמו את התעודות מידיש, ליוסף ונקרט שתרגם מגרמנית, לחבר המתרגמים שתרגמו מאנגלית ומצרפתית וליואל שר שסייע בתרגום מצרפתית; לרותי בלייר שהגיהה את כתב היד לאחר מסירתו לבית הדפוס. תודה מיוחדת לחננאל גולדברג המסייע לנו רבות בהפקת ספרי ההנצחה.

עובדי מחלקת תעודות המדינה וההנצחה ועובדים רבים בגנזך המדינה תרמו מזמנם וסייעו בהכנת הספר. יבואו כולם על הברכה.

מידע על עריכת המסמכים

- (1) נוסח המסמכים: השתדלנו לשמר ככל האפשר את רוח התקופה כפי שבאה לידי ביטוי בתעודות. במכתבים משנים מוקדמות השארנו על כנם שיבושי לשון שהיו אופייניים לתקופה או שנבעו מידיעת העברית הבלתי שלמה של שזר. בפרוטוקולים ובמכתבים משנים מאוחרות תוקנו השיבושים האלו על פי הכללים הנהוגים היום. תעודות שתורגמו לעברית מידיש או משפות זרות עברו עריכה לשונית כדי להאחיד את סגנוןן ולהתאימו לספר. שמות מקומות, אישים או מוסדות שנכתבו בצורה אופיינית לתקופת כתיבת המסמך הושארו כלשונם, ובמקרים אחדים הובהרו בסוגריים מרובעים. למילים לועזיות שאינן שגורות בימינו או שאינן מובנות מנוסח המכתב הובא הסבר או תרגום בסוגריים מרובעים. כך נהגנו גם לגבי ביטויים ביידיש או ציטוטים מן המקורות שהובאו בארמית. החתימה תואמת תמיד את החתימה במכתב המקורי. במקום שאין חתימה על מסמך שברשותנו פרסמנו אותו בלי חתימה.
- (2) כותרות לתעודות: בראש כל מסמך מופיעה שורת כותרת לתעודה. באיגרות ובמברקים שכתב שזר מופיעים בכותרת שם הנמען ומקום מושבו. במסמכים אחרים מופיע שם הגוף או המוסד שבו נאמרו הדברים של שזר ומקום כינוסו של הגוף. הכותרות כתובות בצורה אחידה, והן מבוססות על מידע שמופיע במסמכים או שאוב ממקורות ארכיוניים אחרים. בכל הכותרות השמטנו את הכתובת ואת התאריך כפי שנכתבו במקור. תאריכים עבריים ציינו רק אם היו רשומים במסמך. תאריכים לועזיים שלא צוינו במסמך נכתבו בסוגריים מרובעים. במקרים בודדים לא הצלחנו לאתר את מקום מושבו של הנמען או את התאריך המדויק של חיבור המסמך.
- (3) השמטות: הרשינו לעצמנו להשמיט קטעים מנאומים ומפרוטוקולים לשם קיצורם. בדרך כלל הבאנו את מכתביו ומאמריו של שזר בשלמותם. בתעודות אחדות השמטנו קטעים משיקולי עריכה או צנעת הפרט. השמטה או אי-בהירות של מילה אחת צוינה [-], וכך עד חמש מילים [-----]. השמטת יותר מחמש מילים סומנה [.....].
- (4) התקנה: כל התעודות הותקנו על פי הכללים הנהוגים היום.
- (5) הבהרות והערות: מידע על מקורותיהם של כל הציטוטים שבמבואות ניתן בהערות השוליים בסוף כל מבוא. הערות על עניינים בלתי ברורים בתעודות ניתנו בדרך כלל בסוגריים מרובעים בגוף התעודה. במקרים מעטים הוספנו הערות שוליים שסומנו בכוכבית (*).

ציוני דרך בחייו של זלמן שזר

24 בנובמבר 1889	(א' בכסלו תר"ן), זלמן רובשוב (שזר) נולד במיר שברוסיה הלבנה.
1905	מצטרף ל'מפלגת פועלי ציון' בסטויבץ. משתתף בתנועת ההגנה העצמית בעיירה.
1906	עובר לוויילנה ועובד במרכז של 'פועלי ציון' ברוסיה ובמערכות עיתוניה.
1907	מתחיל את לימודיו ב'אקדמיה לחכמת ישראל' בפטרבורג (עד 1911).
1908	פוגש בפעם הראשונה את רחל כצנלסון בפטרבורג.
1911	יוצא לביקור בארץ-ישראל ושוהה בה כחודש ימים.
1912	מתחיל את לימודיו באוניברסיטה בפרייבורג.
1913	מפרסם ב'השלח' את מאמרו 'סופרו של משיח'.
1914	עובר ללמוד באוניברסיטה בשטרסבורג. עם פרוץ המלחמה נעצר בברלין כנתין ארץ אויב ונאסר עליו לעזוב את העיר.
1915-1916	מתגורר בברלין, עורך מחקרים היסטוריים בספרייה העירונית, חבר במערכת העיתון 'יודישה רונדשאו', משתתף קבוע בירחון 'דער יודה'.
1917-1919	לומד באוניברסיטת ברלין ומקבל תואר בהיסטוריה ופילוסופיה. מקים את ארגון 'החלוץ' בגרמניה. משתתף במועצה העולמית של 'פועלי ציון' בשטוקהולם (1919).
1920	מגיע לארץ-ישראל בתור חבר במשלחת של 'פועלי ציון' לארץ-ישראל. נישא לרחל כצנלסון. משתתף בוועידה העולמית החמישית של 'פועלי ציון'. נבחר לחבר במשרד של 'הברית העולמית של פועלי ציון' בווינה ומשתקע עם אשתו בעיר.
1921	משתתף בקונגרס הציוני הי"ב. נולדה בתו רודה.
1923	משתתף בקונגרס הציוני הי"ג (ובמרבית הקונגרסים הציוניים עד 1963) ונבחר בתור חבר הוועד הפועל הציוני (עד 1963).
1924	חוזר עם משפחתו לארץ-ישראל. נבחר לוועד הפועל של אחדות העבודה (עד 1930) ולוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית (לסירוגין עד 1949).
1925	מתמנה לחבר במערכת 'דבר' ומשמש סגן העורך. נבחר בתור ציר של אחדות העבודה ואחר כך מפא"י לאספת הנבחרים (עד 1949) ומתמנה לחבר במליאת הוועד הלאומי (עד 1944). יוצא לאור הספר 'תולדות ביקורת המקרא' שכתב עם מנחם סולובייצ'יק.
1926-1929	יוצא בשליחות ההסתדרות הכללית והתנועה הציונית לכמה משימות לאירופה ולאמריקה. ממארגני ועידת היסוד של הליגה למען ארץ-ישראל העובדת בברלין (1928). נבחר לחבר במועצת הסוכנות היהודית (1929).
1930	משתתף בוועידת היסוד של מפא"י ונבחר למוסדותיה המרכזיים.

1932-1931	יוצא בשליחות ההסתדרות הכללית לאמריקה ובמהלכה יוצא לאור ספר שיריה של רחל המשוררת שתרגם לידיש: 'רחל'ס לידער'.
1933	יוצא לפולין כדי להשתתף במערכת הבחירות לקונגרס הציוני הי"ח, מייסד ועורך בוורשה את העיתון 'דאס ווארט'.
1935	יוצא לאור הספר 'שירי רחל' בעריכתו, ובו כל שיריה של המשוררת.
1936-1935	יוצא בשליחות ההסתדרות לארצות הברית, לומד באוניברסיטת קולומביה בניו יורק.
1936	נבחר לנציג ממלא מקום בוועד הפועל הציוני המצומצם. מתמנה לעורך בפועל של 'דבר'.
1942	נושא את נאום הפתיחה בכינוס מיוחד של מועצת ההסתדרות הכללית שהוקדש לגורל יהודי אירופה. מתמנה לוועד המנהל של הוצאת 'עם עובד'.
1943	מיוזמי הקמת 'ועדת התגובה' (אחר כך 'ועדת העורכים') באגודת העיתונאים וחבר פעיל בה (עד 1949).
1944	מתמנה לעורך הראשי של 'דבר' ושל הוצאת 'עם עובד' (עד 1949). חבר בוועד להקמת 'בית ברל' וראש הוועדה להכנת התוכן הרעיוני שלו.
1945	נבחר לחבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית ולוועד הפועל שלה (עד 1963). משתתף בוועידה הציונית בלונדון.
1946	משתתף בשביתת רעב של הנהגת היישוב במחאה על מדיניותה של בריטניה נגד העפלה מאירופה. נושא את הנאום הראשי בטקס הנחת אבן הפינה ל'בית ברל'. משמש נשיא (יושב ראש הוועד המנהל) המוסד (עד 1949) וחבר הנהלתו (עד 1963).
1947	עומד בראש משלחת ההסתדרות הכללית לקונגרס האינטרנציונל המקצועי בפראג. חבר בוועדה המדינית המייעצת של הוועד הפועל הציוני בדיוני עצרת האו"ם על המלצות ועדת אונסקו"פ בניו יורק. נפגש בפעם הראשונה עם הרב יוסף יצחק שניאורסון (הרי"צ), הרבי מליובאוויטש, בברוקלין.
1948	מנסח את ההכרזה על עצמאות מדינית של הוועד הפועל הציוני.
1949	נבחר לכנסת הראשונה מטעם מפא"י. מתמנה לשר החינוך והתרבות (עד 1950). יוזם את 'חוק לימוד חובה תש"ט – 1949'. מאמץ את השם העברי 'שזר' כשם משפחתו.
1950	יוצא לאור ספרו 'כוכבי בָּקָר'.
1951	ממשלת ברית המועצות לא מאשרת את מינויו לציר ישראל במוסקווה. נבחר להנהלת הסוכנות היהודית – ההסתדרות הציונית. מתמנה לראש מחלקת ההסברה של הסוכנות (עד 1956) ולממלא מקום יושב ראש הנהלת הסוכנות בירושלים.
1952	יוצא בשליחות מחלקתו וקרן היסוד למדינות דרום אמריקה וארצות הברית. נפגש בפעם הראשונה עם הרב מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מליובאוויטש.
1953	מתמנה לראש המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה של הסוכנות היהודית (עד 1963). מתמנה לאחד משלושת נציגי הסוכנות היהודית בהנהלתה של 'רשות הזיכרון לשואה ולגבורה יד ושם'.

1956	מתמנה ליושב ראש בפועל של הנהלת הסוכנות בירושלים (עד 1961) ולאחד מנציגי הסוכנות ב'מוסד לתיאום' עם הממשלה. מתפטר מחברותו בכנסת. מקבל את פרס אוסישקין על ספרו 'אור אישים'.
1957	ביזמתו מתקיים בירושלים כינוס עיוני עולמי ראשון של התנועה הציונית.
1962	מבקר בברית המועצות ומתראה עם אחיו לאחר כחמישים שנות פירוד.
1963	נבחר לתפקיד הנשיא השלישי של מדינת ישראל. מקים את 'קרן עמו"ס' (עידוד מלומדים וסופרים) בבית הנשיא. בנובמבר מייצג את ישראל בלוייתו של נשיא ארצות הברית ג'ון פ' קנדי בווינגטון.
1964	בינואר מקבל במגידו את פני האפיפיור פאולוס השישי בבואו לביקור במקומות הקדושים בישראל ובערב נפרד ממנו בירושלים. באותו חודש מייסד את 'החוג לידיעת עם ישראל בתפוצות' ('החוג ליהדות בת זמננו שליד בית הנשיא'). באוקטובר עולה אחיו אברהם לישראל.
1965	בינואר מייצג את ישראל בלוייתו של וינסטון צ'רצ'יל בלונדון. באוגוסט מקבל את כתב האמנה של שגריר גרמניה המערבית בישראל.
1966	ביוני-אוגוסט עורך ביקור ממלכתי בצ'ילה, אורוגוואי וברזיל וביקור ממלכתי לא רשמי בארצות הברית.
1967	במאי עורך ביקור ממלכתי בקנדה ומקדים את שובו לארץ בגלל המתיחות הביטחונית. ביוני פורצת מלחמת ששת הימים. מבקר עוד במהלך המלחמה בכותל המערבי בירושלים, ואחר כך בחברון ובבית לחם. מקבל תואר דוקטור כבוד מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים.
1968	במרס נבחר לכהונה שנייה בתור נשיא מדינת ישראל. באוקטובר נחנך 'בית שזר' בכפר חב"ד.
1969	בפברואר סופד לראש הממשלה לוי אשכול. במרס מטיל על גולדה מאיר להרכיב ממשלה. בנובמבר, לרגל יום הולדתו ה-80, יוצאים לאור כמה פרסומים מכתביו.
1972	במרס מעתיק את מגוריו למשכן החדש של נשיאי ישראל, שזה עתה נחנך. בספטמבר משתתף בטקס התייחדות ממלכתי לספורטאים הישראלים שנרצחו באולימפיאדה במינכן.
1973	במאי מסיים את תפקידו.
1974	יוצאים לאור ספר שיריו 'לוית ניב' ולקט מאמריו 'בחצר המטרה: דברים על האומה והארץ'.
5 באוקטובר 1974	(י"ט בתשרי תשל"ה) נפטר ונקבר בחלקת גדולי האומה בהר הרצל בירושלים.

רשימת התעודות, תוכן ומראי המקום

- אב"ג – ארכיון בן-גוריון, שדה בוקר
- אה"ע – ארכיון העבודה והחלוץ, מכון לבון, תל אביב
- אמה"ע – ארכיון מפלגת העבודה, בית ברל
- א"צ – ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון, גבעתיים
- אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
- ג"מ – גנזך המדינה, ירושלים
- גנזים – מכון גנזים, תל אביב
- סיה"ל – בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד וארכיונים

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
1. נובמבר 1902	אל יהודה לייב ושרה רובשוב דורש בשלום המשפחה וידידיו	גנזים 248/10258/2	6
2. יולי 1903	אל משפחת רובשוב מפגש עם חסידים בעיירה בפולין	גנזים 248/10258/2	7
3. י' באב תתל"ד לחורבננו [תרס"ג] [3 באוגוסט 1903]	אל יהודה לייב רובשוב הקיצוניות שמאפיינת את יהודי פולין	גנזים 248/10258/2	8
4. 27 ביולי [1905,1904?]	אל מרדכי מכטיי פתרון שאלת היהודים בארץ-ישראל בלבד	גנזים 248/10258/2	14
5. ראש חודש סיוון [תרס"ח] [31 במאי 1908]	אל רחל לישנסקי (ינאית) מצבה של תנועת פועלי ציון ברוסיה	ג"מ פ-4/2060	20
6. 10 ביולי 1908	אל אוריאל הלימודים באקדמיה בפטרבורג	גנזים 248/10258/2	22
7. ז' בניסן תרס"ט [29 במרס 1909]	אל חברה של רחל כצנלסון הרצאה של רחל על שירת ביאליק	גנזים 248/33270/3	24
8. 9 במאי 1909	אל רחל כצנלסון געגועים עזים אליה ורשמים ממלין	גנזים 248/33274/3	25
9. 1911	אל רחל כצנלסון המלצה כי תעלה לארץ-ישראל	גנזים 248/33290/3	31
10. ח' באב תרע"א [2 באוגוסט 1911]	אל יהודה לייב רובשוב רשמים מביקור במושבות יהודה	גנזים 248/10258/2	32
11. י"ד באב תרע"א [8 באוגוסט 1911]	מאמר בעיתון 'האחדות' לאחר תפילה בכותל המערבי בט' באב	'האחדות' לט-מ (י"ד באב תרע"א)	33

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
12. 5 בפברואר 1912	אל יהודה לייב רובשוב המצב בבית משפחת רובשוב	גנזים 248/33160/3	38
13. 1912	מאמר בקובץ 'אונזער געדאנק' ביקורת על מאמרו של אחד העם 'סך הכל'	זלמן שזר, 'ציון וצדק', כרך א, 1971	40
14. אוגוסט 1912	אל רחל כצנלסון עצות לקראת עלייתה לארץ-ישראל	גנזים 248/33285/3	47
15. ז' באדר תרע"ג [14 בפברואר 1913]	אל יצחק בן-צבי מפלגות הפועלים בארץ-ישראל; חקר השבתאות	גנזים 248/2550/2	48
16. י"ז בסיוון תרע"ג [22 ביוני 1913]	אל רחל כצנלסון לימודיו ומחקריו; קשייה בארץ-ישראל	גנזים 248/33169/3	50
17. תמוז תרע"ג [יולי 1913]	מאמר בכתב העת 'השלח' לתולדותיו של שמואל פרימו, מזכירו של שבתי צבי	'השלח' כ"ט (תמוז תרע"ג)	52
18. 21 בפברואר 1914	אל שמעון דובנוב ביקורת על ספר שעוסק בתולדות השבתאות	גנזים 441/21466/2	62
19. י"ב בתמוז תרע"ד [6 ביולי 1914]	אל רחל כצנלסון לקראת צאתו לארץ-ישראל; מחקריו	גנזים 248/33178/3	63
20. 19 בינואר 1915	אל רחל כצנלסון הניתוק הממושך ביניהם בגלל המלחמה	גנזים 248/33187/3	70
21. 13 בפברואר 1915	רשימה מן הפנקס התגייסות היהודים לצבאות של ארצות מושבם	גנזים כ-248/11047	71
22. 9 בפברואר- 11 בספטמבר 1916	קטעים מתוך יומן אישי פעילות ציבורית, תרבותית ועיתונאית בברלין	גנזים כ-248/38345	73
23. 26 בספטמבר 1916	אל רחל כצנלסון פעילות בברלין; פרידתם הממושכת	גנזים 248/33183/3	78
24. אוקטובר 1916	מאמר בירחון 'Der Jude' פרסומים ספרותיים שיצאו לאור בארץ-ישראל	זלמן שזר, 'ציון וצדק', כרך א, 1971	83
25. 23 במרס 1917	מאמר בעיתון 'Jüdische Rundschau' המהפכה ברוסיה והשפעתה על חיי היהודים	זלמן שזר, 'בחצר המטרה', תשל"ה	85

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
26. 22 ביוני 1918	אל רחל כצנלסון בדידותו בישבו 'שבעה' על מות אביו	גנזים 248/33180/3	86
27. 10 בינואר 1919	אל יצחק גרינבוים התנועה הציונית בפולין ערב הבחירות לסיים	אצ"מ A127/84	92
28. 20 באוגוסט 1919	דברים במועצה העולמית של פועלי ציון תפקידי המפלגה על רקע חילוקי הדעות הרעיוניים	אמה"ע 1-1-1919-11	93
29. כ' בניסן תר"ף [8 באפריל 1920]	מאמר בשבועון 'קונטרס' האירועים האלימים בירושלים	'קונטרס' ל"ב (כ' בניסן תר"ף)	95
30. 25 באוקטובר 1920	אל ברל לוקר ויצחק זאר מצב המפלגה בפולין לאחר הפילוג	אמה"ע 1-10-1920-121	101
31. 7 בפברואר 1921	אל דוד בן-גוריון החיים בווינה; פעילות מפלגתית וציונית	אב"ג	102
32. 8 בספטמבר 1921	דברים בקונגרס הציוני הי"ב ההתיישבות השיתופית לעומת הפרטית בארץ-ישראל	אצ"מ, 'סטנוגרמות של הקונגרס הציוני הי"ב'	104
33. 24 בנובמבר 1921	אל הנהלת ההסתדרות הציונית המאורעות בירושלים; פרשת ז'בוטינסקי-סלאווינסקי	אצ"מ Z4/2017	105
34. 5 במאי 1922	אל משה גליקסון הוצאת כתבי בר ברוכוב לאור בעברית	אצ"מ S61/22	111
35. 10 במאי 1922	אל הוועד המרכזי של אחדות העבודה ייצוגה של המפלגה בוועידה הציונית השנתית	אה"ע IV-404-1-4	111
36. 14 ביולי 1923	אל רחל כצנלסון-רובשוב גילויי אנטישמיות שפגש בכפר בגרמניה	גנזים 248/33253/3	112
37. 16 בספטמבר 1923	אל רחל כצנלסון-רובשוב מות אמו; הכנות ליציאה לארץ-ישראל	גנזים 248/33247/3	114
38. 24 בינואר 1924	אל שלמה קפלנסקי חילופי השלטון בבריטניה; מצב המפלגה בפולין	אה"ע IV-104-106-1-34	115

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
39. ח' באייר תרפ"ד [12 במאי 1924]	דברים בוועידה הרביעית של אחדות העבודה היחסים בין יהודים לערבים בארץ-ישראל	'הועידה הרביעית של אחדות העבודה, דין וחשבון'	122
40. 7 ביולי 1925	מאמר מערכת בעיתון 'דבר' השתתפות נשים בבחירות לאספה הלאומית	'דבר' (7 ביולי 1925)	127
41. 10 בספטמבר 1925	מאמר בעיתון 'דבר' ישיבת הנעילה של הקונגרס הציוני הי"ד	'דבר' (10 בספטמבר 1925)	128
42. 26 בינואר 1927	אל רחל כצנלסון שיחות שניהל בפריס בענייני 'דבר'	אמה"ע 4-6-1919-84	133
43. 9 במרס 1927	אל הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית פעילות בארצות הברית למען המגבית להסתדרות	אה"ע IV-208-1-67B	134
44. 5 במאי 1927	אל רחל כצנלסון-רובשוב נאומים שנשא במהלך מסעו בארצות הברית	גנזים 248/33309/3	138
45. י"ט בתשרי תרפ"ח [15 באוקטובר 1927]	אל רחל כצנלסון-רובשוב רשמים משהות משותפת עם רודה בברלין	גנזים 248/33303/3	142
46. שמיני עצרת תרפ"ח [18 באוקטובר 1927]	אל חיים הזז הקושי להוציא לאור את ספרו בהוצאת 'דבר'	גנזים 373/77168/1	149
47. 23 בינואר 1928	דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית דרגת השכר המשפחתי בהסתדרות	אה"ע, ישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 1928	150
48. 26 באוקטובר 1928	אל רחל כצנלסון-רובשוב עבודה ציבורית ומחקרית בברלין	גנזים 248/33328/3	150
49. 22 בדצמבר 1928	דברים בישיבת הוועד הפועל הציוני חירות המתיישב לבחור את צורת ההתיישבות	'דבר' (28 בדצמבר 1928)	153
50. 1 במאי 1930	מאמר בעיתון 'דבר' רשמים מאיטליה הפשיסטית ביום האחד במאי	'דבר' (15 במאי 1930)	160
51. 21 ביוני 1930	אל מערכת 'דבר', הוועד הפועל של ההסתדרות ומרכז מפא"י פגישות עם אישים בענייני ארץ-ישראל	אמה"ע 2-101-1930-2	163

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
52. 22 בדצמבר 1930	דברים בישיבת מרכז מפא"י עתיד היחסים עם הערבים בארץ-ישראל	אמה"ע 2-23-1930-1	166
53. א' באייר תרצ"ב [7 במאי 1932]	אל שמעון קושניר הוצאת ספר שיריה של רחל המשוררת בידיש	אה"ע IV-104-116-2	172
54. 15 בפברואר 1933	דברים בוועידה הרביעית של הסתדרות העובדים הכללית השפעתו של ביאליק על המפעל הציוני	אה"ע, 'הועידה הרביעית של הסתדרות העובדים הכללית'	173
55. כ"א באדר תרצ"ג [19 במרס 1933]	אל רחל כצנלסון-רובשוב יהודי גרמניה; הבחירות לקונגרס הציוני	גנזים 248/33382/3	180
56. 20 באפריל 1933	דברים בישיבת מרכז מפא"י דרכי המאבק ברוויזיוניסטים	אמה"ע 2-23-1933-4	182
57. 18 במאי 1933	מאמר בעיתון 'דבר' שרפת ספרים יהודיים בגרמניה	'דבר' (18 במאי 1933)	183
58. 31 בינואר 1934	דברים בישיבת מרכז מפא"י שמירה על רמתו התרבותית של 'דבר'	אמה"ע 2-23-1934-6	191
59. 13 ביוני 1934	דברים בישיבת מרכז מפא"י עמדת מערכת 'דבר' בשאלת החנינה לסטבסקי	אמה"ע 2-23-1934-6	192
60. 2 ביוני 1935	אל רחל כצנלסון-רובשוב מות אביה	גנזים 248	197
61. 18 בפברואר 1936	אל רחל כצנלסון-רובשוב המעבר לביתם החדש; לימודיו בניו יורק	גנזים 248/33409/3	197
62. 10 במרס 1936	אל רודה רובשוב עצות בנוגע ללימודיה בבית הספר	גנזים 248B	198
63. 2 במאי 1936	אל רחל כצנלסון-רובשוב פעילותו לאחר פרוץ המאורעות בארץ-ישראל	גנזים 248/33412/3	203
64. 18 ביולי 1936	אל דוד בן-גוריון פגישה עם לואיס ברנדייס בעניין הפעילות הציונית באמריקה	אב"ג	204
65. 13 באוקטובר 1936	דברים בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם לקראת בואה של ועדת החקירה המלכותית	אצ"מ S25/6323	211

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
.66 22 בנובמבר 1936	דברי הספד בלוויית משה ביילינסון מאפייני אישיותו; פעילותו הציבורית והעיתונאית	זלמן שזר, 'אור אישים', כרך ב, תשל"ג	214
.67 1 ביוני 1937	אל ברל כצנלסון ענייני 'דבר'	אמה"ע 4-6-1919-84	216
.68 11 ביולי 1937	דברים במועצת מפא"י הצעת החלוקה של ועדת פיל	אמה"ע 2-22-1937-22	220
.69 נובמבר 1937	אל אליהו דובקין סגירת 'דבר' למשך שבוע בפקודת השלטונות	אמה"ע 4-14-1936-5	226
.70 19 ביולי 1938	מאמר בעיתון 'דבר' המשלחות היהודיות בוועידה לענייני הפליטים באוויאן	'דבר' (19 ביולי 1938)	227
.71 9 במאי 1939	אל רודה רובשוב רשמים מטיסה בשמי ארץ-ישראל	גנזים 248B	234
.72 27 ביוני 1939	דברים בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם שלילת מעשי נקם בערבים	אצ"מ S25/1835	235
.73 11 בספטמבר 1939	דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית שאלת ההתגייסות לצבא בריטניה במלחמה	אה"ע, ישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 1939	240
.74 10 במרס 1940	דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית דרכי המאבק ב'חוק הקרקעות'	אה"ע, ישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 1940	241
.75 29 באוגוסט 1940	דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית תשובה לטענות נגד מאמר ההספד לז'בוטינסקי ב'דבר'	אה"ע, ישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 1940	242
.76 26 במאי 1942	דברים במועצת הסתדרות העובדים הכללית הזדהות עם ברית המועצות במלחמתה בגרמניה	אה"ע, מועצת ההסתדרות הכללית מ"ו	248
.77 2 בדצמבר 1942	דברים במועצת הסתדרות העובדים הכללית קלונו של היישוב לנוכח שואת יהודי אירופה	זלמן שזר, 'מקרבן ללוחם', תש"ג	254
.78 16 באפריל 1943	דברים בישיבת המערכת של הוצאת 'עם עובד' הספרים העומדים לצאת לאור בשנה הקרובה	אה"ע IV-208-1-3154	260

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
.79 7 ביולי 1943	דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית היחס לידיש בתנועת הפועלים בארץ-ישראל	אה"ע, ישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 1943	261
.80 5 ביוני 1944	דברים בסמינר להכשרת מדריכים יחסו של היישוב לשואת יהודי אירופה	גנזים כ-248/11924	264
.81 11 באוקטובר 1945	אל גולדה מאירסון חש בחסרונה בכינוסים בלונדון ובפריס	ג"מ פ-1511/12	274
.82 22 בינואר 1946	מאמר מערכת בעיתון 'דבר' המאבק האלים בין היישוב לשלטון הבריטי	'דבר' (22 בינואר 1946)	275
.83 י"ב בניסן תש"ו [13 באפריל 1946]	אל רחל כצנלסון-רובשוב שביתת הרעב של הנהגת היישוב	גנזים 248/33500/3	275
.84 30 באפריל 1946	מאמר בעיתון 'דבר' פגישתו הראשונה עם רחל המשוררת	'דבר' (30 באפריל 1946)	279
.85 14 ביוני 1946	מאמר במוסף 'דבר השבוע' תנועת ההגנה העצמית בסטויבץ ב-1905	זלמן שזר, כוכבי בקר, תשכ"א	281
.86 14 באוגוסט 1946	דברים בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם סקירה על המצב המדיני	אצ"מ, פרוטוקולים של הוועד הפועל הציוני המצומצם (35)	285
.87 11 ביוני 1947	אל רחל כצנלסון-רובשוב רשמי ביקור במחנה הריכוז בטרזינשטט	גנזים 248/33506/3	292
.88 14-15 ביולי 1947	מאמר בעיתון 'דבר' רשמי מסע בפולין לאחר השואה – כיליונו של 'הרחוב היהודי'	'דבר' (14-15 ביולי 1947)	292
.89 3 באוקטובר 1947	מאמר בעיתון 'דבר' זיכרונות מאוסף הספרים של אביו	'דבר' (3 באוקטובר 1947)	297
.90 28 בנובמבר 1947	אל רחל כצנלסון-רובשוב ערב ההצבעה בעצרת האו"ם על תכנית החלוקה	גנזים 248/33507/3	306
.91 1 בינואר 1948	אל רודה רובשוב דברי ניחומים על מותו של אחד מידידיה במלחמה	גנזים 248B	307

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
.92 14 בינואר 1948	דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית תגובת יהדות ארצות הברית להחלטת עצרת האו"ם בדבר הקמת מדינה עברית	אה"ע, ישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 1948	308
.93 11 באפריל 1948	הכרזה של הוועד הפועל הציוני על עצמאות מדינית	אצ"מ S25/1808	311
.94 2 ביוני 1948	דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית ההסתדרות והמדינה; היחס לאוכלוסייה הערבית	אה"ע, ישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, 1948	318
.95 18 ביוני 1948	דברים במועצת מפא"י משמעותה ההיסטורית של הקמת המדינה ותפקידיה של מפא"י	אמה"ע 2-22-1948-73	319
.96 24 ביוני 1948	מאמר מערכת בעיתון 'דבר' הצדקת מעשיה של הממשלה בעניין 'אלטלנה'	'דבר' (24 ביוני 1948)	322
.97 29 ביוני 1948	מאמר מערכת בעיתון 'דבר' משמעותו של יום השבעת צה"ל	'דבר' (29 ביוני 1948)	323
.98 23 בספטמבר 1948	אל דוד זכאי קשייו של 'דבר' לנוכח הופעת 'הדור'	גנזים א-161/74220	324
.99 30 במאי 1949	אל רחל כצנלסון-שזר ניסיון למצוא לרודה בית בקבוצת כנרת	גנזים 248B	330
.100 13 ביולי 1949	דברים בישיבת הכנסת הצעת הממשלה לחוקק חוק לימוד חובה	'דברי הכנסת', כרך II	330
.101 2 בנובמבר 1949	אל דוד בן-גוריון פעולות משרדו בשטח התרבות	ג"מ גל-1419/5	338
.102 כסלו תש"י [נובמבר 1949]	הקדמה לספר 'כוכבי בקר'	זלמן שזר, 'כוכבי בקר', תשכ"א	341
.103 30 בדצמבר 1949	אל שושנה פרסיץ החלטת ועדת החינוך של הכנסת בעניין החינוך במחנות העולים	ג"מ גל-1069/6	347
.104 17 בינואר 1950	דברים בישיבת הממשלה תגובה להאשמות בעניין החינוך במחנות העולים	ג"מ, ישיבות הממשלה הראשונה	347
.105 9 במרס 1950	אל משה ארם טענות בדבר אפליית החינוך במגזר הערבי	ג"מ ג-1733/1	355

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
106. כ"ז בניסן תש"י [14 באפריל 1950]	אל דב סזן תשובה להערותיו על המאמר 'צופיך צפת'	גנזים 248/6588/2	361
107. 19 בספטמבר 1950	אל ז'אן מבילו מעורבות יוניצ'ף במפעלי הזנה בבתי הספר	ג"מ ג-9/1719	361
108. 1 בנובמבר 1950	דברים בישיבת ועדת החינוך של הכנסת סקירת הישגי משרד החינוך והתרבות עם עזיבתו את המשרד	ג"מ ג-12/1731	363
109. 5 במאי 1952	דברים בישיבת הכנסת הצעת חוק מעמד ההסתדרות הציונית – הסוכנות היהודית	'דברי הכנסת', כרך XI	372
110. 24 בנובמבר 1952	דברים בישיבת הוועד הפועל הציוני פעולות ההסברה, החינוך והתרבות בהסתדרות הציונית	'מושב הוועד הפועל הציוני בירושלים, ב-ט בכסלו תשי"ג (20-27 בנובמבר 1952)'	378
111. 24 בדצמבר 1952	אל נחום גולדמן מפעל הנצחת הנספים בשואה	אצ"מ Z6/697	383
112. 10 במרס 1953	דברים בישיבת מליאת הנהלת הסוכנות היהודית היחס למצדיקי משפט פראג ומשפט הרופאים בברית המועצות	אצ"מ S100/85	388
113. 2 ביולי 1953	דברים בישיבת מליאת הנהלת הסוכנות היהודית מדיניות העלייה הסלקטיבית	אצ"מ S100/87(1)	389
114. 14 באפריל 1954	אל רודה שזר עשיית ויתורים למען מטרות נעלות	גנזים 248B	397
115. 14 במרס 1955	אל יוסף ספיר הקמת תחנת רכבת בשפיר (כפר חב"ד)	אצ"מ S61/4	398
116. 15 במרס 1955	אל אהרן שטינברג שיתוף פעולה עם הקונגרס היהודי העולמי בתחום התרבות	אצ"מ S61/4	398
117. 28 באפריל 1955	אל שמואל בלומנפלד, משה דייוויס, בנימין הלפרן וברוך צוקרמן יזמה לכינוס עיוני של ההסתדרות הציונית	אצ"מ S61/4	400
118. ג' בחוה"מ סוכות תשט"ז [3 באוקטובר 1955]	אל חיים ליברמן סוגיות בחקר תולדות התנועה החסידית	סיה"ל 4/1562/220	401

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
119. אסרו חג סוכות תשט"ז [9 באוקטובר 1955]	אל ישראל מהלמן הפעולה החינוכית והתרבותית בקרב יהדות איטליה	גנזים 248/6586/2	402
120. כ"ד בסיוון תשט"ז [3 ביוני 1956]	אל אהרן נתנאל ואברהם פרידמן הקמת בית ספר למקצועות הדפוס בכפר חב"ד	גנזים 248 (תיק כפר חב"ד-ספריא)	408
121. 8 באוגוסט 1956	אל רחל כצנלסון-שזר מפגש עם עולים מצפון אפריקה	גנזים 248/33543/3	414
122. 17 באוקטובר 1956	מברק אל אליהו דובקין פרסום ידיעות על העלייה ממזרח אירופה	אצ"מ S61/182	415
123. 14 ביולי 1957	דברים בישיבת מליאת הנהלת הסוכנות היהודית התקציב לעבודה חינוכית ותרבותית בתפוצות	אצ"מ S100/114	415
124. 15 באוגוסט 1957	דברים בכינוס העיוני העולמי הראשון עיקרי הנושאים שנידונו בכינוס	'חזות', ד, תשי"ח	420
125. 25 באוגוסט 1957	אל רבקה גורפיין טענותיה בדבר קיפוח תנועתה בפעילות מחלקתו	גנזים 263/88068/1	423
126. 20 בינואר 1958	דברים בישיבת המוסד לתיאום ענייני עלייה היחס למשפחות מעורבות	ג"מ ג-14/3029	429
127. 15 ביוני 1958	דברים בפגישת ראש הממשלה עם נציגי המפלגות הציוניות יחסו של בן-גוריון אל ההסתדרות הציונית	ג"מ ג-3/5594	430
128. 13 ביולי 1958	דברים בישיבת מזכירות מפא"י ומרכז המפלגה עם הסיעה בכנסת שאלת 'מיהו יהודי'; יחסה של מפא"י לדת ולרבנות	אמה"ע 2-11-1958-64	432
129. 12 באוגוסט 1958	אל מרדכי איש-שלום סיוע לתושב ירושלים השרוי במצוקה	אצ"מ S61/9	438
130. 1958-1959	מחזור שירים יממה של ים	'כרמלית' (ו-ז), תש"ך	438
131. 2 בינואר 1959	אל נחום גולדמן הקמת מועצה מייעצת לסוכנות בניו יורק	אצ"מ Z6/1807	445

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
132.	20 באוקטובר 1959	אל דב יוסף עזרה כספית למוסדות חינוך ותרבות	446 אצ"מ S61/12
133.	כ"ט באלול תשכ"א [10 בספטמבר 1961]	אל דוד בן-גוריון שמירת תיק החינוך בממשלה בידי מפא"י	447 אב"ג
134.	20 ביוני 1962	אל רחל כצנלסון-שזר רשמים מביקור בברית המועצות	452 גנזים 248/33567/3
135.	16 ביולי 1962	דברים בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית מפגשים עם יהודים בברית המועצות	452 אצ"מ S100/1013
136.	16 במאי 1963	דברים בישיבת מרכז מפא"י הצגת מועמדותו לתפקיד נשיא המדינה	462 אמה"ע 2-23-1963-84
137.	25 בדצמבר 1963	אל חיים גורי תשובה למאמר נגד קבלת פני האפיפיור במגידו	466 ג"מ נ-157/6393
138.	5 בינואר 1964	דברים בטקס קבלת הפנים ובטקס הפרדה מן האפיפיור פאולוס השישי משמעותו ההיסטורית של הביקור; חשיבותה של ירושלים	467 ג"מ נ-157/6393
139.	27 ביולי 1964	דברים בפגישה עם יוצאי צפון אפריקה אורות וצללים בתהליך קיבוץ הגלויות ואיחודן	471 ג"מ נ-192/6774
140.	24 ביוני 1965	אל נשיא הסובייט העליון בברית המועצות אנסטס איונוביץ' מיקויאן פניות של יהודים בברית המועצות לאיחוד משפחות	478 ג"מ חצ-3575/10
141.	19 באוגוסט 1965	דברים בטקס הגשת כתב ההאמנה של שגריר גרמניה בישראל המשמעות של האירוע על רקע שואת יהודי אירופה	479 ג"מ נ-149/6257
142.	22 באוגוסט 1965	אל אבא קובנר תגובה למחאתו על קשירת יחסים דיפלומטיים עם גרמניה	479 ג"מ נ-120/4896
143.	25 בנובמבר 1965	דברים בהתייעצות עם סיעת 'פועלי אגודת ישראל' בכנסת ענייני דת ומדינה	484 ג"מ נ-375/13

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
144.	ה' חנוכה תשכ"ו [23 בדצמבר 1965]	אל חנה רובינא חנינה והקלה בעונשם של נידונים	ג"מ נ-3758/99
145.	29 במאי 1966	אל ישראל כהן ודב חומסקי תמיכת קרן עמו"ס בפעילות של אגודת הסופרים	ג"מ נ-5096/126
146.	9 באוגוסט 1966	דברים בפגישה עם חברי הממשלה בבית הנשיא מסעו בארצות הברית ופגישותיו עם מנהיגיה	ג"מ נ-375/13
147.	ג' באלול תשכ"ו [19 באוגוסט 1966]	אל אליעזר כגן התרשמות מספר שיריו	ג"מ נ-4041/104
148.	נובמבר 1966	אל מרדכי בנטוב יחסה של תנועת חב"ד לציונות ולמדינת ישראל	ג"מ נ-4098/105
149.	23 בפברואר 1967	אל דוד בן-גוריון בקשה שיימנע מלהעלות דרישה להתפטרות ראש הממשלה	אב"ג
150.	2 ביוני 1967	הודעה לעיתונות של נשיא המדינה ברכה להקמת ממשלת ליכוד לאומי	ג"מ נ-6744/185
151.	8 ביוני 1967	אל האפיפיור פאולוס השישי תשובה לבקשתו להפסיק את הלחימה	ג"מ נ-6270/149
152.	8 ביוני 1967	אל לוי אשכול ברכה והוקרה על חלקו הרב בניצחון במלחמה	ג"מ נ-6744/185
153.	8 ביולי 1967	דברים בכינוס 'החוג ליהדות בת זמננו שליד בית הנשיא' התמורות ביחסם של יהודי התפוצות למדינת ישראל לאחר המלחמה	ג"מ נ-6731/182
154.	5 באוקטובר 1967	ברכת נשיא המדינה לראש השנה תשכ"ח התמורות שחוללה מלחמת ששת הימים	ג"מ נ-6552/164
155.	14 בנובמבר 1967	אל נשיא ארגנטינה קרלוס אונגנייה בקשה להימנע מלהגיש הצעת החלטה למועצת הביטחון של האו"ם	ג"מ נ-6230/147
156.	1 בפברואר 1968	אל עובד בן-עמי סיוע לאמן עולה מפולין תושב נתניה	ג"מ נ-4358/109

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
157. 27 במאי 1968	אל אמה שייבר הקמת מכון להכשרת עובדים במוסדות לילדים מוגבלים בשכלם	ג"מ נ-134/5553	526
158. 17 ביולי 1968	אל דוד בן-גוריון הסיבות שבגללן עזב במחאה את ועידת המפלגה הליברלית	אב"ג	531
159. ינואר 1969	אל ברוך נחשון ברכות להולדת הבן ולמתנחלי חברון	ג"מ נ-171/6681	532
160. 28 בפברואר 1969	דברי הספד בלוויית ראש הממשלה לוי אשכול תולדות חייו ותרומתו לבניין הארץ והמדינה	זלמן שזר, 'ציון וצדק', כרך ב, 1971	533
161. 9 במרס-28 באפריל 1969	מפנקסו של נשיא המדינה הקמת ממשלה; ביקור בסיני; דיווחים מדיניים וביטחוניים	ג"מ נ-213 (פנקסים כ"ב-כ"ו)	537
162. 30 באפריל 1969	אל נשיא ברזיל ארתור דה קוסטה אה סילבה מצבם החמור של יהודי עיראק	ג"מ נ-148/6244	542
163. 22 ביולי 1969	דברים בדיון במניעת תאונות דרכים חיפוש דרכים לצמצום הקטל בדרכים	ג"מ נ-118/4789	547
164. 8 בנובמבר 1969	דברים בהתייעצות עם סיעת גח"ל בכנסת המשך כהונתה של ממשלת הליכוד הלאומי	ג"מ נ-206/8	548
165. 10 בדצמבר 1969	דברים בישיבת המליאה של האקדמיה ללשון העברית הגברת השימוש בניקוד למניעת שיבושי לשון	ג"מ נ-122/4964	556
166. 27 בפברואר 1970	דברים בערב זיכרון ללאה גולדברג הערכת יצירתה ותרומתה לספרות העברית	ג"מ נ-192/6776	559
167. י"א בניסן תש"ל [17 באפריל 1970]	אל הרב מנחם מנדל שניאורסון לימוד תורת חב"ד והקמת מוסדות לתרבות תורנית	ג"מ נ-125/5072	562
168. 6 במאי 1970	דברים במושב השני של המועצה הציונית בישראל חוסר הסובלנות הפוליטית; הזכות להתיישב בחברון	אצ"מ, המושב השני של המועצה הציונית בישראל	564

תאריך	תוכן	מקור	עמוד
169. 3 ביולי 1970	אל חנה זמר מינויה לעורכת 'דבר'; השינויים שהנהיגה בעיתון	ג"מ נ-114/4647	566
170. אור לר"ח כסלו תשא"ל [29 בנובמבר 1970]	אל הרב מנחם מנדל שניאורסון ספרות חב"ד; הסכמה ומחלוקת בעניינים מדיניים	ג"מ נ-191/6770	572
171. 9 באוגוסט 1971	איגרת (שדר בעל פה) אל האפיפיור פאולוס השישי מעמדה של ירושלים ומדיניותה של ישראל כלפי המיעוטים הדתיים	ג"מ חצ-7049/5	576
172. 5 בפברואר 1972	אל חיים גראדה סידורים לעלייתו ולקליטתו בישראל	ג"מ נ-134/5577	585
173. 25 ביולי 1972	אל גולדה מאיר ההכרח לחפש דרך לשלום	ג"מ נ-861/18	585
174. 8 בספטמבר 1972	ברכת נשיא המדינה לראש השנה תשל"ג רצח הספורטאים הישראלים במינכן	'מעריב' (8 בספטמבר 1972)	586
175. כ"ט בחשוון תשל"ג [6 בנובמבר 1972]	אל הרב מנחם מנדל שניאורסון פרישתו מן הנשיאות עם סיום תקופת כהונתו	ג"מ נ-168/6628	588
176. 10 בינואר 1973	דברים בקבלת פנים לראשי העדה הדרוזית לרגל חג הקרבן (עיד אל אדחא) מקומה החשוב של העדה הדרוזית במדינה	ג"מ נ-159/6435	589
177. 24 במאי 1973	דברים בישיבת הכנסת דברי פרדה עם סיום כהונתו כנשיא המדינה	'דברי הכנסת', כרך 67	590
178. ט' במרחשוון תשל"ד (4 בנובמבר 1973)	אל הרב מנחם מנדל שניאורסון האווירה בארץ לאחר מלחמת יום הכיפורים	ג"מ נ-853/21	594
179. 23 באפריל 1974	אל יצחק רבין ברכות לרגל ניצחונו בהתמודדות על מועמדות המפלגה לראשות הממשלה	ג"מ א-7095/7	594

פרק ראשון

1914-1889

חסיד, סוציאליסט ותלמיד

א. ילדות בסטויבץ, פלך מינסק

ש

ניאור זלמן רובשוב (לימים שזר) נולד בא' בכסלו תר"ן (24 בנובמבר 1889)* בעיירה מיר בפלך מינסק שבביילורוסיה להוריו שרה (לבית גינזבורג) ויהודה-לייב רובשוב. ארבע אחיות גדולות היו לו: מרים (מניה), קריינה (קטיה), רודה (רודל) וויטיה, ואחריו נולד אחיו אברהם. מרבית יהודי מיר, שבה שכנה ישיבה תורנית נודעת בעולם היהודי כולו, נמנו עם זרם ה'מתנגדים', אך בני משפחתו של זלמן רובשוב הן מצד אמו הן מצד אביו נמנו עם חסידי חב"ד. הוא נקרא על שם מייסדה של חסידות חב"ד רבי שניאור זלמן בן ברוך מלאדי ('האדמו"ר הזקן'), מחבר ספר ה'תניא'. בשנת 1892 פרצה במיר שרפה. היא כילתה רבים מבתי העיירה, שקירותיהם נבנו מעץ וגגותיהם רופדו בשחת, ובעקבותיה עברה משפחת רובשוב לעיירה הסמוכה סטויבץ (כיום סטולבצי), השוכנת בלב היערות על גדת הנהר נימן ובסמוך למסילת הברזל מבריסק דליטא למוסקווה.

סטויבץ כמו מיר שכנתה הייתה בבואה נאמנה של 'העיירה היהודית' האופיינית ל'תחום המושב' ברוסיה ורוב תושביה היו יהודים. יהודי 'תחום המושב', שמנו בשלהי המאה התשע עשרה כחמישה מיליון והיו כ-94 אחוזים מכלל יהודי רוסיה, הצטופפו בעיירות ובערים וניהלו חיים סגורים בתוך עצמם, שהיו מנותקים מחיי החברה והתרבות ברוסיה. רבים מהם ידעו עוני ומחסור וסבלו מאפליה חוקתית שנקטו כלפיהם שלטונות רוסיה ומן האנטישמיות המושרשת בחברה הרוסית, שהתפרצה מדי פעם בדמות פרעות נגד היהודים. באותן השנים כבר ניכרה השפעתה של תנועת ההשכלה על יהודי 'תחום המושב', וזו הולידה תסיסה חברתית ורעיונית חזקה בקרבם. תסיסה זו מצאה את ביטוייה בשני כיוונים: הכיוון הלאומי, שהתמקד בתנועה הציונית על זרמיה, והכיוון החברתי, שהביא לצמיחת הסוציאליזם היהודי בעיקר בקרב בני הנוער.

ההתעוררות הלאומית לוותה גם בהתעוררות תרבותית ובהופעת ספרות יידיש ענפה ולצדה ספרות עברית ועיתונות עברית. המפגש בין החיים היהודיים המסורתיים ובין הרוחות החדשות שהחלו לנשב בעיירות היהודיות הוליד מחלוקות חריפות בין הזרמים, שהלהיטו את הרחוב היהודי ולא פסחו על סטויבץ. ברחובות העיירה התנהלו חיים יהודיים מסורתיים ערים על מנהגיהם ומוסדותיהם, הוקמו מוסדות תרבות וצצו ארגונים לאומיים וחברתיים פרי הלכי הרוח החדשים. כל אלו יצרו בסטויבץ פסיפס תוסס, כפי שתיאר לימים בזיכרונותיו אחד מבני העיירה: 'קופות גמ"ח ובנקים, תלמוד תורה ו"תרבות" [בתי ספר ציוניים בעברית] וצי"שא [בתי ספר חילוניים ביידיש], כל חברה למינה, כל אחד על דגלו חונה. תזמורות ומועדונים, קורסים ושיעורי ערב, מגידים, דרשנים, נואמים וויכוחים, מפלגות ואגודות, חיים זורמים ושוטפים, מפכים ורועשים'.¹

בבית הוריו וברחובות העיירה ספג רובשוב והפנים רבים מן הערכים והרעיונות שעיצבו מאוחר יותר את עולמו כבוגר. אמו ירשה מאביה, ר' משה גינזבורג בנו של ר' שאול גינזבורג תלמידו של 'האדמו"ר הזקן', את הקנאות הדתית ואת הדקדוק בשמירת כל מצווה, קלה כחמורה. אביו, סוחר עצים מבוסס, היה אף הוא חסיד חב"ד נלהב ותלמיד חכם, ועם זאת אימץ השקפת עולם מתקדמת, הנהיג במשפחתו אורחות חיים מודרניים וגילה אהדה לתנועה הציונית. את ילדיו עודד לרכוש השכלה רחבה לצד זו המסורתית. בילדותו למד רובשוב תנ"ך וגמרא ב'חדר' ומפי מלמדים פרטיים. כך תיאר לימים בהרחבה בספרו 'כוכבי בקר', שיצא לאור בשנת תש"י ובו הביא את זיכרונותיו מן העיירה.² בביתו קלט מנהגי שבת וחג, אגדות ארץ-ישראל וסיפורי מעשי צדיקים השזורים בהווי החיים היהודיים. בספרייתו של אביו, שאותה עזר 'לאוורר' מדי ערב פסח, זכה

* בכמה מסמכים אישיים של זלמן שזר שנמצאים במכון גנזים מצוין תאריך לידתו כ-6 באוקטובר 1888. אנו החלטנו לדבוק בגרסתו הרשמית של שזר כפי שמופיעה לעיל.

להכיר ספרי קודש וגם ספרי חול שהיו מקובלים על המשכילים, וכן ספרים על ארץ-ישראל ששוכנו באצטבה מיוחדת. בבית הוריו רכש לדבריו את אהבתו הגדולה לספר העברי (ראו להלן תעודה 89) ועמה גם את אהבתו לשפה העברית. הוא הקים אגודת ילדים ציונית עברית בשם 'ציון ושפתה' ועמד בראשה. הילדים חברי האגודה שאפו לדבר רק עברית וקיימו בהדרכתו פעולות תרבות בעברית.

מילדות גילה רובשוב סקרנות רבה לנעשה בעיירה שבה גדל. הוא ספג והטמיע את הדעות השונות ששמע במהלך השיחות והוויכוחים שהתנהלו ב'שטיבל' (בית התפילה החסידי), בבית הכנסת, ברחוב ובביתו. בעקבות אהבתו לשפה העברית הלך רובשוב ונמשך אל שני הכוחות הרעיוניים העולים – הציונות והסוציאליזם היהודי. לכך היה אחראי בעיקר המשורר והסופר יעקב שלום קצנלנבויגן (יש"ק), שבמשך קיץ אחד לימד את הילד בן העשר דקדוק עברי במקום הנופש של משפחתו ביער אַטְלִיז, שהיה שייך לדודו שמואל שלמה הורוביץ. בטיוליהם ביער שמע הילד מפי מורהו על הציונות והסוציאליזם ועל ההתיישבות בארץ-ישראל והתוודע לספרות העברית וליוצרים הבולטים של דורו ובהם חיים נחמן ביאליק, שאול טשרניחובסקי ומיכה יוסף ברדיצ'בסקי. הוא הוקסם מן היצירה הספרותית העברית החדשה ומן הקריאה שהייתה טמונה בה להתנערות מתחלואי הגולה ולתחייה יהודית לאומית.

לאחר שלמד עברית רשם רובשוב את קורותיו בשנות ילדותו במחברת, ומאחר שעל פי עדותו לא הכיר את המילה 'יומן' כינה את מחברתו 'ספר יוממי'.³ מן הדברים שכתב עולה שכבר בגיל צעיר מאוד הצטיין בלימודיו, ובעת לימודי החומש והוא בן שמונה בלבד הקשה קושיות 'והרבי בכבודו ובמצמו לא ידע מה לענות לי'.⁴ הוא תיאר כיצד הפך לציוני לאחר הקיץ בחברתו של יש"ק, וכיצד נהג לדרוש דרשות מדי שבוע באזני חבורה של נערים קטנים בני גילו שאיגד באגודה בשם 'פרחי ציון'. 'דרשתי על דבר הניצוץ הלאומי שדלק בלבנו ועוד לא נכבה, ועתה היה ללהבה גדולה',⁵ כתב.

רובשוב כתב את מכתביו לאביו, שנעדר מן הבית לרגל עסקיו, ולבני משפחתו מנסיעותיו שלו בעברית בלבד אף שאחיותיו התקשו מאוד בקריאתה. על אחדים מן המכתבים חתם בראשי התיבות של שמו – ש.ז.ר. בסתיו 1902 שלח אותו אביו לעיירה טורץ למשך חודש כדי שילמד תורה ולימודים כלליים מפי רב

ששמעו יצא בסביבה כעילוי בעל השכלה רחבה. מביתו של הרב כתב למשפחתו: 'הנה מצאתי לי מורה טוב וחברים טובים. עתה אני עשיר לפי דברי רבי יהודא נשיאה שאמר "איזו עשיר השמח בחלקו" ועלי עתה מותר לומר כן'.⁶ במכתב נוסף מטורץ דרש בשלום כל בני משפחתו ומעשיהם ובשלום מוריו בסטויבץ (תעודה 1). בקיץ 1903 כתב לאביו על שרפה שפרצה בעיירה ותיאר את 'המחזה הנוראה הזאת, בעת שהאש יתנוסס בחלון ובחוץ אש נהורא יפיץ אור על כל סביבותיו'.

בכסלו תרס"ג (דצמבר 1902) הגיע זלמן רובשוב למצוות. אף שקיבל חינוך יהודי דתי והמשיך לקיים מצוות כבר היו מעייניו נתונים בחלקם לעולמות רעיוניים אחרים כפי שמתואר לעיל. הוא הגיע למסקנה שיש להוציא לאור בסטויבץ כתב עת על טהרת העברית שיביא אל הציבור היהודי עמדות לאומיות-ציוניות, ולמרות גילו הצעיר החליט ליטול על עצמו את המשימה. בא' בשבט תרס"ג (29 בינואר 1903) יצא לאור הגיליון הראשון של 'הירחון: עתון עברי אורגן ציוני'⁷ בעריכת זלמן רובשוב, שנכתב כולו בכתב ידו. בחודשים הבאים יצאו לאור שישה גיליונות נוספים, אף הם בכתב ידו, והופצו ב־60 עותקים בסטויבץ ובסביבותיה. את כל המאמרים והמדורים כתב הוא עצמו אך בשמות שונים. בעיתון היו מאמרי מערכת, מאמרים בהיסטוריה יהודית, כרוניקה של אירועים בעיירה, מודעות ועוד, ובפעם הראשונה הוא שלח ידו גם בשירה ופרסם שירים מפרי עטו. במרס באותה השנה התפרסמה בעיתון העברי 'המליץ' שיצא לאור בפטרבורג ידיעה מ'סטאלבצי (פלך מינסק)' בחתימת זלמן רובשוב בדבר הקמת אגודת 'ליגת צדק' לנשים בעיירה.⁸ בגיל שלוש עשרה עשה אפוא רובשוב את צעדיו הראשונים בעולם העיתונות, עולם שהפך עם השנים לאחד מתחומי עיסוקיו העיקריים.

ביומנו מספר רובשוב שעד לימי הקיץ שבילה בחברת יש"ק היו המתנכרים לדת, 'אפיקורסים' בלשונו,⁹ מעוררים בו זעם רב. בעקבות המפגש עם יש"ק השתנתה מעט השקפת עולמו משאימץ רעיונות מודרניים, אך גם אז הוא שלל את ההתנכרות לדת ואת ההתבוללות שליוו את תהליכי ההשכלה ואימוץ אורחות החיים המודרניים בקרב האוכלוסייה היהודית במזרח אירופה. הוא סבר שאסור לכרוך תהליכים אלו בהתנתקות מן המסורת היהודית ובהתנכרות אליה. ביולי 1903 יצא זלמן רובשוב עם אמו שרה לפולין,

1903 33 א

י.ש.ג. פ"ח
רח"ל ז"ל. תה"ע

כתיבת
M. Cmar-
bush. Munc.
ר. פ. פ. פ.
L. Pydame
by.

מאגריים גליל ירמיהו איש ונביא

ה'ספ"ה ח'ג
ה'ס"ח

ש"ח ש"ח ש"ח

ש"ח ש"ח ש"ח
ש"ח ש"ח ש"ח
ש"ח ש"ח ש"ח

מחיר קר/ס"מ

לשנה --- 60
לשנה --- 35
לשנה --- 7
לשנה --- 80
לשנה --- 45

קח"ל

לשנה --- 2
לשנה --- 1

מדי חבש בחבש

חליל

5

גליל

מדי חבש בחבש

אשה רבין!

תוכן:

אשה רבין - שיר - חליל
במלכות המלך - לרוב
השאלה בפסוק - חליל
ברוך ה' - חליל
ה' בזה העולם - חליל
אשר ה' עשה - חליל
אשר ה' עשה - חליל

נ"ל

עמוד השער של גיליון 'הירחון' בעריכת זלמן רובשוב, א' באייר תרס"ג, 28 באפריל 1903

לעיר נלנצ'וב, שהייתה ידועה במעיינות המרפא שבה. בימים הראשונים התרשם מיפי העיר, מגניה הרחבים ומחיי התרבות בה. אולם עד מהרה נוכח באנטישמיות המושרשת של תושביה בעצמה שלא הכיר, אם לשפוט על פי מכתביו, שכן הוא גדל בעיירה שרוב אוכלוסייתה יהודית. 'מראה העיר גניה, כרמיה, שדיה, יעריה מצאו חן בעיני אך לא אנשיה. כולם הם אנטישמים שונאי ישראל, השמחים לאידנו וחפצים לראות בצרתנו',¹⁰ כתב לבני משפחתו. בנלנצ'וב, ובעיקר בעיירות הסמוכות לה, פגש רובשוב ביהודי פולין ונוכח לדעת שרווחות בקרבם התבוללות קיצונית מחד גיסא וקנאות דתית בלתי מתפשרת מאידך גיסא, תופעות שכמותן נראה שלא הכיר בעיירת ילדותו. לאחר ביקור בעיירה וונווליץ כתב לבני משפחתו מכתב, שרק חלק

ממנו מצוי בידינו, ובו תיאר את הפער העמוק שמצא בינו, בתור מי שגדל במשפחה משכילה ומודרנית, לבין החסידים בעיירה שדומה שרוח ה'השכלה' לא הגיעה אליה: 'ותוכל להבין איך גדלה המהומה בעיר בראותם אותי הולך קצר בלבושי. כולם בראותי נסוגו אחור כמו הייתי מוחרם מעם', כתב (תעודה 2). במכתב נוסף לאביו הצר על שאינו יכול למצוא עיתון עברי ערב הקונגרס הציוני השישי בשל הקיצוניות שמאפיינת את יהודי פולין. חלקם 'חסידים חשוכים היראים והבורחים מכל אור נוגה', והאחרים הם 'הפולנאים בני-דת משה, אלה אשר בהריחם ריח ההשכלה, ואורה (בלשונם) כמעט מזעיר החל לזרוח בחדרי לבותיהם ועזבו כרגע את היהודים והיהדות לאנחות ויתרחקו מהם ויתנכרו להם כאילו לא ידעום לעולם' (תעודה 3).

1. נ' פלאקסין, 'סטויבץ עיירתי', נ' חניניץ (עורך), **ספר זכרון סטויבץ-סוורז'נא והעיירות הסמוכות: רובעזעוויץ, דערעוונא, נאליבאק**, תשכ"ה, עמ' 134.
2. ז' שזר, 'מכל מלמדי', הנ"ל, **כוכבי בקר: סיפורי זיכרונות ופרקי מסה**, תל אביב תשכ"א, עמ' 48–78. [להלן: ז' שזר, **כוכבי בקר**].
3. 'ספר יוממי' לזלמן רובשוב, גנזים, כ-248/60841.
4. שם, עמ' א.
5. שם, עמ' טו.
6. זלמן רובשוב אל משפחת רובשוב, נובמבר 1902, גנזים, 248/10258/2.
7. כותרת 'הירחון', ר"ח שבט תרס"ג, (29 בינואר 1903), גנזים, 248/11908.
8. **המליץ**, י"ח אדר תרס"ג, 17 במרס 1903.
9. 'ספר יוממי' לזלמן רובשוב, (לעיל, הערה 3), עמ' ח.
10. זלמן רובשוב אל משפחת רובשוב, 15 ביולי 1903, גנזים, 248/10258/2.

1. אל יהודה לייב ושרה רובשוב, סטויבץ

טורץ, נובמבר 1902

לאבי היקר והנכבד!

ולאימי היקרה והצנועה!

הנה אוכל להודיעכם כי ב"ה [ברוך השם] החייוה"ש [החיים והשלום] איתי וכה אזכה לשמוע ממכם בקרוב בימינו אמן. מאוד מאוד יכאב לבי על אשר זה כשבוע תמים וזה קיבלתי ממכם שני מכתבים ולא קיבלתי מאימי אפילו אות אחת, וגם פ"ש [פרישת שלום] מאיתה לא קיבלתי. נפשי עלי תשתוחח על זה. כאשר לא אוכל לתאר לכם את העונג בקבלי ממכם מכתב כן לא אוכל לתאר לפניכם את עגמת הנפש בעת שלא אקבל ממכם לא פ"ש ולא מכתב. הנה נדדה שינה מעיני ותנומה מעפעפי. לא אדע מה אחשוב ומה אדמה. הנה מאוד אשתומם עליך אמי, איך תוכלי לחשות עת כזה ולא לכתוב לי אפילו פ"ש, שורה אחת, האם נשכחתי כמת מלב הייתי ככלי אובד. כתבי לי מה פשעי ומה חטאתי, מה פשעתי לפניך אשר לא אזכה לקבל ממך אפילו פ"ש אפילו עט רטוב בדיו ועוד הלוא. כנגד 'חטא עון פשע' יש 'מחילה סליחה כפרה'. האם חטאתי חטא כזה אשר כל כפרה לא יועיל לה. אבקשך אמי היקרה שתחוס על בנך האהוב ותרגיע את רוחו.

הנה זה על ש"ק [שבת קודש] העבר קיבלתי מכתב ממירא [מיר] (מדודתי מירקה מדוואשע) וגם שלחו לי גבינה הניקרא בשם 'האנדר קעז'. וגם בקשוני שאבוא על שבת למירא. אך לדאבון לבבי לא אוכל למלא את בקשתם יען שביום ש"ק נקרא שפת עבר גם אלך לשוח עם חברי. מן המורה הנני ב"ה שבע רצון ואקווה כי אראה טוב בעמלי בהזמן הזה.

כתוב לי את האדרסע [כתובת] של קריינה [קטיה] אחותי. וגם אם היא שבעת רצון מנסיעתה וממעשיה, כתבו לי מכל בפרטיות. שלחו לי על ידי גילעגנהט [בהזדמנות] דבר מה 'סוחארקעס' [דברי מתיקה] או דבר אחר. הנה אדרוש בשלום כולכם, בשלום דודי ודודותיי קרובי ומיודעי. אדרוש בשלום מורי ורבי אלופי ומיודעי מנ"ה [מורה נבוכי הזמן] הערציל [דבורצקי]. גם רבי יעקב מאיר [צורליק]. גם מורי חיים יצחק [בורסוק]. כולם כולם אדרוש שלומם באהבה רבה.

אבי יקירי! כתוב לי מתי אבוא לכם על 'בעל מצווה'. מורי לא יחפוץ לנסוע.

ממני בנכם הדו"ש [הדורש שלומכם] והמברככם בכל טוב

ש.ז.ר.

הנה קניתי אצל המורה ספר קטן הנקרא בשם כתובים אחרונים

לאחותי ולאחי היקרים!

הנה אבקשכם שתכתבו לי עוד פעם כאשר כתבתם בפעם הראשונה. לא תוכלו לתאר לפניכם את העונג אשר קיבלתי בקבלי מכם מכתב. ולכן אבקשכם שלא תמנעו ממני עוד פעם עונג כזה. כתבי לי מרים אחותי מתי תכתבו מכתב למורי יש"ק [יעקב שלום קצנלבויגן] יען שגם אני אחפוץ מאוד לשלוח אליו מכתב. אדרוש בשלום המורה גראבשטיין. גם המורה 'אלטר' [יוסילביץ]. הנה זה התחלתי ללמוד גיאגראפיה וגם היסטאריה וגם אקווה היום לתחול דייטשע גראמאטיקה. כתבי לי אחותי ויטקה וגם את רדיל מתי התחלתן ללמוד ומה תלמדו. כתבי לי אחותי מה שלום הפריזיוניקעס [מתגייסים]. גם אותך אברהמלה אחי אבקשך שתכתוב לי דבר מה. אפילו אות אחת. רק לראות תמונת אות גם זה דיינו.

הנני אחיכם הדו"ש והמצפה למכתבכם

ש.ז.ר.

אדרוש שלום ידידי "פן אדם" באהבה רבה.

הנה כתבתי לו הרבה אך אין עתי בידי עתה.

משפחת רובשוב בסטויבץ. יושבים מימין לשמאל: האב יהודה לייב, הבן אברהם, האם שרה והבת רודה.
עומדים: הבת מרים (מניה), הבת ויטקה, הבן זלמן והבת קריינה (קטיה)

2. אל משפחת רובשוב, סטויבץ

נלנצ'וב, יולי 1903

לאבי היקר והנכבד!

ולאחותי העדינות! ולאחי המשכיל בכל דרכיו!

את מכתבכם הגדול קבלנו לנכון. אתמול הייתי בעיר קטנה הקרובה [ב]פולניע לנאלענצאוו [נלנצ'וב] 'וונולץ' [ובולניץ] שמה. שם הייתי עם בעל הבית שלנו ושם שהיתי כארבע שעות. כל העיר מלאה חסידים כגרעינין בחיטה. כולם גם נערים וילדים הולכים קפוטות ארוכים וסחובים מתחת לרגלים ועל ראשם מצנפת משי. וזה ההולך קצר בלבשו יכונה בשם 'אשכנזי' דייטש בלעז, ותוכל להבין איך גדלה המהומה בעיר בראותם אותי הולך קצר בלבושי. כולם בראותי נסוגו אחור כמו הייתי מוחרם מעם. מאוד חפצתי להיות בבית המדרש, ואז שאלתי פי נער קטון 'איה פה בית המדרש'. צעק מרוב פחד 'אויה אבי' ויברח.

בבואי לבית המדרש נסבו כל עיני האנשים עלי כמו שמביטים על בודאי будоиn או על שחורי Мурн וכמו פלא הייתי בעיניהם. מה להדייטש עם הבהמ"ד [בית המדרש]. הלא הוא תרתי דסתרי. כאשר כילו להתפלל אזר אחד מן החבורה כוח במותניו וישאלני לשלום ואשיב לו לשלום.

— מאין בא עלם — שאלני האיש עוד הפעם.

— מן ליטא, עניתיו גם אני.

— מאיזו פלך? שאלני עוד הפעם כמו ברתת ויסר את פניו כדי לקיים 'אסור להסתכל בפני אדם רשע'.

- מן פלך מינסק עניתיו.
- ואז סבבוני אנשים רבים זקנים ונערים בראותם כי עוד לא הזקתי להאיש הראשון וכי עוד לא הנטתיו מן הדרך הישרה, ויחלו להסב את ראשי בשאלות רבות, איש איש כפי שאלתו.
- האם יש עוד יהודים שם?
- האם מחזיקים עוד הם בדת משה?
- האם כולם שם יקצרו בלבושם?
- איך ילך הרב?
- האם גם המלמדים יקצרו בלבושם?
- האם ישנם חסידים שם?
- איזו חסידים?
- האם ישב שם בתי מדרשים?
- האם יאכלו הם שם מצות בפסח?
- האם כולם שם 'אשכנזים'?

ובעוד השאלות כאלה ישאלוני כל האנשים עד אשר ראשי סבב עלי כגלגל ושכחתי מי שאל השאלה הראשונה ומי האחרונה, ולא ידעתי את מי לענות כפי שאלתו. כאשר שקטה מעט המהומה החל איש אחד ללמוד בגמרא מסכת 'כתובות' פרק ראשון. 'בתולה נשאת ליום הרביעי ... ומעין בגר"שי [גרסת רש"י] וקורא 'מפני מה לקמן מפריש ליה' [להלן מפרש לו] ושואל כמו לעצמו 'ומאי תפרש הגמרא?' ואז עניתני גם אני כמו לעצמי 'מפני שבית דין מצוינים ביום החמישי' ואז הסב עוד הפעם את ראשו עלי בתמיהה גדולה וכעין שאלה אשר אין תשובה לה האם הדייטש הזה יודע מה שכתוב בגמרא. מה להדייטש עם הגמרא וכמו פלא נחשבה לו. ועוד הפעם רתחה החבורה כמרקחה. האם הדייטשים ילמדו שם! האם גם הם יודעים מה שכתוב בגמרא? עולם גדול ועולמות קטנות לו. עולם הפוך ה'אשכנזים' יאמינו בה' אה! אה! ומה גדלה הפלא בעיניהם כי איש אחד אשר בא באחרונה ולא שמע 'קדושה' אמר הוא קדושה בקול ואז אמרתי גם אני קדושה. 'האם הדייטשים אומרים קדושה שם? מה להם ולקדושה? מה להם ולתפילה בציבור? האם גם הם נחשבים שם ליהודים?' ואז ענה איש זקן אחד על כל שאלתם בהניחו את התפילין בנרתיקם 'ומה תתפלאו הלא הם שם כולם כאחד ומי יאמר להם מה תעשו'. ומי יודע עד כמה היה הדיבור הזה לולא שבא ילד אחד וקרא לראש המדברים הביתה.

אך מה נאמר ומה נדבר, אוי לנו ואוי למעשנו אשר לכל איש נחשבנו כקוצים ודרדורים. עוד לא יוכל אשר להאמין כל כך עד אשר הוא בעצמו מגיע למקומו. ואני אני הנני הגעתי למקומו.

היום החילותי ללמוד לימוד הגִמְנַסְטִיקָה Гимнастика והנני אני נער אחד יהודי בין כל נערי נוצרים פולנים. ותוכל להבין את הכבוד הגדול אשר אני רוכש בהשעה הזאת. אם לא יכולתי לקפוץ היטב ככל הנערים הלוא זאת בפעם הראשונה, אז כל הנערים כולם בפה אחד 'הנה היהודי הזה השקץ הזה לא יוכל גם לקפוץ כראוי'. והנער השני אשר אתו אקפוץ אשר גם הוא לא קפץ כראוי ידמה כי בשלי זה יקצף וימלא חימה 'לך גש הלאה יהודי, שקץ, הוא לא יכל וגם אותי לא [-]'

3. אל יהודה לייב רובשוב

נלנצ'וב, י' באב תתל"ד לחורבנו [תרס"ג] [3 באוגוסט 1903]

לאבי היקר ולאחותי היקרה שלום,

מיום בואי הנה עוד לא כתבתי לכם מאומה ולא בי האשם כי אם בסדר העת ההולך לו בכול יום ויום על דרכי האחת אשר השווה לו, ולא יטה ממנה ימין ושמאל ולא תצמיח לנו כל חדשות: המעשים אשר עשינו אתמול נחזור עליהם היום, ומה שעשינו שלשום נשלשם מחר. והרי היום כהרי מחר והרי מחר כהרי היום. הצד ההבדל שבהם

שבשמות אחרות נקראו. לולא זאת כי אז לא יכולנו להכיר ולהבדיל בין יום זה ליום מחר, ובמה ואיפה נבלה כל היום! – בגן-הטיול, אצל הרופא, בבית הרחצה, אצל השולחן והמיטה, וחזר הדין. ועתה שפטו נא בעצמכם הממעשים כאלה אוכל לסדר מכתב?

ולא עוד כי חדשות פרטיות אין אצלי כי אם גם חדשות ציבוריות לא אדע ומכול שאון התבל והמונה נסתמה כל חזון לי מפני שעיתון עברי אין לי אף אחד, יען שרוב הבאים נלנציבה פולנאים הנמו. וגם היהודים המעטים הבאים הנה הלא רק יהודי פולין הנמו ומחלתם זו הלא ידועה לכל, כי רק את דרכי הקיצוניים¹ יאחזון ואת הדרך האמצעי, הדרך היותר טובה שיבור לו האדם, אותה יעזבו. מהם: או חסידים חשוכים או פולנאים בני-ידת משה. או חסידים חשוכים היראים והבורחים מכל אור נוגה, הקוראים תגר על אלה אשר יעיזו ללבוש קצרים, הממטירים אש וגפרית ורוח זלעפות על אלה אשר יעיזו לקרוא באיזו 'טריף-פסול' החושבים כי כל בסיס היהדות היא רק סרח עודף של ה'קפוטה' ותו ולא מידי האצל ה'טיפים' האלה אשר מקומם היה לפני ארבע מאות שנה ועתה גנאי היא להיהודים ולהיהדות אם בשם יהודים נקראים, אמצא עיתון עברי?

ציור של יהודים באחת מעיירות פולין בראשית המאה עשרים

1. крайности.

או אצל הפולנאים בני־דת משה, אלה אשר בהריחם ריח ההשכלה, ואורה (בלשונם) כמעט מזעיר החל לזרוח בחדרי לבותיהם ועזבו כרגע את היהודים והיהדות לאנחות ויתרחקו מהם ויתנכרו להם כאילו לא ידעום לעולם. אשר כל מגמת פניהם היא רק שלא יכירם הפולנאי וידמה כי מאחיו הנמו. ואם חפצם זה לא יעלה בידם אז קרעו, לו רק יכלו, את כל היהודים כדג יען שיחוסם הנמאס הזה לא יתנם להגיע אל מטרתם המאושרה. אצל 'טיפים' כאלה אשר מילה עברית מאן דכר שמיה [מה עניינו לכאן] אצלם ולא נטעה אם נקראם יהודים מתפלנאים, כלומר העושים את עצמם לפולנאים, אמצא עיתון עברי? המה ממהרים לחתום על העיתון 'קוריר־בר־שב־סקי' או 'קוריר־פול־סקי' אך לא חייו על עיתון עברי. הם יחתמו על כל עיתוני פולין שבעולם אך לא חייו על 'הצפה' או 'הצפירה'.

ועתה שער נא בנפשך כי הנני פה זה כשישה ימים ועוד לא קראתי אף עיתון אחד. ובעת כזאת ימי הכנות להקונגרס [הציוני] השישי ימי התעוררות אגודות הציוניות בכל מקומות מושבותיהם. לעת כזאת, כמדומני, כי כשם שהדג לא יוכל לחיות בלי מים כן לא יוכל הציוני לחיות לעת כזאת בלי עיתון עברי, נשארתי אני בלי עיתון. ביקשתי וחיפשתי בכל נלנציב לאורכה ולרוחבה היש בה איש אחד החופץ לקרוא עיתון עברי? אך לדאבוני הגדול באתי לידי מסקנה כזו כי פה הכל סר יחדיו נאלחו אין חובב עמו ושפתו אין גם אחד, קראתי ולא ענוני נטייתי יד ואין מקשיב.

את בקשתי זאת: לחתום על העיתון 'הצפה' על רבע שנה במחיר. 1p. 50k [1 רובל ו־50 קופיקות] ואחרי כן נשנה את הכתיבה לביתנו. ביקשתי גם מאמי תחי' אך היא ענתני כי דבר כזה עלי לבקש מאתך, אבי יקירי. הנני יודע נאמנה כי לא על צדקותי הרבים הנני מפיל תחינתי לפניך אך מה לי לעשות אחרת ונפשי אל עיתון עברי מתגעגעת. ובעבור זה אנזר בייני מלבקש את אימי בכל ימי היותי פה לבוא לבית התיאטרון אף פעם אחת. תקוותי תשעשעני כי תמלא את בקשתי זו ובקרוב הימים אקבל פה בנלנציב עיתון הצופה.

בנך ואחיך הדו"ש [הדורש שלומכם] והמקווה כי תמלא את בקשתי

זלמן רובשוב

נא לדרוש בשמי את אחי ואחיותי באֶטְלִיז וכל הגרים
בה בכל מקומות מגוריהם

ב. בחור סוציאליסט ב'פועלי ציון'

סטויבץ לא הייתה עיירה של תורה ולימוד כמו מיר שכנתה, אלא עיירה של אנשי עבודה. רבים מיהודיה עסקו במסחר בעצים שנכרתו ביער והובלו בנהר הנימן לים הבלטי בדרכם לגרמניה ובעבודות כפיים כגון בניית בתי העץ, בנייה ותיקון של סירות בחוף הנהר ועוד. בניה של סטויבץ היו פתוחים אפוא לקלוט את הרעיונות שהפיצה תנועת הפועלים ובעיקר הזרם הסוציאליסטי-מרקסיסטי בתוכה, שהבטיח תיקון העולם וכינון חברה צודקת יותר שיביאו לשינוי מהפכני במעמדן הכלכלי והחברתי של השכבות החלשות. רבים מצעירי סטויבץ הצטרפו למפלגת הפועלים היהודית – ה'בונד', שקמה ב-1897 במסגרת המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הרוסית והייתה הראשונה שהקימה סניף בעיירה. אלא שהבונד נקט עמדה ששללה את הציונות, ובראשית המאה החלו להתגבש ברחבי רוסיה קבוצות של צעירים שביקשו לשלב סוציאליזם וציונות ונקראו 'פועלי ציון'. כל קבוצה פעלה בעירה ללא מסגרת-על ארגונית או רעיונית. בראשית 1905 הוקם תא של פועלי ציון גם בסטויבץ ופעיליו החלו לנהל מאבק בבונד בניסיון למשוך אליהם את צעירי העיירה. אחיותיו הבוגרות של זלמן רובשוב הצטרפו לשורות הבונד והיו מהפעילות הבולטות של סניף המפלגה בסטויבץ ואילו הוא, בחיפושיו אחר דרך לשלב את תפיסתו הציונית עם האמונה הסוציאליסטית שאימץ, הצטרף בגיל 15 לפועלי ציון ותוך זמן לא רב היה לחבר מרכזי בה. אל המפלגה החדשה הצטרפו גם אחדים מידידיו של רובשוב ובהם מרדכי (מוטל) מכטיי, בנו של ר' אליהו השוחט, שהיה חברו הקרוב של רובשוב ושותפו ללימודים ב'חדר' ואחר כך אצל כל המלמדים. האסיפות הסודיות של המפלגה כמו גם פעילויות ציוניות אחרות נערכו ביערות הסמוכים לעיירה, הרחק מעין השלטונות החשדניים. במעבה היער קרא רובשוב בפני המשתתפים קטעי התפלמסות עם עמדות ה'בונד' וכרוזים בשם המפלגה. 'מתחת לאלונים הירוקים הדהד אחרת השיר הציוני', כתב לימים.¹

כמו בכל עיירות 'תחום המושב' ברוסיה ניכרו גם בסטויבץ תופעות של שנאת יהודים, אך הן התבטאו בעיקר בגידופים ובאיומים וכמעט לא אירעו בה פגיעות פיזיות ביהודים. לא כן בערים אחרות. באפריל 1903 בחג הפסחא הנוצרי פרצו פרעות קשות בעיר קישינב ובמהלכן נרצחו עשרות יהודים, מאות נפצעו ורכוש רב הושמד. פרעות קישינב שבאו לאחר תקופת רגיעה יחסית ב'פוגרומים' נגד היהודים עוררו זעזוע קשה ביהדות רוסיה ובעולם היהודי כולו. בגיליון של 'הירחון' שיצא כחודש לאחר האירועים בקישינב כתב זלמן רובשוב במאמר המערכת: 'כל אחד ואחד יבין היטב את האסון אשר קרנו. כי לא בית, קורא יקיר, לא עיר עתה נחרבה. עתה היה חורבן העם [...] לא רק אסונים הוא כי אם אסון כולנו. כן, כולנו הננו אומללים, וכולנו צריכים לעזרה!'.² כעבור כמה חודשים הגיעה לידיו חוברת 'הזמן' שבה נתפרסם השיר 'משא נמירוב' ('בעיר ההרגה') שכתב ביאליק על סמך דברים שראה ועדויות ששמע בקישינב לאחר הפוגרום. הוא תיאר בהרחבה את זוועת הפוגרום ויצא בהאשמות חריפות נגד אולת ידם של היהודים בהגנה על עצמם. זלמן שזר מספר בזיכרונותיו שבתשעה באב תרס"ג התפרץ לשטיבל החסידי בסטויבץ מיד לאחר הקינות וקרא את שירו של ביאליק. השיר עורר רושם רב אצל המתפללים. יצירתו של ביאליק הייתה בין הגורמים שעודדו צעירים יהודים בערים השונות להקים קבוצות של הגנה עצמית, שבהן היה רב חלקם של ארגוני הפועלים.

ב-1905 פרצה התקוממות עממית ברוסיה ובלחצה הכריז הצאר על בחירות כלליות לאסיפה המחוקקת ('דומה') ועל מתן זכויות אזרח שיקנו חירות פוליטית מסוימת. המהפכה עוררה תקוות גדולות ברחבי רוסיה והביאה לפריחה בפעילות הציבורית היהודית ובכלל זה במעמדן של מפלגות הפועלים. אלא שבעקבותיה, בעידוד השלטונות, החל גל של פרעות ביהודים שהקיף מאות מקומות יישוב. מפה לאוזן עברה בסטויבץ השמועה שמסיתים הגיעו גם לעיירה ולכפרים הסמוכים לה והם מעודדים את האיכרים לפגוע ביהודים. חברי

הדגל האדום מונף בראש תהלוכה סוציאליסטית במוסקווה לאחר המהפכה, 1905

לאומית רחבה ליהודים בארצות מוצאם, ורק בשלב רחוק יותר לשאוף לריכוזם בטריטוריה משלהם. לעומתו שני זרמים בולטים תמכו בחיפוש פתרון מידי לעם ולפרולטריון היהודי בריכוזו הטריטוריאלי והקמת משק יהודי לאומי, אך נחלקו בשאלת הטריטוריה – הזרם ה'טריטוריאליסטי', שהושפע מאוד מ'משבר אוגנדה' בתנועה הציונית, הקים ב-1904 את מפלגת הציונים-סוציאליסטים (ס"ס). חבריו גרסו שארץ-ישראל הדלה והנחשלת אינה יכולה לקלוט את המוני המהגרים היהודים, ומכיוון שפתרון בעייתם אינו סובל דיחוי יש להפנותם לטריטוריה מתאימה אחרת; מולו התייצב הזרם ה'פלשתיני' שהאמין שרק בארץ-ישראל ייתכן פתרון שאלת היהודים. את הביסוס התאורטי לעמדתו קיבל הזרם הפלשתיני ממאמרו של מי שהפך למנהיגו, בר ברוכוב. הלה חיבר בין ציונות למרקסיזם בכרכו את השחרור הלאומי היהודי עם שחרור מעמד הפועלים היהודי וקבע שהגשמת הציונות תיתכן רק בארץ-ישראל ורק בדרך של מלחמת מעמדות ומהפכה על פי תורת מרקס. זלמן רובשוב, שקרא את מאמרו של ברוכוב והתרשם עמוקות, נשאר נאמן לזרם ה'פלשתיני'.

'פועלי ציון' פעלו להקמת ארגון 'הגנה עצמית' בסטויבץ ובעיירות הסמוכות ועל רובשוב הוטל לנאום בבית הכנסת ולקרוא לצעירים להתגייס לארגון ולבעלי היכולת לתרום כסף למימון פעולות ההגנה. הכספים נאספו, נרכשו אקדחים וביום ראשון, כשביקשו תושבים נוצרים בצאתם מן הכנסייה לפגוע ביהודי סטויבץ ורכושם ירו חברי ארגון ה'הגנה עצמית' באוויר והניסו את ההמון (ראו להלן תעודה 85).

בימים שלאחר מהפכת 1905 גבר מאוד קולם של אנשים במפלגות הפועלים הציוניות, שתבעו לתת משקל רב לעבודת ההווה הפוליטית והארגונית בגולה, כלומר להשתלבות במאבק של התנועה הסוציאליסטית העולמית בכלל ולדאגה לשיפור מצבו של הפועל היהודי בגולה בפרט, ואפילו על חשבון הפעולה המוקדשת לארץ-ישראל. הלכי רוח אלו, פולמוס אוגנדה ואימוץ רעיונות טריטוריאליסטים בתנועה הציונית חיזקו את מגמת הפילוג ששררה כבר קודם בשורות מפלגת פועלי ציון וזו התפצלה לכמה זרמים: הזרם ה'אוטונומיסטי' או ה'סיימאים', שהקים את מפלגת יא"ס (יידישע סאציאליסטישע ארבעאער פארטיי), טען שלפי שעה יש לשאוף להשגת אוטונומיה

הפילוג הרעיוני בשורות פועלי ציון פגע פגיעה קשה בסניף שבסטויבך. מרבית החברים נטו לעבר הזרם הטריטוריאליסטי בהנהגת אחדים מהבולטים שבמנהיגי הציונות הסוציאליסטית ברוסיה ובראשם נחמן סירקין. בידנו מכתב שכתב רובשוב לידידו מרדכי (כנראה מוטל מכטיי) בקיץ 1904 או 1905, בעת ששהה כמדי שנה ביער של דודו באַטְלִיז. מאחר שבידנו מצוי רק מכתב אחד, אפשר רק לשער שהוא חלק מהתכתבות ביניהם שנסבה על ההתלבטויות הרעיוניות בפועלי ציון. במכתב זה פרס רובשוב בפני מרדכי טיעונים בזכות העמדה ה'פלשתינית' שמבוססים על לימודיהם המשותפים, ועל הפרשנות לאופייה של המשיחיות בדת היהודית. רובשוב טען שהגאולה המשיחית של עם ישראל תיתכן רק בארץ-ישראל, והיא תביא גם לגאולה של צדק חברתי שיחול על האנושות כולה, וטען שלפיכך היא עולה בקנה אחד עם הרעיונות הסוציאליסטים. אולם, הוסיף, כל זה לא יקרה 'עד שתבוא גאולת היהדות במלוא מובן המילה ולא ברוסיה ולא באוגנדה, כי אם "בארץ-ישראל, בהארץ המסוגלת להתפתחות היהדות אשר ממנה תצא גם גאולת האנושיות. אין בן-דוד בא עד שיתפשטו בני-ישראל בארץ-ישראל". ודווקא "בני-ישראל" ודווקא "בארץ-ישראל" (תעודה 4). לפי עדותו של מכטיי היו הוא ורובשוב מ'מתי המעט שהיו נאמנים לרעיון ארץ-ישראל' בקרב פועלי ציון בסטויבך.³

באביב 1906 נערכה בפולטווה שבאוקראינה הרוסית ועידת היסוד של 'מפלגת הפועלים הסוציאלי-דמוקרטית היהודית פועלי ציון ברוסיה'. המפלגה העמידה תחת גג אחד את כל הסניפים בערי רוסיה שקיבלו את המצע ה'פלשתיני'. את מצע המפלגה חיבר מנהיגה בר ברוכוב בעזרת כמה מידידיו ובהם צבי אוורבוך (לימים אלכסנדר חשין) ויצחק שימשלביץ (לימים בן-צבי). הוא נקרא כשם מאמרו של ברוכוב 'הפלטפורמה שלנו'. לאחר הקמת המפלגה נערכו כנסים

של סניפיה המחוזיים כדי להסביר את המצע ולמסד את הקשר עם מרכז המפלגה. ביוני 1906 נתכנסה בחשאי במינסק ועידה מחוזית ראשונה של סניפי פועלי ציון בחבל הצפון-מערבי של רוסיה שכלל את ליטא וביילורוסיה. זלמן רובשוב נבחר לציר של עיירתו בוועידה. זו הייתה הוועידה הראשונה שהשתתף בה ושם פגש את נציג הוועד המרכזי של המפלגה ברוסיה יצחק שימשלביץ. יצחק בן-צבי מספר בזיכרונותיו על הרושם הרב שהותיר עליו צעיר המשתתפים בן ה-16 הנחבא אל הכלים, שהתבלט בבקיאותו בספרות עברית ובספרות יידיש, וששילב 'תורה והשכלה יהודית כאחד'.⁴ רובשוב מונה למזכיר לעברית של הוועידה ורשם את הפרוטוקול בתרגום לעברית לצד המזכירים שרשמו ברוסית וביידיש. בתום הוועידה נאמר לזלמן רובשוב שמרכז המפלגה עתיד לעבור מפולטווה לווילנה שבליטא ולייסד בה הוצאת ספרים לפרסומיה ועיתון מפלגתי ביידיש. הוא התבקש לעבור לווילנה ולשמש מתרגם ליידיש במערכת העיתון. מכיוון שממילא סיים את לימודיו בסטויבך והחל כבר בהכנות לעזוב את העיירה ולרכוש השכלה כללית במקום אחר החליט רובשוב להיענות לבקשה. ב-1906 עזב את סטויבך ולא שב עוד להתגורר בה. מן העיירה הקטנה שבלב היערות בחבל מינסק החלה לצמוח דמותו המיוחדת, שאיגדה בתוכה ידע רב בכל הקשור לדת היהודית ולחכמת ישראל עם השכלה כללית רחבה; יחס חם למסורת היהודית, לשפת היידיש ולעיירה היהודית עם מסירות לשפה ולספרות העברית החדשה; תפיסת עולם ציונית סוציאליסטית עם דבקות והתלהבות השאובות משורשיו בעולם החסידי. את יחסו לעיירת נעוריו ביטא לימים בספרו 'כוכבי בקר' וכך כתב בפרק 'סטויבך שלי': 'אם מני אז הרביתי נדוד ושבעתי ערים וכרכים חשובים יותר מעיירת נעורי ומבורכים הימנה בתורה ובדעת ובעושר ובפלאי עולם – אחת ויחידה לי עיירתי זאת וחליפין אין לה'.⁵

1. ז' שזר, 'זאוויל הייבוש', הנ"ל, **אור אישים: דברי מסה וזכרון על פגישות שתמו**, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 296. [להלן ז' שזר, **אור אישים**].
2. תצלום עמוד השער של 'הירחון', ר"ח סיוון תרס"ג (27 במאי 1903), **מעריב לנוער**, 3 בנובמבר 1964.
3. מרדכי מכטיי אל זלמן שזר, כ"ג באייר תשכ"ג (17 במאי 1963), בידי משפחת מכטיי.
4. י' בן-צבי, 'ליובלו של זלמן שזר', **דבר**, 7 בדצמבר 1959.
5. ז' שזר, **כוכבי בקר**, עמ' 32.

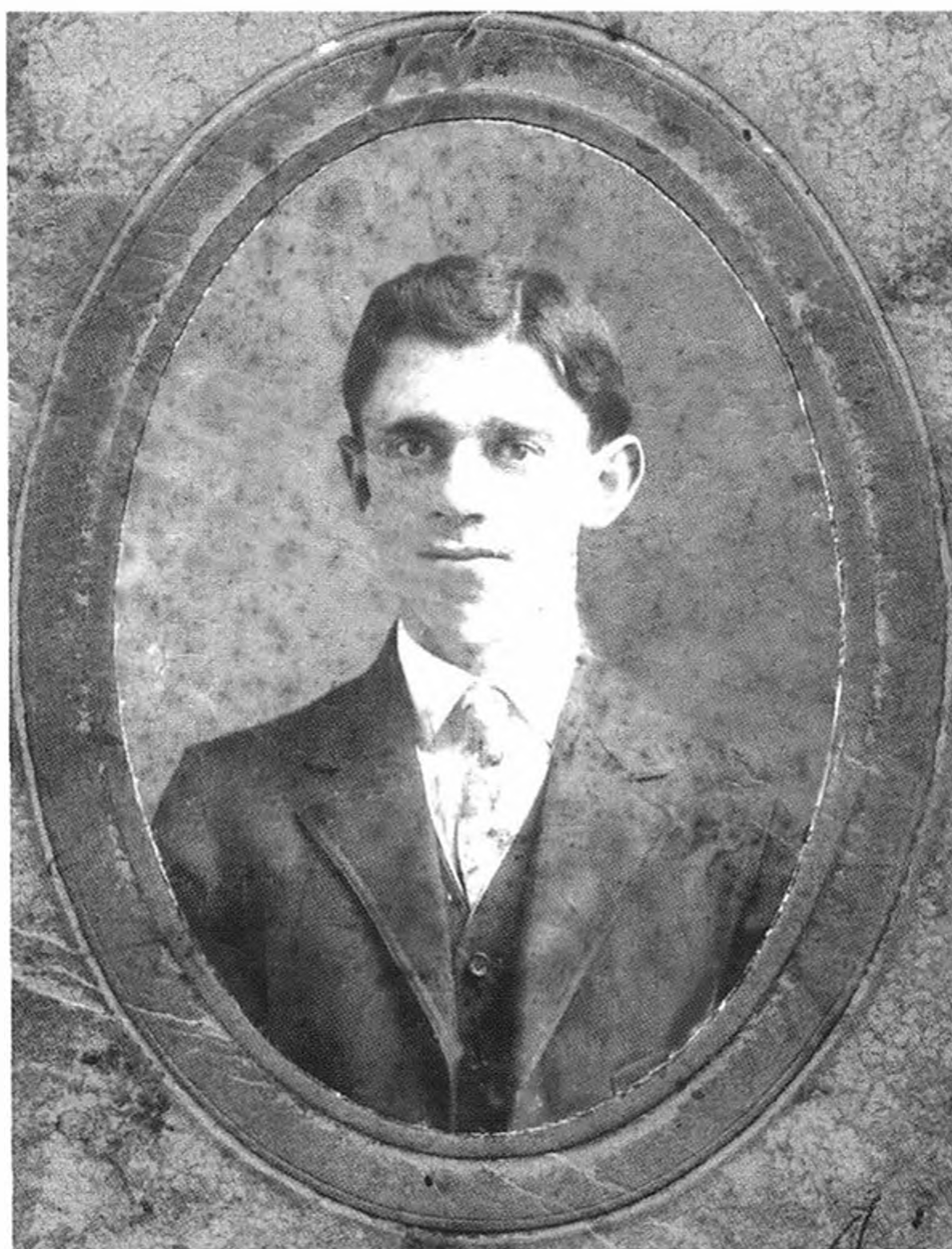
4. אל מרדכי מכטיי, סטויבץ

אָטליז, 27 ביולי [1904, 1905?]

מרדכי יקירי!

את מכתביך קיבלתי. מאוד הנני שמח על אשר שמרת מוצא שפתיך ותכתוב לי כפי אשר הבטחתני. ועליכן אחפוץ גם אני למלא את בקשתי ולענותך כהוגן. הנך נער חרוץ, מרדכי, כי רק באת הביתה וזה מצאת את העניין בגמרא ומסרתו אותו לי. מאוד הנני שמח על אשר יש זה לאל ידך לתאר את משיח לא בדמות 'עני רוכב על חמור', לא בדמות איזה יהודי חולה הרוכב על סוס לבן מימינו מיכאל ומשמאלו גבראל יושבים ומחכים למוצא פיו של משיח, ובהופיעו רק לעולמנו וכל היהודים מקטנם ועד גדולם קמים ממקומם והולכים לארץ-ישראל, על הגשר הַנִּירי – ואוה"ע [אומות העולם] הולכים על גשר של ברזל ונופלים המימה והקיסר מרוסיה בא להיות לרכב לאיזה יהודי חשוך, כי אם בתור איזה אידיאה, בתור קבוצת הרבה אנשים השואפים לתחייה, לחירות, ולגאולה, בתור שאיפה כללית, גאולה כללית וחירות כללי.

אמנם לא בכל עת ועידן טוב כי יצא הישן מפני החדש אף כי 'ואת הישן מפני החדש תוציאו' היא הברכה הכי גדולה השקולה כנגד כל התוכחה כולה. אך קודם כל צריכים אנחנו לדעת אם הדעה החדשה מצורפה ומזוכה היטב היטב, אם לא רעה היא עוד יותר מן הישנה. אמנם יש פה מעט אפיקורסות, אך התדמה כי כל דבר הנקרא בשם אפיקורסות טוב הוא ואין לחשוש עליו. צריכים אנחנו לבדוק היטב בו. דע לך כי אמנם כן הוא, אמנם משיח לא איש יחידי כי אם קהילה גדולה. הסתדרות אדירה. וכן חשבו אלה אשר יסדו את הרעיון המשיחי בישראל. אך

מרדכי מכטיי, 1908

ברבות הימים הסתבך העניין עוד יותר ויותר. הגמרא חילקה את הרעיון המשיחי להרבה חלקים: לעתיד לבוא, ימות המשיח, עולם הבא, תחיית המתים ועוד ועוד. ובימי הגאונים קיצרו את המידה ובימי רבנן סביראי קיצרו עוד יותר עד אשר עתה איננו יכולים להבחין לחלוק ולהבדיל בין עת ועת וכל העניין המשיחי מסתבך אצלנו מאוד ונעשה אחד בלי כל חילוקים והבדלות. והדבר מובן מאוד מבעת שיסדו את הרעיון המשיחי אמרו כי גאולת ישראל היא המדרגה הראשונה בהוצאת רעיון המשיחי לפעולות. וגאולת ישראל היא תביא את גאולת האנושיות. הננו מקווים כי כשם שבני ישראל היו הראשונים להכרת 'אחדות הבורא' כך יהיו המה הראשונים להכרת 'אחדות האנושיות'. אנחנו חקקנו את הדינים 'ואהבת לרעך כמוך', 'כי תקנה עבד', 'אם כסף תלווה', 'ואהבת את הגרים', 'לא תיקום' ועוד ועוד. בעוד שדינים ליברלים כאלה עוד לא עלו על דעת כל איש, ואנחנו נהיה הראשונים להוציא לפעולות ידיים דינים ליברלים קודם כל אומה ולשון. וזה אשר לא עשינו לטובת זה עוד מאומה לא בנו האשם יען כי עמנו הוגלה גלות שלמה. יען כי הייתה בין העמים ולא היה ביכולתה להתפתח כפי הראוי. ועוד דע לך כי לכל עם ועם יש איזה דברים משונים ואיש מן הצד אשר יחסר לו אותו הרגש הלאומי אשר ירחוש זה העומד בתוך העם יחשוב זאת לשיגעון. אך על צד האמת לא שיגעון הנהו ואין אנו רשאים לשחוק עליו. גם לנו היהודים ישנם איזה רגש כזו, והוא 'להתפתח כראוי בארץ-ישראל'.

אל תשחק, יקירי, לזה הנפלא הצפון עמוק עמוק בלב כל יהודי ולו רק היו היהודים בארץ-ישראל יוכל היות כי דברים הרבה נושנו גם בחיי האנושיות. רק כאשר באו היהודים ארצה ישראל והנה קם ישעיהו הנביא ויקרא: 'וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמורותיהם', 'לא ישא גוי אל גוי חרב' 'וגר זאב עם כבש' ועוד. ונגד הרצון לא יעמוד דבר. פילוסוף ספרדי אמר לפניו 'אם חפצים אתם בהצלת האנושיות [--] את היהדות'. לראש לכל צריכים אנחנו להיגאל ולעמוד בראשות עצמנו לא להיות תלוי בדעת איזה מדינה או איזה שר יהיה מי שיהיה ואז ממילא מובן כי נשתדל לגאול את כל האנושיות ממצוקותיהם ואם רק נשתדל אזי, מובטחני, כי ישיגהו. זו בזו תליא.

לולא דמסתפינא [אילו לא הייתי חושש] פן תכנני בשם 'אפיקורס' אזי הבארתי את העניין באופן יותר טוב אך זה לעת אחרת. בכל הפתגמים 'בן-דוד' כווננו החכמים כלפי גאולת כל האנושיות כמו: 'אין בן-דוד בא עד שתכלה פרוטה מן הכיס', 'אין בן-דוד בא עד שלא תמצא דג קטן בנהר', 'אין בן-דוד בא אלא בדור שכולו חייב או כולו זכאי' ועוד ועוד. והיטב אמרו חז"ל 'אין בן-דוד בא עד שיתפשטו בני ישראל בארץ-ישראל'. הינו אין גאולת האנושיות כולה יכולה לעולם אותה העת אשר בא יכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמורות, אשר בה לא ישא עוד גוי אל גוי חרב, אשר בה תכלה הפרוטה מן הכיס, אשר בה לא תמצא אף דג אחד בנהר, עד שתבוא גאולת היהדות במלוא מובן המילה ולא ברוסיה ולא באוגנדה, כי אם בארץ-ישראל בהארץ המסוגלת להתפתחות היהדות אשר ממנה תצא גם גאולת האנושיות. 'אין בן-דוד בא עד שיתפשטו בני-ישראל בארץ-ישראל'. ודווקא 'בני-ישראל' ודווקא 'בארץ-ישראל'.

את כל זה מצאתי לנחוץ להעירך אחרי מכתבך השני. אך דע לך כי לא לעשותך ציוני הייתה מגמת פני בכתבי את המכתב כי אוי ואבוי יהיה לנו אם נצרך לחפש אחרי גמרא או מדרשים הסכמות כי יש ברשותנו לחיות ולשאוף לתחייה. אך לדידך במוצאך לדעתך תנא דמסיע [דעה תומכת] לך בפתגמי ש"ס אודות 'בן-דוד', הנני מעירך כי לא כנים דבריך וכי גם לדידך צריכה להיות קודם גאולת היהדות ואחר-כך גאולת האנושיות וזאת זאת הנהו שאיפתנו אנחנו הציונים.

נא ונא לא להראות את מכתבי זה לשום איש, התשמע! ואם לא תבינהו אזי חכה עלי (כי בלי שפק אהיה בקרוב בסטולבצי) או בוא הנה. את זה הנני גוזר עליך בגזירת רע וחבר. דרוש בשמי לשלום כל מכירי ומיודעי הציונים גם בשלום אגודת 'תקות ציון'. הנני מבקש ממך עוד פעם שלא תראה את מכתבי זה לשום איש, אפילו לאחיך כלבבך.

ענני תיכף כאשר תקבל את מכתבי כאשר עניתני אני.

זלמן

אם תחפוץ תוכל לקרוע את המכתב.

נא לכתוב לי מי באר לך בזאת את פתגמי התלמוד אודות בן-דוד.

ג. באקדמיה לחכמת ישראל: תלמיד מאוהב

רובשוב חלק פעיל במאבקי התעמולה שניהלה המפלגה נגד מפלגות הפועלים היהודיות האחרות ובעיקר נגד ה'בונד' הוותיק, הגדול והמאורגן היטב והשתתף באספות שנערכו בקרנות רחוב בשכונות העוני היהודיות. בשעות הרגיעה מעבודתו נפגש בבתי האוכל ובפונדקים עם רבים ממנהיגי המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות, עם סופרים ומשוררים יהודים ועם מנהיגי הציונות הרוסית. רובשוב, שהגיע מבית מבוסס, נאלץ עתה לחיות חיי צנע, לעתים עד כדי מחסור, כפי שיכול להרשות לעצמו בשכר של 5 רובלים בחודש שהקצתה לו המפלגה. אף על פי כן העיד לימים ש'העיר היהודית הגדולה ההיא על מרכזי מפלגותיה וראשי מנהיגיהן ומערכותיהן השאירו עלי רושם לא ימחה'.²

בתקופה שלאחר מהפכת 1905 חלה נסיגה מתמדת בהישגיה של המהפכה, והשלטון הצארי החל להנהיג מדיניות שצמצמה בהדרגה את חירויות האזרח שהושגו במהלכה ונקט צעדי דיכוי קשים נגד התנועות המהפכניות ובכלל זה פועלי ציון בוילנה. המשטרה המקומית ערכה חיפושים תכופים במערכת העיתון ובדירות חברי מרכז המפלגה והם הושלכו מדי פעם

באוקטובר 1906 הגיע זלמן רובשוב לעיר וילנה היא 'ירושלים דליטא', שהייתה מרכז יהודי שוקק חיים של תורה, תרבות ופעילות ציבורית. בעיר שכנה הלשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית ברוסיה וכן היו בה המרכזים ומערכות העיתונים של כל מפלגות הפועלים היהודיות. חברי המרכז של 'פועלי ציון' ברוסיה היו יצחק שימשלביץ (לימים בן-צבי), אלכסנדר חשין, רחל לישנסקי (לימים ינאית) ויעקב ויתקין (לימים זרובבל), ובתקופה מסוימת גם בר ברוכוב, ולצדם פעלו אחדים מאנשי המקום. הצעיר שבחבורה, זלמן רובשוב, כונה בפיהם 'זלמנקה', ועל פי עדות זרובבל 'חיש מהר נתחבב על כולנו בגין נאמנותו, התמדתו, יחסו הנפשי אל העבודה והתלהבותו הכנה'.³ בוילנה נוסדה הוצאת הספרים של המפלגה בשם 'דער האמער', ועיתון המפלגה ביידיש 'דער פראלעטארישער געדאנק'. רובשוב עסק בתרגום מרוסית ליידיש של מאמריהם של כמה ממנהיגי המפלגה ובהם ברוכוב ושימשלביץ, כדי שיגיעו אל השכבות היהודיות העממיות שאליהן כיוונה המפלגה את עיקר מאמצי התעמולה שלה. לבד מעבודת העריכה שנטל עליו לקח

רחוב בשכונה יהודית בוילנה, 1903

לבית המעצר. בהוראת השלטונות נסגר עיתון המפלגה לאחר שיצאו לאור שלושה גיליונות בלבד, וכזה היה גם גורלו של ממשיכו – העיתון 'פארווערטס'. בקיץ 1907 נאסר גם זלמן רובשוב יחד עם כל חברי מערכת העיתון וישב שישה שבועות בבית הסוהר. בתא המאסר התפנה לערוך חשבון נפש והגיע למסקנה שהוא ותנועתו נמצאים על פרשת דרכים. ההסתדרות הציונית ברוסיה הגיעה עד משבר בעקבות הפוגרומים, האכזבה מכישלון המהפכה ורדיפות המשטרה ונאלצה לרדת למחתרת. מפלגות הפועלים היהודיות היו בתהליך של שקיעה מתמשכת, סניפים חדלו לפעול, עיתונים נסגרו ואווירת ההתלהבות דעכה. גם מרכז פועלי ציון בוילנה הלך והתפרק בהדרגה. יצחק שימשלביץ עלה לארץ-ישראל, אלכסנדר חשין הסתתר בעיר מולדתו ורחל לישנסקי עברה לפטרבורג. המפלגה כולה נקלעה למשבר עמוק ורבים מן הפעילים התייאשו ופנו לכיוונים אחרים.

אמנם ההתנגדות שגילתה חסידות חב"ד לציונות הרחיקה את רובשוב ממנה, אך הוא המשיך לשאת בלבו את הלהט החסידי של תנועת חב"ד. נאמן למסורתה סירב לומר נואש. הוא חיפש עתה דרך חדשה למפלגה ואימץ את תפיסתו של מדריכו הרעיוני ברוכוב ועל פיה יש לחקור באופן מדעי את העבר ולהבינו לפני התוויית הדרכים לעתיד. הוא החליט אפוא 'לא להורות דבר על עתיד האומה לפני שאנסה להבהיר לעצמי, בדרך מדעית, את נפתולי עברה של האומה'³, והחלטה זו הייתה מעתה ואילך נר לרגליו. רובשוב החליט לפנות ללימודים גבוהים כדי לממש את שאיפותיו האישיות אך לא פחות מכך כדי לשרת בעזרתם טוב יותר את תנועת הפועלים והציונות. באותם הימים עמדו להיפתח בעיר פטרבורג בירת רוסיה הצארית שעריה של 'האקדמיה לחכמת ישראל' שהקים הברון דוד גינצבורג, מלומד נודע ומייסד 'החברה להפצת ההשכלה'. הברון גינצבורג התכוון להקים דור של חוקרים במדעי היהדות ולרכז לשם כך צעירים מוכשרים מבין יהודי רוסיה שילמדו באקדמיה מפי מיטב המורים. מבית הסוהר שלח רובשוב מכתב אל הברון וביקש להתקבל לאקדמיה. כשיצא מן הכלא התבשר שבקשתו נענתה בחיוב, ובסתיו 1907 הגיע לעיר פטרבורג והיה לאחד מראשוני תלמידי האקדמיה (שכדי לרצות את השלטונות הוסב שמה ל'שיעורים גבוהים ללימודי המזרח').

כמניין תלמידים בלבד שנבחרו בקפידה מבין טובי הצעירים בתחום המושב ברוסיה החלו את הלימודים באקדמיה לצדו של זלמן רובשוב. הברון גינצבורג קיבץ את מיטב המורים היהודים ובכללם עורך האנציקלופדיה היהודית-רוסית הד"ר יהודה לייב קצנלסון (המוכר בשמו הספרותי 'בוקי בן יגלי'), שלימד את תולדות ההלכה בישראל, וההיסטוריון הנודע ועורך הרבעון ההיסטורי 'ברייסקאיה סטארינה' שמעון דובנוב, שלימד את ההיסטוריה של העם היהודי מימי התנ"ך ועד לדורו. מפי אחרים למד רובשוב תנ"ך, ספרות עברית של ימי הביניים, ספרות תלמודית ורבנית, בלשנות עברית, ערבית ודקדוק הלשונות השמיות, תלמוד, פילוסופיה יהודית וכללית ועוד. את פרנסתו מצא תחילה בהעתקת כתבי יד בספרייתו הפרטית העצומה של הברון גינצבורג, שנודעה בעושרה הרב. את היקרות שבשעות בילה רובשוב בשיטוט בין עשרות חדריה. בעזרת הברון נמצאה לו לאחר זמן מה עבודה במחלקת ההגירה של המשרד הראשי של יק"א (JCA, Jewish Colonization Association), ארגון ההתיישבות היהודית מיסודו של הברון הירש) ברוסיה. מדי יום במשך קרוב לחמש שעות טיפל רובשוב ברבבות המכתבים שזרמו למשרדי הארגון מיהודים ברחבי רוסיה שביקשו עזרה בסידורי הגירה ולמד להכיר לעומקה את מצוקת היהודים. לצדו של רובשוב למדו באקדמיה יחזקאל קויפמן, יהושע גוטמן, שניאור זלמן צייטלין, ברוך קרופניק (קרוא) ואחרים, לימים חוקרים ידועי שם במדעי היהדות.

ב-1906 פרצה שביתה בקרב האיכרים שעסקו בהובלת העצים באזור סטויבץ. יהודה-לייב, אביו של זלמן רובשוב התרושש. בני המשפחה השיגו רישיון ישיבה בפטרבורג, שהייתה מחוץ ל'תחום המושב' והתפרנסו מבית מרקחת שפתחו בעיר. משפחת רובשוב שבה והתלכדה בפטרבורג.

לצד לימודיו המשיך רובשוב לעסוק בענייני פועלי ציון ברוסיה. המשבר בארגונים היהודים העמיק וברחוב היהודי הלך קולם ונדם. מספר חברי פועלי ציון ירד עתה מכ-25,000 בימי הגאות שלאחר מהפכת 1905 לכמה מאות בלבד. בקיץ 1908 בעת חופשת הקיץ באקדמיה קיבל רובשוב משרת מורה לעברית במלין. בדרכו לשם עבר בכמה עיירות וערים ב'תחום המושב' ונפגש עם פעילי המפלגה. הוא הופתע מן הייאוש וחוסר המעש שתקפו את הנוער היהודי, אותו

נוער שלפני זמן לא רב היה אחוז תקווה וקדחת של עשייה. רובשוב הסיק שלנוכח ההתפתחויות ברוסיה חייבות הן התנועה הציונית הן מפלגות הפועלים לחדול מלהתרכז בעבודת ההווה בגולה ולהעתיק את מרכז הכובד לארץ-ישראל. זמן קצר קודם לכן עלתה לארץ-ישראל רחל לישנסקי יוצאת מלין ושותפתו בעבר של רובשוב למרכז המפלגה בוילנה. מעיירת נעוריה כתב זלמן לרחל, ששמה המחתרתי היה רחל גולדין, חבריה כינו אותה גולדה, ועתה שינתה את שם משפחתה לינאית. הוא תיאר את השבר הגדול בתנועת הפועלים לאחר כשלון המהפכה ואת 'דממת בית העלמין השוררת עתה ברחוב היהודי' והביע תמיהה: מדוע מהפכה שנכשלה בהבאת שינוי לעם הרוסי צריכה להשפיע בצורה דרמטית כל כך על תנועת הפועלים הציונית, שיש לה גם מטרות אחרות ובראשן העלייה לארץ-ישראל? בלשון ציורית תיאר את חשיבות העבודה בארץ שאליה עלתה לאמור: 'והנחמה היחידה היא שם. [...] שם אני מניח אבן, אמת אולי אבן אחת בחיים, אבל האבן היא שלי, ודאי שלי, אני הנחתיה והיא תהיה שלי'. עם זאת הבהיר לה שאין בכוונתו לעלות לארץ-ישראל עד שישלים את לימודיו, והאיץ בה לדווח לו על כל הקורה בארץ (תעודה 5). בזיכרונותיה מספרת רחל ינאית-בן-צבי על קורת הרוח שגרמו לה מכתביו של זלמן רובשוב ועל החיזוק שמצאה בהם לתפיסת 'שלילת הגולה' שאימצו היא וחבריה בארץ-ישראל. תפיסה זו הייתה אחת מאבני היסוד של הרעיון הציוני ועל פיה פתרון שאלת היהודים ייתכן רק בארץ-ישראל. אין פתרון המבוסס על המשך הקיום היהודי בגלות.

מכתב נוסף כתב רובשוב ממלין לאוריאל, ידידו מימי וילנה, ובו ביקש לשכנע אותו להגיע לפטרבורג וללמוד באקדמיה. הוא סיפר לו על האקדמיה ומוריה ועל ההנאה העצומה שהוא שואב מן הלימודים ובעיקר מלימודי ההיסטוריה והפילוסופיה היהודית, שמציעות כר נרחב של פעולה משום שעדיין לא נחקרו די: 'כמה נחוץ, ובדחיפות ממש, להאיר את הפינות המוזנחות הרבות, הרבות מדי, שההיסטוריה שלנו כה עשירה בהן, לגלות את מה שכאילו נסתר ולהחיות ולרענן את מה שכאילו כבר נגלה', כתב. חקירה כזו חיונית לדעתו לא רק לשם הרחבת אופקים אישיים, אלא גם כדי להרים תרומה לתנועה הלאומית היהודית: 'הרבה היה משתנה אצלנו גם במצב הרוח וגם במבנים התאורטיים שלנו לו

ידענו את ההיסטוריה שלנו. אבל עלינו לדעת אותה לא כפי שיודע קורא רגיל של גרץ, או אפילו קורא טוב מהרגיל, אלא כמו גרץ עצמו'. ולגבי הפילוסופיה הוסיף: 'ללמוד את תולדות הדעות ולמצוא סדר ועקבות היסטורית ברעיונות המופשטים, המבולבלים והמסובכים – זו אחת ההנאות הגדולות ביותר. וכמה מוזנחות, לא נחקרות ושוממות הן תולדות המחשבה היהודית, והן מעובדות עוד פחות מתולדות החיים היהודיים' (תעודה 6).

בסתיו 1908 חזר זלמן רובשוב לפטרבורג להמשיך לימודיו. לאור רמתם הגבוהה של המורים באקדמיה נהגו לפקוד אותה מדי פעם שומעים שלא נמנו עם תלמידה ובהם סטודנטים יהודים מאוניברסיטת פטרבורג ותלמידות מן המכון האוניברסיטאי לנשים על שם בסטוז'אב ולהאזין להרצאות שהתקיימו בה, ובעיקר לאלו של הברון גינצבורג ושל ההיסטוריון דובנוב. באחת מהרצאותיו של הברון פגש רובשוב סטודנטית להיסטוריה בשם רחל כצנלסון, שלצד לימודיה במכון בסטוז'אב הייתה תלמידה מן המניין באקדמיה. רחל ילידת העיר בוברויסק בפלך מינסק הייתה בת למשפחה אמידה ומיוחסת ורכשה השכלה כללית ויהודית רחבה, וכמו רבים מהצעירים היהודים בעירה מצאה את דרכה אל התנועה הציונית-סוציאליסטית בבוברויסק, שבה היה ברל כצנלסון (אין קשר משפחתי בין השניים) הדמות הבולטת עד לעלייתו לארץ-ישראל ב-1908. זלמן רובשוב נשבה באהבה לרחל אך היא, המבוגרת ממנו בארבע שנים, היססה. 'האם אני אוהבת כמוהו?! האם אני יכולה לאהוב כמוהו? הלב אומר כן והחיים אומרים עוד יש פקפוק', כתבה ביומנה. בהיות שניהם צעירים יהודים משכילים סוציאליסטים חלקו דברים רבים משותפים ובהם האהבה לספרות יפה בכלל ולספרות העברית בפרט. דומה שהערצתם הרבה ביותר הייתה נתונה באותם השנים למשורר חיים נחמן ביאליק. במרס 1909 נערך במסגרת 'החברה לתרבות יהודית' שפעלה בפטרבורג בראשות דובנוב ערב שהוקדש לביאליק, ובמסגרתו הרצתה רחל בפני המתכנסים על שירתו. במהלך הערב קרא זלמן כמה משירי ביאליק ביידיש. למחרת כתב 'לחברה נכבדה של רחל' (יש הטוענים שאותה 'חברה' לא הייתה אלא רחל עצמה) ותיאר את התרשמותו מן ההרצאה (תעודה 7). הוא שיבח את דבריה וציין ש'בשעת ההפסקה הביע הקהל התפעלות מכך שבחורה

צעירה מיטיבה כל כך להבין את ביאליק ומגלה עוז רוח להופיע בביטחון כזה בפני אספה כזו. ב-1910 הגיע ביאליק לביקור בפטרבורג ובמהלכו נפגש עם תלמידי האקדמיה ועם אורחים ובהם זלמן רובשוב ורחל כצנלסון. לימים נזכר זלמן שזר שלא היה עוד בכל שנותיו באקדמיה יום חגיגי כל כך כמו יום ביקורו של ביאליק. הוא אף זכה לברך את המשורר בשם התלמידים ולהחליף עמו כמה משפטים.

ככל שעברו השבועות העמיקה אהבתו של זלמן לרחל והתהדקו הקשרים ביניהם. באביב 1909 החלה חופשת הקיץ וזלמן יצא שוב ללמד במלין בעוד רחל נסעה לבית הוריה בבוברויסק. הפעם היה לנסיעתו טעם של פרדה כואבת. השניים החליפו ביניהם מכתבים ביידיש, שאת מרביתם אפשר למצוא בתרגום לעברית בספרם של רחל וזלמן שזר 'החופים השנים'.¹ בעוד מכתביה של רחל נכתבו בלשון מהורהרת ומתונה, כמעט עניינית, ביטאו מכתביו של זלמן את סערת הרגשות של צעיר רומנטיקן, מאוהב ומיוסר, שאינו יודע את נפשו מגעגועים. ב-9 במאי כתב לה אל בית הוריה. לצד תיאור מעשיו במלין כתב בלשון משתפכת על כאב הפרדה ממנה: 'הו יקירתי, אילו עברות עצומות ונוראות אנו עוברים בכך שאנו מרוחקים זה מזו [...] אשר מדי רגע צצים ופורחים להם עמוק בלב פרחים מבושמים ורעננים' (תעודה 8).

ההיכרות העמוקה של רובשוב עם ההיסטוריה של העם היהודי פרי לימודיו באקדמיה ואימוץ תפיסתו של דובנוב בדבר המשכיות ההיסטוריה היהודית בכל הדורות (ראו להלן עמ' 37 א/ה) ולצד הידע על סבלות העם היהודי שרכש במשרדי יק"א חוללו שינוי מסוים בתפיסתו הציונית-סוציאליסטית: הוא החל להסתייג מ'שלילת הגולה' הקנאית שאפיינה רבים בתנועת הפועלים הציונית ובעיקר בזו שכבר התפתחה בארץ-ישראל. רובשוב נותר מחויב ללא עוררין לגישה שפתרון שאלת היהודים ייתכן רק בארץ-ישראל, אך

שלל את המרכיבים התרבותיים והחינוכיים שכללו אליה. הוא האמין שהציונות לזרמיה השונים צריכה להתפתח על בסיס לימוד מורשת תקופת הגלות והיכרות עמוקה עמה ולא מתוך התנכרות לה וטען שיש חשיבות רבה לעבודה תרבותית וחינוכית בקרב יהודי הגולה. ביוני 1909 כתב מכתב נוסף לרחל ינאית בירושלים. במכתבו לימד הפעם זכות גם על בני הגולה אם כי המשיך לתקוף בחריפות את הגוונים החלשים, הגלותיים והפשרניים שלובשת עתה ההתעוררות הלאומית בקרב יהודי רוסיה וקבע: 'אוי גלות, גלות, רגעי ה"לאומיות" שלך מכוערים אולי אף יותר מרגעי ההתבוללות שלך'.² את עיקר מכתבו הקדיש להתלבטות 'מה יכולים אנו בארצות הגולה לעשות למען ארץ-ישראל', ובעיקר כיצד למשוך בעלי הון לעלייה.

באותם ימים כבר חש רובשוב את עצמו בטוח דיו כדי להשתתף בוויכוחים רעיוניים מעל דפי העיתונות היהודית. באביב ובקיץ 1909 פרסם הד"ר חיים ז'יטלובסקי, מגדולי הוגי הדעות של התנועה הסוציאליסטית היהודית, סדרת מאמרים בכתב העת ביידיש 'דאס נייע לעבען' שייסד בניו יורק, ובהם טען שאפשר להביא לאיחוד המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות (הבונד, 'סוציאליסטים טריטוריאליסטים', 'סיימאים', פועלי ציון ועוד). המאמרים עוררו תגובות מצד אישים מרכזיים בתנועת הפועלים היהודית, ובחוברת מרס-אפריל 1910 של כתב העת התפרסמה גם תגובתו של זלמן רובשוב. זה היה מאמרו הראשון שהתפרסם, והוא הציג בו עמדות שהוסיפו ואפיינו את חייו הציבוריים בשנים הבאות. הוא יצא נגד הפיצול הרב המאפיין את תנועת הפועלים היהודית ותמך בהקמת מפלגת פועלים יהודית מאוחדת סוציאליסטית עולמית שתתבסס על שני עקרונות יסוד בלבד: פעולה למען ריכוז של העם היהודי בארץ-ישראל, ועבודה לשימור ולהעשרת נכסי התרבות הלאומית והחינוך היהודי בארצות הגולה.

1. י' זרבבל, **עלי חיים**, תל אביב 1960.
2. ז' שזר, 'בירושלים דליטא', גזים, 248/10916.
3. ז' שזר, **כוכבי בקר**, עמ' 242.
4. ר' כצנלסון-שזר, **אדם כמו שהוא: פרקי יומנים ורשימות**, בעריכת מ' הגתי, תל אביב תש"ן, עמ' 62. [להלן ר' כצנלסון-שזר, **אדם כמו שהוא**].
5. ר' וז' שזר, **החופים השנים: מכתבים, 1909-1963**, בעריכת מ' הגתי, ירושלים תשנ"ט. [להלן ר' וז' שזר, **החופים השנים**].
6. זלמן רובשוב אל רחל ינאית, ט"ו בסיוון תרס"ט, ג"מ, פ-4/2060.

5. אל רחל לישנסקי (ינאית), ירושלים

מלין, ראש חודש סיוון [תרס"ח], [31 במאי 1908] (תרגום מידיש)

גולדה יקרה!

זה עתה קיבלנו את מכתבך הארוך מן הים, קיבלנו וקראנו. אבל איכשהו לא עלה בידי להתיישב בו היטב. מחשבה נתקעה במוחי, שהנה הנה מתקרבת את לשם, לשמים החדשים ההם, מקום שיהודים חדשים עושים את מלאכת ההתחדשות והשחרור. ומחשבה זו האפילה על הכול עד שלא נשאר מקום לאחרות.

באמת, לא תאמיני. בזמן האחרון צומח ועולה מין רגש נאמנות ואהבה לזהות 'שם', רגש שקודם לכן כמעט לא ידעתי בי. מתמיד היינו רק מדברים, אף חולמים על 'שם', אבל תמיד כמו על סוג חיים רחוקים, יפים אבל רחוקים מאוד. חשנו כי העבודה כאן היא הממשית. על עבודה ממשית שם צריך עוד לחשוב, להתפלל, לתבוע, לשאוף לכך וכן הלאה. אבל עתה נולד רגש הפוך. אתה חש שכל מה שאתה חושב, בונה או פועל כאן עלול מחר להיזרות ברוח כמו בועת סבון, ואף לא תבחין כמה מהר היה כלא היה. על הר געש בונים אנו את בניינינו, ובאיזו מסירות נפש! עם אנשים קשורים יחד בדם צעיר רותח בנינו את הקירות, את מיטב הנוער היהודי שיקענו ביסודות, במחשבה ובמוח ריצפנו את חדריו, וכאשר אך רטט ההר מתחת נהפכה כל מלאכתנו לתל עולם.

כשכתב לי אוריאל לפטרבורג על דממת בית העלמין השוררת עתה ברחוב היהודי, משום מה פקפקתי בדבריו, חשבתי שהוא מגזים, שהוא מוציא דיבה. לא העליתי זאת בדמיוני. ואני נמשכתי ל'תחום' [המושב]. במסעי נתעכבתי בכוונה במינסק, בוילנה, נפגשתי עם חברים ידועים בדווינסק, ועתה במלין. ו... הלוואי לא ידעתי! מכל הדבר העצום והנישא שזה עתה נוצר, שזה עתה אחז אחיזה קדחתנית אבל רעננה ושופעת חיים בכל הערים והעיירות שלנו, לא נשאר עתה כל זכר. כל הכוחות האפלים, שכבר מזמן כמדומה אמרנו אחריהם 'קדיש', מגיחים ועולים מקבריהם ובצלמי דמויות מבחילות יותר [מקודם], והם עושים כבתוך שלהם. ארגונים שונים כמו 'כנסת ישראל' צצים ומתפשטים מהר כל כך. עקיבא רבינוביץ' מייסד שיעורי שבת לפועלים בכל הערים, והפועלים הולכים: מתוכננים כינוסים, ממש כאילו לא היינו מעולם, וכל מעט השנים לא היו אלא טעות אווילית של ההיסטוריה. והס, שקט, וכמו בחלום פרעה לא נודע לאן נעלמו. וכל זה למה – מפני ש'אצלם' נגמרה המהפכה ברע. 'הם' נחלו תבוסה. אבל, אבינו שבשמים, הלוא אצלנו אין זה עדיין הכול! הרי היה עוד משהו שסער ורתח כל כך ברחובנו, הרי היו לנו גם שאיפות משלנו, המהפכה שלנו – לאן נעלמה? הרי היא לא כשלה! מה אכפת מה שאצלם! 'הם' – המהפכה היא אצלם הכול, וכאשר נחלה זו תבוסה זמנית אין פלא שהיאושו פורש את ממשלתו ברחבות כזאת, ושאת הפרולטריון הלוחם אתה מוצא במסבאה, ואת המשכיל, התאורטיקן המפלגתי – אצל ארציבאשב וסולוגוב [סופרים רוסים]. אבל אצלנו הרי זה רק חלק, ואף לא החלק החשוב ביותר מעבודתנו. הרי יש לנו אי אלו עניינים משלנו, שאיפות וצרכים, מטרות ותקוות משלנו. מדוע זה פתאום נזרו כעשן, 'כמוץ לפני רוח'? ואתה מתעצב ומתמלא רחמים משונים על עצמך. איכשהו, לא רק חיי יום של חול, אלא גם תקוותיך ורגשותיך הקדושים ביותר נעשו תלויים תמיד במהלך העסקים 'אצלם', אם 'הם' במצב הרוח הראוי, עד שאתה נושך את ציפורניך מרוב כאב, ו... ואתה מתחיל לשנוא את עצמך על שאתה קטן, חלש כל כך וממילא תלוי באחרים, תלוי בגוף ובנשמה.

והנחמה היחידה היא 'שם'.

אומרים: העבודה שם היא עדיין פעוטה. אבל בשעה שכל העבודה הגדולה כאן מתקטנת כל כך, הולכת ורזה ומעוררת רחמים, מקבלת כל עבודה פעוטה שם ערך היסטורי עצום. שם אני מניח אבן, אמת אולי אבן אחת בחיים, אבל האבן היא שלי, ודאי שלי. אני הנחתיה והיא תהיה שלי. זרים לא תהיה להם כל שליטה עליה, ולא תהיה לאיש בעלות עליה חוץ ממני. המבינה את? ונסו לומר משהו כזה על בנייניכם כאן, אדרבה. והעיקר היא האמונה. אתה מניח אבן ומאמין שבמקומה תקום עיר שלמה בעתיד. אתה מארגן מפלגת פועלים של מאה פועלים ומאמין שמסביבם אולי תיבנה בעתיד מפלגת הפועלים היהודית הנורמלית האמתית. אתה מוציא לאור עיתון ומניח יסוד לספרות יהודית רחבה ובריאה; אתה עובד את האדמה ואתה ראשית למעמד חדש של עובדי אדמה. הייתכן אושר גדול מזה?

במלון, קיץ 1910. מימין לשמאל: זינה פאסטובסקי, יהושע האמר, תמר לישנסקי (שוי), זלמן רובשוב, שרה לישנסקי וחיה מלמד (יגאל)

וזה מושך, שומעת את? מושך כאילו בצבתות. מתחשק להיות שם מהר ככל האפשר, לחיות את החיים האמתיים, חיים שיש להם משמעות, לעבוד עבודה שיש לה ערך.

אך... לזה עוד נדרש זמן. ובינתיים חייב אני להסתפק רק בזה שאני מאזין לכל מה שקורה 'שם' אצלנו. משתדל אני לחטט בכל מילה, להקשיב במרב תשומת לב וכנות ולהתכונן להיות מסוגל ומוכשר לחיות שם, לעבוד, ובעיקר – להביא תועלת שם.

ולכן אני מבקש ממך, גולדה חביבה, לכתוב תכף ומיד ותמיד ובדיוק על כל מה שקורה. כל חדשה פעוטה מעניינת עד עצירת נשימה. אם רק תרצי מבטיח אני לך לכתוב תדיר ובמפורט מארץ הגלות. כתבי אפוא את משם. ובשעה שתכתבי (הרי תכתבי, הא?) מבקש אני ממך שלא תחששי שמא את הורסת אשליות וכדומה. כתבי את האמת ותהא קשה וחמורה כאשר תהא. וכתבי על הכול. כל עשב קטן 'שם' כבר מעניין אותי הרבה יותר מן האלון 'כאן'.

כבר כתבתי לך מכתב וביקשתי ממך לכתוב. מן הסתם כבר קיבלת אותו. נו, מבטיחה את לכתוב? ד"ש לזהט ממני לאבנר [יצחק בן-צבי]. מה שלומו? איך הוא מרגיש? אצל יחזקאל ואצל אברהם עדיין אין חדש. זה מקרוב קיבלתי מכתב משרה [לוריא]. מן הסתם כתבה גם לך. ד"ש חם לך מאוריאל.

שלך,
זלמן

6. אל אוריאל*

מלין, 10 ביולי 1908 (תרגום מידיש)

לאחי היקר אוריאל!

מידה מגונה היא להצטדק על אי-כתיבת מכתבים, וגם אין זה חשוב מי אשם בכך. מכיוון שיש בי רצון לכתוב אני כותב כעת, ומכיוון שלך כנראה אין רצון כזה, אזי אתה מסתפק במילים אחדות בסוף הגלויה. נו, שאלוהים יעזור לך.

קשה להבין איפה אתה בעולם כעת, ולאן אתה מתכוון להתגלגל עם בוא החורף? האם תיסע כבר ל'מיר'? הקשב לי, אחי, ברצוני להציע לך משהו. מובן שלא מפני שאתה חסר תעסוקה חלילה אלא מפאת המשמעות הגדולה העמוקה של העניין.

העניין הוא כזה: אני רוצה להציע לך להגיע אלינו לאקדמיה.

אני משוכנע שזהו המקום המתאים לך ובו תוכל להשקיע את כוחותיך בהצלחה וגם להביא תועלת. יש למשל תחום רחב – 'היסטוריה יהודית'. אני תמיד חשבתי את עצמי לידען בהיסטוריה היהודית ובאמת, קראתי את כל מה שקראו בני דמותי – את גרץ, דובנוב, שפר [שפ"ר], הרכבי וכו'.

אבל עכשיו הוא נראה לי שונה לחלוטין. זהו תחום פעולה רחב מאוד, אפשר להשקיע בו כוחות רבים ולהביא רוב תועלת והמחקר בו רחוק מאוד מלהגיע אל סופו. תקופות רבות מאוד הן בגדר תעלומה וצדדים רבים בהן טרם הוארו. כל שדה שתפנה אליו מבקש: למד אותי, חקור ופרש אותי. ומה שנעשה – נעשה שלא כראוי, אינו עומד בדרישות הזמן ואינו מספק עד מאוד. כמה נחוץ, ובדחיפות ממש, להאיר את הפינות המוזנחות הרבות, הרבות מדי, שההיסטוריה שלנו כה עשירה בהן, לגלות את מה שכאילו נסתר ולהחיות ולרענן את מה שכאילו כבר נגלה. ולמען מטרה זו אין לנו צורך רק בגאונים, נווטים, [-] קטנים מהם בהרבה יכולים גם כן להגיע להישגים רבים מאוד. אנו זקוקים בעיקר לפועלים פשוטים (Челнорабoтнe), שיתמסרו לעניין בלב ובנפש. הרבה היה משתנה אצלנו גם במצב הרוח וגם במבנים התאורטיים שלנו לו ידענו את ההיסטוריה שלנו. אבל עלינו לדעת אותה לא כפי שיודע קורא רגיל של גרץ, או אפילו קורא טוב מהרגיל, אלא כמו גרץ עצמו. ואם רק נרצה זה בהחלט אפשרי עכשיו. מאז ומתמיד היה חסר לנו מקום שיאפשר לנו לימודים כאלו. חסרנו את החומרים הנחוצים לשם כך ולא היה לנו מנהיג-מלומד גדול דיו כדי לקבץ סביבו את הצעירים שיהיו מסוגלים לעסוק בכך. עכשיו ישנו מוסד שמציע כמעט את כל אלו.

שמעון דובנוב, ההיסטוריון היהודי הגדול ביותר ואחד מגדולי ההוגים היהודיים בימינו, מרצה ומנחה סמינרים להיסטוריה ב'אקדמיה למדעי היהדות'. תחת הנהגתו, בעזרתו ובתמיכתו אפשר לעשות הכול. אמת, צריך לדעת להפריד את העיקר מהטפל ולקלף ממנו את ההבנה הדובנובית הטיפוסית. אבל אין זה מפריע. דובנוב אדם הגון ומתקדם ונמנע מלכפות את דעותיו על האחר. מזמן לא פגשתי בחוגים האלו אדם כה מתון וסובלני כלפי דעותיו של הזולת. יש לנו עוד הרבה מאוד מה ללמוד ממנו.

דברים דומים אפשר לומר לגבי התחומים האחרים כגון ספרות, פילוסופיה, תולדות הדת וכו'. למשל מה אתה יודע ומה אני ידעתי (ומה, אפשר לחשוב, אני יודע עכשיו) על הפילוסופיה היהודית במאות 12-15 בספרד? לא כלום, נכון? מסתבר שהיו שם הוגים כאלו שבלעדיהם אי-אפשר להסביר את ההתפתחות שחלה בתולדות הדעות בכלל. בלי ר' חסדאי קרשקש, זכריה מברצלונה וכו' נשאר שפינוזה בגדר חידה. וכיצד ייתכן שאנחנו לא נדע את תולדות הלכי המחשבה שלנו? כל עוד איננו מכירים את כל הוגי הדעות שתחת השפעת יורשיהם אנו נמצאים כיום – אנחנו חידה בעצמנו. אנו צריכים ללמד את עצמנו ואז אולי נוכל להבין את הסובב אותנו ביתר שלמות ובהירות. פילוסופיה היא מאותם תחומים שמכשפים אותנו ותופסים את כל ישותנו. אחרי שהסתובבת זמן מה בעולמות של מושגים מופשטים אתה מרגיש תענוג מוזר, משום שללמוד את תולדות הדעות ולמצוא סדר ועקיבות היסטורית

* לא איתרנו את שם משפחתו. בגלל מצבו הפיזי של המכתב המקורי חסרים בתעודה חלקים ממנו.

ברעיונות המופשטים, המבולבלים והמסובכים – זו אחת ההנאות הגדולות ביותר. וכמה מוזנחות, לא נחקרות ושוממות הן תולדות המחשבה היהודית, והן מעובדות עוד פחות מתולדות החיים היהודיים.

ועוד לא אמרתי דבר על לימוד היצירה העממית כגון אגדות, פנטזיות, שירה יהודית, אמנות וכו'.

אני יודע שאין זה עיסוק שמתאים לכל אחד. אבל אני ואתה יכולים למצוא בזה עניין, וזה יכול אף לרתק אותנו. משמעות מיוחדת יש עבורנו ללימודים האתנוגרפיים, הכלכליים והמשפטיים של פלשתינה, שכיום עדיין אינם מלאים, כגון מחקר שפות המזרח (וביניהן אני מונה גם ערבית וסורית, שפות הדיבור הנוכחיות בפלשתינה). אני משוכנע, שלא תשאל שאלות בורגניות, למשל: מה ייתן כל זה אחרי שנגמור, האם אפשר יהיה להתפרנס מכך וכו'. למען האמת, האקדמיה בהחלט איננה מושלמת. ייתכן שישנם עדיין חסרונות רבים, אבל כל אלו זוטות ארעיות. העניין תלוי מאוד גם בתלמידים עצמם.

לאקדמיה אפשר להתקבל גם ללא תעודת גמר מהגימנסיה בתנאי שמגישים אותה עד סיום הלימודים. בנוגע ללימודים האחרים, גם עליהם בוודאי היית מתגבר. יש עדיין שמונה שבועות עד לתחילת הלימודים ואפשר להתכונן קצת (כמובן שצריך לעשות זאת בפטרבורג עצמה). ומעבר לזה אני אשתדל מאוד ולבטח יקבלו אותך. השאלה 'אם תאמר מה נאכל' גם היא אינה קשה כל כך. ראשי האקדמיה דואגים לתלמידים לעבודה, או [-] וכד'. קיימת גם האנציקלופדיה [היהודית-רוסית] שמוציאים דובנוב, [יהודה לייב] קצנלסון והברון גינצבורג (שלושתם מרצים שלנו), שבה אפשר להשיג עבודה. לרבים יש עבודה חלקית בספרייה של הברון גינצבורג. בכל אופן אפשר להתכתב אתם על כך. אני אשלח לך את כתובתם.

גם אישור מגורים אפשר לקבל באמצעות פתק מהפקיד (Приказное свидетельство), והוא מקנה זכות לשלושה חודשי מגורים בפטרבורג. זה כבר מספיק. כל התלמידים הסתדרו כך בהתחלה, ואחר כך קיבלו זכויות מגורים מלאות. בקיצור, כל אלו זוטות.

כשאתה נמצא בפטרבורג אתה יכול להתפתח באופן חופשי וללמוד גם לימודים כלליים. כך למשל שמעתי במשך תקופה ממושכת באוניברסיטה את טוגאן באראנאָוֹסְקִי על כלכלה פוליטית, וזה הוסיף לי רבות. נוכל ללמוד יחד ובמאי הקרוב נוכל לגשת לבחינות. צארסקאָיע סעלאָ הוא מקום טוב מאוד להיבחן שם. באקדמיה לומדים רק בערב. הימים שייכים לך.

כך גם יבוא סוף לנדודיך לבדך מאבא אל הדוד ובחזרה, ובעיקר תקבל קצת אמונה וקצת סיפוק. אין בכוונתי לנסות לשכנע אותך יותר מדי, אתה מבין בעצמך שאני כותב לך רק במה דברים אמורים. אוריאלי היקר, ענה מייד ובמכתב גדול וארוך. מה מצב הבריאות? אצלי אין כמעט חדש. אני לומד עם [-] וקצת לבד, והיום חולף ואחריו בא יום נוסף השווה כמעט בכל לקודם. קיבלתי מכתב ארוך מאוד מאבנר [יצחק בן-צבי] ומגולדה [רחל ינאית], ואף עלתה בי המחשבה לשלוח אותו אליך. היום עניתי להם.

רחל שולחת לך דרישת שלום חמה.

מווילנה יש לי מעט ידיעות, אבל הן עדיין אינן משמחות. שרה [לוריא] כותבת שהמחסור בכסף עצום. לו היה כסף, היה אפשר עכשיו לעשות משהו, ולא – תלך לאיבוד הזדמנות פז שאולי לא תחזור שנית. התקשרתי בעניין זה עם כמה מקומות בסביבה ואם יסתייע הדבר אסע לשם לשוחח [.....]. אולי אתה יכול לעשות משהו בקשר לכך? אולי ב[-], אולי בסביבות [-].

אז תהיה לי בריא וכתוב לי מיד.

שקול היטב את תשובתך להצעתי ו[---].

אני [-] לנסוע מכאן ב־20-23, בינתיים ל[-] לכמה ימים, ([--]), אחר כך ישר לפטרבורג.

תהיה לי בריא

האוהב אותך

זלמן

הייתי רוצה לכתוב על עניינים נוספים רבים מאוד, מה זאת אומרת, הרי יש לנו איזו מהפכה בטורקיה [הטורקים הצעירים]. אבל על כך בפעם אחרת.

7. אל חברה של רחל כצנלסון

פטרבורג, ז' בניסן תרס"ט [29 במרס 1909] (תרגום מידיש)

אל חברתה הנכבדה של רחל'ה!

רחל'ה הטיילה עלי חתיכת עבודה: להעביר לך דין וחשבון על הרצאתה אתמול. ובכן, מה אעשה? בדיעבד זה בסדר ואני כותב. היא גם מבקשת לכתוב לך את פרטי הפרטים וגם בזה אהיה ממושמע. את הסגנון אתאים שיהיה ראוי ל"דין וחשבון".

אמש בשמונה וחצי הגיעה לאספה רחל קאצענעלסאן [כצנלסון] בליווי אחיה. היא לבשה שמלה בהירה ויפה, תסרוקתה נאה ואסופה מאחור ופניה שקטים ונינוחים. מיד ניכר כי גם על הבמה היא תיראה יפה מאוד. הושיבוה לאחר כבוד בין המכובדים. הקהל התאסף מיד ותפס את מקומו. דובנוב הכריז על פתיחת האספה ונתן את רשות הדיבור לגב' ר' קאצענעלסאן לשאת הרצאתה על 'ביאליק כמשורר היופי' (את התוכן את הרי מכירה, כמו שאומרים). היא התחילה בטון שקט ומעט נרגש. לאחר כשנים עשר או חמישה עשר עמודים כבר חשה בטוחה ותפסה את העניין, וכאילו שכחה את הקהל כשקולה השקט ננסך ברחבי האולם. כל מילה צלצלה יפה, בנועם, הכול זהר. הקהל לא גרע ממנה את עיניו, שמר על שקט מוחלט והקשיב בקשב רב לכל מילה.

בשעת ההפסקה הביע הקהל התפעלות מכך שבחורה צעירה מיטיבה כל כך להבין את ביאליק ומגלה עוז רוח להופיע בביטחון כזה בפני אספה כזו. ההפסקה נמשכה כחמש עשרה דקות ואז עלתה שוב ר[חל] על הבמה, ועמה שבה לאולם האווירה הרצינית. כל מחשבה יפה שלה נתקבלה ברגשי הזדהות מצד אנשים רבים טובים וחכמים. במיוחד הדהדו יפה השירים שר[חל] תרגמה ועוד יותר מכך השירים המקוריים שקראה בעברית או ביידיש. הקהל בכל זאת לא רגיל לשמוע בחורה קוראת כך שירים בעברית. מילות השיר העברי של ביאליק יצאו מפיה של ר[חל] מלאות חן וטעם, כל שורה הצטלצלה וממש התנגנה. את שירו היידי של ביאליק 'ערב-פריהלינג' [ערב אביב] קראה באהבה גדולה, וחוללה התפעלות גדולה. מילותיו הפשוטות והעליזות של שיר קטן זה ריתקו אליהן את תשומת הלב של כל הנאספים והם ליוו אותן במחיאות כפיים תכופות וחמות. היא ממשיכה לדבר על ביאליק המתגעגע והשר על אהבה ויופי, מספרת עד כמה החשיב המשורר את האהבה, כמה התגעגע לאהבה, חלם עליה, אך מעולם לא חווה אותה בצורתה הממשית. מדברת על השפעת ביאליק היהודי, משורר הגלות, בשעה שהוא מתמזג עם ביאליק הנביא. עוד עמדה על המיוחד בשיריו ביידיש, ולאחר כמה משפטי סיכום ירדה מן הבמה כשמחיאות כפיים סוערות של הנאספים מלוות אותה. במיוחד עלו הצד הנשי, בחורות ממש התמוגגו מנחת כשמכרים רבים לוחצים את ידה של ר[חל].

לאחר שאני קראתי (דומני כי לא רע) ביידיש את שירו העברי של ב[יאליק] 'די טייכעלע' [הברכה] שגם זכה לאהדת הקהל, החלו הדיונים.

עולים לשאת את דברם סופרים ידועי שם. תחילה מקדימים מילות שבח למרצה ואומרים כי עצם העובדה שבחורה קוראת ומבינה את ב[יאליק], סימן הוא לתחייה, ובסיפוק מדגישים את קריאתה של בחורה יהודייה על היופי היהודי בשירתו של משורר יהודי. אחר, גם הוא סופר יהודי מפורסם, מתחכם ואומר כי בשנים עברו היו אומרים על בחורה כזו שהיא חצייה גבר, ואילו היום ראוי לומר – שלושים אלף גברים, כי הלוואי ואפשר היה למצוא בין מספר כזה של גברים אחד המיטיב כל כך להבין משורר עברי. מצביעים על כמה שגיאות קלות בהרצאה ומתחילים לדבר על צדדים אחרים בשירתו של ביאליק, על 'צערו וזעמו', על שיריו הלאומיים. וכך מדברים אנשים רבים – אחד יורד ואחד עולה, וכאשר רבים מדברים, וכל אחד מרבה בדיבור, ודאי נאמרות הרבה שטויות, ומחלוקות ישנות ונסתרות שבות ומבצבצות, סיפורי מפלגות. את אחד מהם אף הפסיקה המרצה עצמה באמצע דבריו. והנה נותן יושב הראש את מילות הסיכום למרצה. עכשיו היא כבר לא משיבה מן הנייר, כפי שעשתה בהרצאתה, אלא מדברת מתוך התרגשות, ועונה למסתייגים הראשונים בצורה מבוססת והוגנת. את מילותיה האחרונות מחריש הקהל במחיאות הכפיים שלו.

יושב הראש נותן לי רשות הדיבור ומורה לי לקרוא את 'דאס לעצטע ווארט' [המילה האחרונה] של ביאליק. אני קורא זאת והקהל שוב מגיב בתשואות. יושב הראש מסיים עם כמה מילים חמות, מביע תודה עמוקה למרצה,

זלמן רובשוב בפטרבורג, 1910

רחל צנלסון בבוברויסק, 1907

מעיד על האהבה הגדולה כלפי ביאליק שביטאה בהרצאתה ונועל את האספה בשעה שתיים עשרה ורבע. ושוב מדברים באולם הכניסה, לוחצים את ידה של המרצה ומתפזרים לבתים. נדמה לי כי הדיווח שלי הסתיים. ר[חל] ודאי תכתוב לך על חוויותיה הפרטיות. אני מאחל לך בריאות טובה. קבלי נא פריסת שלום חמה ממני

ז'

8. אל רחל צנלסון, בוברויסק

מלין, 9 במאי 1909 (תרגום מיידיש)

רחל'ה!

את מבקשת שאכתוב, אז אני מוסיף וכותב, אף כי כמעט החלטתי שלא אכתוב. רחל'ה, קיבלתי היום מוקדם בבוקר גלויה ממך וכן קראתי את מכתבך. הלכתי לי ליער ונכנסתי עמוק עמוק לתוכו, ובמשך שעות ארוכות לא הפסקתי להתבונן ולקרוא במכתב. מה שהרגשתי באותו הזמן אין נאה לספר. מבינה את, יקירה, אסור לתרגם זאת במונחים גשמיים. זה עניין של קדושה...

הו, יקירתי, אילו עברות עצומות ונוראות אנו עוברים בכך שאנו מרוחקים זה מזו ... כעת, כאשר זרועותינו יכלו להיצמד בחוזק ושפתותי הרותחות, השורפות, הצמאות יכלו להתמזג בטוהר וקודש עם שלך ... כאשר מדי רגע צצים ופורחים להם עמוק בלב פרחים מבושמים ורעננים, פורחים להם ו... הזכור לך, רחל'ה, מה שאמרת לי פעם על העונש המגיע על חטא הפרחים שקמלו...?

בימים האחרונים ששהינו יחד בפטר[בורג] אמרת לי, רחל'ה, שעלי ללמוד את התורה 'לכבוש את לבי'. בדיוק בעניין זה – בפעם אחרת, אך על זאת ארצה רק לומר שאם לכך נחוצים כוחות חיים, הרי הם חסרים לי. ואולם

אני משוכנע ומרגיש בכל ישותי כי ככל שכוחות החיים מתפתחים בקרבי כך אני מתרחק מתורה זו. מה אעשה? כל החזק והחיוני נמצא בצד הלב.

יום של שמחה היה לי היום. החלטתי כי החברה הראויה ביותר כעת היא ילדים קטנים. והיום, ל"ג בעומר, אספתי עם עוד כמה מכירים את כל הילדות של בית הספר היסודי ('הפטור מתשלום') המקומי, שמונים במספר, ויצאנו עמן מחוץ לעיר עמוק אל תוך היער, ועשינו שמח. רקדנו אתן, קפצנו, המצאנו כל מיני משחקים, טיפסנו על עצים, התרוצצנו הנה והנה. תודה לאל שחבר טוב שלי (בוריס שמו, ביקש להעביר לך ד"ש חמה) אמר לי אחר כך כי הייתי ילדוטי באופן מוזר.

הילדות עצמן אהבו אותי מאוד (בהן צדקי, אינני מתפאר סתם). הוקל לי והיה לי טוב. לגלות לך את האמת? דימיתי כל אותו היום שלא אני הוא המשחק, אלא רחל'ה. רחל'ה אוזנת ידיים במעגל הרוקדים, רחל'ה מתרוצצת בעיניים קשורות לתפוס את הילדות הקטנות והן קוראות לה 'רחל'ה' בצחוק ילדוטי נקי וצלול. והרגשתי זאת בבהירות כזו שלא הבנתי כיצד אין האחרים מבחינים בכך. אני מבקש אותך, רחל'ה, אל תצחקי על זאת. כעת אני מבין זאת טוב יותר, עמוק יותר, וזו אכן האמת. נכון, רחל'ה? כתבי לי יקירה על כך.

העמדת אותי במבחן גדול מכיוון שנאלצתי לחכות עד הערב כדי לקרוא את מכתבך הקצר. המבינה את – להתבונן בו, להחזיק בו, אך לקרוא אותו רק בערב. פעמים רבות לקחתי אותו בידי, פגשתי את מבטך, והשבתי אותו למקומו. רק לבסוף, בשעת משחק עם הילדות, תחת השפעת הצחוק החופשי הפורץ מתוך החזה הילדוטי, כשחוויותי מן היום ביער המתעורר בלבול אביבי העירו אותי כה חזק עד שנשמתי התעלטה והתמזגה כולה, אז הרגשתי את עצמי ראוי לכל דבר נשגב. התחמקתי מן הילדות ושם, מאחורי הגבעה, נשכבתי תחת שיח מקושט בירוק אביבי, מעליי נפתחו שמים רחבים שטופי אש ושבילי זהב אחרונים הזדחלו בין ענפי השיח שלי. תחילה הבטתי לשבעה בתמונתך וקראתי את מכתבך היקר. ובקשתי התקיימה במלואה. רוגעים וקדושים חדרו דבריך המרפאים עמוק לתוך לבי. נכנסו ונחרתו בי באותיות אש של מבטך, וקורנים הם שם לנצח נצחים...

ולאחר מכן? אולם זאת אספר לרחל בלשון שונה לחלוטין לכשנראה. רחל'ה הרי תבין ותסלח. ובכלל, הרי שפת המילים כה דלה, וכה אינה מספקת... רחל'ה, הו רחל'ה! אנא סדרי מקום קיט ליד קייב. הו, רחל'ה, איזה אביב מצפה לנו!

את מבקשת שאכתוב לך על חיי החיצוניים. אני ממושמע ומציית. אינני גר אצל לישנסקי אלא מחוץ לעיר, קרוב ליער, ומסביב שדות, ולי חדר גדול מלא שמש. יושב אני ערבים ולילות שלמים ליד החלון ומתבונן... בעבר נוהג הייתי להרהר אם את מתבוננת כעת באותו הירח, וביקשתי לקרוא בעננים את המחשבות שצפו ועלו במוחך בשעה שהסתכלת בהם. ומהרהר הייתי בלבי את מי פוגשת רחל'ה כעת באביב ...

יש לי חבר ושני מכרים טובים. כולם אנשים נחמדים. כולם יודעים עלייך. מובן שבזמן האחרון אני נמצא יותר עם עצמי מאשר אתם. ובהיותי עם עצמי אני לחלוטין לחלוטין אתך...

יקירתי, החלטתי לבקש את הניה [רוזינוייר] שלך לבוא אליי לכמה ימים. האם היא תבוא? אם היא תהיה נערה טובה, היא תבוא, לא כן? ואז תהיה לידי מישהי שרחל'ה אוהבת ושתדבר ימים רצופים על רחל'ה. שתבוא, רחל'ה! כתבי לי יקירתי מיד, כבר היום. אני מבקשך. רחל'ה, אילו ידעת מה משמעותה של מילה טרייה שלך. כמה מרירות טמונה בציפיית השווא וכמה מוזר יש בכל אחת משורותייך.

כתבי מיד יקירה.

מה חדש הגיע אלייך מן ה'עומר', אני מאוד רוצה לדעת. מה עוד את קוראת?

ז'

מה כותבת לך לילה? שלחתי לה מכתב.

דרישת שלום לראובן [כצנלסון].

ד. ביקור בארץ-ישראל

באביב 1911 סיים זלמן רובשוב שלוש שנות לימוד באקדמיה בפטרבורג. במהלכם נפטר ב-1910 מייסד האקדמיה הברון דוד גינצבורג ואת מקומו תפס בוקי בן יגלי. במהלך שלוש שנים אלו, בלימודיו באקדמיה ומחוצה לה, הרחיב רובשוב את אופקיו בתחומים רבים, אך דומה שיותר מכול הושפע משיעורי ההיסטוריה ששמע מפיו של שמעון דובנוב. אולם חרף הערכתו הרבה למורהו שלל את תפיסתו הלאומית. דובנוב השווה את הציונות למשיחיות שקר והיה מהוגי התנועה ה'אוטונומיסטית', שראתה את פתרון שאלת העם היהודי בהקמת אוטונומיות תרבותיות-לאומיות ששפתן יידיש בארצות מגוריו. רובשוב גרס כאמור שפתרון שאלת העם היהודי ייתכן רק בארץ-ישראל ועתה, משלמד את תולדות העם היהודי, ראה את עצמו כמי שיכול לנסות ולהשפיע על עתידו. לימודי ההיסטוריה היהודית חוללו גם שינוי מסוים בתפיסתו הציונית-סוציאליסטית. רכיב מרכזי בתפיסה הברוכוביסטית-מרקסיסטית של 'פועלי ציון' הייתה ראיית העלייה של יהודים לארץ-ישראל כ'תהליך סטיכי' שגורמים כלכליים רציונליסטים הם המניעים אותו ולא הקשר ההיסטורי והרומנטי לארץ. רובשוב העריץ אמנם את דמותו של ברוכוב אך לא הפך ל'ברוכוביסט' מושבע ולא קיבל את כל הנחותיו הרעיוניות. הוא החל לפקפק בקביעותיו של ברוכוב לגבי המניעים לעלייה לארץ-ישראל, ומכל מקום החליט לצאת לביקור בה כדי ללמוד ממקור ראשון על הקורה שם. בינתיים חלו שינויים גם בעולמה של רחל כצנלסון. היא החליטה להיפרד מרובשוב לתקופת ניסיון, הפסיקה את לימודיה בפטרבורג וחזרה לעיירתה בוברויסק. היא הייתה שרויה במשבר אישי קשה ושיתפה את רובשוב בהתלבטויותיה לגבי דרכה בעתיד – האם להקדיש את עבודתה לבני עמה בעיירה או לעלות לארץ-ישראל. הוא, שהבין שלעת עתה אין בכוונתה לחדש את קשריה עמו כתב לה שלנוכח המצב השורר בעיירות היהודיות עליה להכין את עצמה ולעלות בקרוב לארץ-ישראל מכיוון ש'שם

עדיין בורקות העיניים אצל הנוער היהודי, ובאוויר מרחפות תקוות כלשהן' (תעודה 9).

ביולי 1911 יצא זלמן רובשוב לביקור בארץ-ישראל שנועד להימשך חודשיים. בדרכו לאודסה, שממנה עמד להפליג לארץ, ביקר את משפחתו הרחבה במיר. לשמחתו זכה לקבל את ברכת הדרך מסבו הנערץ הרב משה גינצבורג, שהיה מתנגד חריף לציונות והתרחק מנכדו האהוב כשזה בחר בדרכה של התנועה הציונית. כדרכו של חסיד אף צייד אותו הסב בעצה: בשעת התלבטות באשר לבחירת דרכו עליו לקרוא לניגון של הרבי הזקן, ואם זה מופיע בזיכרונו אות הוא כי בחר נכונה.

שנים עשר יום ארכה ההפלגה מאודסה לארץ-ישראל 'וכל מה שחייתי עמו עד עתה חש עצמו בטל ומבוטל לעומת "עוד מעט אנו בארץ-ישראל"', כתב זלמן רובשוב מן האונייה לרחל כצנלסון. בשלהי חודש יולי 1911 הגיע לנמל יפו. בזיכרונו הוא מספר שבבואו לארץ-ישראל חשש שמא לא יוכל לעמוד בקשיים שלפניו ובהם החוס הכבד ששרר בארץ ויותר מכך ההברה העברית הספרדית שהייתה שגורה בפי יושביה (ראו להלן תעודה 165). לחוס התרגל רובשוב ועל בעיית השפה התגבר בעזרתו של מרדכי לדרר, מנהל הפנימייה של גימנסיה 'הרצליה', שלימד אותו בתוך יומיים איך לבטא את המילים העבריות בהברה הספרדית. כעבור שבוע כבר הרצה זלמן רובשוב בעברית ובהברה ספרדית בפני פועלים באספה שנערכה בחולות יפו.

ארץ-ישראל הייתה נתונה באותה השעה תחת השלטון העותמאני ועמדה בעיצומם של ימי העלייה השנייה. עלייה זו החלה בשנים 1904-1905 בעקבות פרעות קישינב ו'משבר אוגנדה' בתנועה הציונית ורבים מן העולים בה היו מאנשי הציונות הפועלית. הללו, המוכרים בתור 'חלוצי העלייה השנייה', הציבו להם למטרה לכבוש את העבודה במושבות ולהקים בארץ-ישראל שכבה של פועלים עבריים. בשנים 1905-1906 הוקמו שתי מפלגות פועלים בארץ-ישראל: 'הפועל הצעיר' שלא הגדירה את עצמה כסוציאליסטית

28

גיסא למד להכיר את קשייהם של חלוצי תנועת הפועלים. בנמל יפו פגש את הנואשים שלא עמדו בקשיים והחליטו לעזוב את ארץ-ישראל ואף הופתע מממדי העזיבה.

מיפו יצא רובשוב לסיור במושבות יהודה: ראשון לציון, רחובות, נס ציונה ועקרון. מעקרון כתב לאביו וסיפר על רשמיו מן הסיור במושבות ועל ההבדל בין לבין העיירות בגולה והביע את צערו על מיעוט היהודים ועל כך שרוב אדמת הארץ שייכת עדיין לערבים: 'יבוא יום ויעזבו אחי אחד אחד את סמטאות מיר ודוברובנא ויבואו הנה. יסירו את הגבול המעליב ומחפיר המבדיל בין אדמתנו ואדמת הערבים, בין עדן וארץ שממה, וארץ ברכה זו תהא הולכת ונמשכת מדין ועד באר שבע', כתב (תעודה 10).

מעקרון עלה רובשוב לירושלים ונפגש עם חבריו במערכת 'האחדות'. על פי זיכרונותיה הופתעה רחל ינאית מעמדתו בעניין היחס לגולה ודברי התוכחה שלו על שלילת הגולה המוחלטת שלה ושל חבריה, שעמדו בניגוד לעמדתו שהכירה מימי וילנה וממכתביו אליה ממלין (ראו לעיל תעודה 5). בפגישות עם חבריו במערכת האחדות הסכים רובשוב לשמש כתבו של העיתון בפטרבורג. ביום בואו לירושלים חל ליל תשעה באב והוא ירד עם רחל ינאית אל הכותל המערבי. במשך שנים צם זלמן רובשוב וקונן על חורבן בית המקדש ואולם מעולם לא חש את אשר חש עתה, בעמדו עם עדת המתפללים ליד אבני הכותל. כמה ימים לאחר מכן התפרסם בעיתון 'האחדות' מאמרו הראשון בעברית, 'הנצחיות שבעבר', ובו שיתף את הקוראים בהרהוריו בעת שעמד מול הכותל (תעודה 11). בעקבות ביקורו בכותל הוא נעשה איתן יותר בדעתו שההיסטוריה היהודית, 'הנצחיות שבעבר', היא שיוצרת את הקשר העמוק של העם היהודי לארץ-ישראל ומעוררת את כיסופי העלייה, ולא דווקא הבסיס המדעי ברוח משנתו של ברוכוב, כפי שגרסו חבריו למפלגה. בדברים שכתב במאמר אפשר לראות קריאת תיגר על המסורת של פועלי ציון והוא פונה אל חבריו לאמור: 'בוא הנה. בליל חורבן העם והארץ תבוא, דרך הסמטאות הצרות של ירושלים העתיקה תרד, למקום הכותל תגיע – ותעמוד. ולא תראה כבר בעיניך, אלא תחוש, תמשש בכל הווייתך את סוד הנצח שבעברנו'.

מכאן קבע שלמרות הניוון והריקבון שפשו בעם

היהודי, שנעשה 'עבד לכל העבדים השונים', עדיין לא אבדה התקווה הלאומית, ועדות לכך היא הכותל, שהנו השריד המאחד את היהודים בכל התקופות, ולידו אתה חש ש'בכל זאת לא עדר אנו, כי אם עם'. מאמר זה היה אבן יסוד בתפיסתו הציונית של זלמן רובשוב. מכאן ואילך ליוותה אותו האמונה שהרציפות ההיסטורית היהודית כולה, ולא רק ההתפתחות המודרנית, היא הבסיס לציונות וקשורה בה קשר בל ינתק.

כבר ב-1908 כתב רובשוב לרחל ינאית על ירושלים כך: 'אין היא עיר תחייתנו. מקום שזמן רב שיחק את התפקיד של מצבה בשוליים של הדרור היהודי לא יוכל לסמל את התחייה היהודית'.² ביקורו בירושלים חיזק בו את ההכרה שבעיר זו, שבה רוב האוכלוסייה היהודית השתייכה ל'יישוב הישן', אין סיכוי למהפכה באורחות החיים היהודיים שביקשה לחולל הציונות הפועלית. הוא האמין אפוא שהמהפכה הציונית תיבנה במקומות שבהם ניכר חלקו של 'היישוב החדש' ושבהם כבר החלו התנועה הציונית ותנועת הפועלים במרכז להקים מסגרות חדשות של חיים בריאים ויצרניים כגון יפו, המושבות ויותר מכול הקבוצות השיתופיות שהחלו לצוץ בגליל. למחרת תשעה באב תרע"א הודיע רובשוב לראשי פועלי ציון על החלטתו להאריך את שהותו בארץ ולהצטרף לקבוצה שיתופית. המפלגה החליטה לשלוח אותו לקבוצה הקואופרטיבית במרחביה ששיוועה לתגבורת באנשים. באותה השנה רצחו ערבים את השומר יחזקאל ניסנוב איש הקבוצה וכעבור כמה חודשים אסרו השלטונות העותמאנים שבעה מחברי אגודת 'השומר' שהיו בקבוצה, והם ישבו תקופה ממושכת בבית הסוהר בנצרת.

כעבור כמה ימים הגיע רובשוב למרחביה. יום לאחר בואו יצא ברגל ממרחביה לסייר במושבות הגליל התחתון ומשם לחוות כנרת, כדי להיפגש עם ברל כצנלסון, שעליו שמע רבות מפי רחל כצנלסון. לילה שלם שוחחו השניים על הנעשה בארץ-ישראל והשווהו לנעשה בגולה. רובשוב שמע מפי ברל דברים קשים על המצב בארץ-ישראל, ועם זאת דבריו על העגלה האחת עמוסת הקש בכנרת החשובה לעם היהודי לאין ערוך מהפגנת המונים נגד הצאר ברוסיה נותרו חרותים בלב. בכנרת פגש גם ברועת אווזים צעירה, רחל בלובשטיין שמה, שהותירה עליו רושם עז. המפגש הזה היה תחילתה של מערכת קשרים הדוקה ביניהם שהתפתחה בשנים הבאות, כשכבר נודעה כ'רחל

המשוררת'. במרחביה עבד רובשוב בדיש ובתלישת סומסום. בחום הלוהט, תחת השמש הקופחת, התקשה הסטודנט מצפון רוסיה לעמוד בקצב העבודה של חבריו. על הקשיים ועל כאבי הגב שסבל מהם פיצתה אותו לדבריו המנוחה בצל העץ באוויר העמק כשבדו אשכול ענבים שגדל בארץ-ישראל.

בעת שהותו בגליל מצא רובשוב שיחסם של איכרי הגליל כלפי החלוצים טוב יותר מן היחס המזלזל והמתנכר שקיבלו רבים מן החלוצים במושבות יהודה, והתרשם מן המפגשים עם פועלים שניהלו חיי עבודה עצמאיים בקבוצות השיתופיות במרחביה ובאום ג'וני

(דגניה). בעודו שוהה במרחביה נודע לו שהתקבלה בבית הוריו פקודת גיוס עבורו לצבא הרוסי, וכשלושה שבועות בלבד לאחר בואו לארץ-ישראל נאלץ למהר ולחזור לפטרבורג כדי להסדיר את ענייניו. בדרך כתב מביירות לידידו יעקב זרובבל בירושלים, ולאחר שהביע את צערו על שנאלץ לעזוב את הארץ חלק שבחים לאווירה בגליל: 'שם מרגישים באחריות העבודה וכל האוויר מלא לחות החיים ורעננותם'. עוד כתב לו שחרף הזמן הקצר ששהה בארץ-ישראל הרי ש'לא ריקם השיבני אדני. הריחותי כבר ריח מולדת. וזה די בשביל לעשות את החיים בחו"ל לבלתי אפשריים כלל'.³

1. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון, 11 ביולי 1911, גנזים, 248/33297/3.

2. זלמן רובשוב אל רחל ינאית, 25 ביולי 1908, ג"מ, פ-4/2060.

3. זלמן רובשוב אל יעקב זרובבל, 21 באוגוסט 1911, אה"ע, 2-116-104-IV.

9. אל רחל כצנלסון, בוברויסק

פטרבורג, 1911 (תרגום מיידיש)

אתמול, רחל'ה, קיבלתי את מכתבך. באמת חיכיתי לו. כל אלה 'שלנו' הלכו להם, ואני נותרתי לבדי לחכות לנושא המכתבים. הקפתי את עצמי בכמה ממכתבי רחל'ה הראשונים, עוד מלפני חג השבועות, והבטתי בהם בלי לקרוא. חיצוניותם, האותיות, המעטפות והנייר הזכירו לי הרבה והעירו בי הרבה. היה נעים כל כך, מושך כל כך, קרוב, חם, ובעת ובעונה אחת כואב, עגום ומצמרר עד כדי אימה נופלת, וצובט כל כך בלב, רחל'ה, ולוחץ וכואב. אך, רחל'ה, החלטתי לא לכתוב על זה הפעם. את, רחל'ה, ודאי מבינה זאת היטב, הלא כן? ועתה, האהובה מכול, תודה לך על המכתב. הוא הסיר מעליי הרבה והכול נעשה אמתי יותר, ולמזלנו – אמתי יותר ויותר וקל יותר גם יחד.

את מכתבך הבנתי היטב. צודקת את, ידעתי כל זאת עוד לפני שכתבת. אני מבין את רצונך לעבוד, ויותר ממך מאמין אני בכוחותייך. אך מכיר אני טוב מדי את הסביבה שלתוכה את מבקשת להטיל את עצמך מכדי להקשיב לזה בלב קל. יותר מדי אוהב אני את שתיכן, אותך ואת העיירה היהודית, רחל'ה, ואת מכירה את העיירה היהודית רק מרחוק. האם תעמוד לך הסבלנות? לו הייתה שם עתה אווירה חדשה, לו היו שם תקוות, אמונה, ולו היה שמץ מרוח הקודש בסבלותיהם, אזי ברצון היית מתמסרת ומנדבת את כוחותייך, וגם מוצאת מידה מסוימת של שביעות רצון. אבל, רחל'ה, בעיירה היהודית לא נותר דבר מכל זה. כל זה היה ואיננו. כדי לעורר אותם צריך לפעול בדרכים אחרות. נדבר על כך יותר בפעם אחרת. על כל פנים – עתה זקוקים אנו לאמונה עצומה ובעיקר לאהבה אין קץ ליהודים. ואת, רחל'ה, זקוקה לסביבה יהודית אחרת לעבוד בה.

רחל'ה, אנא ממך, למען השם, אל תייחסי שום כוונות אחרות למה שאני אציע לך. זה יפגע בי. מכוון אני את דבריי רק למענך, ואין אני מביא בחשבון את עצמי כלל.

הייתי מציע לך להכין את עצמך, ומאוחר יותר לנסוע לארץ-ישראל. לא בגלל העבר ולא למען עתידך, אלא בגלל הסביבה שבה את שרויה עכשיו. הביני, רחל'ה, שם עדיין בורקות העיניים אצל הנוער יהודי, ובאוויר מרחפות תקוות כלשהן. רחל'ה, כמה גדול הדבר הזה. הדבר המאוס ביותר בגלות הוא הנציונליזם, ולעתים הוא אף מאוס יותר מן ההתבוללות. בייחוד בולט הדבר עכשיו, כשבנפשות האינטליגנציה היהודית ברוסיה צפים ועולים הגעגועים הביתה, והאוויר גדוש בסנטימנטליות חולנית, חסרת דם ורקובה. וכשם שהיה לפני ימים יהודי זקן נוסע למות בארץ-ישראל, כך משליך את עצמו היום משכיל יהודי חולה, בעל תשובה, על הסביבה היהודית. משהו כמו 'יחדיו נרקב עד נבאשה', ואדם בריא, מלא חיות, אוהב ומקווה, קשה עליו הנשימה.

בשמחה וכמעט בקנאה אתה מסתכל על ארץ-ישראל. שם עדיין מאמינים, מקווים, גם עוינים במשהו את היהדות ונאבקים נגדה, וכמעט הכול נעשה שם על פי רצונם. ואתה מאחל לך ולמקורבך להיות שם מוקדם ככל האפשר. אלא שלזאת צריך להתכונן היטב. על טיבן של ההכנות עוד נתייעץ. לפני כן – נשמע את דעתך. [.....]

ומהי שטות זו, רחל'ה, לבקש סליחה על 'כתיבת קטנות', או לחשוש שמא יהיה המכתב ארוך מדי? חביבה, לא עוד. כתבי ככל שתוכלי, ופרטים רבים ככל האפשר, רחל'ה, את כל הקטנות כולן. לא אציג עוד שאלות כי את הרי אינך עונה עליהן. כתבי את הכול ומפורט. האם תכתבי? מכתבים ארוכים? על הכול? תדיר? ובכן יפה. הרי את, רחל'ה יקרה, טובה והגונה.

אמנם ליזה כתבה לך שלא הייתי בקו הבריאות, אך יכולה את, רחל'ה, להסיר דאגה מלבך. כבר בריא אנוכי. כאשר שלשלתי את מכתבי האחרון אליך חשתי פיק ברכיים וכאב ראש נורא ולכן שכבתי כמה ימים במיטה. אלה היו התרגשות עצבנית ומעט חום. אבל עכשיו הכול כבר עבר ואני שוב חש בטוב, רק מעט חלש. מן הסתם הצטננות. על כל פנים אין מקום לדאגה. כאשר אבריא יותר והכול יחזור לקדמותו אכתוב לך על עצמי.

מה את לומדת אצל דוברובין, ואיך מתקדמים לימודיך. רוצה הייתי מאוד להכיר אותו. חקרתי עליו ומשבחים אותו מאוד. שמואל בני סיפר לי עליו רבות, אף כי התפלא קצת, כך נדמה לי, מדוע אני מתעניין בו כל כך. נו, חביבה, היי שלום וכתבי לי מיד. אבל כמו שסיכמנו זה עתה, על הכול הכול, עם כל הקטנות.

איזה מכתב ארוך יצא לי, רחל'ה, טוב לי באופן מוזר כלשהו. גם אני בעצמי אינני יודע מה השמחה. רוצה אני לכתוב ולכתוב אבל השעה כבר מאוחרת.

10. אל יהודה לייב רובשוב, פטרבורג

עקרון, ח' באב תרע"א [2 באוגוסט 1911]

אבי יקירי וחביבי

יושב כעת אני בבית איכר אחד בקולוניה היהודית עקרון, שנוסדה לפני כ"ה שנה. באתי הנה תמול גם כן בבוקר השכם. מפני שביום קווי השמש הארץ-ישראלית כל כך לוחטות ובוערות עד שאי אפשר כלל לאיש שאינו רגיל בהן לצאת החוצה – השעה היותר טובה לרכיבה ולהליכה היא שעת הבוקר. תמול באתי הנה מרחובות דרך המושבות ואדי חנין ונס ציונה. עד נס ציונה רכבתי על החמור ומשם לכאן, מהלך שעה וחצי, באתי רגלי ביחד עם עוד אי איזה מכרים. בדרך זה העמיד עדיין יהושע, בכבשו את הארץ ובהחליקו אותה בין השבטים, את גבולי השבט יהודה. ועקרון זו המלאה כעת איכרים יהודים שקטים, החיים על עבודתם בשדה ובגורן הייתה אז לעיר מבצר שלרגליה ישבו החוי והיבוסים שלא 'גרשו מן הארץ'.

בבוקר השכם, עם נץ החמה יצאתי תמול מרחובות. הדרך רחבה וסלולה. משני צדי הדרכים – הולכים ונמתחים פרדסים מלאים עצי תפוחי זהב וגני שקדים, אלה הנם המקצועות היותר מפותחים ברחובות. החמור שלי מתנהל בכבדות, מטפס על גבעות קטנות המפוזרות על פני הדרך ויורד בקעים. הנה באנו לגבעה נישאה. בראשה מתנשאים עצי תות ומצדיה עדיין נמשכים עצי האיקליפטוס המלווים וסובבים כל מושבה עברית בארץ-ישראל. מכאן אפשר לראות את כל המושבה. הנה בית המדרש הגבוה מתנוסס לתפארת, בית ספר לילדים ושורות שורות של בתים יפים ומהוקצעים, לבנים וזקופי-קומה עומדים הכן ומקבלים בנחת ובסבר פנים יפות את

בתי המושבה רחובות, 1905 לערך. ברקע על הגבעה בית הכנסת (צילם אברהם סוסקין)

הקווים המאדימים של השמש היוצא כבר מעבר להרי ירושלים. ומרגיש אתה כאילו הקב"ה, אל אלוהי ישראל בכבודו ובעצמו צוחק ונהנה ממעשיהם של בניו, שעזבו כבר את פזרונם בין האומות וחזרו ובאו לשולחן אביהם. על פי אסוציאציה משונה עולות פתאום בזיכרוני העיירות שבהן יושבים אחינו אצלנו בגולה, הנה למשל מיר או דובראוונא. ובת צחוק קל עוברת על שפתיי, בת צחוק מכאיבה ומעליבה.

אך הנה קו של עצי אַקָצִיָה [שיטה] עולה ונמתח עד לרוחב כל הכיכר. זהו הגבול של המושבה. מכאן ואילך אדמת הערביים עדיין. מיותר הוא לגמרי גבול זה. גם בלאו הכי אי אפשר לערבב את התחומין. עד כאן הכול צָץ, צומח ושמח. ומכאן ואילך – אדמת שממה, קוצים ודרדרים מפוזרים פה ושם. אין זכר לעצי קישוט ועצי פרי שטובלות בהם המושבות שלנו. וכמדומה לך כי אדמה עלובה זו תובעת מפניך את עלבונה. גם בה די איל להוציא פרי ופרחים משמחים לב ונפש ומשביעים את בעליהם. גם היא, כחלקה זו העומדת בשכנותה, זוכרת עדיין את תקופת הצמיחה והעלמות שעברה עליה ביחד עם יתר חבלי הארץ. ובמה נופלת היא מחברתה? ופתאום מרגיש אני איזה קורבה מיוחדת לחלקה בלתי מעובדה זו. שנינו צמחנו ופרחנו יחד. וזה הוא סוד הווייתנו. עדיין גם בי די איל. עדיין גם בי נצברים כוחות רעננים ההולכים לטמיון שם, בחול העכור או ברחובות בוץ וטיט, תחת ידי בעלים זרים כחלקה זו. וחפץ אני להשתטח על פני חלקה זו ולנחם לה: מאמין הלא גם אני בעתידי, תאמין גם היא. יבוא יום ויעזבו אחי אחד אחד את סמטאות מיר ודוברובנא ויבואו הנה. יסירו את הגבול המעליב ומחפיר המבדיל בין אדמתנו ואדמת הערבים, בין עדן וארץ שממה, וארץ ברכה זו תהא הולכת ונמשכת מדן ועד באר שבע – 'יוציאו למרחב את רוחם הכלוא', ואז תשובי גם את, חלקת־אדמתי, לתחייה. כי עתידי עתידך וגורלי גורלך.

כבר בא בעל החמור ומזרז אותי לעזוב את עקרון. ואמנם עוד חפץ אנוכי לשהות שעות אחדות בחולדה ומשם למסילת הברזל ההולכת לירושלימה. הלא ערב תשעה באב היום וחפץ אני עוד היום בצהריים לבוא לירושלים. מוכרח הנני להפסיק את מכתבי.

נשיקתי החמה לך אוהבך נצח,

שלך,

זלמן

11. מאמר בעיתון 'האחדות'

ירושלים, י"ד באב תרע"א [8 באוגוסט 1911]

הנצחיות שבעבר

(הרהורי תשעה באב)

יש, כשהנך משתקע בהיסטוריה של העם ולפניך תקופות תקופות שלכאורה אינן מתאחדות ומתחברות יחד, איברים איברים, החיים כל אחד על פי תכונתו ותנאיו או מפרפרים בין החיים ובין המוות. לעיניך חלקים חלקים של העם טווים את ארג חייהם בפני עצמם בלי קשר, בלי יחס, ובלי קרבה ביניהם. ואז נדמה לך כי התל מהתל בך ההיסטוריון. אין כאן היסטוריה. כשם שאין כאן חיים מיוחדים. כשם שאין כאן סביבה כוללת מיוחדת ומאחדת. נפזר העם על פני כל שבילי התבל הגדול ונעשה פירורים פירורים. וכל פירור – עולם בפני עצמו. לא עם. ואולי גם עדר איננו.

ואז – הנך טועה.

ואם עדיין עומד אתה בטעותך, אם החוש ההיסטורי איננו מעמידך על האמת, אם הגיונות שכליים אין די איל בהם להעביר אותך על דעתך המשובשת – בא הנה. בליל חורבן העם והארץ תבוא, דרך הסמטאות הצרות של ירושלים העתיקה תרד, למקום הכותל תגיע – ותעמוד. ולא תראה כבר בעיניך, אלא תחוש, תמשש בכל הווייתך את סוד הנצח שבעברנו.

'ארץ כי תחרב – העם יקימנה, העם כי יחרב – מי יקימנו?'

העם כי יחרב! אבל עד הנה לא נחרב העם. הלך העם והתנוון. חייו נעשו מאוסים ונמאסים ומעוררי גועל.

בהיותו מפוזר ומפורד בין כל שבילי התבל – נעשה לעבד לכל העבדים השונים. רגל מי לא בעטה בו? את ידי מי לא נשק?

וכשגדלה התמרמרותו, כשנגדשה הסאה, ופקע כוח הסבל, נשא את עיניו הנה – ופרצו הדמעות. אין כאן בקשת סליחה על חטאינו. האם אנו חטאנו? אין כאן גם בקשת הגאולה. את פני מי נבקש.

חיק אם רחמנייה יש כאן.

בנים אובדים היינו והננו. שבעי תמרורים ונדוד. וכשמתפוצץ הלב תחת 'פטיש צרותינו הגדולות', כשהעלבון והבדידות מסביב מרעילים את הנפש ומדכאים את הרוח – דמעותינו מרוות אז את חיק אמנו האהובה. אין אלו דמעות של תחנונים ולא דמעות של ייאוש, אלא דמעות של בן אוהב בזרועות אם רחמנייה.

ודורות לעשרות, למאות חלפו.

אויב הולך ואויב בא. מתחלפים המושלים, משתנה צורת העבדות, שונות תקופות ההשתעבדות ובכל פעם, בכל רגע היותר קדוש לנו – רגע של גדוש הסאה, של הפקעת הסבלנות – דמעות

הכותל המערבי בירושלים, יולי 1910 (צילם אריק מטסון)

רותחות שוטפות ורוחצות את אבני הכותל הזה, שריד הילדות והצמיחה.

וכשניגשות רגליך אל חצר הכותל, הנך חש ומרגיש איך שנשתזרה נפשך לתוך הארג הנצחי בן אלפיים השנה, איך נגעת באותן הנימין ההולכות ועוברות דרך כל השורה הארוכה והסבוכה של התקופות המרובות ונאבדות שם הרחק בעובי העבר.

קמו תנועות בחיי האומה ונאבדו. תקוות ידועות עודדו לזמן ידוע את רוח העם והלכו לעולמן. חלקים של העם כאילו התפרדו מן הגוף הלאומי ונעשו טפלים לגבי המרכז הראשי של העת ההיא. מאורעות המטילים סער בתוך חוגים ידועים של עמנו בארץ זו, אולי אינם ידועים לגמרי ליהודי ארץ אחרת, קניין זה שנחשב לעיקר העיקרים לכל העם בתקופה זו – נעשה טפל ומיותר ואולי גם נשכח מלב בתקופה אחרת. ובכל זאת לא עדר אנו, כי אם עם.

אל חצר שריד הכותל הזה חודרות האנחות מכל קצווי הארץ בכל התקופות. זרם חי של מבטים מלאים אהבה שטף בכל העת מהתם להכא, ומהפינה היותר נידחה שלח הנה היהודי את געגועיו לחיים אחרים, אחרים לגמרי. התנועות הדתיות, המשיחיות, המדיניות והעממיות אינן אלא התגלמותו של אותו הצער הלאומי, התובע את עלבונו, רק בשינוי נוסחאות, בהתאמה לתנאי התקופה והמקום.

תנועות, מרידות, שאיפות ציבוריות – בלשון זו משתמשים רק דרי מעלה, דורות סגולה וגם לא הדור כולו. מבטי אהבה, געגועים אי-ברורים, דמעות עלבון ותפילה חרישית – זוהי שפת כל השדרות הרחבות, ואפילו של 'הנשמות היותר אילמות' בכל התקופות; שפה זו – ישרה היא, טבעית, אמתית. ובה מדברים דרי הגלות את שריד המולדת.

ואצל הכותל אין הבדל בין ארצות לתקופות, הדמעות מלב אחד כולן נבעו, ממקור אחד באו וכולם לאחד יתפללו.

זלמן רו – שוב

ה. תחת רשמי הביקור בארץ-ישראל

[.....]
כֹּה יָרִיעוּ מֵאֲפָסִים
לְפָנוֹת עֶרֶב כָּרִים
עַתָּה הָעֵדֶר בְּמִצְלָתִים
יְגַלֵּשׁ מֵרֹאשׁ הָרִים.

דפוס פיוטי זה שבו נותן רובשוב ביטוי לרגשותיו ולתחושותיו ליווה אותו מאז ועד לימיו האחרונים ממש. אלא שהוא לא ראה בכתיבת שירים ביטוי רגשי בלבד. בנעוריו חזה בהשפעת שיריהם של ביאליק, טשרניחובסקי ואחרים על התחייה הלאומית היהודית בכלל ועל התעוררות הנוער היהודי ברוסיה בפרט, וכשבגר למד על הנעשה בארץ-ישראל דרך שיריו של ידידו דוד שמעונוביץ (שמעוני) 'משורר העלייה השנייה'. מכל אלו הסיק שיש לספרות העברית ובמיוחד לשירה העברית תפקיד מכריע בתנועה הלאומית היהודית, מסקנה שהביאה אותו לקבוע בשנים שיבואו: 'אין אני יודע בכל מסכת הגורמים של הדור האחרון שום גורם אשר כה העשיר את רוח האומה והרים את מעלת תנועת תחייתה – כשירה העברית'.¹

נקיפות המצפון שליוו את רובשוב מאז שעזב את ארץ-ישראל מנעו ממנו מלקיים את הבטחותיו לחברי מערכת 'האחדות' לכתוב עבור העיתון. באפריל 1912 כתב ליצחק בן-צבי, ששהה בקושטא לצורכי לימודים, והעיד: 'מיום באתי מארץ-ישראל אף פעם לא כתבתי לשם כהוגן. מרגיש אני בכל פעם איזה ביישנות משונה ומניח את העט'.² לעומת זאת חש שיש ביכולתו לעשות לעידוד העלייה לארץ-ישראל והעבודה המעשית בה באמצעות מאמרים בעיתונות היהודית בגולה. בעת ביקורו בארץ נוכח שאפשר לקלוט בה יותר מהגרים יהודים ממספר העולים אליה, והוא התרעם על כך שמספרם באותה השנה היה נמוך פי 100 ממספר המהגרים היהודים לאמריקה. זמן קצר לאחר שובו לרוסיה התפרסם בביטאונה של ההסתדרות הציונית 'העולם' מאמר מפרי עטו של זלמן רובשוב בשם 'עבודה נחוצה'. במאמר קרא לחברי הנהלת יק"א,

בסתיו 1911 שב זלמן רובשוב לפטרבורג. בתוך זמן קצר פטרוהו משירות בצבא מטעמי בריאות והוא פנה להמשך לימודיו. לצד הלימודים המשיך לעבוד במשרד של יק"א ומצא פרנסה נוספת בכתיבת מאמרים עבור האנציקלופדיה היהודית-רוסית שערך בוקי בן יגלי. הוא כתב את הערך 'מינסק', העיר ותולדות הקהילה היהודית בה, וערך נוסף, 'שבתי צבי והתנועה השבתאית', עניין שהחל להעסיקו במיוחד (ראו בהמשך). מדי פעם מצא בין עיסוקיו זמן לסור אל בית הוריו ולבקר את משפחתו. באותם הימים נסעה הבת הבכורה מניה (מירקה) לארצות הברית כדי להצטרף לאהובה מייר (מאיר) איסקולסקי שהיגר לשם שבע שנים קודם לכן, ונסיעתה גרמה להוריה צער רב. לאחר אחד מן הביקורים בבית המשפחה כתב זלמן אל אביו, שנעדר מן הבית תקופות ארוכות בשל צרכי הפרנסה. במכתב תיאר את קורות בני המשפחה ועיסוקיהם וביקש ממנו לקבל את עובדת נסיעתה של מניה ברוח טובה משום ש'מי כמוך יודע כי כך דרכו של עולם. נעשים הבנים גדולים ואושר ההורים הנהו לראות באשרם כפי שהם מבינים אותו' (תעודה 12). אף שחזר לשגרת חייו בפטרבורג השאירו רשמי הביקור בארץ-ישראל משקע עמוק בנפשו של הצעיר הרגיש והרומנטיקן. עם שובו לפטרבורג החל לנהל מחברת שירים ובה רשם מדי פעם שורות שביטאו את רגשותיו ואת תחושותיו. בשיריו הראשונים ניכרים השפעתו העצומה של הביקור בארץ-ישראל והמפגש עם נופיה הקדומים. בהיותו בכנרת ערך בחברת ברל כצלסון, רחל בלובשטיין ואחרים שיט על הכנרת וטיול בהרים המקיפים אותה. במהלך הטיול פצחה רחל בשיר והד קולה שהחזירו ההרים מסביב מצא את דרכו אל מחברת השירים של זלמן רובשוב בפטרבורג שכתב:

הָרָה וְעֶמֶק פָּצְחוּ רִנָּה
גִּיא וּמְלֵאֵי שָׁרִים
הָד מִתְנַשֵּׂא מְכַל פֶּנֶה
רִנָּה מְעִבְרִים.

ובעיקר לציונים שבהם, לחדול מן המדיניות שעל פיה הופנתה ההגירה היהודית כולה לארצות מארצות שונות אך לא לארץ-ישראל. הוא תבע מהם להכניס את ארץ-ישראל לרשימת ארצות ההגירה ולספק למהגרים מידע על האפשרויות הטמונות בה.

במאמרו זה נתן רובשוב ביטוי לתפיסה הציונית של אנשי תנועת הפועלים בארץ-ישראל. קבוצה זו סימלה במעשיה את הביטוי הבולט ביותר בזרם 'הציונות המעשית' שדרש להעמיד בראש סולם העדיפויות של התנועה הציונית את העלייה לארץ-ישראל ואת פיתוחה החברתי והכלכלי. מולו עמד זרם 'הציונות המדינית', שכוחו באותה העת הלך ונחלש, ושגרס שיש להשקיע את מרב המאמצים בפתרון שאלת מעמדה המדיני של הארץ לפני שניגשים לעבודה המעשית בה. זרם שלישי מבין שלושת הזרמים המרכזיים שהציבה ההיסטוריוגרפיה הציונית היה 'הציונות הרוחנית', והוא נקשר יותר מכל באישיותו של הסופר והמסאי אשר צבי גינצברג המוכר בשמו הספרותי 'אחד-העם'. הלה קבע שיש לראות את הלאומיות היהודית במובנה התרבותי הרחב, ומכיוון שארץ-ישראל לא תוכל לעולם להכיל את כלל העם היהודי יש להתרכז בהפיכתה למרכז רוחני ולא מדיני, מרכז שיקרין על העם היהודי כולו ויביא לתחייתו הלאומית. במהלך השנים ביקר אחד-העם פעמים אחדות בארץ-ישראל ופרסם כמה מאמרים שתקפו את

צורת ההתיישבות היהודית בה. בנובמבר 1911 הוא ערך ביקור נוסף ואת חלקו הקדיש לסיור במושבות ובחוות ואף נפגש עם נציגי הפועלים. במרס 1912 התפרסם ב'השלח' מאמרו 'סך הכל', שבו סיכם את רשמיו מארץ-ישראל. במאמר הביע אחד-העם אופטימיות וטען כי ארץ-ישראל אכן הולכת ונעשית ל'מרכז לאומי רוחני ליהדות'.³ כדי לבסס את טענתו סקר את 'העבודה המעשית' הנעשית בארץ לעומת השאיפות של 'הציונות המדינית'. הוא קבע שהתנאי לקיומה של כל מדינה הוא שכבה של עובדי אדמה ובלשונו 'המון כפרי';⁴ וביקש לבחון את השאלה אם שכבה שכזו עתידה להיווצר בארץ. לטענתו לא איכרי המושבות וגם לא פועלי העלייה השנייה יהיו ל'המון כפרי'; הראשונים משום שתמיד יעדיפו להעסיק פועלים ערבים, והאחרונים משום ש'במשך השנים האחרונות רבו בהם היוצאים ומעטו הבאים, והנשארים – מצבם בארץ רופף';⁵ ורובם שואפים למעשה להיות בעצמם לאיכרים. אחד-העם תלה זאת באופיים של הצעירים היהודים שעולים לארץ-ישראל. הם אידאליסטים ואינטליגנטים אך אינם בנויים לעבודת כפיים ממושכת. לעומת זאת חלק שבחים למלאכת החינוך והתרבות בארץ וקבע 'כי אמנם "מהפכה" נהייתה בארץ, והמורה העברי נצח'.⁶ מאמרו של אחד-העם עורר את ביקורתם של אנשי התנועה הציונית ואת רוגזם של אנשי הציונות

אשר צבי גינצברג (אחד-העם, במרכז, אוזן במקל הליכה) ומנהל בית הספר לאמנות בצלאל בוריס שץ (לימינו) בחברת תלמידים בגן המוסד בירושלים, נובמבר 1911

הפועלית. בין המגיבים היה גם זלמן רובשוב, שפרסם את מאמרו 'על פועלים וחלוצים' בקובץ מפלגתי בידיש, 'אונזער געדאנק', שהוציאה 'פועלי ציון' בוורשה (תעודה 13). בחלקו הראשון של המאמר שלל רובשוב את התפיסה הציונית של אחד-העם ואת טענותיו לגבי הנעשה בארץ-ישראל וטען שהכותב התעלם במאמרו מהישגים שכבר הושגו בתחום העבודה. עם זאת, ואף שבירך על ניצחונו של המורה העברי בארץ-ישראל, קבע ש'עדיין לא ניצח הפועל היהודי, ובלעדיו הניצחון אינו ניצחון'. בהמשך הגיב לקביעותיו של אחד-העם לגבי פועלי העלייה השנייה, ובאותו ההקשר התייחס לפולמוס שהעסיק את תנועת הפועלים: האם רצוי שלא-ישראל יעלה הפועל ה'אינטליגנטי', ה'משכיל' או הפועל ה'טבעי', המורגל בעבודה פיזית. פועלי ציון דבקו בתורת ברוכוב שעל פיה יביא 'התהליך הסטיכי' לעליית פועלים טבעיים בלבד. זלמן רובשוב שב וחלק על עמדתם הרעיונית של חבריו בענייני עלייה (כך עשה גם במאמרו 'עבודה נחוצה' הנזכר לעיל). הוא קרא לציונות הפועלית שלא לסמוך רק על התהליך הסטיכי ולגשת לפעולה שתביא להגדלת מספרי הפועלים העולים משני הסוגים ובעיקר פועלים טבעיים. בזיכרונותיו מספר זלמן שזר על חששו שעורכי הקובץ יסתייגו מן המאמר וימנעו את פרסומו משום שאפשר לראות בו יציאה נגד התיאוריה של ברוכוב על העלייה. אלא שחששו היה לשווא.

את דעתו על המניעים לעלייה לארץ-ישראל שאב זלמן רובשוב מלימודיו וממחקריו ההיסטוריים ולא מתורת מרקס (ראו לעיל תעודה 11). לאחר שובו מארץ-ישראל התמסר לדחף העמוק שניעור בו בהשפעת משנתם של ברוכוב ושל דובנוב לחקור בצורה שיטתית את תולדות ישראל. בבסיס עבודתו כהיסטוריון וכציוני כאחד עמדה כאמור האמונה ברציפות ההיסטוריה היהודית, וההנחה שאימץ ועל פיה ציר ההיסטוריה היהודית בגולה הוא השאיפה לגאולת ישראל בארץ-ישראל, והמאבק הפושט צורה ולובש צורה לשוב

למולדת ולקיים בה עצמאות לאומית-מדינית. את ההנחה הזו מאמתות לדעתו תולדות ישראל מראשית המאה השש עשרה ועד ימינו. הוא התמקד אפוא במחקריו ההיסטוריים בתקופה זו ובעיקר בתולדות התנועות המשיחיות. לטענתו תנועות אלו הן שליבו בגולה את גחלת העלייה לארץ-ישראל, החל בעלייתו של אבי תורת הקבלה רבי יצחק לוריא (האר"י הקדוש) ממצרים לצפת במאה השש עשרה ופרסום תורתו, דרך התנועות העממיות שינקו ממנו את כיסופי הגאולה – תנועתו של שבתי צבי במאה השבע עשרה, עלייתו של רבי יהודה החסיד ומאות מתומכיו בשנת 1700 לארץ-ישראל וכלה בתנועה החסידית של ימיו. מחקריו ההיסטוריים הביאו אותו לגישה מהפכנית כלפי מקומה של הציונות בהיסטוריה היהודית. בעוד הציונות בונה את עצמה כתנועה מהפכנית שיצרה מפנה בהיסטוריה היהודית היה זלמן רובשוב מהראשונים שחיפשו דמיון בינה לבין השבתאות וטענו שיש לראות אותה כהמשך של העליות המשיחיות מן העבר, אם כי בלבוש חילוני. הוא ביקש להצביע על כך שאין הגאולה של ימינו, קרי הציונות הסוציאליסטית, מעשה חד-פעמי אלא פרק בתהליך ממושך. לפיכך גרס שהלקחים הנלמדים מתהליכי העבר צריכים להנחות את בני זמנו, וההנחה הזו עוברת כחוט שני ביצירתו ובהגותו של זלמן רובשוב.

במוקד מחקריו של רובשוב עמדו התנועה השבתאית ושלוחותיה. את מחקריו המעמיקים בנושא זה עתיד היה לערוך בשנים הבאות, ולעת עתה החל בהנחת התשתית להם. הוא פרסם מאמר קצר 'לתולדות השבתאות בפולין' ברבעון ברוסית 'יברייסקאיה סטארינה' שערך דובנוב, וכפי שכבר נאמר חיבר את הערך באנציקלופדיה היהודית-רוסית.

בקיץ 1912 סיים זלמן רובשוב את לימודיו באקדמיה בפטרבורג והתבשר כי בהמלצת מוריו התקבל ללימודי היסטוריה באוניברסיטה בעיר פריבורג שבגרמניה.

1. ז' שזר, 'שאל טשרניחובסקי', ז' שזר, **אור אישים** א, עמ' 216.
2. זלמן רובשוב אל יצחק בן-צבי, א' חוהמ"פ תרע"ב, 2 באפריל 1912, ג"מ, פ-1935/34.
3. אחד-העם, 'סך הכל', **השלח**, שבט-תמוז תרע"ב, עמ' 287.
4. **שם**, עמ' 282.
5. **שם**, עמ' 284.
6. **שם**, עמ' 289.

12. אל יהודה לייב רובשוב

פטרבורג, 5 בפברואר 1912

אבי חביבי

קיבלתי את מכתבך ורב תודות לך, רחמימי. סלח לי שלא עניתיך באותו יום אף כי מאוד חפצתי. בשעה שלא אני הנני הבעל של היום שלי כי אם תנאים המונחים מחוצה לי אין אני כלל אחראי בעדו ולמרות רצוני העז לפעמים אי-אפשר למצוא שעה קלה למען לכתוב מכתב. אצלנו ביק"א מרובה כעת העבודה וכל השעות שהנך מבלה שם מלאות מלאכה ואי-אפשר להספיק לכתוב מכתב פרטי. ומחוץ ליק"א – מחכה האקדמיה. כפי שסיפרתי לך התחלתי זה כבר לעבוד בשביל האנציקלופדיה והעניין דורש לימוד ועיון מרובה ומה גם כי כיוון שהנך נמשך לתוך איזה עניין לימודי כבר נעשה העניין למושל בך ולימוד גורר לימוד, כידוע. וברשותי נמצאות שעות כל כך מעטות. תמול הייתי בביתנו ולנתי שם. אמנם מורגשת בבית נסיעת מירקה, אף כי הלוא לא הייתה יושבת בית. בחנות יושבת עכשיו ויטקה, ולחינם חביבי תחשוב כי אולי יוכל הדבר להשפיע באופן בלתי רצוי על בריאותה ומצב רוחה. ויטקה בכלל מרגישה את עצמה במצב יותר טוב בשעה שהיא עסוקה וחשה את עבודתה. ומה גם בחנות, מקום אין היא צריכה להיות נכנעת לאיזה דעה של אדון זר. לפי דעתי, הוטב מראה פניה מיום שהתחילה לעבוד בחנות. וגם המסחר כשהוא לעצמו אינו נותן להרגיש את נסיעת מירקה. בימים האחרונים הפדיון מגיע לי"ב-י"ג רובל ליום, סכום לא הגון כל כך אבל כך הלוא מנהג החנות שלנו. בתור מסה ניסתה ויטקה לאסוף כסף בשביל דמי הדירה מדמי הפדיון עצמם ויש לקוות כי חודש זה החנות בעצמה תשלם את שכר דירתה. אימא עסוקה קצת בבית וקצת מטפלת בהתבואות הבאות מצ'רניגוב, יותר נכון, צריכות ועומדות לבוא. נתקבלו כבר שבע המחאות שכולן נמסרות לסוחר התבואה ואף רכבת אחת לא באה עדיין. בוודאי ימים אלו תתחלנה לבוא. ואז אפשר יהיה גם לכתוב על דבר דמי סרסרות כנהוג. יש לאימא גם אי איזה מחשבות על דבר ההצעות שהצעת בדבר שירי מְטוּה, אף כי לעת עתה זהו רק חלומות שווא.

רודיל אמנם יושבת מעט בחנות ומעט עסוקה בבית. אם יש איזה עניין לשיבתה בחנות – אי-אפשר לדעת בהחלט. בכל אופן להחליף את ויטקה לזמן מה – קשה עליה בוודאי. אברהם'ל אינו כותב לך כמנהגו משכבר הימים. אותו הנני רואה לפרקים יותר קרובים כי הוא בצאתו מן הגימנסיה הנהו סר אלינו. ולכל יתר העניינים בבית נוסף הלוא עכשיו עניין חדש הממלא את הלב – כתיבת מכתבים למירקה וקבלת מכתבים ממנה. מליבוי שלחה מכתבים אחדים וגם מקופנהגן כתבה מכתב. זו היא התחנה היחידה בנסיעתה. משם היא נוסעת ישר בלי שום עיכובים בכל מקום עד ניו יורק ורק משם תוכל לכתוב מכתב. לנו יורק תבוא אנייתה בי"א פ' ברל [פברואר]. אנו כבר כתבנו מכאן לנו יורק ואימא כתבה גם להד"ר הלפרין. מירקה נוסעת בהמחלקה הראשונה ושבעה רצון מאוד מנסיעתה, ואנוכי שעדיין זוכר היטב את נסיעתי השתא על הים הנני מרגיש באמת בהנאתה ובמידה ידועה מתקנא בה. הנסיעה על פני הים זהו תענוג מיוחד ונפלא. הלוואי ותהא שבעת רצון גם מבואה ומחייה שם, בארץ הרחוקה המלאה שאון והמשונה בענקיותה. והאמינה אבי אהובי כי אין מקום ליגונך העמוק. מי כמוך יודע כי כך דרכו של עולם. נעשים הבנים גדולים ואושר ההורים הנהו לראות באושרם כפי שהנם מבינים אותו. ובאמת המידה שלי הלא אי-אפשר למוד את אושרו של חברי. הלוואי רק שתמצא היא את אושרה כפי שהיא מתארת אותו לה ונשמח כולנו. ואם תחליט לבלי להישאר בקביעות באמריקה ולשוב הנה – הלוא אז בוודאי כדאית היא נסיעה זו מכל הצדדים. כל זה ידוע לך, אהובי, לא פחות ממני ובוודאי תסביר לך את העניין כמו שהוא. ולריחוק מקום הלוא הרגלנו זה כבר. יושב אני בפטרבורג ואתה בפלך פנזא ומשוחחים על ידי מכתבים וכבר הרגלנו בזה. ומה אפשר לעשות אחרת. גזרה היא מלפני מנהג העולם. ואנו, ילדי המנהג, רגילים זה כבר להיכנע לפניו.

ומה נשמע, אהובי, אצלך? האם כבר היו מחרקוב? ומה חם ייחוס אדון זה לכל המשתתפים בעבודה? ומה הוא בכלל טיב עבודתך? הקלה היא מהעבודה בבגושבסק? האם יש בין נושאי משרה אצלך עוד יהודים ומה הם הייחוסים ההדדיים ביניכם? ומה עם זכויותיך, הלא בוודאי אין אתה סובל מזה כלום, האין זאת? מתאר אני לי

מימין לשמאל: מניה איסקולסקי (אחותו של זלמן רובשוב), בעלה מאיר וידידה עם בנם משה בארצות-הברית, 1914

כי בוודאי לא יקל לך להיות במקום זר רחוק מעיר ואדם במסיבה של נכרים. הכבר היית בפנזא? איפה גר ש"ב שאול גינזבורג. בפנזא עצמה או בסביבותיה? ואם תוכל להיפגש אתו לעתים קרובות? ימים אלו היה פה טולטשינסקי ממינסק אבל אנוכי לא ראיתיו. מספרים כי כעת מתאכסן פה הרב מסטויבץ' ואנוכי גם אותו עדיין לא פגשתי.

קריינה בוודאי תכתוב לך בפרטיות. כעת ישנה היא כבר ומחר תוסיף ותשלח לך את המכתב. יש לה שיעורים אחדים והנם נפזרים על פני קצות העיר ונוסף לזה התחילה לעבוד בהלבורטוריה שלה על הקורסים והנה מתעייפת היא לערב מאוד.

ואתה, אבי מחמדי, הלוא תוסיף לכתוב לי מכתבים מפורטים ואנוכי – הנני מבטיח – לבלי להישאר חייב במכתבים מפורטים וארוכים, ובזה אהיה לך, אהובי, אסיר תודה.

ימים אלו הצטלמנו בהאקדמיה חבורת תלמידים הראשונים שלמדו עדיין בימי הברון ז"ל. כפי שמספרים (לא ראיתי עדיין את התמונה) יצאה תמונה יפה.

אוהבך נצח המחכה למכתביך

זלמן

13. מאמר בקובץ 'אונזער געדאנק'

ורשה, 1912 (תרגום מיידיש)

על פועלים וחלוצים

אחד־העם בילה חמישים יום בארץ־ישראל, הסתכל והתעמק בחיים החדשים המתקמים שם. במחנה הציוני ומחוצה לו ציפו בהתעניינות רבה להתרשמויותיו. כמעט אין איש מפקפק במסירותו ובחשקו לדעת את האמת ולפרסמה, ותהיה מרה כאשר תהיה. הקהל הצדדי, המתייחס תמיד בחשד מסוים לכל מה שמסופר על המתהווה בארץ הרחוקה־קרובה, ציפה הפעם לשמוע עדות ברורה מאת שליח כשר. במחנה חובבי ארץ־ישראל שרר פחד מסוים: עדיין זוכרים את 'לא זה הדרך' הישן, החמור. אמנם במשך הזמן נשתנה הרבה, אבל לא הכול נעשה לפי עצת אחד־העם. הציונים והלאומיים סתם, המתגעגעים לערכים חדשים למילוי 'הנפש היהודית' שנתרוקנה, כבר יכולים לשמוח. אחד־העם פרסם עכשיו את רשמיו. והפעם הוא מרוצה. האידאל שלו הולך ומתגשם וכבר נתגשם בחלקו. על הבימה מופיע גורם עצום של התחייה: היהדות החדשה בארץ־ישראל המורה העברי ניצח, לפי הודאתו של המבקר המחמיר, לכל אורך הקו. ארץ־ישראל הולכת ונעשית למרכז גדול יותר ויותר של תרבות ישראל. אחד־העם גם אינו דורש הרבה. אין הוא מבקש בארץ־ישראל את היסוד הכלכלי הבריא ליישוב יהודי גדול. ארץ־ישראל עבורו אינה נקודת ריכוז לנדידה היהודית ההמונית ופתרון השאלה הקשה של חיי היהודים, אלא 'מרכז רוחני', שהימנו יאירו השפה העברית והתרבות הישראלית את כל הפינות הנידחות של הגולה. אולם האידאל הזה של אחד־העם אין בו כדי להשביע. צריכה להיווצר חברה יהודית חדשה וחופשית שלא יהיו בה שום סימני הגולה – חברה לאומית וסוציאליסטית. אותו יהודי, שהסתכל בזמן מן הזמנים בתהום האיומה של מחסור, רפיון וחוסר טעם בחיי הגלות שלנו, אותו אין מרפאות תרופות תרבותיות בלבד. הוא זקוק לחברה החדשה הזאת לעצמו; הוא בעצמו צריך להשתתף בהתהוותה ולחיות בה בעצמו. בינתיים עוד לא הגיעה שעתנו לשמוח. אבל מה שמספר אחד־העם יש בו הרבה מהמשמח: 'המורה העברי ניצח' – בשורה טובה היא, שכן אצלנו בגולה הוא נוצח זה כבר.

ובכל זאת זה מעט, מעט מאוד. עדיין לא ניצח הפועל היהודי, ובלעדיו הניצחון אינו ניצחון. כל עוד אדמת המושבות אינה מעובדת בידי יהודים, כל עוד איכרים מחפשים, מטעמים שונים, בדואים תועים – לא איבד כוח הרוע של הגלות את שליטתו.

האם פירושו של הדבר כי ניצחוננו הגמור בארץ־ישראל אינו בגדר האפשרי, ועלינו להסתפק בניצחון זה בלבד, שעליו מספר אחד־העם? אחד־העם אינו מאמין בניצחונו הקרוב של הפועל העברי. הוא מודה בגלוי שאין לו צורך בו. אבל אנו זוכרים היטב כי גם את ניצחונו של המורה העברי, אף על פי שמאוד רצה בו, ראה כחלום רחוק שאינו ניתן להגשמה. יש לנו יסוד להאמין כי כשם שהתגשם ה'חלום' האחד כך יתגשם גם השני.

אמנם בדרך הטבע ניצחון המורה הוא בשבילנו היהודים קל יותר מניצחון העבודה. ודבר זה נכון בייחוד בנוגע לאותם היסודות שמהם הורכב היישוב היהודי החדש בארץ־ישראל. שכן האופייני לעלייה היהודית החדשה לארץ־ישראל הוא לא רק העובדה שרוב העולים הם חלוצים, פיונירים, שעלו לארץ־ישראל כדי לסייע בעצמם לבנות את בניין האומה. בכך אין משום מגרעת לתנועה; זוהי תופעה נשגבה וברוכה. אולם אופייני עוד דבר אחד: העלייה הייתה על פי רוב של 'אינטליגנטים', רוב העולים לא עסקו בארצות מוצאם בעבודה גופנית. בדרך כלל גויסו מתוך אותם חוגי המשכילים גם המורים היהודים בארץ־ישראל וגם חלק גדול מן הפועלים היהודים. האם אין זה טבעי שכבר ניצחו כמורים, ואילו כפועלים הם עדיין רחוקים מניצחון?

והאם מסתיימת כל המציאות הארץ־ישראלית בניצחונו של המורה? אולם מאמרו של אחד־העם מטפל רק בעובדות הבאות להוכיח שארץ־ישראל תהיה למרכז תרבותי, או באותן העובדות הצריכות להוכיח שארץ־ישראל לא תהיה מדינה יהודית על פי נוסח בזל. על כל יתר צדדי החיים בארץ־ישראל עובר מאמרו של אחד־העם 'סך הכל' בשתיקה גמורה.

אילו היה מאמרו של אחד־העם לא 'סך הכל' של רשימת ראיות שנועדו להדגים את נכונותה של שיטה מסוימת, אלא סיכום של כל מה שבוצע בארץ־ישראל, הייתה נודעת לקהל שורה שלמה של עבודות מחוץ לשדה התרבות

כיתת לימוד בגימנסיה הרצליה בתל אביב, המורה ד"ר חיים בוגרשוב, 1910 לערך (צילם אברהם סוסקין)

המכילות ניצחונות לא פחות חשובים. במקרה זה היה אחד-העם מספר לנו על המצב הכלכלי של המתיישב היהודי המתחזק משנה לשנה, על התהליך האטי של החלפת יסודות היישוב היהודי בירושלים, ההולך ונמשך למרות כל ה'חלוקות', על הצלחת העבודה והשמירה היהודית, ההולכת ותופסת יותר ויותר מקום בגליל ועוד. אבל בכלל עדיין מוקדם למנות ניצחונות. בעצם עדיין איננו מבוצר כל צורכו אפילו ניצחונו של המורה; עדיין רחוקים הדברים ממצב רוח של 'שישו בני מעי'.

כשמדברים בחוגים ציוניים על המהלך הבא של העלייה היהודית לארץ-ישראל רגילים על פי רוב לחשוב שעלייה זו, עד כמה שהיא באה בחשבון להגדלת מספר הפועלים היהודים שם, יכולה להיות מורכבת משני סוגים שונים מאוד זה מזה: או מחלוצים – משכילים, העולים מנימוקים אידאליסטיים, או ממהגרים – פועלים, הנוסעים שמה מחמת סיכויים חומריים. נציגי הטיפוס הראשון אינם רגילים לעבודה גופנית, ובמחנה כזה קשה לנחול מהר ניצחונות בשדה הכלכלה. אולם לעומת זאת הם מבינים את החשיבות והערך של החיים והעבודה בארץ, ובהתלהבותם האידאליסטית הם מוכנים לעמוד בניסיונות הקשים ביותר. בני הטיפוס השני הם דווקא יסודות פשוטים ופוריים, הרגילים מילדותם לעבודה גופנית. בשביל היישוב היהודי הם דרושים ביותר; הם לא היו מתקשים בהשגת ניצחון גם בדברים קשים ביותר, אבל הם נוסעים דווקא למקום ששם אפשר להרוויח דולר נוסף בשבוע. נימוקים לאומיים-ציבוריים אינם תופסים מקום ראשון אצלם בבחירת הארץ להגירה.

אולם דעה זו מוטעית היא לגמרי. ראשית, קל לראות כי בשעה שתנאי העבודה למשל באמריקה נעשים קשים יותר ויותר ל'ירוק' (אם שכר העבודה האבסולוטי אינו יורד, עולים באותו זמן מחירי צרכי אוכל ושכר דירות), הולך מצב העבודה בארץ-ישראל לאט לאט הלך וטוב. עליית שכר העבודה האבסולוטי הייתה בעשר השנים האחרונות במושבות ארץ-ישראל קצת יותר מהירה מהתייקרות מחירי צרכי אוכל. על ידי כך פוחת קצת ההפרש בין מצב הפועל היהודי בארץ-ישראל לזה שבאמריקה.

שנית, הרי תכונות האינטליגנטים לשעבר אינן זרות לגמרי לפועלים לשעבר. למעשה נסעו לארץ-ישראל, חוץ מאלה שעסקו ברוסיה במקצועות אינטליגנטיים, גם יסודות כאלה, שכבר עסקו שם בעבודה גופנית קשה. בגליל התחתון למשל אתם מוצאים מספר ניכר של פועלים שכבר עסקו בעבודה גופנית ברוסיה או בגליציה. בהם רבים שהם כבר שש-שמונה שנים בארץ-ישראל, כבר עמדו בתלאות מכל המינים ומסירותם לקרקע אינה פחותה בהחלט מזו של אותו פועל שהיה בארץ מוצאו מורה עברי או סתם 'אינטליגנט'. אהבה לעם, בוז לחיי השסועים והצורך הנפשי הדוחף ליצור סביבה יהודית ולהימצא בקרבה – כל זה הוא בהחלט לא זכותה המיוחדת של האינטליגנציה היהודית.

בשנים האחרונות נתחנך הפועל היהודי על האידאליים של הציבור היהודי לא פחות מן האינטליגנט היהודי, ודמיונו מכונף לא פחות על ידי אידאליים מופלגים. גם המאורעות ברוסיה הוכיחו בבהירות שהפועל היהודי מוכשר להקריב לצורכי ציבור לא פחות מן האינטליגנט, והפחד מפני עבודה גופנית, המרתיע לפרקים אינטליגנט הרוצה לעלות לארץ-ישראל, אין לו כמובן מקום אצל הפועל.

ואם למשל העברת אדמות העמק לידי יהודים נעשתה עכשיו עובדה קיימת בטוחה, אם השמירה היהודית הולכת ונפוצה יותר ויותר לא רק בגליל אלא גם ביהודה, אם בשטחים מסוימים התבססה עמדת העבודה היהודית – אפילו עכשיו, כשאת כל זה ביצע רוב של אינטליגנטים לשעבר – מה היה אילו היו כל הפעולות הללו מתמלאות על ידי פועלים שגדלו בעבודה? כמה ניצחונות יכולנו למנות כאן במקצוע הכלכלי והציבורי?

אם בהיותכם בארץ-ישראל תעניין אתכם החלוקה המפלגתית של פועלי הארץ, ואם יזדמן לכם להיות באספת 'פועלי ציון' אי שם במושבה בגליל ולהכיר בקיצור את תולדות המשתתפים בה, תמצאו בין הנאספים מספר רב מאוד של מי שהיו פועלים גם בארצות מוצאם.

על ידי תנועת פועלי ציון הולך וגדל בארץ-ישראל יותר ויותר מספר הפועלים האלה; ובכך – אחת מזכויותיה החשובות ביותר של התנועה. בעלייה החדגונית של חלוצים משכילים הכניסה תנועת פועלי ציון גם את הפועל היהודי, שהוא לא רק מעוניין ברצינות בפריחת היישוב היהודי בארץ-ישראל, אלא גם רגיל לעבודה גופנית ויש לו שרירים בריאים וחזקים וחסרות לו אותן התכונות הידועות לנו כל כך היטב שגרמו לעקרותה של חלק גדול מן האינטליגנציה היהודית.

אולם עד עכשיו היה לעליית פועלים חלוצים לארץ-ישראל אופי פרטי בהחלט. החוגים הרשמיים עמדו לגמרי מן הצד ולא עשו כלום כדי שתנועה זו תתרחב ותביא לתוצאות יותר גדולות. יותר מדי סמכו על 'התהליך הסטיכי' והכניסו לתוכו מעט מאוד מן ההכרה העצמית. לעורר התעניינות לארץ-ישראל של עכשיו, להפיץ ידיעות על האפשרויות השונות לפועל היהודי להסתדר בארץ-ישראל, לחקור בתמידות את תנאי שוק העבודה שם – כל התפקידים הללו לא נכנסו עד כאן לתחום העבודות הפרולטריות הציוניות. עכשיו יש צורך לשנות את הדבר מיסודו.

אין זאת אומרת שעלינו לשאוף להמעטת עליית האינטליגנציה. בשבילה עדיין יש בארץ-ישראל מרחב רב למדי לעבודה מועילה. אולם יש להגדיל בהרבה את עליית הפועלים. פועלים חלוצים, שרירים בריאים יחד עם מסירות עזה לאידאליים שלנו – זהו הדבר החשוב ביותר שהיישוב היהודי זקוק לו כעת.

עבודה זו צריכה עכשיו להיות תפקידנו הראשון. במצב הנוכחי של בעיית ההגירה היהודית, בתנאים הקיימים של החיים והעבודה בארץ-ישראל ובמצב החומרי והרוחני של המוני הפועלים כאן, בגלות, עבודה זו היא לא רק הכרחית מבחינה היסטורית אלא גם אפשרית מבחינה מעשית.

ו. סטודנט באוניברסיטה וחוקר התנועה השבתאית

בקיץ וסתיו 1912 חלו תמורות בחייהם של זלמן רובשוב ורחל כצנלסון. באוגוסט החליטה רחל לעלות לארץ-ישראל. היא כתבה לזלמן ובישרה לו על החלטתה, שנפלה לאחר שהחליפה מכתבים עם בן עירה ברל כצנלסון ואף ביקשה ממנו שיספר לה על רשמיו מן הארץ. במכתב התשובה בירך אותה זלמן על החלטתה ועם זאת לא חסך ממנה את תיאור הקשיים הצפויים לה בארץ. 'בימים הראשונים עד שמתאקלמים יש בהכרח סבל מרובה, הן בגוף והן בנפש', כתב לה והוסיף: 'נחוצה הכרה פנימית עמוקה בצדקת הדרך, אמונה עיקשת ונכונות להקרבה בדברים רבים'. בהמשך הביע את ביטחונו כי רחל תתגבר על הקשיים ותמצא בארץ-ישראל 'מקום עבודה רחב ופורה' (תעודה 14). רחל ביקשה להפיג את חששותיו של זלמן שעלייתה לארץ-ישראל תשים קץ למערכת היחסים ביניהם, ובמכתב נוסף ששלחה לו כתבה: 'החוט ששלוש שנים נארג לא בכוחי או בכוחך לקרעו'.¹ עוד כתבה לו כי היא מקווה שעלייתה לארץ-ישראל תחולל מפנה בחייה שישפיע גם על יחסיהם הבלתי ברורים ויביא להכרעה לכאן או לכאן. בנובמבר עלתה רחל לארץ-ישראל. מכתביה לזלמן מיפו סיפרו על התלהבות גדולה שעלתה על כל הציפיות שהיו לה. בסוף נובמבר ערכה ביקור אצל ברל כצנלסון בחוות בן-שמן ועם שובה ליפו כתבה לזלמן: 'יש פה אפשרות בלתי מוגבלת לאדם. רוחב וחופש שלא חלמתי שישנם בעולם'.²

באוקטובר הגיע זלמן רובשוב לעיר פרייבורג השוכנת בדרומה של גרמניה ונרשם ללימודי היסטוריה ופילוסופיה באוניברסיטה המקומית. במכתבים הראשונים שקיבל מאביו יהודה-לייב הביע הלה תמיהה על החלטתו של בנו להמיר את פטרבורג על מוסדות ההשכלה הרבים המצויים בה בגרמניה. אולם בהמשך גילה האב הבנה למניעיו ונתן לו את ברכת הדרך לאמור: 'אין זאת כי אם רוח החיים אשר משתורר בלב ושכל האנושות לשאוף רוח התורה והשכלה, זאת רק זאת התעורר אותך לנסוע למקום הזה לשקוד ולהשיג את כוח הרוחני בתורה והשכלה ולמצוא בה יתר שאת ויתר עז'.³

בפרייבורג התנהלו חייו של זלמן רובשוב סביב שלושה מוקדים: לימודים, מחקר מדעי ופעילות ציבורית. בשלהי דצמבר 1912 ניצל את קרבתה של פרייבורג לגבול השווייצי ויצא בתור כתב של עיתון בוורשה לקונגרס האינטרנציונל הסוציאליסטי שהתכנס בבזל וססמתו 'מלחמה במלחמה', כדי לדון בהשלכות מלחמת הבלקנים שפרצה בסתיו 1912 ולמחות על אווירת המלחמה שהשתררה באירופה. בכינוס ראה בפעם הראשונה את המנהיגים הבולטים של תנועת הפועלים העולמית ששם נישא בפי כול ובהם: קרל קאוטסקי, אדוארד ברנשטיין, אוגוסט באבל, רוזה לוקסמבורג, גאורגי פליחנוב ועוד רבים אחרים. את הרושם הרב ביותר עשה עליו נאומו הדרמטי והנרגש של מנהיג המפלגה הסוציאליסטית בצרפת ז'אן ז'ורס. יש אומרים שממנו שאב את סגנון נאומו שכה אפיין אותו בשנים הבאות (ראו להלן עמ' 129 ד/ג).

קשריו עם 'פועלי ציון' בארץ-ישראל התקיימו באמצעות מכתבים ובעיקר באמצעות עיתון המפלגה 'האחדות' שהגיע לידיה בצורה סדירה. רובשוב שאב הנאה מקריאת העיתון אך הוטרד מהתחדדות היריבות בין המפלגה לבין 'הפועל הצעיר' שבאה לידי ביטוי מעל דפיו. בקיץ 1912 פרץ ויכוח חריף בין חברי שתי המפלגות על רקע התחלת פעולתה של 'לשכת העבודה' של קופת פועלי ארץ-ישראל (קפא"י), שהקימה 'ברית פועלי ציון העולמית' לשם גיוס כסף בחו"ל לסידור ענייני הפועלים בארץ. חברי 'הפועל הצעיר' ולצדם גם מי שנמנו על 'הבלתי מפלגתיים' כגון ברל כצנלסון, טענו שיש בכך משום התערבות של גוף חיצוני בחיי הפועלים בארץ, פגיעה בפעולת הסתדרויות הפועלים החקלאיות ביהודה ובגליל ואפליה לטובתם של חברי 'פועלי ציון' במושבות על בסיס מפלגתי. בתגובה זכה ברל להתקפה אישית חריפה עליו ב'האחדות' והואשם כמי שפוגע בענייני הפרולטריון. ההתקפה על ברל קוממה את רובשוב. את הסתייגותו ממצב היחסים בין המפלגות בארץ בחר להביע במכתב לידידו יצחק בן-צבי, המנהיג הבולט של 'פועלי ציון' בארץ-ישראל, שאליו פנה באחד מכינוייו

המחתרתיים מימי רוסיה 'אבנר' (תעודה 15). בן-צבי ישב באותם הימים בירושלים לאחר שלימודיו בקושטא הופסקו עקב מלחמת הבלקנים. רובשוב הביע בפניו תמיהה על שיריבות, שהתפתחה בגולה בעקבות ויכוחים תאורטיים שכה אופייניים לה, גלשה לתוך השיח הציבורי במחנה הפועלים בארץ, אף שיש לו עניינים מעשיים חשובים בהרבה מן השאלות התאורטיות. 'כלום באמת צריכים אנו בארץ-ישראל לרשת מעברנו הקרוב ברוסיה ביחד עם הילד החי גם את המים העכורים?', שאל.

את חלקו האחרון של מכתבו לבן-צבי הקדיש זלמן רובשוב לחקר התנועה השבתאית. לאחר שכתב על שבתי צבי לאנציקלופדיה היהודית-רוסית (ראו לעיל עמ' 37 א/ה) המשיך וכתב את הערך 'יעקב פרנק' (מייסד כת יהודית במאה השמונה עשרה שהייתה השלב האחרון בהתפתחות השבתאות) לצד ערכים נוספים והעמיק בחקר תולדות התנועה השבתאית בארצות השונות. במסגרת מחקריו ביקש לרדת לשורשיה של כת ה'דונמה', חסידי שבתי צבי שהתאסלמו יחד עם מנהיגם ומצאו את מושבם בעיקר בסלוניקי, ומסתורין רב אפף את תולדותיהם ואורחות חייהם. מאחר שבן-צבי שהה באותם הימים בדרך כלל בקושטא במסגרת לימודיו לצדו של בן-גוריון, דיבר את שפת המקום ואף גילה נטיות משלו למחקר דומה, פנה אליו רובשוב וביקש ממנו שינסה להשיג עבורו מקור או ספר כלשהו שיעזור לו להתחקות אחר הכת הזו.

הפעילות הציבורית תפסה רק חלק קטן מזמנו של זלמן רובשוב, שהוקדש ברובו ללימוד ולמחקר היסטורי. בלימודיו בפרייבורג, כשבין מוריו הפילוסוף הנוזע היינריך ריקרט וההיסטוריון הדגול פרידריך מיינקה, רכש רובשוב כלים נוספים בפילוסופיה ובתורת הביקורת ההיסטורית על אלו שקיבל באקדמיה בפטרבורג, ואלו שיפרו את יכולתו כחוקר. באביב 1913 עסק בכתיבת כמה מאמרי מחקר היסטוריים בכוונה לפרסמם ובהם: 'סופרו של משיח' על שמואל פרימו, מזכירו ואיש סודו של שבתי צבי; 'עליית יהודה החסיד', על איש התנועה השבתאית ומאות מתומכיו שעלו בשנת 1700 לארץ-ישראל ומאמרים נוספים עבור כתב העת שערך דובנוב.

אלא שלימודיו באוניברסיטה הגדולה בעיר זרה ובשפה זרה היו מלווים בבדידות שעמדה בניגוד לאינטימיות הכמעט משפחתית שהכיר בלימודיו בחדר

ובאקדמיה. אף שהיה חבר ב'וועד הסטודנטים היהודים יוצאי רוסיה' ובאגודת הסטודנטים הציוניים ורכש לעצמו לא מעט מכרים לא היו לו חברים קרובים של ממש. קשר המכתבים הרצוף עם אביו ששהה בדרכים ועם בני משפחתו האחרים בפטרבורג רק הוסיף לגעגעו העזים אל בני משפחתו. ההתכתבות הרצופה שניהל עם רחל כצלסון שימשה לו אמנם מקור לעידוד, אך גם הסבה לו צער מכיוון שרחל המשיכה לשדר חוסר ודאות לגבי עתיד היחסים ביניהם. היא שהתה באותם הימים במושבה קסטינה (לימים באר טוביה) ולמדה תנ"ך מפיו של דוד זוכוביצקי, ידידו של ברל. במכתביה אל זלמן השתנה הטון לאחר ההתלהבות הראשונית, והם שידרו בדידות ומעברים חדים בין שמחה לייאוש. לכך נוסף צער הפרדה. ב-22 ביוני כתב לה זלמן ושיתף אותה ברגשותיו, בעבודתו המחקרית ובחיי החברתיים בפרייבורג (תעודה 16). בעת כתיבתו קיבל מרחל מכתב ובו סיפרה על ידידה מבבוריסק ששלחה יד בנפשה. רחל כתבה לזלמן דברים מבהילים כמו 'אך בלבי יש לי רק רגש אחד – טוב שככה. טוב למות בת עשרים ושתיים'.⁴

עוד סיפרה על פגישה עם אהרן דוד גורדון שביקר במושבה. מודאג ממחשבותיה ענה לה זלמן וניסה לעודדה: 'רחל'ה, את בארץ-ישראל, הנה בית ספר ומסביב א"ד גורדון ומחשבות כאלו!'

בתמוז תרע"ג (יולי 1913) התפרסם בירחון 'השלח' שיצא לאור באודסה בעריכת יוסף קלוזנר המאמר 'סופרו של משיח', פרי עטו של זלמן רובשוב (תעודה 17). במאמרו ביקש להוכיח ששמואל פרימו, מזכירו של שבתי צבי, הוא האיש שהתפרסם בשנים מאוחרות יותר באותו השם כרב ידוע באדריינופול, הוא ולא אדם אחר, כפי שגרסו אחרים ובראשם מי שנחשב לגדול ההיסטוריוגרפים היהודים עד לאותה העת צבי היינריך גרץ. רובשוב לא היסס לצאת בחריפות נגד גרץ, שכמו אחרים מבני דורו שלל את כל תנועות המסתורין והמשיחיות בעם ישראל ובהן גם התנועה הבעש"טית מייסדת החסידות, כינה את התופעה 'משיחיות שקר' והציג את השבתאות כ'מעשה תעתועים והזיה' ואת חבריה ככת של פורצי גדר. רובשוב הציג גישה היסטוריוגרפית חדשה שנשמכה על מחקר מדעי מבוסס ועל פיה הייתה התנועה השבתאית בראשיתה, ובדומה לה תנועות משיחיות אחרות,

קבוצה ממשותפת ועידת הסטודנטים היהודים יוצאי רוסיה בקרלסרוהה, גרמניה, 1913. שלישי משמאל זלמן רובשוב

לפגוע בכבודו של הסופר הישיש ובכל זאת לבל להעלים עין מהמגרעות העיקריות שבספר⁵, כתב למורהו. במאמר תקף את כהנא שכינה במילות גנאי את מנהיגי התנועות הלאומיות המשיחיות וטען כי ספרו עוסק בפובליציסטיקה ולא במחקר היסטורי. כעבור זמן קצר הגיע לידיו גם ספרו של הרב לאופולד (יקותיאל יהודה) גרינוואלד 'לקורות השבתאים בהונגריה', שיצא לאור ב-1912, והוא מיהר לכתוב עליו מאמר ביקורת, שלח גם אותו אל דובנוב והוסיף פרטים למורהו על עבודות מחקריות נוספות שהוא עוסק בהן (תעודה 18). במאמר טען רובשוב שהמחבר ממשיך את הגישה השלילית שנקטו גרץ, כהנא ואחרים כלפי התנועה השבתאית, ולפיכך במקום לפרסם את תולדות התנועה בהונגריה 'הביא למעשה רק צרור ראיות להיעדרם בארץ זו'. רובשוב היה מהראשונים שביקשו לחשוף את התנאים ואת הרקע חברתי שגרמו להתעוררותה של התנועה השבתאית המשיחית ושניסו להוכיח שהיא הייתה תנועת ההתעוררות היהודית הלאומית הגדולה הראשונה בגולה. לפיכך יש הרואים בו סולל דרך בחקר

תנועה עממית רחבה שהקיפה קהילות רבות בתפוצות על רבניהן. התנועה נתנה ביטוי אמתי לכיסופי הגאולה של העם היהודי ולרצון לשוב לארץ-ישראל ולכונן בה את ממלכת ישראל. הוא טען שלמרות כישלונה בראייה היסטורית לא היו בשבתאות בראשיתה כוונות רמייה. 'לא כת הייתה השבתאות בשנות אביבה. לא יחידים פורצי גדר הרימו את דגלה ולא נגד היהדות האופיציאלית יצאו. תנועה עממית הייתה, מלב העם יצאו נושאים ומתוך תוכה של האומה ינקה', כתב במאמרו. פרסום המאמר בכתב העת העברי החשוב היה עבורו ציון דרך והקנה לו מוניטין כהיסטוריון מוכשר ומבטיח.

זלמן רובשוב הוסיף וביקר את החוקרים בני הדור הישן על גישתם כלפי התנועות המשיחיות ככלל וכלפי השבתאים בפרט, ועל שיטות המחקר שלהם שלא הציגו לדעתו תמונה היסטורית שלמה. בדצמבר 1913 שלח לדובנוב מאמר ביקורת עבור ה'ברייסקאיה סטארינה' על ספרו של ההיסטוריון איש אודסה דוד כהנא 'תולדות המקובלים השבתאים והחסידים', שיצא לאור באותה השנה. 'התאמצתי בכל כוחי לבלי

השבתאות ומחלוצי ההיסטוריוגרפיה הציונית שעברה מגישה שלילית גורפת כלפי השבתאות לראייה מאוזנת יותר ואף חיובית לעיתים.

היכרותו העמוקה של רובשוב עם השבתאות השפיעה גם על תפיסת עולמו כאיש ציבור. מאז שמע בפעם הראשונה על השבתאות, בהיותו ילד בעיירה, מפי יהודי שביטל את הציונות כמשיחיות שקר וטען שהיא עתידה להיכשל כשם שנכשלה השבתאות ושלוחותיה, היה טבוע בו החשש מכישלונה של הציונות. לפיכך גרס שכישלונה של השבתאות כתוצאה מריבים פנימיים בתוך היהדות צריך לשמש לקח ואזהרה לביטוי 'המשיחי החילוני' של ימינו כלומר לתנועה הציונית.

בינתיים חלו שינויים בחייה של רחל כצנלסון והיא חשה שמצאה את מקומה בארץ-ישראל. לאחר שעמדה בבחינות של ארגון המורים והוסמכה כמורה בארץ-ישראל קיבלה משרה בתור מורה לעברית והיסטוריה בחוות הלימוד לצעירות בכנרת שהקימה וניהלה חנה מייזל. היא הרגישה כי בשנה שבה שהתה בארץ התבהר לה טיב יחסיה עם זלמן והיא שבה וקראה לו לעלות לארץ ולהיות לצדה או לפחות להגיע לביקור. בראשית הקיץ של 1914, לאחר ביקור שערך במהלך חופשת האביב אצל בני משפחתו בפטרבורג, עבר רובשוב לאוניברסיטה בשטרסבורג כדי ללמוד סוציולוגיה ופילוסופיה מפי גאורג זימל וחקר המקרא אצל וילהלם נובק. עם תחילת הלימודים החליט

שבתום הסמסטר באמצע אוגוסט יצא לביקור בארץ-ישראל, בכנרת. בינתיים החליטה רחל לעבור לתל עדש ולהמיר את עבודת ההוראה בעבודה חקלאית. בסוף יוני כתבה לו כי אמנם העבודה מפרכת אך כפיצוי 'הר תבור מול חלוני, הרי נצרת צפונה, כרמל דרומה ולמערב שוקע העמק [...] העמק לפניי'.⁷ מכתבה עורר בזלמן געגועים למרחביה ולעמק יזרעאל והוא ענה לה כי 'אין אני יכול לכבוש את דבריי. תל עדש הלא זוהי מרחביה שלפני שנתיים' (תעודה 19). עוד סיפר לה על נסיעתו המתקרבת ועל עבודת התרגום מרוסית לעברית של הספר 'ראשי פרקים במדעי המקרא' מאת מנחם סולובייצק, שהיה שקוע בה זה כמה חודשים על פי הזמנת הוצאת 'מוריה' באודסה, בהנהלת חיים נחמן ביאליק.

השבועות חלפו ומועד נסיעתו של זלמן רובשוב הלך וקרב. הוא רכש כרטיס נסיעה וב-24 ביולי כתב לרחל כצנלסון כי 'בכל נפשי ולבי אני מתפלל לשעה שאצא מכאן ואעלה לארץ-ישראל, למושבתך'.⁸ רחל ענתה כעבור חמישה ימים ש'סופרת אני הימים ומפחדת שאולי יקרה דבר מה ולא תבוא, אבל זה לא צריך להיות, זלמנקה'.⁹ לא חלפו אלא יומיים והתברר שחששותיה של רחל לא היו לשווא. בתחילת אוגוסט פרצה מלחמת העולם הראשונה, מזלמן נמנע לנסוע לארץ-ישראל ונגזר עליהם להישאר רחוקים זה מזה עוד פרק זמן ממושך.

1. רחל כצנלסון אל זלמן רובשוב, 1912, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 24.
2. רחל כצנלסון אל זלמן רובשוב, 27 בנובמבר 1912, **שם**, עמ' 34.
3. יהודה ליב רובשוב אל זלמן רובשוב, כ"א בכסלו תרע"ג, (1 בדצמבר 1912), גנזים, 248/10258/2.
4. רחל כצנלסון אל זלמן רובשוב, 11 ביוני 1913, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 49.
5. זלמן רובשוב אל שמעון דובנוב, ג' כסלו [תר"ע"ד, גנזים, 441/21480/2].
6. ז' שזר, 'לתולדות השבתאות בהונגריה', הנ"ל, **אורי דורות: מחקרים והארות לתולדות ישראל בדורות האחרונים**, תל אביב תשל"א, עמ' 116. [להלן: ז' שזר, **אורי דורות**].
7. רחל כצנלסון אל זלמן רובשוב, 28 ביוני 1914, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 66.
8. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון, 24 ביולי 1914, **שם**, עמ' 67.
9. רחל כצנלסון אל זלמן רובשוב, 29 ביולי 1914, **שם**, עמ' 68.

14. אל רחל כצנלסון, בוברויסק

פטרבורג, [אוגוסט 1912] (תרגום מיידיש)

יקירה.

בשל מקרה תמים לא הגיע מכתבך לידי עד אתמול. לוריא שלנו נאלץ לנסוע מכאן לזמן מה, ה'אקדמיה' נעזבה לנפשה והמכתב אבד בדרך. באקראי נודע לי מפי אלכס ששלחת אליי מכתב ולא קיבלת תשובה. יצאתי לחפש את המכתב אצל השוער ורק אתמול קיבלתי. בשעה זו אני חש אומלל על שגרמתי לך עגמת נפש, ואולי אף עוררתי בך רעיונות שאין להם יסוד.

מבקשת את שאספר לך על ארץ-ישראל. בחפץ רב, יקירה. כבר מזמן היה רצוני לשוחח אתך על ארץ-ישראל. לו ישבת כאן לידי, חרש הייתי מגלה לך הרבה מאותם דברים שבלבי שאי-אפשר לכתוב ובמיוחד לא במכתב אלייך. אפשר שמה שמצאתי לא היה כלל מה שחיפשתי או מה שרציתי למצוא במודע. זאת אומרת, אנו כאן אין אנו מפשפשים בעיקר, בחשוב ביותר. רחל'ה, אני מאחל לך מעומק הלב אושר אמתי, ולרוב שמח אני שהחלטת סוף סוף להחליף את פטרבורג בארץ-ישראל. אין תועלת לומר ולחזור ולומר לך שאני מאמין בכוחותייך, שאנשים בעלי יכולת מבוקשים בארץ-ישראל, בעלי יכולת בכל מיני תחומים. את יודעת זאת כבר מזמן. הייתי מאושר בגללך אילו יכולת באמת לבוא ולהשתקע, להשתרש, שארץ-ישראל תהיה למעיין שממנו תינקי את לשד חייך. מה עשירים יהיו אז חייך!

אבל זהו מעבר קשה ואחראי, מפני שרחוקה, רחוקה מאוד היא בוברויסק מארץ-ישראל. רק יחידי סגולה זוכים ללידה שנייה כזאת. אגב, בריל [כצנלסון] גם הוא מן היחידים. עצתו לך חשובה היא.

לי נדמה כי מעבר כזה דורש מעט הכנות. ראשית – העצמאות. זה תלוי קודם כול בבריאות. לדברי מכרינו, גופנית את מרגישה בטוב, אף שממכתבך לא התרשמתי כך. אבל נחוצה בריאות שלמה. בימים הראשונים, עד ש'מתאקלמים', יש בהכרח סבל מרובה, הן בגוף הן בנפש. רבים אינם עומדים בכך. נחוצה הכרה פנימית עמוקה בצדקת הדרך, אמונה עיקשת ונכונות להקרבה בדברים רבים. ציבור המשכילים שבסביבתו בוודאי עתידה את לחיות מתייחס תדיר לחדשים בזהירות מה ואולי אף בחשדנות. היה עליהם להתענות הרבה עד שהתבצרו בארץ, ועל כן מובן הוא יחסם זה לחדשים. אגב – רואים הם תדיר אנשים באים, מסתערים על העבודה, אבל מתעייפים מהר ועוזבים את הארץ. נוסף על כך, לא קלה היא האווירה בתוך ציבור זה. כן, זמן מה חייבים לסבול מדברים מסוימים ויש להיות מוכנים לכך. אבל זה רק בימים הראשונים. לאחר מכן אין החיים בארץ-ישראל בבחינת קרבן כלל וכלל, במיוחד לא יהיו כאלה לגבייך. ושוב, רחל'ה, מאמין אני בכוחותייך ורוצה שגם את תאמיני בהם. אמונה כזאת נחוצה. בסופו של דבר, לאחר שתתנסו בכל הקשיים יכולה את למצוא מקום עבודה רחב ופורה. ברגע זה קשה לומר במה זה יתבטא, מן הסתם בתפקיד חינוכי. אולם זאת נראה כבר שם.

בדיעבד טוב שמכתבי התאחר. בינתיים ודאי כבר קיבלת את תשובתו של בריל. הוא כבר כמעט מנצח אמתי של ארץ-ישראל, ומשום כך עצתו חשובה במיוחד.

ולפי שעה – לחיצה חמה לידך.

שלך,

זלמן

האם קוראת את את 'הפועל הצעיר' ואת 'האחדות'?

אומרים שליזה באה. עדיין לא ראיתיה.

כתובתי: מאלאיה מאסטרסקאיה 67, 11.

15. אל יצחק בן-צבי, ירושלים

פרייבורג, ז' באדר תרע"ג [14 בפברואר 1913]

אבנר חביבי,

שמחתי מאוד על גלויתך, אף כי קצרה ומעשית היא. נצנצה בי תקווה לחדש את חילופי המכתבים ולזכות סוף סוף למכתבים יותר מפורטים. לדאבוני לא עלה בידי הפעם למלא את שאלתך בדבר רשימות על הקונגרס הסוציאלאי [הסוציאליסטי] בבזל. כשהייתי בבזל הרגשתי אמנם באותה החובה המובנת מאליה כי צריך אני להודיע מכל ענייני הכנסייה ל'האחדות' ומה גם כי השאלות שהתבררו שם – שאלת המזרח – מעניינות בשבילנו בייחוד. וגם על תפקידם של הסוציאליים שלנו ובייחוד על 'הבונד' כדאי היה אז להתעכב, כי ייחוסם לשאלת סלוניקי היתה אופית בשבילם ובשביל כולנו. דחיתי אז את הדבר לימים אחדים עד שובי לפרייבורג ובינתיים שלחתי ל'האחדות' את הגיליונות של העיתון הסוציאלאי בבזל, מקום נדפס דו"ח מפורט וגם את המניפסט (כמדומני 'מנשר'!) בארץ-ישראל של הביורא [לשכת האינטרנציונל הסוציאליסטי]. אבל תכף בבואי הנה קפצו עלי עבודות באוניברסיטה. בא תורי לקרוא הרצאה בהסמינר ההיסטורי (במקום בחינה באוניברסיטאות אחרות) ואת יתר הזמן צריך הייתי להשקיע כולו בעבודה אחרת שהכינתי בשביל האנציקלופדיה היהודית-רוסית בפטרבורג. וכך נשתקע הדבר. עכשיו כיוון שב'האחדות' כבר בא דו"ח מפורט ואחרי אשר עברו ירחים אחדים מעת התכנס הקונגרס – כמדומני כי עבר זמנו להדפיס עכשיו רשימות אודותיו. והנני מבקש סליחה על 'התרשלותי' בנידון זה. סוף סוף לא הרבה הפסידה בזה 'האחדות'. ומה שלומה של 'האחדות' עכשיו, העלה בידי זרבל לבסס את מצבה על-ידי נסיעתו לארצות הברית. התוכן של 'האחדות' הוטב לגבי השנה העברה. חשין במאמריו המעטים הכניס דם חי, סומקאי, לתוך עורקי 'האחדות'. ובעיון רב ובשים-לב קראתי את 'רשימות הדרך' שלך, המלאות עניין. וסלח לי ידידי, כי אני – יושב חו"ל – מתערב בעניינים הפנימיים של ארץ-ישראל. אפשר כי בתור יושב חו"ל אין אני יכול לרדת לסוף דעתו של הדבר אבל הרגשתי היא כי אותה המחלוקת שפרצה שוב, או שלא נשתקעה מעולם, בהמושבות בין 'פועלי ציון' ו'הפועל הצעיר', או בלתי מובנת לי או מחוסרת יסוד, ומנהיגי המפלגות היו צריכים, כמדומני, להתייחס לה באופן אחר כלל.

טרם נסעתי לארץ-ישראל נראה לי היחס המחודד הזה למובן. אבל אחרי אשר הייתי זמן-מה בארץ פסקתי מהבין את כל זה. למרות באוריהם של אהרנוביץ וחשין. אם אצלנו, בחו"ל, מקום התורה הוא העיקר ולא המעשה, חילוקי הדעות מביאים לידי אי-ההבנה משני הצדדים וגורמים לשנאת חנם וכו' במקום בירור המושגים. אבל אצלכם בארץ-ישראל, ומה גם בחוגי הפועלים עצמם, מקום ישנה עבודה חיה וממשית, היקרה וקדושה לכל המשתתפים כאחד, שנאה זו כלום לא מזיקה ולא מעליבה היא? אין אני בא, כמובן, לאמור כי אין צורך במפלגה מיוחדת. להפך, בארץ-ישראל יש מקום בשביל מפלגה עברית סוציאלאית יותר מבחו"ל. אבל אם בארץ-ישראל נעשים בולטים הצדדים השליליים של מפלגותינו כאן והפרוץ נעשה מרובה על העומד ואת אשר האחד בונה, השני סותר – ראשי המפלגות צריכים לעמוד בפרץ. כלום יש יסוד לשנאה וקנאה מפלגתית בין, נאמר, מרחביה הפועל ציונית ודגניה של הפועל הצעיר או בין שומרי ימה לשומרי רחובות? ואם יחס כזה נולד, אחת היא באשמתו של מי, כלום לא תעודת המנהיג הנאור והעיתון המרכזי להשרישו ולא, חס וחלילה, להגדיל את המדורה (כמו למשל הדברים שנדפסו ב'האחדות' נגד ב[רל] כצנלסון)? כלום באמת צריכים אנו בארץ-ישראל לרשת, מעברנו הקרוב ברוסיה, ביחד עם הילד החי גם את המים העכורים? רחוק אני מהאשים בזה רק את פועלי ציון. אבל כלום תשובה היא, מי הוא המתחיל בריב? אבנר חביבי, מן המותר להגיד לך עד כמה הנני מתייחס באמון גמור לך ולעבודתך ולכוונתם הטובה של יתר חברינו בארץ-ישראל ורחוק אני מאוד מהאשים בכלל והנני מבקש את סליחתך למפרע אם יכאיבך דבריי. הלוא רק מכתב אינטימי הוא, ואת אשר רחש לבי גיליתי.

ואנוכי לא רציתי כלל לדון בעניינים אלו הפעם ולמכתב מעשי התכוונתי. דבר לי אליך, יקירי, והנני מקווה כי לא תמנע ממני את עזרתך.

כמדומני כי כתבתי לך זה כבר, כי בזמן האחרון הנני עוסק בתנועת שבתי צבי והבאים אחריו. בשעתו פרסמתי בהאנציקלופדיה את הערך שבתי צבי ולא כבר גמרתי בשבילה מאמר לא גדול על יעקב פראנק וכתתו. בכתובים

יש לי רשימות מפורטות ומרובות בנידון זה. עכשיו הנני עומד בחברתו של ר' יהודה החסיד, אותה ה'חברה' שכידוע גרמה להגירה מרובה של בני הכת לארץ-ישראל (בערך 1700 לסה"ן) וכל פעם שהנני חוזר אל התנועה הש"צית [השבתאות] שאחרי מתתו של שבתי צבי בין בפולין בין בהונגריה בין במקום אחר הנני נסקל בהשפעתם (הישרה והבלתי ישרה) של הש"צאים הטורקים שנכנסו תחת כנפי האסלאם, חברי ה'דנמה' ושנתרכזו בסלוניקי. אידיעותנו הברורה בחיי הכיתה הזאת בעבר ובהווה מונעת להבין כראוי את מהלך התנועה ביתר הארצות, מבלי דבר כבר כי כת זו כשהיא לעצמה מעניינת עד מאוד ומלאה ערך חשוב בשביל בירור כל התנועה הש"צית. אותן הידיעות המועטות שיש לנו על דבר תולדות ה'דנמה' בסלוניקי קלוטות מן האוויר וסותרות זו את זו. על דבר מצבם עכשיו, כי הלוא כיתה זו נשתמרה בסלוניקי עד היום הזה, כמעט שאני איני יודע כלום. ידועים לי רק המקורים הללו: מאמריו של הפרופ' ניבור ובנט בה' [יודשער] מונטשריפט', התעודות שפרסם גרץ שם, מאמריו של אברהם דאנון, ועל דבר עברה של הכיתה נכבדות עוד ידיעות בספרי יעקב עמדען וב'מעשי-טוביה'. וקצת ידיעות עוד ישנן בספרו של ראזאניס 'היהודים בתוגרמא'. זהו הכול מה שיכולתי למצוא על דבר הכיתה המעניינת הזאת. אבל

הידיעות הללו אינן מספיקות. ובייחוד אין הן מספרות כלום על מצבם הנוכחי של חברי הכיתה, אם באמת נשתמרה כיתה זו. האמת היא כי עוד עד היום מכוסים מעשי הכיתה בעלטה ואין הם מספרים לזרים – ל'בני הקליפה' – כלום ואי-אפשר כלום להיודע אודותם, על חייהם, זיכרונותיהם ומסורותיהם. האפשר הדבר כי יהודי טורקיה ובייחוד יהודי סלוניקי הגרים אתם כתף על-יד כתף מאות בשנים לא ידעו אודותם כלום. והלוא ישנם כבר בני הכיתה שנתקלטו למדי ואינם מתאמצים ביותר להסתיר את אשר נודע להם והלוא אחד מהם בין ראשי עסקני המדינה הוא. אתה שהנך יודע טורקית, ערבית והיספניולית, אולי יודע אתה על דבר איזה מקור או ספר בשפות אלו שהיה יכול להקל לי לחדור לתוך החיים האלו. אני הייתי כבר מתאמץ כאן שיתרגמו לי הדברים לשפה מובנת לי. או אולי ידועים לך לעצמך או למכריך דבר מה אודותם, הלוא בסלוניקי יש גם בין הספרדים והלוא בן-גוריון, אם לא אשגה, יושב שם ישיבת קבע. אי-אפשר לי לתאר לך עד כמה גדולה ורבה הייתה טובתך לי לו הואלת ויכולת לעזרני לחדור לתוך הערפל הזה. אולי לפחות היית מספר לי, גם בלי שום מקורים, את אשר נודע לך ואת אשר שמעת מפי אחרים בימי היותך בסלוניקי אודותם. או אולי חושב אתה כי כדאי שאפנה בקשתי זאת לבן-גוריון. אם ישנן תחת ידך ידיעות אחדות מפורטות, אז אולי היית מפרסם בזה, לו גם ב'האחדות' או ב'השלח', והיה זה לברכה לכל מי שמתעניין בתקופת פלאים זו. ותודתי המרובה הייתה נתונה לך למפרע מעומק הלב.

יודע אני, אחי, כי עסוק אתה בעניינים אחרים ואין שעתך פנויה לשאלתי. אבל הלוא מעניינת בוודאי גם אותך שאלה זו, ומכר אחר, בקי בחיי המזרח ויודע תולדות ישראל ושפות הנהוגות בטורקיה אין לי. רוצה אני לקוות כי לא תשיבני ריקם ואני אסיר תודה אהיה.

ומה נשמע ידידי אצלך? כפי הנראה הלימודים בהאוניברסיטה הקושטאית לא יתחילו בזמן הקרוב להתנהג כסדרם. מה שלומך, מעשיך? האם תישאר עוד לזמן בירושלם?

רחל ינאית (לישנסקי) ויזחק בן-צבי בירושלים, 1908

ומה שלום מחשבותיך על הפלחים, מוצאם וכו'?

בכל יום ויום כשהנני קורא את ידיעות העיתונים הבאות מרוסיה על האמניסטיה [חנינה] העתידה הנני משתתף בשמחתך בכל לב. הלוואי רק ותאמת התקווה.

ומה שלומו של אלכסנדר [חשין] האהוב? איפה הוא עכשיו יושב בארץ ואיך הוא מרגיש את עצמו, הן בגשמיות והן ברוחניות? והעיקר מה הוא מצב בריאותו, ואיך משפיע עליו אקלימה של ארץ־ישראל?

ומתי ישוב זרובבל ואיפה היא עכשיו גולדה [רחל ינאית]? מפריז הלוא כבר יצאה, הנסעה שוב לננסי?

ומה אספר לך אודותיי? לומד הנני כאן באוניברסיטה בהפקולטה ההיסטורית (כמו שקוראים כאן – הפילוסופיה). עוסק גם בתולדות ישראל, כאמור. עבודה (המביאה שכר) אין. עוד מעט ואזל הכסף מן הכיס. להפסיק את לימודי בכל זאת אין אני רוצה ואתאמץ בכל כוחי להמשיכנו בלי הפסקות עד כמה שיהא באפשרותי. נסתבכתי קצת בעסקנות בעולם הסטודנטים היהודים בחו"ל. השתתפתי בוועידת שטרסבורג, וכפי הנראה ישלחוני גם אל הכנסייה. מרגיש אני באפסות עבודה כזו, אבל כיוון שאני כאן – קשה להיפטר גם ממנה.

ברכתי החמה לאהרן [ראובני], שלמית [שמעלביץ] ולהאחיות לישנסקי [רחל ותמר]. כמה פעמים הכינתי כבר את עצמי לכתוב לכל אחד מהם? משלמית הנני מקבל לפעמים פריסות שלום על־ידי מכתביו של זיאמא מרקוביץ. תודה. לתשובתך אחכה בקוצר רוח.

באהבה וברכת אחים

זלמן שלך.

ברכתי ליתר מכרי בארץ־ישראל.

נ"ב ב'האחדות' עדיין הולך ונדפס שמי בתור סוכן בפטרבורג. ומה גם ביושבי בפטרבורג עבודתי לטובת 'האחדות', לדאבוני, הייתה מאפע, עכשיו, שהנני כבר כארבע חודשים מחוץ לפטרבורג על אחת כמה וכמה. כתובתי ידועה לך:

כמדומני כי היית כאן בזמן הקונגרס השביעי.

16. אל רחל כצנלסון, קוסטינה

פרייבורג, י"ז בסיוון תרע"ג [22 ביוני 1913]

רחל'ה,

כיוון שאני עושה הפסקה קלה במכתבי אלייך פוסקת גם את מכתוב לי. ונגד נשק כזה קשה לי לעמוד. ומוכרח אני לצאת משתיקתי. ומה גם כי חש אני כי הנך כבר דואגת לי וזה הלוא בוודאי לא טוב.

רחל'ה, מה יקרים מכתבייך לי ומה רבה היא הבדידות בשעה שאינם. את כל מכתבייך ששלחת לברלין והנה קיבלתי. בעד מכתבך 'הגדול' לברלין – רחל'ה, במה אברכך? ואת עדיין מבקשת סליחה על ששלחת אותו. לו ידעת, חביבה, מה רב צערי בשעה שאני מרגיש בתוך דבריך כי מתאמצת את לכסות טפח, לדלוג על איזה דבר, לפעמים גם דבר עיקרי וחשוב, כאילו ישנם בינינו איזה דברים מסוכנים הדורשים זהירות יתרה וגם הסתר דבר, לבל ייבלע לנו או לי. כאילו, חס וחלילה, ייחסינו אינם יונקים מהאמיתיות הטהורה ולמה נירא חיים?

נו, רחל'ה, יותר לא תבקשי סליחה על מכתבייך.

ועד כמה, רחל'ה, 'משתנים העורכין' בשעה שאני יושב לכתוב לך. כל הדברים שזה עתה חשבתים לעומדים ברומו עולמי או עולמך, מתרחקים פתאום ומתקטנים כל־כך וכל לבי הולך ונכבש על־ידי רצון אחד, תקיף ותובע, צורב ולוהט, כאילו מימי מאלין ועד עכשיו לא עבר כלל ולא כלום.

ואני מתאכזר אל עצמי, בורח ואינו כותב...

רחל'ה, נשמת אפי, דעי, אף פעם לא עלה בידי לכתוב לך כך, כמו שסידרתי במחשבתי מראש.
ועכשיו הגידי לי, רחל'ה, מדוע אני מתיירא מפני רגעים כאלו?
רחל'ה, הנך מבינה אותי?

—

רחל'ה, שוב עברו שבוע ימים ועדיין לא שלחתי לך את המכתב. ובמשך הימים האלו כמה פעמים נמצאתי במחיצתך ודיברתי אתך?

עד כמה צר לי שלא הייתי בקוסטיניה. מיהרתי אז לבוא לט' באב לירושלים והלכתי מעקרון ישר לתחנת מסילת הברזל ולא סרתי לקוסטיניה. את זוכביצקי אין אני מכיר אבל יודע אני אותו. אחיו וקריינה [רובשוב] סיפרו לי עליו כאן ובריל בארץ-ישראל, קראתי את מכתביו ב'הפועל הצעיר' מקוסטיניה ועכשיו, בהיותי בברלין סיפר לי [זלמן-יצחק] אנכי על קוסטיניה ועל בית ספר של מר זוכביצקי. ואת, רחל'ה, כל-כך ממעטת לכתוב על כל זה ועל חיך בקוסטיניה ואני צריך לאחד קרעים ולטוות קטעי זיכרונות אלו.

רוצה את שאכתוב לך אודותיי, על דבר לימודי וחי החיצוניים. להתפאר ביותר רחל'ה, אין לי במה, הנה כבר עבר רובו של הסמסטר, למדתי לא פחות מבהסמסטר החולף וברכה יתרה לא ראיתי. כראוי למדתי בברלין, היינו מחוץ לאוניברסיטה, אף כי על אופן הלימוד כאן, על המורים ועל התורות עצמן, חלילה לי להתאונן. אבל מלבד לימודים אלו — הגיתי לי את חלומי שלי. פעמים אחרות כתבתי לך על עבודתי. לעת-עתה ישנם רק פירושים ושברי דברים. הרבה זמן ועיון השקעתי בהם. בשבילי — היה הדבר בוודאי כדאי. היש בהם עניין גם לאחרים? אין אני יודע בבירור. מהם — קיצור דברי על פראנק נדפס בכרך ט"ו של האנציקלופדיה ובכרך ט"ז תבוא הערה על אברהם יחיני. בהחברת הבאה של 'השלח' אפשר יידפס 'סופרו של משיח'. 'עליית רבי יהודה החסיד' נמצא אצלי בכתובים אף כי לא מסודר עדיין ומסה קטנה 'נחמיה חיון' לא גמרתי. הנה לך סך הכול של עבודתי 'בפועל'.

ואמת, חביבתי. לפעמים יש לי רצון כל-כך כביר ללמוד ולחיות ולעבוד, ואז נולדים חלומות מרהיבים, גאיונים. לפני חודשים אחדים היו רגעים אלו באים לעתים קרובות יותר. ועכשיו הנני הולך ומתבטל בפניהם. מרגיש אני כי התשוקה לעבודה, את אשר היה לי לפני זמן-מה כמלאך מושיע, תשוקה זו כוחה הולך ותש. ואין זו חס וחלילה ייאוש, אלא איזה חולשה ומזמוז, רפיון יד. מתאמץ אני להוכיח לעצמי כי אין זה אלא לאות גופנית. והלוא אמנם עוד בבואי הנה הרגשתי את עצמי עייף ומה גם עכשיו. אבל מרגיש אני כי קצת אני משטה בזה לעצמי.

ומה רחל'ה אספר לך עוד. יש כאן אצלי מכרים [רבים] למדי אף כי איש קרוב אחד לא נמצא לי ביניהם. יש כאן אגודה סטודנטית עברית שאני מטפל בה הרבה, ולפעמים בימות החג הנני מטייל על פני הרי-שוורצוולד סביבות העיר. פעם עם מכרים בחברותא ולפעמים יותר קרובות יחיד. מכרות פחות או יותר קרובות אין לי כאן, אף כי באוניברסיטה ישנן מאות אחדות של סטודנטיות. ובהיותי יחידי שם, נקל לי יותר להעלות על זיכרוני את הימים הספורים שביליתי בארץ-ישראל, וטיילתי גם כן יחידי ממושבה למושבה בגליל התחתון. מה הייתי נותן לו יכולתי לבלות, לכל הפחות זמן קצר עכשיו אתך יחד בקוסטיניה.

רחל'ה, מי הם עכשיו הפועלים המעטים הנמצאים בקוסטיניה. הבא יבניאל, כפי שחשבו. את הגברת זוכביצקי אני יודע על-פי סיפוריה של סוסיל לישנסקי. איך הנך מרגשת עצמך בביתם ובבית הספר. ומה שלום עיניך, מדוע לא כתבת לי אף פעם במכתביך מזה אחרי המאורע ביפו. ואיפה היא עכשיו הניה [רוזינוויר]. תודה לך בעד מכתבה. לא רציתי להשיב לה טרם אכתוב לך ועדיין לא עניתי. אבל עוד היום אכתוב לה. לירחי החופש אסע כנראה פטרבורגה. אנוח קצת ואתאמץ למצוא לי עבודה כדי שתהא לי אפשרות לשוב לימות החורף הנה. כותבים לי כי אפשר אבנה ממשרתי הישנה ביק"א, שתהא ניתנת לי גם עכשיו לירחים אחדים. נראה.

כ"ה סיוון.

רחל'ה חביבתי. הנה זה עתה קיבלתי את מכתבך מחג השבועות ויתפלץ לבי בקרבי. אין אני רוצה, רחל'ה, לנחמך ולחלל את צערך. אין אני יודע כלום, אבל מרגיש אני כי אסון גדול קרה. אבל הרגשתי ואמונתי היא — עננה חשכה זו שנחה עלי רוחך צריכה להתפזר. לבי נמס בקראי על דמעותייך. אך שתיקה זו, האיומה ביותר, שבאה אחריה? רחל'ה, את בארץ-ישראל, הנה בית ספר ומסביב א"ד גורדון ומחשבות כאלו?

מדוע הנני רחוק ממך עכשיו כל-כך?

אסיר תודה הנני למר זוכוביצקי המפיג את צערך ומקל את בדידותך קצת.

לו יכולתי מרחוק לעורר את אמונתך הנרדמת בכוחותייך את. ואני מאמין, עתידה את להיות מאושרה ומלאה חזויות החיים ומלואם בארץ. יודעת את עכשיו את הארץ בוודאי יותר ממני. אבל רואה אני – לארץ נחוצים אנשים כמותך והתחלת העבודה שם עתידה לחדש את חייך.

אפשר אין מן הצורך לאמור לך כזאת, אבל רחל'ה, נפשי עלי בוכה בשעה שנדמה לי שמא לפעמים הכרה זו נחלשת בקרבך. ואין אני רוצה חס וחלילה לנחמך. כלום את צריכה לזה?

אך מי יקבל את יגונך רחל'ה, ספרי לי על העלמה המתה.

לו הייתי בקרבתך את מחלפות שערותייך הייתי מפזר ואת פניי הלוהט הסתתרתני בתוכן ובכל המיית לבי הסוער הייתי נושק את עינייך הנוגות.

ז'

רחל'ה שלחי לי את תמונתך החדשה.

אפשר יש צלם גם בקוסטיניה?

רחל'ה, בפרייבורג אהיה עד כ"ה יולי, להמניין החדש. כתובתי: guntram str. 54II.

17. מאמר בכתב העת 'השלח'

אודסה, תמוז תרע"ג [יולי 1913]

סופרו של משיח

(לתולדותיו של שמואל פרימו, מזכירו של שבתי-צבי)

בין ראשי העסקנים של התנועה השבתאית שהקיפה במחצית השנייה של המאה הי"ז את מחנה היהודים בכל מקומות פזוריהם, נמנה שמואל פרימו, מזכירו ואיש סודו של שבתי-צבי, או – כמו שקוראים לו אחדים מן המקורים – 'הסופר הגדול של המלך המשיח'. בתור עובד עבודת התנועה השבתאית אנו מוצאים אותו לראשונה בסוף שנת תכ"ה באזמיר. כשחזר לשם שבתי-צבי מירושלים עבר על פני ערי מצרים ותוגרמה, אסף תחת דגלו שדרות רחבות של העם וביחד עם ראשי מאמיניו החדשים שב אל עיר מולדתו, שלפני י"ג שנים בערך גירשתו בחרפה. אז, לפני י"ג שנים, היה ש"צ [שבתי-צבי] עדיין רק 'נביא בעירו'. רק קבוצה קטנה של חברים ותלמידים באזמיר העריצוהו בתור מקובל וקדוש – חיזיון נפרץ אז, בתקופת תלמידיו של ר' חיים וויטאל ומקובלי צפת. וכשראו רבני אזמיר שהערצה זו אומרת לעבור את הגבול, מיהרו להכריז עליו חרם ולגרשו מן העיר כדי להפריד בינו ובין תלמידיו ולשים קץ להשפעתו. וכמה נשתנו התנאים במשך השנים הללו! מתוך החוג הצר של תלמידים בני גילו באזמיר וחבר מקובלים בסלוניקי, עזה וחברון, יצאה ונתפשטה תנועה עממית אדירה שהציפה את חלל העולם העברי במזרח הקרוב והפיצה קרני תקווה עד למרחוק בכל תפוצות הגולה. שבתי-צבי אינו עוד רק אחד מן המקובלים, אלא חולם חלום הגאולה. סביבו מתרכזים לא מעריצים אלא מאמינים, לא רק מקובלים העוסקים בתורת הסוד, אלא גם המון העם 'מוכרי דגים', ביצים ועופות'. העיר, שגירשה אותו מתוכה עורכת עכשיו חגיגות לכבודו. הרבנים, שאינם מאמינים במשיחיותו של שבתי-צבי מוכדים מכיסאותיהם, ושבתי-צבי ביחד עם שאר קברניטי התנועה ממנים לאב בית דין את רבי חיים בנבנשתי, שנתן את ידו בפומבי לתנועה החדשה. 'ובשנת תכ"ו

1. בתעודה זו חרגנו מכללי ההתקנה של הספר כדי לשמור במידת האפשר על מקוריותה. את ראשי התיבות והקיצורים פתחנו בפעם הראשונה בלבד, ואת הערות השוליים הבאנו כפי שנכתבו במקור.

ציור של שבתי צבי

לא היה עוד יהודי באזמיר, שלא האמין בש"צ.² ובארג המאורעות הללו תופס אחד מן המקומות היותר חשובים מזכירו של שבתי-צבי – שמואל פרימו. רבי יעקב ששפורטש, אחד מגדולי הלוחמים בשבתאיות, מספר עליו: 'ושם (באזמיר) נמצא אצלו (אצל ש"צ) תלמיד-חכם אחד, שבא מעיר הקודש, שמו שמואל פרימו, שהיה לו לסופר והיה כותב ומזכיר לעם על אמונתו וכותב בשם המלך אדוניו וחותרם בטבעת המלך, באופן שכל תכסיסי מלכות היה נוהג בו'.³ את סידור המכתבים המפורסמים על ביטול הצומות מייחסים לשמואל פרימו. שבתי-צבי עצמו לא הצטיין בכישרון ספרותי. החוברת היחידה המיוחסת לו, 'רזא דמהימנותא', אינה שלו. וכל המכתבים המרובים והמגילות העפות שנתפשטו בכל תפוצות ישראל, שבישרו את ביאת הגואל, עודדו את תקות העם ועוררו לתשובה – כל אלו היו כתובים על-ידי נביאי-מקורביו, ובייחוד על-ידי סופרו שמואל פרימו. לפעמים היו חתומים המכתבים 'אני ה' אלהיכם שבתי צבי', ולזה בוודאי מרמז ר' יעקב ששפורטש שבדבריו כי 'הר"ר [הרב רבי] שמואל

פרימו כותב וחותרם בחותמו של מלכו כפירות לכל גלילותינו, שאסור לשומעם וראוי לקרוע עליהם'.⁴ ור' יוסף הלוי מוונציה במכתבו לר' הושע נאנטוא כותב מפורש, כי 'שמואל פרימו בכתבו, אשר כתב אלינו, קרא שמו (של שבתי צבי) ה' צדקנו ומלך מלכי המלכים'.⁵ ובדבר ביטול צום העשירי (עשרה בטבת) יצא כרוז מאת סופרו של שבתי-צבי לכל כנסיות ישראל בשם 'בנו יחידו ובן-בכורו של ה' אלהי ישראל שבתי צבי, משיח אלהי יעקב וגואל עמו ישראל, לכל בני ישראל שלום... צום העשירי יהיה לכם לששון ולשמחה, כי גואלכם חי ומלככם מושיעכם בא'. כשיצא אחר כך שבתי-צבי מאזמיר לקושטא כדי לגשם בחיים את משאת נפשו – להוריד את הסולטאן מכיסאו, לשחרר את ארץ-ישראל ולשים כתר מלכות בראשו – היה שמואל פרימו בין המלווים אותו על דרכו זו. וכשנאסר שבתי-צבי במבצר אבידוס – בית כלא זה, שנהפך בעיני המאמינים לבירת המלך ול'מגדל עוז', למקום שנהרו אליו המוני המאמינים וצירי הקהילות מכל קצווי ארץ – נמצא על-ידו שמואל פרימו שהיה אז המנצח על העבודה ורוח החיה בתנועת פלאים זו. הוא קיבל את פני הצירים של ועד ארבע הארצות מפולין⁶ ואליה פנו באי-כוחן של קהילות ישראל באיטליה.⁷ הוא לא היה אמנם מעולם נביא התנועה, לא לקח את לב העם בדרשותיו וגם לא נחשב בין יוצרי השיטה השבתאית: תעודות אלו מילאו ביתר הצלחה חבריו נתן העזתי, אברהם יחיני ועוד. הוא היה רק מסדר המפלגה, 'המוציא והמביא', עורך המכתבים והמגילות, המזכיר הראשי, איש סודו של המשיח עצמו והמתווך בין המשיח ובין העם. על-ידו ערך שבתי-צבי את ה'שבת הגדול' באבידוס. הוא היה עורך המכתבים שנשלחו לכל מרחבי העולם הישראלי על ביטול הצום בתשעה באב, 'מפני שהוא יום לידתו של שבתי צבי מלככם, עליון למלכי ארץ', והוא סידר גם נוסח תפילה מיוחד בשביל יום טוב של תשעה באב, הראה מה קוראין ומה מפטירין בו וחתם

2. 'תורת הקנאות' ליעקב עמדין, לבוב תר"ל, עמ' 10.

3. 'קיצור ציצת נובל צבי', אודסה תרכ"ח, עמ' 3 ועמ' 41.

4. שם, עמ' 34.

5. שם, עמ' 70.

6. 'תוה"ק', עמ' 16.

7. 'ואלה תולדות פרץ', י"ל על-ידי הרב נ' בריל, וילנה תרל"ט, עמ' 19 (נדפס ב'הכרמל' החודשי, חוברת ניסן, תרל"ט).

'נאם דוד בן ישי, נורא למלכי עליון, משיח אלהי יעקב, אריה דרבי עילאה, וטביא דבי עלאה, שבתי צבי'. ואפשר מאוד שהוא אף מחבר השיר השבתאי 'חיש תן אמון בצבי',⁸ שמר א[ברהם] דנון מוצא בו את השם 'שמואל' רמוז שתי פעמים.

והנה באו החיים והתעללו במעפילים. שבתי-צבי – מי שתלו בו את כל תקוות האומה ועתידותיה – נעשה למחמד אפנדי ולשומר הסף של הסולטאן התוגרמי. אחוזי ייאוש, מפח נפש ויגון קודר השתמטו הרבה מ'אסירי התקווה' ופרשו לצדדין. השדרות הרחבות של העם שמו לחרפות את זכר 'המשיח הבוגד', אבל התנועה בכללה לא פסקה. הנפש המדוכאה לא יכלה להשלים עם סוף נורא ובלתי צפוי כל-כך וראשי התנועה ניגשו לקומם את הריסותיה. שבתי רפאל עדיין הוא סובב על פני ערי אירופה 'לחזק ברכיים כושלות'. נתן העזתי אינו פוסק מלעודד את רוח העם ולעוררהו לתשובה ואמונה באמתות הגואל, 'ואם שמעתם דברים זרים על אדונינו המלך ירום-הודו' – כותב נתן אל 'השרידים המאמינים' – 'אל ירד לבבכם... כי זהו עמוק עמוק מי ימצאנו... ובקרוב יתבררו הענינים ואשרי המחכה'. ואמנם, גדול היה עוד מספר השבתאים שלא פסקו מלצפות ל'קץ הפלאות'. התנועה נצטמצמה רק בחוג יותר צר, אבל בתוך אותו חוג עצמו לא נחלשה האמונה כל עיקר. להפך, תורת הרזים של השבתאות נתעשרה עכשיו בגוון חדש שהוסיף לה בעיניהם יפעה מסתורית. אבל מה היה אז לשמואל פרימו, סופרו של משיח? אנה פנה הוא? לחינם תבקשו את שמו של פרימו בכל המקורות המרבים לספר על מה שעשו הרבנים לכל המאמינים, 'שנתעו להאמין בשוא ולהמיט חרפה על העם'. שכחוהו כותבי הזמן, שכל-כך הרבו לספר את מעשיו בתקופה הראשונה. את שבתי רפאל שמו הרבנים במאסר בעזרת השוטרים. את נתן העזתי גירשו מעיר לעיר והכריחוהו לבטל את דברי נבואותיו. את אברהם יכני בקושטא רדפו הרבה. חדשים לבקרים יצאו אזהרות, כרוזים וחרמות נגד כל מי שהיה מפורסם לשבתאי. ולמה זה נפקד שמו של פרימו בין כל אלה שנגדם היו מכוונות אבני הבליסטראות הללו? הלוא העוון היותר חמור של השבתאות – ביטול הצומות והכרזת האמונה באלוהותו של שבתי-צבי – קשור בשמו של פרימו. ולמה אין אנו יודעים כלום מעבודתו השבתאית של פרימו אחר שהמיר שבתי-צבי את דתו, כמו שאנו יודעים את מעשיהם של שאר חבריו מראשי התנועה? את שמו של פרימו אין אתה מוצא גם ברשימות הקדושים של הכת 'דונמא' – השבתאים, שאחזו בדרכי רבם ועברו אל האסלאם.

ה[ינריך] גרץ שמתייחס בשנאה כבושה לכל התנועה השבתאית וחושב אותה ל'מעשה תעתועים והזיה', 'שגעונות ושגיונות', ומשום כך הוא דן ברותחין את כל יוצרי התנועה ומחולליה – מצייר את אפיו של שמואל פרימו, שהוא רואה בו את 'המצוין בין בעלי סיעתו של ש"צ', בצבעים אלו: 'שמואל פרימו היה איש מזימות ובעל תחבולות. הוא ידע והשכיל ליפות את הרמאות המשיחית ולעשותה למאורע רב הערך'; 'בעצם ההוללות והשגעון היתה דעתו מיושבת עליו ולא חדל מעשות מעשהו בחשבון ומזימה'. ולא עוד, אלא 'תכלית ידועה היתה לו, שבקשה להוציאה לפעולה על ידי המשיח המדומה, כי יותר מה שנעזר בו שבתי-צבי השתמש הוא במשיחו להשיג תכליתו'.⁹ אבל על מה נשענת כרקטריסטיקה זו? בכל הידיעות שהגיעו אלינו עליו, אין דבר שיאמת אותה. מובן מאליו שאין גרץ יודע לספר מה טיבה של 'תכלית ידועה' זו שהייתה לו לפרימו, ובאיזה אופן השיג או השתדל להשיג את תכליתו הנסתרת. אין זאת, שהעובדה בלבד שפרימו עמד בזמן מן הזמנים בשורה הראשונה של השבתאים, יש בה די לעשותו לרמאי בעיניו של הגדול שבהיסטוריוגרפים שלנו. הרי כך היו בעיניו של גרץ גם הבעש"ט [הבעל שם טוב] וכל מחוללי תנועת החסידות. אף-על-פי-כן אחזו בכרקטריסטיקה זו כל אלה שבאו לדון בתקופה רבת-עלילה ורב-ערך זו. ר' דוד כהנא מחזק בדבריו על פרימו את דברי גרץ ('חרש משחית להסית ולהדיח את העם בשקריו'¹⁰). והגיעו הדברים לידי כך שהמשורר הפולני ז'ולאבסקי במחזהו 'סופו של המשיח' מתאר את פרימו בתור דיפלומט חרוץ ומרמה את הבריות, שבעצמו אינו מאמין במשיחיותו של ש"צ ועושה כל מה שהוא עושה רק בכוונה להתעות את לב העם במעשי נסים מדומים ואחיזת עיניים.

8. עיין: 'ספר השנה' לסוקולוב, תר"ס, עמ' 176.

9. גרץ-שפ"ר, חלק שמיני, עמ' 242.

10. 'אבן התועים', וינה, תרל"ג, עמ' 15 ('וב'השחר', שנת תרל"ב, עמ' 287). ובמהדורה חדשה בספרו: 'תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים', כרך ראשון, אודסה תרע"ג, עמ' 72.

גרץ משער: 'אחד מקנאי השבתאים – אולי ש. פרימו הערום והחרוץ שבכל תלמידי ש"צ – השמיע דבר במחנה השבתאים, כי הזוהר ותיקוני הזוהר... מתנבאים על משיח, שימיר דתו בדת ישמעאל, ובפירוש נאמר, והוא מחולל מפשעינו'.¹¹ ועל יסוד השערה זו כבר משער גרץ השערה שנייה, 'שנתחבר שמואל פרימו לכת הדונמא'.¹² אבל השערה זו אין לה כלל על מה שתסמוך. להפך, מדבריו של השבתאי החברוני אברהם קונקי יוצא, שבעל השמועה בדבר הכרח המרת הדת של המשיח הוא לא פרימו, אלא נתן העזתי: 'נתן הנביא' – מספר קונקי בפירוש – 'אמר בפיו בתוקף התלהבות האמונה: דעו, כי שבת-צבי יעשה מעשים זרים ומשונים ועליו נתנבא הנביא והוא מחולל מפשעינו'.¹³ ולפיכך 'כאשר שמע (נתן) איך ש"צ שם המצנפת עשה הברכה שהחיינו, ואמרו לו חכמים, מה זה הענין? והשיב כי המה נסתרות וכי רשב"י ע"ה רמז... טב מלכא ולבושיה ביש... וכן רמז ישעיה את פושעים נמנה'.¹⁴ שמואל פרימו אין עניינו לכאן.

במכתב ששלח אברהם יחיני מקושטא לנתן העזתי בשנת תל"ג לסופיה ושנתפרסם על-ידי החבר א' א' פ' ש' י' י' דורש יחיני בשלומו של פרימו שישב אז בסופיה. ובמשך שלושים שנה ויותר אין אנו מוצאים עליו בספרות הנוגעת לתולדות השבתאיות כלום. ורק כשבדקו בכתביו של נחמיה חיון בהאנובר מצאו ביניהם מכתב כתוב לאחד מן השבתאים הנסתרים, שבו הוא מבאר את שיטתו על 'תלת קשרי דמהימנותא' ומתווכח עם מתנגדיו ועם רש"פ [ר' שמואל פרימו], שאינו מכיר באמתותה של שיטה זו. ובסוף דבריו הוא מעיד שהתווכח עם רש"פ ויוכל לו: 'וגם הרש"פ אחרי אשר דברתי אתו פה אל פה הדר בו, וזה היה אחרי אשר נמצא עם רבי חיים

11. גרץ-שפ"ר, חלק שמיני, עמ' 265.

12. שם, ציון ד', סעיף ד'.

13. 'תורה"ק', טופס שלישי, עמ' 39.

14. שם, עמ' 43.

15. עיין: Revue d. Etudes Juives, 1893, II, 214.

ציור של נתן העזתי מוליך את עמו מתוך הגלות (מתוך עלון משנת 1666)

מלאך ג' שנים'.¹⁶ ור' יעקב עמדין מציע לקרוא כאן 'רבי שמואל פרימו' והצעה זו מוצאת חן בעיני גרץ. והנה חיים מלאך עלה לארץ-ישראל ביחד עם ר' יהודה החסיד בשנת ת"ס, ואחר מיתתו של רבי יהודה (ו' מרחשוון, תס"א) כשנתפזרה החבורה לכל עבר, היה חיים מלאך עובר לפרקים קרובים על פני ערי המזרח ומבקש לו משען בין מכיריו הישנים; וכפי הנראה דפק אז גם על פתחו של פרימו. ונחמיה חיון יכול היה משום כך 'לדבר פה אל פה עם רש"פ' בשנת תס"ד-תס"ח, כיון שבשנת תס"ח כבר יצא חיון מתוגרמה לערי-אירופה,¹⁷ ומזה יוצא לנו ששמואל פרימו היה עדיין בשנים הללו בחיים. אבל היכן והיאך חי את כל השנים הללו, שהיו כל-כך עשירים במאורעות בתולדות התנועה השבתאית? ואיך התייחס הוא, מחולל התנועה בימי שבת-יצבי, לכל ספיח זה שכיסה את שדה השבתאיות אחרי שירד ש"צ מעל הבמה?

והנה, כשגילה אברהם מיכאל קורדוזו את 'סוד האלוהות', הכריז על עצמו שהוא משיח בן אפרים, עבר בקהילות ישראל, פרסם את שיטתו על פרצופיו של הקב"ה וניבא ל'קץ' – נתקבצו סביבותיו הרבה מ'בעלי הסוד' ומן השבתאים המתפלספים, למרות רדיפותיהם של הרבנים שגירשוהו מעיר לעיר. לסוף ימיו בא קורדוזו גם לאדריינופול, ואף משם גרשוהו הרבנים 'ברשיון הרב שמואל פרימו, מרביץ תורה באדריינופול'. וכאן מזהיר גרץ 'שלא להחליפו עם שמואל פרימו השבתאי, הסופר לשבת-יצבי'.¹⁸ והוא מביא ראיה לדבריו, שאף חיד"א [חיים יוסף דוד אזולאי] מדבר על שמואל פרימו שהיה רב באדריינופול וחיבר שאלות ותשובות וספר של דרוש.

אותה השאלה: מה היה לפרימו אחרי שעבר ש"צ אל האסלאם ולמה נסתם ממנו חזון? – העסיקה כפי הנראה גם את מחשבתו של העם, שאינו ממהר לשכוח את גיבוריו. ומר אברהם דנון בהרצאתו על הכת היהודית-המוסלמית מוסר מסורת זו, שעדיין היא חיה בפי זקני אדריינופול: 'אחרי המיר ש"צ את דתו שב סופרו רש"פ במפח נפש מסופיה לאדריינופול ויביא שמה גם שירות ספרדיות הנהוגות בארץ-ישראל. בשבר רוח ותוהה על הראשונות היה דרכו להשכים ולהעריב בבית ה'הסגר' אשר נוכח ביהכ"נ [בית הכנסת] פורטוגאל ולעת ערב הלך יום יום אל בית התפלה 'טולידו' אשר בשכונה ההיא לדרוש שמה את דרשותיו. אך עוד לא נטש את שעשועיו מקדם, כי לעתות מרגועו יתעלס עם בתו בשחוק-הקלפים וזאת, לפי קצת אומרים, למען שכוח את תוגותיו או את מכאובי רגליו, אשר הוכה בהם עקב תלאות מסעיו'; 'ויהי כי שב כבוד ר' שמואל פרימו לאיתנו וירימוהו למורה צדק בבית התפלה פוליא והנה שם כתוב שמו בספר השכבות ליל כפורים בתואר הרב הגדול מר קשישא'. והוא הוא המחבר של השאלות והתשובות שהובאו על-ידי חתנו ר' משה הכהן, הרב בקושטא, בספרו 'כהונת עולם', ובעל הדרשות שיצאו אחר כך על-ידי תלמידו ר' דוד בן שנג'י בשם 'אמרי-שפר'.¹⁹

ואם אמת בפי מסורת זו, לחינם הזהיר גרץ 'שלא להחליף', מכיוון ששני שמואל פרימו אלו אינם אלא אחד: אותו פרימו עצמו, מי שהיה סופרו של שבת-יצבי, היה אחר כך ל'מרביץ תורה באדריינופול' שעל-פי רישיונו גירשו את קורדוזו מן העיר.

הבה נחקורה כמה מן האמת ההיסטורית יש באגדה המובאת על-ידי א' דנון ואיזו משתי הדעות הללו היא הנכונה: זו של המסורת המובאת על-ידי דנון או זו של גרץ שהיא השלטת בכל ספריהם של החוקרים שקדמו לו ושבאו אחריו, בין אלה שדנו על פרימו הרב ובין אלה שעסקו בפרימו השבתאי, כי חוקרי תולדות השבתאות – פטר בר, י[צחק] יוסט, ש[מעון] דובנוב, ד[וד] כהנא ועוד – אף אינם מזכירים אגדה זו, והביבליוגרפים של הספרות הרבנית – חיד"א [חיים יוסף דוד] אזולאי²⁰, י[וליוס] פירסט²¹, [יצחק] בן יעקב²² ואחרים שמדברים על פרימו הרב והמחבר – אף אינם מעלים על דעתם שיש דעה החושבת אותו לאחר מראשי השבתאים.

16. 'לחישת שרף' לר' משה חאגיז ומובא גם ב'תוה"ק', עמ' 83.

17. עיין: ציון ו' לחלק השמיני של גרץ-שפ"ר, עמ' 590.

18. שם, ציון ד', עמ' 577.

19. עיין: Revue d. Etudes Juives, 37, 104, ובעברית: 'ספר השנה' תר"ס, עמ' 179.

20. 'שם הגדולים', א', קל"ה.

21. עיין: Bibliotheka Judaica, Leipzig 1863. S. 121.

22. 'אוצר הספרים', עמ' 236.

ב.

אילו ידיעות ביוגרפיות יש לנו על ש' פרימו הרב? חי"ד אזולאי כותב עליו: 'מהור"ר שמואל פרימו, אב"ד דק"ק אדריינופול, מחבר שו"ת... וספר דרוש... תלמידו של רבי יהודה שאראף'.²³ ואמנם, בספרו 'אמרי שפר' מעיד הרב פרימו בעצמו: 'ועפ"ז [ועל פי זה] פירש מורי הרב כמוהר"ר [כבוד מורנו הרב רבי] ר' יהודה שאראף'.²⁴ על יהודה שאראף כותב חיד"א במקום אחר²⁵ ש'ישב במצרים ולסוף ימיו יצא לליבורנא ונפטר שם'. כפי הנראה יצא שאראף לליבורנו בזמן מאוחר, שהרי עוד בשנת תל"א אנו מוצאים את שמו חתום תחת גביית עדות בשאלת התרת עגונה בתור אחד מדייני מצרים.²⁶ ופרימו הרב שהיה תלמידו ולקח תורה מפיו, ישב כנראה בצעירותו במצרים. אחת מן השאלות שבהן פנתה קהילת ישראל בסופיה להרב שמואל פרימו באדריינופול, דנה בגזבר אחד 'שהיה כמה ימים ושנים גזבר וממונה בת"ת דק"ק [דקהילה קדושה] סופ"ז' ואחר כך ביקשו להרחיקו ממשרתו, ופרימו הרב מצדד בזכותו בתשובתו ומעיד עליו 'יודע אני אותו נאמנה';²⁷ מה שמוכיח, שהוא ישב בזמן מן הזמנים בסופיה. כשגירשו את א"מ [אברהם מיכאל] קורדוזו מאדריינופול ראינוהו כבר שהוא 'מרבץ תורה' שם. אימתי חלה רבנותו של פרימו – אי-אפשר להגדיר בדיוק. מספר השאלות והתשובות שנשמך בהן זמן כתיבתן הוא מועט מאוד; אבל אלו שישנן שייכות לשנות השישים של המאה החמישית (סימן ס' – תס"ד, סימן ה' – תס"ו ועוד). בהשו"ת פונים אליו בתואר 'קשישא' (סימן ח' ועוד) – מה שמראה שהיה אז כבר בעל זקנה מופלגת. במאמרו הנזכר מביא דנון את הכתובת החקוקה על מצבתו של פרימו הרב שמצאה בבית הקברות באדריינופול, ושם נאמר: 'ויישם בארון ביום ב' ו"י לסיון שנת ותס"ב תנחמי לפ"ק' – ובכן מת בשנת תס"ח. ואם נדון על-פי התואר 'קשישא', שכך הוא היה מתואר גם בספר ההשכבות של ליל כיפור בבית הכנסת 'טולידה' באדריינופול, נחשבהו בערך לבן שבעים או שמונים במותו. היוצא מכל דברינו: שמואל פרימו הרב (לפעמים רחוקות – יהודה שמואל) נולד בשנות התשעים למאה הרביעית, נתחנך במצרים, ישב זמן ידוע בסופיה. ובשנות השישים למאה החמישית היה רב באדריינופול, ואז גירשו ברישיונו את קורדוזו מן העיר ומת בשנת תס"ח זקן ושבע ימים.

ומהן הידיעות הביוגרפיות שיש לנו על פרימו השבתאי? כבר ראינו שר' יעקב ששפורטש מדבר עליו כעל 'ת"ח [תלמיד חכם] שבא מעיר-הקודש', ועל סמך זה היו מי שחשבו כי פרימו נולד בירושלים.²⁸ אבל ששפורטש ושאר יהודי אירופה שידעו את מחוללי התנועה בתוגרמה רק לשמע אופן, ובעצמם רחוקים היו ממקום המעשה ולא הכירו כלל את 'אויביהם' שנלחמו בהם – אינם עדים מובהקים להורות על-פי דבריהם הלכה בכל הנוגע לידיעות ביוגרפיות. אותו ששפורטש עצמו אומר במקום אחר: 'ש. פרימו מברוסא' ובפעם אחרת 'פרימו, שבא מעזה'. בכלל, אין כאן המילה 'שבא' מראה על מקום לידתו וישיבתו. המקור היחידי שמספר על לידתו וחינוכו של שמואל פרימו השבתאי, מוסר אגדות מפורטות איך נולד פרימו להורים עניים בכפר מטלה במצרים בשנת שצ"ב, נתחנך בסביבות העיר קהירה, היה מצוי אצל חנוטי מצרים, למד מאחד מן 'המומחים' להשתמש בחנוטים לצורכי רפואה 'וא"כ [ואחרי כן] נעשה למדן גדול בנגלה ובנסתר' והיה 'למורה בבית השר רבי רפאל יוסף צלבי', השבתאי המפורסם מאלכסנדריה.²⁹ אמנם, אל ערכן ההיסטורי של רוב האגדות המובאות במחברת זו – שיצאה במהדורות הרבה ובמשך זמן ידוע שימשה להמון הקוראים המקור היותר מפורסם בשביל תולדות השבתאות – צריך להתייחס בזהירות יתרה. רוב האגדות הללו שיוסט חושב את כולן לנכונות, נאספו יחד בזמן מאוחר ויש ביניהן הרבה דברי הבאי. אבל הוברר הדבר שהחלק היותר קרוב לאמת של החוברת הוא אותו שדן בענייני מצרים, ובייחוד בכל מה שנוגע לביתו של צלבי, שבדברים אלה הוא המקור הנכון היחידי מפני שהמחבר עצמו ישב בקהירה

23. 'שם הגדולים', א', קל"ה.

24. 'אמרי שפר', נספח אל השו"ת 'כהונת עולם' לר' משה הכהן, קונסנטינה ת"ק, פ' בראשית.

25. 'שם הגדולים', א', ס"ה.

26. 'כרם שלמה', מאת ר' שלמה אמריליו, סלוניקי תע"ט, הלכות עגונה דאתתא, סימן ב'.

27. 'כהונת עולם', סימן ה'.

28. עיין: Jewish Encyclopedia, X, 198, ערך 'פרימו'.

29. 'מאורעות צבי או ספור חלומות קץ הפלאות', עמ' ב' וט'. ועיין גם: Jost, Geschichte des Judentums und seiner Secten.

III, 154, 159.

והיה מן המסובים על שולחנו של נדבן שבתאי זה.³⁰ ובכן, איך שיהא ייחוסנו גם לאלו האגדות עצמן המספרות על אופן חינוכו של פרימו, ברי הוא שפרימו השבתאי יושב בצעירותו במצרים. על שדה השבתאות אנו פוגשים אותו תחילה באזמיר בסוף שנת תכ"ה, – כלומר אחרי שכבר היה שבת-צבי פעמים אחדות במצרים ומצא שם קהל מאמינים שהיו מבאי ביתו של רפאל יוסף צלבי – ושם רכש גם את לבו של פרימו. על עבודתו העצומה של פרימו בתוך התנועה באותן 'השנים הגדולות' כבר דיברנו. בשנת תל"ג, כשבע שנים אחרי שהמיר ש"צ את דתו, ראינו את פרימו השבתאי יושב בסופיה ביחד עם נתן העזתי וביחד עם הרב גאנדור ממצרים. על ייחוסו אז אל השבתאות החדשה אין אנו יודעים דבר מדויק. בשנות תס"ד-תס"ח היה עדיין שמואל פרימו חי וישוב באחת מערי המזרח ושם 'דבר אתו פה אל פה' נחמיה חיון שהתווכח עמו על דעותיהם של השבתאים החדשים. דבריו של חיון ש'אחרי אשר דבר אתו הדר בו', אינם נראים לנכונים, שהרי אילו היה כדבריו לא היה צריך חיון להילחם בו ולהחליט, 'כי כל המיוחד ברש"פ הריהו קוצץ בנטיעות ועתידו ליתן את הדין'.³¹ חיון, גדול השבתאים שבדור, נלחם אפוא בכל תוקף בהשפעה שנשארה עדיין בחוגי השבתאים למי שהיה מזכירו של המשיח, שעכשיו פרש ממחנם ואין דעתו נוחה מהם. נסכם את הידיעות: נולד בשנת שצ"ד, נתחנך במצרים, בשנות תכ"ה-תכ"ז היה מזכירו של שבת-צבי, בשנת תל"א יושב בסופיה; ובשנות השישים היה עוד חי באחת מערי המזרח, היה אז כבר בן שבעים ומעלה והיה מתנגד לדעותיהם של השבתאיים של אותו זמן. ומזה הרי יוצא לנו ברור, כי שמואל פרימו 'סופרו של שבת-צבי', ושמואל פרימו, 'מרבץ תורה באדריינופול' לא רק שמותיהם שווים: גם ערי מולדתם, שנות חייהם ומאורעותיהם, מקומות מושבותיהם ודרכי מחשבותיהם מתאימים יחד. אלא שתקופת עבודתו השבתאית של 'סופר-המשיח' חלה בשנות תכ"ה-תכ"ז ותקופת פעולתו הרבנית של 'המרבץ תורה באדריינופול' חלה בשנות ת"ס-תס"ח.

וכי היה יכול פרימו השבתאי על-פי ידיעותיו בתורה להימנות לרב ולחבר שאלות ותשובות? כבר ראינו שכשהיה עדיין באלכסנדריה הרבה ללמוד תורה 'ויצא לו שם למדן גדול בנגלה ובנסתר', 'ויהי למורה בבית השר רפאל יוסף'. במכתב ששלח א' יכני לנתן העזתי, גומר יכני את ההלל על פרימו ומכנהו 'רבנו הקדוש, איש האלהים, כרוך בספרי תורה... סיני ועוקר הרים... אותיות תורתו המופלאה פורחות לו למגן'.³² במכתב זה מביא יכני את רגשות השתתפותו בצערו של נתן חברו שרבני תוגרמה הכריזו עליו חרם, מספר לו על הרדיפות, שהרבנים רודפים אותו, מתאונן על גורלו המר, שהוא 'נשבר ונדכה בצרות החרופים והגידופים והנאצות', אומר: 'שמצב העיר בערבוביה גדולה, זה אוכל את זה', וגומר: 'אין מלה בלשוני לפי צוק העתים ותוקף הדחקים' וכו'.³³ ובאותו מכתב עצמו כותב יכני על שמואל פרימו, שעל הרדיפות שרדפוהו הרבנים אין לנו ידיעות כלל, ש'אותיות תורתו... פורחות לו למגן'. אפשר רצה יכני לרמוז בזה, שמשום למדנותו המופלגת של פרימו משתמטים הרבנים מלהתנפל עליו באופן שתורתו מגינה עליו? ואמנם, אפילו ר' יעקב ששפורטש בעצמו מכנה את פרימו בשם 'תלמיד-חכם'.³⁴

ומה אנו יודעים על ייחוסו של פרימו הרב אל התנועה השבתאית, מלבד אותה הידיעה שמובאה, שבסוף ימיו גירשו ברישיונו את קורדוזו מאדריינופול! המקורות היותר חשובים הם כמובן הספרים שחיבר. לפנינו שני ספרים שנשארו לפליטה מכל עבודתו הספרותית שהייתה כפי הנראה יותר מרובה, והם יצאו לאור אחר מיתתו: שאלות ותשובות, שנלקטו על-ידי חתנו ר' משה הכהן, הרב בקושטא, ונדפסו בספרו 'כהונת עולם', וספר דרוש קטן בשם 'אמרי שפר' שנסדר על-ידי תלמידו של המחבר ר' דוד בן שנג'י ונספח אל הספר 'כהונת עולם' (קונשטנדינא, ת"ק). גם ר' משה הכהן וגם שאר בעלי ההסכמות מרבים לספר בידיעותיו העמוקות של המחבר בתורת הסוד והקבלה וב'שפוני טמוני'. הרב אברהם רוזאניס כותב בהסכמתו בתוך שאר דבריו: 'אשר גדלו המלך, מלכו של עולם, במופלא ובמכוסה... גבוה מכל אדם כגובה שמים והלך בסערות', וגם על מצבתו

30. עיין: ציון ג', סעיף ט' לחלק השמיני של גרף-שפ"ר.

31. 'לחישת שרף' לר' משה חאגיז, מובא ב'תוה"ק', עמ' 83.

32. עיין: REJ., 1893, II, 214.

33. שם, שם, עמ' 215.

34. 'קיצור ציצת נובל צבי', עמ' 3.

המובאה על-ידי דנון חקוקה הכתובת: 'כל רז לא אניס לו – מעשה בראשית ומרכבה'. אבל מדבריו של ר' אברהם רוזאניס בהסכמתו נודע לנו שלא רק מקובל ולמדן היה המחבר המנוח, אלא גם איש מלחמה שהפיל חתיתו על גדולי הדור: 'משאתו יגורו אלים, רגזו וחלו במערות';³⁵ ובמקום אחר הוא כותב: 'רב ועצום מרגיז ארץ ממוקמה', ולא עוד אלא שהוא 'נודע בשערים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך, כפרים ועיירות'.³⁶ ורבי משה הכהן מוסיף: 'אליו נהרו מקצות האדמה, השיב תשובות לאלפים ולרבבות'.³⁷ אמנם, אל התהילות והתשבחות שנוהגים הרבנים לפזר מלוא חופניהם איש לרעהו צריך להתייחס בזהירות מרובה, אבל הדברים המובאים כאן אינם דברי מליצה של שבח שהם רגילים אצל כל בעלי ההסכמות ונאמרים 'אגב שטפא דלישנא'. כאן כל בעלי ההסכמות מעידים בסגנון אחד שגדול היה הרב בתורת הרזים, ושמו היה מפורסם בין כל בני דורו. ומי זה היה אותו המקובל 'מרגיז הארץ' שאליו נהרו אז, בימי מבוכה וסערה אלה 'מקצות האדמה' ופנו אליו בשאלות 'לאלפים ולרבבות', אם לא מי שקשר את שמו בתנועה המשיחית, שאמנם 'הרגיזה' אז את כל העולם העברי ומנהיגיה היו אז באמת מפורסמים 'בכל עיר ועיר, כפר ועיירה'? – אם לא כן הדבר, מפני מה לא שמענו בשום מקום שהיה בימים ההם 'רב ועצום' באדריינופול שאליו פונים בשאלות 'מקצות האדמה' – לאלפים ולרבבות? והרב ר' יעקב ששפורטש, שהתאמץ בכל כוחו לבוא בדברים עם רבני המזרח שיש להם השפעה על בני דורם כדי לנהל עמהם יחד מלחמת מצווה בשבתאים – מפני מה לא פנה הוא אל רב גדול ומפורסם זה באדריינופול אם לא מטעם של 'ערבך ערבא צריך'? ... ואם יש אפילו אך גרעין אחד של אמת בדברי הרב משה הכהן בהקדמתו – שהמחבר 'לא הניח כמותו גדול ומהולל, ראשון לכל דבר שבקדושה, מופלא שבסנהדרין, ריש גלותא' וכו' – מפני מה אין אנו מוצאים אף פעם אחת את שמו בין כל החתומים המרובים תחת כל אלה הכרוזים והחרמות, שהוציאו רבני תוגרמה לרוב בכל עיר ועיר ובכל הערים יחד נגד השבתאים וראשיהם חדשים לבקרים? – כי כשם שלא היה פרימו השבתאי בין הנרדפים על-ידי הרבנים כך לא היה פרימו הרב בין הרודפים את השבתאים. הידיעה האמורה שפרימו הרב נתן את רישיונו לגרש את קורדוזו מאדריינופול, אינה משנה את התמונה כללית. מדעותיו המאוחרות של קורדוזו על דו או תלת פרצופיו של האלוהים לא הייתה נוחה אף דעתם של הרבה מן השבתאים הראשונים. והלוא גם פרימו השבתאי נלחם באותן השנים עצמן באותן הדעות עצמן של נחמיה חיון, כפי שראינו מדברי עדותו של נחמיה חיון עצמו.

לא רק פרימו הרב עצמו, אלא גם הרבנים השונים שפנו אליו בשאלותיהם והזכירוהו בספריהם, אינם ידועים לנו בתור לוחמים בשבתאות: הם לא השתתפו בעריכת החרמות והכרוזים, ואחדים מהם היו גם קרובים לחוגי השבתאים. כבר ראינו שרבו של פרימו הרב היה רבי יהודה שאראף ממצרים. ושארף זה אינו 'נעלם' בתולדות השבתאות. בשנת תכ"ה שלחו ראשי הקהילות במצרים שני צירים לאבידוס לחקור ולדרוש אם אמנם נכונות הן הבשורות על משיחיותו של ש"צ. ושני הצירים הללו היו – הרב גאנדור והרב יהודה שאראף. והשבתאי רפאל סופינו במכתבו לששפורטש מביא ראיה מדבריהם של שני הרבנים האלה, שאחרי 'שהניחו עסקיהם להיות עמו' הם 'מעמיקים על זאת האמונה'.³⁸ ואף אם ששפורטש מספר אחר כך – שכפי ששמע 'החכם שאראף שורף בהבל פיו' את המאמינים, אלא שלעת עתה הוא 'מגלה טפח ומכסה טפחיים'³⁹ – הלוא סוף-סוף דברי עדותם של שני הצירים הללו הרימו את כבודה של השבתאות במצרים. ואת החכם גאנדור, חברו של יהודה שאראף בשליחותו זו, אנו מוצאים בשנת תל"ג בסופיה ביחד עם נתן העזתי ושמואל פרימו השבתאי, כמו שראינו ממכתבו של יכני. ואם אמנם אין אנו יודעים את עבודתו השבתאית של שאראף עצמו, רבו של פרימו הרב אחרי שעבר ש"צ אל האסלאם. אבל גם בין רודפי השבתאים לא נמנה גם אז בעוד שבימי שבת-צבי היה מצירי השבתאים. גם אברהם רוזאניס,⁴⁰ בעל ההסכמה הנזכרת

35. 'כהונת עולם', סימן י"ח.

36. שם, בהקדמה.

37. שם, שם.

38. 'קיצור ציצת נובל צבי', עמ' 38.

39. שם, עמ' 43.

40. הנקרא ר' אברהם רוזאניס הזקן, חמיו של בעל ה'משנה למלך'. הוא היה מחבר השגות על תשובות מהריט"ץ על המהרש"ך ועל 'גדולי תרומה' לר' עזריה פיגו.

שבתי צבי עם קהל מאמיניו באיזמיר, תחריט מתוך הספר
'שתי נסיעות לירושלים', לונדון 1685

וכותב שאלות לפרימו הרב, אחד מגדולי המפורסמים בין יהודי ספרד שבדורו, לא השתתף במלחמת מצווה נגד השבתאים. יוצא מן הכלל הוא רק כתב אחד, שהוציאו רבני אדריינופול, ובו סיפרו כי שבתי-צבי בעצמו התחרט על מעשיו והודה שאין הוא המשיח, ושאלך נתן העזתי ואברהם יכני הוליוהו שולל בדברים: 'שהכל כזב ושקר'; 'הם הטעו אותי ואני התחלתי להטעות את העם';⁴¹ בין החתומים על כתב זה נמצא גם שמו של אברהם רוזאניס. אבל כבר הרגיש גרץ שמכתב זה מזויף הוא. רצו הרבנים להשפיע על המאמינים שלא יחללו את הצומות, והתירו לעצמם לאחוז באמצעי בלתי כשר זה משום 'עת לעשות לה'". ושטר מזויף זה הוא היחידי בספרות האנטי שבתאית שעליו באה חתימתו של אברהם רוזאניס – וכלום לא יצא זה מן הכלל אלא לחזק את הכלל כי רוזאניס זה נחשב בין ידידי השבתאים ודבריו היו נשמעים ביניהם, ומשום כך השתמשו הרבנים בשמו. בין הבאים בכתובים עם פרימו הרב נמצא גם הרב ר' חיים אלפאנדרי שהיה אז עדיין צעיר לימים; ואלפאנדרי זה הוא תלמידו של ר' אברהם רוזאניס.⁴² סימן יח של השו"ת הנז' מכיל שאלה גדולה וסבוכה, שבה פנו פרנסי העיר אזמיר בדבר בירור של סכסוך בעניני ריבית

שהיה בין הקהל ובין הר"ש אינריקש. והלוא אזמיר היא עיר מולדתו של המשיח והמבצר היותר עתיק של השבתאות. שתי תשובות של פרימו הרב מובאות על-ידי הרב שלמה אמריליו בספרו 'כרם שלמה'.⁴³ וגם את שלמה אמריליו יודעים אנו בתור מצדד בזכות השבתאים; כשיצא השבתאי המפורסם נחמיה חיון במחברתו 'הקולות יחדלון' לענות לרודפיו דבר, הביא שם מכתב משני רבנים מעידים על יושרו. והם – ר' יוסף קובו ור' שלמה אמריליו.

וגם בגופי דרשותיו ודברי תורתו לא נשתחרר ר"ש פרימו הרב משבתאותו: הד קולה בענייני נישואין נשמע עדיין בתשובותיו (סימנים ג ו-ד), עקבות געגועיו לביאתו של המשיח בימיו ניכרים בשאלה (סימן ח), וייחוסם של השבתאים הראשונים לסיגופים ולתשובה עובר על פני כל הספר 'אמרי שפר'.

ואף-על-פי שלא שמענו שיילחמו הרבנים מלחמת תנופה בפרימו הרב, כפי הנראה רדפוהו הרבנים בחשאי ואת ספריו השמידו. בהקדמה ל'כהונת עולם' כותב הרב משה הכהן לומר: 'צריך למודעי כי בעוון הדור כל כתבי

41. 'קיצור ציצת נובל צבי', עמ' 78.

42. עיין: 'אור החיים' לר' חיים מיכל, עמ' 380.

43. סלוניקי, תע"ט (סימן ט"ו – הלכות אישות וסימן ל"ג – הלכות גביית כתובה).

הקודש של הרב ז"ל היו נאכלות אש הן בעודנו חי, ושארית הפליטה... אבדורי אבדור מקיר העיר וחוצה, אלה מפה ואלה מפה מארבע כנפות הארץ'. אין הרב משה הכהן רוצה לספר לנו, איזה מ'עוונות הדור' גרם לשריפת כתביו של חמיו, אבל מתוך שאר דבריו אפשר לעמוד על זה. אחרי שהוא מספר איך עלה בידו 'לאסוף באמרי"ם לקוטי בתר לקוטי' ומוסר את גודל צער על ששאר כתבי המחבר הלכו לאיבוד, הוא מוסיף: 'ולנו עדת ישראל אקרא: עד מתי יהיה זה לנו למוקש? מה עניה זו שומרת יום כנגד יום דור שבן דוד בא לישדר לנו מר הכהן המשיח ושלח רצוצים חפשי... ונקומה ונעלה בית-אל' וכו'. כך לא עלה בידי בעל ההקדמה להסתיר בחובו את סוד הרדיפות נגד פרימו וסיבת שריפת ספריו, ובהשתפך עליו לבו סיפר בעצמו ששמירתו זו ששמר 'יום כנגד יום דור שבן דוד בא' – 'זה היה לו למוקש'.

ובסימן כ"א של השו"ת גומר הרב א' רוזאניס את שאלתו להרב פרימו בדברים אלו: 'שמעתי אומרים, כי זה ימים שמעלת כבוד תורתו חלה את רגליו ונצטערתי נבהלתי משמוע' וכו'. והלוא יודעים אנו מה שמסופר על פרימו השבתאי, כי 'עקב תלאות מסעיו חלה את רגליו'.

כמדומני, שהדברים האמורים יש בהם די להוכיח שאזהרתו של גרץ 'שלא להחליף' מופרכת היא וששני שמואל פרימו אלו – סופרו של המשיח בשנות העשרים למאה החמישית והרב באדריינופול בשנות השישים – אינם אלא אחד.

ופרט קטן זה יש בו כדי ללמד על הכלל כולו.

לא כת הייתה השבתאות בשנות אביבה. לא יחידים פורצי גדר הרימו את דגלה ולא נגד היהדות האופיציאלית יצאו. תנועה עממית הייתה, מלב העם יצאו נושאים ומתוך תוכה של האומה ינקה. החמה הכבושה ל'השבתים' או ה'שבת-צבי' ניקים' מאוחרת היא ומכוונת כלפי אלה שנשארו נאמנים לתנועה גם אחר שנתרוקנה מתוכנה והחלום הענקי, המשיחי גז מעל שמיה. יוצרי התנועה בתקופתה הקלסית, אלה שהתשוקה להיגאל שבתה את נפשם, היו עצם מעצמיו ובשר מבשרו של העם, ובמפח נפש ויגון קודר נרתעו לאחוריהם לקול צחוק השטן של המציאות. וכשבאו ננסים מתפלספים ולחשו על המכה הטרייה חילופי גרסאות ב'הזוהר' וחידושי כוונות הייחוד, הזדעזע העם המתפרפר בחבלי ייאוש ויקלל את קללתו הנמרצת שבת קולה מגעת אלינו מתוך המליצות המקובלות של החרמות והאיסורים. ולא עוד, אלא שהרבה מאלה שנטעו בידיהם את עץ הפלאים הזה, עץ החיים והתקווה, נעשו אחר כך מקצצים בנטיעות הזרות שצמחו מאותו עץ עצמו אחר שנעשה עץ יבש, בלי לחלוחית של חיים. וכלום יש לתמוה שמי שהיה לפניו סופרו של המשיח עצמו נתן אחר כך את רישיונו לגרש את קורדוזה מן העיר? וכמו כן אין לתמוה שמי שעמד בראש מבטלי 'תשעה באב' ו'כתב דברים שראוי לקרוע עליהם' אז בשנות הזהב של המשיחיות, אינו אלא אחד מן הרבנים שכותב תשובות מפולפלות כשאר רבני דורו, ושנמצאה קהילה שמינתה אותו עליה לרב ולדרשן.

ומה שלא עמד הגדול שבכותבי ההיסטוריה הישראלית בפרט זה על האמת ההיסטורית אינו דבר שבמקרה, אלא תוצאה ישרה מהשקפתו הכללית על כל התנועה השבתאית. אם כל תנועה נהדרה זו – שראשיתה חלום לאומי גדול, חלום התחייה והנקמה, שילדוהו הלפידים העשנים של מוקדי האינקוויזיציה בספרד ופורטוגל וטיפחוהו ברק החרבות של חמלניצקי וגדודיו, אמצעיתה – שאיפה עצומה לשינוי כל הערכין ולמהפכה עיקרית בפנימיותה של נשמת האומה, וסופה – עלבון צורב וייאוש קודר שאין דוגמתו בתולדות גלותנו – אם כל תנועה זו, שטיהרה את האוויר, פינתה את הדרך בשביל הזרמים החדשים של המאות י"ז וי"ח ושימשה להן מבוא, אינה בשביל גרץ אלא 'הזיה, שגעון ומשובה', ... 'מפלצת נוראה ונגאלה המטילה זוהמא',⁴⁴ – הרי מובן מאליו ששבת-צבי אינו בעיניו אלא 'זד יהיר ומשתגע',⁴⁵ אברהם יכני – 'ערום ובעל תחבולות, אוהב בצע ומתאוה להוליך בני-אדם שולל',⁴⁶ נתן העזתי – 'איש, שאבד לו היסוד לדעות המוסריות והמדות'⁴⁷ ושמואל פרימו –

44. גרץ-שפ"ר, חלק שמיני, עמ' 457 ובהרבה מקומות אחרים.

45. שם, עמ' 456.

46. שם, עמ' 233.

47. שם, עמ' 240.

'איש מזמות ובעל-תחבולות, המשתמש בש"צ להנאתו', וכיוצא בזה. מתוך שרעיון הגאולה והתחייה היה רחוק מבני דורו של גרץ מתייחס הוא אל כל התנועה המוטעית,* אבל הנפלאה במינה, אותו יחס שנשאר לו בירושה מר' יעקב עמדין ונתקדש על-ידי משה מנדלסון.

ואולם, כשם שנשתנה בימים האחרונים היחס לתנועה הבעש"טית באופן שנתעשרנו על-ידי כך באוצר חדש של יצירה עממית, כך עתיד להשתנות גם היחס אל התנועה השבתאית באופן שיתגלו לנו בה, עם כל טעותה העיקרית, מעינות תהום של כוח לאומי חי ורענן, מלא לשד האמונה וגעגועי הגאולה.

18. אל שמעון דובנוב, פטרבורג

פרייבורג, 21 בפברואר 1914

אדוני ורבי החביב והנעלה,

את מכתבו הנכבד מיום י"ב לחודש ינואר למניין הישן, דמי סופרים וחוברת ד' קיבלתי במועדס והנני מביע את תודתי.

בזה הנני מרשה לעצמי לשלוח לכבודו הרם, מבלי הרשאתו המוקדמת, דברים אחדים על דבר ספרו של מר גרינוואלד 'לקורות השבתאיות באונגריה'. בהערה למאמר קטן זה תיקנתי את השגיאה שנפלה בהחוברת שעברה. השעה הייתה דחוקה מאוד, את הספר קיבלתי מפרנקפורט באיחור זמן ואת דבריי חפצתי לשלוח עד י' לחודש פברואר, כפי פקודת כבודו. והלכך לא יכולתי להודיע מזה מראש. אקווה כי בחלק הביקורתי אפשר לדון גם על ספרים ודברים היוצאים מחוץ לתחומי רוסיה ופולין. הספר עצמו בוודאי נמצא בבית המערכת. תקוותי כי הפעם לא איחרתי את המועד ואם ימצא כבודו את דבריי כדאיים לדפוס, כי אז תתקן המעוות עוד בחוברת הנוכחית. שמח אני להודיע כי הודות לעזרתו של הד"ר פריימאן, קיבלתי מאמסטרדם את הספר 'שאלו שלום ירושלים' לר' גדליה מסעמייטש. הנהו עכשיו לפני ואני מעתיק אותו כולו בדיוק, אף כי בתולדות רבי יהודה החסיד נוגעים רק מקומות ספורים. ברובו דן הספר על דבר חיי ארץ-ישראל, ובשביל תולדות יהודי פלשתינה רב ערכו מאוד. לאן אצא לירחי החופש עדיין נעלם ממני. סולובייצ'ג מציע לבוא לפטרבורג ואפשר מאוד כי אהיה מוכרח לקבל את הצעתו. בתקוותי להתכבד בתשובתו הנני חותם בברכה וברגשות כבוד ואהבה

תלמידו

ז' רובאשוב

* את המילה הזו לא כתב רובשוב. הוסיף אותה עורך 'השלח' יוסף קלוזנר, וכן הוסיף בהמשך 'עם כל טעותה העיקרית'.

משמאל לימין: שמעון דובנוב, אשר צבי גינצברג (אחד-העם), מרדכי בן-הלל הכהן ושלוש בנותיו, תחילת המאה ה-20

19. אל רחל כצנלסון, תל עדש

שטרסבורג, י"ב בתמוז תרע"ד [6 ביולי 1914]

רחל'ה, רחל'ה שלי.

את מכתבי האחרון הלוא קיבלת, וכבר יודעת את כי עולה אני בעוד חודש ימים לארץ. רחל'ה, משעה שכתבתי לך על דבר החלטתי זאת נדמה לי כי כבר דיברתי אתך הרבה, ועל הכול, על כל מה שביקשת ושלא ביקשת. אולם רגע זה קיבלתי את דברייך היקרים והחדשים מתל עדש, ואין אני יכול לכבוש את דבריי. תל עדש הלוא זוהי אותה מרחביה שלפני שנתיים. תודה, רחל'ה, שנתת לי האפשרות לבלות קצת זמן עכשיו כאן ולא רק בכנרת. וברוכה תהא עבודתך הקשה, עבודתך זו אשר — למה אשקר — הפתיעתני קצת. בוודאי עושה את את הטוב והנחץ. אולם מדוע עזבת את בית-הספר? הכבר התחילו ימי החופש או שמא סיבה אחרת?

וכמה חדש וחביב וטוב הטון של דברייך אלה. ומה רבו, מה רבו געגועיי.

ואם מיעטתי לכתוב הלוא לא תצטערי רחל'ה, תביני ותאמיני. כי כל הטוב והישר שיש ושהיו בזמן האחרון בכל רגעי חיי — כי לך הם נתונים — הלוא בוודאי מרגישה את, והרגשת. וכל מה שאינו כדאי — הלוא אין זה כדאי.

ומתבייש אני, רחל'ה, רחל'ה שלי, לספר באוזניך עכשיו, בשעה שעייפה את מעבודתך הקשה בתל עדש, על דבר עייפותי שלי. הרביתי לעבוד בזמן האחרון יותר מכפי הרגיל. מלבד לימודיי באוניברסיטה ותרגומיי שקעתי ראשי ורובי בעבודה ארוכה שרק אתמול גמרתי כליל והיום שלחתי אל המערכת, שכבר האיצה בי מזמן רב.

חמישה חודשים רצופים עבדתי עליה והיום זהו היום הראשון שאני מחוצה לה כליל. ובייחוד העיקה לי העובדה שאף את אחד לא יכולתי להיוועץ כאן.

ובשבועות האחרונות, שהעייפות גברה, הרגשתי בזה נחיצות כל-כך עמוקה. והלכך שמחתי כי קיבלתי ימים אלו מכתב מהמערכת – ח[יים נחמן] ביאליק וסולוביצ'יג – כי מחציתה הראשונה, ששלחתי לפני חודש, נתקבלה ברצון. את מחציתה השנייה עדיין לא קרא איש ומהמערכת לא יכולתי לקבל כלום. לעצמי מורגשים הרבה ליקויים, אך כמדומני כי לעת-עתה אי-אפשר שתהא להם תקנה. בינתיים נצטברה עבודה מרובה באוניברסיטה הרחוקה כל-כך מעבודתי שלי. שתי תורות. והנני עובר משבת לחול.

ולמה את צריכה, רחל'ה, מחו"ל? את תשובתייך עוד אקבל הנה. 'חול' זה לא יארך. עוד חודש ואכנס לחג. כמה אכלה בארץ – טרם ידוע לי. מאוויי מרובים. ומלבד הכול – עוד צריך אני לראות הרבה וללמוד הרבה בארץ-ישראל. אולם מה יגזרו החיים? עוד בלתי ברורה לי כלל אפשרות נסיעתי עצמה, אלא רוצה אני, רואה חובה, ומאמין.

ומביתי, רחל'ה, לא תמיד אקבל מכתבים משמחים וקצת נוגים נעשו גם מכתביה היקרים של קאטיה [רובשוב].

והרי אני מצפה למכתבייך. אכן, לא נקלה היא הכתיבה מתל עדש בזמן העבודה – אולם, רחל'ה, כלום זה תירוץ?

עד אמצע חודש אב אנוס אני עוד להישאר כאן. ש"מ – עוד יש לך שהות לכתוב הנה, ואם חס וחלילה לא תכתבי, הלוא עוד ממושכה, ממושכה תהא התוחלת. הלוא תכתבי תכף! ברכתי ותפילתי, שתקל לך ותשמח עבודתך, שאת בעצמך מצאת לך, ושלוש חביבה וחמודה. אמרי גם שלום לעמק יזרעאל...

כולי שלך

ז'

אם דרוש לך או לאחותך או למכרייך מה מחו"ל, הלוא תכתבי, רחל'ה, ואתאמץ להביא. להתראות.

פרק שני

1918-1914

בברלין בעת מלחמת העולם הראשונה

א. שבוי אזורי

עשרים ושמונה ביולי 1914 הכריזה אוסטריה-הונגריה מלחמה על סרביה בעקבות רצח יורש העצר שלה פרנץ פרדיננד בסרייבו. בימים שלאחר מכן החל להתגלגל כדור השלג המלחמתי והביא לפרוץ מלחמת העולם הראשונה בין מעצמות ה'מרכז', גרמניה ואוסטריה-הונגריה, לבין מדינות ה'הסכמה' ובראשן רוסיה, צרפת ובריטניה. עם פרוץ המלחמה נאסרה על זלמן רובשוב הישיבה בשטרסבורג והוא יצא בדרכו חזרה לבית הוריו בפטרבורג. אולם בהיותו נתין רוסיה, שהייתה עכשיו מדינת אויב עבור גרמניה, נעצר בתחנת הרכבת בברלין ונכלא במחנה הסגר בדבריק. כעבור עשרה ימים שוחרר והוחזר לברלין, אך נאסר עליו לצאת מן העיר. הוא הורשה לנוע ברחוב אחד בלבד על פי בחירתו וחויב להתייצב מדי בוקר ומדי ערב במטה המשטרה המקומי. לפתע הוא היה 'שבוי אזורי', מנותק מן המשפחה ברוסיה ומן הידידים בארץ-ישראל ורחל בראשם, ובלי יכולת לשוב ללימודיו. מכרים כמעט לא היו לו בברלין מלבד בת דודו אסתר (אמה) זמורה (הורביץ), שאליה נקשר כשבילו יחד בתור ילדים ברוסיה ביער שהיה שיך לאביה מיכאל. 'ליל עלטה ירד והשתלט על הלב' תיאר מאוחר יותר את הרגשתו באותם הימים.

רובשוב קיווה שהמלחמה תסתיים במהרה והוא יוכל לשוב ללימודיו, ובינתיים החליט לנצל את שפע הזמן הפנוי שעמד לרשותו למחקר. עוד לפני שיצא ללמוד בגרמניה הציע לו דובנוב לאסוף חומר על החיים הפנימיים של יהודי פולין במאות השש עשרה והשבע עשרה בעבור קובצי מאמרים שעמדה להוציא לאור 'החברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה' שהוא היה נשיאה. דובנוב צייד אותו בקטלוג של ספרי שאלות ותשובות וספרי דרוש ומוסר מאותן המאות ויעץ לו להשתמש בהם למחקריו. לרשותו עמדה עתה הספרייה הגדולה והעשירה של קהילת ישראל בברלין. הוא בחר להתגורר ברחוב סמוך לספרייה, ומדי יום שקע בעבודתו ובערב ערך את החומר בחדר מגוריו. 'בבידוד הגדול היה עולם הספרים הזה ישועה ונחמה', ציין לימים.¹ לצדו בספרייה עבדו אנשי עט ומחקר שסבלו

מהגבלות דומות ובהם ההיסטוריון יעקב נפתלי שמחוני והסופר שמואל יוסף עגנון, שהיו לידידיו. את שעות הצהריים שבהן הייתה הספרייה נסגרת העביר בחברתו של עגנון – בימות הקור בבית קולנוע סמוך, וכשמזג האוויר הרשה זאת – בטיול ברחובות, כשהם משוחחים על היסטוריה יהודית, תולדות השבתאות והמשיחיות, מפרשי ה'שולחן הערוך' וכיוצא באלו נושאים. בעבודתו, שנמשכה שנתיים, הכין רובשוב עשרה מחקרים שונים מתוך השאלות שנשאלו גדולי הרבנים ומתוך התשובות שנתנו. המחקרים הקיפו את חיי הכלכלה והחברה של יהודי פולין, הגירה, יחסיהם עם האוכלוסייה הלא-יהודית ועוד. רק אחד מן המחקרים האלו זכה להתפרסם (ראו להלן תעודה 48).

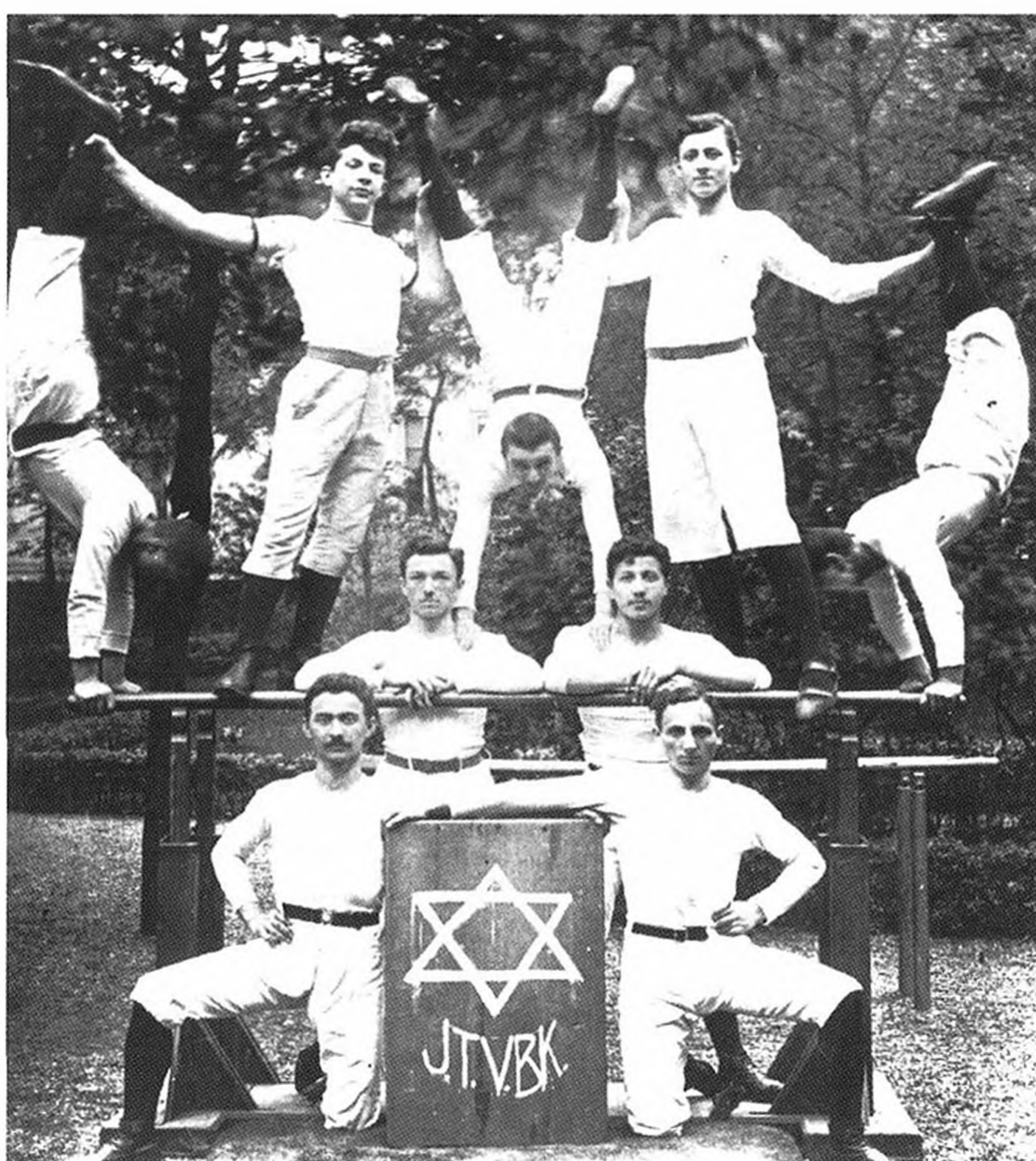
בסוף אוקטובר 1914 הצטרפה טורקיה למלחמה לצדן של גרמניה ואוסטרו-הונגריה. מארץ-ישראל החלו להגיע ידיעות על גזרות שהטילו השלטונות על היישוב היהודי ועל גירושים למצרים של נתיני ארצות אויב ובעיקר רוסיה. ניסיונותיו של רובשוב ליצור קשר עם רחל כצנלסון עלו בתוהו והוא חשש שגם היא בין המגורשים. רק בראשית 1915 קיבל ממנה מכתב ראשון שנכתב בידיש באותיות לטיניות כדי להתגבר על מגבלות הצנזורה הטורקית, וממנו הבין ששלום לה ושהיא נמצאת במרחביה. במרומו כתבה רחל על קשיי החיים עתה בארץ-ישראל ובגלוי – על עצבותה ובדידותה בגלל הניתוק ממנו. במכתב התשובה כתב לה, אף הוא בידיש באותיות לטיניות, וסיפר על דאגתו לשלומה, על רגשותיו ועל מעשיו בברלין (תעודה 20).

לאחר כמה חודשים הקלו השלטונות את הגבלות התנועה שהטילו על רובשוב והוא הורשה לנוע ברחבי ברלין והחל להשתלב בחיי הקהילה היהודית בה. ברלין, בת למעלה משני מיליון תושבים, הייתה אחת מערי התעשייה הגדולות באירופה. ישבו בה כמאה וחמישים אלף יהודים שנחלקו לשתי קבוצות עיקריות: היהדות הגרמנית הוותיקה שהשתייכה בדרך כלל לשכבות המבוססות, ויהודים יוצאי מזרח אירופה, ובעיקר מפולין ומגליציה, שכונו בפי הוותיקים 'אוסטיודען' ('יהודי המזרח'). אלו הגיעו לברלין כדי

לעבוד בבתי החרושת והתגוררו בשכונות העוני. יהדות ברלין המבוססת הייתה שונה מאוד מזו שהכיר רובשוב ב'תחום המושב' ברוסיה. היהודים בגרמניה נהנו משוויון זכויות על פי חוק ותפסו מקום נכבד בחיי הפוליטיקה, הכלכלה, החברה והתרבות בה. רבים מבין הצעירים היו כבר דור שני או שלישי להתבוללות וחסרו שורשים של ממש ביהדות. עם פרוץ המלחמה וההצלחות שנחל צבא גרמניה בימים הראשונים במתקפה נגד צרפת שטף גל פטריוטי את יהודי גרמניה. רבים התגייסו לצבא ובעיתונות היהודית הופיעו מאמרים ששיבחו את גרמניה וקראו לתמוך בה במלחמה, גם בתקווה שמלחמתה ברוסיה תביא לשחרור יהודי רוסיה מעול שלטון הצאר. הלכי רוח פטריוטים התגלו גם בקהילות היהודיות בבריטניה ובצרפת ויהודים מצאו את עצמם לוחמים זה בזה. רובשוב, ששלל את המלחמה מטעמים מוסריים, התקומם נגד המציאות הזו וראה בה עוד שלב

בתולדות ההתרפסות של היהודי בפני ה'פריץ'. בפנקסו נמצא חיבור בשם 'על הפטריוטיות', ובו ניתוח של שורשיה ההיסטוריים של התופעה הזו ותקיפתה במילים חריפות: 'אמרו הבה ממון – ושילמנו, הבה בנים – ואנו הדקנו את השפתיים ונתנו גם בנים. ועכשיו קורא הקול: הבה התלהבות, הבה אהבה, הבה 'שטימונג' [מצב רוח], הבה שירה פטריוטית ומאמרים ראשיים והתמכרות ציבורית – ואנו נשמעים, וזוחלים על ארבע, ופורעים, ופורעים' (תעודה 21).

לאחר כמה חודשים כבר הבין רובשוב ששיבתו בברלין עומדת להתמשך. המתקפה הגרמנית בחזית צרפת נבלמה והמלחמה הפכה למלחמת חפירות סטטית שעלתה בחייהם של רבבות בלי שנראתה באופק הכרעה לטובת אחד מן הצדדים. באחד ממכתביו העיד כי ימי ברלין הזכירו לו את ישיבתו בוילנה, שכן בדומה לוילנה התנהלה בברלין פעילות יהודית וציונית ערה. בעיר שכנה באותם הימים

אגודת האתלטים היהודים בברלין, 1902

הלשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית העולמית בראשותו של אוטו ורבורג. כמו כן שכנו בה משרדי ההסתדרות הציונית של גרמניה בראשותו של ארתור הנטקה, שאמנם הייתה קטנה יחסית והיו לה מתנגדים רבים מבין יהודי גרמניה, אך היא נהנתה מארגון חזק ומסודר והייתה בעלת עיתון משלה בגרמנית, ה'יודישה רונדשאו' (Jüdische Rundschau) שנוסד כבר ב-1902. בקיץ 1915 החל רובשוב לעבוד בקביעות במערכת העיתון, שערך לאו הרמן ואחר כך גם מקס מאיר (מאיר). הוא פרסם פעמיים בשבוע תמצית של תרגומים שערך מתוך הידיעות המרכזיות שהופיעו בעיתונות היהודית בגולה ומתוך העיתונות העברית שהגיעה בדרך לא דרך מארץ-ישראל וכן כתב כמה מאמרים על המתרחש בעולם היהודי, על חלקם חתם באות S. הוא יצא נגד ההצעה ליישב המוני יהודים בסיביר, תקף את ראשי ה'בונד' על התנגדותם לשתף פעולה עם ארגוני פועלים יהודים אחרים בעזרה לנפגעי המלחמה (במאמר בשם 'בונדיסטישע בעדענקען', 'מחשבות בונדיסטיות'), סקר את הנעשה ביהדות רוסיה ועוד. כמו כן כתב מאמרי הערכה על סופרים ועל חוקרים יהודים וספד לנפטרים. בחודשים הראשונים לעבודתו נמנע מלכתוב מאמרים על הנעשה בארץ-ישראל. הוא פעל על פי עמדת ההסתדרות הציונית, שנקטה מדיניות נייטרלית במלחמה וביקשה להימנע מכל צעד שעלול להרגיז את ממשלת טורקיה בעלת בריתה של גרמניה ולפגוע ביישוב היהודי בארץ-ישראל. בקיץ 1915 אף ניהלה ההנהגה הציונית מגעים חשאיים עם ממשלת גרמניה שנועדו להביא לגילוי אהדה מצדה לציונות ולתמיכה במטרותיה.

באפריל 1916 צורף רובשוב למערכת הירחון 'דער יודה' (Der Jude) לעניינים יהודיים שהחל לצאת לאור בהפנהיים בעריכת מרטין בובר. הוא פרסם בו בצורה סדירה מאמרים שכתב ושנשאו בדרך כלל אופי מחקרי היסטורי, ותרגם מעברית עבור העיתון מאמרים מתוך הספרות של תנועת העבודה בארץ-ישראל. את תוצאות מחקריו פרסם רובשוב בכתבי עת נוספים כמו העיתון 'אוסט אונד וסט' (Ost und West). בעיתון זה פרסם במאי 1916 מאמר בשם 'גלגל החוזר של ההיסטוריה', ובו תיאר את עזרתם של יהודי פולין ליהודי גרמניה במהלך מלחמת שלושים השנה (1618-1648) והשווה אותה לעזרתם של יהודי גרמניה ליהודי פולין הכבושה בעת כתיבת המאמר. שנות הישיבה בברלין העשירה

במוסדות אקדמיה, מכוני מחקר וספריות, היו אפוא לשנות השיא בפעילותו האינטלקטואלית והמחקרית, והוא עצמו ציין לימים ש'מעולם לא למדתי כל כך הרבה כמו בשנים ההן'.² הוא הרחיב את תחומי התעניינותו ולבד מעיסוקו בשבתאות ובמשיחיות וממחקריו בספריות ברלין פרסם מחקרים על תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל במשך 400 שנות האימפריה העותמאנית, כתב פרקים בתולדות הסוציאליזם העולמי והיהודי, והתחיל את מחקרו על תולדות ביקורת המקרא בעידודו של חיים נחמן ביאליק (ראו להלן הפרקים השלישי והרביעי). תחום מחקר נוסף במדעי היהדות שבו התמחה בעת ישיבתו בברלין היה תולדות 'הקתדרה לחכמת ישראל' בגרמניה מייסודו של לאופולד צונץ במאה ה-19. מאמריו על הוראת מדעי היהדות בגרמניה, שבהם ביקר את מגמת הטמיעה שאפיינה אסכולה זו, הקנו לו מוניטין כחוקר היהדות.

לצד הפעילות העיתונאית והמחקרית גילה רובשוב מעורבות רבה בחיי הציבור והתרבות היהודיים בברלין בעיקר בקרב בני הנוער. הוא הרצה מדי פעם במועדון של חוג הנוער הציוני 'יונג יודה' ('יהודה הצעיר'), על ספרות יידיש ובעיקר על סיפורי י"ל פרץ ושלוש עליכם. בקיץ 1916 הקימו כמה צעירים וצעירות יהודים בראשות זיגפריד להמן בשכונת עוני את Jüdisches Volksheim (בית עם יהודי), שבו קיימו פעילות תרבותית וחברתית עבור בני המהגרים היהודים ממזרח אירופה. במרתף הבית הוקמה 'אגודה להשכלת הפועלים היהודים על שם פרץ' שייסדו במשותף 'פועלי ציון' (ראו בהמשך) ו'הבונד'. במסגרת האגודה העביר רובשוב קורס ממושך ביידיש על תולדות עם ישראל. כמה משומעי ההרצאות שנשא ובכללם לילי צדק (בת אחותו של אדוארד ברנשטיין, מראשיה הידועים של המפלגה הסוציאליסטית בגרמניה) וגרשם שלום מעידים ששמעו כמרצה הלך לפניו בקרב יהודי ברלין. את הרצאותיו נשא בהתלהבות רגשית חסידית ובדרמטיות רבה שעמדו בניגוד לאיפוק המערב אירופי שבני הנוער בגרמניה היו רגילים לו, והן משכו עניין רב ופתחו בפניהם אופקים חדשים ביהדות.

במהלך 1916 ניהל רובשוב יומן שממנו בחרנו לפרסם קטעים אחדים שנכתבו בחודשי האביב והקיץ (תעודה 22). הוא תיאר ביומנו את עבודתו העיתונאית ואת ההרצאות שנשא, את הדברים ששמע מפי אלפרידה במבוס, שהייתה מורה לכלכלת בית בחוות

הצעירות בכנרת לצדה של רחל כצנלסון, את מחשבותיו ואת רגשותיו, ושיבץ שירים שכתב בשעות הלילה המאוחרות וסיפקו לו אתנחתא בין שלל עיסוקיו. הוא כתב גם על הידיעות המדאיגות שהוסיפו להגיע מארץ-ישראל ובהן סופר על המחסור הקשה במזון ובתרופות ועל המחלות שהפילו חללים רבים באוכלוסיית הארץ, והרהר באפשרות שרחל תעזוב עקב כך את הארץ לזמן מה.

הפרופסור מיינקה מפרייבורג, מורהו של רובשוב, השתדל עבורו, והוא התקבל בקיץ 1916 לאוניברסיטה בברלין כדי להשלים את לימודיו. אולם העבודה במערכות העיתונים גזלה חלק ניכר מזמנו והקשתה את חזרתו ללימודים. בספטמבר 1916 קיבל בפעם הראשונה היתר לעזוב את ברלין ויצא לנפוש בבאד קיסינגן. 'כאן בהרים ובשדות דומה היה שנעשיתי צעיר יותר ושאני קרוב יותר אל חייך שם', כתב לרחל כצנלסון, שהתגוררה שוב בכנרת עם כמה מחבריה מבוברויסק (תעודה 23). הוא סיפר לה על חייו, על לימודיו, על עבודתו במערכות העיתונים ועל הניסיונות

שעשה להירשם לאוניברסיטה בשווייץ כדי שיוכלו להיפגש. הוא שיתף אותה גם בהתלבטותו אם להציע לה לעזוב לפרק זמן מסוים את ארץ-ישראל וציין ש'אילולא דאגתי לבריאותך ואי-השקט המתמיד האוחז בי למקרא הידיעות על מחלות המופיעות ב"החרות", לא הייתי מעז להציע לך זאת'.

ההצעה עוררה ברחל התלבטות קשה. היא רצתה לצאת לגרמניה או לשווייץ ולהיפגש אתו, אך חששה שהדבר ייתפס כבגידה מצדה בארץ-ישראל ובחבריה. היא ביקשה את עצתו של אהרון דוד גורדון שהיה מעין אב רוחני לאנשי החבורה בכנרת, וזה לשמחתה עודד אותה לנסוע ואמר לה 'שלא אפחד, כפי שאני מפחדת תמיד מהחיים'¹, כך כתבה לזלמן. היא החליטה אפוא להיעתר להפצרותיו והתכוננה ליציאה מארץ-ישראל לברלין. אולם בקיץ 1917 התברר להם לאכזבתם שניסיונותיה כשלו ולכן היא לא תוכל להגיע אליו. היא הצטרפה לקבוצת הירקות שהקים ברל כצנלסון בירושלים ועד תום המלחמה הידלדל עד מאוד קשר המכתבים ביניהם.

1. 'א' גלבוע, 'שלוש עליות ואחת לנשיאות: שיחת השבוע עם זלמן שזר', **מעריב**, 10 במאי 1963.

2. **שם**.

3. רחל כצנלסון אל זלמן רובשוב, 2 באוגוסט 1916, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 82.

20. אל רחל כצנלסון, מרחביה

ברלין, 19 בינואר 1915 (תרגום מידידיש באותיות לטיניות)

רחל'ה,

סוף סוף סימן חיים. אין את יודעת, יקירתי, מה רבה הייתה דאגתי ומה רב הזמן שדאגתי. על מכתביי (ששלחתי לפי הכתובת של ורשבסקי בבן שמן ורופין ביפו), אין תשובה. והידועות הבאות מארץ-ישראל הן איומות; טלגרפתי אפוא לכתובת של רופין, והנה חזרה הטלגרמה עם רישום לקוני: 'לא נמסר'. האם צריך הוכחה טובה מזו שאת נמצאת באיזה מקום באלכסנדריה? ולא רציתי מאוד שמכתבך האחרון מבן שמן (הכתוב באותיות לעז) יישאר ללא תשובה. האם קיבלת את מכתביי? לא קיבלתי אותם עדיין בחזרה, וזה מעורר תקווה שהם הגיעו אלייך.

הרואה את, רחל'ה, אני עושה כמודך וכותב באותה צורה, אף על פי שזה קצת משונה. אמנם אינני מאמין שמכתב עברי בהכרח יאבד. אבל העצה הזאת מוצאת חן בעיניי.

מן הטלגרמה שלך אפשר להסיק שאת במרחביה. הרי עוד במכתבך האחרון כתבת שאת מקווה לנסוע לגליל, אפשר אפוא שבכל הזמן האחרון, הקשה, שהית במושבה בגליל ואת עובדת במשך כל הזמן הזה, דווקא ברגע שרבים נאלצו לנטוש את העבודה. לעתים קרובות אני מהרהר בכך, רחל'ה, כיצד משפיעה עלייך העבודה? האין את עושה דבר מה חדש, שאין אני יכול לתהות עליו? רחל'ה, אני מנסה לקרוא בין השורות של מכתבייך (אבל אלה נדירים כל כך), ואינני מצליח. יקירתי, את כותבת שמענה אותך ההרגשה שאין את יודעת מה קורה לי עתה. מבחינה מסוימת שמחתי לקרוא זאת. לאחרונה אני נזכר לעתים קרובות באותן מילים שאמרת לי בפטרבורג לפני ארבע שנים כשהכול נראה היה אחרת. זה היה בשעת פרדה. הייתה לי ההרגשה שאת מרשה לי להרגיש את מה שאני מרגיש ולומר לך את מה שהיה לי לומר – כי את חששת לחטוא: אלוהים שלח לך מתנה יפה, אדם שאוהב, הגון, צעיר ברוחו, ואסור להתכחש (אינני יודע אם אמרתי את כל מה שהיה לי לומר. דברים דומים ליוו אותי במשך זמן רב וייסרו אותי). ואחר כך אמרת לי פעם: 'אתה יודע, זלמן, אולי ניפגש שוב בעוד כמה שנים ואולי יעזור האל ונמצא זה את זה. זה בהחלט אפשרי'. זה היה מאוד הגון מצדך. אבל גם אכזרי וברור. ואם המשכתי לחיות בעולם הזה, זה היה רק בשבילך ולא משום שהייתה לי תקווה. לפחות לא רק משום כך ולא בעיקר משום כך, רק משום שאהבתי (מותר לי לומר זאת!) הייתה עמוקה אפילו מגאוותי. ה'פסיביות' שלך לא הרגיזה אותי, אך בשום אופן לא יכולתי להדחיקה. זה היה ים של צער. לספר על כך לא יכולתי, הן לא אשמתי היא? לצפות למשאלה שלך שתתגשם (כך אמנם חשתי בדברייך) לא יכולתי. זה כל כך מעליב. ידעתי שדיני נגזר. אך לא הייתה לי סיבה להגדיל את עונשי. את אמרת פעם: 'אפשר לקום בוקר אחד כאדם חדש, ולחוש שכל מה שהיה אתמול עבר ואיננו'. כמה פעמים חלמתי על 'בקרים' כאלה! ואולם ה'חלום' לא ארך. אולי רק ככל שהדבר היה נחוץ ל'מציאות' חדשה להיוולד: כלומר זמן קצר מאוד. ואז, תמיד, פשטה בי אחר כך כמיהה עמוקה, מופלאה ומפירה אלייך והיא מילאה אותי אושר. אבל מאין צמחה בי האמונה שאת לא תצליחי יותר ממני ...

חש אני, רחל'ה, ששנותייך בארץ-ישראל הן שנים עשירות במובנים רבים. הגם, רחל'ה, שאין את רוצה לספר לי. על 'ריקנות' גם אינני רשאי להתלונן. ואחרי הכול, שנינו בודדים, בודדים באותה מידה, בודדים בגלל אותה הסיבה.

רחלינו, האם אמת מה שאני מרגיש! תני לי סימן. ואם אין הכול אמת, הלוא לא תהססי לומר זאת, כשם שעשית זאת לפני שנים.

אני יודע, אילו היו נותנים לי לצאת מכאן לפני כמה חודשים והיינו יכולים להתראות, הדברים היו מתבררים מעצמם. תקוות טובות – הרי הן נחלת שנינו. אינני רגיל, רחל'ה, לכתוב לך מכתבים כה ארוכים. מלבד סיבות אחרות, גם המזרות של הצורה מסייעת לי. אני מרגיש כאילו שנינו יושבים בחושך. בחושך הרי מדברים ביתר חופשיות.

רואה את, רחל'ה, הרומאים אמרו: ברעום התותחים הלב שותק, רואה את רחל, אין הוא רוצה לשתוק. הגם שכל היתר מחריש אוזניים לחלוטין. החדשות המפורטות מן הבית, מארץ-ישראל, מכל מקום, ושפיכות הדמים המתמדת. ובכן יקירתי רוצה אני שמכתבי יגיע אלייך.

איך חיים עם כל אלה במרחביה, בארץ-ישראל בכלל? כתבי, רחל'ה, וביתר הרחבה. אם את לבדך במרחביה או יחד עם הקרובים לך. מברכה ב'הפועל הצעיר' למדתי שרובה [ראובן כצנלסון] עדיין בארץ, אבל ברחובות. האם גם פריידקה נמצאת אתך? היש עתה עבודה במרחביה? האם היא קשה עלייך? מה המצב באשר לכסף ודברי מזון בקולונייה? היש לך קשר כלשהו עם בוברויסק? מה מצב האחים שלך, בנוגע לצבא? מקווה אני שלא אבר[שה כצנלסון] ולא שמ[ואל כצנלסון] גויסו. נכון?

לאחר שלושה חודשים שבהם לא קיבלתי מכתב מן הבית הגיע לפני שבועיים מכתב. אברמל [רובשוב] נתקבל למכון הפסיכונירולוגי ועל כן שוחרר לפי שעה משירות צבאי.

לצאת מכאן אי-אפשר, הגם שכבר הייתי רשום באורח ארעי בציריך. כשאפשר, וככל שנותרים לי זמן ושקט פנימי, אני מנסה להתעמק בספרים. אך רק לעתים רחוקות הדבר עולה בידי. הבית היחיד של מכרים הוא זה של אֶמָה הורוויץ [אסתר זמורה] (מן הסתם את זוכרת את השם). היא התחתנה לפני חצי שנה ובעלה, קצין גרמני, נפצע קל וחזר משדה הקרב. ולעתים קרובות, כשאני יושב אצלם, אני מהרהר בך בבית של ה[ניה] רוזינווייר [יבנאלי] ... רחל'ה, את תכתבי בקרוב. מן הסתם כתבת מיד לאחר שקיבלת את הטלגרמה ששלחתי היום למרחביה. אבל תשיבי במהרה גם על המכתב.

שלך

ז'

רחל'ה, כתבי גם מי ממכריי נאלצו לגלות מארץ-ישראל. אלוהינו הישן יגן עליכם ועלינו.

21. רשימה מן הפנקס

ברלין, כ"ט בשבט תרע"ה, 13 בפברואר 1915

על הפטריוטיות

ר' בנימין סאלניק מביא בתוך השו"ת שלו את דברי הרא"ש [ר' אשר בן יחיאל]: 'ויראה לי דכל מיני מסין – מידי דנטרינותא ניהו; כי הן השומרים אותנו בין העמים. כי מה תועלת יש לקצת העמים בנו לשמרינו ולהושיב אותנו ביניהם אם לא בשביל הנאתם, שנאותים ממנו במסים וארנוניות' (משאת בנימין, ס' ג). זרים אנו, לגור באנו. הרי צריכים אנו לשלם שכר דירה.

מה עושים 'העמים' בהמסים והארנוניות שלנו אם משתמשים בהם כהוגן או שלא כהוגן, להנאתנו או לרעתנו, ושמא יכולים אנו להביא עוד 'תועלת' להעמים גם מלבד תשלומי מסים וארנוניות. מה לנו ולכל אלה? כלום חיים אנו את העמים יחד את חייהם המדיניים? כלום אין אנו 'עם לבדד ישכון'? אלא מה, בנכר אנו ו'בשכנות' אנו גרים. 'העמים הושיבו אותנו ביניהם' – והרי אנו משלמים. 'את אשר לקיסר – לקיסר'. ור' בנימין הנ"ל מזרז רק את הקהילות שיהיו הם זהירים בתשלומי מסים משום שחובה מוסיף להם. הצדק עם העמים הדורשים זאת ומן הדין והיושר הוא שנשלם בעין יפה כי שכר דירה ושמירה הוא.

והרי אני נתקל בזיכרוני בתעודה אחרת, מאוחרת הרבה מזו של הרא"ש, שנכתבה לפני שלושים וחמש שנה בערך. ברוסיה יצאה הפקודה על דבר עבודת הצבא הכללית, והברון יוזל [יוסף] גינצבורג פנה מעל עמודי 'השחר' ב'מניפסט' לכל יהודי הארץ לבל ישתמטו ממילוי חובתם זאת, וידקדקו בזה לבוא כולם למועד. וסמולנסקין הציג לפני הקוראים את הברון ויפרש את ערך קריאתו זאת. והטעמים הם – נסתום פיות משטינינו ומקטרגינו. שם, 'בחלונות הגבוהים' חורשים רעה עלינו, הצוררים טווים עלילות וקולם עלול להישמע. אל נא ניתן יד לאויבים. והעם הכיר וידע – גזרה היא רעה ומרה: אין זה לא מן הדין ולא מן היושר. אבל מה לעשות? בגולה אנחנו, נכון ראש ונסבול. ואם לא יהיו נשמעים – יורע עוד יותר. היחידים אמנם התאמצו עד כמה שאפשר' [-] את רוע הגזרה' – אבל העם בכללו הסכים. 'עור בעד עור'.

ושלושים וחמש שנה עברו. ומכל העברים עולה הקריאה: ה מ ו ל ד ת בסכנה. והחזיקו שבעה בנים למשפחה

יהודית אחת בכנפי שבע ארצות שונות ויקראו: מולדת. אין זו רק חובה אזרחית, במובנו של הרא"ש, כלום זרים
 אנו כאן? ואין זה משום 'למה יאמרו' בלבד, אלא באמונה ובלב תמים. והרי ה'מתנדבים' יוכיחו, והרי כותבי
 העיתונים יוכיחו. ורגע אחד נדמה כי כל האמטיות הלאומיות הודפו כמו מוץ לפני רוח הדמים. נתפוצצה האומה
 לרסיסים רסיסים וכל רסיס ורסיס מדבר בשם עם אחר ובשפה אחרת, ולוחם נגד חברו בהתלהבות ולתיאבון. מה
 זה, מחול שטן של הגלות! האומנם נתבדינו? האומנם הלכה חמורך, טרפון?
 ואיככה זה צעדנו כל כך 'קדימה'? מה נשתנה? ובמה הקולר תלוי?

חיילים יהודים מצבא אוסטריה בבית כנסת בווינה בזמן מלחמת העולם הראשונה

אכן, הרבה נשתנה גם מבפנים. במובנים מרובים – אין אנו כבר 'עם לבדד ישכון'. מיום שפרץ הגדר בינינו
 ובינם – גמלה התשוקה בלבות רבים להיכנס לפני ולפנים של החוץ ולהתבצר שם עד כמה שאפשר. ובמידה שרבה
 הריקניות וחוסר התקווה בפנים – גברה התשוקה. המכשולים רבו, אולם גם החשק ללחום בהם רב יותר.
 והמלחמה עצמה גררה עוד את התיאבון. ומתוך שלא לשמה באו רבים לשמה.

אולם מלבד השינוי שבפנים נתהווה שינוי חשוב מבחוץ, ומי יודע אם לא זה הוא עיקר: רבה הדרישה. לפני
 – הסתפקו הם בזה שאנו שילמנו מסים שהכניסו סכום כזה וכזה לתוך אוצר המלך וכזה וכזה לתוך אוצר העיר
 או השר – ודי. וכשהם הסתפקו – בוודאי שהיו מסתפקים גם אנו. והלכך גם היינו שוכנים לבדד, במובן הציבורי
 והלאומי. כי הא בהא תליא. אולם הפרינציפ הממלכתי הלך וגבר וכבש את החלקים שבתוכו. לא רק בממונם אלא
 בגופם, צריכים ה'אזרחים' לשלם. ועכשיו הולך פרינציפ ממלכתי זה וכובש את הכול ומשעבד לו את כל העולם
 הרוחני – עם כל קנייניו. הדרישה גברה עד למעלה ראש. אמרו – הבה ממון – ושילמנו, הבה בנים – ואנו הידקנו
 את השפתיים ונתנו גם בנים. ועכשיו קורא הקול: הבה התלהבות, הבה אהבה, הבה 'שטימונג' [מצב רוח], הבה
 שירה פטריוטית ומאמרים ראשיים והתמכרות ציבורית – ואנו נשמעים וזוחלים על ארבע. ופורעים, ופורעים ...

ומה נפלא הוא כוחו של אינסטינקט החיים הבהמי אצל אומתנו המלומדת בנתיבות העקלקלות של הגלות. ככלב מוכה זה המכיר היטב את אדונו ושיגעונוותיו והחש תמיד מראש מתי ואיך ירים האדון את מקלו, והריהו אף להסתתר בעוד מועד ובמזמוטי חיבה לרכך את זעמו למפרע – ככה האיצה אומתי, עוד בטרם חקרו החוקרים והבינו המעיינים – למלא את רצון האדונים על צד היותר טוב ולהפיק רצון... זוהי גזרת הקיום של ישראל בגולה. ולא רק בתוך היהדות פנימה האשם תלוי. יזכרו נא זאת כל מקטרגי האומה וגם כל הבאים להשתתף בבניינה וב[-] אל זאת לב. כי הולכת דרישה זו מן החוץ הלוך וגדול, ואחריתה מי ישורנה.

22. קטעים מתוך יומן אישי

ברלין, 9 בפברואר-11 בספטמבר 1916

יום ז 9/II 1916

ב'הרונדשו' האחרונה נדפס מאמרי 'בונדיסטישע בעדענקען' [Bundistische Bedenken ב-2 בפברואר 1916]. אסתר [זמורה] משבחת. גם הרמן, מאיר, ברוך [קרופניק] וכו' מהללים. קטיה [רובשוב] תהא כועסת, לו בכלל היתה כאן קאטיע! כל כך אתגעגע עליה. היום כתבתי ארוכות הביתה דרך הגב' עפשטיין. ביקשתי שיבקשוה לכתוב לי. האומנם תהא כועסת אולם הלוא הצדק אתי ואכן נרג[ע]תי בקראי. נחוץ בכלל להכיר את כנסת ישראל באשכנז עם 'יהדותנו' לא מלבר אלא מלגו, אם דבר זה בכלל נחוץ וכדאי הוא. [...]

יום ז בבוקר 19/II

יש מכתב מ[מאיר מ]לונדון. שנה עכורה הייתה, הוא מתאונן. ולמי שנה זו מתוקה היא? אפשר ייסע עכשיו למדינתנו – צעירי ישראל מי יתנה צרותיכם? גם פינקלשט[יין] הפבא"י שם – הוא משבח את ה'בונד בעדענקען'. מאין נודע כי אני הוא ה-S?

תמול בערב בבית אליאסב[רג] הכריחני הד"ר בובר להבטיח לו כי אכין בשביל ה'יודע' עד יום ה' הערה. הצעתי לפניו את 'הפטר' החס של האסימילציה המדינית, כלומר: ייחוסה והאנלוגיה בין היום לבין יהודי בורדו ואביניון בימי המהפכה הצרפתית. סיפרתי בקצרה. הוא הבין והאשיר. אבל ביקש עד ה' דווקא ואין אני יכול להחיש בכתיבה. בן-לילה נתארך הדבר במוחי למאמר שלם ובובר צריך להערה קצרה – נראה. אתאמץ לקצר ברעיוני ולמהר בכתיבה לבל איאחז בדאי בעיניו. תמול היה הוא מצוין – לו היה לי זמן, מילאתי בוודאי – על משכבי בלילה, בייחוד בבוקר הכול כה בהיר והמוח אינו פוסק לעבוד. וכשהנך קם, ואחר כך, אצל השולחן, לפעמים יש מעין טמטום, ולפעמים כאילו 'יונים' שנסו מן הכלוב' של פֶּרֶץ. מארץ-ישראל אין כלום.

יום ז בלילה בשעה השלישית 27/II

כבר שני ימים מתארכת כאן הגב' במבוס. היא הייתה מורה אצל הפרמה [חוה] של חנה מייזל שבכנרת ביחד עם ר[חל]. [...]

היא סיפרה לי מימי היות ר[חל] מורה שם. היא הייתה זמן מועט גם מורה שלה. ר[חל] למדה שם עברית גם ניהלה הביבליותקה. השפעתה הייתה מרובה. היא דרשה לרבות השעות בשביל העברית. במבוס רואה בזה סימן לא טוב בשביל המטרה לעשות אותן לאיכרות פשוטות. כל הסכסוך לא היה ידוע לי. ניסיתי לבאר לבמבוס טעותה. ישבנו עכשיו שעות הרבה יחד. כמדומני אמרתי לה אף דברים בלתי נעימים. אולם היא הרגישה כבר כי בדבריה הסבה גם לי צער והרי אנו 'קוויט' – והאסון הוא אותו שיש אצל כל בני אשכנז [גרמניה] שעולים לארץ-ישראל. במובן הרוחני הרי הם נשאים שם זרים ובודדים. אינם משפיעים ואינם מושפעים והלכך אינם מבינים את אשר לפניהם. את החיים הרוחניים – שאין הם מכירים – הם חושבים לרוסיים וגם לפרניציים וניהליסטים – ואין

לטפל בהם. ואינם רואים כי בלעדם אי-אפשר להתחיל בארץ-ישראל כלום והלכך – התהום. במבוס אמנם על פי דבריה רחוקה מפרינציפים מוקדמים. קצת שונאה אותם. מן הנקל לה להיות מושפעת. אולם העולם היה רחוק ולהשפיע לא היה למי. להתרועע עם ר[חל] – כפי הנראה החיים הקולטוריים העבריים עצמם עמדו באמצע בתור מחיצה ואולי איזה דבר צדדי אחר עיכב. חבל שגם עם מייזל אין ר[חל] מתרועעת. בינתיים הרגשנו בדבריה: ר[חל] מרגישה את עצמה 'ערביטערט'. כמחט בבשר החי! האומנם ככה ואנוכי לא הרגשתי? נחוץ לשנות את המצב. אבל כיצד? המלחמה עדיין נמשכת, נמשכת עד לאין סוף. ולא עוד אלא מי יודע מה ייוולד – לפעמים אני מאשים את עצמי על כי אין לי אמונה בחיים וקצת פחד מפני החיים עצמם. מתיירא אני לאחוז בהגלגל ולסובבו כחפצי. מתי אעשה לגדול, שאינו מתיירא מפני אחריות?

6/III 16

[.....]

בימים האחרונים הרביתי לכתוב. יותר מכפי הרגיל וכפי הצורך. ההערה בשביל ה'יודע' נתארכה, כאשר יגורתי, ואחרי כל הצמצום יצא מאמר שלם. מקומות אחדים נחשבים גם בעיני למוצלחים. אולם בדרך כלל לא ידעתי מה לעשות. להערה ארוך יותר מדי, למאמר אינו גמיש ואינו כמדומני ראוי. מה גם כי בשביל החוברת הא' יש כבר מאמר ממני על דבר 'ועד הארצות', חשוב הרבה יותר. בובר זירז ואשלח. והנה מצא הדבר בעינו חן מאוד. דיבר לי הרבה קומפלימנטים. ולא עוד אלא השאיר את 'ועד הארצות' בשביל השנייה והכניס את זה. גם את השם השאיר וחבל. בייחוד אני מצטער על אשר הוא מבכר את זה על 'ועד הארצות'. מלבד זה הוא דרש ממני רצוניה על דבר

אסתר (אמה) הורוביץ (בשורה השלישית ראשונה משמאל) בחברת ידידים בברלין, 1913.
בשורה השנייה ראשון מימין בעלה לעתיד משה זמורה, ראשונה משמאל אחותה ז'ניה הורוביץ (בלומנפלד)

המאסף הארץ-ישראלי 'בשעה זו' שנתקבל ימים אלו. הרגשתי חובה מוסרית לספר על זה ב[-] ואכתוב. יצאה לא רצויה אלא מילים אחדים על כל העניין של ספרות ארץ-ישראל בימי המלחמה. בריל כצנלסון וכל כנרת עמדו לפניי בכתבי. בירכתי עליהם! גם זה נתקבל ונכנס לתוך דברי החוברת הראשונה. היום הקריא בובר את המאמר הראשי לפני הרמן מאיר. לא הייתי באותו מעמד. ומאיר מהלל. כל כך היה בי לבי תוסס, על שמא יכתוב רק על דת וסוד ויעבור את הגבול. ויהא מאמר יפה אבל לא 'לזונג' ולא אמת ולא מבוא לזה שבאים עכשיו ליסוד. כנראה טעיתי והרי אני שמח – בייחוד מהללים את ה'גלוסה' שלו.

10/III בלילה

שב אני מאסתר [זמורה]. ימים אחדים חלתה מחלת האינפלומנציה [דלקת]. יצאה לשם כך לפנסיון מיוחד. התחלחנו שמא יסכן זה את כל מצבה. אולם פחד שווא פחדנו. עברה האינפל[ומנציה] שרק קלה הייתה, וכפי הנראה גם השפיע זה לטובה על מחלתה העיקרית. שעות אחדות ישבתי לפני וסיפרתי אודות ר[חל]. לא הייתה עדיין מעולם ההזדמנות לתאר את ר[חל] לפני איש. גם עצמי לא נכנסתי בצירי הסרטוטים האופיים. קשה היה לי לפרט. לפעמים הרגשתי כי הולך אני סחור סחור. היא שמעה 'כאפרכסת'. אמרה לי כי מעריצה היא את ר[חל] – לדבר אודות ר[חל] לא יכולתי – אולם לפני א[סתר] עלה זה בנקל. לכתוב אפילו בשביל עצמי לא נקל. בדרך כלל נחוץ היה לי על כך מחברת מיוחדת.

תמול הרציתי אשכנזית בה'יונג'יודע' על דבר פרץ. 'דייטשע שפראכע – שווערע שפראכע [השפה הגרמנית – שפה קשה]! – הצעתי לפני יעקבסון לכוא בדברים עם ה'זיד-דייטשע מאנאטסהעפטע' כדי להוציא חוברת מיוחדת 'פלשתינה', בנוסח החוברות סקנדינוויה, איטליה, רוסיה, אוסטיודען (אבל לא כזו!) וכו'. הדגשתי: לא פלשתינה העברית אלא פלשתינה של עכשיו, עם מאמרים של מומחים על דבר כל חלקי החיים ומניעיהם בארץ, לרבות הערבים הבדואים, הערבים הנוצרים, המיסיון, המקומות הקדושים וכו' וגם על דבר היהודים הן היישוב הישן והן החדש. נחוצה רק שתהא ההערכה בידינו. והמטרה, כלומר הרושם הכללי שצריך להישאר מכל החוברת, ושאליו נהיה שואפים, יהיה – אכן, המעט אנחנו בארץ, אולם המשובח והעתידי במובן הקולטורי, וכי אם לא על דבר הסטטיקה ידובר אלא על דבר הכוח האירופי הפורה, הרי כך אלה המעט באים בחשבון. מובטחני, כי על ידי עריכה נאותה אפשר על דרך האמת האמתית להצליח וליצור רושם שכזה. [...]

בובר רוצה במאמר ארץ-ישראל בהכרח. טוב גם מאמר שנכתב בארץ-ישראל. שמא יש עניין בתרגום אחד המאמרים מ'הארץ והעבודה'? כדאי לעיין. באים בחשבון מאמריהם של א"ד גורדון, [ישראל] שוחט, ואולי גם ברנר ב'הפועל הצעיר', שהיה מיועד בשביל 'זכור'.

[.....]

30/IV

על פי פקודה מגבוה הסיבותי את אצבע שעוני לשעה שלמה הלאה. כיצד ממהרים בני אדם עכשיו לאחר את זמנם ולדחות את השעה! כבר הרגלנו לקיצור אכילה ושתייה ולמיעוט מלבושים ורחיצה בבורית, ועכשיו נקצר גם בזמן – ומתי תיגמר מהומה פראית נוראה זו! הלוואי רק והחלום הנורא על דבר אמריקה ייבטל ויעבור כלא היה. זה כמה לא כתבתי בפנקסי. אף כי הימים אינם חולפים בלי רושם, וכדאי בכל ערב להשאיר עקבות כאן. אולם כלום זה הדבר האחד שאני צריך לעשות ואיני עושה? מה זה היה לי? וגם מכתבים כמעט שאיני כותב לגמרי. מרגיש אני, כי אין לי דבר קשה ככתיבת מכתב ואפילו מכתב פשוט ונחוץ. והריני חייב תשובה מכל עבר, ופרובלמת המכתבים כבר הייתה למעמסה.

אולם בכתיבה בכלל איני מתעצל כלל. מדוע אחז בי בולמוס הכתיבה הזה? רוצה אני לבלי לכתוב כלל. הולכת שנאתי למאמרים שאני לועס לרגלי עבודתי בהרונדשוי ומתגברת. ולמרות זאת אני כותב כל כך הרבה בשבועות האחרונים. [...]

16/V 16

נחוץ שתבוא ר[חל] הנה או שניועד יחד בשווייץ. מוצא אחר אין. נלאיתי לתעות במחשכים ... מאמין אני בכוחם של החיים, אבל רק כשהם חיים אמתיים, ולא חיים של נייר, מה גם כי גם אלה עכשיו אינם. בלעדי

זאת הולכת הסכנה שמה וקרובה, אל אלוהים יודע מה ייוולד. הנה בלקינד הלוא בא משם. גם גב' מאיר באה, הרי שנסיעה כזו אפשרית היא!

[.....]

26/V 16

שב אני מקפה. במקרה מצאתי על השולחן 'אוסטעווע וועסט' אחרון ומאמרי על דבר מלחמת שלושים השנה בתוכו. אנוכי עדיין לא קיבלתי. בכל פעם שאני מוצא דבריי נדפסים הרי אני אומלל ממש! כמה זהירות וכובד ראש, ממש מונה אותיות וחושב על מילה – טרם שנדפס. ואחר כך – מה הועלתי? תבן לעופריים?

[.....]

3/VI 16

[.....]

נוראות מספרים עיתוני ארץ-ישראל. אם נגד הארבה אפשר ללחום ונחוץ להישאר שמה כדי ללחום; אם גם המלחמה גוזרת על יושבי ארץ-ישראל להישאר על מקומם, הלוא המחלות המידבקות וטיפוס הבהרות – כשרופאים אינם ואלה שישנם נופלים כזבובים-חללים חדשים – גוזרות אחרת. יודע אני כי את אשר אני רוצה בשביל ר[חל] אין זה תירוץ בשביל הכול וכי לעזוב את ארץ-ישראל אסור. אולם יותר אין אני יכול להסכים לישיבת ר[חל] בארץ. זהו כבר קצה הסכנה.

[.....]

24/VI

שב אני עכשיו מהרצאתי השלישית ב'היסטוריה העברית' באגודת פרץ. בתור מבוא הקדשתי שלוש הרצאות לפרק השני, לתולדות 'ההיסטוריוגרפיה העברית'. בראשונה דיברתי 'מצונץ עד גרץ'. היום על דבר 'מגרץ לדובנוב'. לא מן הנקל היה היום לבאר את שיטתו של דובנוב וחבריו. אולם אם לשפוט על פי הרושם – הקלעתי אל המטרה. בכל אופן ככה דעתו של הרמאן, ששמע היום גם הוא. הבטחתי בהלקצייה [בהרצאה] הבאה לדבר על דבר התקופה החדשה, זו שאחרי דובנוב והתסיסות החדשות. היעלה זה גם בידי? להתווכח עם דובנוב רוצה אני מאוד, אולם בקורס שכזה אין המקום מתאים. והרי אני מעריך באמת את רש"ד [שמעון דובנוב]. וחלילה לי מנגוע בו, אף כי הדגשתי היום צדדים אחדים (אין גלות וכו') שאין אני יכול לעבור בשתיקה, וכבר היום דרשו שאבאר את ייחוסי לתאוריה זו. – נראה ונחוץ עוד לחשוב על זה. מספר השומעים הולך ורב והישנים נשארים כולם. והאמת – פרקים אלו משביעים לי קצת עונג וממתיקים את מרת השעה.

[.....]

5/VII

אֶת רְעוּתִי מְצֹאֲתִי עֲצוּבָה
וַיִּתֵּר בְּקֶרְבִּי הַלֵּב
תוֹגְתִי מֶה קִטְנָה וְעֵלּוּבָה
מֶה שֶׁשׁוֹן, מֶה יָגוֹן, מֶה כָּאֵב?

אֶת רְעוּתִי מְצֹאֲתִי עֲצוּבָה
וְאֶקְטֹן בְּעֵינֵי מָאֵד
וַיִּקַּל בְּעֵינֵי יָגוֹן
וּשְׁשׁוֹנִי וְאֶסוֹנִי אֵין עוֹד.

אֶת רְעוּתִי מְצֹאֲתִי עֲצוּבָה
אֵין יָקֵד בְּקֶרְבִּי הַחֲלוּם?
מֶה תִּקְוָה, מֶה עֶצֶב, מֶה חַיִּי
רְעוּתִי עֲצוּבָה הַיּוֹם!

[.....]

13/VII

האושר היחידי עדיין שעוד ישנם אי ש י ס בעולם, בעולמנו, בעלי מחשבה ומרץ ורצון ולב. אחד מהם הוא בובר, וטוב מאוד שישנו בעולמנו. שני ימים הנהו מתארח כאן. מהפנהיים שב מלא וגדוש ומנוחתו – זו המתנה המצוינה שכה נחוצה לרצון ועבודה – יתרה היא. סרה העייפות, והרוח של קפה. ויתגדש ויתנער. במשך שני הימים שראיתיו שעות רבות וצרופות נתעוררו שוב המון הצעות חדשות בשביל ה'יודע', ומחשבות בכלל. הרבה הצעתי לו והוא כמעט את הכול קיבל. דורש הוא ממני הרבה יותר ממה שאני יכול לתת וזה מעליב ומעציב עד מאוד. והוא דורש במפגיע ואני נכנע ומבטיח. והלכך אני עוד יותר כועס על עצמי.

שלחנו היום טלגרמות להרבה סופרי חו"ל עם הצעות ספרותיות. שמח אני מאוד כי הכנסתי את גורדון, [ברל] כצנלסון ועוד אחרים.

[.....]

26/VII

היום בערב עלי לנאום בה'הרצילקלוב' ביחד עם K.J.V [Klub Jüdisches Volksheim]. נאום ליום מיתתו של הרצל. זה יהיה הנאום היחידי בברלין והלשכה עשתה לו פרסום רב. כבר מדברים על אודותיו ימים אחדים והמזומנים מרובים הם. ואני מלא פחד ורעדה שלא ידעתי דוגמתם בנאומים אחרים. והעיקר משום קושי הלשון. כשהבטחתי – חשבתי לדבר בפני צעירים אחדים של ההרצילקלוב וכוונתי לדבר על דבר 'חשבונה של משיחיות' והרצל בתור [א]חד ממשפחת המשיחים. אולם העניין נתרחב. ושפתי האשכנזית כל כך 'בלתי נקייה' וסידורי רע. השם ירחם!

26. שלוש אחרי חצות.

נאמתי. אסתר [זמורה] הייתה מאושרה והלכך כבר כדאי היה. מדוע אין ר[חל] יכולה להשתתף בחיי עכשיו. הלוא כפליים ישקלו חיי. הלשון הייתה כמובן מסורסת. לו דיברתי בשפה שאני מושל במכמניה! גם בנוגע לתוכן לא הגדתי את הרבע מזה שרציתי ושהיה מוכן בפתקתי (בצלחתי – לא הוצאתי כל פתקה. אסתר אמרה לי, כשראתני אף בלי רשימה ביד חשבה: חוצפה היא מלפניי, ואכן פחדה כאם על עוללה. אולם אחרי רגעים אחדים מצאה את הביטחון ותאזין רב הקשב). אולם מכל צד מרבים להלל. מאיר, מוריץ, הרמן וכו' וכו'. אנוכי בכל זאת החלטתי לבל לישא לי יותר נאום באשכנזית טרם שאדע את השפה על בורייה, בלי נדר! השומעים היו מן המובחרים. הצ"ב [הרצילקלוב] הזמינה את המשובחים ויבואו 'אנע אין אנע'. אומרים כי הבינו כולם. אגב [-] אלו עברתי על כל הרציל. 'מוישעל' הרי זה מצוין!

[.....]

8/VIII

ביקשתי הרשאה לצאת והרי היא כבר עוברת מלשכה ללשכה. איפה אמצא כסף? עדיין לא חשבתי כהוגן על זה, כי לא ידעתי עד כמה עולה עכשיו ישיבת קיסנינגן ביוקר. אולם נחוץ שיימצא – אסתר נוסעת מחר בבוקר לבריקנוי – שיחה זו על דבר מוריץ שמסרה מרת הורוויץ לו גרם לי כאב לב. די במה שיש ומה שמחויב להיות ולמה עוד לעלילות שווא. יש 'בין הזמנים' ו'בשעה זו'. קובץ ב מארץ-ישראל. קובץ ארץ-ישראלי עכשיו טעם מיוחד לו. ו'בשעה זו' קובץ משובח שאין אנו מפונקים בכמו אלה, גם מלבד הכי. קולטורה עברית יש להאנשים הללו, שכולה עברית היא. הסוד של 'עם לבדד' ובזה כוחם ובו ננצח.

מדוע אלי נפשי תשתוחח זה ימים מספר עד מאוד? כאילו לבי בצבת.

על פי הצעתי בא בה'יודע' האחרון הפרק על דבר 'הפרוצסים של ההיסטוריה החדשה' לדובנוב. לא מפני שאני מסכים לכל דבריו, אולם ברובם הנם קולעים מאוד אל המטרה. ולענייני זה נחוץ. שמח אני על זה. הישמח גם דובנוב? עכשיו מתכוננים ל'חבורת אחד-העם', לחג יובלו. בובר דורש במפגיע מאמר ממני על דבר אחד-העם. לא אכתוב. רוצה אני פעם לשוחח על דבר אחד-העם אולם דבריי אינם זר של פרחים ואינם מתאימים ליובל כלל. ובכלל אין אני יודע אם אני הוא האיש ועכשיו היא השעה לכתוב נגד אחד-העם. בובר יכעס – אולם כמדומני, כי אין לי רשות לכך.

[.....]

11/IX

אין המילים יודעות לא לכסות ולא לגלות. וכשהן מגלות – הרי
הן מעורות בבהירותן. ואת אשר אינו מתבטא כלום איננו? ואין הוא
יכול אז למלא את הלב על כל גדותיו?
ביום ו בערב כיחדתי לנפשי וככה שרתי:

אֶשְׁרִי לֹא לִי הוּא
וְאִם לָרָגַע גִּנְבְּתִיהוּ
הַמִּלָּא אֶת נַפְשִׁי הָרַעְבָּת?
צֶל גָּאָה אֲנֹכִי
גְאוּנִי זֶה כָּחִי
אִי־אֶפְשָׁר בְּגִנְבָּהּ!

וכעבור שעות אחדות וכבר התפרצה האמת מבעד ל[-].

וְאִם יַחֲדִי נִשְׁאַרְתִּי פֶלֶם לְבָדִי אֲנִי?

מרטין בובר, 1916

23. אל רחל כצנלסון, כנרת

באד קיסינגן, כ"ח באלול תרע"ו, 26 בספטמבר 1916 (תרגום מגרמנית)

רוחל'ה יקירתי,

עלה בידי לעזוב את ברלין לזמן קצר מאוד ולצאת למקום מרפא כדי לנוח קצת ולהתקרב אל הטבע. כאן, בהרים ובשדות דומה היה שנעשיתי צעיר יותר ושאני קרוב יותר אל חייך שם. רגשות הגעגועים הישנים, שאינם מרפים ממני גם כשאני נמצא בקרב חברים וגם בעבודה מאומצת, גברו עליי עוד יותר. היום אני יודע לבטח מה שידוע לי כבר מזמן. פגישה יכולה הייתה להבהיר לנו הכול, ומכתביך האחרונים, שקיבלתי אותם לאושרי, שכנעו אותי עוד יותר שהבהרה כזאת ופגישה כזאת אכן כה נחוצות לשנינו.

הפרטים של חיי היום יום, שלי ושלך, ידועים לנו פחות מאי-פעם. אבל אני חש ומאמין שהקרבה הפנימית ההדדית נותרה נאמנה כשהייתה ולימים תהיה לכוח חי. ודווקא משום כך פועלת עליי אי-הידיעה ביתר שאת. העלמה במבוס סיפרה לי מעט על חייך (החיצוניים) בכנרת ובתל עדש. ברור לי כמה עליי להוסיף או לגרוע מן העובדות שהיא מסרה לי כדי להגיע לאמת. אין היא מבינה דבר בקשר אלייך ואף לא מכל מה שראתה שם. ועם זאת ידעה לספר לי הרבה עלייך. וכה צר לי שאת עצמך, במכתבייך המעטים שבכל זאת מגיעים אליי, אינך רוצה לספר דבר על עצמך, על עבודתך, על הרגשותייך.

ב'בין הזמנים' אף קיבלתי דרישת שלום עקיפה קטנה על עבודת הגנות שלך. בלקינד סיפר לי ביתר פירוט כיצד נראים הדברים בכנרת, ולאחרונה נודע לי מפי ידיד טוב שלי, מר י[וסף] זלצמן, שהיה בקיץ 1914 בארץ-ישראל, ששוחח אתך ערב שלם בכנרת על משק הפועלות. הכרחתי אותו להיזכר בכול ולספר לי, והוא אכן עשה כך. רואה את, רוחל'ה, כיצד עליי לחזר על הפתחים?

בהביטי לאחור על השנתיים האחרונות, הן נראות בעיניי כנצח. בתחילה קיננה בי ההרגשה שיש לקבל את הזמן חסר הטעם הזה, ככל שיתמשך, באורח פסיבי, כאילו היה לילה. צריך לסגת לאחור, להמתין, וכשכל זה יעבור, להתחיל מחדש במועד שבו הדברים נפסקו, ביולי 1914. לכלול את השנים הללו במניין החיים – נראה לי רעיון

שווא. כל ההגבלות החיצוניות הוסיפו להרגשה הזאת, שהרי הלכה למעשה אי-אפשר היה להתחיל בדבר כלשהו. הסתגרתי אז בספרייה היהודית הקהילתית וביליתי שם את כל שעות היום, במשך חודשים, יום אחר יום, והפסקתי לעשות כן רק כשהתנאים החומריים, הכספיים, שבמשך הזמן הזה מעולם לא היו טובים, הכריחו אותי לעשות זאת. לימים, כשהצרה הזאת התקרבה יותר ויותר, הייתה הפסיביות הזאת צריכה להיכנע למציאות. עשיתי אז מאמצים לנסוע לשווייץ. את ביקשת אותי 'לחשוב על עתידנו'. הטלגרמה שלך אף הביאה לי נחמה ותקווה. אף קיוויתי שבשווייץ תזדמן אפשרות לפגישה בינינו. ואולם כל ניסיונותיי עלו בתוהו. הוחזרתי ולא יכולתי עוד לחשוב על נסיעה. אך ניתנה לי, לאחר זמן קצר, האפשרות להמשיך בלימודיי כאן. ואולם אינני יכול לנצל עכשיו הרבה את האפשרות שניתנה לי, כנראה גם לא אוכל לעשות זאת כל עוד ה'מהומה' לא תבוא אל קצה: הסטודנטים שאתם עליי לשתף פעולה אינם מרשים זאת. ובינתיים נעקרתי מזמן מלימודיי. הרי ידוע לך שמאז חנוכה אני פעיל במערכת [ה'יודישה רונדשאו'], ומאז שיוצא Der Jude – בשתי המערכות. בלי לשים לב – נסחפתי ואני טרוד מאוד. לעתים נדמה שהשנים הקודמות של וילנה קמו לתחייה, אבל עכשיו באורח בשל יותר, משמעותי יותר ואחראי יותר. בשביל האוניברסיטה, שממילא, כאמור, היא פתוחה לפניי רק באורח חלקי, נשאר זמן מועט בלבד בין כה וכה, ובשביל עבודותיי בספרייה – עוד פחות. כך מן הסתם יימשך המצב במשך כל החורף. מכל מקום אין לדבר על סיפוק. כשידידים מנסים לשכנע אותי שעבודתי במערכת היא למעשה המשך העבודה בספרייה, הריני יודע עד כמה מוטעית גישתם. אני גם יודע שלרוב אינני יכול להתמודד עם הדרישות שמציבים לפניי. ואילו הייתי מתמודד עם זה, הרי את מיטיבה לדעת ממני שאין זה הדבר הנכון, משום בחינה. רחלניו, את יודעת מה שחסר לי. ידידתי היקרה ביותר והכנה ביותר! יחד אתך גם החיים שאני מנהל עכשיו יכלו להיות חיים מאושרים.

עוד מילה, רחל'ה, על ידידים. מידידים ותיקים אני מנותק לחלוטין. מקטיה [רובשוב] וכן מהוריי אינני מקבל כמעט מכתבים, אולי פעם בחצי שנה. מכריי הטובים הם לרוב אלה שפגשתי בהם במקרה, מתיידידים ונפרדים. מאיר, הרמן, אותם את מכירה. בית הידידים שאני מבקר בו לעתים קרובות יותר הוא ביתה של אסתר. מזה כמה שנים אסתר היא הגברת ד"ר זמויך. זה יותר משנה שאסתר חולה ולרוב רתוקה למיטה. בעלה [משה], ידיד יקר שלי, חזר מן המלחמה פצוע, בדרגת סמל. נזדמן לי כמה פעמים לדבר עלייך עם אסתר. היא שואלת תמיד לשלומך ושולחת ד"ש. כשאני יושב ליד אסתר אני מרגיש כאילו את יושבת בבית של ה'ניה [יבנאלי] בבן שמן.

רחלניו, אני כותב לך את כל אלה כדי להיאבק נגד האפלה המפרידה בינינו. גם את, רחלניו, כתבי יותר, גם דבר של מה בכך, פרטים. שנינו צריכים לחתור אל הבהירות. וכל עוד אי-אפשר להתראות צריך לעשות זאת באמצעות מכתבים. החדשות של מחצית השנה האחרונה מטרידות במיוחד. האם ליעץ לך לעזוב את ארץ-ישראל בתקופה הקשה הזאת, גם אם אינך יכולה לבוא לברלין? אילולא דאגתי לבריאותך ואילולא אי-השקט המתמיד האוחז בי למקרא הידיעות על מחלות המופיעות ב'החרות', לא הייתי מעז להציע לך זאת. ואולי אפשר יהיה לבוא לא רק לשווייץ אלא גם לברלין?

רוחל'ה יקירתי,

דרישות שלום מקרב לב לידידייך בכנרת ולברל [כצנלסון]. הייתי שמח מאוד לו קיבלתי מכתב מפורט ממנו. האם קיבל את הטלגרמה של בובר באמצעות טהון?

שוב כתבתי על שיין. לא מזמן מצאתי את שמו ב'ייברייסקאיה ז'יזן', בדוח על אספת מורים. הוא בריא אפוא וחופשי והעובדה שאין הוא כותב נעוצה מן הסתם בקשיי הדואר. מברלין אכתוב לך על בקשתך בדבר מכתבים מ[...]. לפי שעה כתבתי לשווייץ.

הלוואי והשנה החדשה תהיה שנה של התראות.

שלך ולעולם שלך

זלמן

ב. פעילות ציבורית ועיתונאית ערב סיום המלחמה

חופש התנועה היחסי שממנו נהנה וחיי הציבור הערים בברלין עוררו בזמן רובשוב את הדחף לפעולה ציבורית בתנועת הפועלים הציונית, דחף שדעך במקצת בעת שישב שקוע בלימודיו בפרייבורג. דפוס חייו שהתגבשו במהלך שהותו בברלין סבבו אפוא על שני צירים עיקריים: פעילות ציבורית ציונית וסוציאליסטית ועבודתו במערכות העיתונות.

מאז ראשיתה של תנועת הפועלים בגרמניה נמנו עם מנהיגיה ועם מנהיגי תנועת הפועלים העולמית יהודים גרמנים כגון: משה הס, קרל מרקס, פרדיננד לאסאל, אדוארד ברנשטיין, רוזה לוקסמבורג, רודולף הילפרדינג ואחרים. אולם משנוסדה התנועה הציונית שללה המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הגרמנית את הציונות ואת הסוציאליזם הציוני בטענה שתחת הססמה המרקסיסטית 'פועלי כל העולם התאחדו' אין מקום לארגונים לאומיים שיוצרים חיץ בין פועל לפועל. גישתה הייתה אחת מן הסיבות שבעטיין לא קמה בגרמניה מפלגת פועלים יהודית ציונית כפי שקמה במקומות אחרים.

שנות המלחמה הביאו לחיזוק מעמדה של התנועה הציונית בקרב יהדות גרמניה וליתר פתיחות כלפי הזרם הציוני-סוציאליסטי. תרמו לכך המפגש עם יהדות פולין הכבושה בידי גרמניה שבה תססו רעיונות ציונים וסוציאליסטים והלכי רוח אנטישמיים, שהלכו וגברו בגרמניה ככל שנמשכה המלחמה. המשבר שפקד את תנועת הפועלים העולמית כשהתברר שהתקוות לאחוות עמים ואחדות מעמד הפועלים התנפצו לרסיסים ופועלים משני המחנות לחמו זה בזה הקהה גם הוא את ההתנגדות לסוציאליזם הציוני. הלכי הרוח האלו סייעו לרובשוב לייסד ב-1916 את מפלגת 'פועלי ציון בגרמניה' (אם כי ועידת הייסוד הרשמית שלה נערכה רק ב-1919). במועדון המפלגה שהקים בברלין התקבצו מספר לא גדול של פועלים יהודים מיוצאי פולין וכמה בני נוער ילידי גרמניה, חלקם בניהם ובנותיהם של פעילים יהודים בולטים במפלגה הסוציאל-דמוקרטית הגרמנית. עם השנים התפתח הגרעין שנוצר בסניף הקטן של 'פועלי ציון' בברלין,

והתרחב לאזורים נוספים בגרמניה. פעילי המפלגה פנו אל פועלים יהודים שהגיעו במהלך המלחמה מפולין ועבדו במכרות הפחם בחבל הרור והקימו להם מועדונים לתרבות יהודית וסניפים של המפלגה. ב-1918 יזם רובשוב וערך קובצי מאמרים ביידיש של פועלי ציון בגרמניה שנקראו 'אויף דער שוועל'.

ככל שנקפו חודשי המלחמה החל רובשוב לכתוב מאמרים על הנעשה בארץ-ישראל הן ב'דער יודה' והן ב'יודישה רונדשאו', ובמאמריו נטה לשים דגש במצב הספרות העברית. הידיעות שהגיעו מארץ-ישראל הוסיפו לספר על מצוקה כלכלית הולכת ומחמירה ועל מגפות שפרצו והפילו חללים רבים. לאלו נוספות הגזרות של השלטון העותמאני על האוכלוסייה היהודית ובכלל זה על העיתונות העברית. השלטונות סגרו בצו את רוב העיתונות בעברית בארץ ובהם 'האחדות', 'הפועל הצעיר' ואחרים, ועצרו וגירשו חלק מן העורכים. אף על פי כן המשיכו לצאת פרסומים בעברית בדרכים שנועדו לעקוף את חוקי הצנזורה. בגיליון הראשון של 'דער יודה' באפריל 1916 פרסם רובשוב מאמר בשם 'ספרות ארץ-ישראלית בימי המלחמה', ובו סקר את הפרסומים, שחלקם גררו מעצרים ועונשים על המוציאים לאור. הוא שיבח את אומץ לבם של המפרסמים וציין שהם 'נשארו על משמרתם למרות כל הסכנה, מילאו את הפרצות שנתהוו על ידי גירושם ובריחתם של הקודמים, ומוסיפים לטוות את חוט ההיסטוריה של היישוב החדש בהחלטיות ובהקרבה עצמית'. באותו הזמן הגיעו לידי שני פרסומים נוספים בעברית שמקורם בארץ-ישראל והם 'בין הזמנים' שהוציאו חוגי הפועלים ו'בשעה זו' שהוציאה קבוצת סופרים ושהוקדש לחיים נחמן ביאליק. בגיליון אוקטובר של 'דער יודה' התפרסם מאמרו של רובשוב Die Geblienen sind ('אלה שנשארו') (תעודה 24). במאמר שב והביע התפעלות מעקשנותם של הנשארים בארץ חרף המגפות הקטלניות וציין שהיא עומדת בניגוד לאופיו של 'היהודי הנודד': 'אורחי העולם, שבשום מקום אין להם תחושת בית ועם זאת יודעים להשתקע בכל מקום – מי הפך אותם בן-לילה

לאזרחים, המרגישים עצמם מושרשים במקום כעץ שתול? תהה. בהמשך סקר את הנושאים המופיעים בשתי החוברות שיצאו לאור וסיים בשאלה: 'האם היו החיים היהודיים החדשים, המופיעים ב"בין הזמנים" כחידה, אפשריים בלי התרבות היהודית החדשה, המתגלית בחוברת השנייה של "בשעה זו"?'.

במהלך המלחמה נודע לרובשוב דרך עבודתו במערכות העיתונים על מאמצים שנעשו בארצות שונות להקמת ארגונים של נוער יהודי בשם 'החלוץ' בעיקר מקרב תנועת הפועלים. הארגונים האלו נועדו להעניק הכשרה חקלאית וללמד שפה ותרבות עברית את המתחייבים לעלות לארץ-ישראל מיד כשהדבר יהיה אפשרי, כדי למלא את החלל שנוצר ביישוב היהודי בתקופת המלחמה. באוקטובר 1916 פרסם רובשוב ב'יודישה רונדשאו' מאמר בשם 'החלוץ', שיש הטוענים שהיה הראשון מסוגו באירופה. הוא קרא להגביר את המאמצים להקמתו של 'החלוץ' בארצות השונות ולגייס מיד כוחות צעירים ולהכשירם לעלייה לארץ עם פתיחת השערים. בשעה שכתב את המאמר כבר פעלה בברלין הסתדרות חלוצית בשם 'עולי ציון' שהוא היה ממייסדיה. הסתדרות זו הוקמה סביב חוג חשאי שנקרא על פי הצעתו של רובשוב בשם צב"ת ('ציון במשפט תיפדה') ובו היו חברים כמה צעירים וצעירות ציונים סוציאליסטים שנדרו לעלות לארץ-ישראל מיד עם סיום המלחמה. עם חברי החוג נמנו מרטין בובר, ויקטור יעקובסון, ליאו הרמן, יוליוס ברגר, זלמן רובשוב עצמו ואחרים. הסתדרות 'עולי ציון' הייתה הבסיס שעליו קם מאוחר יותר ארגון 'החלוץ' בגרמניה שרובשוב היה מיוזמיו.

באותם הימים התגורר רובשוב ב'פנסיון שטרוק' בברלין, שבו התרכזה קבוצה של פליטים יהודים משכילים מרוסיה ובהם צבי כיתאין, ברוך קרופניק ואחרים. בראשית 1917 הצטרף אליהם גרהרד (גרשם) שלום יליד ברלין, שנאלץ לעזוב את בית הוריו בגלל עמדותיו הציוניות והתנגדותו למלחמה. שלום הפך לידיד קרוב של זלמן וראה בו את מורו לציונות וליידיש. האכסנייה הייתה למרכז רוחני תוסס של אינטליגנצייה ציונית וסוציאליסטית. רבות מן השיחות שניהלו דייריו נגעו בדרך הטבע לרוסיה ולמצבם של יהודיה. במרס 1917 התקבלו הידיעות הראשונות שסיפרו על המהפכה שהתחוללה ברוסיה ושהביאה לנפילת שלטונו של הצאר ולהקמת ממשלה ליברלית.

לידיעות האלו נלוו שמועות על הסרת כל ההגבלות האזרחיות שהיו מוטלות על יהודי רוסיה. מטבע הדברים עוררו הידיעות התרגשות רבה ב'פנסיון שטרוק' ובלבו של רובשוב, ואת הרגשתו באותה שעה תיאר לאחר שנים ארוכות: 'ועדיין זוכר אני את הרטט שעברני, גם בהיותי רחוק ממקום המעשה'.¹ מאחר שהכיר על בשרו את שנאת היהודים שליבה משטר הצאר ואת אמצעי הדיכוי שנקט כלפי תנועות השחרור מיהר לפרסם ב'יודישה רונדשאו' מאמר בשם Ketten Fallen ('אזיקים נופלים') (תעודה 25). אף שהידיעות שהגיעו מרוסיה עדיין לא היו ברורות דיין הביע במאמר סיפוק רב מנפילת 'שלטון הרשע' והביע את אמונתו שבעקבותיו יגיע גם שחרורם של היהודים משום ש'במקום שבו מנפצים שלשלאות, במקום שבו רוח החופש והחוק חוגגת את ניצחונה על השרירות והעבדות, שם מן ההכרח שיהיה מתחשל גם היסוד שעליו מתבסס גם שחרורנו שלנו'.

בתוך כך חלו התפתחויות חשובות במלחמה. באפריל 1917 הצטרפה ארצות הברית למערכה לצד מדינות 'ההסכמה', וכוחותיה, שהיו עתידים לזרום לחזית באירופה, עמדו לשנות את פני המלחמה. באוקטובר 1917 פתח הצבא הבריטי בהתקפה על הצבא העותמאני בארץ-ישראל וכבש את חלקה הדרומי עד תל אביב וירושלים. להתפתחויות הצבאיות היו השלכות פוליטיות נרחבות. ב-2 בנובמבר יצא שר החוץ הבריטי ב'הצהרת בלפור' שהבטיחה 'בית לאומי ליהודים' ועוררה קורת רוח רבה בתנועה הציונית. באוקטובר פרצה המהפכה הבולשביקית ברוסיה. בתור מי שהכיר היטב את הסוציאליזם הרוסי לפלגיו לא היה רובשוב שותף להתלהבות שעוררה המהפכה בחוגי הפועלים. הוא חשש שעליית המפלגה הבולשביקית לשלטון תביא שוב לנסיגה גדולה במצבם של יהודי רוסיה, ולפי דברי גרשם שלום אמר לו כי 'נגוזו התקוות שתלינו במהפכת מרס'.² בעקבות המהפכה נחתם בדצמבר 1917 הסכם שביתת נשק בין רוסיה לגרמניה.

לצד הידיעות האלו נודע לרובשוב על מותו בטרם עת של מנהיגה הרוחני של 'פועלי ציון' ומורה דרכו האישי בר ברוכוב, שנפטר בגיל 36 בקיב ב-17 בדצמבר 1917. כשבועיים לאחר מכן ספד לו רובשוב מעל דפי ה'יודישה רונדשאו'. הוא סקר את תרומתו העצומה של ברוכוב וציין ש'על האבדה מתאבלים

זלמן רובשוב (עומד שני משמאל) בחברת דיירים נוספים ליד פנסיון שטרוק בברלין, 1917

'ידידה, נחמי ממרחקים את זלמן שלך' (תעודה 26).
בסתיו 1918 השלים הצבא הבריטי את כיבוש
ארץ-ישראל כולה מידי טורקיה. באותה העת כבר
עמדה המערכה העולמית על סף הכרעה. מעצמות
'המרכז' המותשות מארבע שנות מלחמה התקשו
לעמוד מול יריבותיהן, שקיבלו תגבורות רבות של
כוחות רעננים ומצוידים היטב של צבא ארצות הברית.
ב־11 בנובמבר נאלצה גרמניה לחתום על חוזה שביתת
נשק שתנאיו היו כניעה גמורה מבחינתה. בכך תמה
מלחמת העולם הראשונה.

הספרות היהודית, השפה היהודית, הסוציאליזם
היהודי, תנועת הפועלים היהודית, הנוער היהודי
המבקש דרכו. בכייתנו עולה על כל בכייתם. אבד לנו
כל מה שאבד להם ויותר מזה.¹

במרס 1918 נחתם הסכם שלום בין רוסיה לגרמניה,
ומעתה ואילך כבר לא היה רובשוב נתין של מדינת אויב.
ביוני נודע לו שאביו חולה והוא ביקש ואף קיבל אישור
לצאת לרוסיה. אולם לפני שהספיק לצאת הקדימה אותו
הידיעה שאביו נפטר. מרצפת חדרו שעליה ישב שבעה על
אביו כתב לרחל וסיפר לה על אביו וסיים במילים:

1. ז' שזר, 'כבלים מתפוצצים', ג"מ, נ"ב 192/6776.
2. ג' שלום, 'על דמותו של שניאור זלמן שזר', מולד ו, 32 (1974), עמ' 277-279.
3. ז' שזר, 'על מות ברוכוב', הנ"ל, ציון וצדק: מבחר דברים בענייני תנועת העבודה בישראל, ב, תל אביב 1971, עמ' 415.
[להלן: ז' שזר, ציון וצדק].

24. מאמר ב'ירחון 'Der Jude'

ברלין, אוקטובר 1916 (תרגום מגרמנית)

אלה שנשארו

הידיעות הבאות מארץ העבודה והתקווה היהודית הולכות ונעשות מעציבות מיום ליום, אך מעוררות יותר מחשבה. על הבעיות הרבות מספור שהזמן גרמן נוספה בעיה חדשה שהביאה אתה המלחמה, והיא איימה להעמיד את כל היתר בצל: טיפוס הבהרות. במשך זמן קצר בחר לו לקרבנות מורים מוכשרים של בתי ספר עממיים, רופאים בעלי זכויות, חלוצים צעירים, מטפלים נאמנים בחולים והמון אנשים אלמונים, שחיו את חייהם בצניעות ובפשטות. כל פרצה שנפרצה עם מות רופא נשאר לפי שעה ריקה ומזמנת למלאך המוות קציר חדש. כך התרחבה המגפה בעיר ובכפר, על פני [יישוב] 'ישן' ועל פני [יישוב] 'חדש', מן הרחובות הצרים של ירושלים עד למרומי צפת הברוכה. המודעות העבריות החדשות של תל אביב הכריזו על התקרבות הסכנה החדשה, המראה כבר פה ושם את סימניה עקובי הדם. שערי ארץ-ישראל פתוחים כמעט לכל מי שרוצה לברוח ממנה. ולמה נשארים שם בני האדם? מי יעז ליידות בהם אבן? האומנם חובה לאומית היא למלא את בתי הקברות בארץ-ישראל? או אולי שכחו גם את הדאגה היהודית מאז לבריאיות? יש שיצאו, הללו כדי למלא חובות אחרות מחוץ לארץ-ישראל ואחרים – כדי להציל את עצמם מן הסכנות האורבות. אולם בשביל הנשארים אין כנראה מנוס נפשי. אין הם מכירים חובות הקודמות לחובותיהם לארץ ואין הם מכירים שום מקום שיוכל לתת להם מנוח ומקלט מחוץ לארץ זו. כל יתר הדרכים אינן באות בשבילם בחשבון כלל. העין מכירה רק שביל אחד שנבדק ונבחר, שביל קוצי ומסוכן, אבל היחיד שאפשר ללכת בו. 'שמש אחת במרום, שיר אחד בלב ואין שני'. סילוק גמור זה של כל האפשרויות האחרות, הדבקות העקשנית והמוחלטת בדבר האחד, זוהי הגאוניות המדרבנת למלחמה נגד כל הסכנות ומנחילה כוח להתגבר ולסלק מכשולים עצומים, ואפילו נותנת שקט פנימי המאפשר את היצירה.

כי זהו ראש הפלאות: לא רק לסבול ולהילחם יודעת חבורה זו של נשארים נבחרים, אלא גם להיות פורים ברוחם תוך מאבקם. דווקא עכשיו נוצרו בארץ-ישראל יצירות ספרותיות ומדעיות בכמות ובערך שלא היה כמותם זה זמן רב. על היצירות הספרותיות למן פרוץ המלחמה ועד סוף מכת הארבה כבר דובר כאן (בחוברת הקודמת). אבל גם בימי מגפת הטיפוס, שבאה מיד אחרי קץ מכת הארבה, נמשכת עבודה רוחנית זו ללא הפרעה, ומכמה בחינות ביתר הצלחה.

פליטים יהודים מארץ-ישראל מגיעים לנמל אלכסנדריה במצרים, 1916

מהיכן נובעת עקשנות יוצרת זו? הנוער שלנו, המוכן תמיד להתייבב על פרשת דרכים, הרואה לפניו תמיד שבעה דרכים, שכולם מושכים את הלב וכל אחד יכול להיות שלו; אורחי העולם, שבשום מקום אין להם תחושת בית ועם זאת יודעים להשתקע בכל מקום – מי הפך אותם בן-לילה לאזרחים, המרגישים עצמם מושרשים במקום כעץ שתול? האם זהו הצימאון הישן להתחדשות שנתלקח שוב? אכן, זהו כוח מיוחד היכול לחולל נפלאות. אבל מי יעז ליטול את הרצינות של הרצון הציוני מכל היתר, שלא עלו לארץ-ישראל או שעלו וחזרו? ואם כן – מהו הדבר המציין את הנשאים ומה נותן להם את העקשנות המיוחדת, קושר אותם יחד ומצמידם לקרקע? מי זה המפריע לסערה היחידה במינה של ההווה לפורר גם אותם לאטומים ולהפיץ אותם לכל רוחות העולם? אני מחפש הסבר בכתבים עצמם הבאים מאותה ארץ פלאות ונאחז בשני המאספים האחרונים, שבהם מיוצגים הכוחות המובחרים והפעילים ביותר ושנתקבלו יחד עם הכרוזים העבריים מתל אביב לנקיטת אמצעים נגד הכולרה הפורצת.

שם הספר הראשון 'בין הזמנים' ומקורו באגף הרדיקלי של הפועלים היהודים בארץ-ישראל. הספר רוצה להיות ענייני, פשטני כחיים עצמם, אבל גם מלא חיוניות כמותם. עשרים ושניים מכתבים מערים ומושבות, מיהודה ומהגליל, נקבצו כאן, וכן המון מספרים וטבלאות המשקפים את המציאות. השאלות הראשיות של הפובליציסטיקה הן הדאגות הפנימיות היום יומיות הבורות של הציבור: התפקידים והשיטות של חבורות הפועלים, אפשרויות העבודה בירושלים, ארגון הקהילות, בתי הספר בימי המלחמה, אניית המזון האמריקנית. והדברים כתובים לא על ידי סופרים לפי אומנותם, אלא על פי רוב בידי פועלים, הנתונים בעצמם במערבולת החיים, שהביאו ביגיע כפיהם את השאלות לעולם ורוצים להוציא אותן מן העולם בעמלם. ואפילו על פני המחקרים וההערות הרציניים והסקירות הכלליות של ספר זה מרחפת איזו אמונה סמויה בכוח הגואל ובאושר היחיד שבעבודה. אמונה כמעט פלאית, שהיא נחלת יהודי ארץ-ישראל שנשארו, המתמידים ועובדים. אולם כאן מדברת הבעיה בפני עצמה. והרי רצינו לחקור מהו שורשה.

הספר השני, חוברת ב של 'בשעה זו', בא מחוגי סופרי ארץ-ישראל ומוקדש לחצי היובל של ח"נ ביאליק. על ביאליק דובר הרבה בזמן האחרון, בכל שפות הגולה, אולם כאן מדובר בו אחרת. אין המשורר מורגש כאן כחיזיון בודד. כאן הוא פסגת עולם רוח שלם, שממנו צמח ושאליו הוא מחובר כאבר אל הגוף. כאן אין הוא עומד מובדל, אלא משולב עם כל קודמיו ועם הבאים אחריו, יריביו וחבריו, מוריו ותלמידיו. זהו ספר שכתבוהו מומחים והוא נועד לבקיאים, הוא מניח שהקוראים ידענים הם ושהקהל מכיר את כל נבכי הספרות החדשה, המסועפת, רבת הרעיונות והגורלות, וספרות זו היא לו האוויר הרוחני הטבעי. לא רק פייטן מופיע לפנינו בספר זה, אלא מלכות רוח עתיקה ורחבה, שבה יושב המשורר המהולל על כיסא השלטון וכל קורא הוא לו נושא דגל נאמן. תרבות מיוחדת היא כאן, אמנם קודמת הרבה ליישוב של ארץ-ישראל, אבל תמיד היה לה העוז לבודד את בעלי הרוח העצמאית מסביבתם בכל מקום שהוא ולעשותם לחטיבה חדשה. בעולם תרבותי זה היו מושרשים רוב חלוצי ארץ-ישראל עוד בטרם הכירו את ארץ-ישראל, והוא שעשה במהותו החיובית את הסביבה הזרה לזרה יותר והעלה את הגעגועים לגאולה לגובה מעשה הכרחי.

האם אין לחפש בארץ-ישראל גם את הכוח המדביק את האטומים לחברה אחת, מלכד אותם לחברה, קושרם אל הארץ, מעניק להם רצון עז וסבלנות ברזל? תכנית מדינית כשהיא לעצמה עשויה להיקבע ולהשתנות, עשויה אפילו להתבטל לנוכח שאיפה מדינית אחרת או להידחות מפניה. רצון משותף עדיין אינו עושה אטומים לחבורה אחת. אבל אם מצטרפות אליו גם תרבות וגם רוח חיה ומפרה, האם עדיין אטומים הם? או האם בכך ניטל מן הסערה כל כוחה המשמיד?

האם היו החיים היהודיים החדשים, המופיעים ב'בין הזמנים' כחידה, אפשריים בלי התרבות היהודית החדשה, המתגלית בחוברת השנייה של 'בשעה זו'?

25. מאמר בעיתון 'Jüdische Rundschau'

ברלין, כ"ט באדר תרע"ז, 23 במרס 1917 (תרגום מגרמנית)

אזיקים נופלים

המעוז האחרון של ימי הביניים קורס תחתיו בדורנו. רוסיה המשוועבדת, שבמשך מאות שנים הייתה כפופה לשוט של שלטון הרשע ומופקרת לשחיתות, כובשת עתה במאבק גבורה את השלטון לעצמה ושוברת את מוטות העול. אמנם אי-אפשר לפי שעה לראות את סופו של מאבק החירות ואת כל תוצאותיו הרחוקות. אפילו קווי ההיקף שלו עדיין לא נתבלטו מתוך האפלה. הידיעות המגיעות משם מסורסות, מפתיעות, סותרות זו את זו ואינן מוציאות מגדר האפשר מפנים בלתי צפויים. אולם מאורעות היסטוריים יש להם תכונה, שלעולם אינם יכולים לחזור ולהיות כלא היו. ומה שכבר נתרשש עד עתה – אלה הם מאורעות בתולדות העולם, שגם בשבילנו היהודים יהיו להם בהכרח תוצאות מעמיקות. הממשלה שהעלתה את שנאת היהודים לדרגה של מסורת מהקדושות במסורתיה ורדפה יהדות של שישה מיליונים עד לייאוש קיצוני – ממשלה זו הופלה; השרים שהשתמשו בדם יהודי ובהשפלת יהודים בתור תרופה בדוקה נגד כל הכישלונות וכל האסונות של מדינתם – שלטונם ניטל מהם והם נתונים מאחורי סורג ובריח. מאה ושבעים מיליונים של נתינים משועבדים, ובתוכם כמעט המחצית של עמנו, שהיו עבדים בין עבדים, משימים את עצמם בן-לילה אזרחים חופשיים של מדינה חופשית. ולוחמי חופש, שאתמול עוד היו נרדפים ומושמצים כפושעי מדינה, מבשרים עתה, לאחר שהגיעו אל השלטון, על שובן של חירות האדם וחירות האזרח שקיוו להן זמן רב ועל ביטול כל הגזרות המבוססות על השתייכות לאומית או דתית. במהירות מפתיעה נוצרו היסודות לשחרורם של היהודים ברוסיה! אמנם הלב היהודי המנוסה אינו יודע מנוחה. הוא איננו יכול לשכוח כי לפניו בא אחרי יום השבעה עשר באוקטובר יום השמונה עשר בו; הלב רוצה לראות חוק מיוחד הקובע בפירוש את שחרור היהודים קבוע בחוק ואינו מסתפק בנוסחה כללית של ביטול ההגבלות. הוא תובע ערובות לאומיות ורוצה לראות עובדות אשר ינחילו להבטחות עור ובשר. אבל הוא רוצה להאמין. בין כל הצירים של הדומה הרוסית ודאי שאי-אפשר היה למצוא אישים שחיבת היהודים שלהם בטוחה ומפורשת יותר משל אלה שנטלו עכשיו את גורל המדינה בידיהם. אפילו הימין הקיצוני של הממשלה הנוכחית כלל בתוך הפרוגרמה המפלגתית שלו את ביטול הגזרות על היהודים, והמיניסטרים החדשים קארנסקי ורודיטישב, נאקראסוב ושינגארוב היו מאז ומתמיד מליצי היושר הנאמנים

אספה של המפלגה הבולשוויקית במיר (עיירת הולדתו של זלמן רובשוב) לאחר המהפכה ברוסיה, 1917. במרכז שלט ועליו הכתובת: 'לזכרם של הלוחמים שנפלו במאבק לשחרור'

ביותר של היהודים. הם גילו את מדיניותה הנפשעת של הממשלה הישנה וגינו את שנאת היהודים שלה בכישרון כה רב ובזעם כה לוחט שאפילו יהודי לא היה יכול לעשות זאת טוב יותר. אך עוד יותר משמותיהם של האישים החדשים משמשת ערובה רוח הזמן. במקום שבו מנפצים שלשלאות, במקום שבו רוח החופש והחוק חוגגת את ניצחונה על השרירות והעבדות, שם מן ההכרח שיהיה מתחשל גם היסוד שעליו מתבסס גם שחרורנו שלנו. כך מתקרבת היהדות הרוסית אל שחרורה. את הברכה, שלפנים הביא השחרור הפנימי של צרפת וגרמניה ליהודים הצרפתים והגרמנים, יביא עכשיו השחרור הפנימי של רוסיה ליהודים הרוסים. אולם הסכנה שהייתה כלולה לפנים באמנציפציה הצרפתית והגרמנית בשביל התפתחותנו הלאומית איבדה בינתיים את חריפותה הרת הפורענות. מבחוץ אין שום אדם הדורש עכשיו ויתור על הייחוד הלאומי כתנאי מוקדם לשיווי הזכויות האזרחי, כמו שדרשו לפנים במערב, ומבפנים גילתה היהדות בפרק הזמן הזה כוחות חדשים, השומרים עליה מפני סכנותיה של האמנציפציה. דווקא בתקופה שבה הייתה היהדות הרוסית נתונה בחוסר זכויות זמן ארוך יותר מכל היישובים היהודיים בעולם, יצרה לה היהדות בשביל קיומה כלי נשק חדשים ובטוחים הערבים להמשך התפתחותה הלאומית, וערבותם חזקה יותר ממה שהיה לפנים הגטו. ודווקא היהדות הרוסית היא שחישלה את כלי הנשק החדשים במרב ההצלחה ושכללה אותם. לא סוללות מגן של הקיום הלאומי הן אלה, אשר את פריצתן נראה עתה בביטולו של תחום המושב. איזו טעות היא! אזיקים הם אלה שכבלו את הקיום הזה ושללו ממנו כל אפשרות של התפתחות חופשית. לא לפרגול זקוקה היהדות החדשה כדי להבטיח ולעצב את קיומה הלאומי. מה שדרוש לנו קודם כול ובהכרח הוא דרך חופשית וכבוד אדם. היהדות הרוסית מעוגנת בתרבות לאומית רחבה, מצוידת ברצון לאומי יוצר במובהק, מחוזקת בחשיבה לאומית-מדינית היודעת את מטרתה, מעודדת באמונה בעתיד יהודי, מבורכת על ידי הציונות. היהדות הרוסית מצוידת לקראת השתחררותה, והיא ראויה לשחרורה המלא.

26. אל רחל כצנלסון, ירושלים

ברלין, 22 ביוני 1918 (תרגום מגרמנית)

רחלניו,

את השורות הללו אני כותב בישיבי על הרצפה, באבל. מזה שלושה ימים שנודע לי שאבד לי אבי. בשבעה לחודש זה באה הידיעה על מחלתו. עשיתי הכול כדי לקבל אישור נסיעה. זה הצליח. שלשום הגיע האישור, אולם בו בזמן הגיעה גם הידיעה העצובה. מאוחר.

את הכרת את אבא. את גם חשה מה מתרחש בקרבי. מה אעשה עכשיו – אינני יודע. אני ממתין לידיעה טלגרפית בדרכי עקיפין. אעשה מה שאימא תבקש ממני.

רחל'ה. תמונתך ניצבת על שולחן הכתיבה שלי. בעזרת שורות אלה אני מכניס גם אותך אל תוך מעגל האבל שלי. איך תימצא דרך אחרת לאיחוד בינינו? שהרי אליו אנו שואפים. ככל שמתגלים רגשותינו בעצמה מרבית, ולו גם בשעת ייסורים כמו בימים האחרונים, כן אנו חשים ביתר שאת את הפירוד, וכך גם קשה יותר להתגברות על הסבל שאליה אנו שואפים.

אני מודה לך על הגלויה ששלחת באמצעות רובה [ראובן כצנלסון]. אשוב לכך בקרוב. פרידה [במבוס] וידידותיך בחוג שלה דורשות בשלומך ובשלומי של ברל [כצנלסון]. הן מבקשות להיות יחד אתכם. אביך דורש בשלומך. הוא שואל אם את זקוקה לכסף. רובה יכתוב לך על כך ביתר פירוט. הוא שלח לי כסף בשבילך, אם את זקוקה לו. מזה שלושה ימים אני יושב בחדר, בודד. האנשים הקרובים לי ביותר הם אסתר [זמורה], בעלה ואמה. ידידים ומכרים באים כל הזמן, באים והולכים. אני מרגיש בקרבם בודד באותה מידה. ידידה, נחמי ממרחקים את זלמן שלך, האבל.

זלמן

פרק שלישי

1924-1919

במזכירות
'הברית העולמית של פועלי ציון'

א. משלחת 'פועלי ציון' לארץ-ישראל

את הקומוניזם המהפכני. להתפתחויות אלו היו השלכות ישירות על דרכה של תנועת פועלי ציון העולמית. 'הברית העולמית של פועלי ציון' הייתה מאז הקמתה ב-1907 מסגרת רופפת למדי של מפלגות מארצות שונות שייצגו תפיסות אידאולוגיות מגוונות. משום כך רבו בה המחלוקות הרעיוניות, והמרכזית שבהן הייתה על רקע המתח בין עבודת ההווה לעבודת ארץ-ישראל (ראו לעיל עמ' 12 א/ב), שקיבלה עתה דפוס חדש וחריף יותר. ההתלהבות שעוררה המהפכה הקומוניסטית ברוסיה בקרב רבים בתנועת הפועלים היהודית חיזקה את כוחם של מי שכונו בפועלי ציון אנשי ה'שמאל'. אלה תבעו להתמסר למהפכה הקומוניסטית ולדחות את עבודת ארץ-ישראל עד לאחר התפשטותה של המהפכה בעולם כולו. השמאל, שתומכיו באו בעיקר מן הסניפים במזרח אירופה, תבע מן 'הברית העולמית' לפרוש מן האינטרנציונל השני שבו הייתה חברה ולהצטרף לקומינטרן, וגם לעזוב את ההסתדרות הציונית משום שחברי הנהלתה באו מחוגי הבורגנות היהודית. מול השמאל עמד זרם ה'ימין' ובו ראשי לשכת הברית העולמית, שנהנו במידה זו או אחרת מתמיכתם של סניפי המפלגה בארץ-ישראל, באמריקה, בגרמניה ועוד. תומכי עמדת הימין היו שותפים לציפיות מרקיעות השחקים שהתעוררו בתנועה הציונית לאור 'הצהרת בלפור' ועם כיבוש ארץ-ישראל בידי הצבא הבריטי וקראו להגביר את העלייה לארץ-ישראל ואת ההתיישבות בה. הם נרתעו מהצטרפות לקומינטרן, ועל אף ביקורתם על ההסתדרות הציונית חייבו את שיתוף הפעולה עמה לטובת העבודה בארץ-ישראל. וכוח גדול היה נטוש בין שני המחנות גם לגבי השפה הרשמית של התנועה כשהשמאל תובע יידיש והימין – עברית. המחלוקות הרעיוניות טלטלו את התנועה כולה, ובארצות מסוימות אף גרמו לפילוג בתוך המפלגות המקומיות. מפלגת פועלי ציון ברוסיה, מפלגת האם של התנועה העולמית כולה, אף החרימה את פעולת 'הברית העולמית של פועלי ציון' ועמדה על סף פרישה ממנה.

ל
אחר סיום המלחמה השלים זלמן רובשוב את לימודיו באוניברסיטה בברלין וב-1919 קיבל תואר בהיסטוריה ובפילוסופיה. ככל שקרבו לימודיו לסיומם כך הקדיש יותר זמן לפעילות הציבורית, וזו הלכה והתקדמה אל ראש סולם העדיפויות של עיסוקיו. הימים שלאחר המלחמה היו עדים להתעוררות גדולה בפעילות המדינית באירופה ובעקבותיה גם בפעילותה של 'פועלי ציון'. אומות אחדות זכו לעצמאות מדינית ובכללן פולין. בדצמבר 1918 התכנסה ועידת הייסוד של פועלי ציון בפולין העצמאית. רובשוב השתתף בוועידה כנציג המפלגה בגרמניה. מיד לאחר סיום הוועידה החלה תעמולת הבחירות ל'סיים' (בית הנבחרים) הפולני. יצחק גרינבוים, שעמד בראש ההסתדרות הציונית בפולין, הציע להקים 'נציגות יהודית לאומית' מאוחדת של כל המפלגות היהודיות שתבטיח להן ייצוג מקסימלי בסיים. יזמתו נכשלה והמפלגות נלחמו על הקול היהודי במערכת בחירות שניהלו זו מול זו. רובשוב, שהמתין בקליש לקבלת אישור למעבר הגבול לגרמניה, השתתף במערכת הבחירות בעיר. במהלכה נוכח שהפיצול בין הרשימות הציוניות בקליש עלול לפגוע בסיכויים לבחור נציג כלשהו מטעמן לסיים. הוא פנה אפוא במכתב אל גרינבוים. לאחר שביקש את עזרתו בחציית הגבול כדי שיוכל לשוב לעבודתו במערכת ה'יודישה רונדשאו' הציע לו להסיר את רשימת המועמדים של 'הציונים הכלליים' בקליש כדי לאפשר את בחירת המועמד של פועלי ציון, מקס רוזנפלד, שהיה לדעתו המועמד הציוני בעל הסיכויים הרבים ביותר בעיר (תעודה 27). בסיום מערכת הבחירות נבחרו אחד עשר צירים יהודים לסיים ובתוכם מקס רוזנפלד, שהיה הנציג האחד של פועלי ציון.

המלחמה והצלחת המהפכה הבולשביקית ברוסיה חוללו זעזועים בתנועת הפועלים העולמית ויצרו קרע עמוק בתוכה. האינטרנציונל השני (הסוציאליסטי) התפורר למעשה במהלך המלחמה, ובאביב 1919 החלו ראשי המפלגה הבולשביקית ברוסיה בהקמת האינטרנציונל השלישי הקומוניסטי ('הקומינטרן'), כגוף חלופי שיאגד את כל המפלגות והארגונים שמאמצים

זלמן רובשוב לא שלל את תורת מרקס במפורש ולא ערער עליה, אבל גם לא אימץ אותה מעולם כבסיס עיקרי להשקפת עולמו. הוא לא ערך מחקרים ברוח המטריאליזם ההיסטורי, ובמאמריו ובנאומיו לא נזכר כמעט המינוח המרקסיסטי כפי שאפשר היה למצוא אצל כמה מחבריו. מכיוון שלא ראה את הציונות תלויה בהתפתחות מרקסיסטית (ראו לעיל תעודות 11, 13) לא היה לו ספק מהו סדר העדיפויות הנכון עתה. הוא תמך בעמדות הימין במפלגה אך קרא להתחשבות בעמדות השמאל ולמציאת מכנה משותף לשני הזרמים שיאפשר להמשיך ולקיים את התנועה העולמית. לימים סיפר שאנשי השמאל בתנועה ראו את רעיונותיו בדבר דבקות בעברית ועבודת ארץ-ישראל כ'ראקציוניות שבראקציוניות'¹.

מחמת הקושי לכנס ועידה עולמית באותה השעה החליטה לשכת הברית העולמית לכנס מועצה עולמית של פועלי ציון בשטוקהולם שתדון במצב בתנועה אך תישא אופי של התייעצות בלבד, ותגיש המלצות לוועידה עולמית שתכנס בהקדם האפשרי. באותם החודשים הלך והתחזק מעמדו של רובשוב בתנועה העולמית של פועלי ציון. הוא סייע ללשכתה לארגן את המועצה וניהל התכתבות עם הסניפים במזרח אירופה. בתוך כך הודיע לו ברל כצנלסון במכתב רשמי על הקמת התאחדות 'אחדות העבודה' בארץ-ישראל במרס 1919 כתוצאה מאיחוד של פועלי ציון עם הבלתי מפלגתיים. בחלק הבלתי רשמי של המכתב קרא לו ברל לשוב לארץ-ישראל בהקדם האפשרי ולהשתלב בפעילותה של אחדות העבודה. בקשה דומה קיבל רובשוב גם מחברים נוספים בארץ. ארץ-ישראל קסמה לו והוא חיפש דרך להיענות לקריאה לשוב אליה בלי לפגוע בפעולת התנועה העולמית.

המועצה בשטוקהולם התכנסה לשלושה מושבים בין 21 ביולי ל-5 באוקטובר 1919. רובשוב היה בין הבודדים שהשתתפו בכולם. הוא זכה להכיר את כל ראשי המפלגה וקשר עמם קשרי ידידות. בייחוד נקשר אל נחמן סירקין, ממנהיגיה הרעיוניים הבולטים של פועלי ציון, שהגיע מארצות הברית, ולאחר הישיבות נהגו השניים לטייל אל תוך הלילה ולשוחח על היסטוריה ופילוסופיה יהודית. בוועידה נחשפו לכל עומקן המחלוקות בין הזרמים השונים בשאלת החברות באינטרנציונל הסוציאליסטי. הצעת הפשרה שהתקבלה מתחה ביקורת על עמדותיו של האינטרנציונל השני, אך

קבעה שה'ברית' נשארת לעת עתה חברה בו, והנושא יעלה שוב בוועידה העולמית הקרובה. במושב הראשון של המועצה הועלתה הצעה לשגר לארץ-ישראל משלחת מטעם הברית העולמית שתחקור את המצב בארץ ותבחן דרכים להגירה רחבה של פועלים ולפיתוח ההתיישבות בה על בסיס שיתופי. בפני משתתפי המועצה הוצגו שמות המועמדים להשתתף במשלחת ובכללם רובשוב.

לאחר תום המלחמה חידשו זלמן רובשוב ורחל כצנלסון את קשר המכתבים ביניהם, ולבסוף החליטו לקשור את גורלם זה בזו. משנודע לזלמן שקרוב מועד הגעתו לארץ-ישראל בתור חבר במשלחת כתב בשמחה לרחל: 'לפעמים נדמה לי כי שבע שנות הפרדה גזו כצל ורק חלום בלהות הן [...] עוד ירחים מספר – ואולי עוד פחות מזה – ואנו חיים יחד בארץ'².

כשהתכנס המושב השני בשטוקהולם באוגוסט מסר זלמן רובשוב דיווח מישיבות הוועדה הארגונית של המפלגה שבה היה חבר. בתחילת דבריו סקר את חילוקי הדעות שמפלגים את התנועה העולמית ותבע למצוא את שיווי המשקל בין הפעילות המהפכנית בתנועת הפועלים העולמית לבין העבודה למען ארץ-ישראל. הוא קבע שחרף המחלוקות 'החזרת שיווי המשקל וחיבור מחודש של כל חלקי תנועתנו חייבים להפוך למשימה הראשונה והעיקרית מבין המשימות המוטלות על מזכירות ההתאחדות' (תעודה 28). לאחר מכן תיאר את המשימות העומדות בפני התנועה עד לכינוס ועידה עולמית של פועלי ציון שתדון ותכריע בחילוקי הדעות בתוכה. המושב השלישי של המועצה הוקדש לדיון על ארץ-ישראל ובו השתתפה בפעם הראשונה גם משלחת של אחדות העבודה, שהתקבלה כחברה בברית למרות הביקורת הגורפת על מצעה הרעיוני, שהתרחק מן המקורות של פועלי ציון. כמו כן הוחלט לגשת לעבודה מידית בארץ-ישראל ולשגר בהקדם האפשרי את המשלחת שנבחרה במושב השני. עם תום מושב המועצה החלו ההכנות ליציאת משלחת פועלי ציון לארץ-ישראל. סירקין מונה ליושב ראש המשלחת וחבריה האחרים ייצגו את הברית העולמית ואת המפלגות הארציות, והוקצו מקומות גם לנציגים ממחנה השמאל. רובשוב התמנה לאחד מנציגי הברית העולמית ובתחילת ינואר 1920 הגיע לארץ-ישראל עם חברי המשלחת ושימש מזכירה לצדו של חיים פיינמן. עם בואה של המשלחת לארץ הצטרפו

התחומים השונים בהתפתחות היישוב היהודי וקיימה עשרות ישיבות ופגישות עם מומחים. רובשוב ראה את עצמו כעולה לארץ-ישראל לכל דבר ולצד עבודת המשלחת השתלב בפעילות של אחדות העבודה. הוא ערך כמה מן הגיליונות של ביטאונה 'קונטרס', נאם באספות הסברה ותעמולה שערכה ואף הוצג כמועמדה של אחדות העבודה בבחירות לאספת הנבחרים הראשונה של היישוב היהודי שנערכו באפריל 1920.

באותם הימים הייתה ארץ-ישראל נתונה תחת שלטון צבאי בריטי. למרות ההגבלות שהוטלו על ההגירה החל ב-1919 קילוח דק של עולים יהודים לארץ-ישראל. באותה השנה הגיעו כ-1800 איש. עלייה זו, שהייתה תחילתה של 'העלייה השלישית', נמשכה גם בראשית 1920. היישוב היהודי החל להתאושש מן המצוקה ומן הקיפאון של שנות המלחמה ולהתארגן במוסדות אוטונומיים משלו, ואף נעשו הכנות לחידוש ההתיישבות החקלאית. התפתחויות אלו כשברקע 'הצהרת בלפור' לא נעלמו מעיני האוכלוסייה הערבית, שחששה מהשלכותיהן על מעמדה בארץ והחלה בפעולות מחאה ותעמולה נגד הציונות. המחאות גלשו מדי פעם לאירועים אלימים כפי שהיה ב-4 באפריל. בעצם ימי הפסח התקיימה התהלוכה המסורתית של המוסלמים

לדיוניה אנשי אחדות העבודה יצחק בן-צבי, דוד בן-גוריון, יצחק טבנקין, שמואל יבנאלי ואחרים, שלפי עדותו של רובשוב הכניסו לדיונים את ההיבט המציאותי, פרי ניסיונם בארץ, לעומת ההיבט התאורטי והאוטופיסטי שאפיין את אנשי הגולה. 'אני הייתי ולא הייתי בפנים. יש שלא נתנו לי להיכנס. יש שלא הרהבתי להיכנס. הייתה לי התבטלות פנימית עצומה בפני המטריה הארץ-ישראלית', סיפר רובשוב.³

עם תחילת עבודתה של המשלחת יצאו חבריה אל היישובים היהודיים באזורי הארץ ומילאו שאלונים מיוחדים שחיבר רובשוב, ועל פיהם חקרו את המצב הכלכלי, החברתי, הדמוגרפי, החינוכי והתרבותי בכל נקודות היישוב היהודי. על רובשוב הוטל לחקור את אזור השומרון. המפגש המחודש עם רחל כצלסון לאחר פירוד שנמשך למעלה משבע שנים והנסיעה בין היישובים העבריים החקלאיים מילאו אותו התלהבות, שאותה ביטא במכתבים ששלח לרחל מן הדרך. את גן שמואל למשל תיאר כ'פינה חבויה של אנשים ישרים, עובדים נאמנים, עברים צנועים',⁴ ואת תחנת הרכבת בזיכרון יעקב בשעת זריחה מיקם 'בין הרים כחולים עטופי הוד, נושאי זהב השמש היוצאת'.⁵ בהמשך קבעה המשלחת ועדות משנה שחקרו את

חברי גדוד העבודה בסלילת כביש טבריה-טבחה, 1920

לרגל חג נבי מוסה בירושלים. הרוחות התלהטו והתהלכה הייתה לגל התפרעויות נגד היהודים בעיר שנמשכו לסירוגין שלושה ימים, ובמהלכן נהרגו שישה יהודים, מאות נפצעו ונגרם נזק רב לרכוש.

מראשיתה שמה לה הציונות למטרה לבנות בארץ-ישראל חברה שתהיה שונה במהותה מן החברה היהודית הטיפוסית בגולה. 'היהודי החדש' אמור היה להיות אקטיבי וגאה – כזה שאינו מכופף את ראשו בפני זרים, ובשעת הצורך גם יודע להגן על עצמו מפני מבקשי נפשו. האירועים בירושלים זעזעו את הציבור היהודי והעלו אצל רבים את זכר הפוגרומים בגולה. חריפה במיוחד הייתה התגובה בקרב מחנה הפועלים. הנהגת אחדות העבודה יצאה בהאשמות נגד השלטון הצבאי בטענה שלא עשה את המוטל עליו. ב'קונטרס' התפרסם מאמר שכתב רובשוב וכותרתו 'הכקשינוב יעשו את ירושלים?' (תעודה 29). במאמרו תיאר את אזלת ידם של השלטונות, שלא עשו דבר נגד ההסתה המתמשכת. הוא הבהיר כי העם היהודי כבר למד להגן על עצמו ולא ייתן להפוך את ארץ-ישראל לבבואה של הגולה: 'לתוך ארצנו פנימה, התלקט אחד אחד דור חדש ואחר, דור מרד בשפלות, דור למוד הגנה, דור כבודו כחיו, דור עובד ומגן, דור שש לקראת קרבן. הוא גוו למכים לא ייתן [...] ארץ-ישראל גרדום לישראל לא תהי', קבע. בסיום תבע מן השלטונות להעניש את המסיתים, להדיח את האחראים ולפתוח את שערי הארץ לעלייה המונית, כפי שהבטיחו.

זמן קצר לאחר האירועים האלו נישאו זלמן רובשוב ורחל כצנלסון בבית ההבראה לפועלים בשכונת הבוכרים בירושלים.

ב-10 במאי 1920 סיימה משלחת פועלי ציון את עבודתה. בשבועיים הבאים עמד רובשוב בראש המערכת שהכינה את הדוח המסכם של פעולתה. הדוח נכתב ביידיש והופץ ב-2000 עותקים בסניפי פועלי ציון בעולם, וחלקים ממנו פורסמו בעברית בירחון 'אדמה' שערך יוסף חיים ברנר. במבוא לדוח נמתחה ביקורת

חריפה על צורת ההתיישבות הפרטית ועל הרעיון לבנות את ארץ-ישראל על יסודות קפיטליסטיים, ונקבע שעל תנועת הפועלים הציונית להפוך לכוון מוביל שיבנה את הארץ על בסיס סוציאליסטי. לאחר מכן באו הפרקים שסיכמו את תחומי החקירה של המשלחת ובהם שלושה שכתב רובשוב: 'המושבות', 'הקבוצות' ו'העבודה הקואופרטיבית הקרובה'. במרכז הדוח עמד חיבורו של סירקין, שנכתב בסיועם של פיינמן ורובשוב, 'התיישבות המונים על יסודות קואופרטיביים'. בחיבור התווה סירקין תכנית מהפכנית לעלייתם של כמיליון יהודים בתוך עשר שנים ולהתיישבותם בהתיישבות שיתופית. עלייה זו תבנה את ארץ-ישראל כחברה סוציאליסטית קואופרטיבית תוך 'דילוג' על השלבים המרקסיסטיים ההכרחיים של מלחמת מעמדות ומהפכה. את התכנית הציע סירקין לממן בעזרת הלוואה לאומית גדולה שייקחו המוסדות הציונים. בימים שבהם העלייה הוגבלה לזרם דק, ציבור הפועלים בארץ מנה כ-3,000 איש בלבד והוקמו רק קומץ של קבוצות שיתופיות נראתה התכנית לרבים דמיונית. לדוח צורף נספח ובו חוות דעת המציגה את הסתייגותם של נציגי השמאל במשלחת, ששב וחשף את עומק המחלוקות בתנועת פועלי ציון.

ב-1 ביולי 1920 החל לפעול בארץ-ישראל השלטון האזרחי הבריטי מתוקף המנדט על ארץ-ישראל שקיבלה בריטניה מטעם מועצת בעלות הברית בוועידת סן רמו. במבוא לכתב המנדט נכללו עיקרי 'הצהרת בלפור', ובראש ממשלת המנדט הוצב מדינאי יהודי שנחשב לבעל גישה אוהדת לציונות, הלא הוא הרברט סמואל. מינויו עורר תחושות אופטימיות ביישוב ובתנועה הציונית ותקווה שעתה תיפתח תקופה חדשה שבה תגיע עלייה גדולה של יהודים לארץ-ישראל. באמצע יולי יצא רובשוב עם רבים מחבריו לווינה, ששם עמדה להתכנס הוועידה העולמית של פועלי ציון.

1. ריאיון שערך משה טבנקין עם זלמן שזר, 18 בפברואר 1972, האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בעל פה, עמ' 9.
2. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון, 19 באוגוסט 1919, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 97.
3. ריאיון של משה טבנקין עם זלמן שזר (לעיל, הערה 1), עמ' 18.
4. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון, 10 במרס 1920, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 104.
5. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון, 11 במרס 1920, **שם**, עמ' 105.

27. אל יצחק גרינבוים, ורשה

קליש, 10 בינואר 1919 (תרגום מיידיש)

מר גרינבוים הנכבד מאוד.

עיכובים רבים מאוד היו בנסיעתי לברלין. הרכבת אינה חוצה את הגבול. בינתיים מתייצבת החזית. המשמרות הנוהגים דרך ארץ בתעודת המסע שקיבלתי מן המיניסטריאון שבוורשה מזינים אותי בהבטחות, ובברלין בינתיים מודאגים מאוד וזקוקים לי באמת. הרמן עדיין איננו. אצל ד"ר מאיר האישה חולה ואין ה'רונדשוי' יכול לצאת לאור. אתמול הגיע לכאן כתב מקורפאנטי וממועצת העם של פוזנאן, שישחררוני מיד. בברלין סבורים כנראה שאני עצור. אולי יודע אתה או מי ממקורביך כיצד יכול אני לעבור לברלין דרך עיר ספר אחרת? במערכת ה'רונדשוי' – וכל שכן אני – יהיו אסירי תודה לך מאוד בעד עצה או אולי עזרה בעניין זה. אצפה לתשובתך בכליון עיניים. ועתה לעצם העניין: בשבתי בקליש זה שבוע ויותר נשאבתי כמוֹבן אל תוך קלחת הבחירות המקומית ל'סיים', ורואה אני חובה לעצמי ליידע אותך אישית על מצב הבחירות כאן. מובן מאליו שזו יזמה אישית שלי, ואתה בוודאי תתייחס אל איגרותי כאל איגרת פרטית ממני אליך, בלי קשר להשתייכות מפלגתית כלשהי. כאן ודאי אפשר להעביר מועמד יהודי אחד. אבל ארבע רשימות מתחרות: ה'בונד' (ליכטנשטיין), 'אגודת האורתודוקסים' (רוצים להעביר אחד הופנאגל שמו, אבל לפניו ברשימה עומד רבה של קליש, שבדעתו להתפטר אחר כך), 'פועלי ציון' (רוזנפלד ויארבולום) והציונים (ברוידא ורוזנבלאט). כנגד הרשימה הבונדיסטית והרשימה האורתודוקסית אפשר להציג אך ורק מועמדות של לוחם מובהק למען אוטונומיה לאומית. בעיר יש ציבור יהודי פועלי גדול שאינו רוצה להצביע ולא יצביע בעד מועמד אזרחי גרדא, בפרט כאשר הוא בעל גוון ציוני-ימני. 'צעירי ציון' החליטו אתמול לא להצביע בעד ברוידא אלא לתמוך במועמדי פועלי ציון. ראשי הציונים – האדון ססולניק ואחרים – הבטיחו לי בהתייעצות של באי כוח של המפלגות, שהם יסרבו לחלוטין להצביע בעד המועמד הציוני, כי יודעים הם שבכך יפלגו כוחות ויחזקו את סיכויי הרשימה האורתודוקסית, בפרט שצעירי ציון אינם רוצים, ושגם מנקודת ראות ציונית רוזנפלד הוא מועמד רצוי בהחלט; אבל מוכרחים הם לציית להנחיות של ורשה. בינתיים פתחו פועלי ציון בתעמולת בחירות גדולה, ולפי שעה הם כמעט לבדם. שתי הרצאות פומביות הרציתי כאן, ודיברתי באספות בחירות של פועלי ציון וגם באספת בחירות של הקהילה בפני קהל של בית מדרש בעד מועמדותו של רוזנפלד. ד"ר שטרמאן, ראש צעירי ציון המקומיים כאן ונואם חביב, יצא לעיירות לעשות תעמולה למועמדי פועלי ציון. אם הגבול לא ייפתח ואוסיף לשבת פה, כבר נקבעה לי אספת בחירות גם בטורק. עשינו כאן ניסיון ופתחנו רשימות בוחרים בעד מועמדותו של רוזנפלד – ודלתות 'מעון העובדים' אינן נסגרות, ובאים לחתום יהודים בעלי זקן. נראה קרוב לוודאי שאם ההנהלה הציונית בוורשה תרשה לציונים כאן להסיר את רשימתם (עד השלושה עשר עוד אפשר לפרוש), כמו שדורשים כאן צעירי ציון וצעירים שמאליים אחדים – תובטח בחירתו של רוזנפלד. לעומת זה נראה לי קרוב לוודאי גם כן, שאם יתמידו הציונים במועמדות שלהם – לא ייבחר שום יהודי, ורשימת האורתודוקסים היא שתקבל את רוב הקולות. זוהי גם דעתם של צעירי ציון, 'צעירי מזרחי' ואחדים מראשי הציונים כאן.

ודאי תסכים אתי שלמען האינטרסים היהודיים בפולין, מאקס רוזנפלד הוא הרצוי ביותר כמועמד ל'סיים'. פשמישל – גם שם היו לו סיכויים מרובים לנצח, והוא שם עכשיו ראש הקהל – כנראה לא תהיה שייכת לפולין. על כל פנים אין פועלי ציון רוצים, ובצדק, להכריע בסלע המחלוקת שבין פולין לאוקראינה. אני רואה מקום בטוח יותר למענו מקליש. אם סוציאליזם עדיין אינו תכונה פסולה, הרי אין שום פגם ברוזנפלד גם מנקודת ראות ציונית. כמדומני שאין הציונים יכולים להרשות לעצמם להיות אחראים לאיבוד מועמד יהודי כאן בעטיו של מאבק נגד רוזנפלד. אבל דבר זה תלוי לגמרי בהנחיות שלכם. אם תרשו לציונים להסיר מיד את רשימתם – רוזנפלד יעבור. ועוד אחת:

למען המשך ההתפתחות וההעמקה הרצויות של מפלגת פועלי ציון בפולין נחוץ בהחלט שרוזנפלד ויארבולום יישארו בוורשה ויזכו למעמד בקרב המפלגה. בשהותי הקצרה כאן נוכחתי לדעת כמה פורייה עשויה להיות כאן פעילות נכונה של פועלי ציון. וגם מטעם לא בלתי חשוב זה הייתי רוצה לראות את שיפר, רוזנפלד ויארבולום ב'סיים'.

ובזה מילאתי את חובתי, ומקווה אני שתעשו את המוטל עליכם. ועד שתיפתח הדרך אמשיך לפי שעה במלאכתי
— מלאכת הבחירות למען רוזנפלד.
בכבוד רב, ברכתי הלבבית לך, לד"ר גוטליב ולמכרים.

שלך,
זלמן רובאשוב

28. דברים במועצה העולמית של פועלי ציון

שטוקהולם, 20 באוגוסט 1919 (תרגום מיידיש)

שאלות ארגוניות

הוועדה הארגונית שבשמה אני מדווח עסקה בשאלות פרסונליות ובשאלת המימון. אולם לפני שאמסור לכם את הצעותיה של הוועדה, ברצוני לומר משהו על המשימות העומדות לפנינו לקראת הוועידה העולמית, שלדעתנו יש לכנס אותה בהזדמנות הראשונה ולא יאוחר מינואר. לנגד עיני הוועדה שלנו עמדה העבודה הגדולה שצריך לעשות כדי שהוועידה העולמית תוכל למלא תפקידה, ובהתאם לכך עיבדנו את הצעותינו.

במשך שנות המלחמה חייבת הייתה מזכירות ההתאחדות [העולמית של פועלי ציון] לרכז את תשומת לבה בנעשה בעולם החיצוני. אפשר לומר שהיא ייצגה את ענייני החוץ של הפרולטריון היהודי, השתדלה להשיג תמיכה וסיוע בעולם הסוציאליסטי הלא-יהודי ופיתחה פעילות פוליטית. כעת חייבת מזכירות ההתאחדות לפנות להמוני הפועלים היהודים, והעבודה העיקרית צריכה להיות מופנית כלפי פנים. הניתוק מן התנועה העולמית פגע במזכירות ההתאחדות, אך פגע גם בתנועה. המוני הפועלים היהודים חייבים להבין עתה את גודל השעה מבחינת המשימות הן הסוציאליסטיות הן הלאומיות, והם חייבים להתמודד עמן. מעולם לא היינו מפלגה שהסתפקה במילוי צורך אחד בלבד של הפועל היהודי, אלא עסקנו בכל הצדדים שהובילו להתפתחותו. לכן גם היום חייבת הנהגת התנועה לבחון מחדש את כל השאיפות החדשות שלמען נאבק הפועל היהודי. אם נגזר שהפועל היהודי יאמץ צורות חדשות במאבקו המעמדי, חייבת גם ההתאחדות שלנו ללוותו בדרכים החדשות ולדאוג לכך שגם לאורכן לא יהיו מכשולים — ללוותו כמו אם ולדאוג לו כמו מחנך.

תנועתנו שמרה תמיד על איזון טבעי בין כל התחומים הללו. בכך התפארנו. הבה נודה כי בשנים האחרונות אבד איזון זה בקרב חלקים מסוימים של תנועתנו העולמית. בארצות הברית לדוגמה לא מורגש המאבק היוקד לחיי החירות בארצות הגולה. שם אין אנו מרגישים את השפעת קריאת הקרב, וכל כובד המשקל מוטל אך ורק על העבודה למען ארץ-ישראל. לעומת זאת במזרח אירופה הכריעה דווקא הכף השנייה. הסערה הרועשת של המאבק המהפכני התגברה לעתים קרובות על צילי עבודתנו למען העתיד, וסבך צורות החיים ודרכי המאבק החדשות הובילו לעתים קרובות גם לבלבול מושגים. במקומות מסוימים נזנחה העבודה למען ארץ-ישראל, ובאחדים מהם היא הפסיקה להפרות את רוחה של התנועה. אי-ההבנות גרמו לכך שעבור חלק מן החברים ההתאחדות העולמית החלה לאבד את ערכה. כאב גדול הוא לנו שדווקא המפלגה ברוסיה, מפלגת האם של תנועתנו העולמית, ניתקה את עצמה מן ההתאחדות. החזרת שיווי המשקל וחיבור מחודש של כל חלקי תנועתנו חייבים להפוך למשימה הראשונה והעיקרית מבין המשימות המוטלות על מזכירות ההתאחדות.

בינתיים חלו פילוגים בכמה ארצות, והחלקים המפוררים של מפלגותינו אינם מסוגלים לעתים לבצע את עבודתם כראוי. כמו כן נוצרו צורות עבודה פוליטיות חדשות ומורכבות בכמה מן המדינות החדשות, וקיימות בהן הזדמנויות גדולות ליצירה יהודית אוטונומית. ההנהגה המרכזית של תנועתנו העולמית חייבת אפוא לדאוג להם. גם הרעיון של סוציאליזם יהודי בדרך שלנו מכה שורשים וזוכה לתמיכה גם בריכוזים זעירים ובאזורים נידחים של העולם היהודי, שהם שטח פעולה חדש לחלוטין. יש לוודא שהניצנים החדשים יניבו פרות ראויים. לשורה הראשונה של המשימות הלאומיות והיהודיות שיש לבצע עד לוועידה העולמית יש להוסיף את חיזוק

האקטיביזם הארץ-ישראלי שלנו. יש להקים מיד את הוועדה המדעית ולמשוך אליה חברים ואנשי מקצוע כדי לחקור את כל החומר המדעי סביב השאלות של התיישבות והגירה ולבחון, במיוחד מנקודת ראות ארץ-ישראלית, את ניסיונות הקואופרציה והסוציאליזציה שנעשו בשנים האחרונות. הוועדה הפועלית הארץ-ישראלית המתוכננת [משלחת פועלי ציון בארץ-ישראל] חייבת לנסוע מיד כדי שכבר על יסוד הדוח שלה תוכל הוועידה העולמית לאמץ תכנית עבודה מוצקה ומעשית לארץ-ישראל, הן עבור ההתאחדות בכללותה הן עבור רכיביה. חשיבות ועדה זו וחשיבות משימותיה תוארו כבר באופן מיוחד, ואין איש המטיל ספק בחשיבות העניין. יש גם לומר כאן שלאחר מכן יוכלו חברי הוועדה הזו ליצור במפלגות הארציות את המגע החי עם ארץ-ישראל ולהוביל את עבודת ארץ-ישראל שתתווה הוועידה העולמית. חייבים להפסיק את הניתוק מארץ-ישראל. ה'הרחבה כלפי ארץ-ישראל' חייבת לקבל תוכן מעשי, ואסור שמחלקות ארץ-ישראל שלנו ייהפכו לוועדות לגביית כספים עבור קופת פועלי ארץ-ישראל [קפא"י]. עם זאת יש לחשוב על העלאת יכולתה של הקפא"י כפי שדורשות תכניות העבודה שלנו. אם אפשר יש להקים במזכירות ההתאחדות מחלקה מיוחדת לענייני הקפא"י.

ניסיון תקופת המלחמה מלמד שמזכירות ההתאחדות שחבריה נמצאים כולם בעיר אחת נושאת טוב יותר באחריות לעבודה. ההתייעצות כבר סימנה שורה של עבודות שיש לבצע בחודשים הקרובים: הכנותינו לוועידת האינטרנציונל, הרחבת ועידה פועלית יהודית, ארגון של ועדת החקר של האינטרנציונל לפולין ולארצות הברית; בפועל תצטרך מזכירות ההתאחדות להרחיב את הדוח של ועדת העבודה הארץ-ישראלית ולרכז סביבו את עבודת הוועדה המדעית לארץ-ישראל. לא הגענו עדיין לדבר על הוועידה העולמית היהודית. נדבר עליה בהמשך ההתייעצות, אולם אנו יודעים כבר עכשיו שבעניין זה תצטרך מזכירות ההתאחדות לקחת על עצמה תפקיד חשוב. עליה לדאוג גם שתפיסת עולמה של תנועתנו תהיה בהירה יותר ומאוחדת יותר ושרעיון הקוסמופוליטיות של הפרולטריון היהודי, דרכי מלחמת המעמדות ותפקידו בתנועת השחרור של העם היהודי – יהיו עמוקים ומשמעותיים הרבה יותר עבור חברינו. ספרותנו צמחה במהירות, ואנו מונים עשרות ביטאונים. אולם עלינו להוציא לאור מיד במה מדעית שתעמוד במרכז של תנועתנו. אם אי-אפשר להתחיל בהוצאת ירחון תאורטי ראוי עד למועד כינוסה של הוועידה העולמית, יש הכרח להוציא בינתיים כמה מאספים שידונו בכל הבעיות שסביבן מתנהל המאבק הרוחני שלנו ושיסבירו את התאוריה ואת הפרקטיקה של תנועתנו הבין-לאומית.

הוועדה הארגונית חייבת הייתה למצוא מיד בתנועתנו העולמית את האנשים המתאימים לביצוע הפונקציות הנובעות מן המשימות העיקריות והן: ההנהגה הראשית, ועדת ארץ-ישראל והמשלחות למפלגות הארציות. לאחר שורה של ישיבות שבהן הושקעה מחשבה רבה מציעה לכם הוועדה את ההצעות הבאות:

למזכירות ההתאחדות: (על פי סדר האל"ף-בי"ת) חאזנאוויטש, יארבלום, לאקער, קאפלנאנסקי וחבר מווינה, ד"ר נאגלער או ד"ר סאקאל. על כולם להימצא במקום אחד, וככל שהדבר אפשרי להקדיש את כל זמנם לעבודת המזכירות.

לוועדת ארץ-ישראל: מכיוון שאין ברור עדיין כמה חברים ישלחו המפלגות הארציות של ארצות הברית ובריטניה אי-אפשר להחליט עדיין על המספר המדויק שההתייעצות תוכל לשלוח לוועדה מטעמה. ההתייעצות מציעה למזכירות ההתאחדות לבחור את מספר החברים הנחוץ מתוך הרשימה שלהלן: (על פי סדר האל"ף-בי"ת) חאזנאוויטש, קאפלנאנסקי, ראפאלקעס, רובאשאוו, רעוואוצקי.

למשלחות מומלץ: לרוסיה – אחד או כמה מן החברים חאזנאוויטש, בלומענפעלד, סערפאוו, פנחס, מ' קאהן; לאמריקה – את הח[בר] רעוואוצקי; לליטא – את חאזנאוויטש או את רובאשאוו.

הוועדה עסקה גם בשאלה הפיננסית. תפקידה היה לעבד תקציב לחודשים הבאים עד לוועידה העולמית ולמצוא מקור הכנסות מתאים. על פי הערכתה של הוועדה יגיעו סך ההוצאות עד ינואר לכעשרים אלף קרונות שוודיות. את המקורות יש לחפש בקרב חברינו. הוועדה עיבדה רשימת מסים שיוטלו כל המפלגות הארציות, ואנו מגישים אותה כאן. המפלגות הארציות הן שיקבעו אפוא אם מזכירות ההתאחדות והוועדות הנבחרות יוכלו למלא את התפקידים שיוטלו עליהם בהתייעצות זו.

29. מאמר בשבועון 'קונטרס'

תל אביב, כ' בניסן תר"ף [8 באפריל 1920]

הכקישנוב יעשו את ירושלים?

מוגר הדם בקריית תקוותנו. טרם חדלו הידיעות על הרצח והשוד בראש חוצות לעיני השלטון, על בתיים שנשדדו, על אנשים שנשחטו, על אספסוף מזוין שואף דם המשתולל ברחובות באין מפגיע ועל פלוגות ההגנה שאינם נותנים להן להיכנס למקום הטבח, על זקנים כי נדקרו ועל נשים בציון עונו. עוד השודד שודד והמסית מסית והמנצחים על משמרתם יעמודו ומגנינו הפקר וכבודנו למרמס וחיינו תלויים מנגד – באם ערינו, בבירת עתידנו.

ונגלה הלוט: לא רק אלה מאות הערבים שהוזעקו מחברון וסביבותיה לירושלים לשם רצח ושוד תחת מסווה הדת וכבוד 'הנביא מוסה' – לא בראשם בלבד יחול הדם. בראש גליה ולעיני נוטרי קרת הוכן הזבח מזמן רב. כבר ההפגנות הראשונות נשאו בקרבם את בשורת ירושלים, ובכל זאת הושנו והושלשו באין מכלים ובאין מפריע. ביפו קראו נואמי בריוני במעמד המשטרה ובראש קריה להזדיין ולהרוג את היהודים. 'סוריה הדרומית', היוצאת ברישיון הממשלה, הפיצה את ארס המשטמה לישראל והכינה את הקרקע בשביל זבח הדמים בעקיבות ובהתמדה, יום אחרי יום, לעיני השמש באין פוצה פה. 'אטבח אלייהוד' פקד השיח' החברוני בפני כל עם ועדה, ובמקום אחר הוכרז לשודדים בפירוש 'הממשלה אתנו' ואיש לא מחה, והשיח' לא נאסר, והאספסוף לא שולח והוא עשה מה שעשה בביטחון גמור כי הותרה הרצועה מטעם הרשות ובהסכמתה. ולא עוד אלא ממחרת היום הרע והמר ההוא, אחרי אשר כבר החנויות שודדו והפצועים רבו ויצר הרצח הפראי התלקח ודם ישראל נשפך בראש חוצות – ניתנה עוד פעם הרשות לאותם המסיתים ל'תהלוכה' חדשה לשם אותה המטרה, שהביאה לאותן התוצאות מחדש.

העיני אנשים ינקרו? נגלה הלוט!

ואל ייתלה הקולר רק בפקיד זה או נציב ההוא, ואל נשלה נפשנו בשווא לאמור, אי-המשמעת בלבד אשמה ורק

טיפול ביהודים שנפגעו במהומות בירושלים, אפריל 1920

ידי ילידי הארץ במעל. אלמלא כן, מדוע נקראו עד עכשיו לשלטון רק אלה בלבד ומדוע הורחקו בעקיבות ובסדר יתר האזרחים – לכל לראש היהודים – שבהם אי־אפשר היה לחשוד שיבגדו? אולם אם אמנם נכונה היא הדעה שעליה חוזרים מגבוה בכל פעם, כי אין כאן לפנינו אלא תלמיד שבעט ברבו – יופיע הרב בעצמו מיד וירחיק את תלמידו, שידיו מלוכלכות, בין באופן ישר ובין בלתי ישר, בדם התושבים אשר חייהם ורכושם הופקדו לידו. זוהי הדרישה הראשונה, האלמנטרית, המתפרצת מלב היישוב, וסביבותיה יתלקטו כל מרחבי הגולה עד מקום אשר שם בירת ארצנו מגיע.

כי יד על ירושלים הרימו!

להבטיח לעם מפרפר בייסוריו גאולה שלמה, להצית בלבם את חלום תקוותו הכי כמוס והכי קדוש, לרכז סביב נקודת ישע נוצצת את עיניהם ולבם של כל פזורי גולה במרחבי תבל ולהושיט שם, במקום האור הנכסף, את ברק הגרזן המטפטף דם – להתעלל ככה לא ידע עוד אף שטן התופתה של גלותנו.

אולי אמר אויב בלבם: עם מלומד פרעות הוא ישראל, שהסכין לתת גוו למכים. עוד פוגרום אחד על כל אלה המאות שכבר עברו עליו מקישינוב עד הנה, עוד אי אלו ראשים שיתפוצצו, נשים שתיאנסנה וחנויות שתשודדנה, ביני – המדבר רמות על גאולתו ושחרורו – ובינו – נאמן בית הייסורים והעלבון – מה הוא! חסדו משום כך לא יפר ודעתו של הצד שכנגד על ידי זה תנוח. הבטחות נשגבות ונבובות יקנו את לב אומה זו ודם אותה אומה המוגר בראש חוצות יקנה את לב אומה שנייה והכיסא ייכון לעד.

לשווא! אף שם, בארצות הגולה, כבר הלך העם ומרד במסורת הגלות ואף שם כבר החתך גורלם של אלה אשר ביססו על דמנו את כיסאותיהם. הנה, לתוך ארצנו פנימה, התלקט אחד אחד דור חדש ואחר, דור מרד בשפלות, דור למוד הגנה, דור כבודו כחיו, דור עובד ומגן, דור שש לקראת קרבן. הוא גוו למכים לא ייתן. כבר ברובע הכי נדכה של ירושלים הישנה הראו אף זקנים ונואשים את עוז רוחם, וסביבותם התרכזו עולם חי אשר לא יכניס עוד את צווארו בעול מעונים. ידעו זאת אפוא אורגי מסכת הזדון: אחי גיבורי תל חי כצאן לטבח לא יובלו. ארץ־ישראל גרדום לישראל לא תהי. חולמי חלום שבותנו בכל ארצות פזוריהם שולל לא יולכו. ירושלים לנקודה נידחה בקולוניה פראית לא תיעש, וערוות הזדון תיגלה.

אלי סלע ינופץ הגרזן שהונף. ובפני כל העולם הגדול תישמע דרישתנו הנמרצת, דרישת עם נענה לוחם על שחרורו: אל בנו התעלל!

לא לשם מלחמה עם מישהו באנו הנה ולא לשם מלחמה יבואו כל אלה האלפים והרבבות ששורשם בארץ, ואף לא לעזרתו של מישהו מבחוץ אנו זקוקים, ולא עליה אנו בונים. אולם אל בעדנו יפריעו! זה כשנתיים עברו מזמן שהושב החרב לנדן, ומדוע עוד סגורים שערי הארץ בפנינו? בשבע לשון הבטיחו להכניס את המונינו הנה ולבססם בארץ ובשבעה בריחים נעלו בפניהם את הדרך. אם אמנם אין דעת הממשלה נוחה מההגה מסודרת זו, ואם אמנם גרעין של אמת יש בהבטחותיה המרובות גדולות, בזאת תיבחן: ייפתחו שערי הארץ בפני אלה הדופקים עליהם באמונה וכבר לא יהיה דמנו הפקר.

והיה כאשר תגיע בשורת ירושלים המרה לכל העולם הגדול – תגיע, למרות כל המעצורים והמכשולים המרובים שהושמו על דרך פרסומה – ויזדעזע כל מי אשר נשמת אדם בקרבו והעם, פצוע בלבבו, ישאג, ויתאחדו כל הקולות יחד לשתי דרישות אלמנטריות ונמרצות הללו שאין מילואן סובל דיחוי כל שהוא: תכף ומיד יוסרו ממשמרותיהם כל אלה אשר ידם מגואל בדם, בין שהסיתו בעצמם, בין שנתנו לאחרים להסית ובין שראו חמס ושתקו!

תכף ומיד ייפתחו שערי הארץ ויבואו אליה בניה – בונה!

ולא יירגע הכאב ולא ישתק הקול עד אשר תמלאנה.

ב. במזכירות 'הברית העולמית של פועלי ציון' המפולגת

בעשרים ושבעה ביולי 1920 נפתחה בווינה הוועידה העולמית החמישית של 'פועלי ציון'. הוועידה נמשכה כשבועיים, ובה התברר שאי-אפשר לגשר על הפער בין עמדות ה'שמאל' לעמדות ה'ימין' במפלגה (ראו לעיל עמ' 88 ג/א). כבר בסעיף הראשון שעלה לדיון באורח רשמי, שאלת החברות באינטרנציונל הסוציאליסטי, התפלגה הוועידה ובעקבותיה התנועה כולה. בשנה שחלפה מאז מועצת שטוקהולם עברה הנהגת הברית העולמית ועמה מפלגות הימין תהליך של 'השמאלה' בהשראת המהפכה ברוסיה. היא חיפשה דרך שתאפשר לברית העולמית להצטרף לאינטרנציונל הקומוניסטי אך נרתעה מהמגמות האנטי-ציוניות שרווחו בו. בוועידה העלה שלמה קפלנסקי הצעה להצטרף לאינטרנציונל השלישי אם יצטרפו מפלגות נוספות ממערב אירופה ובתנאי שיאות לקבל את הברית כמפלגה ציונית ויסכים לדרכה בארץ-ישראל. השמאל שלל את ההצעה הזו והעלה הצעה נגדית: הצטרפות מידית לקומוניטרן, וללא תנאים. ביום החמישי לדיוני הוועידה נשא זלמן רובשוב דברים בעניין האינטרנציונלים והיחס לארץ-ישראל. בדבריו יצא נגד עמדות השמאל וקבע שתפקידו המהפכני של הסוציאליזם היהודי הוא לבנות ליהודים בסיס כלכלי בארץ-ישראל ולהעלות לארץ רבבות פועלים בזמן קצר, וכל מי שמתנגד לכך הוא קונטר-רובולוציונר. סופר 'הקונטרס' דיווח מן הוועידה כי נאומו של רובשוב 'עלה הן בתכנון והן בצורתו על כל הנאומים שנשמעו עד הנה בוועידה. באולם שרר שקט גמור, וכולם הקשיבו לדבריו בדחילו ורחימו. הדברים היו חוצבי להבות אש'.¹

בסיום הדיון התפלגה הברית העולמית של פועלי ציון. הברית הימנית, שהמשיכה לשאת את השם המקורי, הציבה את הנאמנות לעבודה בארץ-ישראל כעיקרון ראשון במעלה. היא החליטה להוסיף ולשתף פעולה עם ההסתדרות הציונית ולא להצטרף לפי שעה לאחד מן האינטרנציונלים (ב-1921 נמנתה עם מקימי 'האינטרנציונל הסוציאליסטי הווינאי', שמבחינה אידאולוגית עמד בתווך בין שני האחרים וכונה

'האינטרנציונל השניים וחצי', וכשזה התאחד ב-1923 עם האינטרנציונל השני הצטרפה גם היא לאיחוד). אל הברית הימנית הצטרפו צירי 'אחדות העבודה' ורובשוב בתוכם, וכמו כן כל הצירים מאמריקה ומאנגליה ובודדים מארצות אחרות. בה בשעה התארגנה הברית השמאלית, שנקראה 'הברית היהודית הקומוניסטית פועלי ציון', (עם הזמן כונתה 'פועלי ציון שמאל') ואליה הצטרפו רוב צירי מפלגות פועלי ציון במזרח אירופה. חברה החליטו שלא להשתתף בקונגרסים הציונים והחלו לפעול לצורך הברית כחברה בקומוניטרן. סניפי פועלי ציון בגרמניה, בצרפת ובמזרח גליציה נמנעו לפי שעה מלהצטרף לאחת מן הבריתות בתקווה להביא בכך לאיחודן מחדש.

עם ההחלטה על הפילוג נקבעה צורת ההתארגנות של הברית העולמית הימנית. כבעבר נקבע שיהיו שני מרכזים בני חמישה חברים, אחד בארץ-ישראל ואחד בגולה. את מזכירות הברית בגולה הוחלט לפצל לשתי שלוחות: לשכה בווינה בראשות ברל לוקר ולצדו יצחק זאר נציג פועלי ציון באמריקה וזלמן רובשוב נציג אחדות העבודה בארץ-ישראל, שתטפל בנושאי ארגון, כספים, עיתונות, תעמולה וקשרים עם המפלגות באירופה המזרחית; שלוחה 'מדינית' בלונדון בראשותם של דוד בן-גוריון ושלמה קפלנסקי שתעסוק בענייני ארץ-ישראל והקשרים עם ההסתדרות הציונית וארגונים בין-לאומיים שונים. מינויו של רובשוב ללשכה בווינה היה ציון דרך בעלייתו בחוגי פועלי ציון. מיד עם תום הוועידה הצטרפה אליו בווינה והשניים, שציפו עתה ללידת ילדם, קבעו את מגוריהם בפרוור זיברנג בעיר. רובשוב שהחזיק באזרחות פלשתינית זמנית, ראה את ישיבתם בווינה כארעית בלבד עד שיתאפשר שובם לארץ.

עם הקמת הלשכה בווינה הציבו חברה את המאבק על תמיכתן של המפלגות במזרח אירופה בברית השמאלית בין החשובות שבמטרותיהם. המאבק התחולל בראש וראשונה בפולין ה'קונגרסאית' ובמזרח גליציה. בפולין פעל בעיקר רובשוב, שהיה מוכר ומקובל על חברי המפלגה בה, ובגליציה ברל

לחבריו להנהלת המשרד בווינה כתב ש'יש להתחיל לבנות מחדש, במקומות רבים מן ההתחלה ממש' (תעודה 30), וטען שיש להתחיל מיד בהוצאת עיתון של התנועה שיסייע לפעולת התעמולה. בתחילת 1921 נערכה בקרקוב ועידת היסוד של 'פועלי ציון ימין' בפולין שבסיס כוחה העיקרי היה בגליציה המערבית. בפולין התגבשו אפוא שלוש מפלגות של פועלי ציון: פועלי ציון שמאל, פועלי ציון ימין והמפלגה במזרח גליציה שנטתה לברית הימנית אך הציגה קו אידאולוגי שמאלי יותר ואף נמנעה מלהשתתף בקונגרס הציוני. היחסים הסבוכים שבין המפלגות בפולין הוסיפו להעסיק את לשכת 'הברית העולמית' ותפסו חלק נכבד מסדר יומם של ראשיה.

לאחר חזרתו מפולין השתלב רובשוב בעבודת המשרד בווינה. לצדם של לוקר וזאר עסק בחיבור החוזרים שהופצו בין סניפי הברית העולמית ובניהול התכתבות עמם ועם מוסדות שונים. אבן יסוד בעבודת המשרד בווינה הייתה פעולת התעמולה, ובה נועד לו תפקיד מכריע. הוא ערך בווינה את ביטאונה של קפא"י 'דאס ארבייטענדא ארץ-ישראל' והשתתף בעריכת עיתונם של פועלי ציון באוסטריה 'אונזער ווארט'. כמו כן ערך פרסומי תעמולה שונים שהוציאה הברית לאור ופרסם מאמרים בעיתונות הפועלים היהודית על הנעשה בתנועת הפועלים בארץ-ישראל.

ב-15 בינואר 1921 נולדה בווינה בתם של רחל וזלמן ונקראה רודה, כשם אחותו של זלמן שנפטרה ב-1920. הילדה יצאה לאוויר העולם חולה וחלשה ורחל נשארה אתה כשלושה חודשים בבית החולים עד ששבו השתיים לביתן. כדרכו ביטא רובשוב את התרגשותו בשיר שכתב לרודה ליד עריסתה וזה לשונו:

שנה, שנה	חלום, חלום
סורי הנה	סור נא הלו
אל עריסתי.	אל עריסתי.
עיני סגרי	ארג לי דם
צללים אגרי	ארג ורקם
הבי מרגוע לי.	שעת מרגוע לי.

בחורף 1921 הוחלט בברית לסגור את הלשכה המדינית של ברית פועלי ציון בלונדון בשל המצוקה הכספית ולהעביר את אנשיה לווינה. לקראת המעבר שלח בן-גוריון מכתב לרובשוב ובו שאלות שעלו בשל

רחל כצנלסון-רובשוב ובתה רודה בווינה, 1922 לערך

לוקר. בוועידה בווינה הצביעו רוב הצירים של פועלי ציון בפולין בעד הצטרפות מידית לאינטרנציונל הקומוניסטי, בניגוד להחלטה שנפלה בוועידתה השנייה של המפלגה במאי 1920. ראשי הברית הימנית חששו שהמפלגה בפולין, שהייתה הגדולה מבין המפלגות הארציות של פועלי ציון, תצטרף עתה כולה לברית השמאלית. בדצמבר עמדה להתכנס מועצת פועלי ציון בפולין ולקראתה יצא רובשוב לשם כדי לבדוק אם אפשר להשאיר את המפלגה או את חלקה בברית הימנית. עם בואו לוורשה מצא שיש במפלגה חברים לא מעטים שמתנגדים לעמדה שהביעו ציריה בוועידה העולמית ובכללם ההיסטוריון יצחק שיפר, נציגה בסיים הפולני. אולם מכיוון שמנהיגי המפלגה, יעקב זרובבל, נחום ניר-ראפלקס, ישראל ושר ואחרים נמנו עם הפלג השמאלי ועיתון המפלגה 'ארבעטער צייטונג' היה נתון לשליטתם, הביע רובשוב ספק לגבי הסיכוי 'להציל' את המפלגה וגרס שיש לארגן מחדש את הפלג הימני בפולין כמפלגה נפרדת. במכתב ששלח

חששותיה של אשתו פולה מקשיי החיים באוסטריה, שהייתה נתונה במשבר כלכלי קשה לאחר המלחמה. רובשוב הפיג את החששות בהשיבו כי למרות הקשיים הרי 'אין שמץ סכנה בישיבה כאן ובכסף אפשר להשיג הכול – גם ביצים, גם חמאה, גם מאכלי בשר וכו' (תעודה 31). בהמשך שיתף אותו בחוויית לידתה של רודה ש'עדים המכרים כי גדולת היא מבטיחה', ובעומס העבודה במשרד הלשכה ובמערכות העיתונים. עוד הוסיף דברים על ענייני התנועה והציונות. בן-גוריון שהה בווינה כמה חודשים ואחר כך שב לארץ-ישראל.

בחודשים הבאים נשאה רחל בעול הטיפול בתינוקת בעזרת מינקת שהתגוררה בביתם בעוד רובשוב יוצא לעתים תכופות לנסיעות בשליחות הברית העולמית. הוא ייצג אותה בכנסים שונים ונדד בין הקהילות היהודיות בפולין ובגליציה כדי לעשות נפשות למען פועלי ציון ימין ולמען העלייה לארץ-ישראל. במסעותיו אלו העמיק את היכרותו עם העיירות היהודיות הקטנות והנידחות שהזמן כמו קפא בהן מלכת. בעזרת אישיותו הכובשת ויחסו החברי הצליח למצוא מסילות אל לבותיהם של הצעירים היהודים בעיירות אלו ומצא בהן היענות רבה לרעיונות שביקש לקדם, בניגוד לתוצאות הדלות שהיו לפעמים לעבודה המפרכת בערים הגדולות. ב-6 באפריל 1921 כתב לרחל מגליציה ש'למרות קושי הטלטולים לבי נוהה אחרי נדודי אלה'² וכמה ימים לאחר מכן שב וכתב לה מן העיירה סנוק לאמור: 'רחלניו, עיירה נידחה בגליציה, עוד כוחות מרובים מקופלים בתוכה, ומהם ניוושע. [...] סידרתי פה קבוצה של חלוצים בת עשרים איש, העומדת כולה לעלות'³.

חלק חשוב בפעולת התעמולה שניהלה הברית הימנית היה שאלת ההשתתפות בקונגרסים הציוניים, מהגורמים המרכזיים לפילוג בתנועה. לטענת ה'שמאליים' השכבות הבורגניות הן המנהיגות את ההסתדרות הציונית ושיתוף הפעולה עמן נוגד את התפיסה המעמדית שבבסיס הסוציאליזם המרקסיסטי. טענה זו זכתה לאהדה גם בקרב חלק מתומכי הברית הימנית. כך גם טענתם שההנהגה הציונית פסולה משום שהיא משתפת פעולה עם ממשלת בריטניה האימפריאליסטית. השאלה קיבלה משנה תוקף לקראת הקונגרס הציוני הי"ב שעמד להתכנס בקרלסבד בספטמבר 1921. כמשקל נגד

לטענות השמאל פרסמה לשכת הברית בווינה חיבור של רובשוב שנכתב בידיש וכתרתו: 'להשתתף או לא להשתתף בקונגרס הציוני?' ובו התפלמס עם עמדות השמאל. הוא פסל את טענתם שהאידיאולוגיה אוסרת על שיתוף פעולה זמני עם חוגים בורגניים גם כשהוא משרת את האינטרסים של הפועלים והבהיר שללא ההסתדרות הציונית יידונו כל מפעליה של תנועת העבודה בארץ לכיליון. הוא הביא ראיות לכך שההשתתפות בקונגרסים מחזקת את כוחם של הפועלים וקבע שטענותיהם של השמאליים נגועות בזרות ובניכור כלפי מצבה וצרכיה של תנועת הפועלים היהודית בכללה. 'אוי לנו אם יעלה אי-פעם במוחנו הרעיון המסוכן, לבגוד ביודעין באינטרסים של פועלים על מנת לזכות במחיאות כפים של פועלים'⁴ כתב.

באוגוסט 1921 הגיע רובשוב לקרלסבד כדי להשתתף בכמה כינוסים של תנועת הפועלים, ובפעם הראשונה בחייו גם בקונגרס ציוני. הוא השתייך לגוש 'ארץ-ישראל העובדת' שמנה כ-40 צירים מתוך כ-450 צירי הקונגרס. הגוש עמד להציג בדיוני עמדה מאוחדת ולנסות ולהשפיע על הקונגרס לקבל החלטות שיסייעו לזרז את העלייה ואת קידום מפעלי הפיתוח ופעולות ההתיישבות השיתופית.

ב-1 בספטמבר נפתח הקונגרס הציוני הי"ב ורובשוב נבחר לוועדה המתמדת שלו. ב-8 בספטמבר נערך הדיון בשאלות ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל, ובו נשא רובשוב דברים במליאת הקונגרס. באותה העת היו קיימים בארץ-ישראל שני דפוסים עיקריים של התיישבות חקלאית: התיישבות במימון פרטי על קרקע פרטית דוגמת המושבות והתיישבות שיתופית במימון ההסתדרות הציונית על קרקע לאומית שרכשה הקרן הקיימת דוגמת קבוצות ומושבי עובדים. בעמדות שהציג עוד לפני הקונגרס שלל רובשוב מכול וכול את ההתיישבות במושבות משום שהייתה בעיניו נצלנית, בלתי מוסרית ותלויה בתושבים הלא-יהודים בדומה לאוכלוסייה היהודית בעיירות בפולין ובליטא. מכאן הסיק שהתיישבות זו היא מכשול בדרך להגשמת הציונות. מכיוון שלדעתו רק ההתיישבות השיתופית העובדת יכולה להיות בסיס למפעל הציוני, ראה את הצלחתה בארץ כאבן בוחן להצלחתו של המפעל כולו. הוא טען שבלי התיישבות זו יקום בארץ-ישראל מרכז רוחני בלבד, שגורלו יהיה כגורל המרכז היהודי המשגשג שקם בארץ-ישראל במאה השש עשרה. לימים קבע

שאותו מרכז לא החזיק מעמד משום שלדבריו 'העלייה הגדולה של התקופה ההיא לא מצאה נתיבות לקרקע'.⁵ בנאומו בקונגרס קבע ש'ציבור הפועלים בארץ-ישראל הוא הכוח שההיסטוריה ייעדה אותו להגשים את הציונות' (תעודה 32). הוא קרא להנהגה הציונית להכיר בכך ולהעמיד לרשות הפועלים תקציבים מתאימים להתיישבות ולמפעלי פיתוח. בקונגרס התקבלו כמה החלטות שעוררו קורת רוח בקרב הפועלים כגון תמיכה בתכניות ההתיישבות השיתופית והקצאת 225.000 ל"ש – כ-30 אחוזים מכלל התקציב שנקבע לעבודה בארץ-ישראל – להתיישבות חקלאית.

החלטות הקונגרס הסבו אמנם קורת רוח לאנשי פועלי ציון, אך התנועה המשיכה לעמוד בתור אופוזיציה להנהלה הציונית ולמתוח ביקורת על פעולותיה. לאחר פירוק הלשכה בלונדון התנהלו רוב הקשרים של הברית העולמית עם ההנהלה הציונית באמצעות הלשכה בווינה. בנובמבר שלח רובשוב מכתב אל ההנהלה הציונית בלונדון, ובו מחה על עמדתה בכמה עניינים שעמדו באותם הימים על סדר יומה של התנועה הציונית (תעודה 33). הראשון שבהם

נגע למהומות שפרצו בירושלים ב-2 בנובמבר 1921 ובמהלכן הרגו ערבים חמישה יהודים ופצעו עשרות. בעקבות המהומות האלו, שהתחוללו חצי שנה בלבד לאחר מאורעות מאי 1921 ושהם נהרגו עשרות יהודים, יצאו אחדות העבודה וגופים נוספים בדרישה תקיפה להביא לפיטוריו של מושל ירושלים רונלד סטורס, שהוחזק בעיניהם האחראי לאי-מניעת המהומות בנובמבר בעירו. רובשוב תבע מן ההנהלה הציונית לתמוך בדרישה לפיטוריו של סטורס.

תביעתו השנייה של רובשוב מן ההנהלה הציונית נגעה לפרשה הקשורה להסכם שחתם על דעת עצמו זאב ז'בוטינסקי, חבר האקזקיוטיבה הציונית, עם מקסים סלאווינסקי, שהיה אישיות בולטת בממשלה האוקראינית הגולה שבראשה עמד סמיון פטליוורה. ההסכם שחתם ז'בוטינסקי נועד למנוע פגיעה ביהודים במידה וצבאו של פטליוורה יפלוש שוב לאוקראינה ויאלץ בצבא הבולשביקי, אך מכיוון שפטליוורה נתפס כאחראי לשורה ארוכה של פוגרומים ביהודי אוקראינה עורר ההסכם סערת רוחות בקרב חוגים יהודיים וציוניים שתבעו לנקוט צעדים נגד ז'בוטינסקי עד כדי הדחתו מן ההנהלה.

1. ב' מאיר, 'בועידה העולמית של פועלי ציון', **קונטרס** נ (י"ג באלול תר"ף), עמ' 27.
2. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון-רובשוב, 6 באפריל 1921, גנזים, 248/33209/3.
3. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון-רובשוב, 9 באפריל 1921, שם.
4. ז' רובשוב, 'להשתתף או לא להשתתף בקונגרס הציוני?', ז' שזר, **ציון וצדק** א, עמ' 163.
5. דברי זלמן רובשוב בקונגרס הציוני הי"ט, **עיתון הקונגרס הי"ט בלוצרן**, 29 באוגוסט 1935.

30. אל ברל לוקר ויצחק זאר, וינה

ורשה, 25 באוקטובר 1920 (תרגום מידיש)

חברים יקרים,

בבואי לכאן פגשתי את החבר [אנשל] רייס, שישב כאן מזה כמה ימים בהמתנה לישיבה של הוועד המרכזי. הישיבה התקיימה ביום שישי בנוכחותו של פינחס, שנקרא למטרה זו. נוסף על אריה היו כל חברי הוועדה הנמצאים כעת כאן. אני הוזמנתי לדווח על הוועידה העולמית, על הסיבות לפילוג ועל מטרות בואי. לאחר הרצאתי והרצאתו של רייס הסכים הקהל כי התנהגות המשלחת אינה תואמת את ההחלטות הפולניות [בוועידה השנייה של 'פועלי ציון' בפולין]. פירוט מדויק של הוויכוח אביא בעל פה. ההחלטה הייתה שכל עוד המועצה לא תחליט בעניין זה, הם לא יראו עצמם כבולים למעשי משלחתם ולא יבטאו שום עמדה מוסכמת, אולם המועצה תוכל להתכנס רק אחרי שיגיע [ישראל] וועשער. לי ניתנה הזכות להשתתף בישיבת הוועד המרכזי כאשר וועשער יבוא לדווח, וכן בישיבת המועצה שבה תיפול ההחלטה הסופית.

המועצה אמנם אינה נבחרת אלא ממונה מלמעלה ומורכבת מעסקנים מוכרים. התוצאה תהיה שהם ייבחרו על פי רצון המממנים. כל העניין מתמצה בכך שיהיו עוד שבועיים לתעמולה חופשית. בינתיים כל הניסיונות שנעשו לא צלחו. יש להתחיל לבנות מחדש, במקומות רבים מן ההתחלה ממש, והכול יהיה תלוי ברוח שתשרור בהתחלת הבנייה.

כמעט כולם אינם מרוצים מן המצב שנוצר. אמנם מעטים מעזים לבטא זאת ומעטים עוד יותר מעזים להסיק את המסקנות המתבקשות. עד לכינוס המועצה אני מנסה, בסיועם של כמה חברים, להביא לידי ביטוי את חוסר שביעות הרצון. זה אסון שאין לנו מילה מודפסת. את הדוח ואת ההצהרה לא קיבלתי. הציבור כאן חסר מידע לחלוטין ומצדנו הוא לא שומע מילה. העיתון חייב להופיע מיד! אין להמתין עם הגיליון הראשון לשובי. להפך, אני חייב לקבל את הגיליון הראשון בעודי כאן. בגיליון צריך לבטא בבהירות את סיבת המחלוקת.

במועדון של פועלי ציון בוורשה. על הקיר תמונותיהם של בר ברוכוב וקרל מרקס, 1920 לערך

נוסף על עמדתי מועלות כאן הצעות בין המנהיגים: (1) לפרוש ולהישאר נייטרליים; (2) להתאחד עם מערב גליציה ועם קובנה בברית משולשת; (3) לדרוש את סילוקם של מתנגדי ארץ-ישראל. הקלף החזק ביותר שלנו כאן הוא הארגון מחדש של המשרדים הארץ-ישראליים והשתתפותנו בהם. זאת תביעת ההמונים. הצד שכנגד אינו יכול להסכים לכך והוא מחפש 'היתר עסקא' (1) להשתתף במשרד העבודה תחת החותמת של התאגדות מקצועית; (2) לייסד חברה ארץ-ישראלית מיוחדת, שתיטול חלק במשרד העבודה וכו'. ד"ר יצחק [שיפר] אינו כה איתן בעמדתו. מוכרחים עם זאת להודות שהמסכן נמצא כאן במצב קשה מאוד. אל תותירו אותי זמן רב ללא מכתבים. כתבו על הנושאים החשובים ביותר. ומה קורה בעניין הדירה, בדבר החברה, בדבר העיתון? איך נוסחו החלטות מאהריש אויסטרע [ועידת נציגי המשרדים הארץ-ישראליים והפדרציות הציוניות במרכז אירופה]? האם שלחתם לפרג את הכתובת של וובר? מה קורה בעניין גרמניה? מתי תתקיים האספה?

בברכת ידידות,
שלכם,
זלמן

הובטח לי כי בשבת אשא הרצאה פומבית על עבודת ארץ-ישראל.

31. אל דוד בן-גוריון, לונדון

וינה, 7 בפברואר 1921

בן-גוריון יקירי,
הפעם אענה כבקשתך באותו הרגע שקיבלתי את דבריך. [-] שמא אדחה ושוב יציפני זרם הדברים היום יומיים ואחמיץ.
אין שום חשש של סכנה בישיבת וינה, לא בשביל הגדולים ולא בשביל תינוקות. חלב נמצא כאן בצמצום רב אבל יונקי שדיים ונשים מיניקות מקבלים גם חלב, ויתר צורכי אוכל אפשר להשיג כמוזון בכסף מלא ובמקחים לא קטנים. קשה מאוד הנה שאלת הדירה ואולי תצטרכו לשבת בבתי מלון כחודש ימים עד אשר תמצאו מעון, אבל אחרי חיפוש רב מוצאים גם דירות. עד כמה שתוכל להכניס דברים יבשים וקופסאות הרי לא תתעצל בכך. אבל מסור נא בשמי ובשם רחל לאשתך כי אין שמץ סכנה בישיבה כאן, ובכסף אפשר להשיג הכול – גם ביצים, גם חמאה, גם מאכלי בשר וכו'.
ואני עכשיו כבר קצת מומחה לכך. החודשים האחרונים היו קשים לרחל והוצרכתי לדאוג לכגון דא, ומחסור בכך לא ידעתי.
לרחל כבר שלום. אם היא לילדה חביבה ונעימה מאוד, אולם קטנטנה וחלשה הטעונה טיפול מיוחד וביתי – זאת אומרת רחל וילדתי – הנהן עכשיו בבית החולים לתינוקות. נולדה בתנו קצת לפני זמנה והרי אנו עכשיו משלמים בעד זריזותה. אולם הרופאים כבר שבעי רצון הימנה ואכן, עדים המכרים כי גדולות היא מבטיחה. אל תצחק לי.
על כל הדברים המעניינים אותנו הלוא נדבר בהיותך פה. אל נא ולבל נא יקירי לחשוב כי לא שמתי חס וחלילה לב לדבריך, והלכך תשובתי הפרטית לא באה או אין לי צורך חיוני בכך לכתוב לך ולקבל דברים ממך על כל עניינים אלו שאני שקוע בהם. אולם כשתבוא תראה כי מרובה מאוד הייתה העבודה בחודשים האחרונים. בשני העיתונים אני עכשיו, מיום צאת בריל לוקר לגליציה, יחידי בלי עזרת [יצחק] זר והמרחקים בווינה נוראים. ועל ידי הלוא גם עכשיו – כשבריל איננו – כל עבודת הלשכה. ודווקא בזמן זה רבה העבודה גם ב'ה[חלוצ] [העולמי]' ונתרבו הייחוסים והקשרים עם המזרח – עם קבוצות ועם פרטים. וכשאני מצליח ביום לעשות את החצי מזה שאני מחליט בכל בוקר הרי כבר טוב.

כי לא צדקת בדברך על העיתונות שלנו – כלומר שלא נתאמתו דברך וחששותיך – הלוא כבר נוכחת בוודאי. להיאבק את השמאליים נחוץ היה לא למען החזר למוטב את המתעים, אלא בראש וראשון כדי לגרש את השטן מקרבנו פנימה, להיטהר. וגם כדי לשים חיץ. אולם עד כמה שאפשר הולכת מלחמה זו ותופסת מקום פחות בעיתונותנו. בייחוד אחרי אשר ייסדנו את העיתון הקרקוי [בקרקוב] אשר קמעא קמעא אני מסיר מכשלה זו מעל שכמי 'האוונזער וורט' ומפרק אותו עליו. בעיקר הנהו 'אונו[ער] וורט' עיתון המיועד לענייני הארץ (עד כמה שזה אפשר בלי עזרת בני הארץ ובצמצום מקום כזה). ואכן דברי ברל על הכבישים, דו"ח של חיפה, דברי בן-צבי על 'אחדות העבודה' וכ' אינם יכולים לבל להשפיע סוף-סוף. ופעמים כשאני רוצה להינחם מפרפורי עבודה ופוליטיקה שאני נתון בהם הרי אני מוצא תנחומין בכך שהודות לעבודתנו פה לא תפגוש ועידת חיפה את אותה התשובה במערכת התנועה בחו"ל כשם שפגשה ועידת פתח תקווה, ולא עוד אלא גם 'שערוריית צ"צ' [צעירי ציון]* תובן לקהל שלנו ותתקבל על הדעת. אפילו אלמלי הייתה דעה אחת בנידון זה אצל כל חברי המשרד שלנו, הייתה עבודת חינוך כזו דורשת הרבה זמן ודעת כדי ליישב את ההדורים ולהתגבר על הרגלים בשם הצורך האמתי, לא כל שכן עכשיו.

בכיליון עיניים אני מחכה לשיבתנו. מקווה אני כי אחרי שבינינו לבין עצמנו נברר ונגיע לעמק השווה, אפשר יהיה עוד במשך החודשים הבאים עד הקונגרס הציוני להספיק לעשות במזרח עבודה מרובה. בכוונה כתבתי היום לפולין ודחיתי את הצעתם על דבר הוועידה המייסדת של המפלגה בפולין ובגליציה המערבית (מחלקי המפלגה הישנה שיצאו, לרבות החדשים המתרכזים סביב הפרקציה בפולין וסביב הא"ק [הוועד הפועל] בגליציה) עד אחרי ישיבתנו, כדי שנוכל להשתתף בוועידה זו.

אולי גם ניבנה אז במובן הממוני ולא נהיה כל כך דחוקים. חרפת המחסור ממיתה הרבה התחלות. עבודה ממושכה ומפרכת הייתה ועוד ישנה בדבר הסידור החדש של המשרד הארץ-ישראלי בווינה. אם בוורשה הצלחנו עוד בימי שבתי שם לסדר את המשרד אחרי נפתולי דברים, הנה פה עדיין לא זזנו למרות שעבדנו על ישיבות אלו כבר הרבה זמן. לכאורה כבר נסתדר הדבר. יושבים בוועד חמישה משלהם וארבעה באי כוח הפועלים. וגם מחלקת העבודה כאילו כבר הוחלטה (משלנו נכנסו זר בשם הברית, אני בשם 'החלוץ' ונטע גולדברג מטעם הברית למחלקת העבודה), אולם חדשים לבקרים הם תעלולי שטריקר ובניו לבטל את החלטות [ועידת] מאהריש-אויסטרוי ולהיפטר מן העניין.** עיקר האסון שאין לונדון שולחת כסף ואינה מתערבת כל עניין. נחוץ שתשנו את יחס לונדון למשרד הווינאי עוד טרם תצאו מלונדון. והדרישה היא פשוטה: החלטות ועידת לונדון, ופירושי מאהריש-אויסטרוי חובה הם בשביל כל משרדי ארץ-ישראל, ואין המשרדים 'ובייחוד הגדולים' רשאים לבטלם. ומחלקת העבודה היא צריכה להיות בשביל באי כוח הפדרציות של העובדים, או לכל הפחות רוב חבריה צריכים להיות מתוך העובדים.

בשביל העבודה הבאה, בייחוד אחרי אשר כבר נסתדר הוועד לעלייה ולעבודה ב'הסתדרות הכללית', ערך רב יכול להיות למחלקות עבודה אלו שבהן משתתפים באי כוח כל הפדרציות העובדות ושהן יכולות להיפתח בכל עיר ועיר. אם תתאחדנה כולן תחת המרכז של ועדת העלייה והעבודה בארץ, וכבר יש רשת בשביל עבודת העלייה. והלכך אל לאבד פוזיציה חשובה שכבר רכשנו בעמל רב. העבודה המשותפת עם באי כוח צעירי ציון וגם 'הפועל הצעיר' במשרדי ארץ-ישראל יכולה להיות לברכה.

דרישת שלום חמה לקפלנסקי, שכל דבריי אלו כמובן מכוונים גם אליו.

* יזמה של אחדות העבודה להביא לאיחוד בין פועלי ציון העולמית לבין 'הברית העולמית ציונית סוציאליסטית' (צ"ס), שהתפלגה מן התנועה העולמית של צעירי ציון. היזמה להתאחד עם גוף שאינו מרקסיסטי עוררה תרעומת לא מעטה בחוגי פועלי ציון.

** החלטה שקיבלה הוועידה של נציגי המשרדים לארץ-ישראל ושל הפדרציות הציוניות במרכז אירופה, שהתכנסה במאהריש שבאוסטריה באוקטובר 1920, להקים במשרד לענייני ארץ-ישראל של ההסתדרות הציונית בווינה מחלקת עבודה בהנהלת גופי הציונות הפועלית שתעסוק בארגון ובהכנת צעירים מתנועת הפועלים לעלייה.

מתי אתם אומרים לבוא. מחכים לכם מכל צד. פה כבר הודיעו כי סידרו אספה רבתי לכבודכם. היום באה הדרישה מאדלר להודיע את שמות הצירים. מכיוון שעניין זה שייך ללשכתכם שלחנו לכם טלגרמה. בסדר היום שהצעתם לישיבה כדאי גם להוסיף את הסעיפים: (1) הישיבה הבאה של הא"ק (2) העיתונות; (3) קונגרס בעד ארץ-ישראל סוציאליסטית. על יתר הפרטים הלוא נדבר כשתבואו. מקווה אני שלוקר יבוא בט"ו לחודש זה.

וברכה לאשתך. עוד פעם הרגיע נא אותה בדבר 'סכנת וינה'. ומה שלום גאולה ועמוס [בן-גוריון]?

כולי שלך,
זלמן

שבוע זה הייתה לי שיחה ארוכה עם האנטקה שבא הנה לארגן את האופוזיציה הז'בוטינסקאית לישיבת הא"ק [הציוני] הבאה. על הצעותיו אלינו בנידון [-] וכיו"ב — בווינה נדבר. מדוב הוז ומהרצפלד יש בידי מכתבים. אף גולומב כותב ולפעמים גם ב[ן]-צ[בי]. אולם אתה הבא נא את כל אשר בידך מדברי הארץ.

32. דברים בקונגרס הציוני הי"ב

קרלסבד, 8 בספטמבר 1921 (תרגום מגרמנית)

בימים האחרונים, מאז החל הקונגרס לעסוק בענייני התיישבות, ניכרת בדיונים הכלליים ובוועדות מגמה ליטול מן הצירים את הרצון לחשוב על עבודות התיישבות על בסיס חדש בכך שמטיחים בהם את הבעיות הכספיות. זו מגמה מסוכנת שהקונגרס צריך להשתחרר ממנה. הרצון מצד המוני היהודים להביא קרבנות תלוי במידה רבה בקונגרס ובשיטות העבודה שייקבעו. אם הקונגרס רוצה שהעם יענה כראוי לקריאתו עליו לדאוג גם לכך ששיטות העבודה שהוא יקבע אכן יענו על צורכי העם וייצרו את האפשרות להגירה יהודית נרחבת.

ההגירה היהודית לארץ-ישראל נוהלה עד עתה בשתי שיטות. השיטה הראשונה היא כבר כבת ארבעים שנה ועיקריה הם קרקע בבעלות פרטית ועבודה שכירה. השיטה השנייה היא בת עשר שנים ואלה עיקריה: קרקע השייכת לכלל, הרוב — לקרן הקיימת לישראל, ועבודה עצמית. הציונות תצטרך להכריע לזכות אחת מן השיטות האלה, והקונגרס הזה בכוחו לשפוט בשאלה הזאת לא על בסיס תאוריות מופשטות כי אם על בסיס ניסיון הלכה למעשה. שתי הדרכים דרשו קרבנות גדולים ומאמצים גדולים, ומה מלמדות אותנו התוצאות? מבחינה כלכלית ההתיישבות הפרטית בארץ-ישראל היא חסרת שורשים ותלויה באוכלוסייה הלא-יהודית שמסביב כמו כל עיירה יהודית בפולין או בליטא. מן הבחינה הציונית, מושבה יהודית הבנויה על עבודה שכירה תהיה בהכרח מעין מחוז ובו מיעוט יהודי בתוך רוב לא-יהודי עובד; והעובדה הזאת בהכרח תרחיק אותנו בשיטתיות ובהתמדה מן המטרה שהציונות הציבה לעצמה. ומן הבחינה האנושית? מן הבחינה האנושית קהילייה כזאת תסבול מכל אותם פצעים שמתוכם מדממת האנושות בעולם כולו. הציונות צריכה להכריז אחת ולתמיד, בגלוי ובתוקף, שלא תצעד עוד בדרך הזאת!

בתנאים קשים ביותר סלל לעצמו ציבור הפועלים בעשר השנים האחרונות דרך חדשה בשביל ההתיישבות: בלי רכוש פרטי ובלי עבודה שכירה, על אדמת הקרן הקיימת ועל יסודות משקיים קואופרטיביים. הניסיון הזה נעשה מלמטה, ציבור הפועלים נאלץ להיאבק בכוחות עצמו ובעקשנות ולכבוש לעצמו כל שעל; הוא עדיין לא הגיע אל המטרה. קבוצות רבות עדיין שרויות במצוקה ונתונות בגירעון; אך לא ייתכן אחרת כל עוד ההנהלה הציונית בארץ-ישראל, האמורה לממן את ההתיישבות, נוהגת בהן כבבנים חורגים ומקציבה להן פרוטות. הקבוצות ינחלו הצלחה רק כשלא הפועלים בלבד אלא גם נותני הכסף והמיישבים ימלאו את תפקידם באהבה ובנכונות להקרבה, ביד פתוחה ובכל הלב ובאמונה בהצלחתן. ואולם כבר עכשיו צריך כל משקיף אובייקטיבי להודות בכך שמשק הפועלים בארץ-ישראל הוא המוקד החשוב ביותר של הפעילות הציונית. לא רק מן הבחינה האנושית מתרחש שם

ניסיון ליצירת צורת חיים חדשה בחברה צודקת שאין בה דיכוי וניצול. גם מן הבחינה הציונית, משק הפועלים הוא הערובה היחידה להגירה היהודית ולעצמאותה של ההתיישבות היהודית. הקונגרס בהמבורג [הקונגרס הציוני התשיעי, דצמבר 1909] כבר החליט כי ההתיישבות השיתופית היא חלק בלתי נפרד של הציונות. ההחלטה הזאת היא שאפשרה לציבור הפועלים הארץ-ישראלי להשיג את מטרותיו. עתה יש להוציא את ההחלטה אל הפועל במלוא הרצינות והעקיבות. מן הדין שהציבור היהודי הרחב ילמד מן הקונגרס הזה את שני עקרונות היסוד הבאים, שצריכים להפוך לציוויים קדושים של מדיניות ההתיישבות שלנו: הלאמת הקרקע ועבודה עצמית. הקרקע חייבת להיות רכוש העם ופרותיה – רכוש מעבדיה.

מלבד העבודה החקלאית תהיה חשיבות רבה לעבודות הציבוריות שיעסיקו מהגרים רבים. גם בשטח זה יש לנו ניסיון מעניין. ציבור הפועלים המאוחד בארץ-ישראל מצביע בגאווה על תוצאות פעילותו בעבודות אלו בזמן האחרון, ואל לו לקונגרס להרשות לוועד הצירים לנסות לצמצם את האוטונומיה של ציבור הפועלים בתחום הזה. ציבור הפועלים בארץ-ישראל הוא הכוח שההיסטוריה ייעדה אותו להגשים את הציונות ולכן מתן האמון בציבור זה הוא תנאי ראשון לעבודת התיישבות ציונית.

33. אל הנהלת ההסתדרות הציונית, לונדון

וינה, 24 בנובמבר 1921 (תרגום מגרמנית)

אדונים נכבדים מאוד,

מתוך הידיעה המבהירה של 'מארגננצייטונג' מ-20 לחודש זה אתם יכולים להסיק שהידיעה של J.K.B. [Jüdisches Korrespondenz Büro] בעניין מחאה מצד חברי הוועד הפועל הנמצאים בווינה היא בדויה. בישיבה המשותפת דנו בין היתר, והגענו פה אחד למסקנה שאין לדחות את הישיבה ושיש לקיימה בתאריך שנקבע, בדצמבר, למרות היעדרותם של חברי המשלחת. כיצד הגיעה הידיעה על ההתייעצות הזאת לנציגי ה-J.K.B. וכיצד עוותה כל כך – דבר זה אינו ידוע לחלוטין.

המאורעות בארץ-ישראל אינני יכול לכבש את תדהמתי על אמירתכם החוזרת ונשנית שההנהלה בארץ-ישראל מבקשת לראות עניין זה כמחוסל. יהודי ארץ-ישראל הנם בדעה שונה לגמרי. סמואל נקט כנראה אמצעים תקיפים באמת להגנת היהודים ביפו ובמושבות. העידוד מצד הקונגרס והצעדים שנקטו בלונדון מן הסתם לא נותרו בלא השפעה. ואולם אין ספק שהשלטונות המקומיים בירושלים, בראש וראשונה סטורס, לא מילאו את תפקידם, אולי אף תרמו את חלקם לפשע. יהודי ירושלים מאוחדים בדרישה: סטורס חייב להתפטר. בדרישה זו, שחבריי העמידו מיד אחרי הפוגרום הראשון בירושלים, תומכים 'הארץ' המתון כל כך ואף 'דואר היום'. למעשה הרחקתו של מושל שלא הצליח למנוע פוגרום הייתה דבר מובן מאליה אף ברוסיה הצארית. חוסר האמון המאחד את כלל יהודי ירושלים די בו כדי שסטורס ילך. ההנהלה צריכה לראות את התמיכה בדרישה הכללית הזאת של יהודי ארץ-ישראל כחובתה ולא להחלישה באמרה ש'העניין חוסל'. עצם המעבר לסדר היום על פוגרום בירושלים – וזה אכן היה פוגרום – יש בו משום הצבת דוגמה רעה אל מול הציבור, והדבר עלול להיות הרה תוצאות ויתנקם.

עניין ז'בוטינסקי. דעת הברית על פרשת ז'בוטינסקי-סלאווינסקי, והתביעה שעלתה ממנה שלא לשגר את ז'בוטינסקי במשלחת לאמריקה נמסרה לכם מפי ידידי ש[למה] קפלנסקי. בישיבה הנזכרת של חברי הוועד הפועל בווינה העליתי את השאלה הזאת. עקרונית היו כל המשתתפים תמימי דעים בעניין הערכתנו את צעדו של ז'בוטינסקי – אם הידיעה אמנם תתאמת. הפרופסור חיות הציע לדרוש מן ההנהלה, לטובת קרן היסוד, להחזיר את ז'בוטינסקי מאמריקה בהקדם האפשרי. העיתונים שהגיעו בינתיים מארצות הברית מאשרים את חששותינו. על ההנהלה לדאוג שלא להכביד בכך על המשלחת במילוי תפקידה הקשה בין כה וכה.

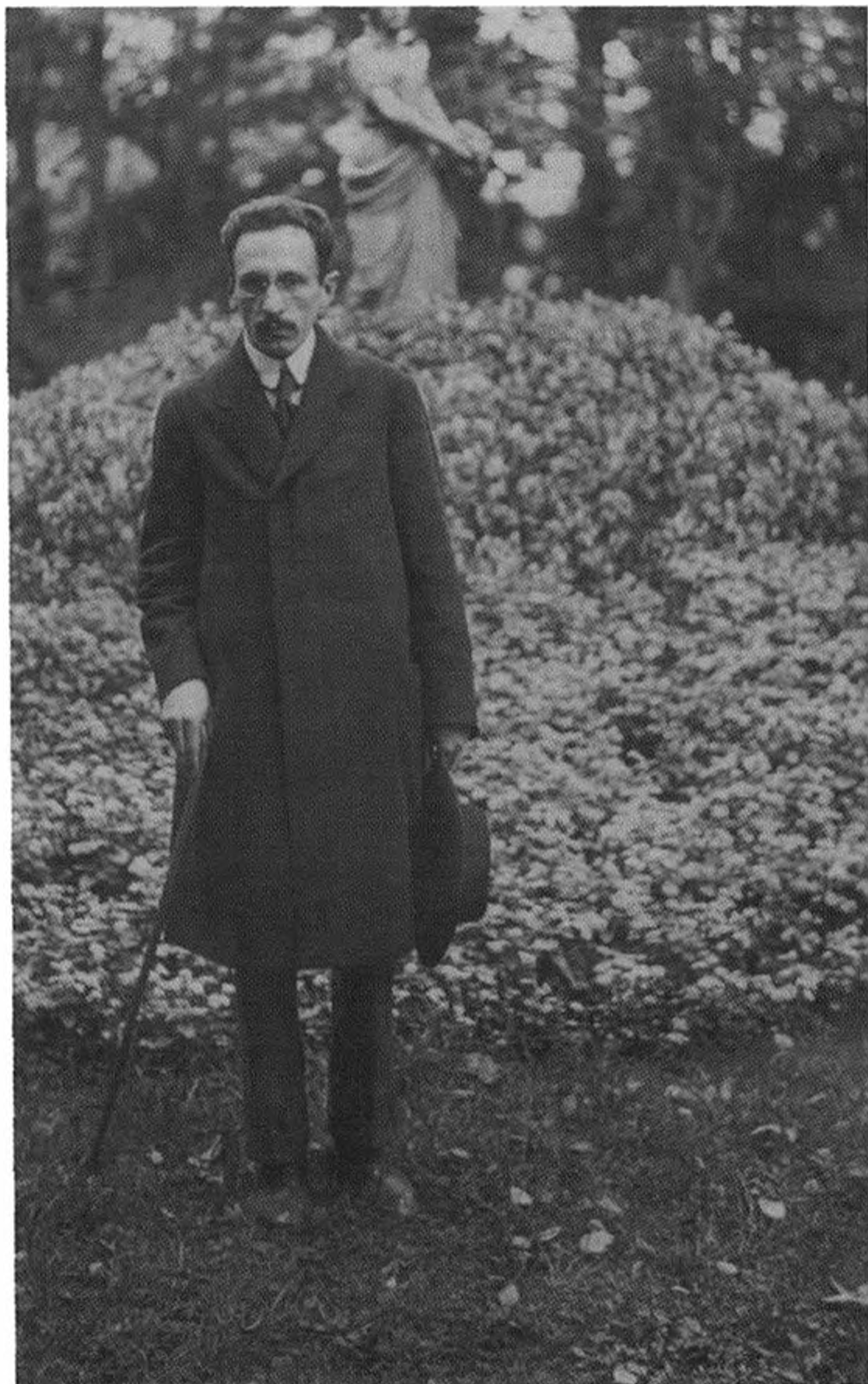
הדוח של ה[רברט] סמואל על הפוגרום במאי הוא, על פי דיווחי חבריי בארץ-ישראל, מגמתי

ועוין לציונות. 'הארץ' כבר ניסה לסתור פרטים רבים מאוד. משרד 'הברית' שלנו דרש מחברינו בארץ-ישראל לחבר ביקורת מפורטת על הדוח, אך אסור שההנהלה תשאיר את הדוח ללא תגובה. ואשר לפוגרום החדש בירושלים, מן הדין היה שלא להמתין לדוח רשמי של ועדת חקירה, שמסקנותיו יהיו בוודאי שוות לאלה שלנו. ההנהלה בירושלים צריכה לפרסם לאלתר דוח אמתי על האירועים.

השקל. את הרעיון להפוך את השקל [הציוני] ליסוד של תקציב ההסתדרות הציונית יש לקדם בברכה. גם אנחנו, וכפי שאני שומע גם הבריתות האחרות, מוכנות להפוך את החלק מכספי השקל המיועד לפדרציות ליסוד התקציבי שלהן. בדברכם על הנושא הזה, כלומר שכל כספי השקל יישלחו ללונדון, הרי אינכם מתכוונים לפגוע בזכויות משכבר הימים של הבריתות, שחלק מכספי השקל שלהן יהיה מיועד לקיום ביטאוניהן. אשר לרשימה, מעירים לי חבריי שהסכום גבוה מדי לגבי ארצות מסוימות. באוסטריה אין לדרוש יותר מחמישים קרונות ובאנגליה לא יותר משילינג וחצי.

שפ.ה. מובן מאליו שעדיף ומכובד יותר להתכתב עם ההנהלה בחופשיות באחת השפות היהודיות. ואולם תנאי לכך הוא שהדבר יעשה באורח הדדי ומלא, שאם לא כן לא הייתי מעלה את העניין כנושא הפגנתי.

בברכת ציון,
ז' רובשוב

זלמן רובשוב בברלין בשנות העשרים

ג. לקראת שיבה לארץ-ישראל

ב־1922 כבר יכלו חברי לשכת 'הברית העולמית של פועלי ציון' בווינה לציין לעצמם בסיפוק כי פעילותם מניבה פרות שמשפיעים לטובה על מעמדה של מפלגתם. בפולין התארגנה המפלגה הימנית והחלה להסתמן כמשקל נגד ל'פועלי ציון שמאל', שכוחה הלך ונחלש עקב הצטרפות חלק מחבריה למפלגה הקומוניסטית הפולנית. סניפי 'פועלי ציון' בגרמניה, בצרפת ובמידה מסויגת גם במזרח גליציה החליטו 'לרדת מן הגדר' ולהצטרף לברית העולמית ה'ימנית'. הקו האידאולוגי שאימצה הברית העולמית של פועלי ציון, בעיקר בהשפעתה של 'אחדות העבודה', הרחיק מאוד מהמצע הרעיוני שהתווה מייסד התנועה בר ברוכוב. אולם עובדה זו לא פגעה כהוא זה במיתוס שנוצר סביב דמותו והועצם בעקבות מותו בטרם עת. יתר על כן במהלך הפילוג בשורות פועלי ציון שב ועלה מדי פעם שמו של ברוכוב כששני בני הפלוגתא נשבעים בשמו. הערצת דמותו של ברוכוב הייתה משותפת לכל הזרמים בתנועה, והטענה לנאמנות לדרכו הפכה אפוא לכלי תעמולה חשוב בידי הצדדים במאבק על נפשם של חברי התנועה. אנשי השמאל טענו שהם ממשיכי דרכו האמתית, אנשי הימין דחו את טענתם ולראיה הביאו את דבריו של ברוכוב בסוף ימיו, שבהם קרא לדבריהם לנטוש את התפיסות הקשוחות של ה'ברוכוביזם' ולאמץ דרך אידאולוגית פשרנית שתתאים למציאות המשתנה. הוויכוח הרעיוני לגבי הנאמנות לברוכוב העניק משקל יתר לפרסום כתביו. מיד לאחר מותו החלו גורמים שונים בפועלי ציון לפעול לפרסום כתביו אך היזמות לא יצאו אל הפועל. במאי 1922 שמח אפוא רובשוב לקבל מכתב מד"ר משה גליקסון, עורך עיתון 'הארץ', ובו הצעה להוציא לאור בעברית את כלל חיבוריו של ברוכוב. רובשוב הציע לתפקיד העורך את יצחק בן-צבי, שהיה ידיד נעוריו של ברוכוב, אך הסכים שאם בן-צבי ידחה את ההצעה ייקח את העריכה על עצמו כי 'יש בזה גם משום צורך השעה וגם משום דמונסטרציה עברית נהדרה, שערכה החינוכי רב' (תעודה 34). הוא לא הסתפק בכך ופרס בפני גליקסון מתווה ראשוני למבנה הנושאי של הפרסום. העיסוק

בכתבי ברוכוב נמשך שנים ארוכות ורק ב־1944 יצא לאור הכרך הראשון בעריכת זלמן רובשוב. מלבד העיסוק בכתבי ברוכוב המשיך רובשוב להקדיש מזמנו בווינה למחקר ההיסטורי. במחצית הראשונה של שנות העשרים שקד על כתיבת שני פרסומים מחקריים בולטים – 'על תלי בית פראנק', רשמים מביקור שערך בינואר 1914 באופנבך, מבצרם האחרון של יעקב פרנק וחסידיהו (המחקר יצא לאור בחוברת בשנת תרפ"ג) ו'תולדות ביקורת המקרא' שכתב במשותף עם מנחם סולובייצ'יק לפי הזמנתו של חיים נחמן ביאליק מייסד ועורך הוצאת 'דביר' (יצא לאור בספר בתרפ"ה. ראו להלן עמ' 145 ד/ה). ב־1922 אף הזמין אותו הפרופסור צבי פרץ חיות, רבה הראשי של וינה וחוקר המקרא, ללמד בבית המדרש העברי למורים (פדגוגיון) שייסד בעיר, ושמוריו היו כולם אנשי מדע יהודים בעלי שיעור קומה. במשך שנתיים לימד בפדגוגיון את 'תולדות התנועות המשיחיות בישראל'. אולם עיקר עיסוקיו של רובשוב היו ונותרו ענייני הציבור. אחד מתפקידיה של לשכת הברית העולמית היה לשמור על האינטרסים של תנועת הפועלים בארץ בתוך מוסדות התנועה הציונית, ובאותם הימים נכון לה מאבק קשה. במהלך הקונגרס הציוני הי"ב ובימים שלאחריו תקפו הזרמים הלא פועליים בתנועה הציונית את ההנהלה הציונית על התקציבים הנדיבים מן ההון הלאומי שהובטחו לפעילות ההתיישבותית של תנועת הפועלים, וטענו שהיא מופלה לטובה לעומת מגזרים אחרים כגון ההתיישבות הפרטית במושבות. עוד נטען שההתיישבות השיתופית אינה כלכלית ויישוביה צוברים גירעונות כספיים המכבידים על התקציב הלאומי. הטענות גברו משהתברר שהסכומים שגייסה קרן היסוד לאחר הקונגרס הי"ב היו קטנים מן הצפוי. בישיבת הוועד הפועל הציוני הוחלט לקיים בקיץ 1922 ועידה ציונית שנתית בעלת סמכויות רחבות שתדון מחדש בתקציב ההסתדרות הציונית. עוד נקבע שהרכב הוועידה ייקבע על פי מכירת השקלים הציוניים בדומה לשיטת הייצוג בקונגרסים. במוסדות תנועת הפועלים הציונית התעורר חשש שהרוח בוועידה תיטה

אחדים ממשנתפי כינוס של פועלי ציון בווינה. עומדת ראשונה משמאל לילי צדק, עומד במרכז זלמן רובשוב, מימינו ולפניו ברל כצנלסון

חוות הדעת הראשונות של רופאים ואנשי מקצוע קבעו שאין מקום לדאגה וכי הפיגור הוא זמני בלבד. במחצית הראשונה של 1923 הלך וגבר עומס העבודה במשרד 'הברית' בברלין. לצד העבודה במשרד ובמערכת העיתון השתתף רובשוב בשורה של כינוסים, ערך הרצאות, גייס כספים ונטל חלק בישיבות של מוסדות התנועה בפולין ובגרמניה. בין פעילות אחת לאחרת הקדיש מזמנו להוראה בווינה ולביקורים בספריות בברלין ובפרנקפורט לשם השלמת מחקריו. מותש מעיסוקיו המרובים החליט לצאת לנפוש במשך עשרה ימים בכפר אלטרופין לא הרחק מברלין ולנצל את הימים למנוחה, לכתיבה, להכנת הרצאות וגם ש'תהא אפשרות לחשוב גם עלינו ועל סידור העניינים להבא', כתב לרחל. נוהג זה להימלט 'לרגע קט מתוך סערת העסקנות הבהולה ששקעתי בתוכה' למקום רוגע ומרוחק ולעסוק בפעילות רוחנית הפך למאפיין בחייו בשנים הבאות ואפשר לו לחדש את כוחותיו כשכבר היה שקוע עד צוואר בעסקנות ציבורית.

נגדה והתקציבים שמיועדים להתיישבות החקלאית השיתופית יקוצצו במידה רבה. ב-10 במאי 1922 שלחו לוקר ורובשוב מכתב אל הוועד הפועל של אחדות העבודה ובו התריעו על הקולות הנשמעים בהסתדרות הציונית שקוראים 'לשחרר את הציונות, את קרן היסוד, את ההגירה ועוד מן הדיקטטורה של הפרולטריון' (תעודה 35). לפיכך תבעו מן המפלגה לעשות כל מאמץ למכירת שקלים כדי להגביר את הייצוג של מחנה הפועלים בוועידה.

בקיץ 1922 הוחלט שמשרד הברית העולמית ועובדיו יעברו מווינה לברלין. רחל, שעייפה מחיי הבדידות הממושכים בשעת נסיעותיו של אישה ומעול הטיפול לבדה בילדה, החליטה לעבור לבית הוריה ניסן וזלדה כצנלסון, שהתגוררו מאז 1921 בעיירה אוטבוצק ליד וורשה. מעתה נגזר על רובשוב לחיות בנפרד מאשתו ומבתו. הוא התאחד אתן רק בשעת ביקוריו המעטים באוטבוצק. על קשיי הפרדה נוספה דאגתם של בני הזוג בשל הפיגור בהתפתחותה של בתם רודה.

באותם הימים של שנות העשרים הייתה גרמניה נתונה במשבר כלכלי קשה – תוצאות מלחמת העולם הראשונה, ובמשבר לאומי שנבע מתנאי הכניעה המשפילים שעליהם נאלצה לחתום עם תום המלחמה. אוירת המשבר הביאה לעלייה בהסתה האנטישמית ותנועות לאומניות האשימו את יהודי גרמניה ב'תקיעת סכין בגבה של ארצם' שגרמה לתבוסתה במלחמה. הגאות ברגשות האנטישמיים בגרמניה ניזונה גם מחלקם הרב יחסית של היהודים בממשלת הרפובליקה של ויימר, שהיאשמה באחריות למשבר, ומן ההגירה הרבה של יהודים ממזרח אירופה. האנטישמיות הייתה חזקה במיוחד באזורים הכפריים ורובשוב חש אותה על בשרו זמן קצר לאחר שהגיע לאלטרופין: 'מה רבה קלות דעתי לשכוח את אשר אסור לשכוח' כתב לרחל על עלבוננו (תעודה 36).

למרות דברי ההרגעה של הרופאים שיקפו מכתביה של רחל בראשית 1923 דאגה הולכת וגוברת מן הפיגור הניכר בהתפתחותה של בתם. בינואר 1923 כתבה לו ש'אני חיה בעולם בלהות, יומם גם בליל אין מנוח. לבי לא שקט. עוברות מחשבות שונות', והוסיפה: 'מדוע יצא שכל הזמן הזה עובר עליי כשאני יחידה'.³ רובשוב השתדל להרגיע את חששותיה, אך לנוכח דאגתה וכיוון שעייפו מחיי הפרדה החליט לשוב בסוף הקיץ לארץ-ישראל. להחלטתו תרמו גם הפצרותיהם החוזרות ונשנות של חבריו באחדות העבודה לשוב לארץ ולהשתלב בעבודת המפלגה והעיתון. הוא נטה להיענות להם על רקע השגרה המטרידה שהחל לחוש בעבודתו, המאבק המתיש במצוקה הכספית הבלתי נפתרת והפיחות המתמיד במעמדה של לשכת הברית העולמית מול כוחה של אחדות העבודה. מנהיגיה דוד בן-גוריון, ברל כצנלסון, יצחק טבנקין, יצחק בן-צבי ואחרים הפכו לבעלי ההשפעה הרבה ביותר בתנועה העולמית ויש הטוענים שהשתלטו עליה והפכו אותה לזרוע הבין-לאומית שלהם. מציאות זו יצרה מתח מסוים בין אחדות העבודה לבין הנהלת הברית ורובשוב, שתמך בדרך כלל בעמדת אחדות העבודה בוויכוחיה עם הנהלת הברית, מצא את עצמו לא אחת בעמדת מיעוט בלשכתה. למשל לוקר סיכל את הרעיון לאיחוד עם 'הברית העולמית הציונית סוציאליסטית' (ראו לעיל תעודה 31), וחבריו ללשכה דחו את התביעה שהביא בשם אחדות העבודה שהפעילות התנועתית של הברית תתנהל בעיקרה בעברית.

בסוף יולי ובמהלך אוגוסט 1923 השתתף רובשוב בזה אחר זה במועצה העולמית השישית של פועלי ציון בברלין ובקונגרס הציוני הי"ג בקרלסבד, שבו נשא את הנאום המרכזי בדיון על 'החלוץ' ונבחר לחבר הוועד הפועל הציוני. כמו כן השתתף בוועידת ארץ-ישראל העובדת, שהחליטה על הקמת 'הליגה למען ארץ-ישראל העובדת' המשותפת לכל מפלגות הציונות הפועלית כדי לפעול בגולה למען תמיכה כספית בפעולת ההסתדרות הכללית בארץ. רובשוב חש כי מילא את היעדים שהציב לעצמו והחליט להקדים את מועד שובו עם משפחתו לארץ-ישראל ולשים קץ לעיוות שבחיי הפירוד. 'וקרובה השעה של חיי פינה משלנו בארץ, ושל חיים משותפים וקבועים של שלושותנו' כתב לרחל, והוסיף כי בחלומותיו 'אני רואה את רודיה משחקת עם דבור'לה ומנחם'קה, עם עמוס ויוסף'ל, מלאי פטפוט והמולה, כארלה ואורי ובן פוזנסקי [ילדיהם של קרובי משפחה וידידים] על אותה גבעת החול אשר מול ביתנו בנחלת בנימין'.⁴ זלמן ורחל רובשוב רקמו תכניות להצטרף לאחת מקבוצות ההתיישבות העובדת או לסגל המורים במוסד חינוכי חקלאי שתוכנן לקום בעמק יזרעאל.

בעודו עסוק בהכנות לשובו לארץ-ישראל נודע לרובשוב על מותה של אמו בטרם עת בתאונת דרכים בפטרבורג. הוא שב וכתב לרחל על הקושי לשאת את אבלו בהיותו רחוק ממנה והוסיף 'הלוואי והייתי יוצא לפני שנה [לארץ-ישראל]. הייתי גם אולי ממלא את בקשת אמי האחרונה והייתי נותן לה לגמור את חייה בארץ' (תעודה 37). בהמשך כתב לה על החלטתו להקדים ולשוב לארץ ועל ביטחונו שיוכל להמשיך בארץ בעבודת המחקר. לקראת שובם שיתף אותה בדאגתו לגבי ההשפעה שעשויה להיות לחיי ה'חלוציות' בארץ על בריאותה ובריאות רודה, והציע לעשות בברלין את כל הבדיקות הנחוצות בעיקר לילדה לפני שובם.

על פי בקשת חבריו נשאר רובשוב בברלין עד תום השנה כדי לסייע בעבודה הארגונית והמדינית ובראשית 1924 יצא לאוטבוצק להתכונן עם משפחתו לנסיעה לארץ-ישראל ולעסוק בפעולה מפלגתית בפולין. על פעילות המפלגה בפולין העיקו המחסור הכספי הקשה, היחסים המתוחים שבין שני פלגי 'פועלי ציון ימין' (ראו לעיל עמ' 98 ג/ב), והחשש שהמפלגה במזרח גליציה תפרוש מן הברית העולמית. בינואר 1924, לקראת שובו לארץ-ישראל, כתב רובשוב

לשלמה קפלנסקי שעבד בלונדון במשרד של קרן היסוד וגם ייצג את פועלי ציון (תעודה 38). את עיקר מכתבו הקדיש לצעדים הפוליטיים שיש לנקוט לדעתו בעקבות התוצאות המפתיעות של הבחירות הכלליות שנערכו בבריטניה ב־6 בדצמבר 1923. בבחירות נחלש כוחה של המפלגה השמרנית השלטת ואף שנותרה הגדולה במפלגות הצליחה מפלגת העבודה הבריטית (הלייבור) בשותפות עם המפלגה הליברלית להקים בינואר 1924 ממשלה בראשות רמזי מקדונלד. זו הייתה הפעם הראשונה בתולדות בריטניה שהוקמה ממשלה בראשות הלייבור. מכיוון שממשלה זו הייתה מקורבת לתנועת הפועלים הציונית ומנהיגה מקדונלד נחשב לאוהד לציונות חשו מנהיגי פועלי ציון ואחדות העבודה, שעד לאותה העת לא הציגו עמדות מדיניות ברורות, שראשי הלייבור מצפים לקבל מהם תשובות לשאלות הקשורות לעתידה המדיני של ארץ־ישראל, ושעליהם לתת על כך את הדעת באופן מעמיק (ראו

להלן עמ' 119 ד/א). רובשוב הציג לקפלנסקי לקרוא לכינוס ועידה עולמית שלא מן המניין של פועלי ציון שתדון במצע הפוליטי שיוצג למפלגת הלייבור ובהערכות לייצוג הולם של המפלגה בלונדון כפי שמחייב המצב החדש. בהמשך תיאר את מצב המפלגה בפולין ואת הסכסוכים בין הפלגים השונים.

באפריל 1924 הגיעו זלמן ורחל רובשוב עם בתם לביקור בקליניקה של פרופסור צ'רני בברלין. שם שמעו בפעם הראשונה כי בתם לוקה בתסמונת דאון אשר תלווה אותם (ואותה) מעתה ואילך. עם זאת הותיר להם הפרופסור תקווה לגבי העתיד כפי שכתבה רחל ביומנה: 'הוא אמנם לא הסתיר כי שנים קשות מחכות עוד לנו, אך הבטיח כי על ידי חינוך טוב תגדל הילדה ותהיה לבן־אדם'.¹ בראשית מאי 1924 הגיע רובשוב לארץ כדי לייצג את הברית העולמית בוועידה הרביעית של 'אחדות העבודה'. אתו הגיעו אשתו ובתו בכוונה להישאר אחרי הוועידה בארץ־ישראל.

1. זלמן רובשוב אל רחל כצלנסון־רובשוב, 13 ביולי 1923, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 148.
2. א"ש שטיין, 'זלמן שזר: הצופה לבית ישראל', ג"מ, נ-114/4648.
3. רחל כצלנסון־רובשוב אל זלמן רובשוב, 30 בינואר 1923, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 134.
4. זלמן רובשוב אל רחל כצלנסון־רובשוב, י"ג בחשוון תרפ"ד [23 באוקטובר 1923], גנזים, 248/3324/3.
5. ר' כצלנסון־שזר, **אדם כמו שהוא**, עמ' 278.

34. אל משה גליקסון, ירושלים

וינה, 5 במאי 1922

שלום רב,

את מכתביו בדבר 'אומה וארץ' קיבלתי וגם שלחתים לתעודותיהם (לחזנוביץ, ללוקר). אין אני יכול לדאבוני להבטיח לך הפעם לקבל עליי את המחלקה שהציע, כי מושך אני עכשיו בעול עבודה, האוכלת את כל עיתותי בעליה. ומה גם כי מובטחני כי ימצאו אחרים שימלאו תפקיד זה כהוגן אף בלעדיי.

אולם את הצעתו השנייה, בדבר הוצאת דברי ברוכוב בעברית, אין אני רוצה ואין אני רשאי לדחות. יש בזה גם משום צורך השעה וגם משום דמונסטרציה עברית נהדרה, שערכה החינוכי רב. יש גם משום כבוד מת יקר ומכובד. האיש היחידי המוכשר וכאילו מיועד לכך הריהו י[צחק] בן-צבי. חברו ואיש בריתו הנהו ואת ערך התרגום וההוצאה יכיר. אם יש לו פנאי לכך, הרי אין כמוהו. והיה, אם יגאל – טוב, ואם לאו נכון אני לקחת עליי את הדבר. את התרגום לא אעשה, אולם נכון אני לסדר פה – בהשראתו – חבר קטן של מתרגמים טובים ומוכשרים, שייגשו תכף לתרגום בהשגחתי. את בירור הדברים, סידורם ועריכתם וגם כתיבת מבוא להם – אקח עליי (כאמור, אם י' בן-צבי, שהוא ראשון לכך, לא יסכים).

כמובן, נחוץ יהא קודם כול לבוא בדברים עם האלמנה [ליובה ברוכוב], הנמצאת עכשיו בניו יורק (על פי הכתובת של הוועד הפועל של פועלי ציון בניו יורק (3 East Broadway) ולסדר אתה את הצד הפיננסי.

לפי שעה אני מתאר לעצמי את ההוצאה בדמות שלוש מחלקות: (א) ציונות וסוציאליות ('ציון וארץ', 'ציון המשולשת', 'הפלטפורמה שלנו', 'מה רוצים פועלי ציון', 'היסודות המעמדיים בהשאלה הלאומית', 'התפתחות האקונומיקה של האומה העברית', 'השביתה בישראל', 'סידור הנדידה', 'כלפי המציאות'); (ב) פילוסופיה ('הדת' – ספר בפני עצמו, שיצא עכשיו ברוסית במוסקווה, 'יסודות המטריאליות ההיסטורית' – בכתב יד, ומחקרים בודדים); (ג) שפה וספרות ('ארבע מאות שנות ביבליוגרפיה ו'חוקי לשון היהודית', 'תולדות הספרות היהודית', חלק בירחונים אמריקאיים וחלק גדול בכתב יד, 'עברית לוחמת', 'שפה וונדליות', מסות ספרותיות).

אולם, אין זה אלא רק לפי שעה. אם יוחלט הדבר בינינו נחוץ יהיה לאסוף את כל דברי ברוכוב הפזורים ולעבור עליהם עוד פעם ולבחור את אשר טעון שמירה.

אם תשובתי תהא חיובית, יאבה נא גם להקציב את שכר המתרגמים ושכר העריכה וגם את גודל ההוצאה בערך. לעבודת התרגום אפשר יהיה לגשת תכף אחרי אשר ייקח עליו את תשלום דמי התרגום למתרגמים.

בברכה רבה,

ז' רובשוב

35. אל הוועד המרכזי של אחדות העבודה, יפו

וינה, 10 במאי 1922 (תרגום מיידיש)

חברים יקרים,

בחוזר מס' 8 מיום 18 באפריל דרשנו מכם להתחיל מיד ובנמרצות ב'פעילות השקל'.

אנו רואים זאת כחובתנו להסב תשומת לבכם, חברים, למשמעות המיוחדת של פעולה זו בנסיבות העכשוויות. על פי המצב השורר היום בציונות תהיה לוועידה שוודאי תכונס בקיץ אותה משמעות אשר יש לוועידה מן המניין לגבי אותן שאלות המעניינות אותנו במיוחד. כולכם ודאי יודעים שקרן היסוד פיתחה עבודה רחבה, והיא תזכה השנה לקבל סכומים ניכרים. אולם אתם ודאי גם יודעים שהסכומים קטנים משמעותית מן התקציב שקבע הקונגרס. הוועידה השנתית תצטרך אפוא לדון מחדש בכל סעיפי התקציב ולהחליט.

מחובתנו לספר לחברינו שמצב הרוח ויחסי הכוחות בתנועה הציונית העולמית השתנו לרעה מבחינת האינטרסים של תנועת הפועלים היהודית. הניצחון שנחלנו בקונגרס כשהעברנו כמעט את כל דרישות תנועת הפועלים הן בנוגע להגירה הן – חלקית – בנוגע לנושאים הפוליטיים והארגוניים, אינו נותן מנוח לגורמים רבים. דווקא עכשיו מתחילים להתארגן כוחות שונים עם הססמה 'לשחרר את הציונות, את קרן היסוד, את ההגירה ועוד מן הדיקטטורה של הפרולטריון'. התחושה הכללית של נסיגה, המורגשת בכל הביטויים של החיים הפוליטיים, ודאי תורגש גם כאן. גם הכספים שנקבעו עבור האינטרסים ההתיישבותיים הפועליים בארץ-ישראל לא שולמו, והצמצומים והשיבושים הללו חייבים היו להשפיע על התוצאות הכלכליות של המשקים. הגורמים יריבי הפועלים ודאי ינצלו את התוצאות השליליות הללו כהוכחה ברורה נגד ההתיישבות העובדת. נציגנו בגופים הציוניים השונים מתמודדים לפיכך עם מצב קשה, ובוועידה השנתית הקרובה נצטרך להיאבק בקרב הראשון.

לפיכך יש חשיבות עליונה לכך שנהיה מיוצגים בוועידה בצורה נאותה, ושנוכל לפחות להגן כיאות על העמדות שכה לחמנו להגיע אליהן. כפי שהעניין עומד עכשיו, כל ייצוגנו בסכנה. הציבור רגיל לרכוש שקלים לפני הקונגרס, אבל ההתעניינות בפעולה [למכירת] השקל לפני ועידה שנתית נחשב מיותרת. המפלגה היחידה המבטיחה לפעול ברצינות בעניין היא מפלגתנו הצעירה בפולין, אשר קיבלה על עצמה למכור עשרת אלפים שקלים. אך זה מעט מדי. כל החברים בכל הארצות האחרות חייבים להקדיש את החודש הקרוב לפעילות השקל. בסוף יוני מסתיים החשבון ואז יהיה כבר מאוחר לתקן. אסור שחבר, המבין את משמעות ייצוגנו בגופים המחוקקים של ההתיישבות בארץ-ישראל, יישכח בפעילות הזו. אך אל לנו להסתפק בזמן המכירה בחברינו בלבד. יש לנצל את הזמן כדי להפיץ את ססמאותינו – אשר לא השתנו מאז הקונגרס – ולחשוף את הזיוף או את ה-] של התארגנויות אחרות בציונות למען השגת רוכשי שקל עבורנו, גם מחוץ למחנה שלנו. אנו רוצים לקוות שגם בין החברים אשר מתווכחים עמנו בתוך שורותינו בעניין חשיבות הקונגרס יהיו מי שימצאו לנכון לתמוך בעמדתנו [...].

מוטל עליכם אפוא, חברים, להירתם מיד להרחבת פעילות השקל, ואנא דווחו לנו ישירות ולעתים קרובות איפה אתם עומדים עם העבודה הזו, כדי שנדע מה השגנו. תוכלו לקבל שקלים מאתנו מיד לאחר שתבקשו אותם אצלנו. חלק מהשקלים הועבר כבר לנאמנינו בכל הארצות.

אנו בטוחים, חברים, שקריאתנו הרצינית תפעל את פעולתה, ואנו מצפים לקבל מכם מיד ידיעות על מעשיכם.

ז' רובשוב

ב' לאקער

36. אל רחל כצנלסון-רובשוב, אוטבוצק

אלטרופין, 14 ביולי 1923

רחל'ה.

באתי לכפר גויי, ואמרתי אמצא מנוחה שלמה לי ואיש לא ישעה אלי. ואשכח לגמרי כי יש בעולם דבר כזה שקוראים אנטישמיות וכי השעה שעתה בייחוד, וכי הכפרים כולם בידי הדייטש-נאציאנאלן. ואנוכי יהודי משנה, גם יהודי וגם אויסלאנדער [ממזרח אירופה]. ודברים כאלו הן אסור לשכוח. ואני, כמעט ששכחתי, אמרתי אתענג על שקט. ויזכרוני. לרגלי איווולת פעוטה פרץ העלבון. פשט פתאום הגרמני המלא טקט את כל טקטיותו ואנוכי החלטתי עוד באותו היום לעזוב את המלון. במקום להניח את המפתח על מקומו מתחת השארתי בדלת החדר, וזה די היה כדי שיתפרץ מלבו של בעל הבית אשר התאמץ יומיים להסתיר. אתמול כל היום הלכתי לחפש חדר חדש. לא חפצתי מאוד להפסיק באמצע ולצאת שוב לברלין בעצם ימי החום הנוראים ובאמצע עבודתי. ובחיפושיי אלו הרגשתי שוב מה רבה קלות דעתי

לשכוח את אשר אסור לשכוח. היו כאלה שאמרו לי מפורש כי אין הם משכירים חדר ליהודים. אולם אלה גלויי לב הם המעט. וכמעט שאפשר להגיד, כי אתם נקל יותר היה. אולם רבים אינם מגלים זה, ומוצאים אמתלאות. ועלבון זה דוקר עוד יותר.

נסתדרתי לעת עתה בחדר טוב ומרווח אצל רצען פשוט. הרבה ימים לא אשהה פה. את הפוסטה אקבל בכל זאת, כי מסרתי בבית הפוסטה את כתובתי החדשה. מוטב שתכתבי: אלטרופין, פאסטלאגרנד. אל תצטערי רחל'ה, כי גם אני הולך ושוכח את זה. מברלין באו עיתונים ומכתבים. מפ[ר]בנד[ר] ב[יורא] בדבר הקונפרנציה העולמית [של פועלי ציון], כי תהי בברלין ולא בדנציג, כפי שדרשו הפולנים. מאחדות העבודה – כי אין כסף למשלוח צירים. בשמונה ליולי הייתה מועצת אחדות העבודה לעבד רזולוציות [החלטות] בשביל הצירים. אומרים לבחור בארבעה-חמישה איש וכסף אין אף בשביל אחד – יש גם הזמנה מאיזה קובץ חדש של 'סטודנטי המזרח באירופה המערבית' לכתוב על 'הלאומיות וסוציאליות' (סובב הולך הציר!) גם 'קונטרס' בא – אקראנו ואשלחנו לך.

תמול התרחמו מגבוה ובערב התקדדו עננים. הלילה ירד גשם ויש תקווה כי היום לא יתאכזר כה החום. האם גם באוטבוצק לוחטת כה השמש? בימים כאלה לעבוד, בלי עוזרת, בוודאי קשה לך מאוד. שמא כדאי קצת 'לאחד את המשק' עם בית אבא

כדי לקמץ בעבודה, אם עוזרת אין. והיא גם לא תהי? האומנם קשה כל כך למצוא כזאת, ולו גם לשעות?

בקרום מקום מפה – בבורגנורדר שם הכפר, התיישבו הארץ-ישראלים (דוב [הוז], רבקה [הוז], אליהו [גולומב], עדה [גולומב] ודקלה בתם, וכו'). יש כרטיס [גלויה] כי יבואו לבקרני. אשמחה.

שלום רב לך, אשתי, כתבי נא. שלחי נא תמונות. ברכי נא בשמי את בית ההורים הגדולים עם הקטנים.

בעלך

ז'

קריקטורה אנטישמית של הגוש העממי במודעת בחירות לפרלמנט הגרמני (הרייכסטאג), 1924. מעל לציור הכתובת: 'המושך בחוטים'. מתחת לציור הכתובת: 'עובדי הרוח ובעלי המלאכה הצביעו: הגוש העממי'

37. אל רחל כצנלסון-רובשוב, אוטבוצק

ברלין, 16 בספטמבר [1923]

רחלניו רחלניו, נחמתי.

איך אבליגה על אבלי?

לו היית את על ידי, לו השענתי את ראשי על כתפך והייתי אתך יחד מבכה את שברי.
רחלניו.

היום בא מכתבך. אחרי הטלגרמה הן זה מכתבך הראשון. הרגשתי מרחוק בעיצבון שתיקתך.
בי גמלה החלטה על היציאה לארץ. הלוואי והייתי יוצא לפני שנה. הייתי גם אולי ממלא את בקשת אמי האחרונה
והייתי נותן לה לגמור את חייה בארץ.
אין גם די כוח בפנים להתחיל מחדש את כל העבודה הגדולה בגולה, שבמחשבתי כבר יצאתי הימנה, ואם אני עושה
ואעשה – לא בכל לב אני עושה.

אשתינקה, השליכני האסון מתוך המסלול, וטרם מצאתי שביל לשוב אליו.
תודה לברל [לוקר]. הוא נשאר פה בשבילי זמן רב, וטיפל בי, כטפל אח.
אף לסולוביצ'יק תודה. עבודתי אתו היא לעת עתה השביל היחיד למסלול.

דברייך על הכתבים ['תולדות ביקורת המקרא'] אכן נכונים. אולם לשם כך אין להישאר פה. מדפוס הלוא הם עוד
רחוקים מאוד. ובשביל עבודה מתמידה אי שקט ואי אפשרות. ואין גם למהר.
אגב, אין זאת אומרת כלל כי בארץ מוכרחים להזניחם. ביאליק יוצא לארץ-ישראל בעוד חודשים והוא – אחרי 'על
תלי בית פרנק' – הבטיח לי שם לפתוח לרווחה את 'דבירו' לפניי. אם יש דרך בלב ואם ירצה האל – אמשיך את עבודתי
זאת אף בארץ. ומי יודע? אולי דווקא בארץ. בכל אופן המה בלבד לא יעכבוני פה.

משפחת רובשוב בפטרבורג, מאי 1922. עומדים מימין לשמאל: אברהם, אשתו נחמה וקריינה (קטיה).
יושבות: ויטיה והאם שרה

אולם אחרת מעכב. ודווקא עכשיו עלתה אחרת זאת מאוד. בריאותך היא, רחל'ה, ובריאות רודיה. מה חרד הלב לשתיכן. ולא רק לשאול בעצת רופא נחוץ אלא גם לשמור ולעשות אשר יוטל. ומי יודע אם זאת אפשרי בארץ. ומה גם לנו. הן לא לקראת חיים קלים ומסודרים אנו הולכים בעלותנו לארץ. את הכי נחוץ – נחוץ למלא קודם פה. מכאן גם עצתי לשהות זמן מה פה, כי פה ישנם הן רופאים טובים ואפשרויות של רפואה, יותר מאשר בעיר פרובינציאלית. מקווה אני כי אברשא [כצנלסון] בכל זאת יסדר לי רשות כניסה לפולין. אז אבוא אלייך עם המסע הראשון. לצאת לך לגרמניה ולשוב – לא יעלה. הפספורט שלנו – שלי ושלך – הוא רק בשביל יציאה לארץ. ויש לו פנאי עוד חמישה חודשים.

טוב מאוד היה שתיכנסי עוד פעם לאינדלמן (הן חבל על כל יום!), להאזין לדבריו ולמלא דרישותיו. וגם פה נמשיך אצל מומחה.

ולבריאותי אל תדאגי. בדקני לפני ימים אחדים רופא טוב, בדקני כהוגן ומצאני בריא, בכל המובן האורגני. גם לב, גם כליות, גם ריאה – הכול בריא מאוד. נחלשתי רק, עייפתי ונדהמתי. ואני הייתי רוצה מאוד לבוא לארץ בריא וחזק. הברית [העולמית של פועלי ציון] דורשת שאשאר עוד בגולה חודשיים. זה הן בוודאי אמלא. עד הזמן ההוא הבטיחה ההסתדרות בארץ לשלוח לנו כסף לעלייה. היא דרשה את ביאתנו מאוד.

על התכניות בארץ – כאלה באמת אינן בדיוק. אולם למשש, נעשה את זה בשיחתנו הראשונה, רחל'ה. מדכא אותי גם העצב שבמכתבך, וגם העצבנות והעייפות. בכיליון עיניים אצפה לדברי אברשא ולד"ש שלו. אשתינקה. תני לי יד. עזרי נא לי. הנה הכי נאמן בחיים הן נכבה על פני. לחוד. מכל לבי ארחוש ברכה. ונשקי לי את רודיתנו. רחלניו, אהובה שלי.

ז'

נדמה לי כאילו נפלה דמעתך על ראשי, רעיה שלי.

38. אל שלמה קפלנסקי, לונדון

אוטבוצק, 24 בינואר 1924

קפלנסקי יקיר,

השינוי באנגליה מצא אותנו בלתי מוכנים מכל צד. בין שמצב פוליטי זה יימשך הרבה ובין שלא יימשך כלל הן עלינו להשתמש בו לעבודה של הארה ובירור ואולי גם של תיקון. יודע אתה בוודאי יותר ממני מה רב ערכם של מעשים ראשונים אלו בשביל כל הניסיון העתידי של המפלגה המושלת. ואנו הן אין בידינו אף החלטות או הצעות בשאלות הפוליטיות הכי חיוניות בארץ. וכשאני מתאר לעצמי כי אתה אף עכשיו עסוק כל היום בעבודת הלשכה וכי מזכיר מיוחד לעבודה פוליטית זאת אין לך, וחברים עוזרים גם כן אינם – חרדה תאחזני.

אני נמצא עכשיו בתוך נסיעות. שבתי הביתה בין נסיעה לנסיעה. אני מרגיש כי עכשיו דורשים מאתנו פעולה פוליטית בין חברינו ובין האנשים הסמוכים לנו. על ידי פעולה זו יכולים אנו בחודשים אלו להשיב לנו את כבודנו הראשון, שירד בשנים האחרונות. אבל צריכים לראות את מעשינו. רוצים עכשיו לראות אותנו לא רק על במת הנואמים בעיירה, אלא במקום המעשה. אם לא נצליח – יסלחו לנו, אולם אם לא נבין לעבוד כהוגן בזמן הנחוץ – סלוח לא יוכלו לנו. יודע אני כי המארה הכספית איננה נותנת להרים ראש. אולם כמדומני, כי אם ניגש לעבודה פוליטית מצוא נמצא מוצא לכסף, דווקא עכשיו. כי גם בחוגים הרחוקים מאתנו תמיד יבינו את ערך הדבר ויבואו לעזרתנו. נחוץ רק להתמכר לעבודה הזאת.

הצעתי היא, לקרוא תיכף ל'וועידת הברית' יוצאת מן הכלל, שבה ישתתפו חברי המשרד עם בא כוח אחד של המפלגות הגדולות. הוועידה צריכה להיות בלונדון, מכיוון שלך יהא קשה עכשיו לעזוב את לונדון ואולי גם יאזינו

באנגליה יותר להחלטות שנתקבלו בלונדון, אם ייעשה קצת פרסום לדבר. אם ישיבת הא"ק [הוועד הפועל הציוני] תהא בפברואר כדאי לעשות ישיבה זו סמוך לה. ואם הישיבה של הא"ק לא תהי נחוץ בכל זאת לקרוא לוועידה זו בפברואר. הוועידה צריכה להיות מוקדשת למצב הפוליטי ולעבודתנו באנגליה, לביסוס הבאות כוח הפוליטית שלנו בלונדון. העובדה עצמה של הוועידה תיתן לך אפשרות לבוא בדברים אודותיה עם הל[ייבור] פ[רטי] [Labor Party] והחלטותיה ישמשו בסיס להצעותיך לפנייה. ביחד עם זה נשתמש כבר בוועידה זו כדי לברר את הצרות הפנימיות שלנו, שרבו, ההסתדרותיות והכספיות, שהן גם כן אינן סובלות דיחוי.

על תוכנו של מכתב זה אני כותב גם לבריל [לוקר] ואבקשנו לשלוח את תשובתו על זה ישר אליך. כדי שהעניין לא יימשך ביותר והמפלגות באמריקה וארץ-ישראל תוכלנה לקבל ידיעות על כך בהקדם, הצעתי – שאם אתה ובריל תסכימו להצעתי – אתה בעצמך קובע את הזמן ומודיע מזה לארץ-ישראל ולאמריקה. אם אמריקה תוכל עכשיו לשלוח בא כוח, אני מסופק מאוד, אבל נחוץ לדרוש כזאת מהם. אולי הפעם מפני חשיבות העניין ימצאו את האפשרות. אם לא – נצטער על זה מאוד ונתאסף בלעד, כמו שנהגנו כל הזמן.

מחרתיים מתחילות פה ישיבות 'הפרטי-רט' [מועצת המפלגה] של מפלגתנו בפולין. על סדר היום בייחוד שאלות פנימיות. השאלה הכי כואבת היא שאלת גליציה המזרחית. אחרי אשר המפלגה הפולנית לא רצתה להתקשר עם מזרח גליציה לשם מלחמה במשרד הברית, התחילה היא במלחמה נגד מפלגתנו בפולין, וראשית עבודתה הייתה לפלג את תנועת הנוער, שכידוע הייתה היא אחת בשביל כל פולין, לרבות גליציה המזרחית. פולין דורשת עכשיו ממשרד הברית פעולה נמרצת כלפי עבודת ההרס של מזרח גליציה. אני מתאמץ גם פה לפשר, אף כי המצב במזרח גליציה איום. נחוץ שברל יסע לגליציה ויגמור פעם עם העניין המר הזה. את העתקת מכתב ברל לגליציה (מראשון לינואר) קיבלת, טרם קיבלת תשובה. הפרטי-רט ידון גם על המצב בברית ועל שאלת ה'[-] פאלעסטינא – קאנגרעס' בפולין. בפולין היה אפשר לעשות, אלמלא המצב הכספי המאויים. מלכין וחברו – המזכירים – רעבים ללחם ממש. נסיעה לאיזה עיר עולה עכשיו 2 פונטים. וסידור הרצאה באיזה תיאטרון גם כן עניין של פונטים. החברים צמאים למילה. יש לנו גם מעין בית דפוס קטן, שקיבלנו מקצתו ומקצתו בנינו פעם בנסי-נסים, אולם כסף אין בשביל נייר ועבודה. ברל כותב כי שלחת הנה כסף (בשביל המפלגה 10 פונט, ובשבילי משכורת) ולא קיבלנו. היוקר האמיר פה ומסופקני אם יבואו צירים לפרטי-רט במספר הגון. שאלת פולין היא עכשיו שאלת כסף בלבד. בשלושים פונט בחודש אפשר לסדר את ענייני המפלגה ולהציל פה את המצב, וגם לרכוש עמדה והשפעה. אבל מהיכן הכסף? מזרח גליציה עזרה פעם, אולם עכשיו אין חברינו רוצים אפילו לפנות לעזרה. ומה גם שלא יקבלוה אם גם יפנו. שליש מן הכסף הנחוץ אפשר היה אולי לאסוף במקומות, אלמלא היה המזכיר יכול לבקר אותם.

'קואורדינציה' [הליגה למען ארץ-ישראל העובדת] כידוע לך הסתדרה כבר פה סוף סוף ובקושי רב. לא נכנסו ה'שמאליים' אבל הבטיחו לבוא בדברים, ולעמוד מרחוק ולחוד אבל בעצה אחת. גם 'החלוץ' וגם 'הדרור' וגם 'צעירי ציון' דרשו מחבריהם על המקומות במפגיע לעבוד גם בעד הקפא"י [קופת פועלי ארץ-ישראל]. אבל ההתאחדות נוהגת בעבודתה לשכוח את דבר הקפא"י. באופן פומבי תתחיל העבודה בראשון לפברואר. מזכיר הוועד המאוחד – גולומב. (אגב חברינו פה שבעים רצון מאוד מעבודתו של גולומב בפולין). הנוסע – אנוכי. מראשון לפברואר יצאו גם אחרים.

בוודאי זוכר אתה את עסקי הפספורט שלי. הן הלאיתיך בזה בלונדון. זמנו נגמר בסוף פברואר. זאת אומרת אני מוכרח כבר בסוף פברואר להיות בארץ-ישראל עם משפחתי. על החותמת ההיא של ה-Home Office בלונדון אינם רוצים פה להמשיך. נסה נא, בבקשה רבה, לדבר עם המומחה של לשכת האקזקוטיווה לשאלות אלו, אם יוכל להמשיך לי את התעודה או להחליפנה באחרת שלא במעמדי, אם אשלחנה אליו, כפי שהבטיח!

מחר בערב יש לי הרצאה בוורשה ואחרי הפרטי-רט אצא לפינסק. אולם בין עיר לעיר 'לשכתי הראשית' באוטבוצק. ואבקשך לכתוב הנה. ילדתי גדלה והתפתחה קצת. הגם לנחמן-רפאל [קפלנסקי] שלום? ברכתנו הנאמנה מקרב לב לאשתך ולך בשמי ובשם רחל.

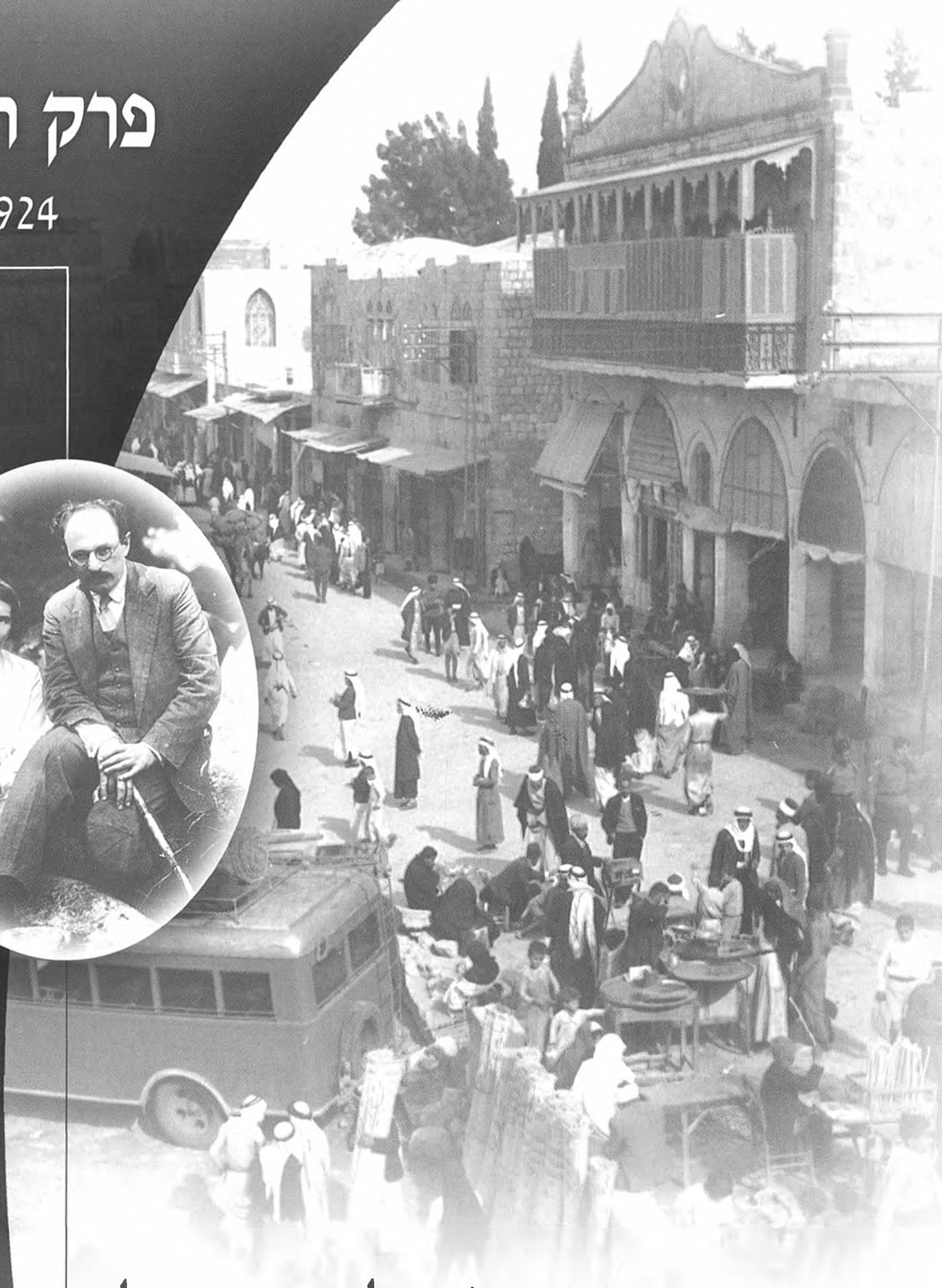
כולי שלך, מצפה לידיעותיך.

זלמן

נ"ב 25/1. באתי לוורשה לפרטי-רט ונוכחתי כי הכסף (עשרים פונט) למפלגה ועשרים – לי) בא. החייתנו.

פרק רביעי

1929-1924

חזרה לארץ-ישראל:
חבר מערכת 'דבר', שליח ושגריר נודד

א. ב'אחדות העבודה' ובהסתדרות העובדים הכללית

למן רובשוב ומשפחתו הגיעו לארץ-ישראל בעיצומן של ההכנות לוועידה הרביעית של אחדות העבודה שעמדה להתכנס בעין חרוד בימים 12-20 במאי 1924. רחל נשאה עם רודה אצל אחותה פרידה במקווה ישראל והוא מיהר לעמק יזרעאל, לעין חרוד, גולת הכותרת של ההתיישבות בעמק. 'נעתקים המלים מהפה. ובייחוד מפי מי שלא היה בארץ שלוש-ארבע שנים ושב ישר לעמק ורואה לפניו את כל גודל המפעל, שקם ונעשה פה בשנים מספר בכוחות לא אנוש', שיתף זלמן את באי הוועידה בהרגשתו עם בואו לעמק. ועידה זו הייתה מן החשובות בתולדות אחדות העבודה והשתתפו בה חברי משרד 'הברית' של 'פועלי ציון ימין' ברל לוקר, שלמה קפלנסקי וזלמן רובשוב, שזו הייתה פעולתו האחרונה בשם לשכת הברית.

בוועידה עלו לדיון שורה של עניינים חברתיים ולצדם עניינים מדיניים שקיבלו משנה דחיפות בעקבות עליית מפלגת הלייבור לשלטון בבריטניה. על הפרק בדיוני הוועידה עמדה הצעתו של הנציב העליון לארץ-ישראל הרברט סמואל להקים 'מועצה מחוקקת' בארץ-ישראל שתכלול פקידי ממשלה בריטיים ונציגי התושבים הערבים והיהודים שייבחרו על פי יחסי הכוחות הלאומיים בארץ. מועצה זו תשמש מעין פרלמנט מקומי מוגבל ותשותף במידה מסוימת בניהול החיים בארץ-ישראל. הדיון שהתנהל בוועידת אחדות העבודה על הצעתו של סמואל היה למעשה דיון ביחסי יהודים וערבים בארץ-ישראל.

בשנים של העליות הראשונות נטה היישוב היהודי לראות את התושבים הערבים בארץ-ישראל כבני

עבודה בשדה שיבולים בעמק יזרעאל בראשית שנות העשרים (צילם שמואל יוסף שויג)

תרבות נחשלת ולציין שהציונות מביאה קדמה וברכה לתושב הערבי. לצדם אפשר היה למצוא גם גישות רומנטיות שראו את הערבי כדמות ארץ-ישראלית אמתית המסמלת במנהיגיה ובלבושה את הקשר אל המקורות התנ"כיים. מבחינה מדינית טענו מרבית חברי תנועת הפועלים שאין תנועה לאומית ערבית בארץ-ישראל וגרסו שיש לחפש את הפתרון ל"שאלה הערבית" בטיפוח האינטרסים המשותפים לפועלים משני העמים מול מעמד האפנדים המנצלים. במאורעות 1921 החל הערבי להתגלות כמתנגד לאומי ובעקבותיהם חלה נסיגה מסוימת בגישת 'הפתרון המעמדי'. בשנים הבאות נמנעה הנהגת אחדות העבודה מלהציג עמדות ברורות בשאלות עתידה של ארץ-ישראל והיחס אל התושבים הערבים וסברה שיש לדחות ככל שניתן את חיפוש הפתרון המדיני עד שיהיו היהודים לרוב. ההצעה להקים מועצה מחוקקת עוררה אפוא התנגדות מחשש שמוסד כזה יאפשר לערבים שנהנו מרוב דמוגרפי מכריע לשים מכשולים בפני הציונים.

בוועידה בעין חרוד העלה שלמה קפלנסקי הצעה שנועדה מצד אחד להרחיק את סכנות המועצה המחוקקת ומצד אחר להציג פתרון שונה בפני ממשלת בריטניה. הוא הציע להקים מוסד פרלמנטרי שייבחר בבחירות כלליות ויהיה מורכב משני בתים: בית תחתון לנציגים שנבחרו בבחירות הכלליות, ובו מן הסתם יהיה רוב ערבי; ובית עליון שמספר הנציגים בו יתחלק שווה בשווה בין יהודים לערבים, והוא יהיה בעל סמכויות פיקוח וזכות וטו על החלטות הבית התחתון, ובכך יוכל למנוע ממנו לפגוע בזכויות המיעוט היהודי. ברל לוקר הביע תמיכה מסויגת בהצעת קפלנסקי ותבע לחפש דרכים לפתור את בעיית היחסים בין שני העמים.

הצעתו של קפלנסקי נתקלה בהתנגדות גורפת מצד אנשי אחדות העבודה. יצחק בן-צבי שלל את הצורך לשנות עמדות עקב החלפת השלטון בבריטניה ובן-גוריון ואחרים טענו שאין אפשרות להגיע להסדר עם ההנהגה הנוכחית של התנועה הערבית משום שהיא מורכבת מאפנדים שרואים ביהודי לא רק מתנגד לאומי אלא גם אויב מעמדי. ברל כצנלסון קבע שמקומה של ההצעה בארכיון. כל הדוברים האלו טענו שהעלאת הצעה למוסד חוקתי בארץ-ישראל על בסיס החלוקה הדמוגרפית שבה היהודים הם כ-10 אחוזים

בלבד מן האוכלוסייה היא סכנה גדולה לציונות והפקדת גורלה בידי הרוב הערבי. מדברי המבקרים, שחלקם נאמרו בטון בוטה, עלתה נימה של טרוניה כלפי אנשי הברית העולמית המתערבים בעניינים שאינם מבינים בהם מכיוון שאינם תושבי הארץ. הוויכוח בעניין זה חשף את הפערים ואת המתחים בין אנשי אחדות העבודה בארץ לבין ראשי הברית בחו"ל. אלו האחרונים, ובעיקר קפלנסקי בלונדון, קיימו לעתים מגעים עם גורמים בין-לאומיים ובתוכם ראשי הלייבור בבריטניה והיו צריכים להסביר את מעשי הציונות בארץ ולהעלות רעיונות מדיניים לגבי עתידה. בדבריו בוועידה יצא רובשוב להגנת חבריו לברית העולמית. הוא התריע מפני הנימה שעלתה מדברי כמה מהחברים, המסמלת את הפיצול בתנועה 'שאוכל את תנועתנו בכל פה' (תעודה 39). בהמשך טען שמחד גיסא יש לכבד את רצונם הטבעי של ערביי ארץ-ישראל להגדרה עצמית לאומית ולתמוך בו ומאידך גיסא יש להילחם בכל תוקף בהתנגדותם לציונות. לפיכך הגן על הצורך להציג תכנית מדינית, גם אם זו של קפלנסקי דרושה בחינה ותיקון, כדי 'לראות על ידינו בארץ את עם הערבים מסודר בחייו הפנימיים באופן חופשי, בכל שעה שירצה בכך'. הוא תקף את הקוראים להימנע ממשא ומתן עם התנועה הלאומית הערבית משום שאינה תנועה פועלית ומשום שבראשה עומדים אפנדים מנצלים וטען שאין זו הסיבה האמתית. על תנועת הפועלים ליטול קורה מבין עיניה, שכן היא עצמה מקיימת משא ומתן עם ממשלות ותנועות שאינן בהכרח פועליות (וגם בממשלת הפועלים הבריטית אין הוא תולה 'תקוות מעשיות גדולות'). הסיבה האמתית היא אפוא שלילת הציונות, העלייה וההתיישבות מצד התנועה הערבית. אבל 'אם אנטי ציוניותה של התנועה תינטל ותוכנה של התנועה הערבית יהא הרצון לסידור עצמי, למתן חוקים לעצמם, ולהגדרה לאומית – אז מצוא תמצא תנועה זו בנו ידידים ותומכים, בין שבראשה יעמדו פועלים ובין שבראשה יעמדו אפנדים'. בוועידה נבחר רובשוב לוועד הפועל של אחדות העבודה וצורף למערכת של ביטאון המפלגה 'קונטרס'. כמו כן נבחר לאחד מנציגי המפלגה בוועד הפועל של ההסתדרות הכללית ומונה לאחד מארבעת העובדים הקבועים במזכירות הוועד הפועל בירושלים. משפחת רובשוב התיישבה בירושלים וזלמן החל את עבודתו במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות. כן היה חבר

מרכז העלייה שלה והשתתף גם בעריכת ביטאון ההסתדרות 'פנקס'.

באביב 1924 עמדה ארץ-ישראל בסופה של העלייה השלישית שחיזקה את מעמדה של תנועת הפועלים הציונית ביישוב היהודי. הזרם המרכזי שבה אימץ את עיקרי ה'סוציאליזם הקונסטרוקטיבי' שגובש סביב עיקרי תכניתו של סירקין מ-1920 (ראו לעיל עמ' 91 ג/א) וביקש לבנות את ארץ-ישראל כחברה סוציאליסטית קואופרטיבית. המוסד המרכזי של תנועת הפועלים היה 'ההסתדרות העובדים הכללית', שאיחדה תחת גג אחד את מוסדות האיגוד המקצועי, את ההתיישבות, את התרבות ואת הסיוע ההדדי של כל תנועת העבודה בארץ, והלכה והאפילה על כוחן של המפלגות. האיש החזק בהסתדרות היה דוד בן-גוריון, שמאז בחירתו ב-1921 למזכירות ההסתדרות (לצדס של דוד זכאי ויוסף שפרינצק נציג 'הפועל הצעיר') הנהיג אותה למעשה והחדיר תנופה גדולה לפעילותה. חרף המצוקה הכספית המתמדת שממנה סבלו מוסדות הפועלים עסקה ההסתדרות בקליטתם של העולים מתנועת הפועלים ובמציאת מקורות תעסוקה להם. המשרד לעבודות ציבוריות של ההסתדרות, שהפך ב-1924 ל'סולל בונה', ביצע עבודות ציבוריות שיזמה הממשלה ועבודות אחרות בהיקף רחב וסיפק תעסוקה לעולים בסלילת כבישים ומסילות ברזל, בבניין וכיוצא באלו עבודות. כמו כן עסקה ההסתדרות בהתיישבות חקלאית שיתופית באמצעות 'המרכז החקלאי' שהיה הזרוע המיישבת שלה. בימי העלייה השלישית הוקמו כעשרים יישובים חקלאיים חדשים, רובם במתכונת של התיישבות שיתופית עובדת – קבוצות, קיבוצים ומושבי עובדים.

העלייה השלישית שהחלה בהתלהבות גדולה הסתיימה במשבר כלכלי שגרר חוסר עבודה, מצוקה חומרית ואכזבה גדולה ביישוב היהודי. בקיץ 1924 החל להסתמן מפנה ביישוב. בעקבות הרעה במצבם הכלכלי של יהודי מזרח אירופה ובעיקר פולין, שבה הונהגה חקיקה כלכלית שפגעה קשות ביהודים, החלו אלפי עולי 'העלייה הרביעית' לזרום לארץ-ישראל. עלייה זו התאפיינה אמנם בשיעור גבוה של עולים מקרב המעמד הבינוני והבורגנות היהודית, אך רבו בה גם אנשי תנועת הפועלים. חידוש העלייה הטיל אפוא עול נוסף על מוסדות ההסתדרות. 'במשך החודש מנ"א [מנחם-אב] נכנסו לארץ כאלפים ושמונה מאות איש.

השאלה העיקרית היא איך להחזיק מעמד במושבות עם גמר עונת העבודה. ואיך להעסיק את החדשים הממלאים את מחנות העולים', כתב רובשוב בספטמבר 1924 לבן-גוריון ששהה בשליחות לאירופה. אנשי העלייה השנייה ראו ברובשוב אחד משלהם, אך היו מי שצינו בדרך לצון שקשה לדעת לאיזו עלייה לשייך אותו. הוא שהה בארץ הן בימי העלייה השנייה הן בימי השלישית והשתקע בה בראשית ימי העלייה הרביעית, ודבר זה נכון אולי אף יותר לגבי רעייתו רחל. ואכן עם בואם לארץ לא חוו השניים חבלי הסתגלות האופייניים לעולים ומיהרו להשתלב בחיי הציבור ובחיי התרבות ביישוב יהודי בכלל ובפרט בתנועת הפועלים.

התרבות העברית החלה להיווצר באירופה עם ניצני ההשכלה באמצע המאה השמונה עשרה (לנקודת ההתחלה נחשבת הופעתו של כתב העת 'קהלת מוסר' בעריכתו של משה מנדלסון). עם העליות השונות החלו מרכזיה לעבור לארץ-ישראל, ובשנות העשרים של המאה העשרים כבר הייתה ארץ-ישראל למרכז הכובד של התרבות העברית. התהליך של בניית תרבות עברית חדשה שמתבססת על הלשון העברית היה משותף לכל הזרמים הציוניים ביישוב, אך נתפס כמזוהה בעיקר עם האידאולוגיה הלאומית החילונית, שבתוכה בלט זרם הפועלים. יצירת תרבות עברית עצמאית נתפסה כתנאי הכרחי ליצירת 'עם יהודי חדש' ו'אדם יהודי חדש' בארץ-ישראל. ראשוני תנועת הפועלים בארץ אימצו את שלילת חיי הגולה ואת ההתרחקות מן ההלכה היהודית ובעיקר מן הדת הממוסדת ומשמירת המצוות כרכיבים יסודיים של חייהם. את הקשר אל התרבות היהודית ביקשו לשמר באמצעות חלופה: בניית עולם תרבותי חילוני שבמרכזו השפה העברית, התחייה הלאומית ומערכת של סמלים ודפוסי תרבות שאמנם ניזונו מן המסורת אך גם מן ההווה הארץ-ישראלית ומחיי ההתיישבות והחלוציות. בתנועת העבודה ראו בבניית תרבות עצמאית של הפועלים כלי רב ערך להעברת המסרים הרעיוניים ולשמירה על ייחודה של התנועה בתוך מסגרות היישוב.

קשיי היום יום שהיו מנת חלקם של העולים סייעו גם הם להאצת התהליך של בניית התרבות. ימי העליות הראשונות שזכו עם השנים להילה רומנטית קיפלו בתוכם גם דרמה אנושית כואבת. רבים מהעולים היו צעירים וצעירות שנטשו מאחוריהם עולם ומלואו: משפחה, חברה, תרבות, אמונה וארץ

מולדת. היה עליהם להסתגל לארץ חדשה ושונה ולמסגרות חדשות ולהתרגל לעולם שלם של מושגים בלתי מוכרים. לצד שעות של התרוממות רוח ידעו גם תחושות של בדידות, געגועים, מחסור, כמיהה לאהבה וחיפוש אחר משמעות לחיי העבודה המתישים. כדי לעמוד בכל אלה הם נזקקו למסגרות תומכות, ואחת מהן הייתה פעולות התרבות בצוותא.

מראשיתה ייחסה אפוא תנועת הפועלים הציונית חשיבות רבה לפעולות התרבות. עם ייסודה של ההסתדרות הוקמה בה ועדת תרבות שלא בכדי הייתה לאחת מן החשובות בארגון. ועדה זו ריכזה את פעולות

התרבות לעובדים ובמרכזן הוצבה הוראת הלשון העברית לעולים במחנות העבודות הציבוריות, במושבות ובערים. הוועדה עסקה גם בהקמת מוסדות חינוך עצמאיים לילדי פועלים, בארגון טיולים בארץ, ביציקת תוכן חדש לחגים היהודיים, בארגון הרצאות להשכלה כללית וללימודי המולדת. היא הקימה ספריות פועלים, מועדוני תרבות ועוד. רחל וזלמן רובשוב תרמו שניהם את תרומתם למפעלי התרבות של ההסתדרות. היא הייתה פעילה בוועדת התרבות ועסקה בענייני השתלמויות, חינוך והוראת העברית והוא הצטרף למערכת 'דבר', עיתונה של ההסתדרות הכללית.

1. זלמן רובשוב, דברים בוועידה הרביעית של אחדות העבודה, הועידה הרביעית של אחדות העבודה בעין חרוז (ח'-ט"ז אייר תרפ"ד): דין וחשבון, תל אביב תרפ"ו.

39. דברים בוועידה הרביעית של אחדות העבודה

עין חרוד, ח' באייר תרפ"ד [12 במאי 1924]

טוב שהצעה זו שהוצעה על ידי קפלנסקי באה קודם לפני עיני אנשי המפעל בארץ, והועמדה פה למבחן בפני המציאות. אף בישיבת הברית, כשהוצעה לפנינו בחו"ל והתעמקנו בתוכה, אמרנו: אל נקבע מסמרים, יבואו קודם המגשימים עצמם, חברינו בארץ, ויעיינו בכל פרטיה, ויוציאו משפט. אולם קבלת פנים זו שערכו לה אחדים מהחברים, כמדומני שאיננה מתאימה לא לכוונתה ולא לחובת השעה. פיזור גיאוגרפי זה, המבדיל בין אחים ומרחיק בין הדבקים, זה שאוכל את תנועתנו בכל פה, הוא כנראה הראה את אותותיו אף הפעם והקשה על ההבנה ההדדית. חדורי הכרה היינו, כי בשעה זאת אסור לנו להשתמט מן החובה לברר לנו ולאחרים, כיצד היינו מתארים לעצמנו את סידור החיים המדיניים בארץ אלמלי הייתה דעתנו נשמעת. ואת הסידור הזה אנו צריכים לתאר לא כדי למצוא חן בעיני מישהו אלא כדי למלא צרכינו אנו, מתוך חובה כלפי עצמנו ועתידנו.

כבר שנים אחדות עומדת התנועה הערבית המאורגנת בפני כל העולם כצר לנו וביחד עם זה כמגנה על זכויותיהם וצורכיהם של המוני העם הערבים ומשמשת כאילו מבוטע לאנטי ציונות לשאיפת העם הערבי להגדרה עצמית גם יחד. והממשלה האנגלית המשימה פנים כאילו מתנגדת היא לתנועה הערבית מפני שהיא שומרת על ענייני הציונות, כאילו מקילה על דברי התנועה הערבית של האידנא לטעת בלבות ההמונים את ההכרה כי ציונות ודיכוי שאיפת הערבים לסידור חייהם הפנימיים – היינו הך. אנו פה הן מרגישים ברור מה רב הזיוף בעלילה הזאת. אין זאת אלא מישהו מעוניין בסילוף המציאות על חשבוננו. למה ניתן אנחנו בשתיקתנו יד לכך? ננתק את הקשר המלאכותי, המזויף והמסוכן שבין השאיפה הטבעית של הערבים להגדרה עצמית של חייהם הפנימיים ובין צרות עינים בעלייתנו ובהתפתחותנו בארץ. ולנתק

אפשר את זה לא רק על ידי הצהרות כלליות של סולידריות וחיבה בלבד, אלא על ידי הוראת דרך קונקרטית, על ידי מתן שם פרטי לצורת החיים המרחפת נגד עיני רוחנו. ודאי צריכים הרבה מפרטי ההצעה תיקון, ותיקון יסודי. אפשר מאוד כי יש צורך בערובות יותר מוחשיות. מתוך הכרת תנאי המציאות בואו נא להחליף ולשנות, להוסיף ולגרוע, אבל אל נא נשתמט מתת ביטוי ראלי ומשפטי לשאיפתנו, לראות על ידינו בארץ את עם הערבים מסודר בחייו הפנימיים באופן חופשי, בכל שעה שירצה בכך.

נעימה אחת נשמעה מתוך דברי אחדים מהחברים המתנגדים, העושה לנו את המצב כאילו הוא נוח מאוד. אף נעימה זאת צריכה ביקורת. אומרים הם: כל זמן שבראש התנועה הערבית עומדים אפנדים אין לבוא אתה בשום משא ומתן. האומנם כן? היכולים אנו להגיד לממשלת הפועלים באנגליה, אל תשעו לדברי התנועה הזאת מפני שראשיה מנצלים? האם נזהרת ממשלת הפועלים מבוא בדברים עם כוחות לא דמוקרטיים? האם דורשים אנו מן הממשלה האנגלית שגם

הרחוב הראשי בטול כרם בשנות המנדט הבריטי

ביחס לתנועה העברית תבוא בדברים רק עם מעמד הפועלים שבתוכה בלבד? ובאמת, האם זאת היא הסיבה האמתית להתנגדותנו לתנועה הערבית של האידנא? ומה אם תבוא מחר או מחרתיים תנועה של המונים ערבים שאף היא תשלול את הציונות ואת העלייה ואת היישוב העברי כתנועה האפנדית הזאת, האם ישתנה יחסנו אליה? האם לא יותר נכון אם נגיד לכל ידידינו מסביב ולכל מי שרוצה לדעת את האמת הברורה: באנטי ציוניותה של התנועה הערבית, בהתנגדותה לעלייתנו, ליישובנו ולהתפתחותנו החופשית בארץ נילחם בכל תוקף, תמיד, בין שהיא תבוא ממנצלים ובין שתבוא ממנוצלים, בין שחורה היא ובין אדומה. אבל אם זכותנו על העלייה ועל התפתחות היישוב העברי בארץ תובטח, אם אנטי-ציוניותה של התנועה תינטל ותוכנה של התנועה הערבית יהא הרצון לסידור עצמי, למתן חוקים לעצמם, ולהגדרה לאומית – אז מצוא תמצא תנועה זו בנו ידידים ותומכים, בין שבראשה יעמדו פועלים ובין שבראשה יעמדו אפנדים.

ואל נא יגידו: הונאה יש בדבר, מכיוון שיודעים אנו כי התנועה הערבית, בין כך ובין כך, לא תקבל את הצעותינו. האם לא את האמת שלנו אנו מביעים? האם לא היינו פי שבע שמחים אלמלי היו כן מקבלים את הדברים, גם את הערובות לזכויותינו וגם את הצורה לסידור חייהם? ומי יודע אם הדברים שאינם מקבלים היום, לא יקובלו מחר? אנו מחויבים להשמיעם, ובפה מלא. יש יום והדברים יישמעו.

והשעה היא שמטילה את החוב ביתר עוז. אין חלקי בין אלה התולים תקוות מעשיות גדולות בממשלת הפועלים. תעודותיה של ממשלת הפועלים באנגליה מורכבות כרגע מאוד ולא כל כוחה בה, ומי יודע איזה עתידות נכוונו לה. אולם האחריות שימי שלטונה מטילים עלינו מרובה מאוד; וחטא עולם נחטא לנו ולתנועתנו אם לא נדע להשתמש בזמן הזה קודם כול בשביל בירור פומבי, בשביל הסברה רחבה, בשביל רכישת הלבבות באנגליה. בצל שלטון זה עבודת ההסברה הפוליטית הרחבה אפשרית יותר – ועלינו למלא את החובה. לפני צאתנו הנה שקלנו את ההצעה בדבר משלוח צירות מיוחדת מפה ללונדון לשם כך. נעיין אף פה בדבר ונאפשר את זה. אולם נגיד לשליחינו דברים ברורים, איך אנו מתארים לנו את צורת החיים הפוליטיים אחרי אשר ייווצרו בארץ התנאים, אשר על קיומם אנו נלחמים.

[.....]

ב. 'דבר': עיתון פועלי ארץ-ישראל

במחצית הראשונה של שנות העשרים הלכו והתגבשו ביישוב היהודי החילוני בארץ-ישראל שתי קבוצות עיקריות סביב שתי תפיסות עולם חברתיות: ה'שמאל' – שאליו השתייכו מפלגות הפועלים שהיו חברות בהסתדרות, וה'ימין' – החוגים ה'אזרחיים' ובהם כל מי שלא נמנה עם מחנה הפועלים. ככל שהלכה והתחזקה תנועת הפועלים וההסתדרות במרכז כן הלכה וגברה הביקורת שהשמיעו עליה מתנגדיה הפוליטיים מן 'הימין האזרחי' ביישוב. במאבק הזה התבלט חסרונו של עיתון יומי של תנועת הפועלים. בתנועה אמנם יצאו לאור שבועונים, ירחונים וכתבי עת אך לא היה לה עיתון יומי שיימכר מדי בוקר בדוכנים ויביא לציבור את דברה כמשקל נגד לשני העיתונים היומיים שיצאו לאור בחוגים ה'אזרחיים': 'הארץ' בעל תפיסת העולם הליברלית, ו'דאר היום' שנחשב למבטא את עמדתו של היישוב הוותיק. בוועידה השנייה של ההסתדרות ב-1923 התקבלה אמנם הצעתו של ברל כצנלסון להוציא לאור עיתון יומי של ההסתדרות. אלא שהוצאתה לפועל התעכבה זמן רב מחמת קשיים כספיים ועקב קשייו של ברל,

שנקבע לעורך העיתון, להגיע להסכמה עם אנשי 'הפועל הצעיר' לגבי הרכב המערכת. רק באביב 1925 בשלו התנאים להוצאת העיתון. בהתייעצות בין ברל לבין המשורר חיים נחמן ביאליק נקבע השם 'דבר', כשם שירו של ביאליק מראשית המאה, מילה עברית שבכלל מובניה ממוצאת בתוכה משא, מעשה וחזון. בתור חברי המערכת לצדו של ברל נקבעו זלמן רובשוב, משה ביילינסון, דוד זכאי ומשה שרתוק. רובשוב מונה לסגן העורך והיה אמור לתרום לעיתון מניסיונו העשיר בעריכת עיתונים כשהוא נסמך על השכלתו הרחבה ושליטתו באוצרות השפה העברית וספרותה ועל בקיאותו בענייני תנועת הפועלים היהודית.

ב-1 ביוני 1925 הופיע הגיליון הראשון של 'דבר', עיתונה של ההסתדרות הכללית, וזכה להצלחה רבה. חודש בלבד לאחר הופעתו כבר היו לו למעלה מ-3,000 מינויים והוא נדפס ב-4,500 עותקים – כתפוצתם של שני העיתונים היומיים האחרים גם יחד. נח רטנובסקי (שהם), המעמד ומנהל הדפוס הראשון של העיתון, מספר בזיכרונותיו שהמחיר שנקבע לעיתון – גרוש אחד לגיליון יומי – היה בבחינת מותרות לרבים מן הפועלים

מערכת העיתון 'דבר' ביום הופעת הגיליון הראשון, 1 ביוני 1925. בשורה הראשונה מימין לשמאל: זלמן רובשוב, ברל כצנלסון, משה שרתוק ומנהל העיתון חיים אהרון קרופניק

בימים של אבטלה ומשבר, ואף על פי כן 'לא היה חבר הסתדרות שיותר על קריאת "דבר"'. יש ששלושה אנשים או יותר התארגנו ורכשו יחדיו מינוי אחד לעיתון. בניצוחו של ברל התנהלה עבודת המערכת ב'דבר' בהרמוניה ובאווירה משפחתית. ביילינסון היה הפובליציסט המוביל בעיתון וכתב את מרבית מאמרי המערכת; משה שרתוק עיצב את העמוד הראשי ואת עמוד החדשות וכתב מאמרים על תנועת הפועלים, על בעיות מדיניות ועל הנעשה בעולם הערבי; דוד זכאי כתב טור קבוע בשם 'קצרות' והרבה לכתוב על ענייני תרבות וספרות. זלמן רובשוב הוא ש'העמיד' את הגיליון הראשון, קבע את המדורים ונתן להם את שמותיהם. בגיליון הראשון התפרסם מאמר שלו בשם 'בעיתונות היהודית' בחתימת 'מאזין'. המאמר היה למדור קבוע ובו הביא רובשוב סקירות מן הדברים שנכתבו בעיתונות היהודית בתפוצות. בחודשים הבאים כתב מדי פעם את מאמרי המערכת, פרסם מאמרים פובליציסטיים בענייני השעה והרבה לכתוב על הנעשה בגולה. הוא זכור לעובדי הדפוס והמנהלה בשנים הראשונות כמאחר דרך קבע, מפוזר ו'מרחף' בעולמות רחוקים, אך גם כאיש עממי רב קסם, שהיה מסתובב במערכת העיתון כשהוא מפזם לו איזו נעימה חסידית. הוא אהב לספר להם הלצות וריתק אותם בזיכרונות נעוריו ובסיפורים על שבתי צבי ועל גדולי ישראל. על פי תפיסתם של ברל וחברי המערכת האחרים נועד 'דבר' להיות כלי להנחלת ערכי תנועת הפועלים והציונות, להכרת התרבות והספרות העברית ולמתן ביטוי לנושאים המעניינים את הפועלים. כתבו בו אנשי תנועת העבודה אך גם רבים מחוץ לה. 'דבר' היה לעיתונם של הפועלים ומקור לגאווה בתנועה כולה. עם זאת לא חסרו גם טענות כלפי העיתון שהלכו וגברו עם השנים. מיומו הראשון של 'דבר' התמודדה המערכת עם היותו מצד אחד עיתון אידאולוגי המייצג השקפת עולם מסוימת ומצד אחר עיתונה של ההסתדרות, שאיחדה זרמים בעלי הבדלים רעיוניים מסוימים. חרף מאמצי המערכת בראשות ברל לייסד עיתון פתוח שנותן ביטוי לכל מגוון הדעות בתנועת הפועלים לא פסקו מעולם הטענות ש'דבר' הוא בעצם עיתונה של מפלגת הרוב – אחדות העבודה ומאוחר יותר מפא"י, ומקפח בשיטתיות את זרמי המיעוט בהסתדרות כגון 'השומר הצעיר' ו'פועלי ציון שמאל'. יתר על כן, מימיו הראשונים של 'דבר' ראו בו מייסדיו עיתון פתוח לביקורת ובמה להבעה חופשית של דעות הן בתנועת הפועלים הן מחוץ

לה. אלא שגישה זו של 'עיתונות חופשית' עמדה למבחן קשה והייתה נתונה להתקפות ולתרעומת למן הימים הראשונים. היו בתנועה מי שחשבו שתפקידו של העיתון לשרת את תנועת הפועלים, למנוע פתחון פה ממתנגדיה ולהימנע מביקורת על מוסדותיה.

מקום רחב תפסו ב'דבר' כתבות ומאמרים שעסקו בהתארגנות הפנימית של היישוב היהודי בארץ-ישראל, שבמחצית הראשונה של שנות העשרים הלך והתבסס. הוא קיבל דפוסים של קהילה מאורגנת, שכונתה 'כנסת ישראל', והקים לו מוסדות אוטונומיים משלו ובכללם אספת הנבחרים – הגוף הפרלמנטרי הנבחר והוועד הלאומי – הגוף המנהל. בסתיו 1925 עמדו להיערך הבחירות לאספת הנבחרים השנייה. לקראתה שב והתעורר הוויכוח בעניין זכות הבחירה לנשים, ויכוח שהעסיק את היישוב מאז החל להתארגן במוסדות אוטונומיים משלו. בבחירות לאספת הנבחרים הראשונה ב-1920 השתתפו הנשים בצורה שוויונית, למעט בחוגים הדתיים, שבהם נחשבה הצבעת הגברים לכפולה. הפעם איימו חוגי 'אגודת ישראל', 'המזרחי', 'הפועל המזרחי', התימנים וחלק מהספרדים להקים אספת נבחרים נפרדת אם תאושר שוב השתתפותן של הנשים בבחירות.

היחס השוויוני לאישה היה מן המאפיינים הבולטים של תנועת הפועלים בארץ-ישראל מראשית קיומה. הנשים השתתפו בפעילות הציבורית ועבדו לצד הגברים בפרדסי המושבות, בייבוש הביצות ובסלילת כבישים. עתה התייצבו מפלגות הפועלים ו'דבר' ככלי הביטוי העיקרי שלהן בראש הנאבקים למען זכויות הנשים לבחור ולהיבחר, וכפי שקבע ביילינסון במאמר מערכת של העיתון: 'הנשים המייבשות את הביצה שעליה יוקם בניין המדינה העברית – שום כוח לא ינעל בפניהן את שערי המוסד העליון של המדיניות הזאת'.² בניסיון להגיע לפשרה הציעו אנשי 'המזרחי' לקיים משאל עם על זכות הבחירה לנשים. ב-7 ביולי כתב רובשוב את מאמר המערכת של 'דבר', וגם הוא הקדישו לשאלת הבחירות ומשאל העם. הוא טען כי מספר הנרשמים לבחירות מוכיח שאין צורך במשאל עם וכי רובו המכריע של הציבור מקבל את עקרון זכות הבחירה לנשים ללא עוררין (תעודה 40). בסופו של דבר לא נערך המשאל והבחירות התקיימו ב-6 בדצמבר 1925 בהשתתפות הנשים. כל הסיעות נטלו בהן חלק מלבד החרדים, שפרשו בכך מן המסגרת המאורגנת של

'כנסת ישראל'. זלמן ורחל רובשוב נבחרו שניהם בתור צירי אחדות העבודה לאספת הנבחרים, ובמושבה הראשון שנערך בינואר 1926 נבחר זלמן בתור חבר מליאת הוועד הלאומי.

במאמרו הנזכר לעיל נדרש רובשוב לשאלת 'דת וקהילה', שהייתה אז מן הבעיות הקשות ביותר בחיי החברה של היישוב היהודי המאורגן בארץ, והוסיפה להעסיקו בשנים הבאות. הוא חרד ממלחמת התרבות בין דתיים לחילונים שהחלה להתפתח בתוך התנועה הציונית ובעיקר בקרב היישוב בארץ-ישראל, סלד מן המחשבה שבתרבות העברית המתחדשת יהיה צורך להפריד בין תרבות 'חילונית' לתרבות 'דתית' ושלל את הקיצוניות של שני הצדדים. במרס 1918, בהיותו בברלין, יצא במאמר ב'דר יודה' נגד הקביעה של המאמינים שהיהדות מזוהה לחלוטין עם הדת, וקבע 'כי אין היהדות יכולה ועתידה להיות זהה בלתי עם מלוא ההווה האנושית של הציבור היהודי'.³ באותה מידה שלל את הפניית העורך לדת היהודית שרווחה בתנועת הפועלים. אף שלא הקפיד במצוות האמין שהמסורת היהודית היא החישוק שמלכד את כל חלקי האומה ולכן הישות שתקום בארץ צריכה לשלב בין המסורת לערכים החדשים ולהיות פתוחה לכל הזרמים בעם היהודי, וכהבחנתו של גרשם שלום ידידו מאותם הימים: 'במדינה הסוציאליסטית שהטיף לה, כבר היה שמור מקום בגלוי או בסתר לקדוש ברוך הוא'.⁴ את הפתרון למחלוקת יש לחפש לדעתו בגישה פשרנית: כל צד מוותר בדברים החשובים לצד שכנגד.

עם תחילת עבודתו של זלמן ב'דבר', ויתרו הזוג רובשוב על חלומם, ובעיקר חלומה של רחל, להצטרף לאחת מנקודות ההתיישבות השיתופית בעמק יזרעאל, והמשפחה עברה לתל אביב, מקום משכנם של מערכת העיתון ומוסדות ההסתדרות. במסגרת עבודתה נסעה רחל לעתים קרובות להתיישבות העובדת כדי ללמד או כדי להרצות על ענייני ספרות. ביומנה ובמכתביה היא שבה ומתארת כיצד המפגשים עם אנשי ההתיישבות עוררו בה בכל פעם מחדש את התסכול לנוכח החיים

בעיר ואת כאב הוויתור על החיים בקבוצה: 'מה גדול קסם החיים ההם בשבילי',⁵ כתבה לאישה לאחר אחד מביקוריה בעין חרוד.

משכורתם של זלמן ורחל רובשוב שולמה על פי דירוג 'השכר המשפחתי' שהנהיגה ההסתדרות. שיטה זו באה לתקן את האי-שוויון שבעטיו החלו להיווצר פערים בין חברי ההסתדרות עם התרחבות המשק היהודי. כל עובדי ההסתדרות ושלוחותיה, מהמזכיר הכללי ועד אחרון הפועלים, קיבלו שכר על בסיס שווה ותוספות לפי המצב המשפחתי.

ב-1924 עלו לארץ-ישראל גם הוריה של רחל, ניסן וזלדה כצנלסון.

באוגוסט 1925 יצא רובשוב להשתתף בקונגרס הציוני הי"ד בווינה. הקונגרס היה סוער ולווה במשברים ובהטחת האשמות כלפי ההנהלה הציונית על עמדותיה בנושאים מדיניים וציוניים ובהם שאלת פיתוח ארץ-ישראל. ההנהלה הציונית הכירה ביכולת הטמונה בתנועת הפועלים להתמודד עם הקשיים המיוחדים בפיתוח הארץ, וחרף הפער הרעיוני הגדול שהיה קיים בין מרבית חבריה לבין תנועת הפועלים המשיכה להעניק לה עדיפות בהקצאת אדמות הקרן הקיימת ובתקציבים להתיישבות. בשל אופייה של העלייה הרביעית גברו הקולות שתקפו בחריפות את תנועת הפועלים הציונית ואת מעמד הבכורה שניתן לה (ראו לעיל עמ' 107 ג/ג). הם תבעו לתת עדיפות לאנשי מעמד הביניים בהתיישבות העירונית, לבעלי האמצעים ולפיתוח התעשייה, המסחר וההתיישבות החקלאית הפרטית. רבות מההתקפות כוונו אל נשיא ההסתדרות הציונית חיים וייצמן, והוא עזב במחאה את הדיונים עוד לפני סיומם ולא נכח בערב הנעילה, שנשא אופי עגום וקודר. במהלך ימי הקונגרס שימש רובשוב ציר וגם כתב העיתון 'דבר'. הוא פרסם שורה של מכתבים בשם 'גלויות מווינה' בחתימת הפסידונים 'רושם', ובהם סקירות על דיוני הקונגרס. לאחר ערב הנעילה כתב על ישיבת הנעילה העגומה וסיכם במילים 'עם קור השחר התפזרנו לאפסיים' (תעודה 41).

1. 'עובדי הדפוס והמנהלה מעלים זכרונות', מוסף דבר: 40 שנה לדבר, יוני 1965, עמ' 30.

2. מ"ב (מ' ביילינסון), 'זכות האשה', דבר, 14 ביוני 1925.

3. ז' רובשוב, 'מוקש: ביקורת ספרים', Der Jude, מרס 1918.

4. ג' שלום, 'ימי נעורים עם ז'. רובשוב', דבר, 22 במאי 1963.

5. רחל כצנלסון-רובשוב אל זלמן רובשוב, 1 במאי 1930, ר' וז' שזר, החופים השנים, עמ' 166.

40. מאמר מערכת בעיתון 'דבר'

תל אביב, ט"ו בתמוז תרפ"ה, 7 ביולי 1925

דבר היום

ת ש ו ב ת ע.ס. אליבא דעובדות ומספרים — כבר הוכרעה הכף. אם היה מישוהו שבלב תמים פקפק בכך, אם המושב החליט מה שהחליט על דעת כל היישוב כולו; אם היה מי שחשב באמת כי שאלת זכות הנשים בארץ שאלה היא, שהיישוב מחולק בה, וכי אפשרי אולי שעוד אספת נבחרים אחרת כשרה וחסרת נשים תתחרה באספת הנבחרים הזאת; אם היה זר ורחוק שלבו היסס — הנה באות העובדות ומדברות ברורות. הן רק אספות מספר נקראו בערים ומלחמת הבחירות טרם החלה, והיישוב כבר נענה לקריאה להביע את דעתו. לפי הידיעה שבאה בעיתונים מאת ועדת הבחירות המרכזית, נרשמו כבר לבחירות באספת הנבחרים ארבעים ושלושה אלף בוחר ובוחרת. בתל אביב אמנם לא רשמו את הבוחרים מחדש, אבל הן בנוגע לתל אביב לא היה שום חשש של ספק. אלה שבחרו יחד עם האישה לעירייה, הן ודאי לא ישנו ממטבע שלהם וכן גם בבחירות לאספת הנבחרים. כל העמק ילך לבחירות - בזה הן לא היה איש מסופק. אם היה מקום לפקפוקים הרי זה בנוגע לירושלים. מבצר היישוב הישן וקן הפוליטיקניות המתבדלת. והנה בירושלים זאת

נרשמו כל הבוחרים מחדש, וכפי שמספרים הרושמים נשאלו הבוחרים בפירוש על דעתם ויחסם. המסכים הסכים והמתבדל נבדל. ובין מ"ג אלף הבוחרים הנרשמים שבארץ ישנם שנים עשר אלף אנשי ירושלים. אם ניקח בחשבון כי בין שלושים וחמשת אלף נפש יהודים שבירושלים יש כארבעה עשרה אלף (ארבעים אחוזים) שאינם בגיל של בחירה, אז יצא לנו כי אף בירושלים העיר הכריע הרוב בעד אספת הנבחרים, ובעד אספת הנבחרים הזאת שנגדה יצאו המתבדלים ושלגבי דידה אין 'שאלת האישה' קיימת כלל.

הנה עכשיו אומרים רודפי השלום שבין בני הקלפי הכשרה להציע לוועד הלאומי לערוך משאל עם על זכות האישה. אמנם טרם הגידו גלויות אם אסור לצרף את האישה אף למשאל הזה, או חרדותם אוסרת עליהם רק את הישיבה עם האישה בכפיפה אחת, אבל אינה אוסרת על שאילת דעתה מרחוק.

בכל אופן, אם אמנם ישנם בין המציעים כאלה שפרשו מן הציבור לא לשם תכסיסי מפלגה ולא מתוך אימת הארגון של היישוב ולא מפני פחד

השמאל שנפל עליהם, אלא מתוך היסוס של דמוקרטייות, שמא אין דעת הציבור נוחה מההחלטה הזאת — הרי שהיה כבר משאל העם. החלק היחידי המסופק שהיה בכל היישוב, בני ירושלים, ענה ברובו וענה ברורות וגלויות.

ובין העונים: כבן כפר וכבן עיר, כמנוצל וכמנצל, כגבר וכאישה, כחופשי וכחרד.

אף החרד. הן על ידי זה ש'הפועל המזרחי' הנהו עובד בין העובדים ומתעב את הניצול ואת הספסרות לא נפסלה חרדותו ולא נגרעה נאמנותו לדת ולמסורה מחברו 'המזרחי' המקנא לניצול ולספסרות והמשסה פועל בפועל בשם הדת והמסורה. והוא, הפועל המזרחי, התכנס והחליט ללחום במפריעי הארגון ובמחללי כבוד הדת וללכת לבחירות כמפלגה של פועלים חרדים.

אזהרה חמורה מרבני עדת התימנים י"ז

בהיות שכל חכמי ורבני הגולה
שבארץ ושבחו"ל הסכימו פה אחד
לאסור בחירת הנשים באיסור גמור
ושלם, ופורין גדר וכו'

ובעת יצאו איזה אנשים לעשות בחירות אנשים
ונשים ולהשתתף עם אגף השמאל היפך המחאה
שנעשתה נגד זה. על בן באנו להודיע ולהזהיר
את כל ירא וחרד דבר ה' שלא להשתתף
בבחירה זו לא לבחור ולא להבחר,
בהסכמת כל חו"ר ארץ ישראל וחו"ל.

כרוז מטעם רבני עדת התימנים בארץ-ישראל שקורא להחרים את הבחירות לאספת הנבחרים עקב השתתפות הנשים, נובמבר 1925

ואם נשארו בירושלים אלפי מספר שהוציאו את עצמם מן הכלל לא רק מתוך אדישות ציבורית אלא בכוונה תחילה, הלוא אלה לא רק מכלל זה ולא בנידון זה התבדלו. מומחיותם בכך, ובכל עבודת בניינו ובארגונו. הם מעמידים את עצמם מחוץ למחנה.

שאלת קיומה של אספת הנבחרים, של אספה אחת, מוסמכת, באת כוח של רובו דרובו של היישוב הבונה שבארץ – איננה קיימת יותר. היא נפתרה בחיוב על ידי ווטום [הצבעה] זה של הרשמה כללית.

41. מאמר בעיתון 'דבר'

וינה, כ"א באלול תרפ"ה, 10 בספטמבר 1925

גלויות מווינה

עם הנץ השחר ננעל הקונגרס. דממת הליל אשר מחוץ לכותלי בית הקונגרס והיציעות הריקים אשר בתוכו הגדילו והמתיקו את רגש היתמות של 'נעילה' זו. האורות המרובים שהודלקו פתאום באולם לכבוד הנעילה לא הועילו. פה ושם הבהבו געגועים למילה חיה, לחגיגות כלשהי, לזכר לנעילה, והחזון נסתם. אף אישיות מרכזית אחת לא הייתה באולם. אף נימה אחת בלב לא רעדה, אם לא נימת הגעגועים לחזון ולאישיות ולנצוץ של אור אמת. באולם כמעט רק צירים בלבד. פני כל אחד מוכרים היטב איש לרעהו ואת כולם עמדת בקשרי מלחמה בשבועות האלה, שבעי הרוגז, אתה אתם או הם אתך, פעם ופעמיים ואין כל מרחק ואין כל אילוזה. על הבמה עומד נשיא הקונגרס, ישיש עייף, מסכם את פעולות הקונגרס שבראשונה קראהו 'קונגרס של עלייה', נאבק עם העייפות ועם תרדמת הלילה והזקנה, קם ונופל, נזכר ושוכח, והקונגרס גם מכבד, גם סולח, ואיננו עולה. וסוקולוב עצמו חש ומזכיר את הקונגרסים הקשים. מזכיר את הקונגרס השישי עם ישיבת הלילה שלו, מזכיר את הקונגרס של המבורג [1909] עם הרגש של ירידה והתפוררות. מוצא בקונגרס זה תערובת של שניהם ומבקש בכל זאת סמי חיים. מזכיר את רוטשילד ומציע ליצור מחלקה לאגרונומיה באוניברסיטה על שמו. ודאי דבר יפה ונחוץ, אבל בשעה זו אין בו כדי למלא את הלב. הנהו מזכיר את הרצל. פייבל היושב על הבמה על הכיסא הפנוי של וייצמן, כאילו רוצה למצוא בזיכרון שמו של הרצל את עוגן ההצלה בשביל הקונגרס, והוא קם ממקומו. הקהל נשמע לו וקם אף הוא. וסוקולוב מספר על ההחלטה להעלות את עצמות הרצל לארץ-ישראל, כשהקהל מעומד. וגם זה עובר ללא רושם. היהודי הפשוט אשר בימין אינו שבע רצון ממנהג זה, שאין בו מרוח של יהדות תמה, והצעיר אשר מן השמאל מרגיש היטב את הריקנות אשר רוצים למלא בקולמוס אישי זה, שאינו מחייב ללא כלום. וקשה, קשה לו לישש בשעה מאוחרת זאת להקיף את פעולות הקונגרס, והדברים לאים והקול נמוך והמחשבה איננה מבריקה כלל. לייב יפה קופץ אל הבמה, מציע להכריז מגבית של מיליון פונט לקרן היסוד. לו לכל הפחות היה הוא מדבר על זה קודם, אז אולי היו נמצאים מאמינים לו. עכשיו הן כבר נגמרו ישיבות התקציב. הממונים על קרן היסוד כבר נשבעו שבועות אמונים, כי יותר מחמש מאות וחמישים אלף לי"מ [לירות מצריות] 'העם לא יתן', אף לא פרוטה יותר. העזה הוועדה והעז הקונגרס להגדיל עד שש מאות אלף – מיד קפץ שר הכספים דאשתקד והודיע בשם הנשיאים הנבחרים ו'בשם האקזקוטיבה העתידה להיבחר', כי 'מתוך המסגרת' לא יצא. עכשיו, מי ישים לב להכרזה זו על המיליון, שנולדה עתה? אין הנשיא מוצא לנחוץ אפילו להעמיד את הדבר למניין. קומט הוא שוב את מצחו ומוציא איזו מילים, כי טוב להיות מיליונר וכי אי-אפשר להיות מיליונר בלי מיליון, וסוגר את הקונגרס. פתאום נזכרים כולם, כי ביאליק לא בא השנה. אף שמריהו לוין, נאמן הנעילה, נאלם דום. ו'אין למי ללחוץ יד', אין מסביב למי למחוא כף. אף קיצוני האופוזיציה מחפשים באמת את וייצמן וסלוח לא יוכלו לו – באמונה לא יוכלו – על אשר שלל מהקונגרס אף את שעת הנעילה שלו. יותר טוב לפרוש הצדה ולשתוק בשעה שכל הקהל מריע לקראתו, מאשר לראות את קהל הקונגרס בעוניו. עם קור השחר התפזרנו לאפסיים.

רושם

ג. איש רוח, שליח לתפוצות ונואם בחד

'הוא לא עמד במקום אלא נע וקיפץ בהתלהבות וברטט לאורך ולרוחב הבמה. הוא לא דיבר בפיו בלבד אלא בידיו וברגליו, במרפקיו ובברכיו. כל גופו וכל עצמותיו דיברו, שאגו, געשו, זעפו, איימו והפצירו'.¹ תוכן נאומיו היה מלאכת מחשבת ולשונם עשירה, חווייתית, ספונטנית ונרגשת. הוא שיבץ בהם עבר והווה, היסטוריה ונבואה ושילב שירה וספרות עם דברי היום יום. בני התקופה מספרים עד כמה אהבו לשמוע את דבריו המרקיעים שחקים וחודרים למעמקים, ועד כמה היה בהם לרומם את הרוח.

זלמן רובשוב נואם, שנות השלושים (צייר אריה נבון).

מכריו של זלמן רובשוב מתארים אותו כאיש חכם, שופע קסם ובעל חוש הומור וחוס אישי שהחברות אצלו מעל הכול, אך מפוזר ומאחר מתמיד, חסר כישורים מעשיים ונעדר יכולת לעמוד בראש מערכות מנהלתיות. לתכונות אלו היה משקל רב בעיצוב דמותו בין ראשי תנועת העבודה הציונית בשנות העשרים. למרות החיבה והכבוד הרב שרחשו לו ולדעותיו והנטייה להתייעץ אתו בנושאים שעל סדר היום לא תפס רובשוב עמדות מנהיגות במוסדות תנועת הפועלים ואינו זכור כאחד מן המנהיגים, מורי הדרך או אנשי המעשה הבולטים של תנועת הפועלים דוגמת ברל כצנלסון, דוד בן-גוריון, יצחק טבנקין, יצחק בן-צבי, יוסף שפרינצק, אליהו גולומב, משה שרתוק ואחרים. לרובשוב נכון תפקיד מיוחד בתנועת העבודה הציונית שנגזר מדמותו רבת הפנים: חסיד וסוציאליסט, עסקן ואיש רוח, משורר והיסטוריון, איש אשכולות רחב אופקים, תלמיד חכם היודע את התורה ואת ספר התניא ובה במידה בקי בתורת מרקס. הוא לא נרתע מעולם מהעיסוק בענייני יום יום שהיו בעיניו חשובים ככל עניין אחר. אולם לצדם היה אפוף בתחושה היסטורית עמוקה, ולפיכך ביקש תמיד לראות את הדברים במלוא עומקם ומשמעותם ובייחוד משמעותם ההיסטורית. הוא היה אפוא האיש שנקרא להעשיר את תנועת הפועלים הציונית באוצרות התרבות היהודית והשפה העברית ולחבר אותה אל שורשיה ההיסטוריים. בשעות חגיגות או לחלופין בימים של משבר נבחר להעניק לתנועה את הנשמה היתרה שחסרה לה לעתים. עליו הוטל התפקיד להודיע כיצד ההיסטוריה רואה את המפעל של תנועת העבודה ומה יישאר ממנו לדורות, והוא מילא תפקיד זה ברצון. יש מי שהגדיר את רובשוב 'דקטולוג' או 'הדובר הראשון של תנועת העבודה' על שום נאומיו וסגנונם המיוחד. בין האנשים שהאזינו לנאומיו היו שסיפרו על היותו נואם בחד ועל נאומיו הנלהבים שהחלו בקול נמוך, כמעט בלחישת, ונמשכו בפתוס גובר ובהתפרצות רגשית אדירה מלווה בקול רועם ובתנועות דרמטיות של גוף ושל ידיים, שהפכו עם השנים לתו ההיכר שלו.

אך יהיה זה עוול לתאר את תפקידיו של רובשוב כמתמצים בנשיאת נאומים חגיגיים והרצאות בכינוסים רעיוניים ובסמינרים חינוכיים שיזמה ההסתדרות ברחבי הארץ. הוא היה חבר במוסדות של הנהגת ההסתדרות ו'אחדות העבודה', השפיע רבות על הדיונים שנערכו בהן, נשא דברים בכינוסיהן השוטפים והשתתף בהכרעות שנפלו במוסדותיהן הבכירים. לא אחת יצא לרחבי הארץ כדי לטפל בסכסוכי עבודה.

מקום מיוחד היה שמור לו בקשר עם התפוצות שנגזר מראייתו הייחודית את הגולה ואת מקומה במפעל הציוני. תפיסתו שהייתה שונה מזו של רבים מחבריו התבססה על שלושה רכיבים עיקריים: אמונתו ברציפות ההיסטוריה היהודית, החשיבות הרבה שייחס לחיי התרבות והרוח בעשייה הציונית ויחסו אל הדת היהודית.

רבים בתנועה הציונית בכלל ובקרב הפועלים בפרט אימצו את התפיסה שיצירת 'היהודי החדש' הציוני כמוה כמרידה ברצף ההיסטוריה היהודית. הם ביקשו 'לדלג' מעל תקופת הגלות, שהייתה לדידם תקופה של פסיביות ואומללות, ולקשור את תקופתם לימי הגבורה הקדומים של העם בארץ-ישראל ולגיבוריו: החשמונאים, בר גיורא, בר כוכבא ואחרים. 'העברי החדש' הוצג בדמות 'החלוץ': גופו חסון, שפתו עברית, הוא קשור לארץ-ישראל ולנופיה, פתוח לעולם המודרני, עובד בעבודות יצרניות וזיקתו למקורות הקדומים של היהדות מנותקת ממצוות הדת; זאת בניגוד ל'יהודי הישן' הגלותי שמדבר יידיש, 'מתפרנס מהאוויר', תלוש וחסר אונים, ומקיים את מצוות הדת שעבר זמנה ויש להתרחק ממנה ולצאת נגדה. מכאן קצרה הדרך ל'שלילת הגולה' הקיצונית שנקטו רבים בארץ, בעיקר מקרב הדור השני, והיא אופיינית בזלזול בחיים היהודיים בגולה על דפוסיהם ותרבותם. מהיבט זה היו הקהילות היהודיות בתפוצות בעיקר עתודות לעלייה וכו' לגיוס כספים ובכך הייתה צריכה להתמקד כל הפעילות הציונית בגולה.

הציונות לפי תפיסתו של רובשוב לא הייתה מרידה בהיסטוריה היהודית אלא חלק מן הרצף ההיסטורי שלה (ראו לעיל עמ' 37 א/ה). הוא גרס שאי-אפשר לבנות עתיד של אומה מתוך התכחשות לעברה, אלא מתוך מיזוג של תהליכי עבר והווה. רובשוב היה אמנם שותף לשאיפה ליצור עברי חדש אך קבע שאין לו קיום בלא הזיקה אל היהודי הישן. הוא גרס אפוא שהעברי

החדש צריך 'להיות נטוע במורשת האבות מצד אחד ובתרבות חיי הדור מצד שני'.² משמעותה של שלילת הגלות עבורו הייתה הצלת העם היהודי מן הגלות, ולא התנכרות לחיים היהודיים בגולה על כל רכיביהם התרבותיים וזלזול בהם. כחבריו במערכת 'דבר', ברל כצנלסון, דב שטוק (סדן) ואחרים גילה יחס חם למסורת היהודית, לעיירה היהודית וליצירה היהודית בתפוצות ישראל. 'זלמן שזר לא עשה מעולם את עולם ישראל הישן מדרס לציונות אלא עשהו מרכב לה'.³ אי לכך היה רובשוב מראשי הטוענים שעל הציונות להשקיע גם בפעולה חינוכית ותרבותית בגולה, וגרס שהימנעות מהשקעה זו משולה לאיבוד עצמי לדעת של התנועה. במאמרים ב'דבר' ובדיונים שהתנהלו במוסדות תנועת הפועלים והיישוב שב וטען שיש לתנועה הציונית בארץ מה ללמוד מן הגולה, וגם חובה לאומית כלפי יהודי התפוצות יש לה. יש לתת את הדעת למצבן החומרי והתרבותי של קהילות ישראל, טען, לקיים בהן פעילות חינוכית ולנסות ולהעניק להן מן האנרגיה ויכולת הפעולה שנתגלו בנו כדי שתדענה להתמודד עם הסכנות האורבות להן ובראשן סכנת ההיטמעות והניווט. 'אם יש לב החי על מכאובי האומה וצרכיה בכל ארצות הפזורה – הן פה בארץ דופק לב זה',⁴ כתב ב'דבר', שבו שימש כתב ראשי לענייני התפוצות.

בעניין זה היה רובשוב נאה דורש ונאה מקיים. בתור יליד רוסיה שלמד ופעל בגרמניה ואוסטריה והרבה לשהות בפולין הכיר את יהדות אירופה לעומקה על גווניה וזרמיה, את שפות הדיבור שלה ואת אורחות חייה והיה מעורה בה וקשור בקשרים הדוקים עם אנשים מכל גוני הקשת של העולם היהודי. בהיותו איש שיחה מאיר פנים, אוהב בריות ומשוקע בתרבות היהודית על כל פניה יכול רובשוב למצוא שפה משותפת עם היהודי המאמין בבית הכנסת, עם הצעיר בהכשרת 'החלוץ', עם הפועל בבית המלאכה בעיירה הנידחת ועם המשכיל בטרקלין של מעמד הביניים. הוא הפך למעין שליח ושגריר נודד של ארץ-ישראל העובדת ושל התנועה הציונית. שוב ושוב נקרא לצאת אל הקהילות היהודיות בגולה ולנסות לקרבן לציונות בארץ בעזרת הלהט היהודי ואהבת ישראל שכה אפיינו אותו. הוא גם היה שליח חשוב של תנועת העבודה במוסדות הציוניים ודבריו בדיונים הרשימו עד מאוד את מאזיניו, העיד בן-גוריון במהלך אחד מן הכינוסים.⁵ בסתיו 1926 החרף המשבר הכלכלי שפקד את

ארץ-ישראל בשלהי העלייה הרביעית. העלייה הלכה ונעצרה, הבנייה הופסקה ורבים מפועלי העיר איבדו את עבודתם. השגשוג היחסי של ראשית ימי העלייה הרביעית התחלף באבטלה המונית, ברעב, בייאוש ובעזיבה בהיקף רחב. ההסתדרות, שפעלה למציאת מקורות תעסוקה למובטלים בעזרת תקציבי ההנהלה הציונית, נקלעה למצוקה כספית קשה, ומוסדותיה הכלכליים והתרבותיים – ובכללם 'דבר', שמספר מנויו הלך ופחת – עמדו בפני התמוטטות. בוועד הפועל הוחלט לשגר משלחת דחופה לאמריקה שתפעל להגברת גיוס הכספים במגבית ה'געוערקשאפטן' (האיגודים המקצועיים היהודים) למען ארץ-ישראל העובדת שנוסדה באמריקה ב-1924. עקב המצב הכספי צומצמה המשלחת לשני אנשים בלבד – דוב הוז וזלמן רובשוב, ואליהם היה אמור להצטרף איש הפועל הצעיר חיים ארלוזורוב ששהה באמריקה כחבר במשלחת של קרן היסוד.

בינואר 1927 יצאו זלמן רובשוב ודוב הוז לאמריקה. המפגש המחודש הצפוי לו עם אחותו מניה שהתגוררה באמריקה עורר ברובשוב התרגשות רבה: 'מזה שבע-עשרה שנים שלא ראיתי אותך מאניצ'קה יקירתי, ומזה שנים עשרה שנים שלא ראיתי אף אחד מבני משפחתנו. רעבוני לבני המשפחה הוא כה חזק שאני מתבייש בביטוי הרגשות שבי', כתב לה מן האנייה. בעזרת חוגי פועלי ציון ובעיקר איגוד הפועלים היהודי הפרו-ציוני ה'אידישער נאציאנאל ארבעטער פארבאנד' החלו רובשוב והוז במסע מגבית שכלל עשרות פגישות, כנסים ונאומים ברחבי ארצות הברית וקנדה. הוז היה הנואם באנגלית ורובשוב בידיש. פעולת המגבית שערכו נתקלה בהתנגדות מצד חוגי הפועלים היהודים הלא-ציוניים ואף בהסתייגות מצד החוגים הציוניים הלא פועליים, שראו את מגבית הפועלים כמתחרה במגבית של קרן היסוד. אולם חיים וייצמן ששהה באותם הימים בניו יורק נפגש עמם פעמים מספר ועשה כל מאמץ לסייע להם. הם גם דנו עם וייצמן בהבטחת התקציב הציוני שניתן להסתדרות למלחמה באבטלה.

חוגי הפועלים היהודים באמריקה הורכבו ברובם ממהגרים שהגיעו זה מכבר ממזרח אירופה ועבדו במסחר, בתעשייה וב'שאפ' – בתי מלאכה זעירים בעיקר בענף הטקסטיל. פעילות הארגונית והתרבותית התנהלה ברובה בידיש ורובשוב, שזו הייתה לו היכרותו הראשונה עם יהדות אמריקה, מצא

בנקל שפה משותפת עמם. יותר מן הכינוסים והנאומים אהב להביא את דברו במפגשים פנים אל פנים. 'נדמה לי כי לו יכולתי לדבר לא בפני צירים, כי אם ללכת משאפ לשאפ הייתי עושה זאת' כתב לחבריו ב'דבר' ב-18 בפברואר.⁷ בפגישות שערך עם פעילי הציבור ואנשי ספרות גלשו השיחות עד מהרה מענייני התנועה לחכמה עממית יהודית, שירי ביאליק וסיפורי שלום עליכם וי"ל פרץ, ודבריו שבו את לב שומעיו, ששורשי רבים מהם היו נעוצים בעיירה היהודית ברוסיה ופולין.

לבד מהפעולות למען מגבית ההסתדרות עסקו רובשוב והוז בשורה של עניינים אחרים. באותם ימים פעל וייצמן בשותפות עם יהודים לא-ציוניים להקמת 'הסוכנות היהודית', שיועדה לעסוק בפיתוח ארץ-ישראל. הוא הגיע להסכם עם לואי מרשל, מנהיג ה'לא-ציוניים' בארצות הברית, לשלוח לארץ-ישראל ועדת חקר בלתי תלויה של מומחים שתבדוק את שיטות העבודה וההתיישבות בארץ ותמליץ על דרכי הפעולה של הסוכנות העתידה לקום. השמועות שבכוונתה של הוועדה לבחון את הכדאיות של ההתיישבות החקלאית השיתופית עוררו חששות כבדים בחוגי הפועלים בארץ, ורובשוב והוז ניסו לבדוק את הלכי הרוח של חברי הוועדה. רובשוב עסק גם בנושאים שונים הקרובים ללבו כגון עזרה ל'דבר' וגיוס כסף למפעליה החינוכיים של ועדת התרבות של ההסתדרות, שתקציבה קוצץ ושלפי המכתבים שקיבל מרחל פעולותיה כמעט ששותקו. אחד המפעלים החינוכיים שפעל למענו היה בית ספר מרכזי על-יסודי בעמק יזרעאל ולידו סמינר למורים ומשק לימודי למבוגרים, שעל הקמתו החליטה ועדת התרבות ב-1924. רובשוב ביקש להיעזר באיגודי פועלים יהודים שעסקו בתרבות וחינוך כגון ה'ארבעטער רינג'. אולם הוא שמע מנציגי האיגודים האלו תלונות נזעמות על פעולות שעושה לטענתם ההסתדרות נגד הכתיבה והדיבור בשפת היידיש בארץ (ראו להלן עמ' 258 ז/ב) המקשות עליהם להיענות לבקשותיו. על כל העניינים האלו ועל עניינים אחרים דיווח רובשוב במכתב מפורט ששלח במרס לחבריו בוועד הפועל של ההסתדרות (תעודה 43).

בראשית אפריל 1927 כתב רובשוב לרחל ש'הרגשתי החיה והוודאית כי כל יום נאומים שלי מכניס אלפיים, שלושת אלפים דולר מוסיף כוחות ומוליד כוחות ללא עייפה'.⁸ אלא שהמסע מעיר לעיר

ציונית. הוא כתב על עייפותו, על חשיבות דבריו על ארץ־ישראל דווקא בכינוס כזה ועל נאומיו המלווים ב'אותה ההתרגשות כל ערב, אותה המתיחות הרבה לפני ההרצאה, אותה ההתפרצות המשונה בשעת ההרצאה ואותה אפסות הכוחות אחריה' (תעודה 44). ביולי סיימו רובשוב והוז את שליחותם הארוכה באמריקה. הם נחלו הצלחה בפעולתם, והכספים שגייסו ושהחלו לזרום לארץ ממרס 1927 הזרימו דם חדש לעורקי מוסדות ההסתדרות והצילו כמה מהם מהתמוטטות.

התיש בכל זאת את כוחותיו. הנאומים, לפעמים גם שלושה ביום, שנמשכו לעתים למעלה משעתיים, וההתרגשות והפחד שעל פי עדותו ליוו אותו תמיד לפני תחילתם, הותירו אותו עם סיומם באפיסת כוחות. בראשית מאי ולאחר כשלושה חודשי סיור כבר נשא רובשוב כשישים נאומים פומביים, וזאת נוסף על ביקורים, פגישות, ישיבות ושיחות שתדלנות לאין ספור. מקליבלנד כתב לרחל לאחר נאום בכינוס של ה'ארבעטער רינג', איגוד שהתאפיין בגישה אנטי־

1. R. Martin, *Golda*, New York 1988, p. 153.
2. ז' שזר, **אור אישים** ב, עמ' 96.
3. א' קריב, 'ציון מאהבה: זלמן שזר באור כתביו', **מולד** ה, 28 (תשל"ג), עמ' 390.
4. 'רושם', 'מפנקסו של ציר אספה"נ', **דבר**, 13 בינואר 1926.
5. ישיבת הוועד המנהל של הסוכנות היהודית. יומן בן־גוריון, 2 בספטמבר 1930, אב"ג.
6. זלמן רובשוב אל מניה איסקולסקי, 19 בינואר 1927, גנזים, 248/10258/2.
7. זלמן רובשוב אל מערכת דבר, 18 בפברואר 1927, אה"ע, IV-104-71-2-8.
8. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון־רובשוב, גנזים, 248/33310/3.

42. אל ברל כצנלסון, תל אביב*

שרבורג, 26 בינואר 1927

ברל יקירי,

חסל סדר פריז ובעוד שעה תבוא האנייה שתיקחני לניו יורק. דוב [הוז], שיצא ללונדון לפני שלושה ימים, יבוא באנייה זו ובה ניפגש.

על פרשת פריז יכתוב לכם מרמינסקי בפרטיות כי ארוכים הדברים. רוצה אני להספיק למסור את הידיעות השייכות לענייני 'דבר'. בנוגע לענייני ציונות, משלחת מומחים מאמריקה, ענייני חיפה ב' ופיק"א – במכתבו של מרמינסקי.

הוצאת ספרים 'דבר'. דיברתי בפרטיות עם ניידיטש. בין ישיבה לארוחה נזדמנה שעה רצויה לכך והשתמשתי בה. סיפרתי על רצוננו להוציא במשך שנה שישה ספרים המוכנים כבר בידינו (בייחוד שמח לקראת ספרו של שלונסקי ושל ביילינסון) הבטיח לתת לנו הלוואה של שלוש מאות לירות לשנתיים בתנאי שבנק הפועלים ייתן את ערבותו. נשלם לו כעבור שנתיים מהכספים שייכנסו. בלעדי ערבות הבנק לא רצה לתת, כי נכווה פעמים רבות מאנשינו שלקחו הלוואות ולא החזירו ומאמין הוא כי על כבוד הבנק נשמור כי המכירה הן תכניס כספים. אולם – נגיד פרזלא כד רתיח [נכה בברזל בעודו חם]. נחוץ מיד להידבר עם הבנק. ארונוביץ ודאי יסכים, כי הן הוא יכול לתת לנו את הכסף לא בבת אחת כי אם לפי מידת הצורך. ובזה אפשר מיד לגשת לעבודה. יש לח נא מיד את הסכמת הבנק למרמינסקי והוא יקבל את הכסף.

מאתיים הירות שעלינו לקבל עוד מההנהלה הציונית אי-אפשר היה לקבל פה. גם הכסף ההוא שנשלח לנו ניתן להנהלה הציונית בתורת הלוואה לשבועיים והיא טרם החזירה. מרמינסקי כתב ללונדון והוא בטוח כי יקבל את הכסף במשך החודש הזה. אולי יסדר דבר מה דוב בלונדון.

משפט שורצבורג. מתכוונים למשפט שיהיה בעוד זמן מה ויימשך חמישה ימים. תכונת העיתונאים רבה. ירבולם בתוך העניינים ולפני ולפנים. התניתי אתו שעליו לטלגרף 'לדבר' במשך חמשת ימי המשפט יום יום. לשם כך שילמתי לו את אשר אנו חייבים לו עד עכשיו (הטלגרמה של סוציאליסטי צרפת ופתיחת העיתון, הטלגרמה של לונגה לוועידת אחדות העבודה. טלגרמות אחדות שלו לעיתון ולוועד הפועל) – ביחד חמישה עשר דולר. ועכשיו שאין אנו חייבים לו כלום לקח על עצמו לטלגרף מימי המשפט. בכל זאת מוטב שתזכירו לו לפני המשפט.

פופולר. העיתון החל לצאת בימי שבתנו בפריז ויהי הדבר למאורע רב בחוגי הסוציאליסטים פה. מסרתי ברכה בשם 'דבר' שתידפס השבוע. גם 'הברית' שלחה ברכה. בלום מוכן לתת מקום לאינפורמציה מפורטת על ארץ-ישראל. מי ימציא לו אותה? הוא גם הציע להדפיס ידיעה על שהותנו בפריז ועל הרצאתי. תבוא ימים אלו. הסכים לחילופין ואמר שהדבר יסודר מיד. אבל בכל זאת אם טרם קיבלתם את הפופולר עד בוא מכתבי מן הדין שתפנו ישר לעיתון (פופולר, פריז – זה די ובסימון הרחוב וכו' אין צורך) ותקבלוהו.

הזוז ובת-מרים. פגישה זאת הייתה לי לנקודת אורה. קנו האנשים את לבי. לא רק סופר אלא אדם יקר הוא הזוז ואת חיינו הוא חי. 'דבר' קרוב ויקר גם לו וגם לה. אולם לכתוב בשבילנו יוכל הזוז רק כעבור ארבעה-חמישה חודשים. הוא גומר רומן גדול ובינתיים החל לכתוב סיפור (לפי דבריו הפסיק את הרומן כדי לכתוב סיפור קטן בשבילנו) והסיפור הלך וגדל גם הוא, והוא שקוע בשתייהם וזמנו מכור ל'שטיבל' שחדל בינתיים את ההספקה. אגב, מצאתיו בכל רע, ואני שמח מאוד שעלה בידי ובידי מרמינסקי, שהחל בדבר קודם, לסדר סטיפנדיה אצל ניידיטש עד אשר ייגמר הרומן ויוחזר לשטיבל. בת-מרים ופוגל ישלחו שירים מיד. סיפורי בת-מרים על 'העברים' ברוסיה מעציבים מאוד מכמה בחינות.

קורס פונדנט קבוע לא מצאתי בפריז. הבטיחו: ירבולם, ליפשיץ, פרידמן, יסינובסקי. וכתב אין. אגב, 'העולם' עובר לפריז ואז יהיה אחד מאנשי העולם לסופרו הקבוע של 'הארץ'. א' יפה ישלח לך השבוע שירים.

* ההסבר לתעודה זו מצוי להלן עמ' 144 ד/ה.

מיהודי אחד ששמו ד"ר ז' רוזנבלום תקבל פליטון מדעי על ענייני רדיו, ואולי גם פליטונים מדעיים פופולריים על ענייני פיזיקה. מומחה הוא לכך וכמדומני כי ידע לעשות את המלאכה. לתיקון העברית ידאג יסינובסקי. לכשתקבל התייחס נא לדבר ולבעל הדבר בעין יפה.

מכתב לונגה אלינו מיועד לפרסום. הוא גם נתן לנו מכתבים טובים ומפורטים להילקויט, לאב' כהן, לו' ברגר ולמפלגה. השיחה הארוכה אתנו הייתה טובה. שלושתנו (ירבלום, הוז ואני) שהיינו אתו, דיברנו אמנם כל אחד בשפה אחרת וזה בלבל ועיכב, אבל בכל זאת. הוא מבין את כל שלוש השפות, אולם את הגרמנית פחות מכולן, וכשהעניין הסתבך קצת היה זקוק למתרגם. הוא נתן לנו את ההסכמה להדפיס ב'דבר' וב'קונטרס' את מאמרי ירחונו בלי הזכרת שם הירחון. וגם הבטיח לתת ל'דבר' מאמר על הבחירות לסנאט (שבהן נפל, כי לחמו נגדו הקומוניסטים). ירבלום ייקח ממנו את המאמר ימים אלו וישלח לכם. את העתקת מכתבו של לונגה לפרסום אני מצרף. גם בלום הבטיח מכתבים, אבל לא הספיק להכין והתנצל. ישלח ישר לנו יורק.

[-] כמדומני שזה הכול. עלי למהר לאנייה.

ברכותיי לכולכם אחיי. סדרו נא מיד את עניין הבנק בשביל ניידיטש. וכתבו לי לנו יורק.

זלמן

43. אל הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית, תל אביב

ניו יורק, 9 במרס 1927

חברים יקרים,

יום ללא נאומים ונסיעות לי היום ואני רוצה לחוג אותו בכתיבת מכתבים. והרי אני מתחיל ממכתב לוועד הפועל.

דוב יצא את ניו יורק לפני שלושה שבועות. מאז עליי להיות אורח בניו יורק לעתים קרובות. דוב עובר את ערי הנגב וקליפורניה. אני ביקרתי טורונטו, שיקגו, המילטון, וושינגטון, שוב שיקגו, סט' פאול, מיניאפוליס, ויניפג, מילווקי, דטרויט, בפאלו, פילדלפייה, מונטראול. באתי שלוש ממונטראול ויוצא הערב לסירקיוז וקליוולנד. בערים פעולת המגבית ערה יותר מאשר בניו יורק. גם החוג המתרכז מסביב למגבית רחב יותר, גם החברים עצמם נענים בצורה אחרת משהיו רגילים לכך. יש ערים ששם הוכפלה חובת ההשתתפות. הפחד שהיה לי בפני ההתחרות את מגבית קרן היסוד פחד שווא היה. כמעט בכל המקומות שהייתי קשרתי קשרים את עסקני הציונות במקום והם עזרו לנו. אולם חשיבותה של מגביתנו היא שהיא מרכזת סביבה כוחות שמגבית קרן היסוד אינה מגיעה אליהם כלל ושהיא מוציאה מאת חברי הסתדרותינו עצמם סכומים אחרים, שלא היו מפרישים אותם במידה כזו לקרן היסוד. הטובים שבין עסקני קרן היסוד (למנהיגי המכונה אשר בניו יורק אין אני מתכוון) אשר במקומות רואים זאת ומבינים.

אסון וחטא הוא שעבודתנו כה ארעית ומקוטעת היא. חוסר עבודת חינוך מתמדת, אי-הופעת העיתון ביידיש, שעליו דיברנו זה כמה, צמצום מספר חברי המשלחת וריבוי תעודותיה, וגם העובדה שהמשלחת איחרה לבוא וימי פעולתה מעטים הם – כל זה בעוכרינו. חבל מאוד שארלוזורוב לא מצא אפשרות להישאר אתנו כאשר דרשנו ממנו וכאשר החליט הוועד הפועל. יש ערים רבות שלא נספיק לבקר וזאת אומרת שעבודת המגבית לא תיעשה בהן השנה, או שתיעשה למקוטעין.

האקט הראשון של המגבית זהו הפתיחה. עד היום נפתחה המגבית בשלושים עיר ויותר. לפי חשבוני נמצאים כבר במקומות כעשרים וחמישה אלף דולר במזומנים מלבד עשרת אלפים הדולר שחייב הג'וינט ממגביתו בבוסטון, שהייתה משותפת לו ולנו, ושכבר נכנסו לוועד העיר. אולם עוד ישנן הבטחות במקומות שונים שטרם באו לידי גוביינא ושגם הן עולות כבר לחמישים אלף דולר. הוז ואני ממשיכים לנסוע ו'לפתוח' ערים חדשות, אולם ביחד עם

זה יתחיל האקט השני – הגבייה. בישיבה שהייתה לנו אתמול בוועד המגבית החלטנו לשלוח אנשים לערים שכבר 'נפתחו' ולגבות. לשם כך יצאו: החברים ד"ר רבלסקי, קרוזו וכפי הנראה גם פרוז'נסקי ואולי גם ענטיין. מ-15 במאי עד אמצע יוני – עונת הסיום. אני מפתח לנבא, אבל אם הגבייה תהיה כדין, ומחצית העבודה הבאה תהא כמחציתה הראשונה, תעלה המגבית הזאת בתוצאותיה הכספיות על מגבית אשתקד.

בחודשי מגבית אלה קשה מאוד להיפנות לעבודות המיוחדות וגם קשה להפנות את תשומת לב החברים, כי הפעם דרוש ריכוז רב למגבית. הוא הדין בנוגע לציונים, כי גם הם עסוקים כולם במגבית קרן היסוד. על רשמי מתוך העבודה הזאת ועל אשר יש ללמוד ממנה לעתיד – בעל פה, לכשאבוא. אודיע לכם עכשיו על העניינים האקטואליים.

1. וייצמן יצא את ניו יורק ב-17 למרס. נפרדתי הימנו באותו יום. לפי דבריו נשלחו במשך שני החודשים האחרונים חמש מאות אלף דולר. מהם שלוש מאות אלף לקרן היסוד על חשבון התקציב ומאתיים אלף דולר (שהם חמישים + שבעים וחמש + שבעים וחמש) נשלחו לקיש לשם מלחמה בחוסר עבודה, והם לוקחו ממקורות מיוחדים. הוא היה רוצה שהכסף לא יוצא לסיוע כי אם להלוואות על פי הצעות ההסתדרות בערך, אבל בזה אין הוא יכול להתערב ויותר לא יכול לעת עתה לקבל. הבנקט עם [לואי] מרשל לא הכניס כלום. אבל יש לו הביטחון כי אם יעלה בידו למצוא עכשיו באירופה הלוואה של מאתיים אלף ל"מ [לירות מצריות] יקבל פה שלוש מאות אלף ל"מ בהלוואה. הוא נסע אפוא ללונדון ויתמכר לפעולה זו של השגת מאתיים האלף. זאת טלגרפנו לכם כבר פעם. על 'ההצעה של הסתלקות' דובר מרות, אבל הבין לרוח שחולל אותה ולכוונתה. כדי להמשיך פה את המשא ומתן על המצאת כספים למלחמה בחוסר עבודה קישר אותי שוב עם לואיס, ראש המגבית באמריקה, ועם רוזנסון, מזכיר הוועדה הכספית של ההסתדרות הציונית (שני חבריה העיקריים הם: לינדהיים אשר אתכם בארץ וברנזון, עו"ד צעיר בניו יורק). יעץ לעמוד בקשרים גם עם רוזלסקי, נשיא המגבית הניו יורקית.

2. עם לואיס נזדמנתי פעמיים, בשיקגו ובפילדלפיה. אדם חדש הוא בציונות ומאזין לדברינו (יליד אמריקה הוא, בן להורים עניים, מחבריו של פיינמן). הוא היחידי המעורר אמון והמתעניין, ומעריך כראוי את חשיבות ההסתדרות ומפעליה, אם כי רחוק הוא מתנועת פועלים. הוא היה רוצה לעשות, אבל הוא חושש שמא זה יזיק למגבית קרן היסוד. והמגבית עצמה בחודשים האחרונים מכניסה והוא רוצה מאוד בעלייתה, ורוזנסון קיבל על עצמו את דבר 'סידור' קהיליית ציון ואין הוא דואג אלא לכך. ועצתו היחידה היא שמגבית קרן היסוד תשלם את הדפיציט של קהיליית ציון וכל זמן שלא השיג את הכספים האלה חרד הוא לכל פרוטה שלא תוצא לדבר אחר. המשא ומתן אתם עדיין הולך ונמשך.

3. כל הצעותינו קיבלו הציונים את ההצעה האחת: להטיל מס מיוחד על הציונים המאורגנים ולהכריז בקרבם על יום עבודה כעל מידת המס. מכתב רשמי כזה בחתימתו של ליפסקי שולח לכל הסניפים. יש סניפים שנענו מיד. אולם יש סניפים שבהם יד מגבית קרן היסוד חזקה על הציונים והיא אסרה את 'האקצייה המיוחדת' עד גמר ימי המגבית. לואיס הבטיח לי לדרוש מוועדי קרן היסוד לבל יפריעו בעד העברת 'האקצייה' הזאת. אולם הדבר תלוי בסניפים המקומיים, וחברינו במקום רחוקים הם ואין מי שישפיע וידאג לכך. וגם ליפסקי איננו באמריקה. בכל אופן נמשכת העבודה בעצלתיים.

4. עם זינגר ניהל את המשא ומתן דוב ומפני צאתו נפסקו הדברים באמצע. התכניות של ועדת התרבות לבניין בית הספר בעמק נתקבלו אתמול. קבעתי אתו שיחה לשבוע הבא, לכשאשוב לניו יורק יומיים לפני הפסח.

5. על הרכבת המשלחת טלגרפנו ל'דבר'. וייצמן הסכים להכניס גם בא כוח פועלים לתוכה וגם (לפי דבריו) דיבר על זה עם מרשל, והלה לא יתנגד לכך. אולם לפי דבריו נמצא במשלחת מומחה אחד, ובנימין ברוין שמו, שהוא קרוב מאוד לעניינינו והשפעה עצומה לו על מיד והוא, וייצמן, מאמין בו. וייצמן הציע לי להיפגש אתו. ביום השישי העבר, ראשון לאפריל, נועדתי לשיחה מפורטת עם ברוין זה בביתו של ברוך צוקרמן. ברוין זה יהודי רוסי הוא, אגרונום, כפי שמספרים – מפורסם במקצועו. הוא ארגן בשעתו את הפרמרים [Farmers] אשר ב י ו ט ה לברית קואופרטיבית ועכשיו הנהו בא כוח ברית זאת בניו יורק לממכר תוצרתם. יהודי מפודוליה, מדבר יידיש, היה פעם מתלמידיו של ז'יטלובסקי, חלם פעם על התיישבות חקלאית קואופרטיבית של יהודים באמריקה וניסה גם לייסד ביוטה קולוניה יהודית קואופרטיבית, שז'יטלובסקי וה'דאס נייע

לעבן' תלו בה תקוות (ברל ודאי זוכר את הדבר) ושנגמרה באופן רע. בשנים האחרונות התרחק מענייני ישראל ועלה לגדולה בקרב הפרמרים האמריקנים. מומחה הוא לשאלת השווקים, לאופן האריזה של הירקות וכיוצא בזה. את ענייניו הוא יודע מעט מאוד, אבל רוצה לדעת ומתייחס בהערצה פנימית. שעות מרובות בילינו בשיחה. לפי דבריו ידאג לכך שלא תטפל המשלחת כי אם בשאלות חקלאיות מקצועיות. הוא מצדו נכון לעמוד אתנו בקשרים בהיותו בארץ. הוא עומד לבוא לארץ-ישראל בימים הראשונים למאי ומוכן להתקשר אתנו. מן הרצוי שנבחר בחברים אחדים, חקלאיים, ובאי כוח הוועד הפועל שיעבדו אתו. הוא יהיה 'האיש המהימן' של וייצמן במשלחת, והוא באמת ובלב שלם רוצה בהצלחת ההתיישבות הקואופרטיבית ורוצה גם ביחס של אמון מצד ההסתדרות. בבואו יפנה לכם. עוד אפגש אתו לפני צאתו.

6. את מכתבי פרלסון קיבלתי. ודאי ראיתם כבר את הד המעשה של [ד"ר אפרים] בלוסטון [מנהל בית החולים הדסה בשנים 1926–1928] בעיתונות. על מעשיו החדשים יבואו מאמרים חדשים. ולא רק בעיתונות המפלגות שלנו, כי אם גם ב'טאג' וב'פורברטס'. היו לי שיחות אחדות עם נשי 'הדסה' (עם לינדהים, עם גב' פרנקל, נשיאת הדסה בשיקגו, עם גב' מילר, נשיאת הדסה במונטריאול ועם אגודות וגם חברות עסקניות מן השורה). מן הראוי שיכתבו מאמרים מבארים מן הארץ. העיתונים ידפיסו. יארגן פרלסון את הדבר. התנועה עצמה של 'הדסה' עממית היא וטהורה ואינה רוצה במלחמה את תנועת הפועלים. עם הסתדרות הרופאים התקשר כבר דוב, וגם נאם שם. בשבוע הבא אהיה גם אני אצלם. נודע לי מן הצד כי גב' לינדהים מנהלת משא ומתן עם קנדידטים אחרים שיבואו לרשת את מקום בלוסטון. ביטחון בדבר עוד אין לי.
7. התקציב של ועדת התרבות בתוך הסידור החדש של ה'פיפלס-רליף' [Peoples Relief] עבר דרך שבע מדורות. החלוקה החדשה של כספי הג'וינט גרמה לכך שכל חלקה של עבודת התרבות עמד בסכנה, וגם בתוך העבודה התרבותית נתהווה שינוי לרעה על ידי זה שהכניסו את בתי הספר העבריים של 'תרבות' בפולין וביתר הארצות לתוך התקציב. חברינו היו שתמכו ולחמו על כך. חלקה של ועדת התרבות שלנו הלך הלוך וקטן. צוקרמן אמנם עמד על המשמר, אבל צוררינו רבים גם שם. השתתפתי בישיבה וראיתי את

נשים עוסקות בסיקול אבנים במשק הפועלות בתלפיות, ירושלים, 1928

היחס. הוחלט להקציב להבא 900 (תשע מאות) דולר בחודש במקום אלף ושלוש מאות. בפרופורציה זו הוקטנה עבודת התרבות גם בכל יתר הארצות. אולם עם זה הוחלט כי בעד החודשים ינואר ופברואר לא ינוכה ואלפיים ושש מאות דולר שנשלחו כבר יחולו על חשבון ינואר ופברואר. תשע מאות (למרס) כבר נשלחו לפני השבת, ובשבוע הבא ישולחו עוד תשע מאות ל"מ (לאפריל). להבא ישולח הכסף במועדו בראשית כל חודש.

8. כשהחליט ה'פיפס רליף' להפסיק, בשעתו, את עבודת החינוך, החליט ה'ארבייטער רינג' לשלוח כסף לטובת ה'יידישע קינדערשולען' [בתי ספר יהודים] בכל הארצות לרבות ארץ-ישראל. וקבעו את האחוז לארץ-ישראל – שמונה אחוזים. על יסוד החלטה זו נאסף איזה סכום, שממנו מגיע לארץ-ישראל אלפיים ומאתיים דולר. והחלה השאלה. החבר אוסטרובסקי, בא כוח פועלי ציון השמאליים, היושב בוועד החינוך של ה'ארבייטער רינג', בתור בא כוח בית ספר שהוא מורה בו, הודיע ל'ארבייטער רינג', כי בארץ-ישראל קיימים בתי ספר ביידיש והכסף צריך אפוא להינתן להם. צוקרמן דרש שיזמינו אותי לישיבה. הישיבה של נשיאות ה'ארבייטער רינג' הייתה אתמול. הוברר לי, כי זאת הפעם הראשונה שנשיאות ה'ארבייטער רינג' דנה בשאלת ארץ-ישראל וזה המפעל הארץ-ישראלי הראשון שלה. במעמדי לא הרהיב אוסטרובסקי לחזור על דבריו. ואחרי שהוברר, כי הכסף על פי החוקה מיועד לבתי ספר לילדים ולא למוסדות תרבות לגדולים, הודה אוסטרובסקי לדבריי כי אין כיום בתי ספר ביידיש בארץ-ישראל. אולם לפי דבריו עומד בית ספר כזה להיווסד (בהנהלת מ"מ רוזנבוים, דניאל ליבל, [ישראל] ושר ואחרים) ועל כן הוא חושב, כי חלק מן הכסף צריך להיות מיועד לבית ספר זה העומד להיווסד. ממורנדום [memorandum] כזה מוועד זה נתקבל לאוסטרובסקי ונמסר ל'ארבייטער רינג' אולם גם הצעתו זו לא נתקבלה, מכיוון שבשעת ההחלטה אין בית ספר זה קיים. אבל ממנהיגי ה'ארבייטער רינג' היו שרצו לפרש כי 'יידישע קינדערשולן' פירושם 'קינדערשולן ביידיש' ומכיוון שכאלה אינם אין צורך לשלוח את הכסף כלל. היו שהוסיפו כי אלמלי הרדיפות על יידיש לא היו הם מרהיבים להתערב בעניינים הפרטיים, אבל מכיוון שכך וכו'. התלקח ויכוח מפורט, שבשבילו בלבד הייתה כדאית הפגישה. הוחלט לא להתערב בעניינים הפנימיים של תנועת הפועלים בארץ-ישראל ולשלוח את הכסף לוועדת התרבות. חוות דעת זו תימסר לוועד המגשים עוד בסוף שבוע זה. (מן הראוי להיוודע ולהודיע הנה רשמית על יסוד מה סיפר מ[נדל] מ. רוזנבוים לד"ר אלסברג, כי בתל אביב נפתח בית ספר מודרני ביידיש ונסגר על פי דרישת עסקני ההסתדרות שדרשו מאת משכיר הדירה להוציא את בית הספר מתוך הבית. בדו"ח זה סיפר בישיבה פינרמן, ראש ה'ארבייטער רינג' בשם אלסברג ששמע זאת מרוזנבוים. מפני חשיבותו של המספר ושל מקום הסיפור כדאי לברר את הדבר ולכתוב הנה רשמית).

9. לממכר מניות בנק הפועלים ישנם סיכויים טובים. הסתרין מנהל את עבודתו בסדר ובחריצות ובמסירות מיוחדת. גם פריד מוכר בנחת. בזין הפסיק את פעולתו לחודשים אחדים מפני סיבות פרטיות. בערים שונות שביקרתי נוסדו ועדים קטנים להכנת ממכר המניות בנוסח ויניפג. בתור הראשון תבוא כנראה מילווקי. בוויניפג עצמה החלטנו לדחות את המגבית בשל הבנק וכנראה תצא שם המגבית ביוני, בשותפות עם קרן היסוד. בוויניפג הייתה לי אספה מיוחדת עם בעלי המניות. לכשתיגמר עונת המגבית אומר הסתרין להרחיב את פעולת ממכר המניות אם סיבות משפחתיות (בנו חלה) לא תעכבנה. לשם כך אצא אתו למילווקי (כנראה) ונשב שם כשבועיים. העיר השנייה למילווקי בשביל הבנק היא דטרויט.

10. מהמשרד הקבלני של 'ניר' טרם נתקבל חומר מפורט על קביעת מחירים. לעבודה זו יש כר נרחב. גם בקרב קוני הקרקעות של קהיליית ציון ישנם מרובים שאפשר היה לרכוש אותם בתור לקוחות. לו היה החומר בידינו אפשר היה להשפיע על פרזנסקי שישאר ויתמסר לדבר. במילים שונות פנו אליי פרטים. מסרתי להם את הכתובת של 'ניר'. אבל אין זה די ופה אין איש יודע. מן הראוי שהמשרד יודיע מיד לכל הפחות בסכומים עגולים, לפי [-], בכמה כסף ובאיזה תנאים יכול המשרד לקבל עליו את עבודת העיבוד בין בהרצליה ובין במקומות אחרים. נחוץ יהיה לקבוע לכך, בהמשך הזמן, מזכיר מיוחד.

11. לא הצלחתי לעשות כלום ל'דבר'. עבודה זו דורשת זמן רב מאוד וביום יומיים שאני יושב בעיר קשה למצוא חותמים. העבודה לרכישת המכונות על ידי המסדרים נמשכת. וכבר יש להם שבע מאות דולרים במזומנים.

אבל אין הם רוצים לשלוח את הכסף טרם שייאסף הסכום הנחוץ. יש תקווה גם למכונת קיפול. אבל אין לי כל תקווה למצנטים ולנדבנים. ואם יש לי הרשות לייעץ מה מרחוק הרי זאת עצתי: להחליט, כי הכסף הנוטר שייכנס מהמגבית השנה למעלה מהסכום שחשבנו עליו (שמונים אלף דולר) יקבע סכום נוסף לכלכלת ה'דבר'. אחרת אין אני רואה כל תקווה להיחלץ מן המצר. אוסיף רק: פה נוכחתי עוד יותר מה הוא ה'דבר' למאות קוראיו אשר באמריקה. אלה הם הנושאים האמתיים של כל הפעולה פה בכל עיר ועיר. שקול הוא ה'דבר' כנגד כל עבודת המשלחת. לו אפשר היה לצרף אליו דו-שבועון בידיש והיינו מחנכים לנו חבר נאמנים בערי אמריקה למשענת איתנה. יעניין נא הוועד הפועל בזה ויחליט!

12. המשלוח הראשון של עשרים אלף דולר, יצא בשבוע הבא. כך מבטיח לי המלין וכך החליט הוועד אתמול לפי דרישתכם. במזומן יש פה שמונה אלפים. אלפיים צריכים להתקבל ביום הראשון. ועשרת אלפים הרי הם כספי הג'וינט בבוסטון שכבר נמצאים בניו יורק בלשכת הג'וינט. להם חיכינו, ובשלם נתאחר המשלוח. הבטיחו כי עד יום השלישי יהיה הכסף בידינו. ואז ישולח. בכל אופן, אני שב ממסעי ביום השלישי. ובאותו היום ישולח לכם כל הכסף שיהיה בעין, יהי מה שיהי.

13. המלין מצטער על בקשתכם להחליף את האינטרניישנל בנק בשטייט בנק. הפעם ישמע לכם, אבל הודיעו נא לו אם דרישה זו הכרחית היא. הקמפיין קשר קשרים את האינטרניישנל והוא גם השתתף בקמפיין ולא נעים להמלין להפסיק אתו את המשא ומתן.

14. מהרצפלד לא קיבלתי כל מכתב למרות בקשותיי. וזה לא טוב. ודאי יש לו מה להגיד לנו מתוך חבילת ירושתו. 15. על ענייני קהיליית ציון תיוודעו מארלוזורוב. בניגוד לדרישת חברינו מכל המפלגות החליט שלשום הוועד של מגבית קרן היסוד לשלם מאה שבעים אלף דולר לקהיליית ציון לסידור ענייניה, ולשלם בשתיקה, בלי שייוודע הדבר לעיתונות. מחכים רק להסכמת האקזקוטיבה בלונדון.

16. ביום השני 11/4 ישולחו למועצת הפועלות מאת הוועד של 'למען החלוצות' שלוש מאות פונט. אגב ועד זה קיבל את האישור מכס כי מאתיים וחמישים פונט ששלח ב-14/2 נתקבלו. הפעם די. הערב אני יוצא עם פין לסירקוז ואשוב ביום ג'.

הואילו נא, אחיי, להעתיק את המכתב הזה ולשלחו למוסדות המעוניינים, כי אין לי כל אפשרות של כתיבה בהעתקות ולכתיבת מכתבים אחרים כבר לא איפנה היום, כי ארכו דברי. ולמכתביהם אחכה ונחכה בכליון. לכם, אליהו, מרמינסקי, אפטר — רב תודות. מפיכם אני חי. אנא, המשיכו. אל תעזבונו. וברכות אח לכולכם. שליחכם

זלמן

44. אל רחל כצנלסון-רובשוב, תל אביב

קליבלנד, 5 במאי 1927

רחלניו,

אני שב מאולם הכנסייה של ה'ארבייטער רינג' שבו נאמתי את נאום הברכה בשם ההסתדרות. הייתה חגיגות קונגרסאית בוועידה הזו ואצל כולנו, אצל מתנגדינו (לימיני ישב אהרליך מוורשה, דמביצר מקרקוי, באולם היו צברון, איונסקי וכו') ואצל ידידינו (אלה רבו השנה) הייתה הרגשת הערך שיש לשם ארץ-ישראל כשהוא נישא ראשונה על במת ה'ארבייטער רינג'. אלמלא לא באתי לאמריקה אלא לשם כך — דיי. לפעמים יש לי ההרגשה שאסור לצאת מפה, שנחוץ להתעקש בהתקפה ולהתמיד בהתקפה, ובכל לב, עד אשר יכול נוכל. רחלניו, חדור עצבים אני. נאום זה הנהו הנאום הפומבי השישים שלי באמריקה. ואם כי מדבר אני הן ערב

ערב, יש לי בכל זאת אותה ההתרגשות כל ערב, אותה המתיחות הרבה לפני ההרצאה, אותה ההתפרצות המשונה בשעת ההרצאה ואותה אפסות הכוחות אחריה. ואליבא דאמת הן חי אני בנאומי כל היום, וכל הלילה. וכל נאום הריהו לי כאילו ראשון.

ואמנם קשריי הנפשיים את הארץ, את התנועה ואת גורלנו עמקו בתקופת נאומים זאת בנודי מעיר לעיר, מקהל שומעים לקהל שומעים. עכשיו עייפה נפשי וצמא מנוחה אני.

רחלניו,

אם 'דבר' יוציא גם השנה לראשון ליוני גיליון מיוחד, וכל אנשי דבר יבואו על דגלם, לא הייתי רוצה שיהא נפקד מקומי. היוודעי נא, רחלניו, אצל דויד [זכאי] אם גיליון זה אמנם מתכוון לדפוס, ואם נכון הדבר – תני נא לו בשביל גיליון זה את 'תפילת מתתיהו אשכנזי' – בצאתו אל הגולה. ביילינסון ביקש זאת ממני כבר מזמן ובשם ברל, ואני עכשיו נכון לעשות זאת. אבל יידפס נא הנוסח אשר בידך (ולא זה אשר בידי ביילינסון, שלך המתוקן) וידאגו נא במערכת לניקוד.

את בקשותייך אמלא. שלום רב לכל אהוביי ואהובותי בארץ. צמא ידיעות אני על כולם ועל כולן.

נשיקות לך ולרודיה.

בעלך

ז'

מפה אני יוצא לסט' לואיס. משם לסינסינטי ומשם לפיטסבורג. ב-17 לחודש זה אני שוב בניו יורק.

געזעראקשאפטען קאמפיין קאמיטעט

283 איסט 13טע סטריט
סט. ניו יארק, מיניאפעסא.

ווערמאכט פריינדלעך

איר קענט איינפלאהען צום **קאמפיין** אדאנצירן פון געזעראקשאפטען קאמיטעט קאמיטעט פון סט. ניו יארק, דעם 1טן מארש, 1927, 1 אויפער אונזער פריינדלעך, אין נארט-סענטראל קאמערשאל קלוב, פארק און ווייטערמאס.

דער באריכטער פריינד פון די אידישע ארייטערשאפט אין ארץ-ישראל

חבר ז. רובא שאו

דעראקטער פון א העברעאישע בעגליצע צייטונג אין ארץ-ישראל אין דער געזעראקשאפט קענדע האט זיך פארשאנקן, וועט שטענדיק א שרייבן לענדערשטע ניוס פון דער אידישער אידישער ארייטערשאפט.

זיך האט דאס פאל פארלאנגט פון די ארץ-ישראל ארייטערשאפט איינעם פון וועלכע קעמט און שטענדיק פריינד און רעזולט, און זי האט אונז געשיקט חבר ז. רובא שאו, וועלכער באזיט די בעסטע פערזענליכע אייגענעמען דאס קען אין דעם איינציגן צייטונג אין ארץ-ישראל.

איר אלס אן אידישער און נאציאנאליסטישער איד, וואס איינפלייסט זיך פון דעם איינציגן פון ארץ-ישראל, וועט דאס זיך פארשטיין די געזענענדיג און קומט צו דאס באזעצן. איר וועט האבן אן אמת געזענענדיג ארייטערשאפט.

א פריינד קאמט ברוי אן פריינד

זיט אכטונג, די העברעאישע

זייער:

- 1. געזעראקשאפטען
- 2. געזעראקשאפטען
- 3. געזעראקשאפטען
- 4. געזעראקשאפטען
- 5. געזעראקשאפטען
- 6. געזעראקשאפטען
- 7. געזעראקשאפטען
- 8. געזעראקשאפטען
- 9. געזעראקשאפטען
- 10. געזעראקשאפטען
- 11. געזעראקשאפטען
- 12. געזעראקשאפטען
- 13. געזעראקשאפטען
- 14. געזעראקשאפטען
- 15. געזעראקשאפטען
- 16. געזעראקשאפטען
- 17. געזעראקשאפטען
- 18. געזעראקשאפטען
- 19. געזעראקשאפטען
- 20. געזעראקשאפטען
- 21. געזעראקשאפטען
- 22. געזעראקשאפטען
- 23. געזעראקשאפטען
- 24. געזעראקשאפטען
- 25. געזעראקשאפטען
- 26. געזעראקשאפטען
- 27. געזעראקשאפטען
- 28. געזעראקשאפטען
- 29. געזעראקשאפטען
- 30. געזעראקשאפטען
- 31. געזעראקשאפטען
- 32. געזעראקשאפטען
- 33. געזעראקשאפטען
- 34. געזעראקשאפטען
- 35. געזעראקשאפטען
- 36. געזעראקשאפטען
- 37. געזעראקשאפטען
- 38. געזעראקשאפטען
- 39. געזעראקשאפטען
- 40. געזעראקשאפטען
- 41. געזעראקשאפטען
- 42. געזעראקשאפטען
- 43. געזעראקשאפטען
- 44. געזעראקשאפטען
- 45. געזעראקשאפטען
- 46. געזעראקשאפטען
- 47. געזעראקשאפטען
- 48. געזעראקשאפטען
- 49. געזעראקשאפטען
- 50. געזעראקשאפטען
- 51. געזעראקשאפטען
- 52. געזעראקשאפטען
- 53. געזעראקשאפטען
- 54. געזעראקשאפטען
- 55. געזעראקשאפטען
- 56. געזעראקשאפטען
- 57. געזעראקשאפטען
- 58. געזעראקשאפטען
- 59. געזעראקשאפטען
- 60. געזעראקשאפטען
- 61. געזעראקשאפטען
- 62. געזעראקשאפטען
- 63. געזעראקשאפטען
- 64. געזעראקשאפטען
- 65. געזעראקשאפטען
- 66. געזעראקשאפטען
- 67. געזעראקשאפטען
- 68. געזעראקשאפטען
- 69. געזעראקשאפטען
- 70. געזעראקשאפטען
- 71. געזעראקשאפטען
- 72. געזעראקשאפטען
- 73. געזעראקשאפטען
- 74. געזעראקשאפטען
- 75. געזעראקשאפטען
- 76. געזעראקשאפטען
- 77. געזעראקשאפטען
- 78. געזעראקשאפטען
- 79. געזעראקשאפטען
- 80. געזעראקשאפטען
- 81. געזעראקשאפטען
- 82. געזעראקשאפטען
- 83. געזעראקשאפטען
- 84. געזעראקשאפטען
- 85. געזעראקשאפטען
- 86. געזעראקשאפטען
- 87. געזעראקשאפטען
- 88. געזעראקשאפטען
- 89. געזעראקשאפטען
- 90. געזעראקשאפטען
- 91. געזעראקשאפטען
- 92. געזעראקשאפטען
- 93. געזעראקשאפטען
- 94. געזעראקשאפטען
- 95. געזעראקשאפטען
- 96. געזעראקשאפטען
- 97. געזעראקשאפטען
- 98. געזעראקשאפטען
- 99. געזעראקשאפטען
- 100. געזעראקשאפטען

הזמנה לאספה עם זלמן רובשוב מטעם ועדת מגבית ההסתדרות בסיינט פול, מינסוטה, 1 במרס 1927. מעל ומתחת לתמונה כתוב ביידיש: 'המנהיג המפורסם של ציבור הפועלים היהודי בארץ-ישראל, החבר ז' רובשוב, עורך העיתון העברי היומי בארץ-ישראל והנואם המבריק ביותר שלנו, ימסור דרישת שלום רעננה וחיה מציבור הפועלים שם'

ד. רודה

להרים את הכרת ערכה בעיניה, להלל אותה מאוד על כל דבר טוב ונכון שהיא לומדת ועושה, לשמור על כך לבל יעבור עליה כל ייאוש בכוחותיה הרוחניים.¹

עם תום שליחותו באמריקה ביולי 1927 יצא רובשוב לשווייץ כדי להשתתף בקונגרס הציוני ה־ו' שהתכנס בבזל בסוף אוגוסט ובתחילת ספטמבר 1927, ונפגש עם רחל שהגיעה לאותה המטרה ורודה עמה. עם סיום הקונגרס נשארה רחל בבית החולים בציריך כדי לעבור ניתוח אצל פרופסור אנדריאס, וזלמן יצא לברלין עם רודה כדי להיפגש שוב עם הפרופסור צ'רני. הלה בדק את הילדה ועודד את אביה ברוח הדברים שאמר לו שנה קודם. עוד ציין שכדי שרודה תגיע להישגים דרושים מאמצים רבים והשקעה גדולה בה מצד ההורים ומצד המטפלים. בימים הבאים הייתה לו הזדמנות נדירה לבלות לבדו עם הילדה ולבחון את יכולתה לתפקד הרחק מן הבית. בינתיים ביקרה רחל בציריך במוסד למפגרים והזדעזעה ממראה עיניה. את רשמיה שלחה כנראה לאישה, וגם תיארה אותם ביומנה: 'מדרגה האחרונה של תרבות היחסים אשר אדם – יצור אלוהים – מתייחס למקוללים אלה'.² והוא בתשובה כתב בהתפעלות על הימים שבילה בחברת רודה, ועל מסקנותיו כי הילדה 'איננה לקויה' ואינה זקוקה למוסד כזה. שלא בצדק, ציין, הם רואים במצבה אסון שפקד את ביתם. 'נחוץ רק טיפול באהבה ובשכל [.....] להזדיין בסבלנות ובהתמדה ולעזור לה לכבוש את כיבושיה, כיבוש אחרי כיבוש, בפסיעותיה הקטנות מאוד', עד שתהיה כמעט ככל הילדים, כתב (תעודה 45).

סיעותיו התכופות של רובשוב לשליחויות בחו"ל החזירו לחייו את הפרידות הארוכות מאשתו ומבתו רודה. מאז נודע להם כי רודה לוקה בתסמונת דאון ליוו את חייהם של זלמן ורחל הדאגה העמוקה לצורת הטיפול בה ולאופן חינוכה, והמועקה שנבעה מן ההכרה כי לעולם לא תהיה כאחד הילדים. באותם הימים לא היו כמעט מוסדות מתאימים לחינוך מיוחד בארץ ואף לא מודעות של ממש ללוקים בתסמונת. יזמתם של בני הזוג רובשוב לייסד בארץ-ישראל בית ספר לילדים מוגבלים הייתה בחיתוליה, והוטל עליהם להחליט בכוחות עצמם על אופן הטיפול ברודה ללא הדרכה וליווי, וללא ספרות מקצועית בנידון. הם החליטו שהיא תתחנך במסגרות המקובלות ככל הילדים ושיבצו אותה בגן ילדים רגיל. מבין שני בני הזוג היה זלמן האופטימי יותר והמאמין בילדה ובעתידה. במהלך נסיעותיו נהג לשאוב מידע מפי מומחים ברחבי העולם על בעיותיה של רודה ועל דרכי הטיפול בהן. ביולי 1926 נסע לשיבת הוועד הפועל הציוני בלונדון, ולישיבת מרכז 'הברית העולמית של פועלי ציון' בברלין. בברלין ביקר בקליניקה של פרופסור צ'רני, שבה ביקר עם רעייתו ועם רודה ב-1924, ושמע מפיו חיזוק לאופטימיות שלו. הוא כתב לרחל: 'אין יסוד לפסימיות. סימנים ידועים של פיגור יישארו לעולם, ופדגוג מומחה יכיר תמיד, גם בהיות האדם גדול ומפותח, שרידי סימנים אלו. אולם אין יסוד לפקפוק כי הילד יתפתח לאדם מועיל ומעניין'. הוא פירט את הצעותיו של צ'רני לגבי הטיפול ברודה ו'עיקר העיקרים:

1. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון-רובשוב, 6 באוגוסט 1926, גנזים, 248/33316/3.

2. ר' כצנלסון-שזר, **אדם כמו שהוא**, עמ' 298.

זלמן ורודה רובשוב בברלין, אוקטובר 1927

45. אל רחל כצנלסון-רובשוב, ציריך

ברלין, י"ט בתשרי תרפ"ח [15 באוקטובר 1927]

רחל'ה, אשתי, יקירת לבי,

התניתי עם נחמה [קושניר] שתבוא הפעם לפני הצהריים כדי שאוכל להיפנות לכתיבה (כלומר להעתקה) לשעתיים. השארתי את רודיה ואת נחמה בחדרי והלכתי לחדר השכן עם הכתב יד ביד. בעברי את המסדרון בא נושא המכתבים ומסר לי את המכתב באחריות ממך, מכתבך השני היום. פתחתיו – ומחברת אדומה של רשימותייך בו. עוד לא קראתיה כולה. כשאיזה דבר גם חשוב וגם יקר וקרוב מאוד לפניי – נאחז תמיד הלב כמו בצבת שאינו נותן לקרוא תכף עד הסוף. כך היה לפני שנים רבות כשבאו המכתבים הגדולים מאמי. מעיון ראשון מתמלא הלב והעין. מתמלאים וננעלים, וטוב כך.

דווקא פה בברלין, שכל כך רבו פה נענועי לבי, פה טוב היום לדעת ולחוש מה את לי היום, רחל'ה. ומה את עוד יכולה לי להיות. פה ניצחונך בי, המלא.

הבוקר כששכבתי במיטה עם רודיה, טרם קמנו (בבוקר היא נכנסת קצת למיטתי) בא מכתבך הראשון. שם סיפרת על רשמי בית רופ. ועל אשר בשנים האחרונות כה רחוקה היית מרשמי חוץ. חשבתי: מדוע לא ניתן לי הכוח להקנות לך משלי ועל ידי כלום. מעולם. בין כל ידידותיי בחיים את זאת, שלגבי דידך אין ההצלחה הזאת לי. וגם אין אני יודע איך לעשות זאת ובמה לעזור. מפטרבורג ועד היום. והן מי לי ומי היה לי את אשר את הנך לי. אל התאונן. הן כל כך רב בי הרעב למספר רשמים, לקנותם, להחיותם ולהקנותם, רעב זה שהוא חלק מעצמותיי, אבל תמיד למי שנמצא במרחק ידוע ממני, או למי שקרבתו אליי היא בשטח אחד משטחי החיים או במקצתו. אבל לקרוב קורבת חיים ממש – אין גם לא רצון ולא יכולת. שנים סבלתי מאוד מזה. עכשיו זה נראה לי לברור וטבעי. אבל מדוע זה? ואם לקוי הוא, מהיכן הוא?

וכשקראתי את העלים הראשונים במחברתך על מכתביי – המעטים, והרהוטים – מאמריקה וכו' – כאילו ניהמתני קרן: יש יחסים שהם יותר עמוקים ויותר חשובים, יחסי חיים. רווח לי והלאה טרם קראתי. רחלניו, רבות לי בלבי לדבר אתך על רודיה. הנה הייתי אתה אתמול ושלשום כל היום. (מרדכי קצת הצטנן ונחמה לא יכלה לבוא). ביטלתי אפוא את כל ה'פערברייבונגען' [התחייבות] הציבוריים שלי, והייתי יומיים רק עם רודלה, מבלי שזזה ידי מידה. ויש לי הרגשה ברורה, כי הרבינו לחטוא על אשר התייאשנו וגם האמנו לעלילות מרובות עליה. נחמדה הילדה ובאהבה ושקט וסבלנות אפשר לפעול הרבה מאוד. נחוץ רק לשכוח לגמרי שהיא לקויה, היא איננה לקויה רחל'ה. האמיני לי. על מוסד מיוחד ל'מקוללים' – רחלניו, האמיני לי – נחוץ לשכוח לגמרי אתי, ואני אף פעם לא צעקתי. ואנו מדברים הרבה. היא מספרת לי – ודבריה אמתיים – על כל טיולינו (מהיום הרבה, מאתמול פחות). אוכלת טוב גם בריסטורן גם בבית זרים, למדה להבחין כל תשע הספרות ואינה טועה אף באחת מהן, בכל הצירופים. היא רק נבהלת ומתרחקת בפני הרבה אנשים זרים בבת אחת, אבל אפשר להרגיל אותה גם לכך, בשקט ובסבלנות, מסתגלת לכל תנאים.

כששיחקנו הבוקר במוזאיקה החדשה (קניתי הרבה צעצועים חדשים ב'דִיֶּרְ הוּיז') לא חדלה מהגיד לי: 'לספר זאת לאמלה' (כלומר תכתוב על כך). אהבתה אלייך, אליי היא אמתית ועמוקה. גם מקשרת קשרים יפים עם אנשים חדשים. אתמול הצטלמנו ברחוב, דרך הליכה, באופן צילום פילמאי, רגעי. הבוקר באה התמונה (שבאמת אין להכיר בה כלום). היא שמחה מאוד ואמרה: 'לשלוח לאמלה' (הרי היא לך, רחלניו).

נחוץ רק טיפול באהבה ובשכל. ולהיזהר מרוגז, מאלימות כלשהי, ומנזלת. ולגרש מן הלב ומן השיחה עם רעים, בין קרובים ובין רחוקים, כל הרהור על איזה אסון בביתנו (רחלניו, אין אסון!). להזדיין בסבלנות ובהתמדה ולעזור לה לכבוש את כיבושיה, כיבוש אחרי כיבוש, בפסיעותיה הקטנות מאוד. כל השחור הזה של דאגה מופרזת רק מפריע ומכביד. רחלניו, נסתלק הימנו.

ואת אשר רוחש לבי לך ולי לייסורים אלו שלקחת עלייך מידי אנדריאס – ידוע לך.

נשקיני רחלניו מרחוק, נשקיני, יקירתי.

ז'

ה. בעיצומה של פעילות ציבורית: חוקר ומשורר לעת מצוא

בסוף אוקטובר 1927 שבו זלמן ורחל רובשוב ובתם רודה לארץ-ישראל. עם שובם שכרו את שירותיה של שושנה צ'נסטוחובה שעברה להתגורר בביתם והייתה מטפלת ומחנכת לרודה. עבודתה אפשרה לרחל להתפנות יותר לעבודתה הציבורית. ב-1927 פרשה רחל מוועדת התרבות והחלה לעבוד במועצת הפועלות של ההסתדרות. היא ערכה קובץ ובו רשימות ודברי זיכרונות של נשים עובדות בשם 'דברי פועלות' שיצא לאור ב-1930. המצוקות שידעו הפועלים בני העליות הראשונות היו רבות וקשות אף יותר בחייהן של הנשים, ולא חסרו בקרבן תופעות של ייאוש, דיכאון, ובמקרים קיצוניים אף איבוד עצמי לדעת. רחל, שהושפעה רבות מסגנונו האמתי והמציאותי של הסופר יוסף חיים ברנר, הביאה בספר 'דברי פועלות' כלשונן עדויות על חייה של האישה העובדת, על קשייה הנפשיים והפיזיים, על התלבטויותיה ועל תרומתה המיוחדת להתיישבות העובדת. הקובץ תורגם לידיש, לאנגלית, לגרמנית ולבולגרית וזכה לשבחים רבים.

לאחר כעשרה חודשים בחו"ל נרתם רובשוב מחדש לענייני הוועד הפועל של ההסתדרות ו'דבר'. ההסתדרות הכללית נמצאה בתהליך מתמיד של התרחבות, ומספר חבריה באותם הימים הגיע לכ-23,000, כ-70 אחוזים מכלל הפועלים היהודים בארץ-ישראל וכ-24 אחוזים מכלל האוכלוסייה הבוגרת בה. אולם רובשוב נוכח לדעת שבעיות קשות העיבו על פעולתה באותם הימים הן במישור הפנימי הן הלאומי. ב-1927 התמוטטה חברת 'סולל בונה', שנחשבה עד אז לגוף הכלכלי החשוב ביותר של ההסתדרות. מעבר לפשיטת הרגל הכלכלית הטריד גם מה שנראה כפשיטת רגל מוסרית משנפוצו שמועות על שחיתות בקרב מנהליה. למבוכה בהסתדרות נוספה פרשת החריגות בשכר במוסדות ההסתדרות מדירוג 'השכר המשפחתי'. שיטת שכר זו (ראו לעיל עמ' 126 ד/ב) יצאה לדרך ב-1922 בימי ההתלהבות מהמהפכה ברוסיה, בעת שבן-גוריון דיבר על ההסתדרות כעל קומונה כללית של פועלים, והכול קיוו להשתיתה על עקרון השוויון שעליו נבנתה התנועה הקיבוצית: כל אחד נותן כפי יכולתו ומקבל כפי צרכיו. אולם מאז התברר שרבים מגופי

ההסתדרות, בעיקר הגופים הכלכליים, אינם מקיימים אותה בפועל. חלקם הנהיגו שכר גבוה יותר למנהלים ולבעלי מקצוע (כלכלנים, רופאים, מהנדסים ועוד) כדי למנוע מהם לעבור לגופים לא הסתדרתיים. לא מעטים מעובדי ההסתדרות, ובהם בעלי עמדות בכירות, נהגו לקבל הלוואות ו'אוונסים' (מקדמות) ממקום עבודתם, ובמקרים מסוימים מחקו המוסדות את החובות הגדולים שצברו עובדים אלה. הידיעות שכל זה נעשה בשעה שאלפי פועלים מובטלים וחלקם אף רעבים ללחם עוררו זעם רב בין חברי ההסתדרות. בוועידה השלישית של ההסתדרות שהתכנסה ביולי 1927 אושרה שוב שיטת 'השכר המשפחתי' ונקבעו לה דרגות מינימום ומקסימום. נוסף על כך אסרה הוועידה על תשלומים מיוחדים, 'אוונסים' למיניהם ומחיקת חובות שצברו עובדים. עם זאת הותירו החלטות הוועידה מרחב פעולה לקביעת דרגות מיוחדות 'לרופאים מהנדסים ועובדים בעלי איכות מיוחדת' בפיקוח 'ועדת המשכורת' של ההסתדרות.¹ בדיון שהתקיים בוועד הפועל בינואר 1928 על החלטות הוועידה נשמעה ביקורת מצד בכירי המגזר הכלכלי של ההסתדרות על שיטת 'השכר המשפחתי', ונטען שהוא מייקר את עלות העבודה ואינו מאפשר העסקת אנשי מקצוע איכותיים. בדבריו בדיון תמך רובשוב בהחלטות הוועידה ובעיקרון המוסרי שעומד מאחורי רעיון 'השכר המשפחתי'. הוא הזכיר שהדבר נועד ליצור דמיון בין חיי הקבוצה השיתופית לבין חיי הפועלים בעיר והתנגד להחלת דרגות מיוחדות לפי איכות מפני ש'דבר זה יבטל את כל הטעם של קיומנו בתור דרגת משכורת' (תעודה 47). עם זאת הציע להעלות את דרגת שכר המינימום כדי ש'תאפשר לאדם לחיות ולא למות בה'. בסיום הישיבה הוחלט להעלות את שכר המינימום ולשמור על מסגרת המקסימום תוך אפשרות לגמישות מסוימת.

במישור הלאומי סבלה תנועת הפועלים מירידה מתמשכת במעמדה בתנועה הציונית. בקונגרס הציוני ה-ט"ו שהתקיים ב-1927 נשמעו ביתר שאת הטענות הכלכליות נגד תנועת הפועלים הציונית ובסיומו הוקמה הנהלה ציונית חדשה ללא נציגי הפועלים. הנהלה זו, שפעלה במצוקה כספית, ביקשה לקצץ

בסיוע למוסדות הפועלים ולהביא לאיזון כספי בתקציבה. על זאת נוסף הדוח שפרסמה ועדת החקר שביקרה בארץ-ישראל בסוף 1927 ותחילת 1928 (ראו לעיל עמ' 131 ד/ג). חברי הוועדה מתחו ביקורת על שיטת ההתיישבות השיתופית המושתתת על הון וקרקע לאומיים, שאנשיה מלאים אמנם בכוונות טובות, אך היא בלתי הגיונית מבחינה כלכלית. בדוח נכללה המלצה להפסיק את הניסיונות החברתיים של הפועלים ולאמץ מדיניות חדשה של עידוד ההתיישבות והתעשייה על בסיס הון, קרקע ויזמה פרטיים. הנהגת ההסתדרות וכלי הביטוי שלה 'דבר' החלו במערכה ציבורית נגד דוח הוועדה ונגד המדיניות הציונית, שאותה כינו 'ציונות הבצע'. רובשוב פרסם כמה מאמרים ב'דבר' שבהם תקף את 'הכיוון החדש' של ההנהלה הציונית: בחינת כל דבר אך ורק מן הבחינה הכלכלית והתעלמות משיקולים לאומיים ורעיוניים. ההתפתחויות האלו תרמו לצמצום הפערים הרעיוניים בתנועת הפועלים ובינואר 1928 החלו הדיונים שנועדו להביא לאיחוד בין אחדות העבודה להפועל הצעיר. את אחדות העבודה ייצגו בדיונים דוד בן-גוריון, ברל כצנלסון וזלמן רובשוב, ומטרת האיחוד הייתה להגביר את כוחו של הזרם המרכזי בתנועת הפועלים ולכבוש בסופו של דבר את ההגמוניה בתנועה הציונית.

לבד ממעורבותם בחיי הפוליטיקה היישובית והציונית התבלטו זלמן ורחל רובשוב בתרומתם לחיי התרבות ביישוב בכלל ובתנועת הפועלים בפרט, ובעיקר בתחום הספרות שבו נכונה להם קורת רוח רבה. בשנות העשרים עבר מרכז הספרות העברית מאירופה לארץ-ישראל, ואולי הביטוי הבולט ביותר לכך היה הפריחה בענף ההוצאה לאור שהפכה את ארץ-ישראל למרכז הייצור של הספר העברי בעולם כולו. הוצאות גדולות כגון 'שטיבל', 'דביר', 'מצפה' ואחרות העתיקו את מושבן לארץ. לצדן נוסדו הוצאות מקומיות ואחת מהן הייתה 'ההוצאה לאור של דבר', שהקים ברל ב-1927.

תרומה בלתי מבוטלת להתפתחות הספרות העברית תרם העיתון 'דבר'. בספטמבר 1925 החל להתפרסם מדי ערב שבת וחג ה'מוסף לשבתות ומועדים' של העיתון בעריכת ברל כצנלסון, שהוקדש כולו לענייני תרבות ומדע. התפרסמו בו יצירות ספרותיות, מסות, רשימות ביקורת ופולמוסים בנושאי אמנות וספרות, וכן מאמרי מחקר על תולדות עם ישראל ותרבותו, תולדות

הסוציאליזם ועוד. העיתון שימש אכסניה לפרסום יצירותיהם של עשרות משוררים וסופרים ידועים לצד צעירים בראשית דרכם ובכללם ש"י עגנון, אברהם שלונסקי, רחל בלובשטיין (רחל המשוררת), אורי צבי גרינברג, יצחק למדן ורבים אחרים.

מאמץ גדול השקיעו עורכי 'דבר' כדי להביא בעיתונם גם מיצירותיהם של סופרים עבריים בולטים בתפוצות. בעת ישיבתו בפריס ב-1927 בדרכו לאמריקה בחברת דב הוז עסק רובשוב גם בענייני 'דבר' (ראו לעיל עמ' 131 ד/ג). מפריס כתב לברל על פעולות שעשה עבור העיתון ובכללן: גיוס כסף עבור הוצאת הספרים של 'דבר', גיוס כתבים וכותבים לעיתון ושיתוף פעולה עם עיתונה של המפלגה הסוציאליסטית בצרפת 'לה פופולר' שערכו לאון בלוס וז'אן לונגה. הנאה מיוחדת שאב מן הפגישות שערך בפריס עם אנשי ספרות יהודים שישבו בה ובהם המשורר דוד פוגל, הסופר חיים הוז ובת זוגו המשוררת יוכבד בת-מרים. הוא קיבל את הסכמת בני הזוג לפרסם מיצירותיהם ב'דבר' וכתב לברל: 'פגישה זאת הייתה לי לנקודת אורה. קנו האנשים את לבי. לא רק סופר אלא אדם יקר הוא הוז ואת חיינו הוא חי. "דבר" קרוב ויקר גם לו וגם לה' (תעודה 42).

בפגישתו עם הוז בפריס העלה הסופר בפני רובשוב את האפשרות לפרסם בהוצאת 'דבר' ספר ובו קובץ סיפורים ששאבו את השראתם מן המקרא, 'המדרשים' שמו. אולם באותם ימים של משבר כלכלי עמוק היה מצבה הכספי של ההוצאה כבי רע. באוקטובר 1927 בעת ששהה בברלין עם רודה לאחר הקונגרס הציוני ה-ט"ו עשה רובשוב מאמצים לגייס כספים לטובת הוצאת הספרים של 'דבר' בכלל ולהוצאת ספרו של הוז בפרט, אך הדבר לא עלה בידו. לדאבונו הוא נאלץ לכתוב להוז שעליו לדחות את בקשתו אך הבטיח ש'אם החשבון בכל זאת מוטעה ביד, ובארץ יובר כי עוד יש אפשרות כספית להדפיס – הרי אם רק תרצה בכך, יהא ספרך הראשון להדפסה'. עם זאת הפציר בהוז ובבת זוגו לפרסם מיצירותיהם במוסף הספרותי של 'דבר' משום ש'רעבון קוראנו גדול, והוא הן הקורא הנאמן העיקרי שלך' (תעודה 46).

הספר 'המדרשים' לא יצא לאור בגלל אילוצים כספיים והוז פרסם אחדים מן הסיפורים שנכללו בקובץ בכתבי עת ספרותיים שונים, בעיקר ב'התקופה'. הוז עלה לארץ-ישראל באפריל 1931, ובשנים הראשונות

לישיבתו בארץ היה המוסף לספרות ולתרבות של 'דבר' האכסניה העיקרית ליצירתו הספרותית.

מלבד העיתונות והספרות התפתחו בארץ-ישראל גם האמנות הפלסטית, המוזיקה והתאטרון. ב-1924 עלה 'התאטרון הארץ-ישראלי' מברלין לארץ-ישראל, וב-1925 יסדה ועדת התרבות של ההסתדרות את תאטרון הפועלים 'אהל'. גולת הכותרת בתחום זה הייתה ביקורו של תאטרון 'הבימה', שנוסד במוסקווה ב-1917, על מרבית שחקניו וצידו בארץ-ישראל בכוונה לבדוק את האפשרות להשתקע בה. בסוף מרס 1928 העלה התאטרון במעמד חגיגי את ההצגה 'הגולם' מאת ה' ליוויק בתל אביב. בתום ההצגה עלתה על הבמה שורה ארוכה של מברכים והאחרון שבהם היה זלמן רובשוב, שחלק שבחים להצגה וקרא לשחקני 'הבימה' לצאת אל נקודות ההתיישבות בעמק יזרעאל ו'תנו שם את אשר נתת לנו היום – על כפיים יישארכם'.² אנשי התאטרון אכן יצאו להופיע ביישובי העמק. לפי זיכרונותיה של מרגוט קלאוזנר, יו"ר הוועד למען 'הבימה', המפגש עם ארץ-ישראל העובדת בעמק

יזרעאל השפיע על החלטתם להאריך את הביקור. התאטרון שהה בארץ שנה וחצי ואז שב לאירופה לסיבוב הופעות, וב-1931 קבע את משכנו בתל אביב. ב-1925 יצא לאור בהוצאת 'דביר' בברלין ספרם של זלמן רובשוב ומנחם סולובייצ'יק 'תולדות ביקורת המקרא'. זה היה הספר הראשון בעברית שעסק בביקורת המקרא הן בעולם היהודי הן מחוצה לו, והוא משמש עד היום ללימוד ביקורת המקרא. הספר נועד להיות הראשון בסדרה של ספרים על מדעי המקרא בעריכת השניים שהתכוון ביאליק להוציא לאור, אך לא היה לו המשך.

אולם ככל שהעמיק רובשוב את מעורבותו בענייני הציבור ובמערכת 'דבר' כן התברר לו כי לא יוכל לשלב בין שני תחומי עיסוקיו העיקריים כפי שחפץ, וכי עליו לבחור אם להקדיש את עצמו לעבודה עיתונאית וציבורית או להוראה ולמחקר מדעי. אף שכתב לרחל עוד בהיותו בחו"ל ש'כל נפשי מתקוממת נגד מחשבה זו של עסקנות פרופסיונלית בארץ-ישראל',³ בחר בהתמסרות מלאה לעסקי הציבור והעיתון. ייתכן

הצגת 'הדיבוק' של תאטרון 'הבימה' במהלך סיורו בארץ-ישראל, 1928/9. במרכז בשמלה שחורה חנה רובינא

שהחליט כך גם על שום האווירה ה'אנטי אינטלקטואלית' שיש טוענים שהלכה והתפשטה בתנועת העבודה בארץ, ובה נחשב העיסוק הרוחני המלא ראוי ליהודים בגלות אך לא לאנשי התנועה. רובשוב המשיך אמנם לשלב את עבודתו הציבורית בעולם המדע אך למעשה פרש בעל כורחו מן המחקר ההיסטורי המקצועי. הוא המשיך לפרסם מאמרים מחקריים – בעיקר על השבתאות והתנועות הנגזרות ממנה, אך כתב אותם בשעות חופשה, מחלה או בזמן פנוי נדיר בין פעולה ציבורית אחת לאחרת. רק ב-1928 התפרסם ב'הגורן: מאסף לחכמת ישראל' בברלין, מאמרו המדעי הראשון מאז שב לארץ-ישראל: 'בעל "קורא הדורות" וקורות דורו'. ובו סקר את תולדות חייו של ר' דוד קונפורטי בן המאה השבע עשרה, מחבר הספר 'קורא הדורות'. מכיוון שממילא ראה בלימודיו כלי עזר למילוי שליחותו הציבורית טען רובשוב כי הוא שלם עם החלטתו להעדיף את העיסוק הציבורי. אולם ידידו מימי ברלין גרשם שלום מעיד: 'מי שהכיר אותו ידע כמה קשים היו לו נפתוליו ומה יקר המחיר ששילם על הכרעותיו החוזרות ונשנות לטובת תפקידו הציבוריים על פני פעילותו כהיסטוריון'.⁴ לימים, והוא כבר נשיא מדינת ישראל, קיבל זלמן שזר תואר של 'נשיא הכבוד של החברה ההיסטורית הישראלית'. בדבריו בטקס העיד ש'האהבה הפנימית והשאיפה הנפשית האמתית שלי הייתה נתונה לדיסציפלינה מדעית זו [היסטוריה]'. והודה עד כמה הוא מצר על כך 'שבחקר ההיסטוריה זכיתי רק להתמנות של כבוד [...] אבל לדרגה של היסטוריון לא הגעתי'.⁵ אנשי אקדמיה שניסו לסכם את תרומתו למחקר ההיסטורי כגון גרשם שלום, נתן רוטנשטרייך, אלכסנדר מנור, דב סדן ואחרים מאוחדים בדעה שפרישתו מן המחקר הייתה אבדה לחכמת ישראל. יש מהם שרואים בו מפורצי הדרך וממבשריה של ההיסטוריוגרפיה הציונית בשני תחומים: חקירה מחודשת של התנועות המשיחיות והשבתאות במרכזן בצורה שקולה ומשוחררת מדעות קדומות, והגישה הביקורתית כלפי ראשיתה של 'חכמת ישראל' בגרמניה במאה התשע עשרה. על תרומתו של רובשוב לחקר השבתאות העיד גרשם שלום, מהבולטים שבחוקרי התנועות המשיחיות, שראה בשזר את מי שהכניסו לחקר השבתאות: 'בגורלי עלה לפתוח ולהמשיך בפתיחת השערים, שבדורנו זה פתח אותם זלמן שזר בימי נעוריו'.⁶

ימי ישיבתו של רובשוב בארץ-ישראל לא ארכו וביוני 1928 יצא בחברת יוסף שפרינצק לשליחות באירופה, שהייתה אמורה להימשך כשישה חודשים. בימים 19-31 ביולי השתתף רובשוב לצדם של בן-גוריון וקפלנסקי בישיבת הוועד הפועל הציוני בברלין ובה נידונו הקמת הסוכנות היהודית המורחבת והמלצת ההנהלה הציונית לאמץ את דוח ועדת החקר כבסיס להקמתה. נציגי הפועלים ניהלו בישיבה מאבק חריף נגד עמדת ההנהלה ונגד הדוח, שרובשוב הגדירו 'חץ בלב פועלי ארץ-ישראל'.⁷ מאבקם הסתיים בהישג כשהוועד הפועל הסתייג מהמלצותיו המשקיות של הדוח ועל פי הדיווח של רובשוב ב'דבר' אף נקבע ש'הדוח בעיקרו איננו מתאים לצורכי הארץ והציונות'.⁸ עוד החליט הוועד הפועל שבבסיס הקמת הסוכנות ייכללו כמה מן העקרונות שדרשו נציגי הפועלים: קרקע לאומית, חופש המתיישב לבחור את צורת ההתיישבות הנראית לו, 'עבודה עברית', שפה ותרבות עברית ועלייה רחבה.

במהלך שהותו באירופה התברר לרובשוב שיהיה עליו להאריך את שהותו עד ינואר ואולי אפילו עד מרס 1929. הדבר קומם את רחל, שנשארה לבדה עם רודה לאחר שהמטפלת שושנה צ'נסטוחובה עזבה ביולי, ולפני שנכנסה מחליפתה רבקה פקר. 'באמת אינני יודעת לשם מה ובשביל מה גוזלים אותך ממני ומהילדה ומחיי המשפחה [...] כאילו אין לך בית, אני בוודאי משונה מאוד, ולכן מסכימה לכל זאת', כתבה לו בדצמבר.⁹ מכתבה של רחל ציער אותו וגרם לו לנקיפות מצפון אך לא הביא לשינוי בתכניותיו.

רובשוב נהג לקחת אתו לנסיעותיו עבודה מחקרית וקיווה שיימצא לו זמן פנוי לעסוק בה. בברלין פגש בשמעון דובנוב, מורהו מימי פטרבורג, וזה עורר בו את הרצון להשלים ולפרסם את אחד מן המחקרים שערך בעיר בשנות מלחמת העולם הראשונה (ראו לעיל עמ' 66 ב/א). הוא חזר לספריות ברלין ועיבד את מאות העדויות שרשם בשקדנות בכתב ידו מתוך ספרי השו"ת למאמר בשם: 'גביית עדויות בלשון יידיש בשאלות ותשובות, מתחילת המאה החמש עשרה עד סוף המאה השבע עשרה'. המאמר התפרסם ביידיש ב'היסטארישע זאמלביכער' בוורשה ב-1929 והציג מחקר רב ערך לתולדות שפת היידיש בפולין במאות אלו.

בגלל עבודתו הציבורית והמחקרית המאומצת לא מצא רובשוב פנאי לכתוב לרחל במשך כחודש. חסרון

מכתביו הוסיף עגמה על מועקתה והדברים שכתבה באותם הימים במכתביה אליו וביומנה שידרו בדידות וצער: 'לו ידעת כמה זה הורס אותי. לא די לשבת חצי שנה עם הילדה סגורה בבית יומם וליל, בלי יכולת לקרוא מילה שבדפוס, בלי כל מגע יחסים',¹⁰ כתבה לו ב-24 באוקטובר. עוד לפני שהגיע מכתבה לידיו כתב לה זלמן, ולאחר שהתנצל על הצער שגרם לה סיפר על עבודתו הציבורית והמחקרית הרבה. הסיפוק הרב שגרמה לו החזרה הקצרה לעבודת המחקר לווה בצער על שאינו יכול לעסוק בכך לעתים קרובות יותר והוא כתב לרחל: 'כי היה גם איזה צער מעליב ומכאיב: מדוע לא זכיתי בכל חמש שנות שבתי בארץ לאיזה פעולה מדעית כלשהי, וכמדומני גם כי לידי מחשבה מדעית לא באתי [...] לא זכיתי משום מה שהארץ תתייחס אליי שלא באכזריות' (תעודה 48). עוד כתב לה על הכנותיו לצאת לריגה שבלטווייה בנובמבר בשליחות קרן היסוד. ביומנה כינתה רחל את מכתבו של זלמן 'מכתבו הגדול והטוב כל כך', והוסיפה כי 'עברה המועקה, נרגעתי כליל'.¹¹

בדצמבר 1928 חזר רובשוב מלטווייה לברלין כדי להשתתף במושב נוסף של הוועד הפועל הציוני שהתכנס בימים 20-25 בחודש והמשיך לדון בהקמת הסוכנות היהודית. בישיבה עלה לדיון תזכיר שחיבר לואי מרשל ובו תגובת האגף הלא-ציוני באמריקה לדוח ועדת החקר והחלטות הוועד הפועל הציוני מישיבתו ביולי. בדברים שנשא בישיבה תקף רובשוב בעיקר את הסעיף הראשון בתזכירו של מרשל שעל פיו דוח ועדת החקר, עם שינויים במידת הצורך, ישמש בכל זאת בסיס לפעולת הסוכנות. גם את הסעיף השלישי הוא תקף על שהתעלם מחופש המתיישב לבחור את צורת ההתיישבות המתאימה לו, וקבע שהסוכנות תבחן כל תכנית התיישבות מבחינה כלכלית ומעשית לפני שתאשר לה תקציב (תעודה 49). הוא טען שסעיפים אלו סותרים את החלטת הוועד הפועל הציוני מיולי וקרא לחברי הוועד לדבוק בהחלטותיו. בסוף הישיבה אישר הוועד הפועל הציוני את דרישתו של רובשוב שחופש המתיישבים בבחירת

צורת ההתיישבות (קבוצה, מושב או צורה אחרת) יישאר בתוקפו בתור תנאי להקמת הסוכנות.

בסוף דצמבר השתתף רובשוב בברלין בכינוס ועידת ארץ-ישראל העובדת בגרמניה. הצלחת הוועידה הפתיעה, לדבריו, 'אפילו את האופטימיים שבינינו'.¹² לאחר הוועידה קיבל הוראה מהוועד הפועל של ההסתדרות להמשיך בשליחותו ולפעול ליישום החלטותיה בארצות השונות. בכך נכזבו תקוותיו לשוב בראשית ינואר לארץ. היה עליו לשוב ולמצוא כוחות נפשיים ופיזיים לנסיעות הבלתי פוסקות, לנאומים ולמפגשים, אך קשה מכל היה הניתוק ממשפחתו. לאחר שלא חגג את חגי תשרי ואת יום ההולדת של רחל בחברתה, עמד להחמיץ גם את יום ההולדת של רודה, והמתנות ששלח לה לא שיפרו את הרגשתו: 'לא הרבה ה' לתת לנו ואני חוסך ממני גם את זה המעט',¹³ כתב לרחל בפברואר. בחודשים הבאים המשיך לפקוד את רכבות אירופה במסעותיו מעיר לעיר בבלגיה, בצרפת, בפולין ובגרמניה, ובמחצית אפריל שב לארץ-ישראל לאחר כעשרה חודשי נדודים.

את הנסיעות הארוכות ברכבת ניצל זלמן למנוחה, לקריאה ולכתיבת שירים. עבודתו המחקרית ההיסטורית הייתה אמנם מועטה אך פעילותו הספרותית וכתיבת שיריו נמשכו ביתר שאת ושימשו לו מפלט אינטלקטואלי מהאפרוריות של עבודתו הציבורית. מנהגו לכתוב את שיריו בשעות הרוגע שבין פעילות קדחתנית אחת לאחרת, או לחלופין דווקא בעיצומם של כינוסים בשעה שנישאו נאומים ארוכים ומתישים, הביא את הסופר משה שמיר לטעון לימים על שיריו של רובשוב: 'השירים כולם בחותם של צניעות ומחבוא. ניכר שברוב המקרים היו הם דרושים לאיש כדי להיטהר, כדי להזדכך, או כדי לאסוף כוח לשוב אל עולם השקר של הלא שירה'.¹⁴ איש ספרות אחר שניתח את שירתו כתב שבעוד נאומיו של זלמן היו נרגשים ונלהבים, הרי ש'שירתו פשוטה, כנה, נובעת מעמקי הנפש, מעין שיחה כנה של האדם עם עצמו'.¹⁵ עדות לכך היא שירי אהבה אחדים שכתב במהלך שליחותו, חלקם בשעת מסעותיו ברכבת.¹⁶

1. החלטות הוועידה השלישית של ההסתדרות הכללית, יולי 1927, אה"ע, ישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות, 1928.
2. 'ההצגה הראשונה של הבימה בא"י', **דבר**, 1 באפריל 1928.
3. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון-רובשוב, 9 בספטמבר 1922, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 133.
4. ג' שלום, 'על דמותו של שניאור זלמן שזר', **מולד** ו, 32 (דצמבר 1974), עמ' 279.
5. **טקס הכתרת שניאור זלמן שזר לנשיא הכבוד של החברה ההיסטורית הישראלית בחנוכה תשכ"ד**, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 9.
6. ג' שלום, 'על תולדות המחקר השבתאי', **למרחב**, 26 באוגוסט 1960.
7. 'נאומים (בויכוח על הסוכנות בוועד הפועל הציוני)', **דבר**, 5 באוגוסט 1928.
8. 'רושם', 'כיצד מודיעין', **דבר**, 2 בספטמבר 1928.
9. רחל כצנלסון-רובשוב אל זלמן רובשוב, 6 בספטמבר 1928, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 190.
10. רחל כצנלסון-רובשוב אל זלמן רובשוב, 24 באוקטובר 1928, **שם**, עמ' 193.
11. ר' כצנלסון-שזר, **אדם כמו שהוא**, עמ' 304.
12. זלמן רובשוב אל אנשל רייס בפולין, 19 בינואר 1929, אמה"ע, 1-5-1929-47.
13. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון-רובשוב, 14 בפברואר 1929, גנזים, 248/33336/3.
14. מ' שמיר, 'שומר המעיין', **מעריב**, 7 באוקטובר 1974.
15. י' מהלמן, 'זלמן שז"ר כמחנך', **מולד** ז, 35-36 (תשל"ה), עמ' 213.
16. ז' שזר, 'הקול', 'לו ידעתי, לו ידעתי זאת', 'לי הגד: דוהה כל זיו', 'עוד יהי הליל', 'עלי עברי פי העין...', הנ"ל, **לויט-ניב**, תל אביב, תשל"ד, עמ' סט-עה.

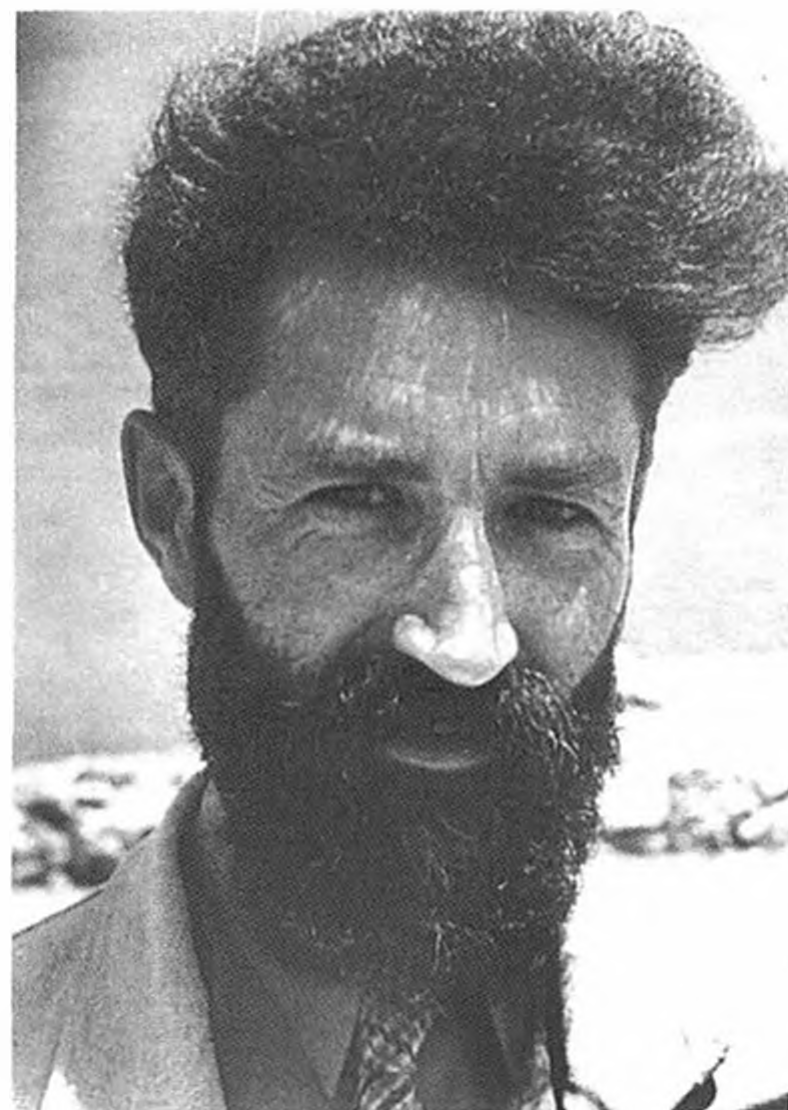
46. אל חיים הזז, פריס

ברלין, שמיני עצרת תרפ"ח [22 באוקטובר 1927]

שלום וברכה רבה,

אכן, איחרה מאוד תשובתי. אבל כל זמן שהבהבה תקווה כי תשובתי תוכל להיות חיובית, לא מילאני לבי לענות שלילית. עכשיו כבר השעה האחרונה. מחר בערב אני יוצא לארץ-ישראל, ואני איני רוצה לצאת מפה טרם שכתבתי לך.

לברל כצנ[לסון] סיפרתי על 'המדרשים' והוא רוצה בכל לב שהספר יידפס בהוצ[את] 'דבר', לכשתהא האפשרות הראשונה להוציא ספר חדש על חשבוננו. ואת אשר הייתה לנו השנה בכול הן תדע. וכשם שלא פעלנו בגדולות, כך לא פעלנו ב'קטנות'. קיוויתי עוד למצוא סעד פרטי לכך בברלין, אולם גם פה נהפך עלינו הגלגל. להוצאת הפועלים בארץ אין כיום הזה לתלות כל תקווה במצנטים [פטרונים ונדיבים]. אלה הבודדים והספורים שאותם היו רגילים למנות בכך, היום אין הם לנו. אם ייתנו לעברית, לפועלים לא ייתנו; ואם ייתנו לפועלים – לעברית לא ייתנו. כל תקוותנו היא אפוא שיוטב במקצת מן המקצת המצב בקרב הפועלים עצמם בארץ, ושתסודר יותר העבודה התרבותית בקרב הנוער החלוצי בגולה, שגם הוא עוד כוחו במותניו ולבו שלם. בכל אופן, כרגע אין אני רואה לנו מקור כספי להדפיס ספר, ולאפשר על ידי כך את כתיבת הרומן הגדול כאשר הדין והיושר נותן.

הסופר חיים הזז בשנות השלושים
(צילמה עליזה הולץ)

אולם אם החשבון בכל זאת מוטעה בידי, ובארץ יוברר כי עוד יש אפשרות כספית להדפיס – הרי אם רק תרצה בכך, יהא ספרך הראשון להדפסה.

מפי מחדשי בית 'שטיבל' בברלין – ב"צ, כ"ץ ורבינוביץ' – שמעתי כי גם שטיבל ושותפו אומרים להוציא את 'המדרשים' שלך, בין ב'התקופה' ובין בספר מיוחד, וכי הם גם רוצים לאפשר את כתיבת הרומן. אם ידיים לדבר – ודאי ידוע לך זה. ואם לך לא ידוע – ספק אם יש ידיים נאמנות לדבר. בכל זאת – הלוואי ויתאמתו הדברים, ובזמנם. אך אם קצרה ידנו מלהמשיך את הוצאת הספרים כאשר החילוננו, הן נמשיך ונמשיך את הוצ[את] העיתון ו'המוסף', ובמוסף אל נא יפקד מקומך. אכן גדולה היריעה שלך ואין לבך ועטך לפכים קטנים כרגע. אבל רעבון קוראנו גדול, והוא הן הקורא הנאמן העיקרי שלך. ואנו נכונים גם בשעת הצורך להדפיס דברים בהמשכים. בשנה קשה זאת היה נא – לפחות מרחוק – במחיצת 'המוסף'. ותזכור נא זאת גם [יוכבד] בת מרים לכשיגמול בקרבה הרצון לשלוח שיר לדפוס. נודע לי כי בצאת ברל כצנלסון מארץ-ישראל לא היה ממנה בתיק המערכת ולא כלום. שלמה?

אמרתי אסע דרך פריס ולא אסתייעא מילתא [נסתייע הדבר]. סבוני עניינים שלא יכולתי להם. תיכף אחרי הקונגרס נכנסה אשתי לבית החולים וטרם יצאה הימנו ואני הוכרחתי להשאיר אותה בשווייץ ולצאת עם ילדתי בעסקי רפואתה לברלין. טוב, טוב שאנו כולנו מחר בערב יוצאים לארץ-ישראל. לו ויכולנו כבר לקרוא גם את שניכם אלינו.

ברכותיי הנאמנות לשניכם. ואם עשיתי שלא כהוגן שלא עניתי בלתי היום – אנא סלחו נא לי.

שלכם, ביקר,

ז' רובשוב

המפעל הכספי היחידי שלנו היה סידור החשבונות עם סוכנים אחדים וגביית כסף. מזה אנו משלמים עכשיו את דמי הסופרים. וגם אתם במניין: פונט מגיע לבת מרים ועשרים דולר על חשבון השתתפותך הבאה עלינו לטובה ב'מוסף'.

את 'בגלגל' לא השגתי. אשלחנו לכם מארץ-ישראל.

47. דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית

תל אביב, א' בשבט תרפ"ח, 23 בינואר 1928

אני רוצה לברר האומנם קרה אסון בהחלטה זו של הוועידה או אמנם החליטו על כך מפני שמצאו שזוהי הדרך. אמרנו שזה לא דבר חדש – הגישה שלנו בעניין זה היא לא בדיעבד אלא לכתחילה. מהו הנכס בדרגת המשכורת ועל מה עלינו לשמור שלא תיהפך לנו לרועץ? הרצון לחיות בקו ישר עם חיי קבוצה – זהו יסוד דרגת המשכורת. יש להציל פרינציפים הקבועים בקבוצה ולסגלם בחיים בעיר. ההשוואה שלנו היא ליצור בתוך ההסתדרות תנאי חיים הבנויים על יסודות חיי הקבוצה ורק אז אפשר לשאת את עול הדרגה. הדברים המשותפים לקבוצה ולנו הם שמירה הדדית על מינימום. השוואה גמורה בין החברים בלי להתחשב עם כל איכות. דבר זה יבטל את כל הטעם של קיומנו בתור דרגת משכורת. יש הפרינציפ הקבוצתי – סיפוק צרכים. מספקים את הצרכים לפי צרכיו. גם בעין חרוד יש אדם העולה יותר – אבל לא על פי איכותו, כל אחד על פי צרכיו המוכרים. נכסים הוא לא רוכש לו יותר מחבר אחר. מנקודת מבט זו אנו צריכים לצאת כאן. אני חושב שעל ידי כך תהיה התייקרות רבה ואפילו אם הדבר הזה יעלה בכסף נדע שאנו משלמים בעד דבר צודק אבל זה עניין המקיים את דרגת המשכורת, אם לא נבטל את הדרגה. מה שכן נחוץ להכניס זהו עניין של המינימום. כל בניין החלוציות על יצירת אינוולידים יביא לנו נזק רב לעבודתנו. נחוץ קודם כול שהמשכורת תאפשר לאדם לחיות ולא למות בה ... אני חושב שהמינימום הוא לא נכון, אני הייתי פוסל לוועדת הביקורת כל חוק. נחוץ שישבו ויבדקו בה את כל הצרכים הדרושים לאדם ויקבעו את הדרגה לפיה.

48. אל רחל כצנלסון-רובשוב, תל אביב

ברלין, 26 באוקטובר 1928

רחלניו, אשתי יקירתי ואהובתי.

שלא כדרכי עברו כבר שבועות ללא כתיבת מכתב לך, וזה גם בניגוד לרצוני ולהחלטתי, והיום בא מכתבך ויש בו גם נוטה [תו] של עצב ודיכאון. ואם אני הסיבות עוד להגדלת עצב זה, והפעם ללא כל יסוד כלל, ואיעצב מאוד. היו לי שבועות אחרונים אלו, חודש אוקטובר זה, לחודש עבודה יוצא מגדר הרגיל. ולכל מצב רוחי הפעם היה טוב שהצלחתי להתרכז בעבודה במידה כזו. חפצתי מאוד שעוד לפני צאתי לריגה תובא עבודתי בארגון המועצה [העולמית למען ארץ-ישראל העובדת] לידי סיכום. ולשם כך נחוצות היו ישיבות ושיחות מרובות עם אנשים מאנשים שונים. בימים האלה חלה גם ועידת פועלי ציון [בגרמניה], גם ביקורו של וג'בוד, גם נסיעתי על פני ערי גרמניה (פרנקפורט, המבורג, לייפציג). נסיעות, נאומים וענייני ארגון של המועצה. שפרינצק לא היה – הוא היה בוועידת 'הפועל הצעיר' בפולין – וזה (אל תגידי זאת רחלה, לאיש) הקל עליי בהרבה את העבודה ועשה אותה לפורייה הרבה יותר. אבל עוד תנאי נוסף היה: כל השעות שבין הישיבות והשיחות והנאומים האלה היו כולן קודש לעבודה מדעית, שנכנסתי בה בראשי וברובי. אכן כל השעות וחצאי השעות. והעבודה אינה עמוקה ביותר, אבל יש בה פרטי פרטים לאלפים הדורשים דיוק וריכוז והיה לי כאילו עסקתי בשניצצריי [גילוף עץ] ביום קיץ ביער. לו

ידעת זאת, רחלניו, היית ודאי שמחה. עכשיו משלא ידעת רק הצטערת. חוסר קונטקט על ידי מרחק והצורך בגשר של נייר – אין בו מן הדבק.

רחלניו, על מצב עבודתי בענייני ההסתדרות אכתוב לוועד הפועל. תקראי שם. ועל עבודתי המדעית אכתוב לך. אמרתי לך לפני צאתי כי לוקח אני את קטעי שאלות ותשובות הכתובים בשפה היהודית. אין זה רק אלא מעטפה אחת מהאוסף שלי. בינתיים מקצוע זה של מחקר גדל. נודע לי כי ברוסיה יש חבר אנשים היושבים מטעם הממשלה ומטפלים בדבר. ופה בינתיים נקנו בביבליותקה הממשלתית הרבה ספרי שו"ת [שאלות ותשובות] בהוצאות קדומות, ראשונות, יקרי המציאות שלא ראיתם. החלטתי לעבד מעטפה זו לדפוס. הייתה זאת בייחוד דרישת דובנוב המטפל עכשיו בהוצאת קובץ היסטורי גדול. מעטפה זו 'גביות עדות ביהודית אשר בספרות שאלות ותשובות, מראשית המאה ה'ט"ו עד סוף המאה ה'י"ז' הייתה לעבודה גדולה, המכילה מאתיים ושבעים קטעים, כמעט כולם מדפוסים ראשונים, כשכולם צריכים היו הגהה ודיוק. עבדתי 3000 [כאדם ששונה ללא הפסקה] וגם שבה איזה מנוחה ללב מעבודה זו. שלשום גמרתיה. כולה. על המבוא ועל הרשימות שלאחריה. הקדשתי אותה לזכר אמי – כך גמרתי בלבי עוד משנים – ומסרתיה לדפוס. עכשיו אני קצת כאילו אחרי 'יריד'.

לא אכחיד ממך, רחלניו אשתי, כי היה גם איזה צער מעליב ומכאיב: מדוע לא זכיתי בכל חמש שנות שבתי בארץ לאיזה פעולה מדעית כלשהי, וכמדומני גם כי לידי מחשבה מדעית לא באתי. הן גם את 'קונפורטי' כתבתי רק בימי מחלה, וגם אותו הכינתי לדפוס באמריקה. לא זכיתי משום מה שהארץ תתייחס אליי שלא באכזריות. ה'טומל' [מהומה] התמידי הזה, וחוסר כל חופש, והשעבוד המטמטם, והאזיקים של הידיים, ושריפת התמיד. אל, רחלניו, נתאונן. אבל העובדה – עובדה.

גם קורבתו של דובנוב, ורוך יחסו – יש בהם איזה צרי מיוחד. אגב, נוכחתי שוב, מה שידעתי כבר פעם, מה רב בשבילנו ערכה של אהבת אדם זקן. לאבהות אין כל תמורה. גם לב אדם בגילי אינו משלים עם יתמות. דובנוב זוכר אותך, קרא [את מאמרך] 'נדודי לשון' – ב'דר' יודע' ושואל תמיד לשלומך. הוא זקן מאוד, לבן כשלג, ועובד על כתביו מן הבוקר עד הערב בערות רבה.

רחלניו, מחר עלי לצאת לריגה. מחכה לי שם עבודה מפרכת מאוד לחודשיים. לא הייתי מקבל אותה לו לא נרתמתי בה רשמית, ללא חרטה, ולו לא הייתי יכול לגמור פה את שליחותי ההסתדרותית בלי להיות באחת מארצות יהודי המזרח. אסע אפוא מחר. והשעה מאוחרת מאוד, אחרי חצות, והחפצים עוד אינם מסודרים. ועלי עוד לכתוב מכתבים שונים.

אבל עלינו עוד לדבר על שורה של עניינים מעשיים:

קיבלת את מעיל הקיץ על ידי אסתר ברלין? כמדומני כי המעיל יפה הוא. אפשר ללבוש אותו משני צדדיו (זאת היא מודה כעת) ויש לראותו כשני מעילים. אשמח מאוד אם ימצא חן גם בעינייך. קניתי בהמבורג כי שם [אסתר] ברלין.

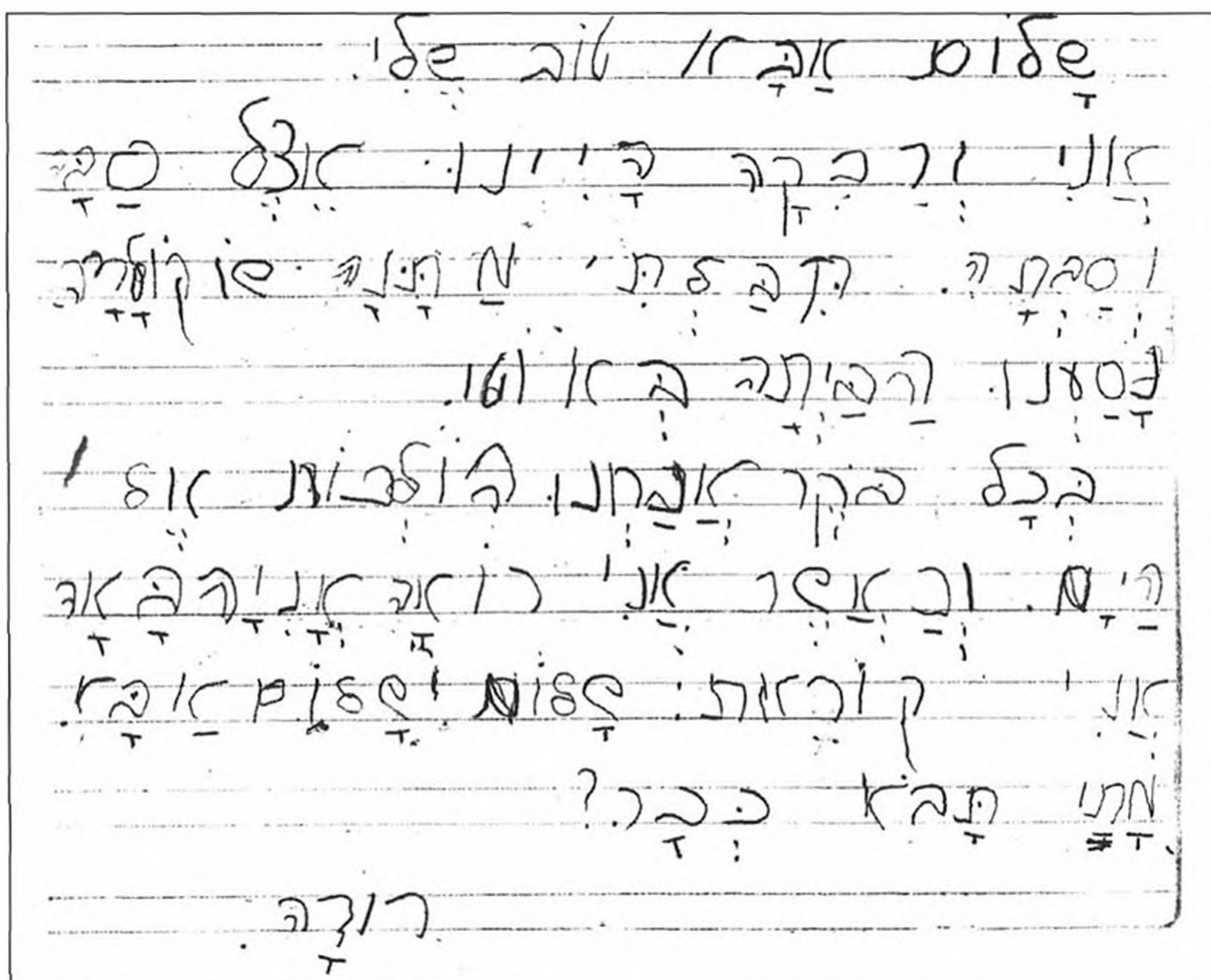
לכסף רחלניו, אל תדאגי כל כך.

את רבקה [פקר] נחוץ להעסיק עד כמה שניתן. שנהוץ לילדה, מבלי לחוס לפונט מיותר. וגם לא נחוץ שבגלל פונטים ישונה יחסה. ביקשתיך. ההונר [שכר סופרים] של עבודתי קצת יתקן את המצב.

ועוד זאת: שני חודשים אלו (נובמבר ודצמבר) תקבלי את משכורתך [משכורת] לא מקופת ההסתדרות, כי אם מקופת קרן היסוד. מירושלים ישלח לך הרמן את הכסף בראשון לחודש (ודאי כבר שלח). הציעו אמנם מידת משכורת 'משלהם', אבל דחיתי. אין אני רוצה לעבור את תחומי דרגת המשכורת, אבל בתוך תחומי הדרגה המותרת, תקבלי יותר מאשר בבנק הפועלים ותוכלי לסדר את החובות. הרמן ישלח לך 20 לא"י [לירות ארץ-ישראליות] בחודש.

עומד אני לשוב מריגה בעשרים לדצמבר לשיבת הוועד הפועל. בשלושים לדצמבר תהא פה המועצה שלנו. ובאמצע ינואר אני תקווה לשוב לארץ-ישראל.

כפי שכותבים לי מריגה – שם חורף גמור, רוסי, שלג וכפור. הזדיינתי בלבנים חמים, שמתי צמר גפן לתוך מעיל החורף שלי, הרכבתי צווארון חם עליו והרי אני חושב שאתגבר, והרגל לא תכאב ביותר. והלוואי רק ואעשה פרי בדבריי.

מכתב מרודה רובשוב אל אביא זלמן רובשוב בחו"ל, 1929 לערך

אני הציר היחידי בארץ ההיא ועליי להביא משם אלפיים פונט לקרן היסוד, שהם במניינם שישים אלף לטס. ולנתינות אין הם רגילים והפירוד שם רב. אל אלוהים יודע.

ושלום רב להורים. מה שלומם. אין את כותבת כלום. לא טוב, מאוד לא טוב שלא כתבתי אליהם במיוחד. דרשי נא שלומם בשמי באהבה אמתית. השבו לבריאותם? היש להם דירה? יבשה?

ושלום הדוד וביתו מה הוא? אני מצטער מאוד כי כל מאמציי בעניין [-] טרם עשו פרי. ועכשיו יוסף [כצנלסון] פה. ודאי הוא כותב הביתה. אני רואה אותו יום יום.

יש תקווה שייכנס לבית הספר. אבל איך ירוויח? ובגרמניה אין הוא רוצה כלל להיות. אין הוא אוהב את הגרמנים. ולפולין אין כל דרך לעת עתה. ניסינו ולא הצלחנו. לעת עתה — שאלת הכניסה לאינסטיטוט ואני מקווה שהיא תיפתר בחיוב.

קיבלתי מכתב מברל, מביילינסון. מחר אכתוב להם אם רק אספיק. מכתבים בודדים אלו מאנשינו בארץ — מקור ברכה לי בהם. מבן-גוריון אין מילה. גם מזכאי איני שומע כלום. ומה שלומו של משה? האומנם טיפוס, ועד היום בבית החולים?

וגם את רחלניו, כתבי יותר במפורט.

גולדה [מאירסון] נסעה כבר לאמריקה? יחידה או עם המשפחה?

לזכאי הגידי, כי בעניין המכונה פנה כבר סנאטור 'ל'אורט' והדבר יסודר.

ובוועדת התרבות איך הסתדרו? בכל זאת איך הסתדרו?

נשיקותיי הרבות לרודהלי. נחמדים מכתביה בכל זאת. הציור של הנהר הפליאני. תרבו נא לכתוב. אבל תרבו גם להיות בקרב ילדים. על אי לכתה לגן אולי בכל זאת יש להצטער. אולי אפשר לשלוח אותה לשעתיים ליום לגן אשר סמוך לביתנו, שרות שם?

ברכותיי לרבקה.

וכל יחסי הטוב — לך, רחלניו.

את קטעי הדברים מן הקובץ [דברי הפועלות] קיבלתי. בריגה אני רוצה להיפנות לעניין התרגום.
ואת כתבי נא לי.

אוהבך,
ז'

49. דברים בישיבת הוועד הפועל הציוני

ברלין, 22 בדצמבר 1928

רואה אני את דבר הסוכנות באמריקה כעובדה קיימת. ההיסטוריון יגיד פעם אם טוב עשינו לפני חמש שנים שהלכנו בדרך הזאת או לא. עכשיו לא עלינו לדון. אולם האחריות האמתית מתחילה דווקא עכשיו. אם סרנו לדרך זו, הרי חייבים אנו עכשיו לדאוג לבל תיעשינה שגיאות מיותרות וחדשות. עלינו לעמוד על המשמר בתוך השותפות החדשה.

אמרו לנו, אל נא נרמה את הצד השני. ודאי. אבל אל נא נרמה גם את עצמנו. אין בזה מן הברכה אם נתאמץ להעמיד לפנינו את התנאים החדשים באור אחר. אין כוונתי לזלזל בדבר, כי אויבים הפכו למצדדים. ואין צריך גם לחטט במילים. אולם האם היינו אנחנו למשל מנסחים את הסעיף השישי: 'השפה העברית והתרבות היהודית בארץ טעונה טיפוח'. כלום על 'פארדרייאונג' [עיוות, סילוף] אנו מדברים בארץ? האומנם אין כל כוונה בדבר שההצעה שלנו נדחתה ובמקומה בא ניסוח משונה ותפל זה? אבל אם גם נניח כי כאן רק במקרה נתקבל הדבר, באשר לא ניסינו כהוגן לעמוד על משמרת החלטתנו, כלום גם בסעיף השלישי הדן על חופש צורות ההתיישבות, אין כאן אלא 'אי-הבנה' בלבד? יהא לנו אומץ הלב להודיע: אנחנו כולנו החלטנו ביולי אחרת.

בהחלטת יולי אמרנו: 'מקיימים את המסורת הציונית של חירות המתיישב לבחור לו את צורת התיישבותו'. לא אמרנו כי הקבוצה צריכה להיות הצורה היחידה להתיישבות, אלא שעל יסוד עבודת ההתיישבות שלנו בארץ-ישראל אין לשלול את צורת הקבוצה. בחלק השני של ההחלטה אמרנו כי בכל מקרה תעמוד כל תכנית התיישבותית לבחינה משקית. והנה חלק זה הוטעם והודגש במסקנות ניו יורק, בשעה שהחלק הראשון – הושמט. והרי זה מנהג של 'פיפטי פיפטי' מסוג אחר לגמרי, מעין אותו הפירוש הניתן לדברת 'לא תרצח': 'תרצח' – הן, 'לא' – לאו. ואני רוצה שלא נשלה את עצמנו. כאן לא נתקבל מה שהחלטנו. ואין לעבור בשתיקה לסדר היום. ואגלה לכם סוד: הנני בא עכשיו ממקומות ששם מתכוון הנוער שלנו לעלייה. והוא מתכוון לבוא בקבוצות ולעבוד ולחיות בקבוצות. העלמה זו בעניין הקבוצה תפגע כחץ בעורפם, בלבם. וגם בזאת אל נשלה את עצמנו: החץ פגע לא רק בקבוצה, כי אם גם במשק. על כל רעיון העבודה העצמית יצא הקצף. אם הדוח של ועדת הסוכנות הוכר, בניגוד לניסוח יולי, כבסיס לפעולה, אם החלטתנו על חופש הצורות נדחתה ונשארה רק חובת הקונטרול על המשקיות. הלוא ברור כי אין זאת החלטת יולי, ואם באמונה החלטתם אז את אשר החלטתם, הלוא תדעו עכשיו להגן על עמדתכם ולחזור על תנאי הכרחי זה שהוכר על ידי כולנו כתנאי כולנו.

ועכשיו להרכבת הסוכנות באמריקה. אל השולחן הזה, הציוני, אנו יושבים, חרדים וחופשיים, פועלים ובעלי בתים, ואם אנו מקבלים את העול החדש של שולחן מול שולחן, הרי בענייננו הוא שגם השולחן השני יהא שלם כשולחנו, מגוון ומעורב מכל הסוגים. ואותו שולחן, אם חסרים בו באי כוח הפועלים – פסול הוא. ייתכן, כדברי וייצמן, שהוזמנו ולא נענו. אולם כלום די בהזמנה בלבד? כלום לגבי מרשל הסתפקו בהזמנה בלבד, ולא נלאו לחפש אנשים מתאימים ותנאים נוחים במשך שלוש שנים? ייתכן שאנחנו לא עבדנו די, אם כי עשינו לפי כוחותינו – ולא מעט. עכשיו – מה יהיה להבא? מה סוברים אתם לעשות כדי לכבוש את תנועת הפועלים, את אלה שלבם שלם אל ארץ-ישראל? אנחנו מוכנים לשבת עם לא-ציונים, אולם עם כל הקשת הבלתי ציונית, ממרשל ועד שפיליאקוב. ולא – לא! ובארצות אחרות – בושה לראות את הריצה אחרי נגידים וספק נגידים, אשר לא נקפו אצבע לא ביהדות ולא בציונות – ממש 'שמלה לך'...! אם הסוכנות צריכה להיות לכנסת ישראל – יסודה צריך להיות בנוי

אחרת. נבנהו בכבוד! (לויטה: את מי נזמין, את ה'בונד'!). לא על מתנגדים לציונות מדובר כאן. אולם הסוכנות צריכה להיות מכוחות ציבוריים, האחראים בפני מישור.

אנו דורשים אפוא שהסעיף השלישי אשר נתקבל ביולי כ'סוד בל ימוט' – על חופש צורת ההתיישבות – יאושר, ולא יבוטל מיד אחרי שיחה ראשונה. נחוץ שחברינו בקבוצות ובמושבים ידעו כי משענת להם במושב הזה. והחלטה מיוחדת צריכה לבטא את החובה להשאיר מקום בחלק הסוכנות האמריקני לבאי כוח הפועלים המאורגנים. בשש הארצות אשר באירופה צריכים אנשי הסוכנות להיות נבחרים מציבורים פתוחים ובעלי אחריות, שגם להמוני ישראל יש כניסה אליהם. ביאת כוח דמוקרטית ועממית צריכה להיות בארצות אירופה. רק אז ניושע ממנה, גם להקמת התנועה, גם להגדלת האמצעים, אחרת – תמיט שואה.

מטפלת וילדים בקבוצת גבע בעמק יזרעאל, 15 בספטמבר 1926 (צילם שמואל יוסף שויג)

דבר

עתון פועלי ארץ ישראל סף לשבתות ולמועדים

(כרך ג) יום ששי י' אב תרפ"ח (חמסב)

רחל
מ. מלך
ד. ש.
ב. שכלוב
ב. ש-ן
עברי

לילי

פרקי קריאה

אנכ קריאה

זכרון לריכוזיונרים

פרק חמישי

1936-1929

יונתן

מנצח לרק-מרתקים - צלם ענן.
נער רך בתלבשת הדר;
לכונפזרים, לא יסש רע בצר.
וכקרב אחור לא יסנ.

ועליך למות, יונתן... מה עטם
נהיב-אדם בעולם הועם;
על כלנו במחיר התיים לשלם
את מעט הדבש המעים.

רחל

לילי

כמוצא תחנת הרכבת הראשית
ו. של הכרך הזר נצנצה לקראתו.
- היא לילי.

ביר חובקת, אמיצה, הולכה אותו
ה. אל בית אבותיה, את האורח הבא
ין הארץ, השב מבקר חלוצים באחוות
שורה אשר מסביב, וישראלו של ולסננג
לא שאלה והוא, גם הוא, סאליו מישום
סה לא הניד לה מאומה.
ולסננג שילה - ההליון הרך
והחמוד כה.

ולסננג שילה, לה לה יהיה
עוד עם קבוצת הנהייה, כי האורח
כח יכא לבקר גם בסוף העירוני י
הנהייה האומנים קצין בל לבת לקראתו
הוא מספר את הכל.

שנים של משברים ביישוב ובתפוצות

א. מול מציאות מדינית חדשה

במחצית השנייה של 1928 כבר נראו סימנים שהצביעו על יציאתו של היישוב מהמשבר הכלכלי הקשה. שורה של מפעלי פיתוח נרחבים הביאו לירידה בממדי האבטלה וב-1929, בפעם הראשונה מזה שלוש שנים שב ועלה מספר העולים לארץ על העוזבים אותה. באוגוסט 1929 התכנס בציריך הקונגרס הציוני השישה עשר ואישר ברוב גדול ובאוירה של התרוממות רוח את ההצעה להקמת הסוכנות היהודית, שציונים ולא-ציונים יפעלו בה בצוותא לפיתוח ארץ-ישראל. מיד עם תום הקונגרס התכנסה הישיבה המכוננת החגיגית של הסוכנות היהודית. מן הבחינה הביטחונית הארץ שקטה ושררה הרגשה שהציונות עומדת בפני עתיד מבטיח. זלמן רובשוב לא נסע לציריך אך בקונגרס נבחר שוב לחבר הוועד הפועל הציוני ואחר כך גם לחבר מועצת הסוכנות היהודית.

בשעה שמרבית מנהיגי היישוב שהו בציריך היו הנשארים בארץ טרודים במחלוקת בין יהודים לערבים בעניין זכויות התפילה בכותל המערבי ובמתח שהלך והחריף בעקבותיה. בסוף יולי השתתף רובשוב בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות שדנה בכך. בישיבה הובע חשש שהקו התוקפני שנקטו חוגים מסוימים ביישוב באותו עניין עלול להביא לשפיכות דמים בעת התפילה בכותל בט' באב תרפ"ט. בייחוד כוונו הדברים אל תנועת בית"ר ואל העיתון 'דאר היום', שהיה עתה עיתונה של התנועה הרוויזיוניסטית לאחר שקנתה אותו מידי איתמר בן אב"י ומינתה את זאב ז'בוטינסקי לעורך. על פי הצעתו של רובשוב הוחלט שמערכת 'דבר' תפעל להרגעת הרוחות ותנסה להשפיע על עורכי עיתונים נוספים לאמץ קו דומה. הוועד הפועל החליט גם לתבוע מן הממשלה להפסיק את מסע ההסתה נגד היהודים שניהלו גורמים ערביים. ואולם בשבועות הבאים הלך וגבר המתח בירושלים וגרר כמה תקריות אלימות מקומיות בין יהודים לערבים. ב-23 באוגוסט 1929 בעקבות תפילות יום השישי במסגדי הר הבית בירושלים תקפו ערבים יהודים בכמה מקומות בירושלים; ההתקפות האלימות התפשטו לרחבי הארץ ונמשכו שבוע ימים ובמהלכן תקפו קבוצות של ערבים מזוינים תושבים יהודים בעיקר בערים המעורבות וביישובים מבודדים. במאורעות אלו מצאו את מותם

למעלה מ-130 יהודים, כמחציתם בחברון, ונחרבו כמה יישובים חקלאיים. למעלה מ-110 ערבים נהרגו, מרביתם בידי המשטרה הבריטית. יום לאחר פרוץ המאורעות אסרה ממשלת ארץ-ישראל על פרסום העיתונים כולם, ורק ב-2 בספטמבר חידשו העיתונים את הופעתם. מטבע הדברים עסקה העיתונות העברית, ו'דבר' בכלל זה, באירועים האלימים ובגורמים להם.

בשנים שעברו מאז היווסדו כבר ביסס 'דבר' את מעמדו כככר העיתונים היומיים בעברית בארץ-ישראל. בשנים אלו היה העיתון במה פובליציסטית יותר ממקור לחדשות, וכך הפך לעיתון החשוב ביותר בעיצוב דעת הקהל בקרב קוראי העברית. לאחר המאורעות ביקשו עורכי העיתון להשפיע על עמדותיהם של הציבור ושל קובעי המדיניות הציונית לאמץ את עמדותיה של מפא"י ברוח תפיסותיהם ובעיקר את עמדותיו של ברל כצנלסון. לפיכך ביטא העיתון עמדה אנטי-בריטית, פרי תפיסתו החשדנית המסורתית של ברל כלפי השלטון הבריטי, וקרא שלא לוותר במאומה על מטרות הציונות. עם חידוש הופעתו התפרסמו ב'דבר' מאמרים חריפים בגנות הממשלה, 'ממשל הדמים' בלשונו של ברל, והאשימו אותה באזלת יד וברשלנות שגרמו לפרוץ האירועים האלימים. ב-4 בספטמבר התפרסם ב'דבר' מאמרו של רובשוב בשם 'תשובתנו האמתית'. במאמר סקר את 'עמידת הגבורה' של היישוב באירועים וקבע כי ההתקפות כוונו לא רק נגד מאה וחמישים אלף התושבים היהודים בארץ-ישראל אלא נגד תקוותיה של האומה היהודית כולה. לכן קרא ליהודים בתפוצות להשיב להתקפות הערביות ולמדיניות הבריטית בהמשך העלייה וההתיישבות: 'כי מול המשטמה וההרס נקים את מחנות העולים הבונים, מול התרמית המתנכלת – את קשיות עורפו של התלם החלוצי. לבנים נפלו וגזית נבנה'.² כדי להביא את עמדתו המדינית גם אל מחוץ לגבולות ארץ-ישראל החל 'דבר' להוציא לאור תוספת שבועית באנגלית בעריכתו של משה שרתוק, ומאוחר יותר גם תוספת בגרמנית בעריכתו של משה ביילינסון.

בעיתון נידונו גם נושאים שהעלו המאורעות על סדר היום ביישוב ובהם היחס לערבים. 'מאורעות תרפ"ט' היו

מעין קו שבר שאחריו נעלמה כמעט לגמרי הגישה הרומנטית הנאיבית ביישוב היהודי כלפי הערבים והחלו להיווצר יחסי איבה וחשדנות בין שני העמים. האכזריות שבה נרצחו יהודים בחברון ובצפת הביאה רבים מן העיתונים לתאר את הערבים כאויב אכזר וכפראי אדם שואפי דמים. אמנם מערכת 'דבר' לא חסכה בלשונה בהתבטאויותיה נגד הפורעים, אבל יצאה נגד המגמה

שהסתמנה בעיתונות ה'אזרחית' לראות בציבור הערבי כולו מקשה אחת בעת הגדרתו בהגדרות שליליות חריפות. ב'דבר' התפרסמו מאמרים נגד תגובות נקם בערבים ומדור בשם 'אורות מאופל', שבו הובאו דיווחים על ערבים שהצילו את חייהם של יהודים במהלך המאורעות, לפעמים תוך סיכון חייהם הם. גם בשנים הבאות, עת חווה היישוב היהודי מדי פעם מאורעות קשים לא פחות, המשיכה מערכת 'דבר' במגמה של חינוך לאיפוק ולריסון השנאה כלפי הערבים.

סוגיה נוספת שצפה ועלתה לאחר המאורעות הייתה חופש העיתונות. לאחר ששקטו המהומות סגרה ממשלת המנדט את 'דאר היום' בטענה שהעיתון גרם לליבוז יצרים בימים שקדמו לאירועים האלימים. מערכת 'דבר' ראתה בצעד זה פגיעה בעקרון חופש העיתונות וחרף היריבות הרעיונית שבין 'דבר' לעיתונם של הרוויזיוניסטים תקפה את ההחלטה. בראשית נובמבר נסגר גם 'דבר' למשך שבועיים בפקודת השלטונות מכיוון שפרסם תעודה סודית המוכיחה שהמופתי חאג' אמין אל-חוסייני, שהואשם בהנהגת ההסתה הערבית שהובילה למאורעות תרפ"ט, המשיך לקבל משכורת משלטונות המנדט גם בשעה שנכלל ברשימה שחורה' שלה כגורם מתסיס.

'מאורעות תרפ"ט' הכו בתדהמה את היישוב היהודי ואת מנהיגי הציונות. נראה היה שהם ביטאו התנגדות אמתית ורחבה שהקיפה את כל שכבות הציבור הערבי למפעל הציוני. היקפם של המאורעות ועצמת ההתנגדות הערבית שנחשפה במהלכם הפתיעו גם את מדינאי בריטניה. עם תום המאורעות הקימה הממשלה הבריטית ועדת חקירה מלכותית בראשות השופט וולטר שאו, וזו התבקשה לבחון את הסיבות לפרוץ האירועים האלימים בארץ-ישראל. מינוי הוועדה עורר חששות בתנועה הציונית שהכוונה העומדת מאחוריו היא לבחון מחדש את מדיניותה של ממשלת בריטניה כלפי שאלת ארץ-ישראל ובעיקר את מחויבותה להצהרת בלפור.

העניינים המדיניים והשאלה הערבית במרכזם, שנדחקו במידה מסוימת מסדר היום הציוני בשנות העשרים השקטות, עלו עתה לראש סדר היום בדיונים ב'מוסדות הלאומיים' ובמפלגות השונות. בתוך כך נידונו עניינים אלו בהרחבה בוועידת הייסוד של מפלגת פועלי ארץ-ישראל (מפא"י) שהתכנסה ב-5 בינואר 1930 לאחר השלמת המהלך לאיחודן של 'אחדות העבודה' ו'הפועל הצעיר'. רובשוב נשא בוועידה את דברי הסיום. הוא טען שאירועים קשים וכואבים לאורך ההיסטוריה לא החלישו

דבר

אורות מאופל

בבית הספר הערבי ירשדה

4 צבעים יהודים עבדו ביום ו' מסעם שחלפת העד
 נוחת הצבורות בבית הספר הממשלתי הערבי ירשדה
 י"ח, של ישר המרחים, בשעות שלפני הצהריים החלו
 המספרות של ביה"ס והשכנים להתנדות בהם ולאיים
 ב"ח"מה וכו'. לעת הצהריים החמיר המצב. הם סעו
 למנהל ביה"ס, מרשלסי, והלה כשראה כי בלחה אליהם
 רעה ושר מצט ולא יהיה מסוג להם פירי הפורעים
 המתקרבים, הסתיר את ארבעת היהודים בתוך ביה"ס
 יכנר אחריה את דלתו הברזל החזקת ולקח אתו את
 המפתח והבטיח בהן צדקו כי יעשה הכל כדי להצילם.
 כל חצי היום וליל השבת שכבו הארבעה על הרצו
 זה האויט בחרדה והקשיכו לנעשה בתוך. עד שבשבת
 במסר באו שוטרים בריטים וסחרו אותם. המנהל
 בא במסר למספרת סאה-שערים וספר את הכל. כמסר
 מרה מצא את כני משפחתם של הנצולים.

ערבי נוצרי אוהב אדם

נודע לנו, כי ערבי נוצרי אחר מסר לפועלים
 יהודים, שעסקו בבנין ביתו, את האבטומוביל שלו לכל
 ימי המאורעות בירושלים, מתוך רצון לעזור ליהודים
 שיעמדו על נפשם בשעת התנפלויות. סוחר ערבי זה
 הכיר צעיר לימים ומעורב במאור עם לקוחותיו היהודים.

מחסירי המסקרים

מסקר המספרה במחוז נצרת-כריאנר קנה לו את
 עולמו בין יהודי העסק דוקא בימי הרעש. מליל שבת,
 י"ז אב, עד בוא הצבא היה המסקר על משמרתו, שכן
 להופיע בכל מקום סכנה, מבלי שידע ליאות וחולשה.
 הוא שמע דונמא ל"שומרי" בצאחו קדימה לפניהם.
 בכלל היה ער לדרישות חיהודים. גם בבית אלפא, שאי
 נגה נחשבת כאומן ישר שהנקודות שבמסבותו, היר
 הוא מן העשרה הראשונים, עור טרם באו הסדריומים
 כל אלה שהיו להם מנע ומטא אתו אינם מוסקינ
 להללו ולספר כבודו.

כיצד ניצל השומר ניימרק?

ביום ו', י"ז אב, בשעה שההסמן הערבי חזר מההת
 נפלות הכלתי מוצלחה על סאה שערים, עמד במוצררו
 על משמרו, בלי כל נשק, השומר היהודי ברוך ניי
 מרס. ההסמן ירה עליו והתקרב אליו לרצחו. הוא הת
 חיל לסנת, ונצרי הדך בקרכת מקום, אניסמו' אנרי
 טרי, הכנים אותו לביתו והצילוה מצות.
 בירי שני ערבים שרדטו אחריה היו מצעות.

הטור 'אורות מאופל' בעיתון 'דבר' ובו דיווח על ערבים שהצילו יהודים בזמן מאורעות תרפ"ט, 9 בספטמבר 1929

את תנועת הפועלים הציונית אלא חיזקו אותה. בעבר הוא לא הרבה להתבטא בשאלה הערבית. בפעמים המעטות שהתייחס אליה קרא למצוא דרך להיענות לתביעות הלאומיות של הערבים בארץ בלי שהדבר יפגע בציונות ולשאוף לחיים של שני העמים זה לצד זה תוך ראיית האינטרסים המשותפים (ראו לעיל תעודה 39). עתה חזר על עמדותיו אלו ביתר שאת וציין 'כי מאות אלפי שכנינו בארץ הזאת, אזרחי הארץ הזאת הם, עתידם ועתידנו קשורים קשר אמיץ בארץ הזאת, וגאולתנו קשורה יחד עם תקומתם ועם חופשתם בארץ הזאת'. מלבד העניינים המדיניים קרא רובשוב למפלגה שקמה לשקוד על טיפוח התרבות העברית ולאחד את כל הזרמים של תנועת הפועלים בתפוצות 'מתחת לחופה אחת של ארץ-ישראל עברית, מתחדשת, סוציאליסטית'.³ בתום הוועידה הוא נבחר לחבר מרכז המפלגה ולחבר הוועדה של מפא"י לענייני התנועה בגולה. חברי הוועדה האחרים היו אליעזר קפלן, יוסף שפרינצק ודוד בן-גוריון.

ב-31 במרס 1930 התפרסם הדוח של ועדת שאו. מסקנות הוועדה תלו את האשם העיקרי למהומות ב'התחייבות הכפולה' של בריטניה בהצהרת בלפור – להקים בית לאומי ליהודים מכאן ולשמור על זכויות הערבים מכאן. הוועדה קבעה שההתפרצות של הערבים נבעה מחששם שהתפתחות היישוב היהודי בארץ וקניית הקרקעות להתיישבות יביאו לדחיקת רגליהם ולנישולם מהקרקע והמליצה להגביל את העלייה היהודית ולבחון מחדש את שאלת העברת קרקעות לבעלות יהודית. הדוח והלכי הרוח שרווחו בקרב חוגי הממשל בלונדון עוררו דאגה רבה בתנועה הציונית וחששות מפני שינוי במדיניות הבריטית שמשמעותו בלימת המפעל הציוני.

ערב פרסום מסקנות ועדת שאו במרס 1930 יצא רובשוב ללונדון להשתתף בישיבת הוועד הפועל הציוני שדן בהתפתחויות המדיניות. מלונדון יצא לשווייץ ולאיטליה לצורכי ריפוי והחלמה. ב-1 במאי שהה בחבל טירול שבאיטליה. דרום חבל טירול, שהיה נתון במשך שנים לשלטון אוסטריה, היה מיושב ברובו באיטלקים, וב-1919 נמסר לשלטונה של איטליה ונקרא אדיג'ה עילית. הרגשות הלאומיים האיטלקיים היו חזקים במחוז זה וכך גם התמיכה במפלגה הפשיסטית. מפלגה זו בראשותו של ה'דוצ'ה' בניטו מוסוליני, בעבר מנהיג סוציאליסטי-מרקסיסטי, תפסה את השלטון באיטליה באוקטובר 1922. בשנים שלאחר מכן ניהלה התקפה על המוסדות הדמוקרטים ודיכאה באלימות את כל מתנגדיה ובהם

המפלגה הסוציאליסטית. מנהיגיה ובראשם פיליפו טוראטי יצאו לגלות בצרפת. ב-1930 כבר הייתה איטליה מדינה טוטליטרית שנתונה כולה לשליטתה של המפלגה הפשיסטית. את המפלגות והארגונים הסוציאליסטיים החליפו רשת של ארגוני עובדים ומעסיקים במקצועות השונים בפקוח ממשלתי (סינדיקטים). המפלגה הפשיסטית הצליחה להביא לאיטליה יציבות כלכלית מסוימת וליצור תחושה של גאווה לאומית, ובתמורה נהנתה מתמיכה שהקיפה כמעט את כל שכבות העם האיטלקי. היו לה תומכים לא מעטים גם בקרב הקהילה היהודית, שזכויותיה לא נפגעו מן השלטון הפשיסטי בשנותיו הראשונות. רובשוב כתב 'לדבר' מאמר בשם 'גלויות מטירול האיטלקית'. במאמרו תיאר את היעלמותה המוחלטת של תנועת הפועלים האיטלקית החזקה, ואיך לא ניכר כלל יום ה'אחד במאי', הוא חגו של האדם העובד; הוא הוסיף וסקר את נהיית העם והפועלים בכלל זה אחרי מקסם השווא שמציע הפשיזם על חשבון הדמוקרטיה, ואת הקלות שבה קנה הפשיזם את תמיכת הקהילה היהודית, קהילה בעלת המסורת המפוארת, שההתבוללות עשתה בה שמות (תעודה 50).

ביוני יצא רובשוב לז'נווה, מקום משכנם של מוסדות חבר הלאומים, כדי לסקר עבור 'דבר' את ישיבת ועדת המנדטים של חבר הלאומים שדנה במצב בארץ-ישראל ובתפקודה של ממשלת המנדט. בפני הוועדה הונח דוח ועדת שאו בצירוף דעת יחיד של הנרי סנל, איש הלייבור וחבר הוועדה, שהסתייג מהמלצותיה הפרו-ערביות לדעתו. כמו כן הוגשו לה תזכירים מטעם ההנהלה הציונית, הוועד הלאומי וגופים נוספים, בכלל זה תזכיר של המפלגה הרוויזיוניסטית שהקים זאב ז'בוטינסקי ב-1925, שנקטה עמדה אופוזיציונית בהסתדרות הציונית. נוסף על תפקידו העיתונאי נפגש רובשוב עם כמה מחברי ועדת המנדטים ואנשי משרד העבודה הבין-לאומי של חבר הלאומים, מהם כאלו שהיו מקורבים לשלטונות הבריטים, וביקש מהם ללחוץ על הממשלה הבריטית שלא תשנה את עמדותיה. הוא כתב לחבריו בארץ על כמה מפגישותיו ועל תוצאותיהן והוסיף דברים על חוג ידידים שהקים מבין פקידי חבר הלאומים ומשרד העבודה, יהודים ברובם, שיפעלו בז'נווה לקידום ענייני הציונות (תעודה 51). בדוח ועדת המנדטים שהתפרסם באוגוסט נמתחה ביקורת על ממשלת בריטניה על שלא הגשימה את עיקרי המנדט ולא הצליחה להעניק הרגשת ביטחון ליושבי הארץ.

באוקטובר 1930 התפרסם הדוח של סר ג'ון הופ-

סימפסון, שחקר מטעם הממשלה הבריטית את שאלות הקרקע, העלייה וההתפתחות הכלכלית בארץ-ישראל. בעקבותיו פרסם שר המושבות הבריטי פספילד 'ספר לבן' ובו הציג את המדיניות החדשה שאימצה ממשלת בריטניה לגבי ארץ-ישראל: הגבלות קשות על העלייה היהודית ועל רכישת הקרקעות בידי יהודים וחתימה להקמת מועצה מחוקקת. פרסום 'הספר הלבן', שהוגדר בכותרת הראשית ב'דבר' כ'מזימת ממשלת המנדט להכרית את תקוות העם העברי',⁴ הטיל את התנועה הציונית לאחת מתקופות השפל בתולדותיה. בתנועת הפועלים שררה מבוכה רבה גם לנוכח העובדה שממשלה בראשות מפלגת הלייבור הבריטית, שעם ראשיה קיימו ראשי ההסתדרות ומפא"י קשרי עבודה ויחסי ידידות, היא שנקטה צעדים קשים אלה.

המצוקה המדינית שהציונות נקלעה אליה וההרגשה כי העמדה הבריטית הולכת ונוטה לצד הערבי הולידו שינוי בגישה לשאלה הערבית ולעתיד היחסים עם האוכלוסייה הערבית בארץ. רבים בהנהגת מפא"י נטו עתה לאמץ עמדות פשרניות יותר בשאלה הערבית. הם שללו את עמדת 'קיר הברזל' הנוקשה כלפי הערבים שאימצה המפלגה הרוויזיוניסטית, אך דחו גם את עמדת 'הדו-לאומיות' שאימצה אגודת 'ברית שלום'. אגודה קטנה זו הייתה בעלת משקל ציבורי רב משום יוקרתם של ראשיה ובהם אינטלקטואלים ואישי ציבור דוגמת ארנסט סימון, הוגו ברגמן, גרשום שלום, יהודה לייב מאגנס, ארתור רופין ואחרים. אישים אלו ניהלו בימים שלאחר המאורעות מגעים בלתי רשמיים עם אישים ערבים במטרה להגיע להסכם שיכיר בזכויות היהודים בארץ על פי כתב המנדט. היהודים מצדם יוותרו על החתירה להיות לרוב בארץ, ובעצם יוותרו על חלום המדינה היהודית.

ב-22 בדצמבר 1930 השתתף רובשוב בישיבת מרכז

מפא"י שדן בדרכה הפוליטית של המפלגה. הדיון התרכז בשני נושאים שהציג שמואל יבנאלי בפתיחת הישיבה: היחסים עם הערבים ומקומה של מפא"י בסוציאליזם העולמי לנוכח מדיניותה של ממשלת הפועלים באנגליה וקולות שנשמעו בתנועת הפועלים העולמית נגד הציונות. בנושא הראשון הציג יבנאלי תחזית פסימית לגבי האפשרות להגיע להסכם מדיני עם הערבים משום שלא נעשתה שום פעולה בקרב הערבים ולפיכך 'אין לנו מה לתת תמורת הסכם',⁵ ובשעה שלא הוכרעה בעצם השאלה למי שייכת הארץ הזו. רובשוב ענה ליבנאלי: 'אינני יודע למי שייכת הארץ הזאת, וודאי שאין איש מאתנו יכול להגיד זאת. אבל לנו חשוב לברר: מי יגור בארץ הזאת? ופה נחוצה מאוד – עם כל האכזריות שבדבר – בהירות רבה. בארץ הזאת יגורו ככל האפשר יותר יהודים וכן הערבים הגרים בארץ-ישראל'. בהמשך לעמדתו המסורתית בשאלה הערבית טען שאין להרפות מחיפוש דרך שתאפשר לשני הלאומים להבין שעליהם להשלים זה עם זכויותיו של זה ולחיות יחד (תעודה 52). אף שאחדים מראשי 'ברית שלום' נמנו עם ידידיו תקף רובשוב את עמדתם וטען שהיא 'הזיקה והחריבה יותר מכול בזה שגרמה לסירוס מושגינו באופן איום'. בפברואר 1931 אימצה מועצת מפא"י את הצעתו של ברל כצנלסון ל'תכנית הפריטט' בתור עמדתה הרשמית של המפלגה. התכנית הציעה פתרון מדיני זמני על בסיס שתי אוטונומיות לאומיות ומוסדות שלטון משותפים ובהם שוויון בין יהודים לערבים בלי להתחשב במשקלם הדמוגרפי. במפא"י האמינו שתכנית כזו תיתן מצד אחד מענה לתביעות הלאומיות של הערבים, ומן העבר השני תאפשר להמשיך בהקמת הבית הלאומי ולא תפגע בתכניות ההנהגה הציונית להפוך את היהודים ביום מן הימים לרוב בארץ.

1. מאמר המערכת, **דבר**, 2 בספטמבר 1929.
2. ז"ר, 'תשובתנו האמיתית', **דבר**, 4 בספטמבר 1929.
3. דברי זלמן רובשוב בוועידת האיחוד של 'אחדות העבודה' ו'הפועל הצעיר', 5-7 בינואר 1930, אמה"ע, 6-1930-1-21-2.
4. **דבר**, 22 באוקטובר 1930.
5. דברי שמואל יבנאלי בישיבת מרכז מפא"י, 22 בדצמבר 1930, אמה"ע, 1-1930-23-2.

50. מאמר בעיתון 'דבר'

טירול, 1 במאי 1930

גלויות מטירול האיטלקית

I

יד המסיבות הלא טובה הביאתני לאחד המקומות בטירול אשר לאיטליה הפשיסטית. אין כל אפשרות להתרעם על כברת ארץ מבורכת זו ויהי השלטון עליה כאשר יהי. ארץ כולה ירק, ארץ כולה שמש, ארץ מרפא לנו ושמחה לעין, ארץ ירק בקעותיה עדן ולבנת רוכסי הריה כפסגת החרמון. לא, כל חשבון פוליטי אינו חוצץ בין העין הרעבה ובין ברכת יה השפוכה על הר וגיא. על כן לא תשבע העין מראות.

אולם היום אין מרפא בני. היום אין הלב הולך אחרי קסמי נוף דומם. היום יקרא הלב לחי, לחי בצלמך ובחלומך, ואין. היום יום אחד במאי.

וטירול, נחלת איטליה היא, ובאיטליה שורר הפשיזם. ואין זכר ליום.

לפני שנים רבות, ואני רק יצאתי את בית אבא, נזדמן לי לבלות ראשונה את חג הפסח בעיר שכולה נכרים. לפני כן, כשתכונת החג הייתה מלאה וגדושה בבית וברחוב, היה הלב גס בו וברצון התחמקת מעקת סייגיו ותועפות חומרותיו ושאון המונו לחפש זווית לעצמך כדי היות בה רגע חופשי מן המצוות. אולם אז, בנכר, כשאין שכינת החג שורה על איש מבלעדיך, ואין הפסח יכול לתבוע את מלואו כי אם ממך לבדך – מה עמקו אז הגעגועים לעול המצווה, מה נלאה אז הלב לבקש לו מרגוע, כי גירשוהו מלהסתפח בנחלתו.

כה היה לי היום.

לא פיללתי, כי כלי תנועה אלו אשר רק 'תמול בדינו מלבנו' הפכו לי לעבותות, כי כה תחסר לנפש תכונת היום.

כי אין קצה היום לנכר אשר מסביב.

אף גלגל לא ינוח. אף שוטר נוסף אחד לא ייראה בחוץ. אין כל רחש של יום המצטיין, ואין כל פחד בפני רחש כלשהו. היה וחלף ואיננו.

ידעתי כבר מה כבדה היד השולטת. ידעתי גם איך נעקרו משורשם והושלכו לאיי גזרה ולארצות גולה כל ממרי פי שלטון. אבל גם מבפנים נכבשו הלבבות. שקוד שקדו כולם: בתי הספר ואגודות הנוער, השלטון והכנסייה ולכל לראש העיתונות ושוב העיתונות, עד אשר השכיחו מן הלב את אשר דנו לשכחה ונטעו את אשר רצו לנטוע. מי שרוצה להיווכח מה רב כוחה של עיתונות לשנות בן שנות מספר מושגי ציבור, להעלים מן העין כל מה שרצוי להעלים, לעקור ערכין ולגדל ערכין עד אשר ילמד דור שלם לראות את העולם מתוך שפופרת זו דווקא, שבה מראים אותו לו יום יום – ינסה דבר אל הנוער הזה אשר בטירול האיטלקית, למן גורי ה'באלילה', [תנועת הנוער הפשיסטית] אלו הצופים הצעירים, תינוקות של בית רבם, ועד הסטודנטים אשר באוניברסיטאות והפועלים אשר בבתי החרושת, ויווכח. ייווכח ויהומם.

באולם הקריאה אשר במרכז הסמוך נמצאים כחמש מאות עיתונים מכל בירות עולם. אף עיתון של פועלים לא יימצא שם. זה כבר שנים שעיתון סוציאליסטי לא עבר את הגבול האיטלקי. (תיתי לה [תבוא עליה הברכה] לעברית שלנו, שאין מלאכי השרת נזקקים לה. על כן אקבל את ה'דבר' ואקרא בו במשנה תיאבון!). הפועלים הצעירים העובדים בחצר של בעל ביתי גם את שמע שמו של אחד במאי לא שמעו.

אולם, הן לא תנועת הפועלים תנועת נוער היא. הן לא תמו בעיר הפועלים אשר גדלו ושערותיהם הלבנו בקרב התנועה הסוציאליסטית, שקדמה הרבה למלחמה ולמהפכה. אלה הן ודאי ידעו את ערך היום. ואם גם יעבדו בו, הוא זכור יזכרו מהו יום זה לאחיהם העובדים במלוא עולם ומה היה הוא להם לעצמם לפני שנים מספר. ואם גם דבר לא ידברו הן הכרת פניהם תעיד, הן מבט עיניהם יסגיר.

סמוך למקומי, בצלע ההר, נמצא בית חרושת גדול. עובדים בו כארבע מאות איש, זקן ונער. ארדה־נא ואראה, הכשתיקתה?

באתי לעת צאת הפועלים מעבודתם לארוחת הצהריים. מפוחמים ומכוסים אבק יצאו. איש וסינורו עליו. איש וכלי עבודתו אתו. בהמולת חולין נתפזרו. ובהמולת חולין שבו לעבודתם כעבור שעה ורבע. לא הסגיר מבטם דבר. אין זאת, כי שכחו. את כל עיקרו של העניין שכחו.

כיצד שנינו בילדותנו? 'השוכח עיקר שבת ועושה מלאכות הרבה בשבתות הרבה אינו חייב אלא חטאת אחת'. כמה השתאה אז לב הילד ל'כלל גדול' זה: מסתברא, נשבה תינוק לבין עכו"ם [עובדי כוכבים ומזלות] ואינו יודע כלל כי יש שבת בעולם. ייתכן גם כי יודע אדם שבת מהי, אולם נשתכחה מנו הלכה התלויה בשבת, או יודע אדם הלכות שבת והיה מתהלך בדרך ושכח אימתי חל שבת. אולם לדעת את השבת ולשמור ולקיים אותה במועדה על כל חוקיה וייעודיה שנים על שנים, ולפתע פתאום לשכוח כליל על קיומה ועל העיקר שבה – היכי תמצי [איך אפשר]!

הנה נמצא: שכחו. ובציבור שכחו. השכיחו מלבם את אשר שכחו.

או אולי שמו עצמם כאילו שכחו? אולי שגיתי? הן זרה עיני, ודאי קצרה מראות.

מכירי החדש, יהודי איטלקי, סטודנט של האוניברסיטה הסמוכה, מבטיחני כי לא שגיתי. דווקא בקרב הפועלים היכה הפשיזם שורש. והוא מונה עובדות. וגם מבאר את העובדות: שמאליותו של הסוציאליזם האיטלקי אשר נטה חסד לקומוניזם, והקומוניזם הרוסי מטיל אימים מרחוק. ומאידך גיסא מתן השכר לאלתר אשר בצדו של הפשיזם: חוקת העבודה, זכויות האגודות המקצועיות, המלחמה בחוסר העבודה, ריבוי העבודות הציבוריות, הרמת קרן המולדת. ולכל לראש: זיו עברו הפועלי של השליט. כל זה יחד כובש לבבות. המפלגה נהרסה מבחוץ, אולם האגודה המקצועית נכבשה מבפנים.

מאליה עולה בלב זעקת שברו ומנגינת תבוסתו של אותו ישיש נלבב ואומלל, חביב תנועת הפועלים האיטלקית בזמנו וחביב העם כולו, היושב עכשיו בגולה אשר בפריס, מצפה מרחוק לקץ שעבוד עמו ומנסה מרחוק לקרב את הקץ. כדבר מרטוב המנוח על כוחות תנועת הפועלים ברוסיה הכלואים מתחת למעבי הבולשוויזם השליט והעומדים לפרוץ להם דרך הנה הנה – כה דיבר הישיש טוראטי על תנועת התקומה באיטליה שלו. וכתקוות שתלו המנשוויקים ב'סוציאליסטיצ'סקי וסטניק', הנדפס בברלין והמחפש לו דרכים במחתרת לכרות לו אוזניים ברוסיה המסוגרת – כן תולים טוראטי ואנשיו בעלון האינפורמציוני שלהם היוצא בפריס.

שאלתי את איש שיחתי על טוראטי ועל היחס אליו באיטליה.

'טוראטי. אה, הוא במקום המעלה. יד ימינו של הדוצ', מראשי התנועה המקצועית וחביב הנוער. לפני זמן מה נאם לפני הסטודנטים וישאווהו על כפיים'.

מתברר כי יש כאן טעות. כבר מזמן קם טוראטי שני, בן משפחתו, והוא ראש לשועלי הצופים אשר לפשיסטים. סתם טוראטי זה הוא. והלה? אך כן, אומרים עליו כי הוא עוד חי ונמצא בפריס. כבר שנים אחדות לא שמענו עליו דבר. כדבר איש על רפאים דיבר איש שיחתי על גולי פריס, אלו שרק לפני שנים מספר נישא כאן שמם על שפתיים. איש לא יזכיר את שמם, ועין לא תראה את עלונם. נשכחו כאשר נשכח היום הזה, השחוט לעיני בראש חוצות.

II

ואם את לב הפועלים קנה הפשיזם במתן שכר, הרי את לב היהודים קנה בלא מחיר.

לכאורה הן אפשר היה להניח, כי בקרב האינטליגנציה המתקדמת אשר לאיטליה היהודית לא תכבה על נקלה שלהבת הנאמנות לדמוקרטיה ולחופש. כן למדנו: ברית כרותה בין משכילי יהודי המערב ובין נושאי דגל הפרלמנטריזם. על אדני הדמוקרטיה הושתתו יסודות האמנציפציה. המלחמה לליברליות אחות היסטורית היא למלחמה באנטישמיות. ואם בכל אירופה המערבית כך, באיטליה לא כל שכן. הן רומא בתוך הארץ היא ועינה צופייה ואורבת. ולא עוד אלא בקרב יהדות איטליה עמקה מסורת הפרלמנטריות. מיעוט דמיעוט זה, פחות מעשירית האחוז (45 אלף יהודים בין 50 מיליון איטלקים), פורתא דלא מנכר [מיעוט שאינו מורגש] כלל, הן נאחזו ונטו בתוך הארג הפרלמנטריסטי מדור דור עד אשר הקימו מקרבם לא אחת מספר מסוים של אנשים אשר תפסו בו מקום דמנכר מאוד ומאוד. ואלה הלוא ברובם מבני עלייה הם, שלא טעמו טעם גטו, הורתם ולידתם בחירות, אלה הן ברך לא יכרעו. מן הדין היה אפוא להניח כי ההתנגדות לדיקטטורה הפשיסטית תאריך כאן, בקרב יהודי איטליה, ימים יותר.

והיא, כנראה לא האריכה, כלל לא האריכה.

בני שיחתי יהודי איטליה הם. רופאים, עורכי דין, סטודנטים, בני גיל שונים. והם מבטיחים לי: אפס זכר לאנטי־פשיזם בקרב היהודים. אפשר, בראשונה כאילו הבהב משהו. מעשה במשפחה מפורסמת בעיר הבירה שלא הייתה דעתה נוחה מהמשטר החדש – עמדה ועקרה מן הארץ. ושוב מעשה באיש הרוח אשר בקהילה ידועה שחשדו בו בחוסר אהדה לשלטון

והוא הכחיש, ואכן חשד שווא חשדו בו. 'ציבוריות יהודית' – הן מושג זה אינו נמצא כאן כלל, אבל הנה ידוע איש זה ואישה זו, משפחה יהודית פלונית ומשפחה יהודית אלמונית – ושמות המשפחות עתיקי ימים הם, רוויי עסיס דורות, כיין המשומר – והם על מיטב התנועה הפשיסטית יימנו. והנוער – על אחת כמה וכמה. בפני הצעירים היהודים פתוחים שערי הבאלילה כאשר הם פתוחים בפני הנוער הקתולי, והם נוהרים לתיאבון. חס ליה לזרעיה דאברהם לתת יד עם שונים.

ואין אני יודע אם קולעת הערכתם. ואם יש בהם משום ללמד על הכלל כולו. אבל גם הם הן חלק מן הכלל.

ובפי בני שיחתי יש גם ביאורים לדבר. אמנם הדמוקרטיה ערך נאצל היא, אבל לא לעולם תשכון. עייפה נפש העם לפוליטיקה. טוב שאין מפלגות ואין מלחמת מפלגות. ולנו ליהודים ודאי טוב בזה. אין כיהודים מעוניינים בשקט ובסדר, ואין שקט ואין סדר בארץ הזאת ללא דיקטטורה. רומא אמנם שוטמת, אבל הדוצ'י אינו אנטישמי והוא ישפיע. וטירול תוכיח. לפני כיבוש איטליה הייתה פה רווחת האנטישמיות, משכבשה איטליה את הארץ אבד זכרה. - -

כאלה וכאלה הדברים בפי בני שיחתי. אני מקשיב לאשר יאמרו ושומע גם את אשר לא יאמרו:

אמני ההסתגלות הם שארית ישראל אשר באיטליה, מבחר פרי מעלליו של מלאך ההתבוללות, שיא פסגת יצירתו. מגפת השמד ונישואי התערובות עשו כאן שמות מדורי דורות יותר מאשר בכל ארץ שבגולה. מילנו העיר, המכילה בקרבה קהילה עברית בת עשרות אלף נפש – וקהילות גדולות כאלה לא היו גם בימי הרב קצנלבוין בפדובה ורבי אבוהב בוונציה, גם בשבת ר' יהודה החסיד בוורונה וגם בימי הרמח"ל – ומכל ילדי עשרים אלף נפש אלו באים לקבל קורטוב של חינוך ישראלי בבית הספר של הקהילה 35 ילד. קהילות מפוארות, אשיות גולה מאות בשנים, הפכו מוזאונים לשמירת ספרי תורה עתיקים שאין איש קורא בהם, ורוב עם הארץ מקבל משכורת בהן מכספי ירושה השמורים בבנקים, נחלה לרוב העדה לדור דור. מקומות תורה וחכמה, שצעירי ישראל מכל קצוות גולה נהרו אליהם לשמוע דעת מפי מורי הדרך לאומה – אין בהם היום אף מלמד דרדקי ללמד לתינוקות ראשית דעת עמם ולו גם איטלקית. והעיר שבה נשרף גופו של רבי שלמה מולכו [מנטובה] – מתאסף בה היום בקושי מניין יהודי כליל כל נדרי - - -

ואם קמה תסיסה בשנים האחרונות גם כאן, ואם החלה תנועת התנערות מופלאה במינה – הן טרם שונתה הדמות. אם היהדות של אירופה המערבית עלתה על היהדות של אירופה המזרחית באמנות ההתערבות בין הגויים ומחיקת הצלם וביטול היש, הרי יהדות איטליה עלתה על כולנה. היא בבחינה זו מערבא דמערבא, משופרא דשופרא של אפסות העצמאות, סוף סופו של הפסוק.

ואף על פי כן, כל עוד לא חדל הפסוק כולו מלהתקיים, אין מפלט ממנו גם לסוף סופו. והוא מחייב למשהו. ואם אין כוח לו לחייב לשום דבר אחר, הריהו לכל הפחות מצווה את האחת: להיזהר בשבע עיניים מכל לזות שפתיים; אל יינתן פתחון פה כלשהו לאיש מאנשי עם הארץ להטיל ספק ספקא בכשרות נאמנותו למולדת ולשלטונה, ובזהות המוחלטת שבין מצב רוחו ומצב רוחם של בניה העיקריים. כל 'תעלא בעידניה סגיד ליה' [שועל, בזמנו, השתחוה לו], אם מקובל הוא בקרב עם הארץ. וכל קרבן לא ייקר מלהביא על מזבחיו ולו גם מיטב הערכים, ולו גם ערכים אלו שרכש לו בעמדו מחוץ ליהדותו, כבר כאזרח בלבד וכבן הדור, תוך כדי הסתגלות קודמת. כי אין כל חובה, שלא תהא חובת זהירות עדיפה הימנה, ואין כל נאמנות שתעמוד בפני צו ההסתגלות.

במוצאי אחד במאי

רושם

51. אל מערכת 'דבר', הוועד הפועל של ההסתדרות ומרכז מפא"י, תל אביב

היידלברג, 21 ביוני 1930

שלום רב,

בימי שבתי בז'נווה היו לי פגישות שונות שעל אחדות מהן מחובתי לספר: על השאר – פעם, בעל פה. עם ויור. ויור הינהו בא כוח משרד העבודה הבין-לאומי בוועדת המנדטים של חבר הלאומים. יושב על כסאו של גרימשו המנוח. את השיחה סידר לי יעקבסון. השיחה הייתה ביום שוועדת הניסוח הפסיקה את העבודה, שעתיים לפני הישיבה של ועדת המנדטים, שהייתה חשאית. ויור סיפר לנו כי קרא את הדוח של שאו וסנל בהתמדה, וגילה בו בקיאות, קרא את התזכיר של ההנהלה הציונית (של [ליאונרד] שטיין) ושל הרוויזיוניסטים. טרם הספיק לקרוא את התזכיר של הוועד הלאומי, כי תזכיר זה בא באיחור זמן והוא היה עסוק מאוד בימים האחרונים בישיבות ועידת העבודה. אני הרציתי לו את תוכנו של תזכיר זה בעל פה והוא רשם לו בפנקסו (ויור מדבר גרמנית פחות). מהשאלות שעניינו אותו ביותר היו: (א) מצב העבודה וחוסר העבודה בארץ; (ב) כיצד התגברנו על המשבר וחוסר העבודה שהיה עוד בימי ביקורו של גרימשו; (ג) איך אפשר לבאר כי חיימסון, פקיד ממשלתי, ייתן לממשלתו ידיעות בלתי נכונות; (ד) מהו באמת תפקיד ההסתדרות בחלוקת הסרטיפיקטים (לדעתו אגב, אין כל רע לו נמסרו כל הסרטיפיקטים להסתדרות, כי הלוא הסרטיפיקטים נועדו לפועלים, ואלה מוכרחים להיות מאורגנים); (ה) על מהותו של 'החלוצ' והקשר שבין ההסתדרות ו'החלוצ'; (ו) אם אמת בפי הציונים כי חברי המשלחת הערבית סרסורים הם לקרקעות, ובעצמם מכרו או עזרו למכירת קרקעות לציונים, איך אפשרי שיעבדו בניגוד לענייניהם; (ז) עניין ואדי חוורת; (ח) אם יש צרכים ערביים שאינם בניגוד לציונות; (ט) מה כוחם של הרוויזיוניסטים בקרב הפועלים.

שוחחנו משתים עשרה עד שתיים וחצי (אכלנו יחד ארוחת הצהריים). בשלוש וחצי הלך כבר לישיבת המנדטים. ועל כן הקשיב לדברים בהתעניינות מיוחדת. על דבריי אין לחזור. אתם יודעים אותם. אולם נוכחתי כי יותר מאשר האזין לדעות, התרשם מסיפורי עובדות.

לפי דעתו לא יתואר שיפסיקו את העלייה או יצמצמו אותה בהרבה. לא רק דעת הקהל אלא גם דעת הוועדה תתנגד לכך. אסון 'אנשינו השליטים' (הוא עצמו אנגלי, חבר הלייבור) כי הם 'שבויי הפקידות'. דווקא שלטון הפועלים, מחוסר ניסיון אדמיניסטרטיבי נשמע יותר לפקידים. לפני הגידו: 'אין שליט שוגה', עכשיו אומרים: 'אין פקיד שוגה'. והשגיאות הנעשות בהודו עוד נוראות יותר. בכל זאת נראה לו כי לא טוב 'שאנו מאבדים זמן על זלזול בממשלה'. במחאות ובדמונסטרציות לא נכריח את הממשלה להפקיר את פקידיה. מן ההכרח גם לדעת את נוסח האנגלים. הנה פחדתם בפני בואו של לוק לז'נווה, וראיתם בזה אישור להנהגתו. והרי גורלו של לוק כבר נחתם (לעזוב את ארץ-ישראל) עוד טרם ששלחו אותו הנה. אולם כך מתנהגת אנגליה עם פקידיה. ואין לקוות כי דווקא הפועלים, שתמיד הגנו על הפקידים בפני הממשלה, יתנהגו אחרת. לפי דעתו גורם לנו ז'בוטינסקי רעות (מטעם הרוויזיוניסטים יושב כבר חודשים אחדים בז'נווה סוסקין ומשמש מעין בא כוח). חברי ועדת המנדטים בכל זאת אינם יודעים להבחין בין ציונים לרוויזיוניסטים ויש מערבבים בכוונה. הוא עצמו היה בציריך וראה כי לז'בוטינסקי השפעה מועטה בקרב הציונים, אולם אחרים אינם יודעים זאת. אם אנו רוצים להצליח מן ההכרח לבוא לוועדת המנדטים ולממשלה בתכנית כלכלית – כיצד אנו מתארים לנו את עבודת הבניין בארץ בשנים הקרובות, ובתכנית פוליטית – כיצד אנו אומרים לסדר את יחסינו עם הערבים. 'לא כדי לקבל עליהם את הסכמת הערבים אלא כדי לעזור לידידי מפעלכם'.

את תמצית דבריי רשם. אמר לי 'החיית לי את החומר שהיה מוטל במוחי מת'. יעקבסון אמר לי שהוא שבע רצון מהשיחה.

ויור יוצא עכשיו מטעם המשרד לאפריקה הדרומית. הבטיח בשנה הבאה לבוא כאיש פרטי לארץ ויהיה אורחנו. כשסיפרתי לו על גרימשו בארץ אמר לי: 'יודע אני איך העריץ גרימשו את מפעלכם. אותם הקשרים שהיו לכם אתו יכולים תמיד להיות גם אתי'.

דיברתי אתו גם על הקשרים בין המשרד וההסתדרות, אולם על זאת דיברתי בעיקר עם סטאל.

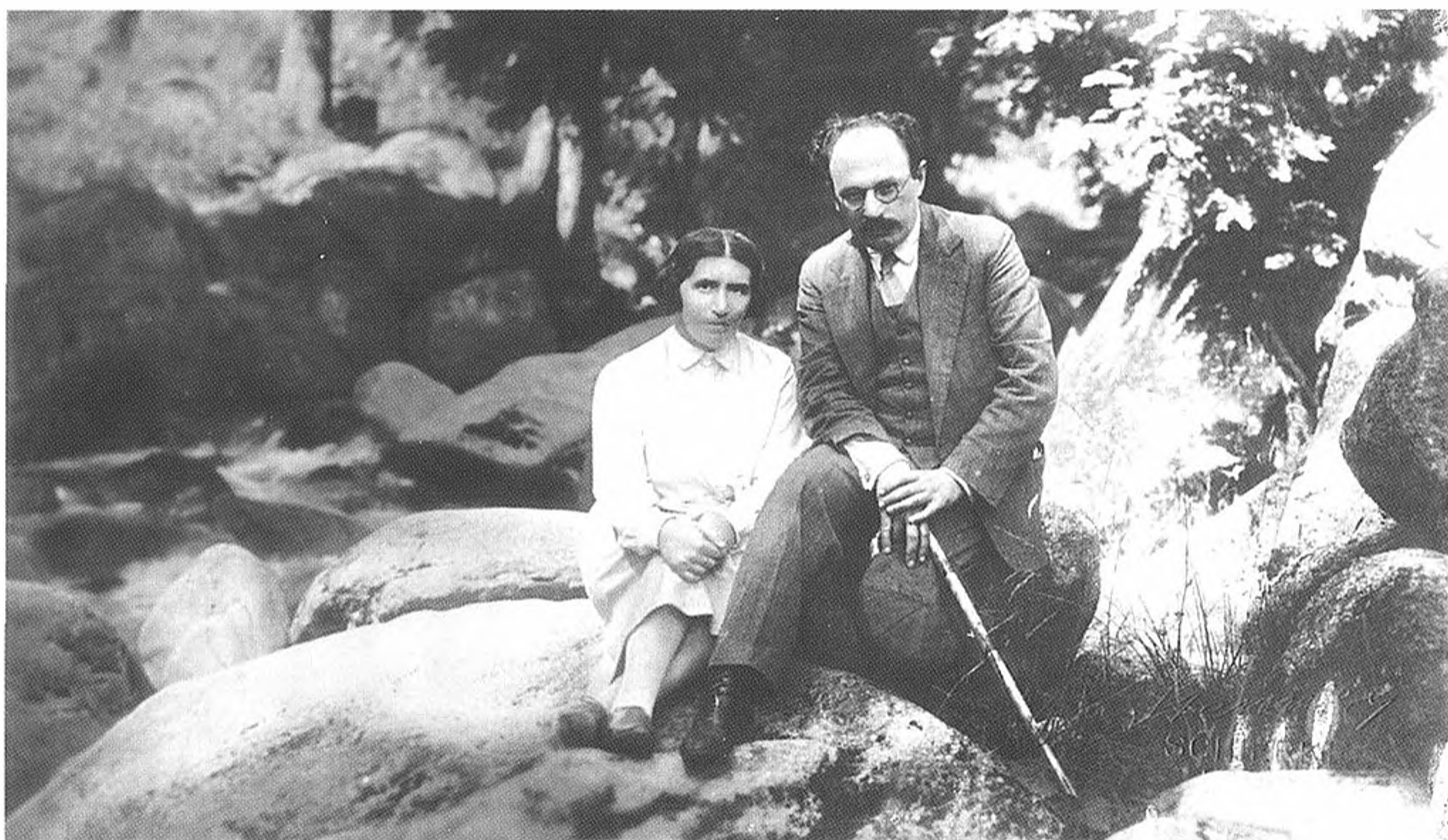
עם סטאל. אדולף סטאל הנהו מנהל שירות הקשרים עם הסתדרויות הפועלים אשר למשרד הבין-לאומי לעבודה. יהודי הולנדי, במקצת מן המקצת גם ציוני נסתר, 'נכון לשירות'. הוא מכיר את בן-צ'צ' [בן] ואת בן-ג'וריון [ודרש בשלומם.

ביקש למסור לוולטר פרויס כי הוא מצטער שלא יכול לפרסם את מאמרו ב'רוי', מפני שנודע לו בעוד מועד כי המאמר כבר נדפס ב'מסחר ותעשייה' ואין ה'רוי' מדפיס דברים שמופיעים גם במקום אחר. לולא זאת היה מפרסם בחפץ לב. והוא שבע רצון כי פרויס לא הכשיל אותו.

הוא הבטיח לנו את עזרת המשרד בכל השאלות העיוניות והמדעיות שאחד ממוסדות ההסתדרות יצטרך להן. נחוץ רק שהמוסד ינסח כראוי את שאלתו ויפנה רשמית לאלברט טומא. 'גם אם יהיה צורך להעסיק פקיד מיוחד במשך חודש ימים כדי לחקור את הדבר ולסדר את החומר'. הנה פנה הד"ר מאיר מקופ"ח למחלקת הביטוח הסוציאלי בשאלת חובת הביטוח והוא יקבל תשובה מפורטת. 'נעשה זאת כי חובתנו היא'. אולם כדי שעיתוני המשרד (המשרד מוציא שבעה עיתונים וביולטינים לענייני עבודה, קואופרציה, הגירה וכו') נחוץ שמוסדות ההסתדרות ימציאו למשרד על כתובתו של סטאל ידיעות קצרות, בגרמנית או באנגלית, בנוות עשרים-שלושים שורה, על עובדות מחיי ההתיישבות והמוסדות והוא יחלק אותן למערכות ויפרסמן. כדי שישמעו אנשים לצעקתנו בעת צרה, נחוץ שידעו ממפעלנו וישמעו על מאמציו וכיבושיו במשך כל ימות השנה. ומוסד זה המאחד בקרבו 55 ממשלות והסתדרויות הפועלים בכל ארצות תבל – ערכו והשפעתו הולכים וגדלים כמקור אוטוריטטי ואובייקטיבי.

מתוך שיחה אתו נודע לי, כי על יד המשרד קיימת קופה ל'סטז'רים', כלומר למזכירי הסתדרויות הפועלים הגדולות הנשלחים למוסד כדי לחקור את דרכי פעולתו ולהתלמד לנצל את אוצרותיו וקשריו. מזכיר כזה עובד במוסד שניים-שלושה חודשים והקופה מאפשרת לו את קיומו בתיתה לו 300 פרנק בחודש (מספיק לחיים כאן). הנה עובד עכשיו אחד – שליח הממשלה בבולגריה ואחד – מזכיר הסתדרות הפועלים במקסיקו. סטאל הבטיח לי לתמוך בדבר, אם ההסתדרות תרצה לשלוח למטרה זו את אחד ממזכיריה. השנה כבר חילקה הקופה את הנורמה. אולם לשנה הבאה מוטב שתפנה ההסתדרות בעוד מועד והוא מקווה כי ההצעה תתקבל. הוא גם מבטיח לבא את כל עזרתו. מן הראוי ששליח זה יהיה כאן בימי ועידת העבודה (מאי-יוני), כדי שיוכל לחקור את מצב העניינים בארצות שונות וגם לקשור קשרים עם עסקני תנועת העבודה לארצותיה.

גם עם ויור וגם עם סטאל דיברתי על הצורך לנצל את העיתונות העברית בארץ לצורכי האינפורמציה של המוסד. סטאל הבטיח לשנה הבאה לנצל יותר את איזנברג (פקיד במחלקת הסטטיסטיקה היודע עברית) לשם כך. טוב נעשה, אם נראה לאיזנברג את אשר עליו לפרסם. הוא ודאי, וברצון, יתרגם וימציא.

זלמן רובשוב ורחל כצלסון-רובשוב בזמן חופשה בגרמניה, אוגוסט 1930

עם קוק. מנהיג הכורים. הוא עשה בז'נווה כחבר המשלחת האנגלית לוועידת העבודה. את השיחה אתו סידר לי חברנו ד"ר שטיניק, ששימש לי גם מתורגמן (ברל, אתה ודאי זוכר אותו: מי שהיה מעסקני 'פועלי ציון' בווינה ומזכיר אגודת הסטודנטים, עכשיו עלה לגדולה, פקיד גבוה בחבר הלאומים). באתי אליו כסופר 'דבר' לשאול לגורל האינטרוונציה שלו אחרי ביקורו בפולין, שעליה סיפרו העיתונים. קוק, 'צעיר רודם' צהוב נלהב, שש לקראת מלחמה בהנהלת המפלגה. חם המזג.

הידיעות שבאו בעיתונים על דבר התייעצות מיוחדת וכו' מוגזמות הן. בשובו מבנדין אמנם ניגש למלא את הבטחתו ודיבר על זה פעמיים עם הנדרסון. הוא בטוח כי הממשלה עושה משגה. מבקש להבטיח לחברים כי המפלגה לא ידעה מזה כלל וכי בקרב המפלגה אין כל רצון לשנות את העמדה בשאלת ארץ-ישראל. בהיותו בפולין נוכח כי שאלת העלייה היא לא רק שאלת הציונות, כי אם שאלת חיים לאלפי פועלים צעירים שאין להם עבודה בארצם ואין כל תקווה לעבודה. אסון הממשלה שהיא מתרחקת מהמפלגה ושוכחת כי המפלגה תצטרך לשלם בעד כל חטאיה. והודו תוכיח. אולם הדברים לא יוכלו להימשך כך. 'כבר כיום מקסטון הוא הפוליטיקאי הכי מקובל בתנועה, ולדברי אוסבלד מוסליי מקשיבים רבים'. לפי דעתו מחויבים אנו להציג את השאלה בתוך שורות המפלגה. בוועידת אוקטובר של [ליבור] [פארטי] [Labor Party] צריכה להופיע משלחת של פועלי ארץ-ישראל עם תזכיר קצר וברור על הסכנות הכרוכות למפעלנו מ'הקורס החדש' ועל דרישותינו הקונקרטיות מהממשלה. הממשלה תצטרך להצטדק ותהיה מוכרחה להישמע לרצון המפלגה. כשאמרתי לו כי עד אוקטובר יכולים בינתיים להתרחש דברים לא נעימים, וכי חוששים אנו כי באיזה מטבח מתבשלת כבר גזרה על קרקעות וביארתי את חשיבות העניין לנו, חשב ואמר: 'אם כן יש עוד דרך אחרת. בעוד שבועיים מתכנסת המועצה הראשית של האגודות המקצועיות (ג'נרל קונסיל אוף די טרייד יוניונס – [General Council of the trade Unions]) בנשיאותו של סיטריין. שם ניפגש כולנו. כמעט אותם האנשים'. לישיבה זו צריך לבוא תזכיר פועלי ארץ-ישראל. אל לשכוח לכתוב בתזכיר במפורט ובבהירות את עמדתנו לשאלה הערבית ולפועלים הערבים. בדרך כלל עלינו להשתמש בשני צינורות של השפעה: על ידי הפועלים היהודים באנגליה ועל ידי הא[ינדפנדנט] [ליבור] [פארטי] [האגף השמאלי במפלגה] הוא מצדו מוכן למלחמה. אם אנו חושבים כי יש בזה משום תועלת, הוא מוכן עוד כאן, בז'נווה, לכתוב מאמר נגד הממשלה בשאלת ארץ-ישראל. הוא גם מוכן להפגיש אותי עם שינוול הנמצא כאן. עלינו להחליט אם רצוי לנו שיכריז עכשיו מלחמה בענייננו.

במידה שדיבר נוכחתי יותר כי הוא נכון להתגרות מלחמה יותר מ'שנאת המן' מאשר מ'אהבת מרדכי'. באותו יום ראיתיו ב'ועדת שעות העבודה' עומד בקשרי מלחמה עם שינוול, שהוא שליח ממשלת הפועלים. במסדרון מלוננו ראיתי גם את שליחי הודו, שוודאי יבטיח גם להם את נכונותו לקרב. ובלי לדעת את היחסים שבין חברינו בלונדון ובין המפלגה לא חפצתי למהר ולהשתמש בעזרתו. הודיתי לו מאוד על נכונותו. הוספתי לו חומר לביסוס עמדתו, והבטחתי לו להמציא מיד את הצעותיו לחברינו בלונדון שיתראו אתו ואת חבריו, בשובם מז'נווה ללונדון.

באותו יום שלחתי פרטי-כל מפורט של השיחה לקפלנסקי והוז. לי נדמה, כי הגיעה השעה להשתמש גם בכוח זה (אף כי אין כל מבטח בציוניותם של מקסטון ואנשיו, אולם להתערב בדבר מרחוק לא חפצתי. כבואי להיידלברג מצאתי בין המכתבים גם העתקה משיחת ירבלוס עם [לאון] בלוס, וגם בלוס מייעץ לנצל את האופוזיציה שבקרב המפלגה.

עם חוג הידידים מבין פקידי המשרד וחבר הלאומים. חוג זה נוצר בימי שבתי בז'נווה. מכיוון שעל פי דין אין לפקיד של חבר הלאומים או של המשרד לעבודה רשות להיות חבר לכל מפלגה, החלטנו ליצור את החוג בצורה של סמינר לחקר שאלת תנועת העבודה בארץ-ישראל. וחוג זה יעמוד בקשר תמידי עם הליגה לארץ-ישראל העובדת, שנוצרה לפני זמן מה וחבריה ברובם ככולם סטודנטים. בחוג משתתפים שנים עשר איש. רובם פקידים קבועים (כלומר, עם חוזי עבודה לעשרים ואחת שנה) של המשרד, בהם צעירים וצעירות טובים, 'בלתי ציונים', אולם קרובים לתנועתנו, יוצאי גרמניה, ליטא, לטלנד [לטביה], פולין. יודעי עברית (מלבד איזנברג) אין בהם אף אחד. יתפרנסו מה'דבר' האנגלי והגרמני ו'הקפא'י-ידיעות', וסטודנטי הליגה יתרגמו להם מזמן לזמן דברים מהעברי. אחת הדחיפות ליצירת חוג זה שימשה גם מלחמת מצווה נגד הציונות שמיודענו הפרופ' הרש החל לנהל בחוגי המשרד. מבין חוג זה חשובים ביותר ג'רבינוביץ מקובנו, עורכת העיתון לקואופרציה של המשרד, מי שהייתה בונדאית לפני ועכשיו נתקרבה לענייננו. בעלת ידיעות מרובות וכוח ספרותי, ורוצה באמת לעזור; אברמסון, בנו של ציר הדומה השלישית. מומחה לשאלות הביטוח הסוציאלי, מנהל מחלקת הסיוע לקופות חולים (ד"ר מאיר מכיר אותו מאיזה ועידה של קופת חולים שהשתתף

בה); פיס, מנהל המחלקה להגירה. לא־יהודי, אולם יש לו אישה יהודייה, ויחסו לציונות רציני הוא; ד"ר צימרמן, פריבט דוצנט של האוניברסיטה, מי שהיה לפני שנים רבות 'פועל ציון', מתלמידי מקס רוזנפלד, אחר כך נשבה למדע ושכח את כל העניין. הפעם אומר לעזור ברצינות. שמע את כל ארבע הרצאותי הפומביות ונכנס גם להנהלת הליגה המקומית. שייכים לחוג גם איזנברג (מחברי ההתאחדות), גם שטיניק הנ"ל. כל אחד מאנשינו שיזמן פעם לז'נווה צריך שיתעניין בחוג זה ויטפל בו.

שפעות ברכותיי
זלמן

52. דברים בישיבת מרכז מפא"י

תל אביב, 22 בדצמבר 1930

ליבנאלי יש הרגשה שנכנסנו לתוך סבך שאיננו עומד בהתאמה למצפוננו המוסרי. אינני יודע למי שייכת הארץ הזאת, וודאי שאין איש מאתנו יכול להגיד זאת. אבל לנו חשוב לברר: מי יגור בארץ הזאת? ופה נחוצה מאוד – עם כל האכזריות שבדבר – בהירות רבה. בארץ הזאת יגורו ככל האפשר יותר יהודים וכן הערבים הגרים בארץ־ישראל. עוד לא הייתה בעולם ארץ שמתוכה יצא עם. האנטישמיים חשבו להוציא את היהודים מפולין ומרוסיה, ואמנם הייתה יציאה ענקית – שלושה מיליונים עברו לאמריקה – והעם היהודי נשאר בפולין וברוסיה. וגם אנו צריכים לקבל עלינו את הדין. זהו עונשנו על שלא שבנו לארץ במשך 1800 שנים. ותפקידנו – להמתיק את הגזרה, לבנות מתוכה את הציונות שלנו. יבנאלי הגדיר פעם במאמר על הפרינציפים הגאוגרפיים של ארץ־ישראל שאנו צריכים להיות פעם באיזה מקום לא

כיתת לימוד בקולג' ערבי ממשלתי בשנות המנדט הבריטי

רוב ולא מיעוט, אלא שנהיה אנו לעצמנו. על כן דיבר אז על הנגב. אבל אם גזרת ההיסטוריה שנשב יחד עם הערבים – צריך ללמוד איך לעשות את הדבר כך שלא תהיה מלחמת לאומים. זוהי לא שאלה של דו־לאומיות ביחס לבעלות, אלא שאלה שנחיה פה כשני לאומים. ציוניותנו מוכרחה להיות מכוונת לכך שניגודי הלאומים יהיו מובאים עד למינימום, לא רק מפני אינטרנציונליזמוס שבמצווה, אלא מפני שאיפתנו לגמר הגלותיות. הגלותיות היא בעיקר במתיחות הלאומית מסביב לנו. אנחנו מוכרחים לחיות באווירה שאין בה מתיחות כזאת. היה קשה לנו להתרגל לכך, וצריך אולי השכם והערב לדבר על זה בין חברינו כדי שנתרגל לכך.

צריך שייווצר רושם כזה אצל הערבים, שיש להם צורך בשלום אתנו. יש שתי אפשרויות: (א) שנעשה את מפעלנו כך שיושרש במוחות הערבים כי את מפעלנו אין להפסיק, כמו שאנו רוצים להשריש במוחנו שיש לנו ארץ שבה יושבים מאות אלפי ערבים; (ב) הערבי צריך להתרגל למחשבה שעניין התיישבות היהודים בארץ־ישראל והעלייה הבלתי פוסקת שלנו מביאים לו ברכה. וזה אפשרי בלי לעשות שקר בנפשנו. ומשום כך אין להבדיל כלל בין הצד היהודי והערבי שבמפעלנו. את הדרכים הברורות לכך אינני יודע עדיין. אבל כל פעולה ודרך צריך לבחון מתוך שתי ההנחות האלו. 'ברית שלום' הזיקה והחריבה יותר מכול בזה שגרמה לסירוס מושגינו באופן איום, והציגה את הדברים כך שכל התאמה לערבים נראית כבר כוויתור על הציוניות.

בעניין האינטרנציונל [הסוציאליסטי] אמרנו: את השליחות ההיסטורית של כיבוש עולם זה בשביל הציונות אין למסור לשום כוח אחר, כי עלינו מוטל הדבר. אנו נמצאים באופן טבעי בשורות תנועת הפועלים בעולם השואפת לשנות את המשטר הרע הזה; אין זה מכריח אותנו לחייב את כל מה שנמצא בעולם הזה. כמו שאין ציוניותנו תלויה במעשיהם הטובים או הרעים של הפרבשטיינים והרייך'ים [יהושע פרבשטיין ומשה רייך מראשי 'המזרחי'], באשר בני ברית טבעיים אנו – כך אין הסוציאליזם שלנו תלוי במעשיהם הרעים של פספילד או ונדרולדה [מראשי האינטרנציונל הסוציאליסטי]. בין היהודים ואומות העולם יש באמת תהומות. אבל למרות הכול צריך גם על זה להתגבר, כדי להגיע למקסימום ההבנה הדדית, כי בלעדי זה לא יקום הדבר.

ב. במות משוררים: רחל המשוררת וחיים נחמן ביאליק

ב שלושה-עשר בפברואר 1931 פורסמה איגרת רשמית של ראש ממשלת בריטניה רמזי מקדונלד אל חיים וייצמן. באיגרת חזר ראש הממשלה הבריטי על מחויבותה של ממשלתו להקים לעם היהודי בית בארץ-ישראל ומיתן את הסעיפים ב'ספר הלבן של פספילד' שעוררו את רוגזם של הציונים. 'איגרת מקדונלד' חוללה מפנה בתחושת היישוב ועתה שררה הרגשה שאפשר להמשיך בתכניות העלייה, הפיתוח וההתיישבות. תשומת הלב, שהתמקדה במידה רבה בנושאים המדיניים, הופנתה עתה גם לענייני חברה, כלכלה ותרבות.

באוקטובר 1930 נערך במפא"י ניסיון להקים מעין מערכת משותפת לעיתונות התנועה: 'דבר', השבועון 'הפועל הצעיר' והירחון 'אחדות העבודה' (שיצא לאור בשנים 1930-1932), וחבריה היו זלמן רובשוב, חיים ארלוזורוב ויצחק לופבן. אולם עיקר עיסוקו של רובשוב היה ונותר העיתון 'דבר'. בשנותיו הראשונות עוצב העיתון על פי גישתו של ברל, שפנה אל הפועל האינטליגנטי, ולפיכך לא נכללו בו תמונות ופורסמו מאמרים וקטעי ספרות ברמה גבוהה ובשפה מליצית. מדיניות עריכה זו זכתה לביקורת גוברת והולכת ולטענות שהעיתון מדבר 'מעל ראשי הפועלים' ואינו מובן לציבור הרחב. בהדרגה נאלץ ברל לשנות את הגישה האליטיסטית ולהביא בעיתון כותרות שמושכות את העין, מדורים חדשים כגון ספורט, בריאות ומוסף לילדים, ומאוחר יותר גם תמונות, קריקטורות וסיפורים עממיים. ברל, שהחל לחוש עקב כך אכזבה מסוימת מילד טיפוחיו, צמצם בהדרגה את עבודתו בעיתון גם משום שביקש להתרכז בעבודה עם נוער. הוא נותר העורך הראשי וקבע את מדיניות העריכה של העיתון, אך מלאכת העריכה בפועל הוטלה בעיקר על משה ביילינסון, שהיה יד ימינו של ברל והאיש הקרוב לו ביותר במערכת. רובשוב, כשנמצא בארץ, סייע לו בכך. הוצאת העיתון הצריכה עבודה רבה שברובה הייתה סמויה מעין הקורא. מראשית הופעת העיתון שמה לעצמה מערכת 'דבר' למטרה לשמש במה לא רק לסופרים ולאנשי עט מיומנים אלא

גם לציבור הרחב של חברי התנועה. כתבו בו חברי קיבוצים ומושבים, פקידים ועובדי בניין ותעשייה. אלו הביאו בדבריהם ניחוח פועלי אמת ודיווח מכלי ראשון על חיי היום יום הרחק ממשרדי המוסדות, אולם הצריכו לא אחת עבודת עריכה מאומצת כדי להתאים את המאמרים לרמתו של העיתון ולהכשירם לדפוס. הרבה מן העבודה הזו הוטל על רובשוב, ובאוסף 'דבר' בארכיון העבודה מצויים מאמרים רבים שערך ובמקרים מסוימים כמעט כתב מחדש.

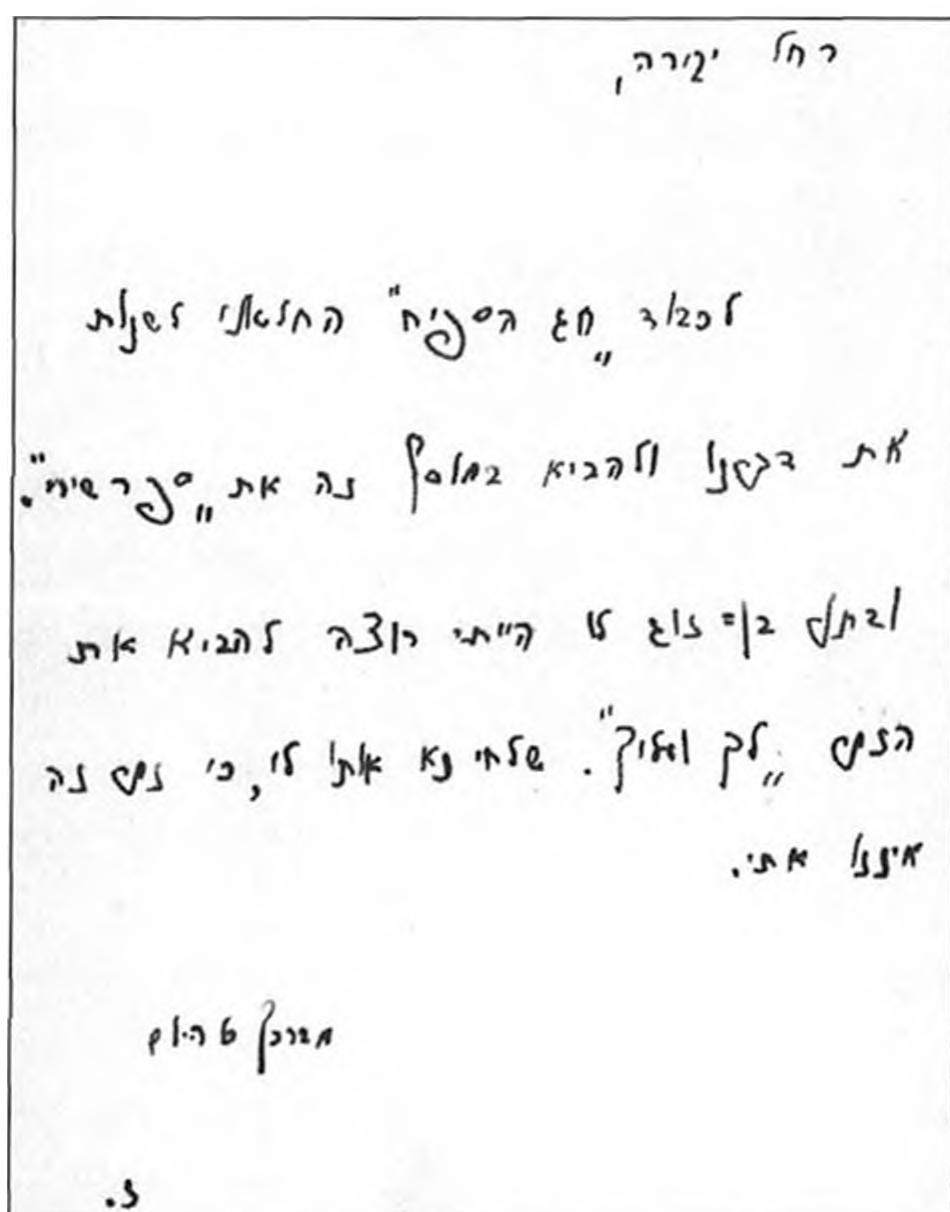
לצד העבודה במערכת ייצג רובשוב את ענייני העיתון בפני הנהלת ההסתדרות הכללית. בישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות נידונו מדי פעם הקשיים הכספיים של 'דבר' והועלו הצעות להקטנת ההוצאות של העיתון ובכללן הצעה לבטל את המוסף הספרותי בשל עלותו הגבוהה. רובשוב שלל את ההצעה בטענה שאין ערך לעיתון 'שאינו נותן כלום למחשבה, ללב, להרגשה, לפיוט'.¹ לדעתו זו היו שותפים רבים. בעיני רבים היה המוסף הספרותי של 'דבר' הערך המוסף של העיתון ובו באו לידי ביטוי חשיבותה של התרבות בשיח של תנועת העבודה וההשפעה הרבה של עולם הספרות העברית על אנשיה. רבים היו היוצרים שהשפיעו על תודעתם של אנשי תנועת העבודה ובתוכם סופרים זרים ממיטב הקלסיקה העולמית ואנשי ספרות עברית כגון מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, שאול טשרניחובסקי, יוסף חיים ברנר ואחרים. חלקם אף הפכו עם השנים למיתוס של ממש ובהם חיים נחמן ביאליק 'המשורר הלאומי' ורחל בלובשטיין היא 'רחל המשוררת'.

בכ"ט בניסן תרצ"א (16 באפריל 1931) נפטרה בתל אביב ממחלת השחפת המשוררת רחל והיא בת 40. עם השנים הלך והעצים בחברה היהודית בארץ-ישראל, ואחר כך במדינת ישראל, המיתוס של 'רחל המשוררת', וכוחו יפה במידה מסוימת אף בימינו אלו. הוא ניזון מסיפורה הטרגי של הנערה יפת המראה, בת למשפחה אמידה מסרטוב שברוסיה, שעלתה לארץ-ישראל ב-1909 בימי העלייה השנייה, חייתה ועבדה ברחובות, בכנרת ובדגניה ושבתה את לבם של רבים, אך סיימה את חייה בדירת

עוד מאיר פתחומות לבנו
זכר 'אז' טהור ותמים.

תרומתו של רובשוב להתפתחות הספרותית של רחל הייתה בעלת חשיבות עצומה. הוא היה בין אלו שהגיהו את שיריה ותיקנו את שגיאות העברית שנפלו בהם, הוא שדאג לפרסם ב'דבר' שירים ורשימות ספרותיות שחיברה. הוא גם היה האיש שהביא את שירתה בפני יהודי התפוצות. ב-1927 בעת שהותו באמריקה תרגם צרור משירי רחל ליידיש ופרסם אותם ב'צוקונפט', וצרור נוסף משיריה פרסם באותו העיתון לאחר מותה ב-1931.

לא אחת נטען כלפי רובשוב שהיה אחד מאותם מקורבים של רחל שנטשו אותה בשנות חייה האחרונות והותירו אותה בודדה ומיוסרת. אולם מול טענות אלו ישנן עדויות שמצביעות על כך שבחודשים האחרונים לחייה, כשרחל הלכה ודעכה באין קרוב משפחה לידה, היה רובשוב בין ידידיה המעטים, אנשים באמת קרובים לה ומסורים לה בלב ובנפש³, שטיפלו בה וסעדו אותה במסירות רבה. למחרת מותה של רחל יצא מסע ההלוויה

פתק שכתב זלמן רובשוב למשוררת רחל בעניין פרסום שיריה במוסף לשבתות ומועדים של 'דבר', תל אביב 1927 (רחל יקירה, לכבוד 'חג הספיח' החלטתי לשנות את דברנו ולהביא במוסף זה את [השיר] 'ספר שירי'. ובתור בן-זוג לו הייתי רוצה להביא את הזמר 'לך ועליך'. שלחי נא אותו לי, כי זמר זה איננו אתי. מברכך כל היום ז).

חדר קטנה בתל אביב והיא ענייה, חולה ובודדה; אך הוא ניזון בעיקר משיריה הפשוטים והשקופים, משפתה הבהירה והעזה ומסגנונה האיש, הרגשני והנוגע ללב. שיריה קסמו לרבים בהיותם רוויים בעצב ובכאב ועם זאת נעדרים קדרות ומלאים הוויה ארץ-ישראלית המבטאת כמיהה לאהבה, לחיי הטבע ולעבודת האדמה – ערגה לימי בראשית, שהייתה משותפת לרבים.

רחל, מאנשי העלייה השנייה, כתבה את שיריה הראשונים בעברית רק בשנות העשרים, ובמהלכן החלה לקנות את פרסומה, אם כי כל עוד הייתה בחיים הייתה שירתה מוכרת רק לציבור מצומצם למדי ובעיקר בקרב חוגי תנועת העבודה. שירתה, שקראה להמשיך ולבנות גם בתוך משבר אישי קשה מלווה אכזבות, מצאה אוזן קשבת בימים רצופי המשברים של שנות העשרים. חלק נכבד מפרסומה נזקף לזכות המוסף הספרותי של 'דבר', שבעמודו הראשון התפרסמו בפעם הראשונה רבים משיריה. יש מבני התקופה שמעידים כי ציפו בכליון עיניים למוסף של יום שישי ושל החגים בעיקר בשל התקווה שיופיע בו שיר של רחל. אחד מן הספרים הראשונים שהוציאה לאור הוצאת 'דבר' לאחר היווסדה ב-1927 היה קובץ שיריה הראשון של רחל – 'ספיח'. עם הופעת הספר הגיעו לביתה חברי מערכת 'דבר': ברל כצנלסון, משה ביילינסון וזלמן רובשוב – עם שלושתם הייתה בקשרים הדוקים – והגישו לה את הספר, וברל אמר לה: 'דעי רחל, יבוא יום כשאת שלושתנו כבר ישכחו, אך שיריך עוד יהיו נישאים בפי רבים'².

לא מעט נכתב על מערכת יחסיהם של זלמן רובשוב ורחל המשוררת, שנפגשו בפעם הראשונה בעת ביקורו של רובשוב בכנרת ב-1911. יש האומרים שלא הייתה אלא רומן אהבה מתמשך בין גבר נשוי לאישה בלתי נשואה ואילו אחרים טוענים שמדובר ביחסי קרבה אפלטוניים שנבעו מתחומי העניין המשותפים ושהלכו וגברו בגבור מחלתה של רחל. תהיה אשר תהיה האמת ברור שלאחר שובו של רובשוב לארץ נוצרו יחסי קרבה הדוקים בינו לבין רחל בלובשטיין. רחל אף הקדישה לו כמה משיריה כמו 'ברית ההד' שכתבה ב-1927. לדעתו מתייחס השיר לטיול שערכו בהרים המקיפים את הכנרת בעת היכרותם הראשונה, ושרשמיו מצאו את ביטויים גם בשיר משלו (ראו לעיל עמ' 35 א/ה). שירה של רחל מתחיל במילים אלו:

ברית ההד הפרושה ביינינו
לא יכלו לה צבאות הקמים,

מבית החולים 'הדסה' לכנרת, המקום שבו ביקשה להיקבר. בדרך הוצב ארונה בבניין מערכת 'דבר', שם ספד לה רובשוב במילים קצרות ונרגשות ואמר: 'וכשאת, נטולת כוח, קראת מערש דווי לנו ל"מאמץ מאוחד עקשני וער של אלף זרועות", היה בקריאה זו יותר מפקודה של מנהיג'.⁴

לאחר מותה של רחל החל רובשוב בעריכת קובץ שיריה האחרון – 'נבו' – עבור הוצאת 'דבר'. בעודו שקוע בעבודת העריכה הועלה שמו באוגוסט 1931 בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות בתור מועמד לשליחות מגבית נוספת וארוכת ימים באמריקה. תחילה התנגד בגלל רצונו לסיים את עריכת הספר עד יום השנה למותה של רחל וגם בשל עומס העבודה ב'דבר', שעמד לצאת בתחילת שנת תרצ"ב במבצע הוזלה גדול של מחיר העיתון להגדלת מספר קוראיו. אולם רובשוב, שאמר פעם על המגבית באמריקה ש'לפי זה נאכל או נרעב כל השנה',⁵ קיבל עליו בסופו של דבר את 'דין התנועה' ויצא בנובמבר שוב לשליחות באמריקה שנמשכה כעשרה חודשים. אתו במשלחת יצאה גולדה מאירסון, וכן יצא שמעון קושניר, ממייסדי כפר יחזקאל, שהביא ליהודי אמריקה, על פי עדותו, את ניחוח ההתיישבות בעמק. עם בואו לניו יורק פגש רובשוב שוב את אחותו מניה איסקולסקי ואת בעלה מאירס, שבנם הצעיר עמנואל נפטר זמן קצר קודם לכן ממחלת לב. לאחר פעילות ארוכה באזור ניו יורק והחוף המזרחי יצא רובשוב בפברואר ל'טור' שנמשך ארבעה חודשים בעשרות ערים במערב התיכון ובחוף המערבי של ארצות הברית ובקנדה. יהודים שפגשוהו במהלך נסיעותיו באמריקה סיפרו שהוא התבלט בין שליחי תנועת העבודה בכך שראה את עצמו לא רק נציגה אלא גם שליח של כלל ישראל. הוא נהג להיפגש עם יהודים מכל הזרמים – ציונים ולא-ציונים, וראה בפגישות אלה חלק מחובותיו התנועיות. הוא ביקש להביא את דבר הציונות לפנייהם אך גם להעמיק את היכרותו עם עולמן הרוחני של הקהילות באמריקה, שאותן הכיר פחות משהכיר את קהילות אירופה. בשליחותו הראשונה באמריקה ב-1927 למד על המבנה הארגוני של יהדות אמריקה ובמידה רבה גם על תרבותה החילונית דרך מפגשים עם אנשי ספרות ורוח. הפעם ביקש לחקור את עולמה המחשבתי דתי, ולפי דבריו ביקש לבדוק אם צמח בה כבר משהו שראוי להיכנס לעולם המחשבה היהודית כללית 'וחותם היהדות האמריקנית עליו'.⁶ הוא נפגש עם רבנים מכל הזרמים והתרשם שהחיבה האורתודוקסית דומה בכול לזו שהכיר בפולין ובליטא והחיבה הרפורמית – לזו

שבגרמניה. לימים סיפר ש'אין שקלא וטריא מקוריים ואין גילויים גדולים שהיינו רגילים להם בבתי המדרש בעיירות'. רק בקרב הזרם הרקונסטרוקטיבי גילה לדבריו ניצוצות של רצון 'להכניס קצת נוסח אמריקני לתוך עולם המחשבה היהודי'.⁷

במהלך המסע הלך וקרב יום השנה הראשון לפטירתה של רחל המשוררת והוא עורר ברובשוב התרגשות רבה. 'מוות זה, שכאילו לא האמנתי לו לפני שנה, רק עכשיו הוא נכנס לתוך הכרתי, עם תחיית ההרגשה מה היה מעיין זה לנפשי בשנים האחרונות',⁸ כתב לרחל אשתו מן הדרך. הוא המשיך לתרגם את שיריה של רחל ליידיש גם עתה בקרונות הרכבת, בחדרי מלון ובכל מקום שמצא בו שעה מזדמנת של פנאי, והחליט לפעול להוצאת קובץ שיריה המתורגמים באמריקה. כמו כן נשא הרצאות על שירתה ועל דמותה של רחל ודאג לפרסום כתבות עליה בעיתונות היהודית. נוסף על כך עסק בגיוס כספים להקמת גן תמרים לזכרה במקום קבורתה בכנרת. בהקמת הגן עסק חבר קבוצת כנרת בן-ציון צ'רנומירסקי (ישראלי). הספר 'רחל'ס לידער' ובו שישים משיריה שתרגם רובשוב ליידיש יצא לאור בוויניפג שבקנדה ביום השנה לפטירת המשוררת. עם זאת הספר שלח אותו רובשוב לחברו למסע שמעון קושניר והוסיף מילים על הוצאתו לאור ועל הדברים הנוספים שעשה להנצחת זכרה (תעודה 53). באותה השנה יצא לאור גם 'נבו' וב-1935 פרסמה הוצאת 'דבר' את הספר 'שירת רחל' בעריכת רובשוב ובו כל 145 השירים שכתבה. הספר יצא עד היום בכ-30 מהדורות ונמכר במאות אלפי עותקים.

באוגוסט 1932 שב רובשוב לארץ-ישראל. כמה חודשים לאחר מכן, ב-8 בינואר 1933, מלאו לחיים נחמן ביאליק שישים שנה והתאריך זכה להבלטה יתרה ביישוב ובתנועת העבודה. אף שביאליק לא השתייך לתנועת הפועלים הוא גילה אהדה רבה לאנשיה ואלה העריצוהו, ולא בכדי נועץ בו ברל כצנלסון בבחירת השם לעיתון ההסתדרות. רבים בחוגי התנועה הציונית ובכללם הפועלים ראו את יצירתו הספרותית של ביאליק כאחד המקורות שמהם שאבו את הערכים שעל פיהם פעלו, בכללם: המרידה בפסיביות היהודית בגולה והתביעה להגשמה אישית בארץ-ישראל, הכמיהה לשיבה אל הטבע ואל האדמה וטיפול התרבות העברית תוך שמירת קשר מסוים עם המסורת היהודית. רבים מאלו שביקשו ליצור את דמות 'העברי החדש' בארץ ציטטו מתוך שיריו של ביאליק כמו מהפואמה 'מתי מדבר' שנכתבה ב-1902 לאמור:

אֲנַחְנוּ גְבוּרִים!
 דֹּר אַחֲרוֹן לְשַׁעֲבֹד וְרָאוֹן לְגֵאלָה אֲנַחְנוּ!
 יָדְנוּ לְבִדָּה, יָדְנוּ הַחֲזָקָה
 אֶת-כָּבֶד הָעַל מֵעַל גֵּאוֹן צֹאֲרֵנוּ פָּרָקָה.

זלמן רובשוב חווה בעצמו את השפעת שירתו של ביאליק על ההתעוררות הלאומית בקרב הנוער היהודי ברוסיה והיה למעריצו של ביאליק, ומאז פגש בו בפעם הראשונה בפטרבורג ב-1910 ואף זכה לברכו בשם תלמידי האקדמיה ללימודי המזרח עמד עמו בקשרי יצירה ועבודה (ראו לעיל תעודה 19). תפיסתו של ביאליק, ששלל את הגולה אך ביקש לשמר את נכסי התרבות היהודיים שהתפתחו בה כאבני בניין לתחייה הציונית, תאמה בכול את תפיסת עולמו של רובשוב. בניגוד לכמה מחבריו הוא אף ראה בפעולתו של ביאליק לכינוס 'ספר האגדה' את הגשר שכה היה חסר בעיניו בין הספרות העברית החדשה מנתצת המסורות לבין ספרות הדורות שקדמו עד ספרות חז"ל. לימים סיפר שכשזכה לקבל מביאליק את 'ספר האגדה' במתנה אמר לו ביאליק על מדרגות ביתו בתל אביב: 'שמי ח[יים] נ[חמן] ביאליק. מביאליק לא תמצא בספר הזה כלום. אבל מח"נ שבי, כמדומני הוא כולו בתוך הספר הזה'. יום הולדתו של ביאליק צוין אפוא ביישוב בשורה של אירועים, ו'דבר' הקדיש לו את מרבית גיליון אותו היום ומוסף מיוחד בן 8 עמודים. ב-12 בפברואר 1933 התכנסה בתל אביב הוועידה הרביעית של הסתדרות העובדים הכללית, והיא נמשכה שמונה ימים. בין הדיונים בשאלות יחסי עבודה, התיישבות, עלייה ועוד יוחד מקום גם לציון יום הולדתו של ביאליק. באופן טבעי הוטל על רובשוב, האיש שיכול לחבר טוב מכולם בין עולם המעשה לעולם

הרוח, לנתח את השפעתו של ביאליק על העשייה הציונית. לאחר נאום מפי יצחק וילקנסקי ובו דברי הערכה על המשורר ועל מקומו בתולדות הספרות העברית נשא רובשוב דברים 'על ביאליק בתולדות חיי ישראל ועל תפקידו בתולדות מהפכת דורנו שאתם כולכם כאן שליחיה', כדבריו לבאי הוועידה. בנאומו טען שבשעת המשבר הגדול ואפס המעשה שפקד את התנועה הציונית שלאחר פולמוס אוגנדה היו השירים שכתב ביאליק בעקבות פרעות קישינב ב-1903 – 'על השחיטה' ו'בעיר ההרגה' – בין הגורמים העיקריים לזעזוע שפקד את העולם היהודי והביא להתעוררות לאומית, וזו התבטאה בתנועת ההגנה העצמית ובתחילתה של העלייה השנייה. לאחר שניתח את מילות השירים של ביאליק ומשמעותן מבחינת הקריאה לפעולה קבע ש'מאז החלה שלשלת היוחסין של העלייה השנייה בארץ ומאז החל מסע הניצחון של ביאליק בישראל'. מתוך בקיאותו הרבה בספרות העברית תיאר כיצד קבעה המסורת שהנחיל ביאליק את הדפוסים שעל פיהם משוררי תנועת העבודה וסופריה כגון יוסף חיים ברנר חיזקו ביצירתם ספוגת הכאב את נחישותם של אנשי התנועה, וכיצד השפיעו שיריו של ביאליק על הכמיהה לשוב לעבודת האדמה, כמיהה שמצאה עם השנים את ביטוייה בשירתה של רחל המשוררת. לסיום הביע בפני ביאליק את 'תודת צבא מגשימי החזון, אשר בתוקף דברו יצא עם שחר להיאבק את שר ההיסטוריה שלנו ולא ירפה ממנו עד אשר יוכל לו' (תעודה 54).

ב-4 ביולי 1934 נפטר חיים נחמן ביאליק בווינה, ולמחרת יצא דבר בכותרת ראשית: 'נתייתם ישראל! חיים נחמן ביאליק איננו'. בשבועות הבאים, עד הלוויה שנערכה ב-16 ביולי וגם אחריה, תפס דבר מותו של ביאליק מקום מרכזי בעיתון והובאו בו כותרות על האבל, הספדים, מאמרי הערכה ושירים מפרי עטו.

1. דברי זלמן רובשוב בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 24 באוגוסט 1931, אה"ע, ישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות 1931.
2. א"ח אלחנני, 'במחיצתו', א' ליס (עורך), **זלמן שזר: נשיא וסופר**, תל אביב 1969, עמ' 238.
3. עדה גולומב אל יהודה שרתוק, כנראה אפריל 1931, ובו תיאור החודשים האחרונים בחייה של רחל, העמותה למורשת משה שרת, ארכיון משה שרת.
4. ז' רובשוב, 'לוית רחל', **דבר**, 19 באפריל 1931.
5. דברי זלמן רובשוב במרכז מפא"י, 3 בנובמבר 1939, גזים, כ-248/11955.
6. דברי זלמן שזר בחוג לליבון בעיות ציוניות, 25 במאי 1953, גזים, כ-248/11913.
7. שם.
8. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון-רובשוב, 20 באפריל 1932, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 230.
9. דברי זלמן שזר בטקס פתיחת תערוכת ביאליק בבניין הספרייה הלאומית, 9 בדצמבר 1972, המכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בעל פה 6(161), עמ' 6.

53. אל שמעון קושניר

מיניאפוליס, א' באייר תרצ"ב [7 במאי 1932]

שמעון, שמעוני

אחי לסבלותיי מרחוק.

יקירי, שלמה תמיד לי מידה כנגד מידה?! כלום מידת חסידות היא, כלום מידת ידידות היא? ואני – הן תדע – צמא לדברך. ואם טלטולי דרכים ושפע נאומים ודאגות איומות של מגבית אומללה, והסתערויות משונות של פגישות ושל תוכחות וגם שקיעות נוראות של עייפות מדכאת – אם כל אלה מונעות את האפשרות לקחת עט ביד ולכתוב מכתב, ורק שפתי נעות מרחוק וקולי לא יישמע – האם תשב אתי למשפט?

ואני מרחוק יודע את כל צרותיך ושותף אני לך גם ברגעים הטובים של סיבובך על פני ערים. הן ישנם גם רגעים טובים. מעין אי מיוחד הייתה לי ויניפג, ואז נודע לי כי הם מכינים לי שם את האפשרות להדפיס את שירי רחל בידיש ולהוציאם ליום כ"ט ניסן. שבועיים אלו – שבועיים של ביקור בעיירות קנדה המערבית, קהילות קטנות ופזורות ועממיות, מדולדלות במובן הכספי ושופעות אורה וחיבה לציון ולעברית – היו לי שבועיים של ציפייה והכנה לספרפר הזה. הריהו לפניך. בלילות, ברכבות, בין נאום לנאום, תיקנתי ותרגמתי עוד. וימי שבתי בוויניפג ביליתי בבית הדפוס. קבלה נא ברצון. יהא ביטוי נוסף לאהבתי אותך.

מישהו שלח לי את 'ניב הקבוצה'. האומנם מרדכי [קושניר]? מיד ישבתי ותרגמתי לידיש את מאמרו התמציתי והמזוקק של מרדכי על רחל* והמצאתי ל'קמפפר'. בפירוש סימנתי כי הרשימה לקוחה מתוך 'ניב הקבוצה ג' ומאוד הייתי רוצה שידע מרדכי כי לא באשמתי נשמטה שורה זו יחד עם השורה האחרונה של המאמר. אני תרגמתי את המאמר כולו עד סופו. ואני חושש כי פסקה אחרונה קוצצה רק מטעמי נוי של העמוד. אברר את זאת עם גרינברג. ואתה אחא שא נא לי ולשתיקתי ושב מיד וכתוב הכול, עליך, על בריאותך, על מעשיך, רשמך, הצעותיך להבא, וכו'. מתי ניפגש?

בעניין דקלי רחל, כפי שכתבתי לך, הזמנתי תזכיר מדעי מאת המומחה הגדול למטעים פרופ' הודסון. אמרתי להשפיע על ידי תזכיר זה על האינד. ארב[ייטער] רינג. הנה קיבלתי היום את התזכיר: מפורט ומדעי מאוד, מלא עצות, אבל מלא גם ספקות בעצם הצלחת המפעל. אני אומר לא לשלוח אותו לבוסטון כי אם לבן-ציון [צ'רנומירסקי]. האם ידוע לך משהו ממצב המשא ומתן?

ברכתי אתך תלוך תמיד

שלך,

זלמן

שמעון יקר,

אחרי כתבי את מכתבי זה קיבלתי את העתקת מכתב המלין אליך, מ-29 באפריל עם סדר מסעך. גם סדר מסעי לחודש זה כבר קבוע ואני רואה כי באמצע מאי נימצא בערך בקירוב מקום. הנני כותב מיד להמלין ומבקש אותו לסדר לנו פגישה. בקשהו גם אתה. בכל אופן – עמוד אתי בקשר תמיד ובעצמנו נמצא לנו יום של פגישה (אולי בקנזס סיטי, אולי בקולומביה, אולי בסט' לואיס). נשמור נא אחא שבועות אלו על הקשר! סדר מסעי: עד 9 – בסט' פאול; 10-11 – בסיו[סו] סיטי; 13 – באייאוה סיטי; 15-16 – במילווקי; 17-22 – בשיקגו. אבקש מהמלין לעשות איזה שינוי שהוא כדי שנוכל להיוועד.

* מ' קושניר, 'רשימות והערות', **ניב הקבוצה**, ג, שבט תרצ"ב, עמ' 102.

משתתפי הלוויה של המשוררת רחל ליד קברה בקבוצת כנרת, 17 באפריל 1931. עומד מימין לקבר (חובש מגבעת) זלמן רובשוב

54. דברים בוועידה הרביעית של הסתדרות העובדים הכללית

תל אביב, 15 בפברואר 1933

אחרי נאום ההערכה על חיים נחמן ביאליק בתולדות הספרות העברית ארשה לעצמי דברי מילואים על ביאליק בתולדות חיי ישראל ועל תפקידו בתולדות מהפכת דורנו שאתם כולכם כאן שליחיה. כי ביאליק איננו רק מאורע בחיי השירה העברית ובחיי הדברים שבספרות. יש יחסים בינו ובין הדור כולו ובין תנועת חידוש פני הדור קודם כול, החורגים ממסגרת של ספרות. ובתוך הזרם הזה של תודה, כבוד והערצה השופע היום מלב האומה לבחירה, לאישה המרכזי, לשיא יצירתה, יש שביל מוצנע אחד המיוחד לנו, הנמתח מאתנו אליו ומיצירתו הוא למפעלנו אנו, למפעל כולכם היום; שביל סמוי מן העין, אבל קשור בעצם סוד כיבושו וסוד כיבושכם גם יחד. ואם הפסקנו היום את הדיון בוועידת ההסתדרות באמצע שאלותינו הפרוזאיות, בין הוויכוחים על עלייה ועבודה ובין ההרצאה על ההתיישבות כדי להתייחד בציבור עם דמותו, הרי עשינו זאת קודם כול מפני הצורך הנפשי לברר לעצמנו ולציבור את השביל הסמוי ההוא, ולהחיותו מחדש בהכרתנו ובייחוד בהכרת החוליות החדשות ההולכות ומתווספות לשרשרת יוצרינו ומעפילינו בארץ.

אין כוונתה של חגיגה זו מתן הסכמות. אין ביאליק זקוק להסכמות נוספות ואין ציבור גדול ומגוון כציבורנו זה יכול לתיתן. ודאי היו דברים ומעשים במערכת הפעולות של ההסתדרות שלא נראו בעיני ביאליק וודאי היו פרטים במעשיו של ביאליק שלא נראו בעיני רבים מאתנו. אבל הקשר הפורה ההוא אשר בין תפקידו ההיסטורי של ביאליק ושירו ובין תפקידו ההיסטורי של הפועל החלוצי ומפעלו – קשר אמיץ הוא, קיים וחתום בתוך חוליות בראשית של שלשלת היוחסין של שניהם ובמידה שנרבה להבהירו כן ירבה כוח הפראתו.

אם ישאל ציר את ציר בוועידה: 'התדע מאין נחלתי את שירי?', את שיר החיים שלו שהביא אותו הנה, רתם אותו בעול המפעל, ויצווה עליו את כל המאמצים המרובים הללו, מאמצי גו ונפש, אשר אתם כרת ציבורנו ברית עד יום הניצחון;

אם ישאל צעיר הצירים של הוועידה את עצמו מהו המעיין אשר ממנו שאב הוא וחברו אשר קדם לו ואשר מסר לרוחו את המסורת הגדולה ההיא, איש מפי איש ועלייה מיד עלייה, מה היה הכוח הפלאי ההוא אשר יצק רצון איתנים לתוך עורקי דור חלש, אשר הוציא אותנו מכל ארצות גולה ותרבויות גולה וחיי פשרה ודרכי הסתגלות והנחיל לנו את הסגולה הנפשית הזאת להקים כאן את אשר הוקם ועוד יקום, התדעו מה היה? זה היה הייאוש. זה הייאוש המרפא, 'המנצח', המעניק והמטהר, אבי כל אמונה וכל רצון. זה הייאוש המתאכזר, השם לאל כל תוחלת שווא וכל התפשרות עם חצאי תרופות, והממית כל השליה. כל עוד ישנה אפשרות נפשית לדור לחיות כיצד שהוא חיי פשרה ולהסתגל להם, כל עוד יישא את נפשו לפירורי תרופות ולתקוות לא תקוות ולישע זרים ולדברים שאין בהם צרי – טרם ייגמל הרצון. וכל עוד לא גמל הרצון לא גמל המפעל ולא גמלה הישועה. בקב חרובים יסתפק, אף שירי תהילה ישיר לו ויבושם. נחוצה הייתה הכרה ציבורית, כי כלו כל הדרכים, כי הגענו עדי קיר, עדי אפס, וכי קללת עולם רובצת על כל חיי הנכר שלנו – למען תגיע שעת המרד.

והכרה ציבורית זו אינה יורדת מאליה ואינה הופכת לנחלת דור כולו באפס יד ובאפס ביטוי. היא טעונה מתן. והיא טעונה נותן. גם אם מכל צד ירבו סימניה וכל עיוור יראם, אין היא מתרוממת לצו בלתי אם תגובש קודם בכור היצירה של גדול המרגישים וגדול המבטאים ותיהפך לדבר, אשר ייפול בדור ויפרנו, וייכנס ללב בן הדור ויהיה תוסס בקרבו כיון הטוב ולא יירגע ולא ייתן להירגע עד אשר יצמיח את הרצון ואת המפעל.

הדברים היו לפני 30 שנה. רק שנים מספר ריחף על פני הציבור חלומי המחדש של הרצל והיה הארגון רב ותכונת התנועה הייתה גדולה והיו מילים נשגבות וחלומות מאוד מאוד מרקיעים שחקים ותקוות יקרות לכל מיני ישועות מרחוק. אך כל פרי לא היה. אף הפעולה המצומצמת שהחלה במאמצים חלוציים כבירים בימי 'חובבי ציון' נדעכה אף היא. ובימי הקונגרסים הסואנים והציונות הגדולה והניצחונות הדיפלומטיים נותק כל קשר עם החיים בארץ ולא קם כל מפעל ולא נראתה כל עלייה ולא גדל היישוב. היה גם מעין זלזול בכוח המעשה. וכאילו קרועה ותלושה ממעין חייה עמדה התנועה העשירה והמבטיחה, אחוזה כולה ברשת הגדולות והרחוקות עד אשר נסתבכה בן שנים מספר גם ברשת ההיא והגיעה עד שערי כיליון. כל תפאורה חיצונית ואף גם ההתעמקות התאורטית שהחלה אז לא יכלה לכסות על התהום האיומה שנפתחה בפני התנועה הנוצצת והמתרוקנת.

ואנחנו, בני דורנו היום, היינו כבר כמעט כולנו בלב חוצות. על כס הרשע עוד ישב השליט בטרבורג והפיל את חיתיתו על כל עמי רוסיה הגדולה. אולם בלבנו פנימה כבר התגברנו גם עליו וניצחנו אותו, וגם לא שבענו את היום שלאחרי הניצחון הזה. בנפשנו כבר ידענו טעמה של מהפכה פוליטית ויקל בעינינו ניצחונה גם אם נגיע ונאכל מפרייה. היטב ידענו, כי בזה בלבד לא סגי. והלב קרא למלחמות אחרות, לתיקון עולם ולתיקון ישראל תיקון יסודי, בדרכים חדשות. ובאותו פרק זמן, כאשר רק החל דור חדש לאמן ידו לקרב והתסיסה החדשה והמבורכה ההיא רק החלה בוקעת ועולה – התחוללה השואה שזעזעה את כל אשיות חיינו: פרצו הפרעות בקישינוב. אכן, היו בישראל אסונות כבירים יותר לפני קישינוב ולאחריה. אבל בחיינו אנו לא היו כמותה לשידוד מערכות ולשינוי יחסי כוחות וסדרי ציבור ורוח, כאסון ההוא של ניסן תרס"ג, כש'השמש זרחה והשיטה פרחת והשוחרט שחט'.

לפני ימים מספר סיפר ביאליק בפני מורי תל אביב כיצד ולפי איזה דוגמאות תיאר את פרשת השרפה אשר ב'מגילת האש' שלו. מתברר כי כאשר תיאר את שרפת בית המקדש עמדה לנגד עיניו כדמות חיה השרפה הראשונה שראה בחייו. וזאת לא הייתה כלל שרפה גדולה. לא בירת עולם נשרפה אז, וודאי לא אומה ולא מקדש, אף לא עיירה וגם לא רחוב, כי אם בית קטן אחד, בית עצים של איכר שכן שנשרף בלילה. אבל הוא, ביאליק, היה אז ילד קטן. ובשבילו הייתה זאת השרפה הראשונה, ומני אז לא הייתה עוד שרפה בחייו שכה תיחרת בזיכרונו וכה יראה בה חזות כל שרפה, אם לחורבן וסמל לכל שלהבת השמד כאותו בית איכר קטן שנשרף ראשונה לעיניו, בעודנו באבו. ובשביל דורנו אנחנו הייתה שרפה ראשונה זו – קישינוב. מהו הפוגרום בקישינוב לעומת הריגות פטלורה, לעומת חורבן אוקראינה, לעומת זוועות בלכוביץ', לעומת ימי הדמים של מלחמת עולם אשר הציפו אותנו וחצינו עד צוואר בדם ישראל ודם אדם? ומה קישינוב לעומת כל אלה? אבל הייתה זאת ההרגה העברית הראשונה אשר ראה הדור בעודו בראשית אביב. הייתה זאת לו התגלות ראשונה של יתמות ישראל בגולה, וההתגלות המשגעת הזאת מצווה הייתה ליהפך לו לתמורת גורל.

אז צעד ביאליק לראשונה את צעדי הכיבוש שלו במערכות ישראל.

ידועים היו שיריו של ביאליק גם לפני כן והיו חביבים על קוראיהם. אבל היו עוד שיריו המשך לאשר קדם לו. בכיו עוד היה 'בכי כוס בין חרבות' ותוגת תקוותו כתוגת השירה העברית וכתקוותה אשר לפניו. אולם הפעם שאג כאריה פצוע

בלבבו. וְתִהְיֶה זֹאת שֶׁאֵגֵת יִשְׂרָאֵל עִצְמוֹ. כָּל צָרְבַת הָעֶלְבֹן שֶׁל הַדּוֹר, כָּל הִיתָמוֹת הָאִיוֹמָה שֶׁל הָאוֹמָה, כָּל שְׁחֹר גּוֹלָה וְאִבְדָן עִם נִיתְכּוֹ ב'שִׁירֵי הַזֶּעַם' שֶׁלֹּא כִקְלַלְתָּ עַד, כִּמְאֵרַת עוֹלָמִים. נִתְחַלְחֲלֵנוּ – וְנִרְפָּאנוּ.

לֹא תִיכְתֹּב פִּרְשֵׁת הַמֵּהִפְכָּה הָעִבְרִית הַחֲדָשָׁה אִם לֹא תִיכְתֹּב מִגִּילַת קִישִׁינוֹב וְאַתָּה יָחִיד גַּם כָּל הַשְּׁפַעַת 'עִיר הַהִרְגָּה' לְכָל נוֹסְחָאוֹתֶיהָ וְלִשְׁוֹנוֹתֶיהָ, וְעַל הַשְּׁחִיטָה ו'דָּאָס לַעֲצֻטֶע וּוְאָרְט' ו'פֹּון צַעַר אֹון צָאָרן' וְכָל מָה שֶׁקְשׁוֹר בָּהֶם. הִיָּה זֶה כְּרַעַם בְּגִלְגַּל שֶׁהָדוּ נֹפֵץ מִיד לִשְׁבָּעִים לִשׁוֹן עַל פְּנֵי כָּל מִרְחָבֵי גּוֹלָה. לֹא הִיָּתָה אוֹזֶן בַּעַם שֶׁלֹּא שָׁמַעְתָּ. וּבִתְנוּעָתָנוּ אֵנוּ לֹא הִיָּה לֵב שֶׁלֹּא זֶע לִקְרָאֲתָם. וְלֹא דִי הִיָּה לוֹ בַּהֲתַאֲכָזְרוֹת הַמִּיּוֹחֶדֶת הַזֹּאת, בְּזֹאת ה'רִצְחָנוֹת' הַבִּיאֲלִיקָאִית, לַהֲעִבִיר לַעֲיִנִי הַקּוֹרָא אֶת כָּל תַּמוּנוֹת הַזּוּעָה אַחַת אַחַת לְכָל פְּרִטֵי מוֹרָאוֹתֶיהֶן כִּאִילוֹ בְּקוֹר לִבִּי, אֲלֹא הוּא הוֹסִיף לַהֲתַאֲכֹז עוֹד וְהַקְשִׁיחַ כָּל לֵב וְאִסַּר עַל הַדְּמָעוֹת וְהַמִּית כָּל נַחֲמָה וְעַקֵּר מִן הַשּׁוֹרֵשׁ כָּל נִיצָן וְכָל שְׂרִיד שֶׁל הַשְּׁלִיָּה. כִּאִילוֹ שֶׁם סָכַר מַעֲבָרִים עַל כָּל פְּרִצָּה וְעַל כָּל סֹדֶר לִבִּי יִמְצָא שֶׁם מִפְּלֹט הַרְצוֹן הַמִּשְׁתַּמֵּט וְלִמְעַן יִהְיֶה מוֹכֵר לְזֶרוֹם בְּאִפִּיק הַחֲדָשׁ, הָאֶחָד וְהַיָּחִיד, אִפִּיק הַמִּפְעֵל אֲשֶׁר רַק מִמֶּנּוּ יִשַּׁע.

כִּאִילוֹ פָּחַד פָּחַד פֶּן תִּתְגַּבֵּר הַמַּסּוּרֶת וְיוֹסִיף אֲסִיר הַהֲשָׁלִיָּה לַהֲתַנַּחֵם עוֹד: רַק רַעָה חוֹלָה הִיא וְתַעֲבֹר. עוֹד אֱלֹהִים גְּדוֹלִים לָנוּ בִּשְׁמִים, אֵל חֲנוּן וְרַחוּם, וְהוּא לֹא יִסִּיר חֲסָדוֹ מֵעַמּוֹ. אִיךְ נִיתְכָּה אִזְּ אֵשׁ דְּבָרוֹ:

עֲלוּבֵי עוֹלָם! אֱלֹהֵיכֶם עָנִי כְּמוֹתְכֶם --
בָּאוּ וְרֵאוּ: יִרְדְּתִי מִנְּכֶסֶי! --
וְלָמָּה זֶה יִתְחַנְּנוּ אֵלַי.
[ח"נ בִּיאֲלִיק, 'בַּעִיר הַהִרְגָּה']

שְׁמָא יֹאמַר אָדָם מִיִּשְׂרָאֵל לִשְׁאֵת אֶת נַפְשׁוֹ לְנִקְמוֹת וּיִבְזֹזוּ עַל כֵּךְ אֶת יָגוֹנוֹ, וְרַעַם קוֹלוֹ:

וְאָרֹר הָאוֹמֵר: נָקָם!
נִקְמָה כְּזֹאת, נִקְמַת דָּם יֶלֶד קֶטָן
עוֹד לֹא־בָרָא הַשֶּׁטֶן.
[ח"נ בִּיאֲלִיק, 'עַל הַשְּׁחִיטָה']

וְאוֹלֵי לֹא יִמְצָא לוֹ בֶּן הַדּוֹר מִנוֹס לִשִּׁים אֶת תְּקוּוֹתָיו בְּשִׁינוּי עוֹלָם הָעוֹמְדִים לַהֲתַרְחֹשׁ? וְאִיךְ יִכּוֹלֵנוּ לֹא לִשִּׁים תְּקוּוֹת בָּהֶם, וְהִלּוּא אֵנוּ עַל מִפְתָּן הַמֵּהִפְכָּה עִמְדָנוּ וּבְעִינֵינוּ רֵאִינוּ אֶת עֲנֵנֵי הַבְּרִכָּה וְהִנֵּה הִנֵּה הֵם מִתְקַרְבִּים לַהֲשִׁקוֹת כָּל צִמָּא וְלִטְהַר כָּל חִלָּה! וְהוּא עוֹמֵד עַל הַמִּשְׁמֵר נֹאפֵד בְּאִכְזָרוֹת וּמִרְעִים אֶת חֲשֶׁרֶת נְבוֹאָתוֹ:

[אֲדָן] עָבִי הַפְּרָכָה יִחְלְפוּ כָּל־עֲמַת שְׂבָאוּ יִלְכוּ,
עָזְבוּ שְׁחוֹק רַעֲמָם לָכֶם וְגִשְׁמִיָּהֶם יוֹלִיכוּ אֶל־אֶרֶץ;
וְעַמְדָתָם גְּלֻמוֹדִים וְחֲרָרִים - -
[ח"נ בִּיאֲלִיק, 'קִרְאוּ לְנַחֲשִׁים']

אוֹלֵי תֹאמְרוּ לַהֲמַשִּׁיךְ לִצְאַת יָדֵי כְּאִבְכֶּם בְּבָכִי וּבִאֲנָחוֹת וּבִקִּינוֹת תִּמְרוּרִים וּבְכָל מַזְמוּטֵי לְאוֹמִיּוֹת דּוֹמַעַת כֹּאֲשֶׁר הִסְכַּנְתֶּם מֵאִזְּ וּמִקֶּדֶם לִמְעַן הַקֵּל עַל הַלֵּב וְלִמְעַן הַרְדִּימוֹ, וּבִאִיזָה הַתַּאֲכָזְרוֹת וְהַקְשַׁחַת לֵב עִמָּד עַל גִּבּוֹ וְהַחֲנִיק כָּל גְּעִיָּה וְאִסַּר עַל כָּל קִינָה.

וְכִי־תִפְרֹץ שֶׁאֲגַתְךָ – אֲנִי בֵּין שְׁנֵי אֲמִיתָנָה;
[ח"נ בִּיאֲלִיק, 'בַּעִיר הַהִרְגָּה']

כִּי קָדוֹשׁ הִיָּאֹושׁ הַזֶּה, כִּי כָּל טִיפָּה בּוֹ יִקְרָה מִכָּל יָקָר, כִּי מִמֶּנּוּ מִפְעֵל, כִּי אֲתוֹ יִיגַמֵּל רִצּוֹן, כִּי בּוֹ תִּיּוּשְׁעוּ.

לפי דברי אגדה עברית קדומה ומקובלת אין מן הדיוק בביטוי הרגיל המדבר על הצורך 'להביא את המשיח'. את המשיח אין כלל צורך 'להביא'. הוא ישנו כאן. הוא לא הסתלק מעולם. הוא נולד ביום החורבן ולא פסק עד היום מלהיות בין החיים. אלא מה: כפות הוא המשיח. שלשלאות של ברזל נתונות על ידיו ועל רגליו, שלשלאות עתיקות שכבר העלו חלודה והוא רובץ תחתן חסר אונים. לא 'להביאו' נחוץ, כי אם להתירו. ובבוא היום הגדול יותר קשר אחרי קשר ומעצור אחרי מעצור יישבר עד אשר תיפולנה השלשלאות ויתנער הגואל המשוחרר וייגאל. כאש לנעורת היו דברי ייאוש וזעמו של ביאליק למעצורים המרובים שבהם היה כפות רצונו של הדור הזה, אשר עליו הוטל להיות 'אחרון לשעבוד וראשון לגאולה'. חוליה אחרי חוליה שבר דברו והשליה אחרי השליה, עד אשר זינק המורד המשוחרר ועלה בחומה. הנה אתם כולכם היום יושבים כאן, כשליחיו וכנבחריו וכעושי דברו! ולא יוסיף עוד ביאליק לאמור כאשר אמר:

כי מה־שיר ישראל בגולה? – ציץ יבש,

פקעה ששלפה ויבשה במרתף.

[ח"נ ביאליק, 'שירת ישראל']

עוד הד יל"ג [יהודה לייב גורדון] בהתאוננות הזאת. הפעם דבר נפל בישראל. נפל ושינה. בניסן תרס"ג, בימי הפרעות בקישינוב, היו צעירי ישראל כצאן לטבחה ו'נכדי המכבים' נחבאו בכל מקום סתר, ראו את חרפתם ושתקו ויד איש לא הורמה להגן על חייהם ועל כבוד אחיותיהם ואמותיהם. רק מחצית שנה עברה ועמדה 'סמאבורונה' [ההגנה העצמית] בהומל וחירפה נפשה על כבוד העם. עוד חצי שנה – ומעירות רבות אשר מקרוב ומרחוק נהרו צעירי ישראל על פני דרכים מסוכנות להגן בפני פורעי ז'טומיר. מה קרה בינתיים? נפל דבר ביאליק – נפל ככה שהיה בו 'כדי להמית' כל יכולת נפשית של המשך ההתרפסות והפחד. ב'למה נירא מות' שלו קידשנו את החיים! ומההתקוממות ההיא ועד תנועת התקומה האמיתית – רק צעד. אותו יחזקאל חנקין שעמד באוגוסט תרס"ד בשורות ההגנה שבהומל עמד כעבור חודשים מספר ועבד בשדמות יהודה.

ומאז החלה שלשלת היוחסין של העלייה השנייה בארץ. ומאז החל מסע הניצחון של ביאליק בישראל.

חיים נחמן ביאליק (ראשון משמאל) רוכב על סוס בארץ-ישראל בשנות העשרים

לא זכיתי להיות בין בני העלייה השנייה. אבל מובטחני כי כל איש מאנשי העלייה ההיא הנמצאים כאן באולם, אם יפשפש בזיכרונו, ולא יהיה אחד בהם אשר לא ימצא בצקלונו הרוחני שלפני העלייה שלו את 'משא נמירוב' ואת 'דאָס לעצטע וואָרט' ואת 'על השחיטה'. דבר לא נעדר.

רבות יצר ביאליק מאז, ונצורות מאוד. אבל את נחלתו ההיא הנחיל לנו למסורת קדושה בספרות ובתנועה: במידה שיתאכזר המשורר והסופר לדור, יתבע ממנו עוד ויקשיח לבב, באותה מידה יחשל את רצונו יותר ותרב ברכתו ויגדלו קשרינו אתו. כה השקנו תמרורים מלוא הדלי יוסף חיים ברנר, ואנו – אסירי תקווה וצמאי אמונה – שתינו לרוויה את מר ייאושו והוספנו כוח.

הרבה שנים עברו. גדלו מוטות הכנפיים. לפעמים נדמה כי יצאנו כבר מחובת הקריאה הראשונה ההיא. ולפעמים גם נדמה עוד כי אף פרשה חדשה החלה, פרשת ג'ו מ'ל'ין בין יצירת ציבורנו ובין שירת ישראל שבדור. אם בשירו 'בשדה' היה ביאליק כמנחש עתידות וכמבטא געגועים כמוסים בלבד, וחלקת שדה זו אשר עליה התרפק המשורר הייתה עוד כה זרה וכה רחוקה, הלוא מאז שונה היחס בהרבה: שונתה המציאות ואתה הולך ומשתנה גם הביטוי.

הן לא כִּכְנֵף רִנָּים
אף לא כִּכְפִיר נִכְפֵּשׁ
כִּכְלָב, יְדִידִי, כִּכְלָב מִמְעֵנִי
בְּרַחֲתֵי הַיּוֹם אֶל־הַשָּׂדֶה
[ח"נ ביאליק, 'בשדה']

כה שר משורר הגעגועים על השדה בשנת תרנ"ד. מאז הן חדלנו לברוח ככלב. כבן אל אמו נצמד הדור אל שדות מולדתו וקם הפועל, וקם המשק, והייתה כל החקלאות הזאת אשר אתנו. מי מבין כולכם אשר יצא ראשונה בחייו אחרי מחרשתו בנר ובאוזניו לא צלצלו אז דברי השיר ההוא.

הַגִּידִי לִי אִמִּי־אֲדָמָה - -
מְדוּעַ לֹא־תַחְלָצִי שָׂדֶךְ גַּם־לִי, נֶפֶשׁ דָּלָה שׁוֹקֵקָה?
[ח"נ ביאליק, 'בשדה']

כמדומה כי בפעם הראשונה נשמע אז בעברית הצירוף החדש הזה: 'אמי אדמה'. והיה בו עוד משום צימאון ומשום נזירות כאחד, משום כלות הנפש ומשום מרחק רב. כלום לא נדמה עכשיו כי לפנים לפנים היה הדבר? עשרות שנים חלפו. מתוך העבודה והשדה נשמעו הצלילים החדשים. וכאשר זכה ציבורנו להרים בטנא את שי הביכורים לאוצר שירתנו העברית, ורחל הביאה את הקומץ שלה, הזך והנאמן כקרבן עולה, והבהיק מתוכו הצירוף ההוא מחדש: 'אמי אדמה - - אשר בך לא מעלתי אף פעם', והנה ניב חדש לו – לא של מנודה המתרפס, ולא של רחוק המתגעגע, כי אם של ציץ השדה, של בת לאמה, של דור חדש אשר מצא מסילות אל השדה וברית חיים כבר הספיק לכרות עם ארץ, עם מולדת, עם ראשית. הסוף למארת גולה.

וכאשר תינשא עתה ברכת העם לבחירו תישמע ברמה גם תודה נאמנה זו של ציבור הפועלים בארץ, תודת צבא מגשימי החזון, אשר בתוקף דברו יצא עם שחר להיאבק את שר ההיסטוריה שלנו ולא ירפה ממנו עד אשר יוכל לו.

ג. 'לאור המדורה של ברלין': ספרים יהודיים נשרפים בגרמניה הנאצית

באחת מן ההרצאות הרבות שנשא בסמינרים הרעיוניים שערכה מפא"י סיפר זלמן רובשוב למשתתפים כיצד, בעת שהיה תלמיד באקדמיה בפטרבורג, קרא באזני חבריו קטעים מתוך עיתון אנטישמי רוסי בשם 'נוביה וורמיה', שלדבריו 'קרא לפרעות ודיבר על עלילות ושפך עלינו יומם ולילה חרפות וגידופים'. תוך מעשה נכנס לאולם מורהו שמעון דובנוב ובכעס רב אמר לו שאסור לקרוא ואסור בכלל להכניס לאקדמיה עיתון כזה ש'רווי בדם יהודים'. חרף גילו הצעיר והכבוד הרב שרחש לדובנוב חלק עליו רובשוב וטען בפניו שאסור לברוח מן האמת וחובה לקרוא דווקא את העיתון הזה 'למען דעת את אויבינו וכל מה שאויבינו מדברים עלינו, ולשתות את הזוועה הזאת עד שנמצא דרך כיצד לצאת ממנה'.¹ מאז הייתה הקביעה הזו נר לרגליו. בנאומים שנשא ובמאמרים שכתב על הגולה ב'דבר' ובעיתונים אחרים הקפיד לתאר גילויים של שנאת יהודים ולהתריע מפניהם גם כשנראו חסרי חשיבות. אם בתחילת דרכו העיתונאית כתב בעיקר על האנטישמיות במזרח אירופה הרי שמאמצע שנות העשרים החל להקדיש מקום גם לעלייה האיטית בכוחה של המפלגה הנציונל-סוציאליסטית (הנאצית) בגרמניה ובאוסטריה. המפלגה נוסדה ב-1919 ומצעה התבסס על אידאולוגיה לאומנית, גזענית ואנטי קומוניסטית קיצונית שאחד מביטוייה היה הטפה לשנאת היהודים, דחיקת רגליהם והרחקתם מכל מרקם החיים הגרמני: מוסדות השלטון, החינוך, התרבות ועוד. באוגוסט 1925, בעת שהמפלגה הנאצית עדיין הייתה קטנה, פרסם רובשוב סדרת מאמרים על ההכנות לקונגרס הציוני בווינה וסיפר על המהומות האנטישמיות שמארגנת המפלגה הנציונל-סוציאליסטית בעיר לרגל הקונגרס ועל 'מעשי הטרור של "בעלי הקרס" בווינה. פעם התנפלות על יהודי ברחוב היהודים, פעם קריאה לפרעות'.²

בראשית שנות השלושים תחת הנהגתו של אדולף היטלר העצימה המפלגה הנאצית את כוחה בחברה הגרמנית ובבחירות הכלליות ב-1932 זכתה בכ-37 אחוזים מן המושבים ברייכסטג (הפרלמנט של גרמניה). גם לאחר מכן היו בעולם היהודי מי שהמשיכו לטעון שמדובר בתופעה חולפת שתעבור בקרוב מן העולם. אולם רובשוב

גרס שמפלגה בסדר גודל כזה ועם אידאולוגיה שכזו היא איום אמתי שאסור להתעלם ממנו. במאמרו 'לחשבון השנה' שהתפרסם ב'דבר' ב-30 בספטמבר 1932 סיכם את שנת תרצ"ב שחלפה בעולם היהודי ובארץ-ישראל והתריע ש'אשר הייתה קיימת לפנינו, וימי אוקראינה בדורנו, הייתה השנה לגולה כולה זוועת מזימותיו של היטלר ובני בריתו'.³

בנובמבר 1932, כחודשיים לאחר ששב רובשוב מהשליחות באמריקה, יצאה רעייתו רחל אף היא לאמריקה בשליחות 'מועצת הפועלות' שנמשכה כשמונה חודשים. זה היה פרק נוסף בשרשרת הפרידות הממושכות שאפיינו את חייהם של זלמן ורחל רובשוב. קשרי המשפחה שלהם התנהלו אפוא במידה לא מעטה באמצעות המכתבים, ומעיון בהם וכן גם ביומניה של רחל עולה כי חייהם המשותפים ומערכת היחסים ביניהם ידעו קשיים לא מעטים, מעלות ומורדות. 'הפרספקטיבה המשונה הזאת: שבת הביתה – יצאת את, את תשובי על מנת שאוכל לצאת אני. להרבה זמן אין זאת דרך כלל. אשתי, אשתי שלי', כתב זלמן לרחל באמריקה במרס 1933 (תעודה 55). את עיקר מכתבו הקדיש לעיסוקיו ולהתפתחויות המדינות – מצוקת יהודי גרמניה שבעקבותיה 'הדי השואה ממלאים את נאומי עכשיו'; ההיערכות במפא"י לקראת הבחירות לקונגרס הציוני הי"ח שעמד להתכנס באוגוסט 1933 בפרג ובעיקר המאמץ לבלום את הרוויזיוניסטים שאיימו לכבוש את הקונגרס (ראו להלן עמ' 187 ה/ד) ועוד. כמו כן דיווח על עניינים אישיים ומשפחתיים כגון מצבה של רודה; רצונו למצוא דרך להשלים את לימודיו באוניברסיטה לקבלת תואר גבוה ולהגשים את 'חלום קולומביה'; התכניות לבנות להם בית על מגרש שרכשו בשכונת פועלים ט שעמדה להיבנות בצפון תל אביב, ושסביבו תוכל רודה לעסוק בעבודת הגינה.

ב-30 בינואר 1933 מינה נשיא גרמניה פאול הינדנבורג את אדולף היטלר לתפקיד הקנצלר. במרס 1933 נערכו ביזמתו של היטלר בחירות כלליות בגרמניה ובהן זכתה המפלגה הנאצית בכ-44 אחוזים מן הקולות וביססה את שלטונה. עלייתו של היטלר לשלטון שימשה אות עבור

חברי הס"א – פלוגות הסער של המפלגה הנאצית, להגביר את הפגיעות הפיזיות ביהודים. זמן לא רב לאחר מכן החלו גם התנכלויות של השלטונות ליהודי גרמניה. על בתי עסק של יהודים הוטל חרם ושורה של גזרות וחוקים הגבילו את זכויות האזרח שלהם והביאו לפיטורי יהודים מן השירות הממשלתי וממוסדות להשכלה גבוהה. לצד הצעדים המנהליים והחוקתיים עודד הממשל הנאצי את הציבור הרחב להתנכל ליהודים בתחומי הכלכלה והתרבות, לפגוע בהם ולערער את ביטחונם האישי. ב־10 במאי 1933 יזם 'איגוד הסטודנטים הנציונל־סוציאליסטי' שרפת ספרים שמבטאים את 'הרוח הלא גרמנית'. בראש הרשימה המיועדת לשרפה ניצבה ספרות יהודית ולצדה ספרות לא פטריוטית של כותבים מרקסיסטים, פציפיסטים ועוד. בכיכר האופרה בברלין התאספו אלפי אנשים, ולאחר ששמעו נאומים ובהם דבריו של יוזף גבלס, השר לתעמולה ולהשכלת העם בממשלת גרמניה, העלו באש במדורה גדולה למעלה מ־20,000 ספרים. בערים אחרות ובאוניברסיטאות ברחבי גרמניה נשרפו באותו היום אלפי ספרים נוספים.

ההתנכלויות ליהודי גרמניה וההידרדרות במצבה של הקהילה היהודית בעלת המסורת המפוארת עוררו זעזוע וגררו גל של תגובות בעולם היהודי בתפוצות ובארץ־ישראל. בארץ ראו רבים את המתרחש בגרמניה, מדינה שבה נהנו היהודים לאורך שנים משוויון זכויות ומביטחון אישי וכלכלי, אות לנכונות 'שלילת הגולה' והוכחה לכך שרק בארץ־ישראל ייתכן קיום בכבוד לעם היהודי. גם ב'דבר' יוחד מקום נרחב להתפתחויות בגרמניה. לצד הבעת האמפתיה ליהדות הגרמנית נמתחה בעיתון ביקורת

על אזלת ידה של התנועה הציונית, שאיננה 'מנצלת' די את ההתפתחויות בגרמניה כדי להגביר את כוחה בתפוצות. במאמר המערכת ב־16 במאי 1933 טען משה ביילינסון שהציונות יוצאת בהפגנות ותהלוכות מחאה אך חסרה תכנית שתשתמש ב'שואה הזו', המוכיחה את צדקת הטענות כי רק 'ארץ־ישראל החיה יכולה לשמש מקלט ומחסה לפליטי ישראל', כדי ש'יקבל מפעלנו את הדחיפה הגדולה להתגשמותו, אשר לה הוא מצפה שנים על שנים'. רובשוב היטיב להכיר את יהדות גרמניה, את מורשתה התרבותית ואת האנטישמיות בארץ זו בעבר ובהווה (ראו לעיל תעודה 36). שרפת הספרים המאורגנת זעזעה אותו, ונוספה עליה העובדה שאף אינטלקטואל גרמני לא קם למחות נגדה. הוא פרסם מאמר ב'דבר' בשם 'לאור המדורה של ברלין', ובו קבע ששנאת העמים באשר הם ליהודים היושבים בקרבם היא שהופכת את העם היהודי מזה שנים רבות מ'עם הספר' ל'עם הספר הנשרף' (תעודה 57). זו הפעם הראשונה שגזענות ושנאת יהודים חילונית הן שהציתו את האש ולא מניעים דתיים, ומכאן שעצם קיומו של עם יהודי בגולה הוא מקור האנטישמיות, ולא דווקא הדת היהודית, כפי שטענו המטיפים להתנתקות מן הדת. אמנם הפעם שרפו גם ספרים של יוצרים גרמנים שלא תאמו את האידאולוגיה הנאצית, אך רובשוב טען שרק את ספרי היהודים ישרפו תמיד כל עוד הם יושבים בנכר והוא פנה אל קוראיו לאמור: 'אולם אתה עברי, תהא המוצת הפרמננטי. כל עוד עם זר ואוורירי אתה בקרב העמים – תיקד תמיד'. לפיכך גרס שרק פתרון לאומי לעם היהודי בארץ־ישראל יפסיק את שרפת ספריו ואת מאמרו סיים בתהייה: 'הישמע הפעם ישראל, היקום לו מקרבו משמיע!'

1. דברי זלמן רובשוב בסמינר של מפא"י, 5 ביוני 1944, גנזים, כ־248/11924.

2. 'רושם', 'מסביב לקונגרס ולועידות', דבר, 13 באוגוסט 1925.

3. ז"ר, 'לחשבון השנה', דבר, 30 בספטמבר 1932.

מה הועיל היסלר בגזרתו? מה

כי שאלת היהודים ופתרונה
הועמדו בפעם הראשונה במרכז
ההתענינות של כל עמי העולם.
ההנחה הציונית נתאמתה
ונגלתה בכל נכונותה לעיני כל.

מודעה בעיתון 'דבר', 23 ביולי 1933

55. אל רחל כצנלסון-רובשוב, ארצות הברית

תל אביב, כ"א באדר תרצ"ג [19 במרס 1933]

רחלניו שלי,

נתקלקל המנהג שהיה קבוע אצלי במשך כל ארבעת החודשים מאז צאתך, לכתוב לך שבוע שבוע. ואני מצטער מאוד שנתקלקל, וללא כל סיבה. ובתור עונש לכך נתקבל אמש חזרה מאמריקה מכתב שנשלח אלייך מן הבית ביום שאני לא הייתי בעיר והייתה הכתובת שלא כהוגן. אשלח לך כאן את מכתבי רודיה ואסתר שהיו במכתב ההוא יחד עם מכתבי זה.

רחל כצנלסון-רובשוב (עומדת ראשונה משמאל) עם ידידות בזמן שליחות לאמריקה, 1932/3

באמת ללא כל סיבה. אולי הסיבה היא שגם השקט הרב של החודשים הראשונים לצאתך הוסר גם הוא. מאז הוועידה נכנסתי שוב לוועד הפועל והחלו הישיבות המרובות שאני קודם כאילו הייתי פטור מהם והרביתי שבת בחדר ולעסוק בענייניי. גם ברל עזב את המערכת ויצא מקודם בענייני 'ניר'* ואחר כך – לחופש, לטבריה. גם זכאי מתרחץ בטבריה ובמערכת רבתה העבודה מאוד. מזמן לזמן נרתמתי גם אני בענייני 'ניר' ועניין נאומים הן יודעת את מה קשה הוא לי ומוציא מן המסלול, לפני הנאום ואחריו.

למכתבייך, אשתי, אני מחכה בצימאון. יש חידוש רב לראותך כאילו במסלולי. ואני הייתי רוצה לדעת על מסעך הרבה יותר. חבל גם שאין לי כל מושג מסדר הטיור [tour] שלך ואין אני יודע אפוא היכן לראותך בשעת כתבי אלייך, או בשעת דברי אתך מרחוק מעל ספתי.

לפי מכתבייך האחרונים יצאת את שיקגו. לאן? ההגעת לקנדה? לו הייתי יהודי מאמין הייתי אולי רואה אות לטובה בזה שלא נתנו לך את הוויזה לקנדה עד כה. אפשר כי זה הצילך מטלטולים על פני קליפורניה בשבועות של סכנות שם. האומנם תיסעי עוד לקליפורניה גם עכשיו, אחרי האסון שם?

אנחנו חיים פה במזל הזוועות היהודיות בגרמניה. שומעים בערבים רדיו מברלין. מפרשים לילה לילה בעיתון טלגרמות, אחת נוראה מחברתה. והדי השואה ממלאים את נאומי עכשיו. שלשום, כשגילינו ברכבת את שולמית רוזנברג ובעלה ששבו בחזרה לברלין, הייתה מועקה משונה בלב. היודעים, החשים יהודי אמריקה את כל עומק הצרה הגרמנית! יש גם רצון לעשות משהו לעלייה גדולה מגרמניה לארץ-ישראל ובוועד הפועל נטוות מעין תכניות. מי ייתן רק 'און לבצע'. במפלגה מתכוננים לקונגרס. ז'בוטינסקי ואנשיו נתפשטו על פני פולין ורומניה, אומרים לכבוש את הקונגרס. 'מזלא גרים' [המזל גורם]. והחברים מן הארצות דורשים בכל עוז. המפלגה סימנה אנשים. בן-גוריון נוסע השבוע לאירופה אולם מתנה תנאי שייסעו גם אחרים. תובעים ממני שאצא לפולין. דרך העינויים הן ידועה לך. לי עכשיו גם תירוץ טוב ומגן: את אינך ואין אני יכול לעזוב את רודיה יחידה. לעת עתה כאילו החליטו כי משחררים אותי לעת הפצת השקל, אבל יחייבו אותי לצאת לעת הבחירות במאי, ומבטיחים לי כי במאי-יוני תשובי את. בכל אופן את רודיה יחידה כאן אסור להשאיר. הפרספקטיבה המשונה הזאת: שבתי הביתה – יצאת את, את תשובי על מנת שאוכל לצאת אני. להרבה זמן אין זאת דרך כלל. אשתי, אשתי שלי.

לו לפחות יכולתי להיפגש אתך בקרוב באיזה מקום!

בכל אופן, רחל'ה, הייתי צריך לדעת אם הכרחי לך ואם רצוי לך אחרי גמר הטיור להמשיך פעולה בניו יורק? או אז תוכלי לשוב?

רודל'ה דורשת תשובה יום יום. מונה ימים ושבועות עד ל"ג בעומר. זהו הנוסח. אבל הן רודיה כותבת לך בעצמה. אני נהנה מאוד ממכתביה אלייך. בדרך כלל חלים בה שינויים רבים לבגרות ולטובה. על כל שעה שאני מבלה בחברתה אני עכשיו שמח מאוד. לא רק משום שאני חושב זאת למועיל, כי אם לנפשי זה נחוץ, גם לנפשה.

שעות עבודתי המדעיות חדלו מאז יצא ברל את העיר. טוב עוד שאני מספיק משהו לכתוב לעיתון. עכשיו נתקבל [דער] טאג* עם תיאורו. פירוש הדבר שנחוץ להמשיך לכתוב עוד. מי יודע היכן אקח הזמן והשקט לכך.

את שואלת על תכניות ומתרעמת שאין אני כותב על תכניות. ואת, רחל'ה, הן יודעת כי אין אני מאוהבי הדיבורים על ענייני תכניות לחיי. יודע אני כי לשבת כשנתיים באיזה אוניברסיטה על מנת ללמוד ולהשלים את הטעון גמר כל עוד שישנם עוד שרידי כוח ושרידי רצון – הייתי רואה לחובה. שיחה זו שהייתה פעם לי אתך ואת ביילינסון בהר הכרמל, בבית הבראה, עוד צפה לעתים קרובות בזיכרוני כדורשת הגשמה. זה הכול. כלום יש עוד אפשרות לגשת לחשוב על זה? לאירופה, כלומר לגרמניה – הלוא כבר ודאי נעולות הדלתות. אבל 'חלום קולומביה' (כך אני קורא בנפשי לחלום זה. יכולה להיות גם עיר אחרת מתאימה) עדיין מהבהב. הנה את קרובה שם. הנשקפת לך איזה תקווה?

אגב, האם נפגשת עם חפץ? (בעלה של שרה פדר?) הקיבל את הניירות שלי? היכן הם?

להאריך בדיבורים על כל זה עוד אין מן הצורך. אבל לו הייתה נראית איזה אחיזה מעשית הייתי נכון בנפשי תמיד להימשך לכך. העבודה המדעית המעטה שכאילו טיפלתי בה בחודשים אלו רק חידדה את התיאבון.

* חברה שיתופית של ההסתדרות החקלאית שעסקה בגיוס הון למפעלי ההתיישבות של ההסתדרות ובפיקוח עליהם מבחינה משקית וחברתית.

עם אסתרמן גמרתי לעוד שנה. אבל במשך השנה אני מקווה בכל זאת, כי דבר הבית יקום. לו היית עכשיו פה, אולי אפשר היה כבר לגשת לבניין. בלעדייך לא אגש לכך. גם הכביש לשם טרם מוכן עוד. יודע אני כי את תמיד רצית להשתתף בעבודת הבניין. המגרש כבר הוקצה לנו. העברתי את הכסף של 'הסנה' והנה אני כבר משלם חודש חודש את הלא"י [לירה ארץ-ישראלית] בעדו. אחדים השיגו כבר הלוואה על מנת להתחיל לבנות מיד. אם רוצה את במספרים – הרי הם לך. בית בן שלושה חדרים צריך לעלות בערך 300 לא"י. על זה יש לקבל הלוואה בת מאתיים. לו מצאנו יסוד למאה לא"י יכולנו אם כן לשלם את אותו הכסף שאנו משלמים עכשיו לאסתרמן והבית היה שלנו. ולקויפמן יש גם תכניות לכך. היינו רק צריכים להצטמצם שנה-שנתיים בהוצאותינו, במידה האפשרית. אם הרצון לבית רב הוא, הרי זה אפשרי. בשביל רודיה הייתה עבודה זו מסביב לבית ודאי מקור של אושר. ואת לבי מתחיל הדבר לכבוש.

אבל – נחכה עד שובך. בכל אופן לו היו כספי 'פניקס' בידי כמעט שלא הייתה כל פרובלמה. אבל בעניין זה אני קצת חסר יכולת. אין לי אפשרות נפשית (אחרי כל מה שנעשה פה בזמן האחרון בקרב הרוויזיוניסטים) לפנות ליוסף [כצנלסון, אחיה של רחל ופעיל בתנועה הרוויזיוניסטית] בנדון זה. אין ידי מתרוממת לכתוב לו ואני מצטער שהתקשרתי. תשובי – תוציאי את הכסף הזה ויהיה היסוד לבניין.

עכשיו, אשתי, יצא כבר מכתב 'משפחתי' מאוד.

ודאי יגיע אלייך המכתב לפסח. תהיי אצל מאניה [איסקולסקי], יחד עם הבנים. אהבי נא אותם, רחל, כאהבתי אותם, ומסרי נא שפעת ברכותיי להם, לכולם. את גן הדר ג' מתחילים כבר לנטוע לברכה. השעה מאוחרת מאוד ואני גומר.

כולי שלך, באהבה

זלמן

56. דברים בישיבת מרכז מפא"י*

תל אביב, 20 באפריל 1933

אני מבין למה התכוון ב[רל] כצנלסון במכתב ההתפטרות שלו. אם נשקפת סכנה לתנועה – הרי אין כאן שאלה של איש שיציל את עצמו לא זה מעניין את ההיסטוריה.

אילו חשבתי כי עניין הרוויזיוניזם הוא סיוט שיעבור במהרה – לא הייתי מפחד כל כך מפני מה שהיה בפסח. אבל הדבר רציני יותר. יש לנו מלחמה פרמננטית עם אויב, אשר יעבור על פני כל דרך עבודתנו. את דרכנו נוכל לקבוע רק לאור ההנחה באיזו מידה היא הולמת את עניינינו. הנני חרד לישיבה זו, שלא נשמע בה דברים ברורים. צריך שתהיה אצלנו דעה ברורה שדרך זו היא דרך כזב, כי היא מגדלת את הנחש הזה ומשפילה את כבודנו. טבנקין רצה להעמיד נגד האלימות שלנו את האלימות בפתח תקווה. אבל המלחמה נגד הפרת שביתה הצליחה בכל העולם רק משום שהיא מצומצמת במלחמה עם מפרי שביתה בלבד, ואנו עושים שגיאה גדולה אם מכריזים על כל חברי בית"ר שהם מפרי שביתה.

ישנה סכנה אחרת – הפועלים שהיכו היום עלולים מחר להתפכח ולמאוס במה שעשו. כעסם יופנה אז נגד אלה שהוציאו אותם לרחוב. בדברים כאלה יש להיזהר מאוד. בכמה תנועות פועלים מילאו מקרים כאלה תפקיד פטלי.

מדוע הצלחנו להשניא כל כך את החולצות החומות? כי היהודי מן ההמון בבואו לארץ-ישראל, לתל אביב, חי בהכרה שכאן הוא יכול לשבת כמו בבית, והופעת החולצות החומות זורעת פחד מפני מלחמת אזרחים, מפני אלימות. אולם מה שנעשה עתה על ידינו יוצר מפלצת אלימות גם מצד תנועת הפועלים. שמעתי מפי אנשים קרובים שלבם נהפך עליהם מיום ב'. צריך היה למצוא דרכים מתאימות להגבה ציבורית.

עוד נכוונות לנו מלחמות, ועלינו ללכת בדרכים העלולות להגביר את כוחנו אנו ולא את כוחם של אחרים. יש להגיד בישיבה זו בדברים ברורים, שהביטוי למחאתנו היה צריך לקבל צורה אחרת, וכי הדרכים הללו אינן טובות ואסור ללכת בהן.

* ההסבר לתעודה זו מצוי להלן, עמ' 187 ה/ד.

57. מאמר בעיתון 'דבר'

תל אביב, כ"ב באייר תרצ"ג, 18 במאי 1933

לאור המדורה של ברלין

אמרו לנו וגם אנו אמרנו אל עצמנו: עם הספר. וכמעט שכחנו, כי בקיפולי הזמן שמור לנו ציון גדול הימנו: עם הספר הנשרף.

רבים הם העמים שספריהם מתקבלים בעולם. אולם אי העם אשר ספריו נשרפים בעולם? נשרפים משום שהם ספריו. ולא פעם ולא פעמיים, ולא בארץ אחת ולא בתקופה אחת, כי אם כמעט בחוקיות פטלית, במפנה הזמנים, מקץ לכל פרק של העפלה רוחנית, כבית חוזר לכל שירת חזון שלו, כפינל הכרחי לכל רומן בין-לאומי חדש אשר בחיים המסובכים.

באותה החגיגות, מתוך אותה האמונה בכוח ההשמדה אשר לאש; אותו נאום הניצחון של המעלה על המוקד אותה המדורה בראש חוצות ואותה צהלת ההמונים. בספרד ובפורטוגל ובאיטליה ובפולין ובפריס ובברלין, בימי הביניים והיום. אשתמיד.

ובכל זאת יש וחלים שינויים אף במדורת הנצח הזאת. במוקד אשר העלה הפעם גבלס בכיכר ברלין יש גם ללמדנו משהו אשר לא למדנו עוד.

זאת הפעם הראשונה בדברי ימיה הארוכים של המדורה ששם אלוהים לא נקרא עליה. לא הגמון ולא בישוף, כי אם עסקן פוליטי חילוני בירך הפעם על האש. לא בשם האב ולא בשם הבן ולא בשם הכנסייה הקדושה, כי אם בשם הלאומיות הגזעית במערומיה.

שרפת ספרים בברלין, 10 במאי 1933

כאילו הפעם אין צורך עוד בכל צעיף ובכל חיתול. שנאת עם הארץ לעם הזר והאוורירי הזה אשר בקרבו הנה מלאנה לבה הפעם להתגלע בכל ערטילאותה. במחלצות שמימיות אין צורך עוד. וזאת הפעם הראשונה בדברי ימיה הארוכים של המדורה שלנו שגם הספר היהודי הנשרף אין שם אלוהים נקרא עליו. לא תלמוד ולא מדרש, לא ספרי אלוהות ולא כפירה באלוהיות. חולין שבחולין. סמי [בטל] מכאן תאולוגיה.

כמי שאומר: אל תשאירו לכם עוד כל השליה ולא תכשיל אתכם עוד כל שארית של אמתלה. כי הלוא לנו בכל זאת נדמה היה: ברית כרותה בין האש הנוקמת הזאת ובין שם האלוהים אשר עליה. הלוא על כן קראו לאש הקודש: משפט האמונה.

הלוא הטיפו לנו תנחומים: יחדלו העמים לשפוט את עולמם בשם אלוהיהם, יחדל אף העם הזה לשפוט את עולמו בשם אלוהיו, ותחדל המדורה אשר בינותם. השנאה אשר ביניהם אולי לא תחדל עוד, אולם נוסח זה של גמר חשבון – הוא ודאי יחדל.

ומי ימנה מספר לכל לוחמי הסקולריזציה מתוכנו ובתוכנו, אשר נחמה סמויה זו היא שהגדילה בקרבם – ביודעים או בלא יודעים – את תאוות הקרב: להסיר את שם האלוהים מעל ספריהם ומעל ספרינו גם יחד, למען תוסר גם אש התמיד אשר ביניהם.

הנה פשר הנחמה והקרב: הוסר השם, גם מספריהם וגם מספרינו, והיא לא הוסרה. זאת הפעם הראשונה לנו: סקולריזציה שלמה של המדורה. כאילו שנאת חולין של עם לעם. ובכל זאת שלא כנוסח שנאת חולין של עם לעם. בעינינו ראינו איך התלקחה השנאה של הגרמנים לעם אנגליה בראשית שנות המלחמה. לתוך לב כל בחור בעם הוצק הרעל. 'אלוהים, יסר את אנגליה' – על כל דש. ואת שייקספיר בחוצות ברלין לא שרפו. ושנאת הצרפתים ל'בוש' הגרמני באותן השנים ודאי לא נפלה במאומה משנאת הגרמנים את האנגלים – ואת ספרי גיתה וקאנט בחוצות פריס בכל זאת לא שרפו.

ושנאת הפולנים לרוסים, ושנאת הצ'כים לגרמנים, ושנאת כל העמים והעממים איש לרעהו מדור דור – דם כמים נשפך, ומדורת הספרים ביניהם לא יקדה.

ללמדך, כי שנאת עם הארץ לעם הזר והאוורירי הזה אשר בקרבו, משנכנסה מתחומי שנאה דתית לתוך תחומי שנאה לאומית – לא לגרוע נכנסה, כי אם להוסיף. לא על מנת לשכוח את תכסיסי המלחמה של תקופת שנאת הדת, ולא על מנת להחליפם בתכסיסי מלחמה המקובלים ביחסי לאומים חילוניים השונאים זה את זה – כי אם על מנת לספות אלה על אלה ולכרוך את שניהם יחד.

צללי ימי הביניים עתידים אפוא לרדוף אחרינו. גם אם בכל תחומי חיים ותרבות, ושנאה כבר לא תישאר להם כל דריסת רגל, ביחסי עם הארץ לעם הזר והאוורירי הזה – אין ימי הביניים שוקעים לעולמים כל עוד נשאר העם הזה בזרותו ובאווריריותו בקרב עם הארץ.

ועוד שינוי אחד חל בברלין בתולדות המדורה שלנו: שונו בני בריתנו לאש. בודדים לגמרי לא היינו מעולם בתוך המדורה. תמיד צירפו אלינו השלטונות בני זיווג לכליה. הכול לפי נוסח הזמן והמקום. אולם בני ברית כאלה טרם היו לנו. אז בימי המופת של האוטו־דה־פה [טקס ההוצאה לפועל של פסק הדין של האינקוויזיציה], כשהמדורה הייתה באה לשם שמירה על טהרת הקודש, והכהונה היא שהייתה מנצחת על המלאכה החגיגית הזאת, אירחו אותנו לחברה בתוך הלהבות עוד משונאי נפשה של הכהונה: מייסדי כתות, מחדשי דתות, מנבאי עתידות, מכשפות, כופרים, אלכימאים. הכול לפי תנאי הזמן והמקום. כל קשר לא היה אז בינינו, מלבד הקו הזה של הגורל להיות נשרפים בצוותא אחת. ספק אם הכרנו איש את אחיו לפני המדורה, וכל שיתוף של מלחמה בכנסייה השורפת לא היה בין הנשרפים ולא יכול היה להיות.

הפעם משבאה המדורה לשם שמירה על טהרת הלאומיות של הגזע, צירפו אל ספרינו גם ספריהם של משוללי קנאות הגזע אשר מבני הגזע השורף עצמו.

יחד עם ספריהם של מרקס ואיינשטיין ופרויד, שיא מחשבת האדם בדורות האחרונים אשר יצרו בני הגזע השנוא בשפת הגזע השנוא; יחד עם ספריהם של יעקב וסרמן וליאון פויכטונגר וסטפן צוויג, משוררי יהודה אשר על נהרות גולה,

יחד את אלה ודכמותם הועלו הפעם על המוקד גם בנים ודאיים של גרמניה עצמה, אשר בגזעיותם אין להטיל כל ספק, אולם קנאתם לגזעיותם – לא קנאה היא, ושנאתם לגזע השנוא – לא שנאה היא. הנה ליחכה אותה האש האחת גם אותם: את תומס מן, גרמני שבגרמנים מבין גדולי המשוררים אשר לגרמניה, את קויטסקי [קאוטסקי] ואת בבל, לוחמי מלחמתו של הסוציאליזם הגרמני ונביאיה של תנועת הפועלים של גרמניה מאז היותה, ואת רימרק ואת רין, מקונני גרמניה על חטאות מלחמותיה, שרק אתמול שתו מיליוני גרמנים בצמא את תיאורי חרטתם.

הפעם – מיטב האדם אתנו על המוקד; מתי מספר מקרב האדם בעולם, אשר קשר אמת אנו קשורים בהם ובחבריהם. להודיעך, כי 'אח לא פדה יפדה'. גם אם מיטב האדם יתחברו אתך בהגיע תורו הפטלי של גמר חשבון והמדורה תוצת – לא יצילוך אף אלה. לכל היותר יועלו על המוקד אתך יחד.

ואם ישתנה מצית המדורה וישתנה השם אשר לשמו הוצתה – ישתנה גם בן הברית אשר יוצת אתך יחד. אולם אתה, העברי, תהא המוצת הפרמננטי. כל עוד עם זר ואוורירי אתה בקרב העמים – תיקד תמיד. והאם יש עוד עם בעולם אשר פרקי תורת חייו ישוננו לו בתופים ובמחולות, בראש חוצות, לאור מדורות? והוא גם אז יאטום אוזנו משמוע! הישמע הפעם ישראל, היקום לו מקרבו משמיע?

ז.ר.

ד. לבטים מוסריים בימים של קרע ביישוב

בנובמבר 1931 התמנה ארתור ווקוף לנציב העליון בארץ-ישראל. עד מהרה התברר שווקוף קשוב יותר מקודמיו להנהגת המוסדות הלאומיים ומגלה הבנה לתביעותיהם המדיניות, ואכן, בתקופת כהונתו הלכו וגדלו מכסות העלייה. הגילויים הגוברים של אנטישמיות בגרמניה ובאזורים אחרים במזרח אירופה הביאו לתנועת עלייה גדולה לארץ-ישראל, היא 'העלייה החמישית' שבמסגרתה עלו בשנים 1933-1936 כ-170 אלף איש. עלייה זו, שהגיעה בעיקר מפולין ומגרמניה, הזרימה הון גדול יחסית והשקיעה אותו בארץ-ישראל, וההשקעות תרמו לשגשוג כלכלי ולתנופת פיתוח במשק הארץ-ישראלי. בשנות השלושים הראשונות היה אפוא היישוב בארץ-ישראל שרוי בין אורות לצללים. מצד אחד שגשוג כלכלי, ומן הצד האחר דאגה מן הנעשה באירופה וחשש מן השסע הפנימי ההולך ומעמיק ביישוב בין 'שמאל' ל'ימין' ובעיקר בין תנועת הפועלים למפלגה הרוויזיוניסטית. בבחירות לאספת הנבחרים השלישית שנערכו ביישוב ב-1931 הגבירה מפא"י את כוחה וזכתה בכ-42 אחוזים מקולות הבוחרים, דבר שהקנה לה הגמוניה במוסדות היישוב. בה בשעה גבר גם כוחה של המפלגה הרוויזיוניסטית שזכתה בבחירות אלו בכ-16 אחוזים מן הקולות. בבחירות לקונגרס הציוני הי"ז שנערכו באותה השנה הצטיירה תמונה דומה כשסיעת הפועלים (שנקראה 'פועלי ציון – התאחדות') המשותפת למפא"י, לשומר הצעיר ולפועלי ציון שמאל זכתה בכ-30 אחוזים מקולות הבוחרים והרוויזיוניסטים בקרוב ל-20 אחוזים. היריבות הרעיונית והפוליטית העיקרית ביישוב ובתנועה הציונית הלכה ונוצרה אפוא בין הפועלים לרוויזיוניסטים. תרמה לכך היחלשותם המתמשכת והעקיבה של הציונים הכלליים. היריבות בין שתי התנועות ניזונה מחילוקי הדעות לגבי המדיניות הציונית ובעיקר מניסיונם של הרוויזיוניסטים לקרוא תיגר על ההסתדרות הכללית ולשבור את המונופול שלה בשוק העבודה. בשנים 1932-1933 נתנו חברי בית"ר ופועלים רוויזיוניסטים יד לשבירת שביתות שיזמה ההסתדרות במקומות עבודה שונים. מעשים אלו, לצד סגנון הלבוש וההתנהגות הפוליטית בבית"ר בשעה שבאירופה הפך המאבק נגד

הסוציאליזם לאחד מסימני ההיכר של הפשיזם, הביאו רבים בתנועת הפועלים לראות ברוויזיוניזם ביטוי של 'פשיזם יהודי', והיריבות בין שני המחנות גלשה לא אחת לעימותים אלימים ברחובות ובמקומות העבודה.

אלא שתנועת הפועלים מצאה את עצמה הולכת ומתרחקת לא רק מן הרוויזיוניסטים אלא גם מחוגי הימין האזרחי האחרים כגון איכרים, בעלי רכוש וזעיר בורגנים, שדחו את האידאולוגיה הסוציאליסטית וראו בדאגה את עליית כוחם של הפועלים. חוגים אלו ביקרו בחריפות את מאבקה האגרסיבי של ההסתדרות הכללית למען 'עבודה עברית' בענף הפרדסנות והצבת משמרות של מפגינים במושבות שניסו למנוע העסקת פועלים ערבים, ואת מאבקה נגד העסקת פועלים יהודים שאינם מחבריה במפעלי התעשייה. הימין האזרחי ברובו לא תמך בהשקפותיהם המדיניות של הרוויזיוניסטים ולא בסגנונם הפוליטי, אולם ראה בהם בעלי ברית טבעיים במאבק נגד עליית תנועת הפועלים להגמוניה ביישוב.

האירועים האלימים והביקורת הבוטה על תנועת הפועלים מצד חוגים שונים ביישוב, בהם כאלו שבעבר נטו לראות בחיוב את פעולותיה, הולידו מחלוקת בשורות מפא"י ובהסתדרות לגבי דרכי המאבק. כמה מראשי מפא"י ובהם ברל כצנלסון, דוד רמז, יוסף שפרינצק ואחרים קראו לריסון ולהבלגה הן מטעמים מוסריים הן משיקולים טקטיים בטענה שהאלימות פוגעת בכוחה וביוקרתה של המפלגה. אולם רוב חברי המפלגה ניצבו במחנה הלוחמני בראשות דוד בן-גוריון, יצחק טבנקין ואליהו גולומב, שלנוכח עצמתו של האיום הרוויזיוניסטי תבעו להפגין נגדו גישה תוקפנית עד כדי מאבק אלים אם יהיה הדבר הכרחי. היו במחנה זה רבים שטענו שיש להפיק לקחים מהתגובה הרופסת של תנועת הפועלים באירופה ובייחוד של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בגרמניה כלפי התנועות הלאומניות הקיצוניות בראשית דרכן, תגובה שהביאה לטענתם להצטרפותם של המוני פועלים גרמנים לשורות המפלגה הנאצית ולעלייתה לשלטון.

באביב 1933 החריפו ביטויי האלימות בין התנועות. במרס 1933 הוחלפו מהלומות בין פועלי בניין חברי ההסתדרות בפתח תקווה שהכריזו על שביתה בענף הבניין

במושבה לבין פועלים רוויזיוניסטים שסייעו לשבירתה, והתגרות ביניהם הסתיימו בפצועים. בחג שביעי של פסח תרצ"ג, 17 במרס 1933, תקפה קבוצה גדולה של חברי הסתדרות קבוצת צעירים וילדים חברי בית"ר שצעדו במדים ברחובות תל אביב. כמה מחברי בית"ר נפצעו. שלושה ימים לאחר מכן שלח ברל כצנלסון, שניסה עוד קודם לשהות למנוע את הפגיעה בחברי בית"ר, מכתב ובו הודיע על התפטרותו ממרכז מפא"י ומכל מוסדותיה. במכתבו הוקיע את המפלגה על הכתם המוסרי שדבק בה וטען שאנשי המפלגה התארגנו מאחורי הקלעים לפגיעה בתהליכות בית"ר והתעלמו מסמכותם של מוסדותיה. תגובתו הראשונה של רובשוב לאירועים בתל אביב הייתה שונה מזו של ברל. מצד אחד הוא שלל את תגובתם האלימה של הפועלים, ומצד אחר גילה הבנה למניעה וראה בה ביטוי לתסכול ולמועקה שנוצרו במחנה הפועלים בתקופה האחרונה לנוכח התנהגותם וסגנונם של הרוויזיוניסטים. למחרת האירועים בתל אביב יצא 'דבר' בכותרת שניסח ולשונה: 'יוסרו הבגדים הצואים – מדי היטלר – מתוכנו – תבעה אתמול תל אביב'.¹

ביום התפטרותו של ברל התכנס מרכז מפא"י כדי לדון בה. רוב הדוברים, ובהם גם כאלו ששללו את הפגיעה בחברי בית"ר, גילו הבנה למניעה ולא הסכימו עם ביקורתו החד-משמעית של ברל. לאחר שנודעו לו כל הפרטים על הפגיעה בחברי בית"ר שינה רובשוב את עמדתו. הוא לא נרתע מן ההיבט המוסרי של המעשה אולם מבחינה טקטית תבע עתה גינוי חד-משמעי של אירועי 'שביעי של פסח' ושל כל ביטויי האלימות במאבק ברוויזיוניסטים משום ש'דרך זו [האלימות] היא דרך כוזב, כי היא מגדלת את הנחש הזה ומשפילה את כבודנו' (תעודה 56). הוא הזהיר מההשפעות השליליות של האלימות על תנועת הפועלים עצמה. בסיום הישיבה התקבלה החלטה שתבעה מברל לחזור בו מהתפטרותו אך לא גינתה את מעשה 'השביעי של פסח'.

המאבק ברוויזיוניסטים עורר רגישות רבה בבית משפחת רובשוב. יוסף כצנלסון, אחיה הצעיר של רחל, הצטרף לתנועה הרוויזיוניסטית ויחד עם ידידו מבוברויסק, אבא אחימאיר, אף נמנה עם הבולטים שבחברי 'ברית הבריונים', אנשי הזרם הקיצוני בתנועה הרוויזיוניסטית. הפיצול הפוליטי בתוך המשפחה יצר מתח בין משפחת

רובשוב לבין יוסף כצנלסון. רובשוב על פי עדותו דווקא נקשר מאוד לצעיר גיסיו בשנות העשרים ועתה 'גבה ההר הפטלי בינינו'.²

באותם הימים שהה בן-גוריון במזרח אירופה וניהל מערכת בחירות לקונגרס הציוני הי"ח בעיקר מול הרוויזיוניסטים. המערכה התנהלה בעיקרה בפולין, שבה רכשו את השקל הציוני כרבע מיליון איש. בן-גוריון שם לעצמו למטרה לבלום את כוחם של הרוויזיוניסטים ושב וביקש סיוע מחיים ארלוזורוב ומזלמן רובשוב, ששמו הלך לפניו כנואם מלהיב בקרב יהדות פולין. ביומנו רשם בן-גוריון ש'רובשוב – במצב ההתעוררות הגדולה – יכבוש את ההמונים'.³ ביוני יצא רובשוב לסייע לבן-גוריון במערכת הבחירות. כמו כן הוטל עליו לייסד בוורשה עיתון יומי ביידיש של 'הליגה למען ארץ-ישראל העובדת' שיסייע בתעמולת הבחירות.

ב-16 ביוני 1933 בדרכו לפולין השיגה את רובשוב הידיעה שחיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות וממנהיגי מפא"י, נרצח בעת שטייל עם אשתו סימה בחוף תל אביב. נרעש ונסער חשב לשוב מיד ארצה, אולם בסופו של דבר החליט להמשיך בדרכו. שלושה ימים לאחר רצח ארלוזורוב נעצר על פי עדותה של סימה ארלוזורוב אברהם סטבסקי, מאנשי 'ברית הבריונים', כחשוד ברצח, וכעבור זמן קצר נעצרו חשודים נוספים מאנשי הברית. רצח ארלוזורוב הגביר את היריבות ביישוב. מצד אחד האשימו אנשי מפא"י את הרוויזיוניסטים בליבוי ההסתה שהובילה לרצח, ומן העבר האחר האשימו הרוויזיוניסטים בגיבוי חוגים אזרחיים שונים את אנשי מפא"י כי טפלו על תנועתם 'עלילת דם' כדי להפיק ממנה רווח פוליטי לקראת הבחירות לקונגרס הציוני.

מערכת הבחירות לקונגרס אכן הושפעה מרצח ארלוזורוב. רובשוב קיים אסיפות בחירות בליטא, בלטביה ובפולין והתקשה לעמוד בדרישות הרבות מצד סניפי התנועה שיופיע בערים נוספות. בוורשה ייסד את העיתון ביידיש 'דאס ווארט' וערך את הגיליונות הראשונים (העיתון התקיים אחד עשר חודשים בלבד). בבחירות לקונגרס שהתקיימו ב-17 ביולי 1933 זכתה סיעת הפועלים בהישג מרשים שהעניק לה למעלה מ-40 אחוזים מן המושבים בקונגרס, בעוד הרוויזיוניסטים ירדו בכוחם וקיבלו 14 אחוזים בלבד מקולות הבוחרים.

1. דבר, 18 במרס 1933.

2. ז' שזר, 'יוסף כצנלסון: צעיר גיסי', ז' שזר, **אור אישים**, ג, עמ' 238.

3. יומן בן-גוריון, 21 באפריל 1933, אב"ג.

ה. במאבק על עצמאותו של 'דבר' לאחר רצח ארלוזורוב

שאלת דרכי המאבק בין חוגי ההסתדרות לבין החוגים האזרחיים ובעיקר הרוויזיוניסטים מצאה את ביטויה גם ב'דבר'. עיתונה של ההסתדרות נמנה במובהק עם העיתונות האידאולוגית ביישוב וביטא את עמדותיה של תנועת הפועלים בלי להתיימר להציג גישות אובייקטיביות ונטולות פניות. עם זאת שמר העיתון על מידה של עצמאות ולא תמיד היו עמדותיו כעמדות ראשי ההסתדרות. דוד זכאי, מעורכי 'דבר' במשך שנים ארוכות, אף טען לימים שעורכי העיתון ביקשו לכוון את ההסתדרות ולא להיות מכוונים על ידה ובלשונו: 'שראשי ההסתדרות בבוקר בקומם יקראו את "דבר" וישאלו מה אומר העיתון, ולא שאנשי "דבר" ישאלו לפני עריכת העיתון מה אומרת ההסתדרות'.¹ מערכת העיתון נקטה לעתים עמדות מוסריות ועקרוניות עצמאיות שגררו מחלוקות בינה לבין הנהגת תנועת הפועלים, כפי שבא הדבר לידי ביטוי גם בשאלת האלימות. אמנם חברי המערכת ובכללם ביילינסון ורובשוב תקפו במאמריהם בחריפות רבה את מעשי הרוויזיוניסטים נגד ההסתדרות, אך בה בשעה אימצו מטעמים טקטיים ומוסריים את עמדתו של ברל בעד חיפוש דרך לפשרה עמם בשאלות העבודה ונגד שילוב של אלימות במאבק בהם.

ככל שגבר המאבק הפנימי ביישוב כן הקצינו הביטויים שרווחו בעיתונות המפלגתית של הצדדים הניצים. מערכת 'חזית העם', שבועון של התנועה הרוויזיוניסטית ששימש ככלי ביטוי של הזרם הקיצוני בה, נקטה סגנון משתלח במאמריה נגד תנועת הפועלים, שבא לביטוי בכותרות כגון 'הטרור האדום',² 'הדיקטטורה האדומה', 'ההסתדרות עם היטלר',³ 'הרמאים של מפא"י' ועוד. גם 'דאר היום', שהיה עתה ביטאון של ארגון 'בני בנימין' שייסדו בני האיכרים מהמושבות, תקף בחריפות את הפועלים אם כי לא השתמש בביטויים כאלה שהופיעו ב'חזית העם'. אנשי תנועת העבודה נשאו את עיניהם אל ביטאונה העיקרי של תנועתם – 'דבר' – שישמש דוברם מול עיתונות הימין. רבים בתנועתה סברו שעל מערכת 'דבר' למחול על כבודה, להפשיל שרוולים ולענות ל'חזית העם' בשפה דומה. חברי המערכת 'דבר' – ובראשם ברל, ביילינסון ורובשוב – היו מאוחדים בדעתם שעיתון אינו רק מכשיר להבאת ידיעות, אלא בראש וראשונה כלי מחנך ומתווה דרך אידאולוגית

ומוסרית. אמנם לא חסרו ב'דבר' ביטויים חריפים נגד הרוויזיוניסטים, אולם ככלל החליטו חברי המערכת שלא לאמץ את הסגנון של יריביהם ולדבוק ברמה התרבותית ובאמות המידה שקבעו לעצמם. במחנה הפועלים הלך וגבר זרם הטענות על כך שאין לו בעצם כלי ביטוי שייתן מענה לעיתונות היריבה, ועקב כך הולכים הרוויזיוניסטים ומשתלטים על הרחוב.

הטענות האלו נשמעו ביתר שאת במהלך משפטם הטעון ברגשות של חברי 'ברית הבריונים' שהואשמו ברצח ארלוזורוב – אברהם סטבסקי, צבי רוזנבלט ואבא אחימאיר, שנמשך חודשים ארוכים. בינואר 1934 פשטה שמועה שזכתה ב-26 בחודש לכותרות ענק במהדורה מיוחדת של 'חזית העם': ערבי בשם עבדול מג'יד, שהיה עצור באשמת מעשה רצח ביפו, גילה בחקירתו שערבי אחר ושמו עיסה אל-דרוויש הוא שירה בארלוזורוב בנוכחותו. הידיעה עוררה התרגשות גדולה ברחוב היהודי ובמחנה הרוויזיוניסטי פשטה צהלה ושמחה לאיד על כך ש'הצד המעליל במבוכה'.⁴ אולם עוד באותו היום נפוצה שמועה סותרת: עבדול מג'יד כבר חזר בו מעדותו וסיפר שסטבסקי ורוזנבלט שישבו עמו בבית הסוהר שכנעו אותו למסור הודעת שקר תמורת סכום כסף גדול שישולם לו. משהחליטו עורכי 'דבר' שלא לפרסם את הידיעה הזו כל עוד אין בידיהם הוכחות חותכות לכך, פרסמו כמה חברים מרכזיים במפא"י ביזמתם הם ב-27 בינואר עלון בשם 'בשער: הוצאה חד-פעמית לצבור הפועלים ולהמוני העם' ובו הביאו את הסיפור ואת כישלון 'התרמית המנוולת' החדשה של אנשי "חזית השקר".⁵ עורכי 'בשער' השתמשו בסגנון חריג בחריפותו ותיארו את הרוויזיוניסטים כ'אנשי העולם התחתון' ועוד כיוצא בזה ביטויים, ואת ז'בוטינסקי כינו 'הדוצ'ה' ו'המוקיון הזקן'. בימים הבאים המשיך 'חזית העם' לדבוק בגרסתו ולטעון שהכול קנוניה, בעוד 'דבר' מקדיש לכך תשומת לב מעטה יחסית, וב-30 בינואר הופיע עלון נוסף של חברים במפא"י בשם 'משפטים' שדמה בסגנונו ל'בשער'.

למחרת התכנס מרכז מפא"י כדי לדון בהוצאת הפרסומים הבלתי רשמיים ובשאלת דרכי המאבק והתעמולה מול הרוויזיוניסטים. מקום נרחב בדיון תפס

בועידת ההסתדרות

ראובן: – למה הם שרים את האינטרנציונאל, ולא את התקוה?
שמעון: – משום שכתוב: ולהלשינים אל תהי תקוה...

קריקטורה בעיתון הרוויזיוניסטי 'חזית העם', 19 בינואר 1934 (צייר יהושע אדרי)

גסה ונחותה כפי שעשו עורכי העלונים החד-פעמיים: 'בדרך הזאת לא נכבוש קוראים נוספים אלא נקבור את הרגשת הדרך ארץ של הנוער אל עיתונותנו' טען, והוסיף שבדרך הניסיון לרדת אל שפת הרחוב 'נמית את רגש הכבוד של הפועל לתנועתו' (תעודה 58). הדיון נמשך על פני שלוש ישיבות ובסיומו נקבעה שורה של צעדים למאבק ברוויזיוניזם ובתוכם הוצאת עיתון עממי בתיאום עם 'דבר' שיופיע פעמיים בשבוע כעיתון ערב.

ביום שישי 8 ביוני 1934 הורשע סטבסקי ברצח ונידון למוות. שני הנאשמים האחרים זוכו מחוסר הוכחות. רבים ביישוב ובתנועת הפועלים סברו שיש לתבוע את הקלת עונשו של סטבסקי ולמנוע הוצאה להורג של יהודי בפעם הראשונה מאז תחילת שלטון המנדט. כך סברו גם עורכי 'דבר' והתכוונו לכלול קריאה למתן חנינה לסטבסקי במאמר המערכת של יום ראשון 10 ביוני. משנודע שעומד להתפרסם ב'דבר' מאמר ברוח זו פרצו כמה עשרות מן הצעירים הלוחמניים חברי ההסתדרות בהנהגת זיאמה אהרונוביץ לבניין המערכת ואיימו לשבור את מכונות הדפוס והרהיטים. בלחצם הוציא ביילינסון בידיעתו של רובשוב את המשפט על החנינה מן המאמר. האיומים על מערכת 'דבר' עוררו סערה בתנועה

עניין מקומו של 'דבר' במערכה. נשמעו לא מעט תשבחות לעיתון ולהישגיו, אולם כמעט הכול הסכימו שבמציאות שנוצרה סגנונו התרבותי ומאמרי הארוכים והמלומדים אינם מדברים אל האיש ברחוב ואינם נותנים תשובה הולמת לעיתונות הימין. לגבי המשך הדרך נחלקו הדעות בין מי שסברו שיש לערוך שינויים סגנוניים מסוימים ב'דבר' או להוציא מוסף ערב שיתאים יותר לסגנון הוויכוח בלי להתפשר על רמתו התרבותית לבין אלו שסברו שצריך להוציא לאור ביטאון נפרד של המפלגה 'יותר ער וטמפרמנטי', 'שיבטא את עמדת הפועלים ביותר פתוס', 'בטון יותר מתאים לשקרנות ולחוצפה של הצד שכנגד', וכדי 'שקולנו ישמע גם ברחוב', כדברי אחדים מן הדוברים בישיבת מרכז מפא"י.⁷ חברי מערכת 'דבר' יצאו להגנת העיתון.

רובשוב היטיב להכיר את הטענות האלו נגד 'דבר'. הוא שמע אותן ברחוב, בבתי הקפה, בסמינרים הרעיוניים שערכו מפא"י וההסתדרות הכללית ובביקוריו בהתיישבות העובדת לרגל הרצאות וימי עיון. לכן ראה בדיון אבן בוחן לרמה התרבותית לא של העיתון בלבד אלא של התנועה כולה. הוא הסכים שיש צורך לפנות לקהל רחב יותר אך טען שאין לוותר על ערכים תרבותיים ושאין לגלוש לשפה

ובאותו היום התכנסה הוועדה הפוליטית של מפא"י כדי לדון באיומים ובשאלת עמדת המפלגה כלפי החנינה. הדיון, שנמשך גם ב-13 ביוני במרכז המפלגה, התמקד לבד משאלת החנינה גם בזכותה של מערכת 'דבר' להביע עמדה עצמאית בניגוד לעמדת המפלגה ובזכותה של הנהגת המפלגה לכפות את דעתה על מערכת העיתון. בדיון עלו שוב הטענות נגד 'דבר' ונטען שאינו נותן תשובה לאווירת הנכאים ששוררת בתנועת הפועלים, שרואה כיצד יצאו הרוויזיוניסטים מחוזקים דווקא מן המשפט, ומכיוון שהציבור ברובו מאמין להם כי נרקמה נגדם 'עלילת דם' נוצרה ביישוב חזית אחידה נגד הפועלים (חרף טענותיו של בן-גוריון שזוהי בהלה שאין לה אחיזה במציאות). בדבריו בדיון קרא רובשוב למפלגה לפעול לביטול גזר דין המוות שיהפוך את סטבסקי לקדוש מעונה ואת מפא"י למוקצה בעולם היהודי, ולהניח ל'דבר' לכתוב ברוח זו: 'מה שלא הצליחו הרוויזיוניסטים לעשות בדם ארלוזורוב – לקרוע קרע בינינו ובין העם – יעשו עכשיו בדם סטבסקי. היהודי הפשוט לא יסלח לנו את הכתם הזה', קבע (תעודה 59). את המאבק הציע למקד במישור הפוליטי והביע סיפוק מעצם הרשעה, שתאפשר לפעול להוצאתם של הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית. עמדה דומה הביעו גם ברל וביילינסון, אולם רוב הדוברים הביעו התנגדות גורפת לקריאה למתן חנינה לסטבסקי עד לאחר שיישמע הערעור במשפט ותבעו ממערכת העיתון למלא אחר עמדת המפלגה. בסיומה של הישיבה הוחלט 'שאין קובעים ואין מביעים עמדה [הדגשה שלנו] בשאלת

החנינה עד גמר המשפט בסטדיה שנייה'⁸, ושעל העיתונות לכבד את ההחלטה. לאחר איומי התפטרות מצד חברי מערכת 'דבר', שראו בהחלטה התערבות בלתי נסבלת מצד המפלגה בחופש העיתונות שלהם, התקבלה הצעת פשרה שעל פיה חברי המערכת שמעו את כל הוויכוח בשאלת החנינה ועליהם לעשות את עבודתם כהבנתם ובהתחשב בדעת מרכז המפלגה. דיון זה היה אולי החשוב ביותר עד לאותה השעה בשאלת יחסי הגומלין שבין מפא"י ל'דבר'. בסיומו נקבע מעין סטטוס קוו שאפיין מעתה והלאה את מעמדה של מערכת 'דבר': עצמאות תוך התחשבות מסוימת בעמדות המפלגה.

ב-20 ביולי התפרסם פסק הדין במשפט הערעור על הרשעתו של סטבסקי. השופטים קבעו שאין פסול בעדותה של סימה ארלוזורוב נגד סטבסקי שעל פיה הורשע בדין, אך החוק בארץ-ישראל מחייב ראיה מסייעת לעדות יחיד. הם מצאו שכל הראיות המסייעות אינן מהימנות וזיכו את סטבסקי. באותם הימים כבר יצא 'דבר' גם במהדורת ערב קלה יותר לקריאה ובה ידיעות בלבד ללא מאמרים. ביום הקראת פסק הדין נכתב בה שאשמתו של סטבסקי הוכרה גם בערעור ושחרורו נבע מטעמי נוהל בלבד. המהדורה חולקה ברחובות ירושלים כדי לתת משקל נגד להתלהבותם של החוגים הרוויזיוניסטים מעצם הזיכוי. למחרת הביע רובשוב בישיבת מרכז מפא"י סיפוק מפסק הדין וקרא להמשיך את המאבק התעמולתי להוצאת הרוויזיוניסטים מההסתדרות הציונית, 'אבל לא במלחמת ידיים פנימית העלולה להרוס את הציונות'⁹.

1. ריאיון של אילה כספי עם דוד זכאי, המרכז לתייעוד בעל פה של ההסתדרות, ריאיון 91, עמ' 15.

2. חזית העם, 24 במרס 1933, 21 באפריל 1933 ועוד.

3. חזית העם, 26 בספטמבר 1933.

4. חזית העם, 22 בינואר 1934.

5. 'חזית העם, 27 בינואר 1934.

6. בשער, הוצאה חד-פעמית לציבור הפועלים ולהמוני העם, 27 בינואר 1934.

7. דברי יצחק לופבן, יוסף אהרונוביץ, חיים שורר ויצחק בן-אהרון, ישיבות מורחבות של מרכז מפא"י, 31 בינואר, 5 ו-14 בפברואר, 1934, אמה"ע, 6-1934-23-2.

8. ישיבת מרכז מפא"י, 13 ביוני 1934, שם.

9. דברי זלמן רובשוב בישיבת מרכז מפא"י, 21 ביולי 1934, אמה"ע, 7-1934-23-2.

תל אביב, 31 בינואר 1934

בענין

הוצאה הדפסית לצבור המופלים ולדמוי העם

המאמרים לזכר את חורבן עם ישראל
 זה קדשו ויחיד: שמעון בן יוסף
 כל זה לא העיר לא. וקדשו ויחיד
 מה חורבן את הקדש והשם השם

לא העלה לנו ב' הירשט והדורו

נאמר כבר (בסדר) כי זהו שיהיה המבט
 על המבט והמבט - לשם קרב רוב, וזה
 במה, כי זהו שיהיה המבט
 המיוחד על קרב, וזה
 שיהיה המבט והמבט.

ישראלים בדרך המסדה כל מיני חנוכה-
המסדה שגורה המסדה המסדה לכל המסדה
המסדה. כי כל מיני המסדה המסדה המסדה
המסדה המסדה המסדה המסדה המסדה המסדה
המסדה המסדה המסדה המסדה המסדה המסדה

המורה הנסיון המדעית של אדם
 "אשר לא נמצא לו כל חכמה ולא נבטל
 שכלו כל היום" המדעיסטים של
 המדעיסטים של אדם
 המדעיסטים של אדם.

אין יסורים עדין. כדו ליטש נס פאן
האלה, יום פארן פאר אונז, די טעגלעכע
רעט און פארלירן און פארן און פארלירן
אלע, די טעגלעכע פארלירן און פארלירן.
און אונזערע פארלירן און פארלירן און פארלירן
און פארלירן און פארלירן און פארלירן.

ידידת נורמה, תחומי. שם נוסף
במחלקת התעמולה נלמד במסגרת
הסדרה - רשמי מלחמה יד ישרה של המדינה -
רד י. שנקן. שם נוסף נוסף על זה
המחלקת נוסף. כ. יחד עם שם נוסף.

מהול, הכוזב הקרוש'

המנהל והבחינתים על דבר, עד
שכנסו יחדיו את דעת אלהותם, לא סבה

191

59. דברים בישיבת מרכז מפא"י

תל אביב, 13 ביוני 1934

המערכה שאנו עומדים בה שנה ויותר – טרם נסתיימה.

בקונגרס האחרון ניסחנו האשמה ואמרנו: בקרב הרוויזיוניסטים יש קן שמתוכו יצאו רוצחי ארלזורוב. דרשנו שיחקרו את הדבר עד הסוף ויגלו אותו, ואם יתברר כי נכונה האשמתנו – יש להוציא את הרוויזיוניסטים מכלל הציבור הציוני. זאת הייתה מלחמתנו נגד הראקצייה היהודית בכלל. והיה צד שני, אשר רצה שבקהל ישראל לא ידעו מניין יצא הרצח, שהמונים לא ידעו את מסיבותיו ואת כל האמת של הפשע הזה. ואמנם, ליהודים רבים לא הייתה הוודאות בנכונות ההאשמה, והם חיכו לתוצאות בירור אובייקטיבי. תעודתנו הייתה לרתום את היהודים האלה למלחמתנו נגד הבריונות בציונות. לזה שאפנו.

והנה היה המשפט, ופסק הדין קבע את אשר קבע. יש עתה אפשרות לנו להתנער ולצאת לדבר אל המוני העם ולקרוע אותם מעל הרוויזיוניזם. את ה'שידוך' הזה בין ההמונים והרוויזיוניסטים אפשר להפר על ידי הדגשת בהירות המשפט והמסיבות שגרמו להאשמתנו.

לכאורה היינו צריכים להיות באופנסיבה. למעשה רואים אנו את ההפך מזה. הקשר בין הרוויזיוניסטים ובין המוני ישראל הולך ונעשה יותר ויותר אמיץ. עובדה היא שבחוגים רבים התחילו לדבר על 'עלילת דם', והאינסטינקט אומר שעניין זה עלול לרכז המונים גדולים סביב הרוויזיוניסטים ונגדנו. את ההרגשה הזאת אפשר להוציא מלבבות ההמונים רק אם נגיד: איננו רוצים בדם הזה! הרוויזיוניסטים הרגישו בדבר ומחשש שמא נצא אנחנו ונאמר: חנינה! – קידמו הם את פני הדברים ומבטלים למפרע את ערך דרישתנו, אבל איננו צריכים להתחשב במה שכתוב בעיתוניהם, כי אם עלינו לפעול על פי הכרתנו אנו ועל פי הערכת המוני היהודים. והיהודי הפשוט יזדעזע לשמוע פסק הדין הזה – למרות הכול. תליית סטאבסקי – אם תהיה בהסכמתנו – תהיה בעוכרינו. עוד לא נתלה יהודי בירושלים! זה ייהפך עתה לעניין המרכזי בעולם היהודי כולו. מה שלא הצליחו הרוויזיוניסטים לעשות בדם ארלזורוב – לקרוע קרע בינינו ובין העם – יעשו עכשיו בדם סטאבסקי. היהודי הפשוט לא יסלח לנו את הכתם הזה. לא אומר שיטביעו את פועלי ארץ-ישראל, אבל מ פ ל ג ת פועלי ארץ-ישראל – יימחק שמה מעל פני ארץ-ישראל ולא ייזכר עוד, לא ירצו לשמוע את חברינו בשום אספה, לא יבחרו בהם לשום מוסד כללי (ד' בן-גוריון: אני פוסל בתוקף את ה'נבואה' השחורה הזאת, שאין לה כל יסוד!). ואני בטוח שזאת תהיה תגובת היהודים אם לא ניתן מיד את ידנו להסיר את סכנת הדם הזאת.

אני בכל לבי בעד כינוס ועדת החקירה, שתברר את החומר ותגיש אותו לישיבת הוועד הפועל הציוני, למען יסיק את המסקנות ויוציא את הרוויזיוניסטים מההסתדרות הציונית. אבל תנאי קודם לכך – שצל התלייה החוצץ בינינו ובין ביצוע תכניותינו – יוסר מיד.

הוועדה הפוליטית החליטה שבעניין החנינה לא יביעו דעה עד אחרי הערעור. אני מניח שיכולים להיות חילוקי דעות מתי לדרוש חנינה. לי נדמה כי עלינו להגיד זאת קודם ושלא נלך בזנב המאורעות, כי אז לא יהיה הד לדבר. על כן נדמה לי שבאותו המאמר (ב'דבר') למחרת פסק הדין, יחד עם הנאמר על דבר הצורך לעקור מן השורש את הקן וכו', צריך היה להגיד שאנו דורשים גם הפעם, כי צל המוות יוסר מעל הנידון. אז היינו מונעים מהרוויזיוניסטים את האפשרות של ה'בוטאפורה' [אחיזת עיניים] שהם מקיימים סביב 'התלוי הראשון', ורק אז נוכל להתמסר למלחמתנו ברוויזיוניסטים ונגד 'תנועת סטאבסקי', שאם תקום – תהיה בלי ספק מכוונת בראש וראשונה נגדנו.

ו. בעל תומך ואב דואג בעת לימודים ושליחות מעבר לים

באוגוסט 1934 נערכו בוועד הפועל של ההסתדרות דיונים על הרכב המשלחת השנתית למגבית ההסתדרות באמריקה. הדוברים ציינו שהפעם צריך משלחת חזקה מאחר שאמריקה הפכה לארץ החשובה ביותר בגיוס הכספים למען 'ארץ ישראל העובדת', ומכיוון שעל המשלחת תוטל גם המשימה לפעול להצלחת סיעת הפועלים בבחירות לקונגרס הי"ט ולחסום את דרכם של הרוויזיוניסטים. רוב הדוברים בדיון טענו שרובשוב חייב להיות במשלחת משום שאין מי שישווה לו בין פעילות הבכירים של ההסתדרות שבאים בחשבון לנסיעה ביכולתו למצוא שפה משותפת עם יהדות אמריקה ולהשפיע על עמדותיה.

באוקטובר שוב יצא רובשוב לאמריקה בחברתו של ברוך צוקרמן. ערב נסיעתו החלו בני הזוג רובשוב לטפל בגיוס הכסף למימון בניית ביתם החדש ובאיתור בעלי מקצוע להקמתו, ובהיעדרו של זלמן המשיכה בכך רחל בכוחות עצמה. את זאת עשתה לצד עבודתה במועצת הפועלות וכעורכת הראשית של הירחון 'דבר הפועלת', שהחל להופיע ביזמתה ובעידודו של רובשוב במרס 1934 כמוסף של 'דבר', והיה במה לנושאים שמעניינים את הנשים העובדות בארץ.

באמריקה שקע רובשוב שוב בפעילות המגבית המתישה שכללה פגישות ונאומים רבים. אולם הפעם נוסף על שליחותו גם היבט אישי מעודד: חזרתו לספסלי האקדמיה. מאז סיים את לימודיו לתואר הראשון באוניברסיטה בגרמניה ב-1919 קיווה רובשוב שיוכל לחזור לספסל הלימודים ביום מן הימים לשם קבלת תארים גבוהים יותר. בעת שליחותו באמריקה ב-1932 נעתרו שלטונות האוניברסיטה של קולומביה במיזורי לבקשתו להירשם לאוניברסיטה ולהגיש עבודה מדעית שערך בעבר בתור עבודת מחקר לקבלת תואר דוקטור. העבודה שעמד להגיש הכילה תרגום, עריכה ומבוא לחיבור בכתב יד מן המאה השמונה עשרה של ר' לייב ב"ר עוזר מאמסטרדם על תולדות השבתאות. בסופו של דבר לא נרשם רובשוב לאוניברסיטה אולם הוא לא ויתר על שאיפתו, ועתה אישרה לו הנהלת אוניברסיטת קולומביה בניו יורק להירשם כסטודנט ולהגיש את החיבור בתור עבודת מחקר

לתואר דוקטור בקתדרה להיסטוריה עברית. הנהלת האוניברסיטה התנתה את קבלת התואר בכך שילמד שני סמסטרים מלאים. את הקתדרה ניהל הפרופסור סאלו (שלום) בארון, שלימד לצדו של רובשוב בפדגוגיון בוינה בשנים 1922-1924. בפברואר 1935 נרשם רובשוב לאוניברסיטת קולומביה ולאחר 16 שנה חזר לחבוש את ספסל הלימודים בחוגים להיסטוריה ופילוסופיה. 'בשהותי בניו יורק אני יושב שעות אחדות על ספסל התלמידים באוניברסיטה ושומע תורה [...]', אבל בשעת נדודי אני "דולג" וקורא ספרים בקרונות הרכבת¹, כתב לרחל. את חייהם של הזוג רובשוב ליווה תסכול שנבע מחוסר יכולתם לממש את שאיפותיהם האינטלקטואליות ולעסוק בחקר הספרות וההיסטוריה העברית בהיקף שביקשו. רחל נתנה אפוא לאישה את ברכתה הנלהבת וציינה שיכולתו לעשות לפתע את מה שחפץ 'זה נס. וזה כל כך מעליב שהמגיע לך – זה נס, וכל הצרות – זהו הרגיל'².

ממכתביה של רחל עלתה דאגה לאביה ניסן שחלה ואושפז בבית החולים. ב-30 באפריל 1935 נפטר ניסן כזנלסון. מרחוק ניחם זלמן את רחל במכתבים. לאחר יום השלושים שלח לה מכתב ובו התוודה בחום ורגש, שאפיין את מכתביהם בעבר ועתה נעדר מהם כמעט לגמרי, עד כמה קשה הבדידות ברגעים כאלו, ותהה: 'מי ישלם לנו בעד כל שנות הפירוד?' (תעודה 60).

ביוני עמדו להיערך הבחירות לקונגרס הציוני ורובשוב, שסיים את הסמסטר באוניברסיטה במאי, נסע מדי יום לנאום באחת מערי החוף המזרחי של אמריקה. מלאכתו נעשתה קלה יותר לאחר שהמפלגה הרוויזיוניסטית פרשה מההסתדרות הציונית באפריל 1935 ולא השתתפה בבחירות. באוגוסט יצא מניו יורק ללוצרן כדי להשתתף בקונגרס הציוני הי"ט ובישיבת מועצת הסוכנות היהודית לאחריו. הקונגרס עמד בסימן עצמתו של גוש ארץ-ישראל העובדת: סיעת הפועלים השיגה בבחירות לקונגרס קרוב למחצית מן הקולות. בהיעדרם של הרוויזיוניסטים, שהקימו בספטמבר 1935 את 'ההסתדרות הציונית החדשה' (הצ"ח) והעמידוה מחוץ להסתדרות הציונית, וביזמתה של סיעת העבודה שררה הפעם בקונגרס רוח של פיוס לאומי. חיים וייצמן נבחר שוב לתפקיד נשיא

ההסתדרות הציונית לאחר שהודח מן התפקיד בקונגרס הי"ז ב-1931, והוקמה קואליציה רחבה בהנהלה הציונית בראשות בן-גוריון ובהשתתפות 'הציונים הכלליים' א' ושתי יריבותיה הרעיוניות המסורתיות של תנועת הפועלים – 'הציונים הכלליים ב' ו'המזרחי'. תמונה דומה השתקפה גם בדיוני מועצת הסוכנות היהודית. בסיומם נבחר בן-גוריון ליושב ראש הנהלת הסוכנות ומשה שרתוק ליושב ראש המחלקה המדינית שלה.

בתום הקונגרס שב רובשוב לארץ-ישראל. היישוב היהודי עמד אז בעיצומה של תקופת שגשוג חברתי וכלכלי. בשנת 1935 נרשם שיא בעלייה היהודית לארץ מאז ראשית המנדט ובמהלכה הגיעו לארץ למעלה מ-60,000 יהודים. בסתיו 1935 כבר עמד מספר היהודים בארץ על כ-400,000 ושיעורם מכלל האוכלוסייה נאמד בכ-30 אחוזים. לשגשוג המשקי ביישוב נוספו גם שיפור ביחסי הפנים ואווירה כללית של רצון בפיוס ברוח הקונגרס בלוצרן. הפועלים והחוגים האזרחיים חיפשו דרך 'לשלוש' ביישוב' והסדרת יחסי העבודה, המתח בין תנועת הפועלים לרוויזיוניסטים רפה במידת מה ובאוקטובר 1934 אף נחתם בלונדון 'הסכם בן-גוריון-ז'בוטינסקי' להסדרת היחסים בין שתי התנועות, אם כי הוא לא אושר בסופו של דבר במשאל בין חברי ההסתדרות. גם החשש ההדדי מהידרדרות 'מלחמת אזרחים' תרם את תרומתו להפגת המתח. המחלוקות הפוליטיות אמנם נותרו בעינן אך העימותים האלימים שאפיינו את השנים 1932-1934 פסקו למעשה והוויכוחים חזרו מן הרחוב אל שולחנות הדיונים.

השגשוג ביישוב היהודי בארץ-ישראל היה בין היתר תוצאה של ההידרדרות המתמשכת במצבם של יהודים רבים בעולם ויהודי גרמניה בראשם. ב-15 בספטמבר 1935 פרסמו השלטונות הנאציים בגרמניה את 'חוקי נירנברג', ששללו מהיהודים את האזרחות הגרמנית והפכו אותם לנתינים מדרגה שנייה ואף אסרו על נישואין ויחסי מין בין יהודים לגרמנים 'אריים'. בניגוד למנהג משנים עברו לפרסם מאמר ערב ראש השנה העברי ובו סיכום השנה שחלפה בתפוצות ישראל כתב רובשוב הפעם לאחר יום הכיפורים מאמר שכותרתו 'שנאת ישראל בשנת תרצ"ה'. במאמר פרש חזות שחורה ופסימית על מצבם של היהודים בעיקר בגרמניה אך גם בפולין, ברומניה, בליטא ואף בתימן, בפרס, במרוקו ובארצות נוספות שבהן סבלו היהודים מאפליה, מהתנכלויות ומשנאה גוברת כלפיהם: 'מה רבו השנה הגלויות האלימות אשר גם אנקת המעונים בהן אלינו לא תחדור'³, כתב.

שנת 1935 הייתה עדה לגאות במתח ביחסי יהודים וערבים בארץ-ישראל. הגידול המואץ במספר היהודים העמיק את חרדתם של ערביי ארץ-ישראל מפני הפיכתם למיעוט בארצם והביא להקצנת עמדות במאבקם נגד התבססות 'הבית הלאומי'. כבר באוקטובר 1933 קיימו ערביי ארץ-ישראל בהנהגת 'הוועד הפועל הערבי' שביתה כללית והפגנות נגד מדיניות העלייה ומכירת הקרקעות של הממשלה הבריטית, שהייתה בעיניהם פרו-ציונית. ההקצנה בקרב הערבים הולידה גם התארגנות מזוינת של קבוצות חשאיות שהידועה שבהן הייתה קבוצתו של השיח' עז א-דין אל-קאסם שעסקה בטרור נגד יהודים באזור הצפון עד מותו של מנהיגה בהיתקלות עם המשטרה ליד שכם בנובמבר 1935. באותו החודש הגישו נציגי מרבית המפלגות הערביות לנציב העליון תזכיר ובו דרישה להפסיק לאלתר את העלייה היהודית, לאסור מכירת קרקעות ערביות ליהודים ולהקים 'ממשלה דמוקרטית', דהיינו ממשלה בראשות הערבים.

בינואר 1936 שוב יצא רובשוב לאמריקה עם ברוך צוקרמן וגולדה מאירסון כדי לעסוק בענייני מגבית ההסתדרות אך גם כדי להשלים את הסמסטר השני ללימודיו. מכיוון שהיה עסוק בלימודים הוגבלה הפעם פעולתו לאזור ניו יורק בלבד. בעת ששהה באמריקה הושלמה בניית ביתה החדש של משפחת רובשוב ברחוב ויתקין 17 בשכונת פועלים ט בתל אביב. ב-1 בפברואר כתבה לו רחל ותיארה את הערב האחרון בביתם הישן ערב המעבר לביתם החדש. רחל הוסיפה מילים על 'עלבון חיינו הנפרדים. גזרת הפירוד רובצת עלינו'⁴, ותיארה את הבדידות הגדולה שגאתה בערב כזה. בדידותה נבעה מהיעדרו של אישה אך גם מהשינוי באופי היחסים עם ידידיהם. זו כבר לא הייתה תנועת הפועלים הקטנה והחברית מימי העלייה השנייה ואף לא מימי 'אחדות העבודה'. במפא"י הלכו ונמוגו רגשות היחד והרעות הישנים שאפיינו את מנהיגיה והוחלפו במאבקי כוח ובאינטרסים אישיים.

חיי החברתיים של רובשוב סבבו בעיקר סביב ידידיו הרבים מעולם הספרות והרוח. כיוון שכך, וגם בהיותו בעל ראיית עולם 'אופטימית חסרת תקנה' לדבריו, לא נטה לייחס חשיבות מרובה לשינויים בעולמה הפנימי של תנועת העבודה. לעומתו סבב עולמה של רחל סביב תנועת העבודה וההתפתחויות הפנימיות בה הטרידו אותה מאוד. תמיד חיפשה אחר הממד הרוחני בפעילות היום יום ולא אחת כתבה ביומנה על מה שראתה כהסתאבות

בית קפה בחוף הים של תל אביב המשגשגת, יוני 1935

וש'תהא רודה'לה בזמן מן הזמנים שותף מלא ושלם לחיינו⁷, כפי שכתב לרחל, ודבק באמונתו שעליה ללמוד בחברת ילדים רגילים. רודה הרבתה להחליף בתי ספר ולימודיה לא התנהלו בצורה מסודרת אלא לפי המקום שבו נמצאו מורים מתאימים. היא גם נעזרה במורה פרטית. היא התקשתה להשתלב בין התלמידים הרגילים ומיעטה להשתתף באופן פעיל בשיעורים. רחל ביקרה מדי פעם בכיתתה של רודה ולאכזבתה כתבה לזלמן ש'מעטים מאוד קרני אורה, רגעים שהילדה באמת משתתפת. הנה עובר שיעור של חשבון. כל השעה הזו עוניתי לראות את האי-השתתפות של הילדה⁸. בחייה של רודה היו מעלות ומורדות והיא נעה בין תקופות של דיכאון שבהן סבלה מהצקות של התלמידים לבין תקופות טובות יותר שבהן השתפר מצבה החברתי בבית הספר. התקדמותה הייתה איטית ועברו שנים עד שהשלימה לבסוף את כיתה ח בבית הספר 'שלווה'. עם זאת ניחנה בזיכרון מרשים, קראה ספרים ולמדה בעל פה פרקים מן התנ"ך ושירים של רחל מפי אביה, וגם למדה לנגן בפסנתר. ההיעדרויות התכופות והממושכות של רובשוב מן הבית הותירו עליה את רישומן והיא התגעגעה אליו, ליחסו החם וללבו

והתפוררות של חבורת העלייה השנייה, ועל הדלות הרוחנית שמאפיינת כמה מבכירי התנועה שמתמסרים לעיסוק הציבורי 'וחדלו לחיות חיי לימוד ומדע, חיי הגות וספר'⁵. את המפלט חיפשה רחל בהתיישבות העובדת, שלטענתה רק בה לא פשה הנגע. במכתבה לזלמן כתבה ש'רק בכפר, בקיבוץ, עם האנשים ההם, באוויר ההוא, שם יש עוד אולי תקווה כי יוכלו לשוב חיי ידידות, חיי אהבה לאדם'⁶. כעבור כמה ימים כבר כתבה לו על המגורים בביתם החדש ועל הרגשתה הנהדרת בשכונה ללא בתים גדולים ובאווירה כמעט כפרית. כשבועיים לאחר מכן ענה לה זלמן וסיפר על קשיי הפרדה מהבית הישן ועל צערו שהשאיר אותה לבדה בשעת המעבר. הוא תלה זאת בהזדמנות הנדירה, אולי האחרונה, שנקרתה לו לחזור ללימודים מכיוון ש'לא קל עוד רח'לה לשבת על ספסל תלמידים ולהתכונן לבחינות, כבר לא נער אנוכי' (תעודה 61).

בהתכתבות בין זלמן לרחל שבה ועלתה ההתלבטות שליוותה את חייהם לגבי עתידה של רודה; האם תלמד בבית ספר רגיל או רק אצל מורה פרטית? האם בתל אביב או אולי בעין חרוד, הקיבוץ שבו שהתה פעמים מספר ונהנתה מאוד? זלמן המשיך להאמין בעתידה של רודה

הרגיש. הוא כתב לה לעתים קרובות וניסה ככל יכולתו למלא את תפקיד האב התומך ממרחקים. באחד ממכתביו סיפר לה על הרגשתו בין הסטודנטים הצעירים חבריו ללימודים והוסיף כי חרף חששותיו מידיעתו הבלתי מספקת בשפה האנגלית הוא משתתף בדיונים בשיעורים, ועודד אותה לקחת דוגמה ממנו ולהפגין גישה דומה בשיעורי בית הספר שלה: 'ואני רוצה רודלה שתעשי גם את כך. אם מרגישה את כי יודעת הנך את הפסוק או את השאלה – הצביעי תמיד ועני בקול רם ואני מבטיח לך מרחוק כי תצליחי גם בעיני התלמידים וודאי בעיני המורה', כתב (תעודה 62).

מכיוון שמפא"י הנהיגה עתה את התנועה הציונית הפכה שליחותם של אנשי מגבית ההסתדרות למעורבת יותר ויותר גם בענייני הציונות באמריקה. התנועה הציונית באמריקה הייתה מפורדת ומפוצלת בין מפלגות והסתדרויות שונות וסבלה מנחיתות בהשוואה לגופים לא־ציוניים. 'הסתדרות ציוני אמריקה' שימשה למעשה מפלגתם של הציונים הכלליים בלבד, ולצדה פעלו באופן עצמאי גופים כגון 'המזרחי', 'פועלי ציון', 'הדסה' ועוד. התנועה הציונית באמריקה נשאה ברוב העול של מימון הפעולות של הציונות ונוספה עליה גם פעילות פילנתרופית, אך ככלל הייתה מנותקת מהעשייה המדינית והתרבותית של התנועה הציונית. עוד לפני שנכנס לתפקידיו החדשים בראשות ההנהלה הציונית והסוכנות, ועל אחת כמה וכמה לאחר מכן, הביע בן־גוריון חוסר

שביעות רצון ממצבה של התנועה הציונית באמריקה. הוא פעל לשנות את המבנה שלה ולהקים הסתדרות ציונית מאוחדת שתביא, כך האמין, להגברת כוחה בקרב הקהילה היהודית ותגביר את מעורבותה בעניינים מדיניים ציוניים. בן־גוריון דחק בשליחי ההסתדרות באמריקה – רובשוב, צוקרמן וגולדה מאירסון – להקדיש זמן לכך ולפעול להסרת ההתנגדות שגילו גופים שונים למהלך הזה. במכתב ששלח להם במרס 1936 ניסח בן־גוריון במילים פשוטות וישירות את החשיבות שהוא רואה בחיזוק ההסתדרות הציונית באמריקה לאמור: 'בלי הסתדרות ציונית באמריקה אין הסתדרות ציונית בעולם'.

לבד מהמישור הארגוני הועיד בן־גוריון לרובשוב גם תפקיד מדיני. מאז נובמבר 1935 חשו וייצמן, בן־גוריון ושרתוק בדאגה שממשלת בריטניה הולכת ומאמצת 'כיוון חדש' במדיניותה כלפי שאלת ארץ־ישראל. הממשלה הבריטית ביקשה דרך לפייס את הערבים וללכת לקראת תביעותיהם המדיניות בעניין 'המועצה המחוקקת', הגבלת העלייה ורכישת קרקעות. בינואר 1936 שלח בן־גוריון מכתב לרובשוב ובו סקר את המצב הפוליטי וביקש ממנו להביא בסודיות את תוכנו לפני אישים רבי השפעה ביהדות ארצות הברית ומקורבים לממשל בווינגטון, כגון הרב הרפורמי סטפן וייז והשופטים לואי ברנדייס ופליקס פרנקפורטר. הוא הטיל על רובשוב לבקש מהם שיהיו נכונים לסייע לציונות במאבקה הצפויים מול הממשלה הבריטית.

1. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון־רובשוב, 1 במרס 1935, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 262.
2. רחל כצנלסון־רובשוב אל זלמן רובשוב, 15 במרס 1935, **שם**, עמ' 264.
3. ז' רובשוב, 'שנאת ישראל בשנת תרצ"ה', **דבר**, 11 באוקטובר 1935.
4. רחל כצנלסון־רובשוב אל זלמן רובשוב, 1 בפברואר 1936, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 278.
5. ר' כצנלסון־שזר, **אדם כמו שהוא**, עמ' 337.
6. רחל כצנלסון־רובשוב אל זלמן רובשוב (לעיל, הערה 4).
7. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון־רובשוב, 24 באוקטובר 1934, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 253.
8. רחל כצנלסון־רובשוב אל זלמן רובשוב, 9 ביוני 1932, **שם**, עמ' 232.
9. דוד בן־גוריון אל ברוך צוקרמן, גולדה מאירסון וזלמן רובשוב, 4 במרס 1936, ד' בן־גוריון, **זכרונות**, ג, תל אביב תשל"א, עמ' 77. [להלן ד' בן־גוריון, **זכרונות**].

60. אל רחל כצנלסון-רובשוב, תל אביב

ניו יורק, א' בסיוון [תרצ"ה], 2 ביוני 1935

באו העיתונים השונים בארץ-ישראל ובהם מודעות האבל והתנחומים וכאבך הפך ממשות מוחשית. אשתי היקרה,

כה זכור לי עכשיו אותו הלילה בארץ-ישראל עם ראשית בואי ארצה, חודשים מרובים אחרי מות שמואליק* וזמן מה אחרי שנרצח [אהרון] שר [בתל חי], ואת פתאום קמת באחד הלילות, כאילו ללא כל סיבה ברורה קרובה, וישבת לבכות. ומתוך בכי אמרת: 'הן לא הייתה לי עוד אפשרות אפילו לבכות כראוי את שמואליק עד עכשיו'. מני אז אני כה מפחד בפני כאב אטום, בפני צער שאין לפני מי לבטאו כהוגן ולהתאבל כהוגן, ונחוצה כנראה הקלה נפשית מרובה, נחוץ משהו טוב לנפש, כדי שתרשה הנפש לעצמה להתמסר לאבל.

ואני מייסר את עצמי שהשארתיך לבדך עכשיו, ומייסר את עצמי עוד, שאין את כותבת לי על אבלך כאשר נחוץ לך כדי לגול אבן מעל לבך. מי ישלם לנו בעד כל שנות הפירוד! כשהחיים 'כתיקונם' עוד יש ביאור ויש פתרון. אבל כשנתקל אדם באבן עלי דרך, או כשמאורעות חיים אמתיים עוברים בכל משקלם הכבד – אין לשאת בדידות. בחלומי – את יושבת על המיטה על ידי ובוכה בזרועותיי.

ובכייה זו גם מכפרת גם משחררת, גם מקרבת כמו בימי עלייתי הראשונים.

אשתי היקרה.

אהבי אותי וכתבי לי.

ז'

61. אל רחל כצנלסון-רובשוב, תל אביב

ניו יורק, 18 בפברואר 1936

רחל'ה, אשתי, יקירתי, בביתנו החדש.

לא זכיתי להיות אתך ביום עברנו ראשונה את סף ביתנו החדש. ולא זכיתי להיות אתך בשעת הפרדה מדירתנו הישנה. הן לא מעטות ולא קלות משקל היו השנים הללו אשר ישבנו במעוננו זה, כמעט כל שנות שבתנו בארץ, יחד. שנות שלהי הנוער, אשר לא תחזורנה עוד. ולי הן קשה להיפרד מעל כותלי חדר זה, אשר בן יום היה, אם רק ניצוץ אחד האיר לי בו. איך קשתה הפרדה עלייך!

יואר נא לנו, אשתי, בביתנו החדש! לך, לרודלה ולי יחדיו.

הרבי נא, רחל'ה, לכתוב לי על כל פרטי הפרטים, גם על הדאגות המטרידות, כתומן. אל נא אשתי תחוסי עליי. צורבת ההכרה כי התחמקתי מעולן והנה הן רובצות כולן עלייך. לולא הפחד כי אם לא אתעקש ואתאזר להיאחז עוד בלימודי אוניברסיטה הפעם, ואחר כליל (כי לא קל עוד רחל'ה לשבת על ספסל תלמידים ולהתכונן לבחינות. כבר לא נער אנוכי), לא הייתי מרהיב לעשות זאת לך השנה. ומשעשיתי תלווני ברכתך, כאשר מלווה אותך אהבתי ודאגתי וחרדתי כל יום. יש לי הנאה עצומה מהרעיון כי אימא אתך. קן ביתי זה ואמהות יוסיפו ברכה. וגם על רודה'לה ודאי תרעיף טובה, גם למרות קושי הלשון. אמרי נא לה בשמי שלום ואהבה.

את מאמרך 'ליובל המפלגה' קיבלתי כאיגרת פרטית. משהו היה בין השורות מאלה הדברים שאני מנחש בפיד ומתאוה לשומעם ואינני שומע מקרוב.

* שמואל כצנלסון, אחיה הבכור של רחל, נפטר ברוסיה ב-1918.

רואה אני כי בינתיים ביטלת את יום ההולדת של רודה'לה. מדוע? הנתקבלה הטלגרמה שלי במועדה? מאז בואי הנה קיבלתי מרודה'לה רק מכתב אחד.

ועליי עבר כבר נחשול ראשון של נאומים. ואני הן הפעם לא הייתי מוכן אליהם כליל. רק בעמדי על הבמה נחה הרוח, ועל כן, כנראה, כה עייפתי מהם. הספקתי כבר להיות בוויניגטון בוועידה, לבקר את פילדלפיה ואת הערים הקרובות ומחרתיים אני יוצא למונטריאול אשר בקנדה. ובין הנאומים אני יושב כתלמיד ומתכוון לבחינות הלשון, לעת עתה. אם אצליח לעמוד בהן אודיעך.

והדאגות הציבוריות הפעם מרובות ומורכבות. היחידי מארץ־ישראל הכותב וחוזר וכותב הוא בן־גוריון ואני אסיר תודה לו. אכתוב לו ימים אלה.

אצפה למכתבך המפורט גם על עסקי הבית, גם על עסקי תנועה וארץ.

מיוסף זלצמן קיבלתי מכתב מבלגיה. הוא לא הספיק לגמור את העניין. יכול מאוד להיות כי חברת 'דיזינגוף' תעלה על 'צל קורתי'. בכל אופן תתייעצי נא היטב עם הדוד טרם תחתמי, והודיעי נא לי את כל פרטי התנאים.

את זלמנקה [איסקולסקי] ראיתי. הזמנתי אליי לוויניגטון, כי אינני רואה מתי אוכל לסור לוילקסברי. אני משתדל לסדר את עלייתו ארצה. שמחתי לו מאוד.

קיבלתי היום מכתב מניישטט. אעשה את אשר ביקש. גם את מכתבו של דוד בדר קיבלתי וגם את בקשתו אקיים (מסרי נא לו זאת).

מבבה אידלסון קיבלתי דוח מפעולת מועצת הפועלות. תודה רבה.

נאמתי כבר פעמיים בליגת הנשים (אמרי נא זאת גם ללילי [צדק]) וגם אצל ה'גברים'. וגב' אייזיקס מעסיקה את הטלפון שלי יום יום. עוד החודש יצא משלוח.

כל שאר השליחים – מלבד [אנצו] סירני – מפוזרים על פני הארץ. עם עליזה [שידלובסקי] נפגשתי יום אחד בניו יורק.

את מכתבו של צבי לרוזוב קראתי, ומילאתי אחרי דבריו.

אתכן אני.

שלך,
זלמן

62. אל רודה רובשוב, תל אביב

ניו יורק, 10 במרס 1936

רודה'לה יקירתי.

כתבת לי מכתב יפה על ביתנו החדש ועל הסידורים בו. המשיכי נא לכתוב עוד, שבוע שבוע.

גם על לימודיך כתבי נא. הן את כבר במחלקה העליונה ועוד מעט ותיגמר כל תקופת בית הספר 'שלווה'. הנה רודלה גם אני עכשיו יושב שעות אחדות בכל שבוע בבית ספר, ובשבתי שם אני מרבה לחשוב עלייך. גם סביבי תלמידים רבים, רובם צעירים ממני, היודעים אנגלית הרבה יותר טוב ממני. לפעמים אני מתבייש לדבר במעמדם. ולעתים קרובות פונה המורה בשאלות ואני נותן לאחרים לענות, גם כשאני יודע את העניין. אבל בתי התגברתי על זאת, ואני 'מצביע' יחד עם כולם ועונה בקול רם ובביטחון וזה דווקא טוב. מתברר כי לחינם התחמקתי מלהצביע, ואם רק יודעים את העניין ואינם מפחדים ואינם מתביישים – עונים תמיד טוב. ואני רוצה רודלה שתעשי גם את כך. אם מרגישה את כי יודעת הנך את הפסוק או את השאלה – הצביעי תמיד ועני בקול רם, ואני מבטיח לך מרחוק כי תצליחי גם בעיני התלמידים וודאי בעיני המורה. כן?

כתבי נא לי על זאת. האם מגנט את?

ואיך עברה סעודת פורים? היית בחג ההולדת של הדוד ושל יהודית? באה הטלגרמה שלי? היית באיזה נשף של פורים?
היש לך ילדים מכירים בשכונתנו?
אמרי נא שלום רב לסבתא ולרבקה ולדודים ולדודות וכתבי נא לי תמיד.

שלך,
אבא

ימי פסח שמחים!

זלמן רובשוב ובתו רודה בשנות השלושים

ז. עם פרוץ 'המרד הערבי': פעילות מדינית ודאגה ממרחקים

אולם המברקים שהגיעו הציגו את מלוא חומרת המצב. נרעש וחרד לשלום משפחתו וחבריו כתב לרחל ב-22 באפריל ש'אני מוכרח לדעת היכן את עכשיו, היום, היכן את רודלה, איך אתם כולכם'. הוא הביע תקווה שהן עזבו את ביתם שנמצא בשכונה מרוחקת ממרכז תל אביב עד שיירגע המצב. את המכתב סיים במשפט תפילה: 'אל יאבד! אל יירמס. אל יירמס, אלי אל ישראל!'.² רק לאחר כשבועיים קיבל מכתב מרגיע מרחל כי שלום להן ושהאירועים רחוקים מביתם. על המצב הכללי כתבה ש'ההרגשה הכללית בארץ, שהפרט בסכנה והכלל איתן'.³ בשל האירועים השכירה רחל חדר בדירתם לזוג קשישים כדי שרודה לא תבוא מבית הספר לבית ריק בתקופה כזו. עד מהרה התברר שהמחאה הערבית חורגת הפעם מכל מה שידעה הציונות בעבר ומקבלת אופי של מרד לאומי כללי. ב-22 באפריל הכריזו המפלגות הערביות שביתה כללית עד שימולאו התביעות שהגישו לנציב העליון בנובמבר 1935, וב-25 באפריל הקימו את 'הוועד

באביב 1936 גבר המתח בין יהודים לערבים בארץ-ישראל והתחדדו היחסים בין הערבים לממשלת המנדט בייחוד לנוכח החלטת ממשלת בריטניה להקפיא לפי שעה את התכנית להקים 'מועצה מחוקקת'. במרס כתבה רחל לזלמן שבארץ שוררת 'מתיחות רבה, יום יום מקרים עם השכנים', והוסיפה 'כמה חרד לבי'.⁴ ב-15 באפריל נרצחו שני יהודים ליד טול כרם. בנקמה רצחו למחרת אנשי 'ארגון ב', גוף בראשותו של אברהם תהומי שפרש מן 'ההגנה' ב-1931, שני ערבים באזור פתח תקווה. ב-19 באפריל תקף המון ערבי יהודים ביפו ורצח תשעה מהם. התקריות האלימות נמשכו למחרת בגבול יפו-תל אביב כשערבים הציתו בתים וחנויות של יהודים והרגו כמה מהם. אירועים אלו היו תחילתם של מאורעות 1936 שנמשכו בשני פרקי זמן ובעצמות שונות עד שלהי 1939. בגלל המרחק הרב לארצות הברית המשיך רובשוב לקבל בימים הראשונים למאורעות מכתבים ועיתונים מארץ-ישראל שלא סיפרו דבר על האירועים האלימים,

חיילים בריטים מלווים יהודים שנטשו את בתיהם ברובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים בעקבות מאורעות המרד הערבי, 5 בדצמבר 1936

הערבי העליון' בראשות המופתי של ירושלים חאג' אמין אל-חוסייני, שהנהיג מעתה ואילך את 'המרד הערבי'. השביתה נמשכה ולצדה גם ההתקפות של הערבים על תושבים יהודים וכוחות הממשלה. מאורעות הדמים בארץ-ישראל שינו את סדר היום של רובשוב באמריקה והפכו את מעורבותו בענייני הציונות למרכז פעילותו. הוא קיבל מברקים אחדים ומכתבים דחופים מבן-גוריון ובהם בקשה שיעסוק בדברים שהזמן גרמם ובעיקר בגיוס כספים להתמודדות עם המצב. רובשוב הפסיק את לימודיו ולא שב אליהם עוד, ובכך תם עבורו 'חלום קולומביה', מה גם שהתברר לו שלאחר 16 שנים אין בכוחו לשוב ולהיות סטודנט על כל המשתמע מכך. הוא נרתם עתה לפעילות התרמה מואצת שבמהלכה גויסו במשך שבועיים 10,000 דולרים ממאה יהודים בעלי הון. הוא אף היה מעורב בכינוס אספת עם גדולה של כל הארגונים הציוניים בניו יורק שחיזקה את ידי היישוב בארץ וקראה ליהודי ארצות הברית לסייע לו. כמו כן לקח חלק ביזמה של חברי 'פועלי ציון' שהביאה להקמת ועד חירום זמני ובו חברו יחד נציגי כל המפלגות הציוניות באמריקה והוא נועד לסייע למאבקים המדיניים. במישור המדיני פעל על פי בקשת בן-גוריון ליציאתה של משלחת מנהיגים יהודים, בהם סטפן וייז ופליקס פרנקפורטר, מאמריקה ללונדון כדי לסייע בעניינים המדיניים. התעסוקה הרבה עזרה לו להתגבר על הקושי להתמודד ממרחק עם המצב בארץ שלוה, לדבריו, בחרדה ובמתחוות רבה. ב-2 במאי כתב לרחל וסיפר לה על פעילותו הציונית בשלושה מישורים 'גם כספי, גם ציוני, גם פוליטי'. הוא הוסיף דברים על בני המשפחה: על זלמן איסקולסקי, בנם של אחותו מניה ובעלה מאיר (מארים), שעמד לעלות לארץ-ישראל ולהצטרף לאחיו משה שכבר ישב בנען; על דאגתו בשל מחלתו של דודו האהוב מנחם מנדל גינזבורג; על תמונה שראה של אחיו אברהם ובני משפחתו שישבו מנותקים ממנו ברוסיה, 'והדמיון הרב שבינו לבני עוד הגדיל את עצב הפירוד'. בסיום שב והביע את דאגתו לרחל ולרודה 'בבית הבודד והבלתי מוגן על יד בית הקברות הערבי' ואת רצונו 'לראותכן מחדש בסביבה מוגנת יותר' (תעודה 63).

כפי שהיה באירועים דומים בעבר הציבו המאורעות את שאלת עתידה המדיני של ארץ-ישראל במקום חשוב בסדר היום של קובעי המדיניות בבריטניה. ב-18 במאי הודיעה ממשלת בריטניה על כוונתה למנות ועדת חקירה מלכותית בעלת סמכויות רחבות שתחקור את הסיבות לפרוץ המאורעות וכמו כן תבחן את שאלת ארץ-ישראל

על כל רכיביה ותציע פתרונות מעשיים לעתידה המדיני של הארץ. תחילת עבודת הוועדה נדחתה מכיוון שהממשלה הבריטית התנתה זאת בסיום מעשי האלימות ואלו נמשכו לפי שעה. בהסתמכה על ניסיון העבר של 'ועדת שאו' ניסתה ההנהגה הציונית להתנגד תחילה להקמת ועדת החקירה המלכותית, אך משהוברר לה שזו אכן תקום החלה מיד בהיערכות המדינית לקראת דיוניה. באותם הימים כבר הייתה הסוכנות היהודית בראשות בן-גוריון ושרתוק הגוף המוביל בעשייה המדינית. פעולתם התמקדה בניסיון למנוע שינוי צפוי במדיניות הבריטית וכניעה לתביעות הערבים, ובעיקר התביעה להפסקת העלייה, שאותה ראו כמסוכנת ביותר לתנועה הציונית.

ב-25 במאי יצא בן-גוריון ללונדון לסייע לוייצמן בפעולה המדינית. מלונדון כתב לרובשוב והתלונן שוב על חולשתה של הציונות באמריקה, שאינה מסוגלת להעניק להנהלה הציונית את התמיכה המדינית ההכרחית ואינה מצליחה לגייס די כספים עבור הצרכים המיוחדים שהתעוררו בארץ. בן-גוריון העריך שמשקלה של אמריקה בפוליטיקה העולמית ילך ויגבר ושאיף להסתייע בהסתדרות הציונית באמריקה כדי להשפיע על הממשל האמריקני. 'לאחר החזית הארץ-ישראלית והחזית הלונדונית – אני רואה את החזית האמריקנית כמכריעה ורבת משקל ביותר. אנשינו באמריקה צריכים סוף סוף להבין שאנו עומדים לפני הכרעה: להיות או לחדול', כתב לרובשוב, שהיה לאיש סודו באמריקה. הוא שב ודרש להקים הסתדרות ציונית מאוחדת באמריקה והוסיף בקשה לרובשוב 'לכתוב לי מיד מה המצב באמריקה, ואם יש תקווה לתיקון הדברים'.⁴ בעקבות המכתב נכנס רובשוב לעובי הקורה ונפגש לשם כך עם שורה של אישים מרכזיים ביהדות אמריקה. ב-16 ביוני כתב לבן-גוריון על המאמצים שהוא עושה בעניין זה והביע תקווה שהמהלך להקמת ההסתדרות הציונית המאוחדת, שבראשה הציע להעמיד את הרב ד"ר סטפן וייז, יניב פירות בכינוס הוועידה השנתית של ציוני אמריקה. הוועידה עמדה להתכנס בפרובידנס ב-4 ביולי ולדבריו: 'בה עומד להיחרץ גורל הציונות באמריקה'.⁵ רובשוב הניח כי תפקיד מפתח במאמצים אלו עשוי למלא לוואיס ברנדייס הקשיש, שופט בית המשפט העליון של ארצות הברית ונשיא הכבוד לשעבר של ההסתדרות הציונית של אמריקה. המפגש עמו בביתו בצ'טס ליד בוסטון הפך את השניים לידידים. שעות בילו בטיול ושיחה ביער ליד ביתו של ברנדייס. לפי עדותו של רובשוב לא נסבה השיחה על העניינים

המדיניים בלבד אלא גם על חיי החברה והתרבות בארץ, וברנדייס ביקש לדעת אם כבר נוצר בארץ 'האדם החדש', אדם עתיר כישרונות ויכולת 'שלא העניין הכלכלי הוא הממלא את חייו בתוכן כי אם ייעוד ואחריות למפעל'.¹ רובשוב סיפר לו בפרוטרוט על ההתפתחות התרבותית והחינוכית בארץ ובייחוד בהתיישבות העובדת. לאחר המפגש הוא כתב שוב לבן-גוריון על תמיכתו של ברנדייס בעמדת 'הציונות האחידה' ובעמדות הציונות שאין לוותר בשאלות העלייה ומכירת הקרקעות.² בוועידה הציונית בפרובידנס נבחר וייז לאחר מאבק קשה לתפקיד נשיא ההסתדרות הציונית באמריקה במקומו של מוריס רוטנברג. כמו כן התקבלו כמה החלטות שנועדו להביא לשינויים מסוימים במבנה הארגוני של ההסתדרות הציונית באמריקה וליתר אחידות ותיאום בפעולותיה.

ככל שעברו הימים כן גבר חששם של ראשי הציונות משינוי במדיניות הבריטית ובעיקר מעצירת העלייה, ולפיכך הוחלט להרחיב את הפעולה המדינית. זו התנהלה בכמה מישורים ובכללם הפעלת לחץ על הממשלה הבריטית, פנייה לדעת הקהל בבריטניה באמצעות העיתונות ופנייה לקהילות היהודיות בעולם ובעיקר בארצות הברית שיפעילו לחץ על ממשלותיהן להתערב לטובת הציונות. הפעולה באמריקה התבצעה בעזרת גופים ציוניים ולרובשוב נועד תפקיד חשוב בהוצאתה אל הפועל. ב-3 ביולי כתב לו בן-גוריון וסיפר בדאגה על פגישה שלו ושל וייצמן עם שר המושבות הבריטי אורמסבי-גור שנערכה ב-30 ביוני. השר דיבר על כוונתו להגביל את העלייה למכסה שנתית, כנראה נמוכה, ולהפסיק את העלייה כליל בתקופת עבודתה של ועדת החקירה המלכותית בארץ. מכתבו של בן-גוריון הבהיר את דחיפות הפעולה המדינית באמריקה. ביזמת ועד החירום הזמני וההנהלה החדשה של הסתדרות ציוני אמריקה נקבעה ועדה פוליטית מצומצמת בהשתתפותו של רובשוב להנעת המהלכים הפוליטיים בווינגטון. מלונדון הונחתה הוועדה לפעול בחשאיות. במסגרת עבודת הוועדה הפוליטית יצאו חברים להיפגש עם

ברנדייס, ידידו האישי של הנשיא רוזוולט. לאחר הפגישה כתב רובשוב מכתב לבן-גוריון ותיאר את ההתייעצות עם השופט הקשיש בדבר הדרך לשכנע את הממשל בווינגטון, שעמד בפני בחירות לנשיאות בסוף השנה, ללחוץ על הממשלה בלונדון שתנקוט עמדה נוחה לציונות. הוא הוסיף: 'אמרתי גם להביא את המשלחת הזאת לצ'טם למען תתקשר שיחה על תפקידי ודרכי הציונות באמריקה ולמען ישמעו לקח מפי הזקן. הסברתי זאת לזקן למפרע והוא מילא את התפקיד בשאר רוח מיוחד במינו. אף עליהם עשו דבריו רושם כביר'. רובשוב גילה לבן-גוריון את דעתו לגבי ועידת פרובידנס ולגבי הסיכויים להוציא את החלטותיה אל הפועל, והוסיף דברים על עניינים שקשורים לגיוס כספים (תעודה 64).

הוועדה הפוליטית באמריקה פנתה אל גורמים משפיעים על דעת הקהל כגון פוליטיקאים, אנשי ממשל, עיתונות, אנשי דת נוצרים אוהדי הציונות, מנהיגי פועלים ואחרים. אף שלא הצליחה להביא את הממשל האמריקני לגלות מעורבות ישירה בעניין זכתה הוועדה להצלחה בלתי מבוטלת בקרב גופים אחרים תוך ניצול עובדת הבחירות העומדות בשער ורצונם של גורמים פוליטיים לזכות באהדת הציבור היהודי. עשרות סנטורים וחברי קונגרס פנו אל מזכיר המדינה האמריקני קורדיל הול ודרשו שהממשל יפנה אל ממשלת בריטניה בתביעה לקיים את ההתחייבויות הנגזרות מכתב המנדט להקמת בית לאומי ליהודים ולהימנע מפגיעה בעלייה. גם גופי ציבור נוספים באמריקה ובהם ארגונים נוצריים, ארגוני עובדים ועוד פנו אל ממשלת בריטניה בדרישה דומה. זה היה הצעד הראשון בשני תהליכים: גיוס דעת הקהל באמריקה לטובת הציונות והגברת המעורבות של ציוני אמריקה בפעילות המדינית, תהליכים שהלכו וגברו בשנים הבאות. ב-2 בספטמבר החליט הקבינט הבריטי החלטה שפירושה שאין שינוי לפי שעה במדיניות בארץ-ישראל, ובתוך כך בעניין העלייה יהודית. כמו כן החליט לתגבר את הצבא ולהחמיר את האמצעים הצבאיים כדי לדכא את המהומות.

1. רחל כצנלסון-רובשוב אל זלמן רובשוב, 16 במרס 1936, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 281.
2. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון-רובשוב, 22 באפריל 1936, גנזים, 248/33411/3.
3. רחל כצנלסון-רובשוב אל זלמן רובשוב, 8 במאי 1936, ר' וז' שזר, **החופים השנים**, עמ' 284.
4. דוד בן-גוריון אל זלמן רובשוב, 31 במאי 1936, גנזים, 248/9702/1.
5. זלמן רובשוב אל דוד בן-גוריון, 16 ביוני 1936, ד' בן-גוריון, **זכרונות**, ג, עמ' 273.
6. דברי זלמן רובשוב בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 15 באוקטובר 1941, אצ"מ, S25/308.
7. זלמן רובשוב אל דוד בן-גוריון, 22 ביוני 1936, ד' בן-גוריון, **זכרונות**, ג, עמ' 286.

63. אל רחל כצנלסון-רובשוב, תל אביב

ניו יורק, 2 במאי 1936

רחלניו,

בכיליון עיניים ציפיתי היום למכתב והנה גם הוא עוד יצא לפני ראשית הרעות. הלוא נכתב באחרון של פסח ועדיין אין בו כל סימן למתרחש. אבל בכל זאת ירדה איזה מעמסה בידעי אתכן בתוך תל אביב ולא בנקודות העמק ובדרכים בשעה זו. קרה כך כי המכתב שכתבת בערב החג על יציאתכן לעמק בא רק יום אחד לפני כן, ומשום שאותו יום לא הייתי בניו יורק קיבלתי את שני המכתבים ביום אחד. כך נודע לי ביום אחד גם על מחלתו של הדוד וגם על הבראתו. אין כל יכולת להשתמש במכשיר הפוסטה. ואני מעריץ מרחוק את כוחך לא לטלגרף לי משלומך כל הימים הללו.

מב[ן]-ג[וריון] יש לי מכתבים וטלגרמות תכופים. ומאז הגיעו הידיעות אני יצאתי מכל שאר העניינים וכולי נתון לעניין. והעניין הלוא גם כספי, גם ציוני, גם פוליטי. במשך שבועיים ימים אספנו עשרת אלפים דולר נוספים למטרת השעה. וכל הכסף הזה (מלבד ט"ו אלף הדולרים שהכניסו הציונים ובעיקר בעזרת ווייז) נכנסו על יסוד הדרישות הטלגרפיות שלי ששלחתי למאה אנשים שונים בארץ, והתקשרתי עם רבים מהם טלפונית ובביקורים. ביומיים האחרונים הייתי בדרכים לשם חיזוק המשלחת היהודית מאמריקה ללונדון. היחידי שעזר כהוגן ובכל הרצינות היה שוב השופט הזקן מושינגטון [לואיס ברנדייס], ובעזרתו נשברה גם התנגדותו של הפרופסור מבוסטון [פליקס פרנקפורטר] אשר יצא ב-11 ליוני. פעם ובלב שקט אספר לך גם על פרק זה ועל כל אשר יש לנו ללמוד הימנו.

תמונה של משפחת רובשוב בפורטורג שנשלחה אל זלמן רובשוב, 1936. מימין לשמאל האב אברהם (אחיו של זלמן), הבת סופיה, הבן ליובה והאם נחמה

תכניותי האוניברסיטאיות קצת סוכסכו על ידי המאורעות. אשוב ליישרן כאשר יוקם קצת שקט. אולי עוד אצליח, כי במסגרת המצומצמת של זמני יום עובר אין להדביקו עוד, מה גם שבועות.

ברוך צוקרמן יבוא הנה בעשירי למאי ויצא לארץ-ישראל ב-12. יעשה בארץ יומיים ויעוף לאפריקה. אתאמץ לשנות סדר נסיעותיי למען אוכל בעשירי ובאחד עשר להיות בניו יורק ולהתראות אתו. אז תקבלי ממנו ד"ש פרטית. אתו באנייה יבוא גם זלמנקה [איסקולסקי].

לפני החג עברו גם ימי מחלה לא קלים על מארים [איסקולסקי]. הבאנו אותו הנה, בדקנו אותו בבית החולים. מניה ישבה כאן אתי כשבוע ימים. כנראה אין כל דבר רציני. קצת שנים עושות, קצת עייפות של הרבצת תורה במשך עשרות בשנים. אבל לפחדים לא היה כל יסוד.

תמונת אברהם [רובשוב] ומשפחתו סיפרה לי רבות. והדמיון הרב שבינו לביני עוד הגדיל את עצב הפירוד, וההתקשרות הנפשית אל הילדים הנחמדים כאילו הרחיבו את תחומי חיי הפרטיים. משהו מופלא יש בכך. המשל האגדתי על 'שבירת הנשמה לרסיסים' מקבל מושג מוחשי מאוד. אולי נזכה פעם גם לתיקון בשטח זה.

ועכשיו צמא ידידות אני על מצב הדוד [מנחם מנדל גינזבורג]. דברייך על 'המצב שירד על הבית היקר הזה' עודם מצלצלים באוזניי בכל כובדם. כתבי נא לי ואם אפשר – הכתיבי נא את הדוד עצמו או את מישהו מבנות הדוד. מה שלום הדודה? ומהי המחלה עצמה? אצפה לכך!

על עסקי בית וכסף עוד אשוב לחשוב ולכתוב לך כאשר קצת תרחב הדעת. את 'דבר הפועלת' האחרון טרם קיבלנו כאן, וזה מעכב גם את הופעתו של 'פיאנערין-פרויען-צייטונג'. בכלל, אין אני מקבל את ה'דבר'. בושה לי לספר זאת. ומתבייש אני בשל חוסר הסידורים באקספדיציה [משלוח] שלנו, אבל זאת עובדה. קמתי וטלגרפתי ל'דבר'. זה יותר מחודש ימים וטרם נענית. אולי תיכנסי לקרופניק או לוורשבסקי ותבררי מהי הסיבה המשונה הזאת? על 'דבר הפועלת' עוד אכתוב לך.

ובימים אלה מוטב להרבות בכתיבה. בפעם אחרת לא אדרוש זאת אבל הפעם – פעמיים בשבוע! הלא ביקשתי

כן?

שלך,

ז'

ולי גם אין מושג היכן אתם? האם ישבתן כל הימים בבית הבודד והבלתי מוגן על יד בית הקברות הערבי? עם פתיחת התערוכה ['יריד המזרח'] רבתה שם התנועה ורב הביטחון קצת, ובכל זאת אני רוצה לראותכן מחדש בסביבה מוגנת יותר.

64. אל דוד בן-גוריון, לונדון

ניו יורק, 18 ביולי 1936

בן-גוריון היקר,

אתמול, בדרכי עם המשלחת הציונית לזקן [לואיס ברנדייס], טלגרפתי לך מבוסטון על צאתה של גולדה. היא הפליגה ב'אקוויטניה' ביום ה' 16 לחודש, ותגיע לשרבורג ב-21 ותצא באותו יום לפריס. משם היא עומדת לנסוע ב-23 למרסייל. אמרתי מוטב שתדע כי היא בקירוב מקום. ואם יש לך משהו תכוף למסור לארץ, הרי לך שליח מהימן. אגב, תדע גם בפרטיות מפרשת המעשים כאן. היא מוכנה הייתה להיפגש אתך בכל מקום המתאים לך.

בשובנו מהזקן טלגרפנו לך בשם המשלחת כעצת הזקן. ודאי קיבלת.

אצלו בצ'טס מצאנו את הטלגרמה שלך מיום 16 לחודש וגם מכתב מאת ריבקינד, בצירוף הטלגרמה המפורטת (והמשונה במקצת בסגנונה) מאת ויל. רוזנבלט לריבקינד. עם ריבקינד זה התקשרנו כבר קודם, בהתאם לטלגרמה של וייז (מ-10 לחודש).

מהטלגרמה שלנו אתה יודע כי וגנר הסנאטור נמצא עכשיו בלונדון וכי אתו יש, לדעת הזקן, להתקשר מיד. לפי דבריו

הוא החשוב כאן בין ידידינו והשפעתו רבה. פרנקפורטר ווייז מכירים אותו. הבוקר התקשרנו מחדש עם ריבקינד ונודעה לנו כתובתו בלונדון (טלגרפנו לך שוב על כך: הוטל סבוי).

בינתיים רוזוולט איננו בווינגטון כי אם שט בסירתו הפרטית על [–] ואין להיוודע היכן למצוא אותו. ריבקינד התקשר עם השופט רוזמן והלה מקווה להיפגש היום את המזכירה הפרטית של רוזוולט, ויגלה את הסוד הזה. אם ביניהם יאבה להיכנס בעובי הקורה, ספק הוא לדעת הזקן. בכל זאת טלגרפנו לווינגטון להיוודע היכן הוא כי גדל החום בימים האלה ואין למצוא שום אדם בעיר.

למשלחת הזאת נבחרו מטעם הוועדה הזמנית לשעת חירום המייצגת את כל המפלגות הציוניות באמריקה, השופט לואיס (וייז מינה אותו לממלא מקומו כנשיא הציונים), מוריס רוטנברג ואני. הצטרף אלינו גם סגן נשיא הציונים השופט א[ליהו] ד[וד] סטון מבוסטון שניהג אותנו במכוניתו. מלבד ההתייעצות הזאת, מה אפשר לעשות כאן במובן הושטת עזרה פוליטית מידית, אמרתי גם להביא את המשלחת הזאת לצ'טם למען תתקשר שיחה על תפקידי ודרכי הציונות באמריקה ולמען ישמעו לקח מפי הזקן. הסברתי זאת לזקן למפרע והוא מילא את התפקיד בשאר רוח מיוחד במינו. אף עליהם עשו דבריו רושם כביר.

בנוגע למצב הפוליטי יש לדעתו להתנגד בכל תוקף לקביעת מכסה מספרית למפרע בלי קשר עם יכולת הקליטה, גם אם יסכימו למספרים גדולים של 50-60 אלף בשנה. יש בזה משום פגיעה בעצם העניין. כל מלוא יכולת הקליטה, עד כמה שאין בכך פגיעה בענייני היישוב המקומי הקיים בארץ, שייך כולו לנו לפי המנדט; וכל קביעת סכום למפרע לשם הגבלה, בלי קשר עם יכולת הקליטה, פגיעה היא במנדט. והוא בטוח כי אתה וכל אנשינו ישכילו להתנגד לכך. כמו כן חושב הוא כי כל עליית ערבים מחוץ, מסוריה, ממצרים וכו' אסורה היא לפי המנדט. (כתוב במנדט, הטעים וחזר והטעים: 'בתנאי שלא יבולע לענייני היישוב הקיים בארץ, קיים בארץ, ולא יישוב ערבי שמחוץ לארץ-ישראל'. יכולת קליטה זו כולה שייכת לנו).

לעומת זאת אין הוא רואה יכולת רבה להתנגד בהצלחה להפסקה זמנית של העלייה לימי שבת הוועדה הממלכתית. הוא מבין את ההפסד הפסיכולוגי והחינוכי וגם המעשי. ודאי טוב אם נצליח לבטל זאת, אבל שופטים יבינו 'איני'ונקשון' [injunction] זו כל עוד העניין הוא 'פנדינג' [pending]. כמו כן הילל מאוד את דרישת ההנהלה לקבל פיצויים. חושב דרישה זו לחשובה מאוד ולצודקת בהחלט, ולפי דעתו יבין זאת כל אנגלי. ונחוץ רק שנדע לעמוד על כך באותו התוקף שעמדנו על כך ולא להירתע, כי נשיג זאת. לפי דעתו היה טוב כי אם תבוא הודעת הממשלה על הפסקת העלייה לימי שבת הוועדה בארץ, יהא כבר בהודעה זו סעיף האומר כי את כל הנזקים אשר סבלו היהודים בארץ בימי המהומות הללו תחזיר הממשלה. 'הממשלה האנגלית יכולה עכשיו להרגיש את עצמה חלשה ונבוכה, אבל בכל זאת לא ייתכן שלא תהא פיר'. הספיק בינתיים עוד לתת להם שיעור רב עניין על הצורך באיחוד הכוחות בציונות, על ערך הפועלים, על ערך העבודה התרבותית, הילל מאוד את ההנהלה, קרא למשמעת לה, דיבר בהערצה על הפועלים וכו'.

על הוועידה בפרובידנס בינתיים ודאי קראת. אולי נזדמן לך גם לקרוא את 'המכתב בפרובידנס' ב'ידי[שער] ק[ע]מפ[ע]ר'. ממנו ראית את יחסי. אבל למרות הכול תוצאותיה של הוועידה נותנות תקוות וסיכויים אם נמשיך וננצל אותן. בוועידה ראיתי את כוחה הרב של 'הליגה' [למען ארץ-ישראל העובדת] ואנשיה בתוך הציונות. אף כי באופן רשמי המפלגה לא השתתפה בוועידה זו, היה מספר הצירים הכרוכים אחרינו רב מאוד. והדברים נחתכו בחדרנו. כולם ידעו כי וייז נבחר על יסוד הפרוגרמה של הציונות האחידה. ואם יבואו אנשים לעזרה – משלחת ציונית הגונה בראשית השנה הבאה, לשם כך ולשם כספים – תצליח עכשיו משהו לבצע.

בינתיים הכנסתי לענייני תכנית זו גם את רוברט סולד שהוא גם אדם הגון מאוד ובעל השפעה רבה בחוגי 'הדסה'. והוא עכשיו מעבד תכנית יורידית, מעין קונסטיטוציה של ההסתדרות הציונית המאוחדת, שנוכל לכבוש עליה את דעת הדסה. תכנית זו צריכה להיות מוכנה ליום שוב וייז הנה. יש לי תקוות כי גם 'המזרחי' יירצה לה, ואז בעזרת וייז-ליפסקי אפשר יהיה לשבור את התנגדות המכונה הציונית. עוד אודיעך על כך.

ובעניין הכסף: הצטערתי מאוד על הסבך שכאילו אני הכנסתי לתוך עניין שהיה יכול להיות בשבילך רק עניין של עידוד ושמחה. אבל הצדק אתי. אני שמעתי מפורש מפי הזקן 25 אלף דולר. סולד הודיע לי כי עליו לשלוח 5 אלפים דולר. לא הבינותי את הדבר ונכון הייתי להסכים כי טעות בידי הייתה. אולם כעבור יומיים קרא אותי סולד וסיפר לי את כל העניין.

אכן בדעת ברנדייס היה לשלוח 25 אלף דולר – מהם 20 אלף דולר שנתן פעם לעניין עקבה* בתנאי שייאספו עוד 80 ואלה לא נאספו והיו מונחים בבנק, ועוד 5 אלפים נוספים שהוא נותן עכשיו. אבל בינתיים, בתוך חודשיים דרשו אנשי הקרן הקיימת שהכסף ישולח לאוסישקין. מק והוא הסכימו לכך בתנאי שהכסף יינתן לקרן הקיימת בתורת הלוואה והקרן הקיימת תחזיר את הכסף בכל שעה שיהא צורך בדבר, ולשכת הקרן הקיימת תהא אחראית לכך. אוסישקין הסכים. סולד ראה אפוא את עצמו קשור להתחייבות זו.

בינתיים הכסף עוד כאן. לפי דרישתו טרם נשלח. סולד הבטיח לי לכתוב לך על כל העניין ולהודיע על זאת גם לאוסישקין (היום בשווי מברנדייס מצאתי כבר העתקות ממכתבי סולד אליך מ-16 ליולי ואל אוסישקין מ-16 ליולי, כאשר הבטיח לי).

אתמול בשיחתי עם ברנדייס, סיפר לי את כל המעשה והוסיף: 'אני לא ידעתי כי סולד התקשר כבר עם אוסישקין. רצוני הפרטי הוא כי הכסף יוצג לראות עיניו של בן-גוריון. מובטחני כי יש לו עכשיו צורך בכסף. יוציא אותו כאשר ימצא לנחוץ. אבל אינני רוצה לפגוע באוסישקין. ספר לו את כל העניין ויחליט הוא (בן-גוריון)'.
את מכתבי סולד ודאי תקבל יחד עם מכתבי זה ותחליט. סולד יעשה כאשר תצווה.
על יתר העניינים אכתוב בפעם אחרת. הן תמשיך להמציא לי את כל החומר ואתך הברכה.
את גולדה ודאי ראית.
שלך,

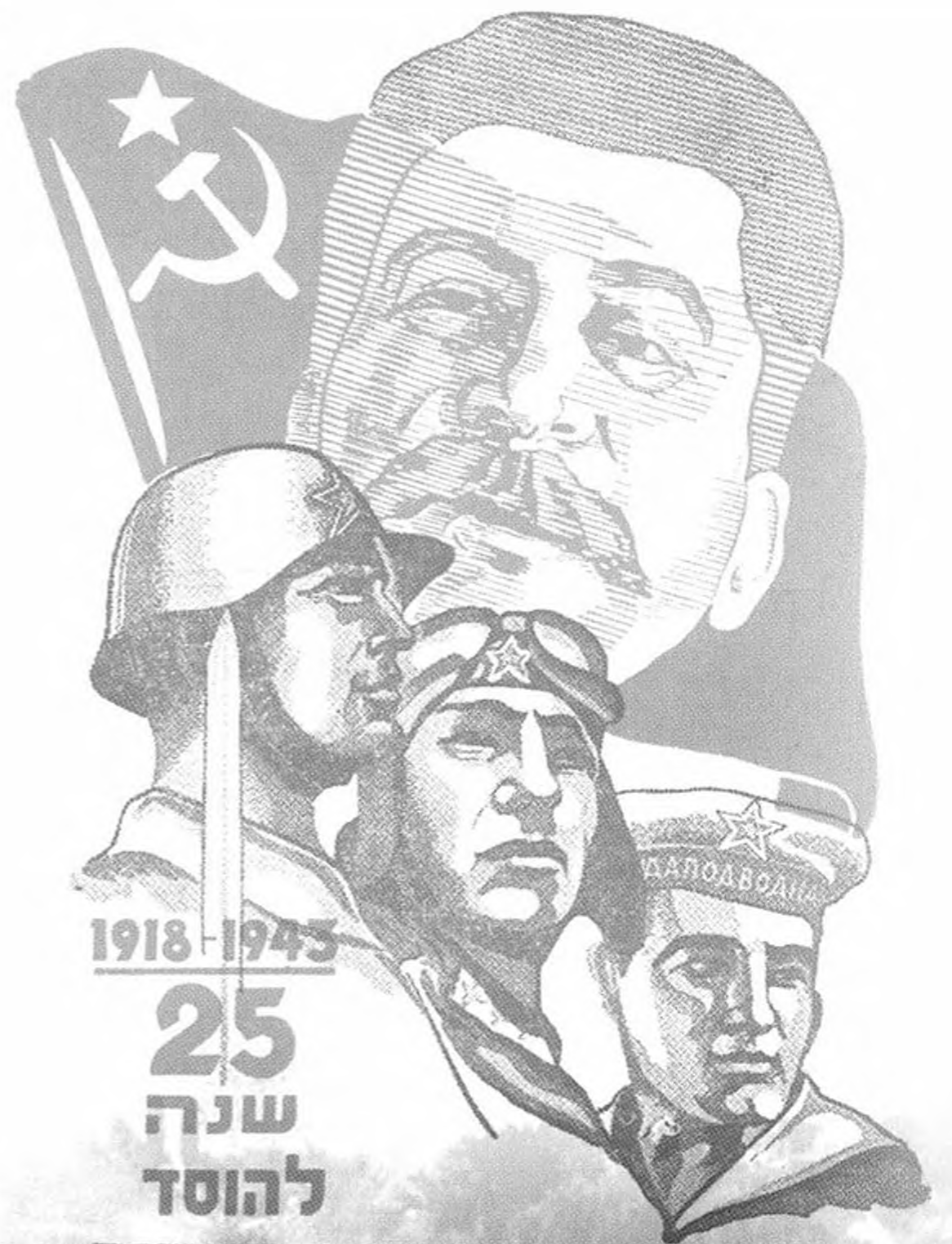
זלמן

* תכנית להתיישבות יהודית באזור אום רשרש ליד עקבה.

הצלת העם היהודי תובעת
עזרה מוגברת לצבא האדום!

פרק שישי

1941-1936

1918-1943

25

שנה

להוסד

הצבא האדום

עורך בפועל של 'דבר'
בימי מאורעות ומלחמה

א. העיתון נתון בידיו

באמצע אוגוסט יצא זלמן רובשוב לשוב לארץ-ישראל ובדרכו השתתף במושב הוועד הפועל הציוני שהתכנס בציריך ב-25 באוגוסט 1936. בישיבה הוברר שההתפתחויות המדיניות מחייבות כינוסים דחופים של הוועד הפועל הציוני. בגלל הקושי לכנס את הגוף הגדול והמסורבל הוחלט להקים ועד פועל ציוני מצומצם בן 21 חברים שישיבותיו יתקיימו בארץ-ישראל וילוו באופן שוטף את פעולות ההנהלה הציונית בארץ. לגוש הפועלים הוקצו תשעה מקומות בוועד המצומצם ורובשוב מונה לשני בסגני חברי הוועד (ממלאי מקום של חברי הוועד שנבצר מהם להשתתף בישיבותיו). הוא חזר לארץ-ישראל בראשית ספטמבר ומצא את היישוב היהודי נתון במעין מצור. בדרכים ארבה הסכנה לתחבורה ובלילות הותקפו יישובים, נעקרו מטעים ונשרפו שדות. עד אוקטובר 1936 כבר הגיע מספר ההרוגים ל-80 יהודים, 36 בריטים וקרוב לאלף ערבים. כ-9,000 יהודים נאלצו לנטוש את בתיהם בערים המעורבות והפכו לפליטים.

ב-12 באוקטובר 1936, בעקבות הקשחת המדיניות הצבאית של הבריטים והתערבותם של שליטי מדינות ערב, הכריז הוועד הערבי העליון על הפסקת השביתה. בכך התאפשרה תחילת עבודתה של ועדת החקירה המלכותית הבריטית בראשות הלורד רוברט פיל. למחרת היום התכנס בירושלים בפעם הראשונה הוועד הפועל הציוני המצומצם ודן בהיערכות לתחילת עבודתה של ועדת פיל. במרכז הדיון עמדה הצעה שהעלו אנשים מרכזיים בהנהלה הציונית ובראשם וייצמן להגיש לוועדה את תכנית הפריטט בארץ-ישראל (ראו לעיל עמ' 159 ה/א). בעלי ההצעה גרסו שרעיון כזה יסתור את טענות הערבים ומתנגדי הציונות שמטרתה של הציונות להפוך את היהודים לרוב בארץ ולשלוט על הערבים. בן-גוריון העלה את ההצעה בישיבה ותיאר את הפריטט כ'שוויון בנציגות של שתי החטיבות, היהודית והערבית, במוסדות השלטון המרכזיים בארץ בלי שהשוויון הזה יהיה מותנה ביחס המספרי של שתי החטיבות'.¹

רובשוב השתתף במושב הוועד הפועל המצומצם בתור ממלא מקום של אחד מנציגי הפועלים, ולמעשה השתתף ברוב ישיבותיו בחודשים שלאחר מכן. בדבריו בדיון טען

שיש להציג לוועדה המלכותית את כושרה של הארץ לקלוט יהודים רבים בלי שהדבר יפגע בערבים, ואת המכשולים שמערים מנהל המנדט בפני הציונות. הוא הביע תמיכה ברעיון הפריטט בתור פתרון זמני וכהוכחה לכך שאין פני הציונות לנישול האוכלוסייה הערבית או לשליטה מדינית עליה, ו'בלי שיישאר צל של ספק כי פנינו לעלייה ולא להכנעה' (תעודה 65). בסיום דבריו התפלמס רובשוב עם אנשי הציונות הדתית ובעיקר עם שלמה זלמן שרגאי איש 'הפועל המזרחי' שטען שרעיון הפריטט אינו תואם את מטרת הציונות והיא ש'עם ישראל יהיה בעל בארצו והשלטון עליה יהיה בידו'. שרגאי גייס את הדת היהודית ואת האמונה ב'נצח ישראל' כדי לטעון שאין להיחפז בחיפוש פתרון מדיני משום ש'אם חזונו לא יקום בימינו הוא יתגשם כעבור מאות בשנים כי מאמינים אנו בקיומו של עם ישראל'.² דווקא משום בקיאותו בהלכה היהודית והכבוד הרב שרחש למסורת שלל רובשוב את דבריו של שרגאי והציג בקצרה את עמדתו לגבי היחס שבין הדת היהודית לתנועת השחרור הלאומית היהודית: 'אם את הלהט שבדת נשקיע בתוך הציונות – על ידי כך נעשיר את הציונות, אבל אם נכניס מהשאננות שבדת לתוך הציונות – על ידי זה נצא הרבה יותר חלשים, ולא בדרך זו צריך ללכת', טען.

הדיון בוועד הפועל הציוני בנושא הפריטט לא הגיע לידי הכרעה. הוויכוח הזה חשף טפח מעומק חילוקי הדעות בין הזרמים השונים בציונות והיה מעין הקדמה לעתיד להתרחש בה ככל שהתקרב מועד ההכרעה לגבי עתידה של ארץ-ישראל.

מאז פרוץ המאורעות הופיע 'דבר' גם במהדורות צהריים והקדיש את מרבית עמודיו לאירועים האלימים, להשפעותיהם על המגזרים השונים ביישוב ולהתפתחויות המדיניות. עם תחילת המאורעות גיבשו ברל וביילינסון קו הסברה לוחמני וביקורתי כלפי בריטניה, וביילינסון שכתב כמעט מדי יום את מאמרי המערכת 'דבר היום' תקף בהם את מעשיה של ממשלת ארץ-ישראל ואת מדיניותה של ממשלת בריטניה. הקו האנטי-בריטי העקיב ב'דבר' עורר מורת רוח מצדם של בן-גוריון ושרתוק אך זכה לתמיכה ולהוקרה מצד רבים מציבור הקוראים. רובשוב נרתם

עתה לעזור לביילינסון, שכרע תחת נטל העריכה בפועל של העיתון וכתבת המאמרים בשעה שברל, שבריאאותו הלכה והתרופפה, צמצם עוד יותר את מעורבותו בעריכת העיתון. אלא שגם ביילינסון סבל מבריאאות לקויה וב-19 בנובמבר 1936 נפטר ממחלת לב. מותו השרה אבל כבד ביישוב בכלל ובמפא"י ובמערכת העיתון בפרט. אף שהיה רופא בהכשרתו לא עסק ביילינסון ברפואה אלא פנה לעיתונות ולעסקנות ציבורית. הוא היה הפובליציסט הבולט של 'דבר' וכתב בו כ-2,300 מאמרים ובתוכם חלק ניכר ממאמרי המערכת. ביילינסון היה אחד מכותבי המאמרים הנקראים ביותר ביישוב בארץ-ישראל בשנות העשרים והשלושים, ובעל השפעה רבה על הלכי הרוח והשיח הציבורי בו.

פגישתם הראשונה של זלמן רובשוב ומשה ביילינסון הייתה ב-1912 בפרייבורג. ביילינסון היה אז סטודנט לרפואה, ולרובשוב היה חלק נכבד בקירובו לציונות ולתנועת הפועלים הציונית. מיום היווסדו של 'דבר' עבדו השניים במערכת העיתון לצדו של ברל, ושלושתם הובילו אותו וקבעו את דמותו. ברל הקנה לביילינסון מעמד בכיר אך רובשוב, אף שהיה סגן עורך, לא ראה בכך פגיעה. הוא וביילינסון העריכו מאוד זה את זה וידידות עמוקה שררה ביניהם. רובשוב הוא שנבחר להספיד את ביילינסון, ובדברים שנשא על קברו סקר את אישיותו ואת דרכו והתעכב על תרומתו הרבה ל'דבר' (תעודה 66). גם לפני מותו של ביילינסון ועוד יותר בשנים שבאו לאחר מכן הרבה רובשוב להעלות את זכרו של אישים שהלכו לעולמם בהספדים שנשא על קברם, במאמרים בעיתון ובפרסומים שונים (ראו להלן עמ' 395 ט/ד).

לאחר מותו של ביילינסון עברה מלאכת העריכה של 'דבר' לידי של זלמן רובשוב. העיתון שקיבל לידי כבר שינה במידה רבה את פניו. הוא הלך והגדיל את כוחו מול מתחריו העיקריים, 'הארץ' – כלי הביטוי של חוגי המרכז הפוליטי ו'הבקר' – עיתונם של הציונים הכלליים. מספר מנויי 'דבר' עמד ב-1936 על כ-12,000 ומספר הגיליונות היומיים על קרוב ל-20,000. מלבד שינויי הסגנון והמדורים שהונהגו ב'דבר' נוספו לעיתון מוספים כגון 'המשק השיתופי', 'דבר לילדים' ו'דבר הפועלת'. במערכת עצמה חלו שינויים אישיים. משה שרתוק עזב ב-1931 כדי להתפנות לעבודתו בסוכנות היהודית ונוספו לה כותבים ובהם מיכאל אסף, דב שטוק (סדן), הרצל ברגר, ברכה חבס, יצחק יציב, חיים שורר, דן פינס, ישראל שוכמן ואחרים. בתפקיד העורך קבע זלמן את הכתבות

והמאמרים שיופיעו במדורים השונים ועסק בליטושם ובעריכתם. על פי עדויותיהם של מי שעבדו במחיצתו ב'דבר' הצליח רובשוב להשכין אווירה טובה בין עובדי המערכת כולם. הם גם העידו שהוא מעולם לא היה עיתונאי במובן המודרני של המילה. הוא לא ייחס חשיבות רבה ל'סקופים' וככלל לא ראה בחדשות את העיקר. כמו רבים מהעיתונאים בני התקופה ראה בעבודתו שליחות ציבורית ולאומית ולפיכך חשב שעל העיתון לשמש כלי ביטוי פוליטי ולעסוק בחינוך ובהקניית ערכי דעת ותרבות. לפיכך שם בראש סדר העדיפויות את מאמרי המערכת, את המאמרים הפובליציסטים ואת המוספים לספרות ולתרבות. בזכות קשריו המסועפים וסבלנותו הרבה לכול הרחיב את מעגל הכותבים לעיתון בארץ ובחו"ל.

אלא שרובשוב נתקל בקשיים בעיקר בכל הקשור למילוי החלל שהותיר אחריו ביילינסון, שלא היה מי שידמה לו ביכולת להגיב על אירוע בזמן קצר ביותר או לכתוב מאמר ממש לפני סגירת הגיליון. מאמר המערכת היה חלון הראווה של 'דבר' והכלי היעיל ביותר בידי העורכים להגיב על אירועים מנקודת המבט שלהם ולהביא את תגובתם בפני הקוראים. רובשוב ניסה למלא את החסר בעזרת חברי המערכת ואף גייס כותבים מהנהגת היישוב שאינם חברי מערכת העיתון, אך לא תמיד עלה הדבר בידו. ברל הושיט עזרה מועטה בלבד מאחר שהיה עסוק בשליחויות מדיניות ובריאאותו הלקויה הגבילה מאוד את יכולתו לעבוד. בלא ביילינסון וברל – צמד רעיו לשלישייה המובילה של 'דבר', חש רובשוב לעתים שאין לו די שותפים במערכת להתייעצות ולהחלפת דעות.

ב-11 בנובמבר הגיעו חברי ועדת פיל לארץ והחלו בגביית עדויות מפקידי השלטון ומנציגים יהודים. 'הוועד הערבי העליון' החרים תחילה את דיוני הוועדה מכיוון שלא הופסקה העלייה, ורק בינואר 1937 חזר בו ונציגים מטעמו העידו בפניה.

תחילת עבודת הוועדה והשמועות שבכוונתה להציע תכנית לחלוקת הארץ בין יהודים לערבים הוסיפו על חשיבות הסיקור המדיני ב'דבר'. ברל כצנלסון שהה בלונדון לצורכי בדיקות וטיפולים רפואיים בהשגחת רופאו ד"ר קונין. הוא סייע לפעולה המדינית המאומצת שעשו כמה מראשי הציונות ובהם וייצמן ובן-גוריון בבירה הבריטית כדי להשפיע על חברי ועדת פיל לשפר את הצעת החלוקה לטובת הציונות. ב-1 ביוני 1937, במלאות 12 שנים ל'דבר', כתב רובשוב מכתב אל ברל ובו תיאר את מצבו של העיתון ואת הבעיות שעמן עליו להתמודד כעורך ובראשן הקושי

תושב כפר ויתקין קורא בעיתון 'דבר' על גב חמור בדרכו חזרה מן העבודה, 1935 (צילם זולטן קלוגר)

נוסף על היותו עורך העיתון היה רובשוב גם עורך ההוצאה לאור של 'דבר'. הוא כיוון את מאמציו להוצאת לאור של כתבי ביילינסון ביום השנה לפטירתו. הוצאת 'דבר' כבר קנתה לה מעמד חשוב בין ההוצאות לאור בעברית והתפרסמו בה מיצירותיהם של סופרים ומשוררים ובכללם רחל המשוררת, דבורה בארון, אברהם שלונסקי ודוד שמעוני.

לגייס כותבי מאמרים ל'דבר היום' ולעמודי הפובליציסטיקה. הוא קבל על כך שבהיעדרו של ברל 'אין עם מי "לחטוף שיחה" בשעה של הכרעה' (תעודה 67). עם זאת קבע שכל עוד נחוצה ישיבתו של ברל בלונדון אם לצורכי ריפוי אם לפעילות מדינית – עליו להישאר, 'אבל לכשיגמר צורך דחוף זה, במובנו הכפול, ותשוב – הלוא ראשית דאגתך צריך להיות "דבר"'.¹

1. דברי דוד בן-גוריון בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 13-14 באוקטובר 1936, אצ"מ, S25/6323.

2. דברי זלמן שרגאי, שם.

65. דברים בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם

ירושלים, כ"ז בתשרי תרצ"ז, 13 באוקטובר 1936

הקו הבולט ביותר כרגע בין הדברים אשר הנחילו לנו המאורעות הוא שאנו נהיה מעכשיו, יותר מאשר היינו קודם, תלויים בכוחות הנמצאים מחוץ לארץ-ישראל, בדעת הקהל שבעולם, ויהיה צורך לגייס עזרה מהצד שיוכל לעמוד לנו לעזרה. לפני המאורעות היו ימים שהייתה לנו ההשליה שאנו חיים פה בשקט, ואנו חפצנו בשקט זה. חשבנו שעל ידי עבודה יום יומית, על ידי ריבוי הכוחות בארץ נגיע למטרתנו בלי שנעסיק את העולם כולו. ואנו יודעים שכלל לא היינו מספרים לעולם על תקוותנו זו וגאולתנו, היינו מתבצרים בקליפתנו ומאליה הייתה צומחת הישועה. אבל ההכרח לדבר אל היהודים, לאסוף כספים, מצווה עלינו לפנות אל היהודים. אל לא-יהודים לא היינו פונים כלל, אבל במידה שמתגברת הציונות אנו נאלצים יותר ויותר לעמוד בפני המשפט של הכוחות מן הצד, ותמיד נתבע את עזרתם. בלי גיוס אנשים מן הצד, בלי שניעור בסימפתיה של חוגים שונים העומדים מן הצד, מחוץ למערכה זו בעולם – לא נצליח. מר אוסישקין אמר כאן שאנו הכרחנו את מקדונלד למתן האיגרת לא על ידי ספרים אלא על ידי גיוס דעת הקהל. וכיצד גייסנו את דעת הקהל? אותם הספרים, המחקרים והדברים שאמרנו לממשלה – בהם הלכנו אל דעת הקהל. לולא היינו מזוינים בהם לא יכולנו לגייס את דעת הקהל בחו"ל למען ארץ-ישראל וכדי שתיעשה פעולה מצד אלה שצריכים להכריע בעניינים.

ברור לנו שבמערכה זו של חמישה חדשים אלה היינו צריכים מזמן לזמן לגייס את דעת הקהל העולמית, משום שידענו שלבדנו לא נגיע אל המטרה. אבל מיום בוא הוועדה המלכותית נצטרך ביתר שאת לדאוג לכך שנהיה מובנים לכוחות בחוץ, שאותם אנו צריכים לרתום לעגלתנו. בלעדי כך שנוכל לעשות את מפעלנו מובן להם, שנוכל לרכוש את עזרתם – אנו נתונים במצב קשה, הרבה יותר קשה מאשר עד המאורעות. אין פירוש הדבר שאנו משתדלים להקל את המטען שלנו, לוותר במשהו כדי למצוא חן – מפני זה ודאי וודאי צריך להיזהר. העזרה נחוצה לנו על מנת לקדם את מפעלנו. אבל עד כמה שיש יכולת להבהיר את הדברים, עד כמה שיש אבנים העומדות בדרך זו של גיוס כוחות מהחוץ – כאן חובה כפולה ומכופלת, הרבה יותר מאשר בפעם אחרת, להבהיר את עמדתנו ואת שאיפותינו לאותם הכוחות, ולו גם יהיו ספורים ומועטים, שבלעדיהם לא נוכל להגיע למטרתנו. אבל בלי עזרתנו בעצמנו, אם לא תהיה התיישבות, קרקע, עלייה, עצמאות ומלחמה על כל כיבוש, אם לא נהיה מאורגנים מבפנים – לא יעזרו לנו כל ידידים. אם בעצמנו בכוחותינו יום יום לא נעמול הרי כל פעולתנו זו, גם עם כספים, עם עלייה – הפעם בהתאבקות עם הערבים בארץ-ישראל ועם הממשלה בחו"ל – מתבטלת. לא נצליח אם נישאר מבודדים.

אם זה נכון ואם יש אמת כזאת בתוך המערכה, אם אנו רוצים לראות עכשיו את הוועדה הממלכתית בתור מנוף חדש דווקא בשביל גיוס דעת הקהל – חפץ אני להציע לא רק תאוריה כי אם גם את אותם הדברים שאמרו במשך החודשים האחרונים בשטחים שונים ובחוגים שונים, מה שאמרה הציונות בגוף [ז'נווה], בלונדון ובאמריקה. בעידוד רב שמעתי את דברי הד"ר רופין שיש עלייה כלכלית בארץ-ישראל, שיש יכולת להוסיף שני מיליון יהודים, שאפשר להוכיח את הדברים הללו – דברים אלה מלאים עידוד ונחמה. חשבתי בפני עצמי: אותה ההרצאה אם תיאמר בפני הוועדה המלכותית יש לה ערך פי שבעה מאשר בקונגרס הציוני. כשהדברים נאמרים בקונגרס הציוני יכול כל ידיד לא להאמין לנו ולחשוב שאנו אומרים זאת לשם תעמולה, אבל פה אנו עומדים בפני בית דין של זרים, שאינם מחויבים להאמין לדברינו, ואם בפניהם אמרנו את הדברים הללו והם דברי אמת – הרי יש יכולת לגייס ידידים מהצד. ואם אנו מצטערים מאוד שהנה הוכרחנו לבוא לפני הוועדה המלכותית ולהעמיד את הדברים בפני העולם, אם מעז זה יכולים להוציא מתוק, להוכיח את הדברים שאמרנו בפני בית דין זה שכלל אינו ידידותי לגבינו – אז נוכל להתקדם הרבה גם בעצם הפעולה וגם בגיוס כוחות לעזרה. על כן נחוץ לעשות את הפעולה הזאת בכל הכוח.

מה הם השטחים שבהם נחוץ כרגע לענות בשער כדי לגייס ידידים? אני מוצא שלושה שטחים. על כולם דיברו כאן, אבל לא כולם בדעה אחת. החבר אוסישקין אמר שעל ידי המספרים הללו לא נתקדם וכי אין צורך עוד הפעם להביאם, ולא עליהם נבנה את הצלחתנו. בשנת 1929 אמרו לנו שהארץ סגורה, ואז הוכחנו שזה אינו נכון. אמרו שהארץ גדושה ואי-אפשר להכניס לתוכה יהודים, הוכחנו שגם זה אינו נכון, הוכחנו עוד יותר על ידי כך שהבאנו עלייה גדולה. כשאנו באים עכשיו אל ידידים – ראיתי את המערכה הזו בקצה המטה, ועד כמה שהייתי עד ראיתי את כל הכוח שבנימוק זה – הם אומרים לנו: 'טוב, אולי הם טעו. הם אמרו שאי-אפשר להכניס אף יהודי אחד ואתם הכנסתם מאות אלפים, אבל

חברי ועדת החקירה המלכותית הבריטית (ועדת פיל) עם בואם לתחנת הרכבת בלוד לקראת תחילת עבודתה של הוועדה, 11 בנובמבר 1936 (צילם צבי אורון)

על משהו היה מבוסס החשש הזה. עברתם את הגבול הרבה אם עכשיו אומרים לכם הערבים והאנגלים שאתם צריכים להיות זהירים מאוד, כי אם לא כן אפשר להגיע לידי משברים'. רבותי, הדברים האלה אינם שאובים מן האוויר. גם אז אמרו שיש גבולות, והדברים ניתנים להתקבל על הדעת שהגבולות קרובים מאוד. הייתי רוצה שהחבר אוסישקין יקבל את זה. הוא רצה להדגיש את הערך של דברים אחדים ובא על ידי כך להקטנת ערכה של הפעולה הזו. קרו שני דברים מאז 1929: לא רק שהכנסנו הרבה אנשים ועל ידי כך גדלו בעיני הזרים האפשרויות, אבל התחלנו לדבר על עלייה כזו שלא חשבנו מקודם עליה. אז לא היה היטלר, העולם לא חשב שנעז לחשוב על העברת מאות אלפים יהודים. מאז שמע העולם היהודי והבלתי יהודי מפי אנשים מיושבים שהנה אנו עומדים להעביר מאות אלפים יהודים לארץ-ישראל, אבל את זאת לא הוכחנו לעולם ולכל אלה שאנו מתדפקים על דלתותיהם. וכל ידיד שואל אותנו להוכחה, ועל כך אין לנו הוכחה מוסכמת שתשכנע אחרים לדעת שארץ זו יכולה לקלוט. על כן אני חושב שבשטח זה נחוץ לגייס את כל הכוחות, ולא בריא לזלזל בפעולה זו. נחוץ לשכלל אותה ולהראות על הקרקע ועל הסיכויים שעד עכשיו דיברנו עליהם. ודאי טוב שד"ר רופין מאמין שאפשר להשפיע על אנשי הוועדה, אבל אם גם אהיה פסימי יותר, מוטב שהדברים יהיו עוד יותר מוכחים. עוד יש דעת קהל בעולם, ואף אלה שמזלזלים בדעת קהל זו דופקים אחר כך עליה בכל שעת אסון. ואנו הוכחנו לדפוק עד עכשיו ונוכרח לדפוק גם אחר כך. מאז 1929 לא הוכחנו זאת, ועל כן נחוץ עכשיו לגייס את כל הכוחות ולהופיע בפני הוועדה המלכותית מזוינים, ואין לזלזל אלא לחזק את ידי העובדים.

שנית – הפקידות. לא נחוץ לחשוב שקובלנות הן דברים לא יפים וכי הן עלולות אולי את משהו להרגיז. אפשר רק באיזו צורה שהיא לנסח את הדברים הללו. אנו דיברנו והגדנו תמיד לכל ידיד וללא ידיד: מפריעים לנו בארץ זו. לאו דווקא שיש פה אנטישמיות, וודאי לא היטלר ופילסודסקי וסתם גזרות, וסתם 'הבה נתחכמה' – אבל יש אי-התחשבות במפעלנו, שמים אבנים על גבי אבנים על דרכנו. בכל יום הוכחנו זאת; ראינו זאת לפני המאורעות ובימי המאורעות, וחלילה להעלים את הדברים הללו מעיני הוועדה. דווקא משום שהעולם הגדול יודע זאת, אל נתחכם יותר מדי, נגיד כל מה שבלבנו על שיטת המכס, על המשטרה, על אי-היכולת לשמור על רכושנו. אל נגיד שום דבר שאפשר להכחישו, אל נגיד שום דבר שאין אנו בטוחים בזה, נברר בשבע נפות. ואל נהיה דיפלומטיים יותר מדי אם רק אנו בטוחים שזה אמת. לא טוב שיגידו אחר

כך שהגזמנו באיזו עובדה שהיא, שהעובדה אינה נכונה, אבל גם לא טוב שנאפיל משום סיבות דיפלומטיות על איזה דברים. אנו עומדים בפני כל העולם ובפני ידידים, ועל כן צריכים להוכיח. אמרנו שבארץ אפשר להכניס אנשים – נוכיח זאת; אמרנו שהפקידות שמה מכשולים על דרכנו – נוכיח זאת. ואותו ספר של קובלנות אשר אותו דרש מר אוסישקין – הוא בלבד אינו מספיק. אבל להתעלם ממנו, לצמצם אותו – נחטא על ידי כך קשה כאילו היינו מסתפקים רק בו בלבד.

שלישית – הערבים. מזמן אמרנו שלא באנו לשלוט ולהיות נשלטים, ולא ייתכן כבר כיום לדפוק על שום דלת אם לא לחזור ולהגיד זאת ביתר בהירות. באים ואומרים שאנו קבצנים בעלי צדקה. אינני רוצה להיכנס בניתוח הדבר הזה (רמז: עוד יותר גרוע כשהקבצן אינו בעל צדקה). אני שולל את הכינוי 'קבצן'. אם חלש עומד להיות גיבור והוא זקוק שמישהו יעזור לו להיות גיבור, ואם את החלש הזה שואלים: מה תעשה בגבורתך? כיצד תתנהג ביום זה כשקרניים אלה יינתנו לך? הלא טוב יהיה אם החלש ילבש בשעה זו יוהרה ויגיד: לא נאה לי לענות על כך. הוא מוכרח לענות באשר הוא דורש שאחרים יעזרו לו להגיע אל תגבורת הכוח הזאת. האחרים רשאים לדרוש ולשאול: מה תעשה ביום קבלת הגבורה? ועל כך עלינו לענות, למה אנו מתכוונים ולמה איננו מתכוונים. ברט נאם בצוריק נאום שעשה רושם, ותוכנו היה בערך כך: 'מה זה פריטט? פירוש הדבר הוא שלטון שלישי'. ראיתי שדבר זה היה מעין פצצה. לא תיארתי לעצמי שמישהו חשב אחרת. פירוש הדברים הוא שההכרעה נמצאת בידי אחרים. פריטט לא יתואר אם לא נמצא שלישי בארץ. אין אנו מתחייבים לשום צמיתות, ולכן שרגאי, אין לפריטט שום שייכות לנצח ישראל ולא לסוף הדורות. גם השלישי לא יישאר בארץ זו לנצח נצחים, אבל כל הזמן שיש שלישי בארץ – יש פריטט. (אויסישקין: האם הערבים יסכימו לזה?). אינני אומר שהערבים יסכימו לכך. אינני מאמין שבזה אפשר לרכוש את דעת הקהל הערבית. אני רוצה בשלום ואני מוכרח לעשות הרבה על מנת שנוכל להשיב את השלום בארץ, אבל אינני מיתמם להגיד שמחר בבוקר יהיה שלום. אם אנו חושבים שעלייה זו תיהפך לשוט על מנת לדכא אותם בו – איש לא יעזור לנו בעלייה. עם העלייה אנו נופלים וקמים, וכל עיקר תפקידנו הפעם הוא להבטיח את מקסימום היכולת בעלייה. שום צמצום לא בזמן ולא במספר. כל העלייה שבארץ-ישראל היא שלנו. כל יכולת הקליטה שתיווצר בארץ-ישראל – כולה לפתרון השאלה היהודית. ואם אנו דורשים מהאחרים שיבינו זאת עלינו להגיד להם כיצד ננצל את העלייה הזו: האם לשם נישול אחרים או שבארץ המנדטורית הזו תחת שלטון אנגליה מצבם הפוליטי של הערבים לא יהיה תלוי בעלייתנו כמה שתגדל. את הדברים האלה עלינו עכשיו להצהיר. הייתי רוצה שיראה לי איש מכל אלה שהתעסקו בעבודה זו בגוף ובלונדון, מי שניסה לדבר עם האחרים, שיגיד אם ניסה לרכוש איש בלי להגיד את הדבר הזה. נכריז בפני הוועדה הזו את הדברים האלה בלי שיישאר צל של ספק כי פנינו לעלייה ולא להכנעה.

השאלה היא מתי לפרסם את הדבר. ד"ר רופין כבר עמד על זה. אינני חושב שהוועד הפועל המצומצם צריך להכריז על זה עכשיו או בשבוע הבא. את זה אפשר לדעת מהעבודה המעשית. מי שידיו עסוקות במלאכת ההגנה הוא צריך לדעת מתי עליו להכריז על כך. כל אחד צריך להחליט אם לתת להנהלה את הרשות להחליט על כך או לא בלי שיקבע למפרע מתי הדברים צריכים להיאמר. צריך לתת להנהלה את היכולת להכריז בשעה שיהיה מן הצורך להכריז.

ומה ששייך לדורנו אנו ולצמיתות – רוצה אני להגיד לשרגאי החושב כי אנו יכולים לחכות מאה שנה או מאתיים שנה. כל מי שמכניס מהדת העברית לציונות, מרטט התשוקה לגאולה, מהאמונה בסופו של הניצחון, מקשיות עורף של ניצחון – יבורך! אבל כל מי שמכניס לתוכנו ממחסן הדת וממחסן 'נצח ישראל לא ישקר', חולשה בכוח זה של קשיות עורף, של כל כיבוש מעשי, של ההעפלה היום יומית, באשר אנו יכולים לחכות, ולא חשוב אם יעברו עשרות בשנים – מפני שיש לנו מחסן גדול, מתחת לרגלינו האדמה אינה בוערת – הוא לא בדרך הציונות הולך. אני רוצה לרמוז בכך שאם את הלהט שבדת נשקיע בתוך הציונות – על ידי כך נעשיר את הציונות. אבל אם נכניס מהשאננות שבדת לתוך הציונות – על ידי זה נצא הרבה יותר חלשים, ולא בדרך זו צריכים ללכת. תפקידנו בפני הדורות הבאים אינו רק בזה שאנו נבטיח משהו לממשלה, אלא שנפנה את הדרך מהאבנים לקראת עלייה גדולה יותר.

66. דברי הספד בלוויית משה ביילינסון

תל אביב, ח' בכסלו תרצ"ז, 22 בנובמבר 1936

איכה תעמודנה רגליי על קברך אח יקר, היקר בין האחים! מי כמוך ידע להשריש ידיד בלבבו, ומי כמוך ידע להשתרש בלב הידיד? אתה אמן הרעות! ללא עתרת מלים וללא רוח נפרז ידעת להיות לידידיך משענת אמת, מרחוק ומקרוב. אהבת את החיים, הוקרת את החיים, אבל יותר מהם הוקרת את המזבח אשר עליו באהבה וברצון העלית את חיידך. מאתנו העלמת את דבר מחלתך, מאתך הדבר לא נעלם. רופא היית ואת טיב מחלתך היטבת לדעת, וידעת את הסכנות האורבות לך, וידעת גם באיזה שבילים יתקרב האסון, וידעת כי כל זעזוע נפש בנפשך הוא, בחיידך, ולא חפצת בשקט. בחרת לך את העקדה הזאת.

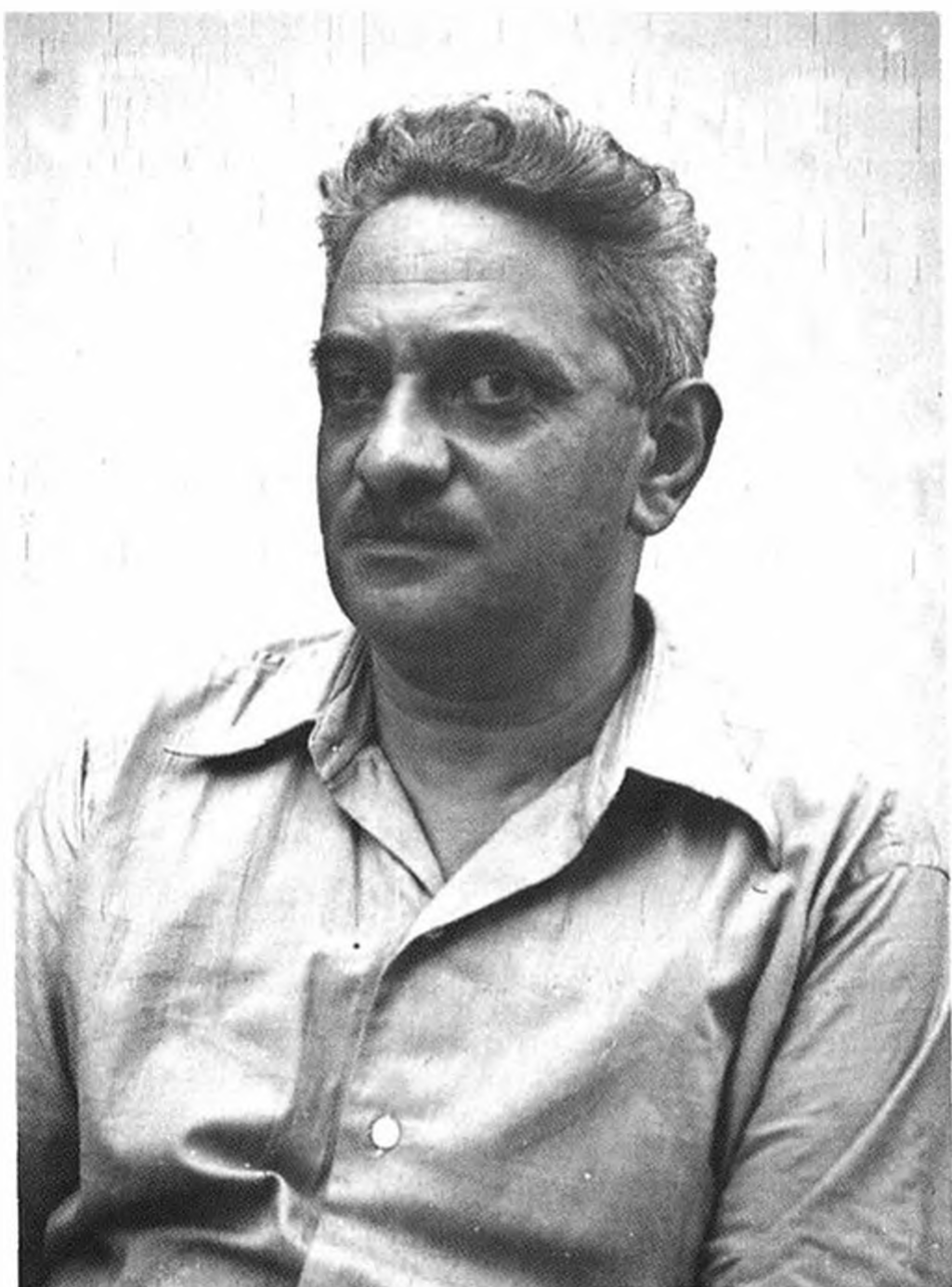
בחרת לך את העקדה לא רק במערכה הזאת; כבר שנים אחדות ראינוך שש לקראתה, כאשר גבר האויב בגרמניה, וידעת מה מסוכנת הדרך הזאת. אבל ידעת כי דור אובד עצות מגשש שם במעבה המשטמה, וחובה היא לפקוח עיניים, וחובה גם להוציא מאימת האסון הזה את הצפון לארץ ולעלייה. עוד לא ניחשנו כראוי את ממדי האסון הצפוי, אבל ידענו כי עקובה מדם היא היד המרשעת הזאת אשר השתלטה על גרמניה; ואיך ששת לקראת הנסיעה לגרמניה, ואיך למדת ולימדת ללבות את האש הזאת, שהוסיפה משלה לפלא של עליית הנוער מגרמניה.

לשווא ניסינו בחודשים האחרונים להניע אותך להפסיק לזמן מה את העבודה הקדחתנית במערכת 'דבר' ולנוח. אתה כאילו ידעת כי נידון אתה, כי ספורות השנים אשר בידיך, וכי בשנים אלה אסור לך להסיח דעת מאסון עמך אף לרגע. רבים מחבריך עומדים בקשרי המערכה; אבל למי כמוך ניתנה זאת ההתמדה של הצער, וזאת ההזדהות השלמה עם האסון, וזאת ההתבוננות בתוך הכאב שאיננה יודעת הפסקה יומם ולילה; נצלית כולך על אש יוקדת זאת עד אשר עלית כליל בשלהבת. אנחנו יודעים, כי מפני הרעה נאספת!

עשרים וארבע שנים עברו מאז התחלתי להימצא במחיצתך. צעיר לימים היית וכבר אז שבע חיים, עשיר דעת ורב ייאוש,

אז, בפרייבורג. עוד רחוק מאתנו מצאתיך. גם על היחס של עמך אל הארץ הזאת ועל מפעל התחייה של הדור הזה עוד לא ידעת. אף ספר אחד בהיסטוריה העברית טרם קראת. עוד לא ידעתי היטב את אשר צפון בך לנו, אולם זרח לי האור היקר אשר בך, זאת הסגולה הנפשית לקרב איש ללב ולהתקרב ללב רע; הבהיק לי האוצר האנושי אשר בקרבך, והאיר עוד אז, כך כאשר הוא האיר עד יומך האחרון.

לעמוד בשער, עם אויבים במערכה אחראית לנו – את זאת למדת כבר לפני הרבה שנים. עוד עם תום מלחמת העולם כבר הועלית באיטליה על גלי מחשבת מדיניותנו, וכבר הועמדת אז, טעון ניגודים, להסביר שאיפתנו לזרים ולקרב לבות רחוקים יחד עם מנהיגי הציונות. איש אמונו של וייצמן היית אז ברומא ונתקשרת אליו, ואתו אל התפקיד. אז החילות לשרת בקודש. כבר אז יכולנו לראות כי נועדת לכהונה פוליטית זו. כבר אז נקראת להיות אחד מדפרי האומה ולהילחם רשמית את מלחמתנו הפוליטית. אבל במוסריותך העמוקה ובטוהר לבך ובאוצרות הנפש המיוחדים שלך ידעת ללמוד מתוך לקח מורשת המהפכה הרוסית, מתולדות שחרור איטליה ומניסיון התרבות של מיטב האדם כי לא מבחוץ ולא מגבוה אפשר לנהל עם ההולך להילחם על שחרורו, כי אם מבפנים נחוץ לגדול. נחוץ לעבור את שביל הייסורים

משה ביילינסון, מאי 1936 (צילם זולטן קלוגר)

מראשיתו, שכם אחד עם כל הסובלים והכואבים והנושאים בבניין, כחייל. יום יום לחיות את חיי יום יום של אנשי יום יום אשר בתוך המערכה האחראית ביותר, ומתוכה לגדול ולשאוב כוחות. ידעת את הסוד של 'מתחתיו יצמח'. על כן לא רצית בדרך הקצרה והקלה. סרת אז לשנים מעל דרך המלחמה הפוליטית שכבר האמירך לה הגורל, וקמת ועלית לגבעת השלושה, ולקחת את הטורייה ביד. ואם כי כשל כוחך וכבר הבאת אתך מורשת של מחלת ריאות, אחזת בטורייה הזאת כל עוד יכולת, ומשם כשכיר יום באת, כאשר נקראת ל'קונטרס' ואחר כך ל'דבר', כפועל נאמן לשרת בעטך ובידיעותיך, לחיות כעובד צנוע, ולכאוב ולעזור ולשאת בעול, עד אשר מחדש האמירך הגורל לשיא התפקיד.

ובמידת ענווה לא בת דורנו חוננת. ענוות רוח לא ידענוה. ענווה בפני העם אשר שירת, ענווה בפני התנועה אשר בה בחרת, ענווה אשר לא נתנה לך לחוות דעה בשום שאלה כל עוד לא היית בטוח כי אכן כאבת אותה למדי, עד תומה. היה לך הדבר לקו: זכות גדולה היא להופיע בפני העם הזה ולדבר באוזניו. ואת הזכות הגדולה הזאת אין אדם קונה לעצמו אלא מבפנים ומתוך ייסורי אמת. מכיר אני פרשיות רבות במסכת תנועתנו – פרשיות של תרבות ופרשיות של התיישבות – שהתחבטת בהן יחד עם התנועה כולה, ובכל זאת לא הרהבת מעולם עוז בנפשך לנגוע בהן בעטך, כי חששת פן לא כאבת אותן למדי כאשר כאב אותן האיש אשר בבית. אמרת – ידברו הוותיקים, אלה שינקו מן השתין, אשר דרך היאבקותם הפנימית וסבלות חיפושיהם הגיעו למסקנותיהם ומידיהם קיבלת את המסקנות ובענוות רוח הרכנת ראש ומילאת כאשר צוית. כך קיבלת גם את דבר חובת העברית, כמתן של תנועה, ללא חקור, כצו ההיסטוריה. קיבלת והכנסת את ראשך בעולה בלי שדנת אפילו על כך במאמריך, קיבלת ונשאת והנה – נתברכת כי נשאת.

אבל אם נוכחת כי כבר סבלת את הפרשה על כל טעמיה, כי מיצית את הכוס המרה עד תומה, וידעת כי רשאי אתה להגיד עליה ככל אשר יורוך שכלך וחושך, וידעת אז כי מחויב אתה לעשות זאת. ואז לבשת עוז ולא היה בינינו תקיף בדעתו כמוד. אז סרה הענווה והייתה כלא הייתה, וכארי זינקת להילחם על אמתך. אז לחמת גם עם ידידים, אז לא ידעת ויתור, אז דיברת רת.

ובחודשי המאורעות האלה הגיע כאבך למרום יכולת הסבל אשר ניתנה לאיש דורנו. לעינינו יקדת אש כל שבעת החודשים, יום יום. ובכל עומק הרגשותיך ובכל רוחב בינתך חיית את 'ימי מסה' האלה על כל פרטי פרטיהם, ללא היעלם כלשהו וללא כל הסחת דעת. על כן כה גברה בקרבך הרגשת זכותך וחובתך לדבר את הדברים עד תומם. לא זכיתי להיות במחיצתך בראשית החודשים האלה. מרחוק, מעבר לים, מזגת לי יום יום את כוס המרורים, אבל אותם שני החודשים האחרונים מאז חזרתי משליחותי בארצות הברית ושבתי לעבודתנו המשותפת במערכת יחד, אותם 'דברי היום' אשר עיניי ראו לפני הדפסתם, אותן השעות אשר ייחדתי להם, הם דיים. ואם הצעתי לך להוסיף משהו או לגרוע משהו בסגנון הדברים, הלא הייתי ככותב תגים על יריעת הקודש.

מי מאתנו ישכח איך ניטלה פתע שתיקתך וסרה ממך אימת הציבור, וניגשת לשולחן הנשיאות של הוועד הפועל המצומצם בירושלים לשאת את נאומך, הראשון והאחרון אשר נשאת מעל הבמה הזאת. מתוך הרגשת זכות מיוחדת דיברת, כממלא שליחות, למען חשוף את הדברים לכל מרירותם, לעקור כל אשליה, להיאבק עם קרובים ביותר, ללא רחמים, ולהגיד את מלוא האמת אשר ציווד לבך לאמור. כנדון דיברת.

ועירי הלכת. גם ילד אין פה אשר יאמר עכשיו 'קדיש' על קברך. אך כולנו בלבנו נגידנו. כי לא גלמוד הלכת. כי כולנו פה כמיותמים מסביב לקברך.

הן זכרת את דברי השירה של ידידתך, של רחל משוררתנו:

בְּגִי נְטַעְתִּיךְ,
בְּגִי הַמְצָנֶה – בְּלִבִּי.

זֶה אֶתָּה בּוֹ, אֶתָּה בּוֹ
בְּאַלְפֵי צַפְרִיךָ רֵן.

לעולמים, עד נלך אחריו בדרך אשר אתה הלכת היום.

67. אל ברל כצנלסון, לונדון

תל אביב, 1 ביוני 1937

ברל, ברל יקר,

גם אם לא כתבתי לא נסתלקה ממני התקווה כי יודע הנך מה הרביתי דבר אתך יום יום. הייתי עושה כך גם בימי שבתך בארץ וגם בימי מסעי בגולה. על אחת כמה וכמה בחודשים הארוכים הללו בתוך חדרי 'דבר'. יודע אני כי עומד אני יום יום לפניך לדין ויודע אני כי לעתים רחוקות מאוד אני עומד בדין הזה. עד היום מולד כל גיליון, ובייחוד עניין 'דבר היום' של הגיליון, מעשה נסים בעיניי. ואין לי אמונה בכל לילה עם צאתי מן המערכת כי גם מחר ייוולד 'דבר' שלם בכל אבריו. ואם ישנם גלגלים מרובים המסתובבים מאליהם, הרי יש יום יום פחד מפני סיבובם. ובעניין העיקרי, בעניין הפובליציסטיקה הארץ-ישראלית והתגובה המדינית, גם ב'דבר היום', גם בעמוד ב וגם ברשימות ג, אין שום דבר מתנועע מאליו. יודע אני היטב, ומר לי מידיעתי זאת מה חסר בכל אלה, אבל מתנחם אני כי גם אתה יודע מה מועטים העושים אתנו במלאכה הזאת. לא רק שאפס עוזר, כי אם גם אפס יועץ. אין עם מי 'לחטוף שיחה' בשעה של הכרעה. קיוויתי לאלוהו

זלמן רובשוב (משמאל) וברל כצנלסון בזמן הקונגרס הציוני הי"ט בלוצרן, שווייץ, אוגוסט 1935

[גולומב]. בבואו גם הבטיח להקדיש זמן לכך, אולם הועמסה עליו כל המכשלה שלו ומאז בואו כתב רק פעם אחת רשימה לדבר היום. אלה הספורים אשר נשרדו בבית הוועד הפועל עסוקים מאוד ומישיבה לישיבה אין לראותם. בישיבת הוועד הפועל הציוני היו אי אלה נאומים בשאלה הפוליטית שכדאי היה להשתמש בהם – ונגנזו. הרצפלד, [השל] פרומקין עסוקים למעלה ראש, איש בחלקתו. רדפתי אחרי שאול וטרם נענית. לעתים רחוקות אני נעזר בשביל דבר היום ברשימה משוכמן או מגורלי (ודאי תכיר), לעתים יותר קרובות ברשימות ברגר הטוב. וזה הכול, ואין לך יום שאינו תובע את 'דברו' או את 'דבריו'. ולא על כך אני מתפלא שיום יום נשארים בפנקס רשומים נושאים מרובים שלא הצלחנו, לא ברגר ולא אני, לכתוב עליהם, כי אם על כך כי בכל זאת נכתבים דברים. בעיקר בשל ריבוי החזיות וחומר החזיות. לא רק נפתולים כלפי חוץ (ודאי לא מספיק, אבל באופן מתמיד) כי אם גם בפנים. הלוא הם לפניך. גם על ההסכמים, גם על עסקי עירייה, גם על [-], ופתח תקווה ושכם, אשר כתבנו על כל אלה. לא כתבנו את כל אשר נחוץ היה לכתוב. והמתקרב אלינו – הזעזוע הכלכלי, אלפים מחוסרי עבודה בערים, ראשית הסיוע (כבר לא לדבר על המערכה החיצונית שבה אתם מטפלים בלונדון) מחייב התאזרות פובליציסטית אחרת לגמרי.

כפי שראית ישנה קצת התנערות בקרב 'הזקנים' במערכת. טס למרות מחלתו (חלה זה שבועות במחלת אבנים בכליות וסובל ייסורים) חידש את 'בין השיטין' – כדרכו. קרה נס וגם זכאי התחיל ב'קצרות' וגם מתמיד בהן. לעומת זאת יצא אסף כמעט לגמרי בשל 'חקיקת אל אמר' [עיתון של ההסתדרות בשפה הערבית]. הנה טס השבוע יציב לפולין לכתוב לנו 'מערי ההרגה'. בקרב הצעירים אין כל חדש. הכול ידוע לך מאז, איש על דגלו ואיש כהרגלו.

ולא הייתי כותב לך את כל זאת לו הייתי באמת בטוח כי גם בלעדי כתבי אתה מרגיש ויודע כמה אנו מחכים לבואך. ברל יקר, אני רוצה שתבין היטב: אם יש איזה נימוק שהוא מבחינת הריפוי ולו רק ספק ספקא – חלילה לך למהר לשוב. גם אם יסבול העיתון עוד. רואה אני מדברי המספרים כמה הגדיל קונון לעשות וכל עוד יש צורך כלשהו בישיבה זו אל נא תעלה על מחשבתך לקמץ בזמן. גם אם רואה אתה חשיבות לישיבתך מבחינת העבודה הפוליטית כל עוד לא פורסם הדו"ח – מוטב שלא תעזוב את לונדון, כי אין לעמוד בפני האחריות הזאת! ומה בצע לנו בכל המאמצים אם שם עתה לא יעשה הכול מה שחובה לעשות. ורבה מאוד החרדה בלב. אבל לכשייגמר צורך דחוף זה, במובנו הכפול, ותשוב – הלוא ראשית דאגתך צריך להיות 'דבר'. לולי היה עניין 'כתבי מ[שה] ב[יילינסון]' שחובה ראשונית היא לנו לגשת מיד להכנתם לדפוס, כדי שיהא לפחות חלק ראשון מוכן לפנינו ליום המוות, הייתי אומר: כל דאגתך! עכשיו תצטרך לחלק מיד מזמנך לכול, אבל בראש ובעיקר תהא דאגת 'דבר' עליך. מה גם כי חש אני: שואה בארץ מתקרבת. ברל, הנה כתבתי ואתה תדע.

אחות ביילינסון מתכוונת לבוא הנה ב-17 ליוני. הכתבת לה מאז? אולי היית כותב לה עכשיו ומציע לה כי בשובך לארץ תיגש לגנוא[ה] ליום לבקרה. זה היה מקמץ לה ולנו את כל הנסיעה הזאת. וכי מה ערך לבואה הנה לדבר עם 'דבר' בהיעדרך? זה היה גם מרכז אותה אם גם בכל זאת תחליט לבוא עכשיו. אוסישקין ששאל מאוד לשלומך ביקשני להזכירך בדבר מוצקין הצעיר באוניברסיטה. לפי דבריו אין הדבר חסר אלא הסכמתך בכתב. ודאי מילאת כבר.

לקונגרס עומדת לנסוע מטעם 'דבר' ברכה [חבס]. ייטב הדבר גם לה וגם למערכת. על כן לא יכולנו לקבל את הצעת אנקוריון. אגב, אולי תזדמן פעם עם אנקוריון ותדברנו קצת בעניין מכתביו מלונדון? את קטעי העיתונים שאתה שולח קיבלנו. השתמשנו בהם וגם נשתמש. ואתך ברל שלום וברכה. והיה נא בריא והיה נא טוב.

כולי שלך,
זלמן

ב. בימי פולמוס החלוקה

מדינות – יהודית וערבית. השטח שיועד למדינה היהודית כלל את הגליל (למעט הערים המעורבות חיפה, עכו, טבריה וצפת), חלק מעמקי הצפון ואת מישור החוף מראש הנקרה בצפון עד באר טוביה בדרום (למעט אזור יפן, רמלה ולוד). חלקי ארץ-ישראל האחרים יועדו להיכלל במדינה הערבית שאמורה הייתה להתאחד עם עבר הירדן. הוועדה המליצה להשאיר בידי הבריטים מובלעת מחוף הים מדרום ליפו ועד ירושלים ומובלעת נוספת סביב נצרת, ואילו את הערים המעורבות להשאיר תחת שליטה זמנית בריטית. עוד המליצה הוועדה שאם הצעת החלוקה לא תצא אל הפועל תצומצם העלייה היהודית ל-12,000 איש בשנה בלבד ותוגבל מכירת האדמות ליהודים.

המלצות ועדת פיל ו'תכנית החלוקה' במרכזן עוררו בתנועה הציונית פולמוס חריף שחצה לעתים קווים פוליטיים וכבר תואר בהרחבה. בני הפלוגתא בתנועה הציונית ובמפא"י היו שלושה: השוללים – ששללו לחלוטין כל ויתור על חלקים מארץ-ישראל; המתפשרים – בהם ברל כצנלסון, שהיו מוכנים עקרונית לפשרה מדינית אך לא לחלוקה כזו; המחייבים – בהם בן-גוריון, שנטו לקבל את התכנית משיקולים מדיניים, אך התנו את הסכמתם בהכנסת שיפורים משמעותיים בהצעה, בעיקר בכל מה שקשור לגבולות החלק שיינתן למדינה היהודית. בניצוחו של ברל כצנלסון נקטה מערכת 'דבר' מדיניות ששללה את תכנית החלוקה שהציעה הוועדה. 'הכזאת תהיה מדינת היהודים?' שאלה הכותרת של 'דבר היום' ב-7 ביולי 1937 למחרת פרסום מסקנות הוועדה. עם זאת בוויכוח שהתפתח ביישוב ובתנועת העבודה בשאלת החלוקה ניסתה מערכת העיתון לשמור על גישה אובייקטיבית ככל האפשר ולהביא ממוגון הדעות שנשמעו.

באוגוסט 1937 עמד להתכנס הקונגרס הציוני ה'כ' שנועד לדון בהמלצות ועדת פיל. לקראת דיוני התכנסה מועצת מפא"י ב-9-11 ביולי כדי לגבש את עמדת המפלגה. למרות חילוקי הדעות העמוקים שחצו את מפא"י בשאלת החלוקה שררה במועצה אווירה של התעלות שניזונה מהתחושה שזו שעה הרת גורל. הדוברים, ובתוכם רובשוב שהיה מאחורוני הנואמים, גייסו את מיטב יכולתם. בדברים היוצאים מן הלב ניתח רובשוב את הרקע לסערת הרגשות

בפברואר 1937 סיימה ועדת פיל את עבודתה בארץ וחבריה שבו ללונדון להכין את דוח הוועדה ובו המלצותיה לגבי פתרון שאלת ארץ-ישראל. בארץ נפוצו שמועות על כך שבכוונת חברי הוועדה להמליץ על סיום המנדט וחלוקת ארץ-ישראל לשתי מדינות – יהודית וערבית – זו לצד זו, ועל האזורים שייכללו או לא ייכללו בשטח המיועד למדינה היהודית. רובשוב הגיב על אפשרות של חלוקת ארץ-ישראל לשתי מדינות לאחר ששמע על כך מפי בן-גוריון בשיבת מרכז מפא"י ב-5 בפברואר 1937, ותגובתו הראשונה הייתה שלילה מהוססת. הוא ציין את הקסם שטמון בתכנית שמציעה לעם היהודי בפעם הראשונה מדינה משלו, גם אם מצומצמת, אך טען שבתנאים הקיימים היא אינה מעשית מכיוון שהיא לא תספק את הערבים, הלחימה תימשך ותותיר את היישוב בלא שינוי במצבו אך בחלק קטן בלבד מן הארץ. 'מה תקנו אז על ידי התכנית הזאת, המוותרת על מחצית של ארץ-ישראל ואינה מקנה לנו את היכולת של התיישבות שקטה במחצית השנייה שתקרא סוברנית?'¹ תהה. אולם בינו לבין עצמו ככל שניתח את המצב ואת המציאות שנוצרה בארץ-ישראל כן הגיע למסקנה שחלוקת הארץ לשתי מדינות היא הפתרון הקרוב ביותר לתביעתו העקיבה לחפש דרך שתאפשר לשני העמים לחיות זה לצד זה בתנאי שלא ייפגע המפעל הציוני (ראו לעיל תעודות 39, 52). בשיבת הוועד הפועל הציוני בירושלים ב-21 באפריל 1937 כבר טען שאין לאמור 'לא' מוחלט לתכנית החלוקה כפי שעשה למשל אוסישקין, אלא קבע שיש להסכים לה אם יתמלאו כמה תנאים ובעיקר הוספת שטחים למדינה היהודית שיבטיחו את יכולתה לקלוט מיליוני עולים, וכך אמר: 'לא עצמאות ולא שלמות ארץ-ישראל עומדת על הפרק, עומדת על הפרק יכולת של המונים לעלות לארץ-ישראל. אם זה יינתן הכול יושג. אם זה יוקח הכול ייקח וכולנו נתנגד לזה'.²

ב-7 ביולי 1937 התפרסם דוח ועדת פיל ובו שורה של מסקנות והמלצות לגבי שאלת ארץ-ישראל. את מלוא תשומת הלב קיבל החלק השלישי בדוח שנקרא 'האפשרות להסדר בר קיימא' ובו נאמר שהמנדט אינו יכול להימשך ויש לחפש את הפתרון המדיני בחלוקת ארץ-ישראל לשתי

ולביטוייה שליוו את הוויכוח במפא"י וגרס שמקורם בדילמה שמציבה הצעת ועדת פיל בין הקמת מדינה, שהיא מהותה של הציונות, לבין הקשר הרומנטי לארץ-ישראל והקושי לוותר על חבלי המולדת שבחלקם הייתה קיימת התיישבות יהודית מושרשת. 'הפעם מתגוששים היסודות האמתיים שבנפש התנועה. אצל כל אחד ואחד מאתנו הפעם התגוששו שני מלאכי השלום המלווים כל איש מאתנו ברגעי העלייה והשבת שלו. שני מלאכי שלום אלה התגוששו ביניהם היום. לא היצר הרע והטוב, לא השכל עם הרגש, לא הטוב שבנו עם הרע שבנו, כי אם איתני תנועתנו בקרב כל איש מאתנו' (תעודה 68). אף ששלל את מסקנות הדוח ציין רובשוב את היסודות החיוביים הכלולים בו שיאפשרו לציונות להשתמש בו במאבקה בעתיד. הוא ציין למשל שהאפשרות שמעלה הדוח לבצע העברת קרקע וחילופי אוכלוסין (טרנספר), אף שלא האמין שהיא מעשית, מעמידה באור חדש את כל הטענות שנשמעות כלפי הציונות על נישול ערבים מאדמתם. לסיום אמר כי אין לפסול לחלוטין את רעיון החלוקה אך יש לנהל מאבק עיקש לשיפור ההצעה הנוכחית, ואם בסופו תובטח ליהודים מדינה שתוכל לקלוט עלייה ולהתפתח, אזי 'ניקח את השלד הזה גם אם לא תהיה יכולת לפתור את השאלה עד סופה'. במועצה הסתמן רוב דחוק למחייבים ובסיומה פורסם גילוי דעת של פשרה שניסחו הן המחייבים הן השוללים. סעיפיו דחו את תכנית החלוקה המוצעת ותבעו מבריטניה לקיים את התחייבות המנדט. עם זאת לא הייתה בגילוי הדעת פסילה של רעיון החלוקה כפתרון אפשרי לשאלת ארץ-ישראל.

ב-3 באוגוסט התכנס בציריך הקונגרס הציוני הכ'. רובשוב התמנה ליושב ראש הוועדה לענייני נוער ותרבות של הקונגרס והביא לפניו הצעות מטעמה לטיפול התרבות והשפה העברית והגברת הטיפול בתנועות הנוער. אולם הנושאים האלו נדחקו לקרן זוית מול הוויכוח המדיני הגדול סביב דוח ועדת פיל ותכנית החלוקה במרכזו. הקונגרס היה אפוף תחושה של הכרעה גורלית והתנהל בו ויכוח עז בין המחייבים את החלוקה בתנאים מסוימים, שאותם הוביל וייצמן, לבין השוללים, שדוברם העיקרי היה אוסישקין. בדברים שנשא בידיש בדיון המדיני כבר צעד רובשוב צעד נוסף מעמדתו, שהייתה קרובה בתחילת הדרך לזו של ברל, לעמדה שהשיקה לדעתו של בן-גוריון.

הוא קבע חד-משמעית כי התכנית המוצעת פסולה ויש לדחותה בלא רבתי, אולם מצא חיוב רב בעצם עקרון החלוקה שבתכנית וטען: 'זהו פתרון של חיי עם ליד עם ללא התבוללות אחד בשני, ללא ניצול אחד את השני, ללא שלטון אחד על השני'. עוד הוסיף ש'רבות עוד הסכנות הכרוכות בהגשמתה ורבים הדברים הטעונים בירור. אבל דרך כאן, ודרך מבטיחה רבות'. בהמשך סקר את מניעי המתנגדים וטען שההתנגדות הבלתי מתפשרת שנשמעה מחוגי האגף הימני בציונות מנותקת מן המציאות. בתוך כך שלל את המניעים על רקע דתי שנשמעו מחוגי 'המזרחי'. מול טענותיהם שאין לוותר על חלקים מארץ-ישראל משום שבתנ"ך הובטחה לעם ישראל נחלה 'מנחל מצרים ועד הנהר הגדול נהר הפרת' הביא מובאות אחרות מן התנ"ך על הצורך בשלום כגון 'וגר זאב עם כבש', 'וכתתו חרבותיהם לאתים וחניתותיהם למזמרות'. יותר מדי סבל העם היהודי עקב קנאות וחוסר נכונות להתפשר עם המציאות, טען והביא דוגמאות מן העבר היהודי. 'ניאחז במציאות עצמה, וממנה ניוושע לגאולת עולם',¹ סיים את דבריו לקול מחיאות כפיים ממושכות מצד המשתתפים.

בקונגרס התקבלה ברוב גדול החלטה דומה לזו שהתקבלה במועצת 'האיחוד העולמי' שקדמה לו. ההחלטה דוחה את תכנית החלוקה כפי שהציעה ועדת פיל, אך מסמיכה את הסוכנות לנהל משא ומתן על התנאים להקמת מדינה יהודית ומחייבת אותה להביא את הסיכומים לאישור בקונגרס ציוני מיוחד שייבחר לשם כך. משמעות ההחלטה הייתה שהקונגרס מוכן לשקול הקמת מדינה יהודית על בסיס של חלוקת ארץ-ישראל. לעומת הדחייה המהוססת של תכנית החלוקה מצד מנהיגי הציונות הפגיו ערביי ארץ-ישראל והעולם הערבי עמדה נחרצת. בוועידה שנערכה בבולדאן שבסוריה בספטמבר 1937 שללו נציגיהם את דוח ועדת פיל ואת תכנית החלוקה מכול וכול וקבעו שארץ-ישראל כולה היא חלק מן המולדת הערבית. בעקבות החלטות הוועידה התגברו פעולות הטרור הערבי בארץ-ישראל והחל השלב השני של המרד הערבי. שלטונות המנדט נקטו הפעם תגובה נמרצת שכללה את הוצאת הוועד הערבי העליון אל מחוץ לחוק, הפעלת אמצעים צבאיים חריפים והחמרת אמצעי הענישה ובכלל זה הוצאות להורג.

1. דברי זלמן רובשוב בישיבת מרכז מפא"י, 5 בפברואר 1937, אמה"ע, 16-23-1937-2.

2. דברי זלמן רובשוב בישיבת הוועד הפועל הציוני, 20-27 באפריל 1937, אצ"מ, S25/2141.

3. זלמן רובשוב, 'דברים בקונגרס הציוני הכ', עיתון הקונגרס הציוני הכ', 8 באוגוסט 1937.

בסופי הוויכוח הארוך והמעייף הזה – לעתים קרובות גם הטרגי הזה – בסופי הוויכוח אין ברצוני לחזור על הדברים שכבר נאמרו וגם לא אדבר לעצם אותם העניינים שעליהם דיברו כאן. בראשית דבריי אני רוצה רק להגיד זאת: איני יודע עוד את הערך הפוליטי של הוויכוח שלנו, איני יודע עוד – למרות כל הכרעותינו בהסתדרות הציונית, למרות כל מקומנו הגדול, וערכו הגדול של הקונגרס הציוני שצריך יהיה להכריע בזה – איני יודע עוד מה יהיו פני ההצעה הזאת המונחת היום על השולחן ושהיא היום מפלגת את הרוחות בקרב תנועתנו, וזה יומיים שאנו מתחבטים כאן, איני יודע מה יהיו פני ההצעה הזאת באותם הימים אשר באמת תהיה התנועה נתבעת להכריע. אל נא ימהרו מחייבי השאיפה הזאת, אל נא ימהרו הם היום לשים לאל את כל כיבושינו, את המנדט וערכו, אל נא ימהרו הם לעשות זאת – באשר ישנם מרובים עוד בעולם המעוניינים בכך ואשר הכוח בידם גם לשים לאל את המנדט הזה וגם להוכיח לעולם כי לאל יש לשים את המנדט דווקא. ואל נא ימהרו שוללי התכנית הזאת בקרדומיהם ובהוכחותיהם לנפץ את התכנית הזאת. מרובים הם אלה בעולם שיעלו בקרדומיהם וינסו לפוצץ את התכנית הזאת, עוד רבים בעולם – רבים מאוד – שלא יוכלו שאת את הכלי, את המושג 'מדינת היהודים', לאו דווקא בארץ-ישראל ולא דווקא מפני שהיא מצומצמת, ולא דווקא מפני שחסר הנגב, אלא אפילו מדינה זו חסרת הנגב וירושלים, המצומצמת והמקוטעת, זו שאין אנו יכולים לקבל אותה, זו שאינה פותרת אף שאלה אחת שלנו, אף היא תעמוד במלוא עולם רשע זה הרווי שנאת ישראל, במלוא עולם זה, בדורנו היום, בעשרת השנים הללו שהם שיא שנאת ישראל במשך כל 150 שנות האנטישמיות המאורגנת. עוד יפערו פיהם ללא חוק ממוסוליני ועד היטלר ועד שונאי ציון וישראל במלוא העולם, עוד יקומו מכל צד לשים לאל את התכנית הזאת. לאט לכם למהר לנפץ. יקומו אחרים בעלי כוח הרבה יותר גדול וקל יהיה להם להוכיח לעולם כולו ולהוכיח לישראל ולהוכיח לשליטים אלה שהזרוע בידם, כי אפס הדבר הזה וכי אסור לתת לו שיקום. ואלה המחייבים, השמחים והמונים כבר היטב את כל שפע הברכה שישנו בתוך התכנית הזאת, את כל אוצרות עתרת הטובה שיש בה, אל נא יחשבו כי כאשר הוכן הדבר הזה ביום שנדרש מאתנו לשלם בעד תכנית זו בביטול המנדט, בפעם הראשונה כשאלה המבטלים את התכנית צריכים לנו וצריכים להמתיק את הדבר הזה היטב היטב, אל נא יחשבו שזוהי הנוסחה האחרונה. עוד נכוננו לדבר הזה גלגולים על גלגולים, עוד עתידים הדברים לקבל פנים אחרות. עוד יגיעו ימים כאשר נתגעגע למתק שפה זה שבה מדברים בספר זה, ושלא הורגלנו עד היום לשמוע היטב דיבורים אלה ומתק כזה כאשר דיברו אלינו בפעם הראשונה בספר זה [דוח ועדת פיל]. אבל אם הערך הפוליטי המעשי של הוויכוח הזה הוא עוד צפון מאתנו לזמן מה, הערך התנועתי, ההתאבקות הנפשית המרובה שהייתה פה יומיים ושעתידה עוד להיות בתוך תנועתנו נדמה לי שהתאבקות זו היא מאוד הכרחית, המציאות הזאת בתוכנו היא מאוד לא מקרית, וכלל לא ייתכן שאצלנו בתוך תנועתנו אנו, יכול להיות ויכוח כזה בקרירות וכאילו בלי לחוש בו, כאילו סתם דנים באחת ההצעות שכל כך דשנו בהן. הפעם – לא, הפעם יש התגוששות כזאת לא של נצחנות ולא של כיתות, ולא שמישהו רוצה לנצח את מישהו, ולא שמישהו שהוא בדעה קבועה, ובוודאי לא בדעה גושית, חבורות ידועות המתגוששות בתוכנו, אלא הפעם מתגוששים היסודות האמיתיים שבנפש התנועה. אצל כל אחד ואחד מאתנו הפעם התגוששו שני מלאכי השלום המלווים כל איש מאתנו ברגעי העלייה והשבת שלו. שני מלאכי שלום אלה התגוששו ביניהם היום. לא היצר הרע והטוב, לא השכל עם הרגש, לא הטוב שבנו עם הרע שבנו, כי אם איתני תנועתנו בקרב כל איש מאתנו. כיצד אפשר לדרוש מתנועת פועלי ארץ-ישראל, מתנועה זו שרק אתמול שלשום עלתה לעין גב, שיודעת את כל הסכנות הכרוכות בזה ואף על פי כן עלתה לעין גב בלי לשאול, כאשר ידעה שכל שעל אדמה בארץ-ישראל מולדת הוא ועל המולדת מוסרים את הנפש. כאשר מושג חדש זה של מולדת במובנו הארץ-ישראלי הוא אצלנו כל כך צעיר, הלוא אנו רק דור אחד שפקחנו את עינינו לדעת טעמה של מולדת זו. אולם באולם זה ישנם רק נציגי שבט קטנטן זה בארץ-ישראל שבקושי, בקושי רב, הנחיל לעצמו את ראשית המושג 'מולדת' ופיזר את הרגש הזה על פני כל ארץ-ישראל מקצה ועד קצה, ולא שאל אדם בלכתו אל תל חי אם יש בה יכולת קליטה או לא – כל ארץ-ישראל ועל פני כל ארץ-ישראל. רק דור אחד לימדנו את נפשנו ואת חברינו לשים בלבבותינו את השורשים של רגש מולדת זה והאהבה לכל שעל אדמה. כיצד אפשר מתנועה זו לדרוש להגיד מחצית ארץ-ישראל לא לי הוא? איך אפשר מתנועה זו כבר מראשית היום לדרוש שתגיד, יש הבדל בין מולדת ובין מדינה בתוך ארץ זו גופא? אתמול תל חי הייתה לי ובבת אחת אני יכול להגיד: היא טרשים

וסלעים ועל כן אין לה ערך, היא לא באה בחשבון בשביל עלייה ואינטנסיפיקציה? כל מה ששמענו היה משהו שבקרב הנפש של כל אחד מהחברים המתקומם נגד זה. איך אפשר בתנועתנו אנו, תנועה אשר כבר אולי הרבה דורות לפנינו לא ידעו כלל את ההתקוממות הנפשית נגד התלות הלאומית, נגד שעבוד מלכויות, אלה מחברינו שרק אצלנו שינו את התגלית הגדולה שאין דין גאולה לגאולה אלא בשחרור מלכויות, אלה שחלום העצמאות וחלום היותנו ברשות עצמנו, זה החלום המקרין כל צעד שצעדנו בארץ זו, הן לשם מה נחוצה כל ההשתרשות הזאת בארץ הקטנה? לשם מה גידלנו גם מהפכה כלכלית וגם מהפכה נפשית וגם התקשרות לארץ זו וכל הקרבות הכרוכים בה? לא עשינו כל זאת אם לא שממרחקי מרחקים קרנה נגד העיניים היכולת והתקווה שפעם תצא מכל זה לא תלות אלא עצמאות ארץ-ישראלית. ואיך אפשר מעל הבמה שלנו ובפני החברים שלנו, איך אפשר להגיד על גזרה זו שהנה באו ודיברו בפעם הראשונה מאז אנגליה, לא אנגליה, מאז לא-יהודים, מאז מדינות לא-יהודיות מדברות על פתרון שאלת היהודים, מאז היות ציונות ומאז היות דוקומנטים בין-לאומיים, בפעם הראשונה באו לכלל דעה כי פתרון שאלת היהודים היא המדינה. לנו אין זה חדש, ידענו זאת קודם, אבל אצלם זוהי תגלית. ובחבר הלאומים כשיבוא שליח המדינה וידבר עם שליחי המדינות על פתרון שאלת היהודים בצורה כזאת – ולו יהיה הדבר בצורה מצומצמת, ולו נצטרך לדחות זאת, ונצטרך לדחות זאת, אבל הן זו הפעם שמענו כי מדינות גדולות בדברן ביניהן לבין עצמן באו לכלל דעה כי אין פתרון אחר של שאלת ארץ-ישראל והיהודים כי אם דרך עצמאות. האומנם ייאמר במחננו: לזה נרקוד? האומנם ייאמר במחננו: הדם נכנס לראש? אין זה כי אם בדרך הנצחנות אנו גם בעצמנו לא מרגישים היטב על איזה עניינים דנו כאן היום. יבנאלי השתמש כאן בציטטה עתיקה וקרא בשם למי שמאבד מה שנותנים לו. אבל יש אולי שטות עוד יותר גדולה ויותר לא תסולח מאשר לאבד מה שנותנים. יכול לקרות אסון ומאבדים מה שנותנים, אבל לא לדעת מה שמאבדים, לא לדעת למה אני מתנגד, מה הדבר שאני דוחה מאתי – זוהי מדרגה עליונה אחרת מזו שהזכיר יבנאלי. ואני יודע שדברי מתקבלים כאילו אין ביניהם קו ישר מנקודה לנקודה. אני יודע שמישהו יכול להרגיש בדבר זה שיש כאן הרכבה של שתי אפשרויות גם יחד. אבל לשם כך עליתי על הבמה למען עזור קצת לחברים להמשיך ולדעת בשעה שהם מתנגדים למען ידעו על מה הם מתמודדים להתנגד, ולמען הם ידעו בשם מה הם קמים היום להתמודד, באשר גדולים הדברים העומדים היום ולאט לנו לשנינו היום בניצחונותינו, כי הפעם ידובר בנו על סופי הסופים, על משהו שפותח אשנב לקצי הקצים אשר לכל חשבון פעולתנו. אני צריך להגיד, לא הייתי מאמין ברצינות מלחמה זו ובאמתות רצינות זו לולא הייתה ערובה נפשית להתגוששות פנימית נפשית מעמיקה זו, מה שצריך להיות ביומיים אלה בקרבנו.

ועוד משהו, אתמול בלכתי הנה ראיתי עיתון פולני יהודי של תנועת 'המזרחי'. שם היה כתוב על המחייבים, ברצותם להילחם במחייבים, המשל הידוע עם שלמה המלך שאמר אם אישה זאת אומרת: 'גזור', סימן שאין זו האם. מי שהיא האם האמתית לא תגיד על ארץ-ישראל: 'גזור', על ארץ-ישראל הקדושה הזו אשר עליה צריכים לשמור בשלמותה. מי שמרים את הגרזן על ארץ-ישראל נחוץ לבדוק אם הוא מזרע אברהם. ואני צריך להגיד על מושג זה שהוא חלק [–] ובצורות שונות ראיתי הדי דברים גם בקרב חברינו אנו. ונחוץ להגיד, עם כל הרצון הכביר שלנו להתייחד עם כל הארץ הזאת, ושכל הארץ הזאת על כן צריכה להיות אחידה וחיה כאחידה ושלמה יחד עם אחדותו של עם ישראל, יש ערך למושג זה של 'גזור' של שלמה המלך לא לקיומו ולחיו של הבן כשהוא לעצמו, גם כשהוא מחוץ לחסותו של האם. הקשר הקיים הוא לא רק החרדה לשלמותו של הבן אלא גם החרדה לבעלותה של האם על הבן. אם הבן הוא נתוק מעל האם הזאת אזי אין כל קדושה של שלמות עליה. אם ארץ-ישראל אין עליה שלטון יהודי, אם ארץ-ישראל עומדת מחוצה לנו – אין לנו כל עניין לשמור על שלמותה. להיפך – יבעלוה ל"א מלכים כאשר שלטו עליה לפני הכיבוש. אנו מעוניינים קודם כול שכל מה שנשאר מחוצה לנו לא יהיה כל כך סטבילי ואיתן ושלא יהיה בשלטון אחד, וששם תהיה יכולת לכל מיני מהפכות שם בקרבם. איננו מצווים על שלמות אבסטרקטית בלבד אלא על התנחלותנו והשתרשותנו בארץ זו ואתנו אנו מצווים על אחדותה ושלמותה. בלעדינו חובה זו איננה.

אבל ערכו הרב והמיוחד של ספר זה ושל הצעה זו גם על הרעות והטובות שבהצעה זו, דיברו כאן רבים. באמת אחרי נאומו של ברל אתמול אני פטור מלהיכנס בה. אני רוצה להסתכל בה רק מבחינת ההתאבקות שלנו על ארץ-ישראל ותכניתנו כאן. אני אומר, בהשתלשלות המלחמה שלנו על ארץ-ישראל הספר הזה והוועדה הזאת הפעם הנחילה לנו עמדת מלחמה חשובה מאוד אשר לא הייתה בידינו לפני, מלחמה זו שנצטרך לנהל בימים הקרובים וערכה של מועצה זו, וערכו של הקונגרס, וערכה של כל הפרשה שהציונות נכנסת לתוכה היא תהיה נמדדת לפי זה אם עם ישראל המאורגן יצא

להילחם ולהתאבק על יכולת התפתחותו בארץ-ישראל. ואני אומר, עם הספר הזה קל יותר להלחם מאשר הייתה עמדתנו בעולם ובתוך כל המחלוקת לפניו. אם אני משווה מה ששמענו בוועדה זו – אם כי אני מחשיב את העניין – שאפשר יהיה להעביר מכאן ערבים לארץ אחרת, לעבר הירדן, כרגע אני מחשיב דבר זה כעניין אקטואלי וחושש אני לדיבורים מרובים שיתחילו מחוצה לנו על הצעה זו. אבל אם לפני הספר הזה עמדנו בפני העולם כולו במצב של מנשלים וכל מה שעשינו בארץ הזאת היה כתם של גזל עליו, ודיברנו בינינו כי כל צעד שאנו עושים צריך להצטדק בפני העולם כולו, באשר מוציאים קרקע מידי ערבים ואנו מנשלים אותם. עוון ואדי חווארת* לא סר מעלינו וזה היה מונח ככתם עלינו. ועכשיו אם גם לא יצא כלום מההעברה, אבל עמדתנו בכל האפולוגטיקה הציונית היא משתנית בצורה זו ובדיבורים אלה גם אם לא נשתמש בהם. אבל לא רק זה, ערכו של הספר הזה ושל ההצעה הזאת מלבד מה שאמרתי לכם, יש לו ערך מבחינות שונות. כשאתה קורא בספר אתה מוצא מסקנות שהן מבוססות, אם גם אינן מבוססות בפרשה שבה הספר מדבר על המסקנות. אם הדברים הללו עניים במקום אחד הם עשירים במקום שני. בבירור הדברים מספרים לך מעשיה שלמה, ועם גמר המעשה כשאתה מגיע לפרק המסקנות אתה מתחיל להבין ששם בנו לך למפרע יסוד שאחר כך יובן למה באו למסקנה זו. אני מוכרח להגיד כשקראתי את הספר הייתה לי הרגשה שלא רק פה בתוך הספר – ואגיד אפיקורסות גדולה – אין להשתחרר מהרושם כי לא רק הספר עצמו בתור נותן טעמים הוא שבנה יסוד למסקנות הפוליטיות האלה אלא גם המעשים שנעשו במשך שנה-שנתיים האחרונות בארץ-ישראל, שהם שנתנו את החומר למוטיבים אלה, הם נעשו לפני שנה שנתיים אדעתא דהכי שיוכלו לשמש יסוד למסקנות אלה.

[.....]

כבר דיברתי די. אני אגמור. אני בטוח כי דווקא מפני שכאן לא הייתה ולא יכלה להיות נצחנות של צדדים, של כוחות מעוניינים ולא דעות מגובשות, ודווקא שמאוד טרגית מוכרחה להיות ההתאבקות בינינו, נחוץ שפעם תשתלט על ההתגוששות הרוחנית של כל אחד מאתנו אחריות אחת, והיא לא התכנית לעתיד לבוא – עתידים לחול שינויים בחלק ארץ זה רבים ומרובים, אל נדאג היום לדור השלישי והרביעי. ניטיב לדאוג לדור השני והשלישי אם נשכיל לדאוג לדור הראשון. אם נשכיל לדאוג לעלייה ולהתיישבות וליכולת הרחבת כוחותינו הפוליטיים במשך הימים הקרובים ביותר, אם נצא מתוך האפלה והמחנק ונוכל לכבוש קרקעות גדולים, ונוכל להכניס את הנגב ואת ההרים, שיש בהם יכולת להתיישב, על מנת להבטיח לנו מפנה חדש לזמן הקרוב, אם נדע להסתלק ממקסם שווא, מדבר מה שאינו מבטיח אלא שם ושאין בו יכולת עלייה כבירה, אם נבטיח לנו שלד שבקרבו יכולת של גידול אובייקטיבי לא יהיה – נסתלק מהשלד הכי טוב; אבל אם לשלד זה תוכל להצטרף יכולת אובייקטיבית של עלייה – ניקח את השלד הזה גם אם לא תהיה יכולת לפתור את השאלה עד סופה. כי רק על ידי יכולת התגברותנו היום ומחר נוכל להגיע לעתיד הגדול.

* התיישבות יהודית בוואדי חווארת (עמק חפר) בשנות השלושים על אדמות שקנתה הקרן הקיימת מידי בעליהן הערבים. פינוי האריסים הערבים שישבו על הקרקע לווה במאבק משפטי ובסערת רוחות בקרב הערבים, והפך לאבן דרך בטענותיהם על נישולם מאדמותיהם.

ג. ההתמודדות ב'דבר' עם הצנזורה הממשלתית

חלק ניכר מהוויכוח ביישוב בשאלת ה'חלוקה' התנהל מעל דפי עשרות העיתונים היומיים, השבועונים והירחונים שהיו קיימים ביישוב, וזאת תחת עינם הפקוחה של השלטונות. ממשלת המנדט, שהייתה מודעת לפוטנציאל הטמון בעיתונות לליבוי יצרים לאומיים, חוקקה בינואר 1933 את 'פקודת העיתונות', שהעניקה לנציב העליון אפשרות לפקח על העיתונות היהודית והערבית באמצעות 'לשכת המודיעין הממשלתית'. עם פרוץ המאורעות באפריל 1936 אף הונהגה צנזורה ישירה על העיתונות. עם כל ניסיונו של השלטון לשמור על חופש הביטוי נהגה לשכת המודיעין הממשלתית להזהיר עיתונים ערביים ועבריים ואף לסגרם לפרקי זמן קצובים אם המרו את פי הצנזורה, פרסמו ידיעות שגויות בנושאים ביטחוניים או מאמרי ביקורת חריגים בחריפותם על הממשלה. 'הירדן', ביטאונה של המפלגה הרוויזיוניסטית, הרגיש את נחת זרועה של הממשלה יותר מכל העיתונים העבריים, אך גם 'דבר' חש בה. הגישה האופוזיציונית של העיתון וביטוייה החריפים לא נשאו חן בעיני השלטונות, וזכו לעיתים לביקורת גם מצד הנהגת מפא"י, שטענה שרצוי למתן את הביקורת על שלטונות המנדט בשעה שהם מנהלים מאבק בטרור. ביקורת זו חשפה את פערי העמדות בין מערכת 'דבר', שהציגה גישה אידאולוגית ומוסריות בלתי מתפשרת לבין הנהגת ההסתדרות, המפלגה והמוסדות הלאומיים, שעמדותיהם הושפעו משיקולים פרגמטיים מדיניים. לדעתו של רובשוב נבע הפער מדפוסי הפעולה השונים של חברי מערכת 'דבר' מצד אחד ושל מנהיגי המפלגה מצד אחר. בעוד הראשונים עדיין פעלו על פי האמונות והתפיסות הישנות, אצל האחרונים כבר פחתו הלהט, ההתלהבות הרעיונית ונחישות הפעולה שאפיינו את מנהיגי המפלגה בעבר. דומה שניגודי העמדות בלטו במיוחד במערכת היחסים שבין 'דבר' לבין המחלקה המדינית של הסוכנות. מאז הקמתה ב-1929 נהגה המחלקה המדינית לנסות ולהשפיע על עורכי העיתונים העבריים לפרסם או למנוע פרסום של ידיעות ומאמרים לפי האינטרס הלאומי. מגמה זו גברה עם פרוץ המרד הערבי ועליית המדרגה במהלכים המדיניים. ככלל נטו עורכי העיתונים להיענות לבקשות

של המחלקה המדינית. אלא שמנהל המחלקה משה שרתוק, ממייסדי 'דבר' ובשר מבשרה של המערכת, התאונן לא אחת כי דווקא מאמרי הביקורתיים של 'דבר' כלפי השלטונות אינם מתואמים עם מחלקתו, ומכיוון שהשלטונות רואים את העיתון כמבטא את דעתה של מפא"י והמחלקה המדינית, המאמרים הללו גורמים מדי פעם נזק לאינטרס המדיני ציוני. 'תמיד התייעצתי אני עם החברים – בתוכם תמיד ברל ומשה ביילינסון – על כיוון פעולת המחלקה ותמיד הועמדתי בפני עובדות והפתעות לגבי הכיוון שקבע העיתון בלי כל התייעצות מוקדמת אתי או את בן-גוריון', כתב שרתוק לרובשוב לאחר פרסום מאמר מדיני ב'דבר' שעורר את חמתו והביאו לתאר את פרשת הקשר בין העיתון לבין המחלקה שבראשה עמד 'ארוכה וכאובה מאוד'.¹

ב-21 באוקטובר 1937 פרסמה ממשלת המנדט את כוונתה להחיל את 'חוק העלייה' המקנה לנציב העליון סמכות לקבוע את מכסת העולים החודשית על פי ראות עיניו. למחרת כתב ברל לוקר בהתייעצות ובתיאום עם רובשוב את 'דבר היום' ובו ביקורת תקיפה נגד ההצעה. הוא תיאר אותה 'מתאכזרת לצורכי העלייה של העם העברי ולצורכי ההתפתחות של הארץ'.² כמו כן מחה על השימוש שעשו מנסחי ההצעה במונחים כגון 'הגירת זרים' ו'בני הגזע היהודי' ורמז שההצעה נגועה בגזענות. בתגובה סגרו השלטונות את 'דבר' למשך שבוע ימים בטענה שמאמרים מעין זה מעוררים ייאוש ומבוכה בציבור. מערכת העיתון עקפה את הגזרה כשהפכה את 'אמר', מוסף מוצאי השבת שלה, למהדורה יומית שהחליפה במשך שבוע את 'דבר'.

לאחר סגירת 'דבר' ניהל רובשוב מגעים עם השלטונות להביא לביטול הגזרה ופנה גם אל הנהלת הסוכנות ומרכז מפא"י שיסייעו בידו. במגעים אלו שמע אמנם נכונות לסייע לעיתון אך גם דברי ביקורת על המאמר ב'דבר היום'. למשל בדיון שנערך במרכז מפא"י ב-27 באוקטובר על המצב המדיני ועל 'חוק העלייה' נשמעה ביקורת על המאמר ובייחוד על האשמת הממשלה באפליית האוכלוסייה היהודית על רקע גזעני. בן-גוריון, טבנקין ואליהו דובקין טענו שהמאמר נטפל לדברים חסרי ערך שהם בעיקרם מונחים טכניים במקום לדון בעיקר והוא קביעת מכסות

מקסימום לעלייה. רובשוב השיב למבקרים והאשים אותם שבמקום לקרוא לפעולה נמרצת נגד 'חוק העלייה' הם מתרכזים בביקורת על 'דבר' ומצדיקים בעצם את השלטונות. כלפי דובקין התריס שדווקא על שום מעשיו הרבים בענייני העלייה ו'החלוץ' היה כה קשה לשמוע איך הוא מקלקל את שורתו הוא.³ למחרת קיבל רובשוב מכתב מדובקין ובו הואשם ביחס שאינו חברי ובהלבנת פנים ברבים. דובקין הביע במכתבו פליאה, מדוע 'בחרת דווקא בי כמטרה להתנפלות אישית' בשעה שגם אחרים אמרו דברים דומים.⁴ רובשוב השיב לו והסביר שדווקא על רקע מעשיהם של אנשי המפלגה בעבר קשה לו להשלים עם העובדה ש'מאז התרכזה האחריות בידינו, יש ואנו עצמנו מפחדים בפני הכוח הזה, המשווע והמשגע', וכי 'מן המשרדים אין האש ההיא הנכספת יוצאת לחמם ולהצית'. בהמשך הסביר מדוע הרגישו אותו דווקא דבריו של דובקין אך הודה כי היה טעם לפגם בנוסח דבריו ואף התנצל על כך (תעודה 69).

מחודשי הסתיו של 1937 ועד האביב של 1938 נמשכו ואף החריפו האירועים האלימים והיישוב היהודי המשיך לנהל את חייו בצל הטרור. המשבר הכלכלי בארץ-ישראל העמיק, אך לצדו היו ליישוב בימי המאורעות גם הישגים ונרשמו צעדי פיתוח משמעותיים כגון הקמת נמל מים עמוק בתל אביב, הרחבת העבודה העברית במושבות, הגברת קצב ההתיישבות והקמת כוחות העזר המשטורתיים היהודים ובהם נוטרים וכוחות שיטור שונים שמנו אלפי אנשים. מבחינה מדינית החלה מסתמנת נסיגה של הממשלה הבריטית מתכנית ועדת פיל והצעת החלוקה, בעוד ההנהגה הציונית מנסה 'להציל' את התכנית בהנחה שגניזתה תביא להמשך המנדט בתנאים שיחניקו את הבית הלאומי. ככל שהחריפו המאורעות כן הלכה לשכת המודיעין הממשלתית והחמירה את ההגבלות שהטילה על הפרסום בעיתונות.

ב-1938 פרש ברל כליל מעבודתו ב'דבר', אם כי המשיך לשאת את התואר 'העורך האחראי', ורובשוב מילא את התפקיד במלואו. בתנאים המגבילים של אותם הימים היה עליו להקפיד על נכונותן של הידיעות שזרמו אל שולחן המערכת מאת כתביו במקומות השונים ולבדוק שהמאמרים אינם חורגים מהגבולות שקבעה לשכת העיתונות של ממשלת המנדט. מאחר ש'דבר' הופיע פעמיים ביום ומאוחר יותר אף שלוש פעמים ('אמר' הופיע אחר הצהריים), היה הדבר כרוך בעומס רב שנוסף על עיסוקיו האחרים. למרות הסיוע הרב שקיבל מיד ימינו

במערכת דוד זכאי ומאחרים נכשל לא אחת העיתון בפרסום ידיעות בלתי מדויקות או מוטעות ופרסם מאמרים שהרגישו את השלטונות ואף שב ונסגר כמה פעמים עקב כך. בישיבת מרכז מפא"י שנערכה בסוף נובמבר 1937 לאחר אחת מן הפעמים שבהן נסגר העיתון הודה רובשוב שאכן נעשתה טעות בפרסום ידיעה בלתי נכונה אך הוסיף 'כי יש המתנכלים לנו ורוצים להרוס את "דבר"'.⁵ הוא טען שהשלטונות מחמירים עם העיתון יותר משהם מחמירים עם עיתונים אחרים גם מפני שהנהלת המוסדות הלאומיים אינה מגנה עליו.

לצד ההתפתחויות בארץ-ישראל המשיך 'דבר' לדווח על ההידרדרות במצבם של היהודים בכמה ממדינות אירופה וגרמניה במרכזן. במרס 1938 חצה הצבא הגרמני את גבול אוסטריה וסיפח אותה לגרמניה (ה'אנשלוס'). התהליך לווה בהתפרצות אנטישמית רחבת היקף באוסטריה ועל יהודיה הוחלו הגזרות שכבר הוטלו קודם לכן על יהודי גרמניה. רבים מיהודי אוסטריה וגרמניה ביקשו להגר מארצותיהם. בשנים 1933-1937 עזבו את גרמניה כ-130,000 יהודים. בשנים אלו התירה להם ממשלת גרמניה לקחת לפחות חלק מרכושם. אלא שעם השנים הוחמרה מדיניות ההגירה והוגבלה מאוד זכותם של היוצאים לקחת עמם רכוש, ואילו מדינות היעד שבכוח ובראשן ארצות הברית ניהלו מדיניות הגירה נוקשה שהגבילה את מכסת הרשאים להגר אליהן. ההגירה לארץ-ישראל הוגבלה אף היא על פי מדיניות ממשלת בריטניה, ורבות מיהודי גרמניה ואוסטריה הפכו אפוא למעין פליטים בארצם.

אחד עשר יום לאחר סיפוח אוסטריה לגרמניה הציע נשיא ארצות הברית פרנקלין רוזוולט לכנס ועידה בין-לאומית שתדון בהקלת ההגירה של פליטים מגרמניה ואוסטריה ותקים ארגון בין-לאומי חדש שיכין פתרון כולל לבעיית הפליטים. בכך ביקש הממשל האמריקני להקל את הלחצים שהופעלו עליו מבית לחוקק חוקי הגירה ליברלים יותר. בימים 6-15 ביולי התכנסה באוויאן שבצרפת לחוף אגם ז'נווה ועידה בין-לאומית לענייני פליטים בהשתתפות נציגי 32 מדינות. אלו הסכימו להשתתף בוועידה לאחר שהובטח להן מראש שהוועידה לא תכפה עליהן להגדיל את מכסות ההגירה. בוועידה השתתפו נציגי מדינות בלבד, אך לעיר הגיעו נציגי עשרות ארגונים, ברובם יהודים, שהגישו תזכירים לוועידה וחלקם אף זכו להופיע בפני ועדות המשנה שלה. היזמה המשותפת של הציונים ו'הקונגרס היהודי העולמי' להקים

יחידת הרוכבים של משטרת היישובים העבריים מסיירת ליד נהלל
בעמק יזרעאל, 24 בדצמבר 1938

את עליבותה של העסקנות היהודית כפי שהתגלתה במלואה בימי הוועידה ואת כישלון הניסיונות להקים מנגנון לייצוג משותף של עשרות הארגונים שעשוי היה לתת משקל יתר לטיעוניהם. 'עלובים מאוד היו שליחי עם מפוזר ומפורד, אשר הביאו הנה איש איש את צרור דאגותיו וטענותיו ומשא חזונו לפני שליטי המדינות', כתב והוסיף: 'ועל פני כל חוף האגם פרושה חרפת פזורנו וקללת אזלת היד' (תעודה 70). בסיום הוועידה הוחלט על הקמת 'הוועדה הבין-ממשלתית לענייני הפליטים'. זו הייתה ועדה חסרת סמכויות של ממש ודלת תקציבים, ולמעשה היא לא הצליחה לעשות כמעט דבר וחדלה לפעול עם פרוץ מלחמת העולם השנייה.

נציגות אחת לכל הארגונים היהודים נכשלה לאחר שנתקלה בפלגנות ובחשדנות.

ביולי יצא רובשוב לאוויאן לסקר את הוועידה לענייני פליטים עבור 'דבר'. בשורה של מאמרים בשם 'מכתבים מאוויאן' שעליהם חתם בכינוי 'מאזין' תיאר כיצד עלו בזה אחר זה נציגי המדינות והסבירו מדוע אין ארצותיהם מסוגלות לקלוט פליטים נוספים חרף רצונן הטוב וכיצד לא עלה כלל שמה של ארץ-ישראל בתור פתרון אפשרי לפליטים היהודים. באחד מן המכתבים שהתפרסם ב-19 ביולי בשם 'שליחי עם עני' דיווח על פעילות המשלחות היהודיות. חרף חומרת הנושא לא יכול רובשוב להימנע משימוש בלשון עוקצנית עם קורטוב של הומור כשתיאר

1. משה שרתוק אל זלמן רובשוב, כנראה מ-1938, גנזים, 248/99531/1.

2. 'דבר היום', דבר, 22 באוקטובר 1937.

3. דברי זלמן רובשוב בישיבת מרכז מפא"י, 27 באוקטובר 1937, אמה"ע, 17-1937-23-2.

4. אליהו דובקין אל זלמן רובשוב, 28 באוקטובר 1937, גנזים.

5. דברי זלמן רובשוב (לעיל הערה 3).

69. אל אליהו דובקין, ירושלים

תל אביב, נובמבר 1937

דובקין יקר,

אמרת, הפעם אשה את מכתבך בידי ולא אהיה אף לענות, כדי שלא אכשל שוב בביטוי בלתי שקול למדי כאשר נכשלתי בישיבה.

כמדומני כי גם באותה ישיבה היה ברור לכל השומעים כי לגמרי לא זאת הייתה כוונתי 'לפקפק בנאמנותך', כפי דבריך במכתבך. ובדברי בפירוש הדגשתי כי רחוק אני מאוד מלהטיל ספק בכך, ועל כן אין גם כל יסוד לפסול את זכותי. ודאי שבוודאי כי לא באתי לישיבה באיזושהי הנחה מוקדמת 'נגדך' שצריך הייתי בשעת הישיבה לחפש לכך הוכחות.

דובקין יקר, אל נא נתכסה בדברים, ונגיד גלויות: מאז שאני מכיר אותך בעבודתך, מימי 'החלוץ' בוורשה ומימי עבודתך בבית הוועד הפועל, למול עיניי ראיתך תמיד כאיש מאותה החבורה המועטה בקרבנו היוקדת אש תמיד בפעולתה והיודעת להנחיל את אשה ואת חוסר מנוחתה לכל התנועה סביבה. על חבורה זו, חדלי מרגוע ומסעירי תנועה, כל עולמנו עומד. לא פעם אומרים על אלה כי הם מפריזים בתביעתם, כי הם מטרידים בצעקתם, כי הם משלים בעוז דמיונם, לא פעם גם מזהירים בפניהם ונזהרים מהם, אולם בהם כל כוחנו. ומהם יוצא תבלין זה הנותן טעם לתנועתנו. מה היינו היום בארץ בלעדי הרצפלד, בלעדי פרומקין ובלעדי עוד חברים כמותם, ידועים וגם פחות ידועים. אולם מאז התרכזה האחריות בידינו, יש ואנו עצמנו מפחדים בפני הכוח הזה, המשווע והמשגע, אשר בקרבנו. לא שמעטה הפעילות, אלא שמתמעטת ההפעלה. במשרדים ודאי עושים הרבה יותר עכשיו מאשר עשו לפני, והנאמנות ודאי שלא פגה (אנא דובקין, אל נא תכניס כוונות זרות כאלו. נאמנותך כעת כנאמנותך מאז ומתמיד בעיניי! ואם היה בביטוי המר משהו שהיה ניתן להתפרש אחרת – הרי אני מצטער על כך). אולם מחוץ למשרדים עושים הרבה פחות, ומן המשרדים אין האש ההיא הנכספת יוצאת לחמם ולהצית. בדוק ותמצא. ואם בישיבת המרכז שנקראה מיד לאחר הגזרה המרה הזאת, ובימים שה'דבר' סגור בהם והניסיון המעט והיחידי שיצא מן העיתונות – לא אתנשא, מן העיתונות כולה ולא דווקא מן ה'דבר' – לא גרם להפעלת התנועה כולה. ובמקום כך באה הצדקת הדין, ולו גם בפרטים, ובפתוס רב לבסס את ההצדקה, כיצד לא יימר [יאמר]! מדוע לא עניתי מיד לבן-גוריון? מפני שמפי בן-גוריון שמעתי את הקטרוג הזה נגד שני המשפטים שב'דבר היום' עוד בהיותו בירושלים, באותה ישיבת חברי הסוכנות שלפניה באנו לבקש את העזרה להקלת העונש של 'דבר'. לא הופתעתי אפוא כששמעתי אותו חוזר על כך בישיבת המרכז. אולם כשנרשמת אתה לדבר הייתי רשאי להיות בטוח כי אתה תתבע את העיקר, וכי בין אם תצדיק את שני הסעיפים ובין אם לא תצדיק (אגב, הייתי בטוח כי תצדיק!) תדרוש שתרוכז ההתעניינות בישיבה ההיא – אחרת כבר לא תהא כל כך מהר, כראות עיניך, והשעה תעבור! – לאזעקת התנועה כולה. ומשראיתי כי במקום זה יוצא גם אתה להנמכת יצר הפעולה ברבים ומפליג לבאר סרכות במאמר, גם כאלו שאינן כלל בו ולקוחות ממאמרים בעיתונים אחרים (כגון הפליה גזעית וכו'), נבהלתי שמא גם כאן הזהירות המרובה מתחילה לקלקל את השורה – והזהרתך. ומפני שהדבר פעל עליי כהפתעה, התפרצה האזהרה מיד. מוכן אני להודות בפניך כי הייתה התפרצות זו בהולה ולא שקולה, ומשרואה אני כי נפגעת אחרת משהתכוונתי הרי אני מצטער מאוד. אולם ספק רב בידי אם אזהרת חבר בסוד חברים יש לראות ויש להעניש כדין הלבנת פני חבר ברבים.

בכל אופן רשאי אתה לחשוב כי כל דבריי לא היו להם על מה לסמוך, אבל אל לך לראותם כ'בלתי חבירים'.

חברך ומוקירך כאז כן היום.

שלך בברכה,

זלמן

אוויאן, כ' בתמוז תרצ"ח, 19 ביולי 1938

ג. שליחי עם עני

ואלה לעומת אלה התכנסו באוויאן. במרומי ההר, במלון 'רויאל' המפואר, יושבים שליחי שלושים ושלוש המדינות האלה 'המצילות' את הפליטים. ובצלע אחר, במלון 'ספלנדיד', נתאספו משלחות ההסתדרויות של 'המוצלים' או העומדים להיות 'מוצלים'. ארגוני פליטים וועדי סיוע והסתדרויות יהודיות שונות ומשונות, ידועות ונעלמות, אלה הקיימות משנים ואלה שצצו רק בימי האנדרולומוסיה האחרונים ואלה שהוקמו 'אד הוק', לכבוד אוויאן, ואלה שלא הוקמו עוד, אלא הן חיות רק במוחיהם ובתכניותיהם של המייסדים המציעים, שהנה הופיעו כאן לעשות את שליחותם הראשונה.

אמרתי אספור כמה הסתדרויות יהודיות שלחו את משלחותיהן ואת תזכיריהן לוועידת אוויאן ולא הצלחתי, כי לא יימנו מרוב. בלשכת הקונגרס היהודי אמרו לי: עשרים וארבע, במזכירות הוועידה שמעתי: ישנם כשלושים וחמישה תזכירים. ונ[ורמן] בנטויטש, מי שישב ראש בישיבת המשלחות אמר: חמישים ושתיים הסתדרויות שלחו תזכירים ומשלחות. ואם תנכו שבע-שמונה משלחות כלליות, של הסתדרויות לא־יהודיות – כגון האינטרנציונל הסוציאליסטי ששלח משלחת מיוחדת (מי שהיה חבר המשלחת הצרפתית אווראר, איש זקן ובעל השפעה במפלגה, עורך דין צעיר ליוויאן, יהודי רומני שכתב ספר צרפתי גדול על זכויות הפליטים בארצות הקליטה, ומנהיג הסוציאליסטים הגרמנים אשר בגולה, ידידנו פול האַרץ); ארגון הפליטים הקתוליים; אגודה לעזרת המלומדים המנושלים; קווקרים; ארגון נשים בין־לאומי לעזרת

'נעילה בוועידת אוויאן: דרך צלחה' (צייר אריה נבון, יולי 1938)

הפליטים; האגודה למלחמה באנטישמיות של מרת אַרְאָנְד ואולי עוד מישהו – ויישארו רק כארבעים ויותר הסתדרויות ומשלחות יהודיות שהתכנסו הנה להציע הצעות ולתכן תכניות ולהופיע בפני מדינות העולם בשם אסון ישראל.

נכנסתי לתוך אולם הישיבה של חברי כל המשלחות הללו, שהתכנסה ב־6 לחודש, אחרי ישיבת הוועידה של הממשלות, ולמחרת לפני הצהריים לפני ישיבתה – והנה לפני כל חמדת העסקנות הציבורית היהודית, הידועה מקונגרסים וועידות עזרה וסיוע. הנה עסקני 'אורט' ויק"א והיק"ם וג'וינט ו'אליאנס' והסוכנות היהודית, והקונגרס היהודי העולמי ו'אגודת ישראל' וועדי העזרה ליהודי גרמניה – ועל ידם ואתם אישים מאישים שונים, בהם מוכרים לך, יוצאי מפלגות שונות שפרשו וסידרו אגודות לעצמם, ובהם בלתי מוכרים, חדשים מקרוב באו, איש ואגודתו, איש ותכניתו. האומנם אי־אפשר שהאנשים הללו עוד ידברו יחד ויופיעו בשם ההסתדרויות בתכנית אחת או בתכניות אחדות ולא בעשרות תכניות? והאם אמנם יכולות להיות ארבעים תכניות שונות? ואם גם לא עם מאוחד, האם דווקא עדר מפוזר ומפורד?

[נחום] גולדמן, המייצג גם את הסוכנות וגם את הקונגרס היהודי, מנסה עוד בתוך הישיבה להציע לארגן ועד לבדיקת התזכירים ולהביא אותם לידי איזה מינימום. מתברר: עשרים וארבע הסתדרויות הספיקו כבר לבחור מביניהן מעין ועד מקשר, בן שמונה חברים. אבל פה נתווספו עוד עשרות 'הסתדרויות'. והוא מציע שגם ההסתדרויות החדשות יצרפו שליחים אחדים מביניהן לוועד המאוחד על מנת להעמיד אותו על שנים עשר. לורד מארלי, ידיד האורט, רודף שלום ודואג לבל יודח, חלילה, נידח, והוועד המצומצם הולך וגדל. מ[רק] ירבלום מציע להוסיף את אווראר בשם האינטרנציונל הסוציאליסטי, וברוצקוס מציע להוסיף את אקצין בשם הרוויזיוניסטים, ואחד הרוויזיוניסטים – את ברוצקוס בשם 'עמיקול' (ראשי תיבות של עמיגרציה וקולוניזציה), ובלומנפלד מציע את קרייצברגר בשם עולי גרמניה, ומישהו מציע – את בראמסון בשם אורט, ומארלי מגן על כל אחד ובנטויטש יושב הראש מסכים, והוועד הולך וגדל והסיכויים לצמצום ולהופעת משלחת אחת הולכים וקטנים.

כבר אחרי סיום הישיבה, בגן המלון של 'רויאל', כשישיבת הממשלות כבר החלה, מנסים עוד אחדים לסדר הופעה משותפת של ההסתדרויות היהודיות הגדולות. התכנית היא: סוכנות, קונגרס, ג'וינט, יק"א והיק"ם ינסו להתאחד על תכנית אחת להופיע במשלחת משותפת, ואז אולי תדענה הממשלות כי זאת היא הדעה של ההסתדרויות החשובות ביותר וכי אלו אינן מתנגדות זו לזו. אז אולי תהא גם אפשרות להתייעץ יחד עם ראשי הממשלות ולהגיע גם אתם לאיזו הצעה משותפת. בפינות אחרות צפות הצעות שגם שאר ההסתדרויות תנסנה להידבר ולהופיע בגושים מאוחדים, ורודפי שלום טסים משולחן לשולחן. מישהו מקווה כי ברגע האחרון יימצא מוצא וחרפת הפירוד והפיצול תקטן במשהו, ואולי יגדל במשהו הסיכוי לאיזו שיחה של תכלית עם הממשלות.

אולם בינתיים מתפרסמת השמועה, כי הוועדה שנבחרה על ידי הוועידה לקבל את פני שליחי ההסתדרויות החליטה לקבל את כולם. כל מי אשר בשם הסתדרות יכונה ואשר תזכיר לו, יופיע בפני הוועדה ויציע את תכניתו ואת הצעותיו, והוועדה נכונה לשמוע. תכניות האיחודים והבלוקים מתנדפות. עם ישראל יופיע בפני ועידת הממשלות בעולם בשלושה תריסרים משלחות ופתרונות.

אכן, שה פזורה, ללא מרעה וללא רועה.

על גדות אגם הלימאן ישבנו גם חיכינו לצאת שליחי עם עני מאת ועדת הממשלות.

הוועדה לקבלת פני המשלחת הייתה מורכבת מבאי כוח הממשלות של ארצות הברית, אנגליה, צרפת, בלגיה, נידארלנד [הולנד], האיטי ושווייץ. יושב הראש – ט"ו וייט, בא כוח אוסטרליה. הרוח החיה בוועדה, השואל והמעיר – מאקדונלד, בא כוח אמריקה, מי שהיה נציב חבר הלאומים לענייני הפליטים. באולם – גם מסתכל מטעם ממשלת פולין. הישיבות סגורות.

אחד אחד יוצאים מאולם הוועדה נואמי המשלחות. נואם אחד הופיע מכל משלחת. בראשונה ניתנה לנואמים הרשות לדבר עשרים דקות. במידה שאיחרה השעה פחת הזמן. היו שדיברו עשר דקות והיו גם שקיבלו רשות לדבר שש וגם חמש דקות. בשלוש אחרי הצהריים החלו המשלחות להופיע. בשבע כלו. איש לא ידע למפרע מתי תורו.

הראשון הופיע נייל מאלקולם בשם משרד הפליטים אשר על יד חבר הלאומים; השני – נורמן בנטויטש בשם המשרד האנגלי למען יהודי גרמניה; השלישי לורד מארלי בשם ה'אורט'; הרביעי – אונגר בשם יק"א, היק"ם ואליאנס; החמישי – הכומר אודו בשם הפליטים הקתוליים; השישי – אדאמס בשם הוועד לעזרה למלומדים מנושלים; השביעי – נחום גולדמן בשם הקונגרס היהודי העולמי; השמיני – ד"ר א[רתור] רופין בשם הסוכנות היהודית; התשיעי – ר' אווראר בשם

האינטרנציונל הסוציאליסטי; העשירי – ג'אורג' בארנהרד בשם הפליטים הגרמנים בצרפת; האחד עשר – יונה ווייז בשם הג'וינט; אחרי כן – גודמאן בשם אגודת ישראל וי"נ שטיינברג בשם 'פריילאנד', ומ' גורביץ בשם איזה 'ועד להצלת יהודי המזרח', ואיזה מ' מרקוביץ' בשם 'אגודה לחקר שאלת היהודים', ואקצין בשם הצ"ח [הסתדרות ציונית חדשה], וי' ברוצקוס בשם עמיקול ('ועד להגירה והתיישבות'), ואוסקר גרין בשם איזה ועד להתיישבות גדולה, ומרת אראנד בשם אגודתה למלחמה באנטישמיות וכו' וכו' – עשרים וחמישה שליחים בשם שלושים ותשע הסתדרויות במשך ארבע שעות! יש ויוצאים שמחים וטובי לב, כאילו מילאו את שליחותם באמונה והמטרה הושגה. והרי הם צונחים לתוך הכורסה אשר בגן ליד האגם ומספרים בהרחבה לעיתונאים או ל ידידיהם אשר מסביב להם על רשמי מפעלם. ויש – ויוצאים נוגים מאד וסרי רוח. לא כך תיארו להם מרחוק את דבר שליחותם. ספק אם הספיקו להגיד את אשר היה עם לבם, וספק אם אלה היטיבו לשמוע את אשר הוגד להם. ואם גם שמעו ורשמו מה יצא מזה?

עלובים מאוד היו שליחי עם מפוזר ומפורד, אשר הביאו הנה איש איש את צרור דאגותיו וטענותיו ומשא חזונו לפני שליטי המדינות.

ויש גם בעלי תכניות ושליחי הסתדרויות שהספיקו לבוא רק ביום האחרון והרי הם אצים רצים אובדי עצות אל לשכת הוועידה לבל תאחר חלילה ההצלה אשר בתכניתם. ויש בעלי תכניות אשר הריצו את תכניותיהם על ידי הדואר על שם מכיריהם וחבריהם למען ימסרו אלה את עצותיהם למי ששיחקה לו השעה להופיע באופן אישי.

מרובות התכניות ורבים בעלי התכניות ומרובים גם השליטים רבי החסד המקשיבים לתכניות, ועל פני כל חוף האגם פרושה חרפת פזורנו וקללת אזלת היד.

מאזין

ד. 'לא תרצח': הבלגה או תגובה

הוועידה הוברר להנהגה הציונית שבריטניה עומדת להכריז על מדיניות חדשה בארץ-ישראל שתפגע קשה בציונות. הקשיים המדיניים והטרור הערבי הנמשך השרו אווירה פסימית ביישוב. גם בשעות קשות אלה לא איבד רובשוב את האופטימיות ואת שמחת החיים וחוש ההומור שאפיינו אותו. בשיר שחיבר במרס 1939 לרגל חג הפורים כתב:

אמנם המצב עתה רע, עד לידי שיגעון
אולם אל ייאוש, הלא אנו מלומדי ניסיון
עוד תזרח שמש לנו, עוד ראשנו נרים
נזכור אחרי 'תענית אסתר' תמיד בא פורים!¹

ב-17 במאי 1939 פרסמה הממשלה הבריטית רשמית את קווי מדיניותה החדשים הידועה כ'ספר הלבן 1939'. נקבע בו שתוקם מדינה עצמאית בארץ-ישראל לאחר תקופת מעבר בת עשר שנים. העלייה היהודית תוגבל לכ-75,000 איש בחמש השנים הבאות והמשכה לאחר מכן יהיה תלוי בהסכמת הערבים, וכמו כן יוטלו הגבלות על מכירת קרקעות ליהודים. המסמך זכה לתגובה נזעמת ביישוב ומנהיגי התנועה הציונית ראו בו את קץ התקוות להקמת הבית הלאומי. רובשוב נבחר לעמוד בראש ועדה שהקים הוועד הפועל הציוני לבחון את דרכי המחאה ביום פרסום הספר הלבן, ובשמה ניסח גילוי דעת והציע שורה של פעולות מחאה כגון אי-שיתוף פעולה עם השלטונות, אי-ציות לחוקים מסוימים ועוד.

דרך נוספת שבה הביע היישוב את מחאתו על הספר הלבן הייתה הגברת ההתיישבות החקלאית, כפי שעשה בעבר בתקופות של משבר מדיני או כלכלי. בימים כאלו נועדה הקמת היישובים החדשים לקבוע עובדות מדיניות או ליצור אווירה של תנופה מחודשת. בשנים 1936-1939, שנות המרד הערבי, 'תכנית החלוקה' ו'הספר הלבן 1939' הוקמו 55 יישובים חדשים, רבים מהם בשיטת 'חומה ומגדל', באזורים שהייתה בהם התיישבות יהודית דלילה כגון עמק הירדן, עמק בית שאן, הגליל התחתון והגליל העליון. בחודש מאי 1939 שבו התפרסם הספר הלבן הוקמו לא פחות מ-12 יישובים חדשים, שבעה מהם ביום 23 במאי, שבוע לאחר פרסום הספר הלבן.

בסוף 1937 עמדה רחל לצאת לפולין לשליחות ארוכה ובני הזוג התלבטו בידי מי להפקיד בחודשים אלו את הטיפול ברודה, שהייתה אז כבת 17. דבורה דיין, ממייסדות נהלל ופעילה לצדה של רחל במועצת הפועלות, הציעה שרודה תעבור לביתה במושב לתקופה זו, וטענה שהשהות ביישוב כפרי עשויה לעזור לה לרכוש הרגלי עצמאות יסודיים שחסרו לה. זלמן ורחל חשבו תמיד ששהות בהתיישבות העובדת תתאים לרודה. מחמת הקושי של רודה להשתלב במסגרת של בית הספר הרגיל ולאור ההתלהבות שבה ביצעה את עבודות הגינה בחצר ביתם הניחו הוריה ששילוב של לימודים חלקיים עם עבודה חקלאית ייטיב עמה. ניסיונות קודמים לשלבה בעין חרוד או במשק פועלות לא עלו יפה והם החליטו לעשות ניסיון נוסף ולהיענות להצעתה של דבורה דיין. בספטמבר 1937 עברה רודה לנהלל. בסבלנות ובעקשנות לימדה אותה דבורה לבצע פעולות בסיסיות, לנקות את חדרה ולשרת את עצמה, וגם לעבוד עבודה חקלאית במשתלה. כמו כן למדה רודה בבית הספר המקומי ונעזרה במורה פרטית בשם רבקה מזיא. למרות החששות וייסורי מצפון שעורר הצעד אצל זלמן ורחל הביאו החיים בנהלל לשיפור במצבה של הנערה, והיא רכשה לה הרגלי עצמאות אישית מסוימים. מן ההתכתבות התכופה שניהלה עם הוריה עולה שביעות רצון רבה משהותה בנהלל, וכך גם מן המכתבים שכתבה דבורה לרחל לעתים קרובות. אף שנסיעתה של רחל לפולין נדחתה נשארה רודה בנהלל ושהתה שם עד סוף 1939.

בתקופה שבין אביב 1938 לאביב 1939 חלו התפתחויות מדיניות שהביאו לקבורתה למעשה של תכנית החלוקה. ביניהן אפשר למנות את ביקורה בארץ של 'ועדת החלוקה לארץ-ישראל' (ועדת וודהד) בחודשים אפריל עד אוגוסט 1938 ואת הדוח שפרסמה בנובמבר, שקבע בעצם שהתכנית לחלק את ארץ-ישראל לשתי מדינות אינה מעשית. גם 'ועידת סנט ג'יימס' (ועידת השולחן העגול) שכינסה הממשלה הבריטית בפברואר-מרס 1939 בהשתתפות נציגי היישוב היהודי, הסוכנות היהודית, ערביי ארץ-ישראל ומדינות ערב נכשלה בניסיונה לגבש פתרון מדיני אחר לשאלת ארץ-ישראל. לאחר כישלון

זלמן רובשוב לא נחשב ל'איש התיישבות' ומעולם לא רקד הורה עם המתיישבים ביום העלייה על הקרקע כפי שעשו אברהם הרצפלד וחבריו למרכז החקלאי. הנסיעות הארוכות מעבר לים ועומס העבודה ב'דבר' הפכו אותו למי שזוהה במפא"י עם הגולה, העיתונאות והעסקנות ולא עם ההתיישבות צרובת השמש בעמק. עם זאת הוא ביקר מדי פעם ביישובים כדי להשתתף בכינוסי עיון והסברה ולשאת בהם דברים או למטרות אחרות. בט"ו בשבט תרצ"ט (4 בפברואר 1939) ייצג את הוועד הפועל של ההסתדרות בנטיעות ט"ו בשבט הראשונות בחניתה שבגבול הצפון המרוחק, קיבוץ שהוקם במרס 1938 והיה סמל להתיישבות 'חומה ומגדל'. את ההתפעלות שעוררה בו ההתיישבות המבודדת ביטא כהרגלו בשיר שכתב לעצמו בשם 'לנוטעים בחניתה': 'קול עמי עולה, בוקע/ מתחנן ומשווע:/ ראה נא אדוני והביטה/ וחנות את חניתה!'

כשלושה חודשים מאוחר יותר טס רובשוב מתל אביב לגליל העליון וחזה כממעוף הציפור בשינוי העצום שחוללה ההתיישבות בנוף הארץ. לאחר שובו תיאר במכתב לרודה בנהלל את התפעלותו ממראות עיניו

מהשרון ועד לדפנה, הקיבוץ שלמרגלות החרמון 'שרק לפני ימים אחדים הוקמה והיא נצנצה תחתינו בכל לובן קרשיה' (תעודה 71).

בימי המאורעות היה היישוב היהודי עד לשני תהליכים מנוגדים לכאורה. מצד אחד הגביר האיום הביטחוני את הסולידריות היישובית והרגשת הגורל המשותף וחלה התחזקות במעמדם של המוסדות הלאומיים ובכונות להישמע להם; מצד אחר הביאו ההתפתחויות הצבאיות והמדיניות לחילוקי דעות עמוקים בשאלת ה'חלוקה' ולוויכוח נוקב ביישוב בעניין 'הבלגה או תגובה'. לאחר תחילת המאורעות הנחתה הנהגת המוסדות הלאומיים את ארגון 'ההגנה' לפעול להגנת היישוב תוך הקפדה על עקרון ההבלגה. יש להימנע ממעשי נקמה ותגמול ומפגיעה בערבים חפים מפשע שאינם משתתפים בהתקפות. מדיניות זו התבססה על ההנחה שנקיטת טרור מול טרור תפגע בדימויה של האוכלוסייה היהודית, שנחשבה עד אז לשומרת חוק וסדר, ותחליש את עמדתה המדינית של ההנהגה הציונית. לכך נוספו שיקול מוסרי של הימנעות מפגיעה בחפים מפשע ושיקול מעשי שנבע מההכרה ביכולתו המוגבלת של ארגון ההגנה.

זלמן רובשוב (עומד במרכז מניף ידו) נואם בפני בוני הכביש ומתיישבי חניתה עם השלמת סלילת הכביש ליישוב, 8 במאי 1938

מדיניות ה'הבלגה' גררה ביקורת שחצתה את המחנות הפוליטיים. מתנגדיה טענו שהיא משדרת חולשה בעלת אופי גלותי ומעודדת את התוקפים הערבים. הביקורת לא הצטמצמה לדיבורים. מיום פרוץ המאורעות היו ביישוב מי שלא קיבלו עליהם את מדיניות ההבלגה, גם בין חברי 'ההגנה' אך בעיקר בקרב אנשי ארגון ב, ואלו ביצעו פעולות טרור כתגמול וכנקם באוכלוסייה הערבית. באפריל 1937, לאחר חזרת רוב אנשי ארגון ב לשורות 'ההגנה', הקימו אנשי התנועה הרוויזיוניסטית ובית"ר את אצ"ל ('הארגון הצבאי הלאומי'), וזה שלל את מדיניות ההבלגה ופתח בסתיו 1937 בסדרה של פעולות טרור נגד האוכלוסייה הערבית בתגובה על פגיעה ביהודים. בשבירת מדיניות ההבלגה קראו אנשי האצ"ל תיגר על סמכותם של המוסדות הלאומיים. אלו מצדם ניהלו מאבק ציבורי והסברתי נמרץ נגד שוברי ההבלגה שנועד לתקוע טריז בינם לבין היישוב המאורגן. במהלך 1938 נהרגו במעשי הטרור הערבי כ-250 יהודים ולא פעם נאלצה ההנהגה הלאומית להיאבק בהלכי רוח שרווחו בציבור וראו בטרור הנגדי של האצ"ל תגובה הולמת למעשי טרור קשים במיוחד מצד הערבים. תפיסתו המוסרית וההומניסטית של זלמן רובשוב שללה מכול וכול פעולות נקם ופגיעה בחפים מפשע. תחת הנהגתו ביטא 'דבר' גישה נחרצת נגדן, תקף במילים חריפות את מבצעייהן וקרא להמשיך במדיניות ההבלגה בלא סייגים.

עם פרסום הספר הלבן חידש האצ"ל את פעולות הטרור לאחר הפוגה בת כמה חודשים. ב-29 במאי תקפו אנשי הארגון בפצצות בית קולנוע בירושלים ופצעו אזרחים ערבים ושוטרים בריטים ויהודים. באותו היום חדרו כמה מאנשי הארגון אל ביתו של מוח'תאר הכפר ביר עדס שליד מגדיאל ורצחו חמישה ערבים, בהם ארבע נשים. בימים הבאים נמשכו פעולות הטרור נגד האוכלוסייה הערבית ונגד מוסדות ומפעלים של השלטון. ב-19 ביוני התפוצצה פצצה בשוק הירקות בחיפה. 18 ערבים נהרגו ועשרות נפצעו. הערבים מצדם הגיבו בטרור נגד יהודים וארץ-ישראל שקעה שוב במרחץ דמים. בימים 26-27 ביוני התכנס הוועד הפועל הציוני המצומצם בירושלים ועל סדר יומו דרכי התגובה לספר הלבן ולטרור. בפני המשתתפים הוצגה הצעת החלטה ובה שלושה סעיפים: הראשון הביע תמיכה בקו של ההנהלה הציונית במאבק התקיף בספר הלבן, השני הזהיר והתרעע בפני 'רצח חפים מפשע' העשוי להכתיים את טוהר מלחמת החרות של ישראל' והשלישי קרא לכל המפלגות הציוניות

'למנוע כל חתירה תחת המוסדות המוסמכים של התנועה ושל היישוב'.² בעוד על הסעיף הראשון הייתה הסכמה רחבה למדי היו פני הדברים שונים לגבי הסעיפים השני והשלישי. אמנם כל הדוברים הביעו התנגדות עקרונית לרצח חפים מפשע, אך מנחם אוסישקין טען שאסור לפרסם זאת מטעמים טקטיים משום שיש בכך הכרזה גלויה שיש קבוצות טרור בקרב הציונות, ודבר זה עלול לשמש נשק בידי מתנגדיה באנגליה. הרב מאיר ברלין איש 'המזרחי' הסכים עם אוסישקין ואף הרחיק לכת וטען כי מבחינת הדת היהודית היחס לטרור אינו חד-משמעי. לראיה הביא הרב ברלין שיחה שהייתה לו עם רב אחר, שאת שמו לא ציין, שטען שאמנם נאמר בתורה 'לא תרצח', אך נאמר גם 'לא תחיה כל נשמה' (דברים כ, טז). הפסוק מתייחס לעמים שהאל נתן את עריהם לישראל (לנחלה). דבריהם זכו לביקורת מצד כמה דוברים ובהם רובשוב, שתקף בעיקר את הרב ברלין משום שרמז לכך שבדת היהודית אפשר למצוא צידוק לדרך הטרור, ומשום ש'מעל במה זו הוא רוצה להכניס את דת ישראל לתוך הפשע הזה'. במילים נחרצות קבע רובשוב ש'אין כאן לא שירות לדת, לא לציונות, לא לאמת ולא למהותה המוסרית. אנו צריכים להגיד: בדרכי "לא תחיה כל נשמה" – בארץ-ישראל לא נלך. ונדרוש מ"המזרחי" דברים ברורים. כשהוא אומר שרצונו לבנות את ארץ-ישראל על יסוד הדת, חשבתי שזה כולל גם את "לא תרצח"' (תעודה 72).

בסיום הישיבה התקבלה הצעתו של משה שרתוק לאמור: 'הוועד הפועל הציוני המצומצם מביע התנגדותו הנמרצת לשפיכת דמי נקיים העשויה להכתיים את טוהר מלחמתנו לחירות ישראל'.³ את הסעיף השלישי הוחלט להעביר לניסוח לוועדה.

ואולם הטרור נמשך, וב-29 ביוני נרצחו אחד עשר ערבים בכמה התקפות. בעיתונות פורסמו מאמרי מערכת, כרוזים וגילויי דעת ובהם קריאות של יישובים, עיריות מועצות וארגונים שונים נגד הטרור. ב-7 ביולי פורסם ביזמת כמה אנשי ציבור ואנשי רוח כרוז בעיתונות ובקרב הציבור הרחב בשם 'לא תרצח', ובו נאמר בלשון חריפה ש'מעשי התועבה' של הטרור היהודי מכתימים את מאבקו הצודק של היישוב נגד הספר הלבן, ו'לא תרצח' – זו משחר ילדותו של עם עתיק יומין כוחו יפה כאז כן היום'.⁴ על הכרוז התנוססו חתימותיהם של יוזמיו והם: הנרייטה סאלד, אברהם לוי פרנקל, ברל כצנלסון וש"י עגנון, ואליהם הצטרפו מאות אישי ציבור ואנשי חינוך,

אמנים, אנשי אקדמיה וספרות ומנהיגים דתיים. בין החותמים היה גם זלמן רובשוב. באוגוסט יצא ביזמתם של אותם אנשים פרסום בשם 'נגד הטרור' ובו קובץ של מאמרים, רשימות, נאומים וגילויי דעת בגנות הטרור הנגדי. בין המחברים היו מרטין בובר, ר' בנימין, יצחק בן-צבי, הרב משה בלוי, הוגו ברגמן, דוד ילין, משה סמילנסקי, ש"י עגנון, הרב הראשי בן-ציון מאיר חי עוזיאל, זלמן רובשוב ורבים אחרים. מטעמו של רובשוב התפרסם בקובץ מאמר מערכת שכתב ב'דבר היום' ב-14 ביוני 1939 בשם 'לא נרצח'. במאמר תקף את הטרור וכתב ש'הוטל עלינו עתה לפתע לקרוא איש לרעהו ואח למתנכר

לו בכל עומק ההרגשה שאנו מסוגלים לו: "אל נרצח!". את המאמר סיים בתביעה ש'יהיו המעשים האיומים אות ואזהרה כי פעורה התהום לרגלנו – ונדע להציל את המערכה ממסלפיה ומחטיאיה'.⁵

במחצית השנייה של 1938 ובראשונה של 1939 היה היישוב טרוד במאבקיו. בגרמניה נמשכה ההידרדרות במצבם של היהודים תחת השלטון הנאצי, ובה בשעה גאה גם המתח הפוליטי והצבאי באירופה. שורה של פעולות שנקט המשטר בגרמניה ועמדו בניגוד להסכמים שסיימו את מלחמת העולם הראשונה שינו את מאזן הכוחות באירופה וברחבי היבשת החלו לנשכ רוחות מלחמה.

1. זלמן רובשוב, 'חוגג אני היום מימים ימימה', שושן פורים תרצ"ט, גזים, כ-248/38724.
2. ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 26-27 ביוני 1939, אצ"מ, S25/1835.
3. שם.
4. כרוז 'לא תרצח', **דבר**, 7 ביולי 1939.
5. ז' רובשוב, 'לא נרצח', ר' בנימין, י' פטרוזייל (עורכים), **נגד הטרור**, ירושלים תרצ"ט, עמ' 80.

71. אל רודה רובשוב, נהלל

תל אביב, כ' באייר תרצ"ט, 9 במאי 1939

רודה'לה בתי היקרה והאהובה,

כועס אני על עצמי מאוד ומבקש גם את סליחתך כי לא הצלחתי למצוא זמן ומנוחה לשבת ולכתוב לך כאשר חפצתי. זה ימים רבים שנצטברו העבודות יותר מן המידה. גם במערכת וגם בהסדרות. וגם רודה'לה, הדאגות מרובות. לא טובים הדברים בעולמנו היהודי, רודה'לה.

אולם היו גם הרבה דברים משמחים ומלאי עניין אשר עז היה רצוני לספר לך עליהם. הנה, נקראתי לאספה באילת השחר, ומשום מיעוט הזמן לא יכולתי להגיע לשם באוטו, כי אם טסתי באווירון. ובמשך שעות לא חדלתי לרגע מלראות תחתני את כל ארץ-ישראל. האווירון התרומם בלוד. משם עבר את כל השרון, דרך עמק חפר, טס על פני כל עמק יזרעאל, ראיתי מלמעלה יפה וברור גם את נהלל שלך, ומשם דרך כל עמק הירדן. צריך היה לרדת באפיקים, ששם שדה התעופה שלנו, אולם לבקשתנו המשיך עוד והביאנו אל מקום ההתיישבות החדשה, מעל לכנרת ומי מרום, וביצת החולה עד בואנו לדפנה החדשה, שרק לפני ימים אחדים הוקמה והיא נצנצה תחתינו בכל לובן קרשיה החדשים. יודע אני את הארץ זה עשרות בשנים אולם הפליאתני במראה כשהסתכלתי בה מלמעלה, וגם כל רבע שעה היו לה פנים אחרות, כי רבת פנים ארצנו הקטנה ויופי רב צבור בה. מלוד ועד התבור שטוחה הארץ כולה, מישור אחד. ומתבור והגלבוע ועד הרי גולן כאילו עולם קטן סגור בין ההרים. ואין קץ ליפי הכנרת כשאתה מסתכל בכולה בבת אחת מגבוה. כמה שמחתי לשמוע מאימא על נסיעתך בסירה מכנרת לעין גב. גם היטבת מאוד לספר לי על נסיעתך זאת במכתבך. פעם לפני עשרים ושמונה שנים,

תצלום אוויר של עמק הירדן בשנות השלושים. בחזית קבוצת כנרת ומאחוריה מתפתל הירדן. בעורף משמאל לימין: דגניה א, דגניה ב, בית זרע ואפיקים

חציתי גם אני את הכנרת בסירה בפעם הראשונה, וזכר הלילה ההוא לא יסור מלבי. עתה חציתי אותה בפעם השנייה מלמעלה, לכל רוחבה, ותיף מאוד. והייתה נקודה אחת בשעת הטיסה אשר ממנה ראיתי פתאום את כל הירדן, מרדתו מהחרמון הלך וירד דרך מי מרום והכנרת, הלך התפתל וירד עד הגיעו לים המלח, כולו נוצץ ככסף לאור השמש הלוהטת (יום חמסין קשה היה היום ההוא, ורק בשל תענוג הראייה אפשר היה להתגבר על קשיי החום בצהריים). את החולה עם הירוקה אשר על פניה, זכרתי עוד מטיולי לפני שנים אחדות, אבל חדשה לגמרי הייתה לי כברת הארץ אשר מאחוריה, על גבול הצפון, למרגלותיו של החרמון אשר רק עתה החלה התיישבותנו שם. זה הירק הירוק מאוד (את זוכרת אצל רחל: 'פי שבעה יירק הירק') ואלה הפלגים הרבים השוקקים מכל צד ללא ספור, כאשר לא הסכינה העין לראות מלמעלה על פני כל הארץ הצמאה. עוד רבה, רבה מאוד הברכה הצפונה בארץ הזאת, הקטנה והעשירה והנפלאה מאוד.

רודה'לה יקירה, הרבי נא לכתוב לי מחייך ומעבודתך במשתלה ובבית ובבית הספר. האם גבר החום בנהלל? היכולת להמשיך את עבודתך במשתלה בימי החום, כהוגן? גם אצלנו בגן נראים כבר היטב היטב פני האביב. הפרחים ששתלת עלו יפה. גלצר שכננו החל גם להכין חלקה לירקות בתוך החצר, וברושנו גדל עד כדי כך שיכולתי כבר לגזום אותו מלמעלה בעמדי על גג הבית. עליתי אל הגג ומלמעלה הסירותי במזמרה את ראש האמיר שלו, כי אמרו לי על ידי כך יתרחבו ענפיו ויתעבה.

לשבועות רודה'לה, הן תבואי הביתה ותמצאי לך עבודה רבה בגן הקטן הזה, שאין להשוותו לא עם גנך על יד ביתך בנהלל וודאי לא עם גן המשתלה שלך בבית הספר, אבל – פינה קטנה שתוכלי לאהוב אותה ולשמח אותנו בעבודתך בה. היי בתי היקרה שלום וברכה ואמרי שלום רב לכל אוהבייך סביבך. נשיקותיי לך.

שלך,

אבא

72. דברים בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם

ירושלים, י' בתמוז תרצ"ט, 27 ביוני 1939

אילו לא נדמה היה לי כי הפקפוק הזה בסעיף שתיים שהוכנס בשעת הוויכוח כאן והלוואי הזה של דברי סנגוריה ברורים וביאורים שנאמרו פה – יש בהם סכנה להתפתחות הדברים בארץ מחר ומחרתיים, הפקפוק פה הוא ודאות שם. יש נוער ויש ציבור, בין בקרבנו ובין מחוצה לנו, הרוצה לשמוע מה אומרים האחראים. ואם יש מתונים בקרבנו ויש אנשי דת ורבנים האומרים: אפשר להגיד כך ואפשר להגיד כך, ויש פסוקים, ויש כאילו דת המגנה על כל זה – אז גם מקבלים החלטה כי דרך ביר עדס היא הנכונה. אסור שתהיה הרגשה בקרבנו שכאן הגיע הדבר לידי דיון והאפילו עליו ומאפילים עליו, ואסור בשאלה זו להאפיל כחוט השערה.

הבינותי את אוסישקין שאמר שהוא בעד הסעיף, ובצדק הדגיש שוודאותו היא בפרק אחד, ואת הפרק השני לדעתו אין להדגיש. אילו באמת הסתפק אוסישקין בכך והיה אומר: 'בעניין זה צריכים לדבר רק על הצד המוחלט שבדבר' – הייתי אומר שבשבילו הדבר כל כך חשוב שיתר הדברים עם כל חשיבותם אינם באים בחשבון. אבל כשעבר לפרש את הדברים וסיפר על הרושם שהיה בלונדון ועל 'דרך רשעים צלחה'. והייתה קנאה בדרכי הרשעים מדוע דרכם צלחה, והיה רמז: 'אם אתם רוצים להצליח אולי לא כל כך רע אם תבחרו בדרך הרשעים'. אולי אוסישקין לא אמר זאת אבל האחרים אמרו, ויש חשש שמא משהו ברוחב יפרש כך את דברי אוסישקין. והנה אחרי אוסישקין עלה הרב ברלין ואמר: 'אני מסכים לכל דברי אוסישקין', ואמר מה שאמר. סימן שלא משהו ברוחב לא יבין, אלא שאף גדולי ישראל לא מבינים. על כן יש חובה להגיד את הדברים במלואם ובבהירותם, ולהסתייג מכל החלק השני של נאומו של אוסישקין, ולהגיד פה דברים ברורים. ייתכן שלא אוסישקין אין כל צורך בנימוקים או טיילטריים [תועלתניים]. בשבילו מספיק אם יגידו: 'תנועתנו לא תיתן להכתים את שמה ומפעליה בדם נקיים'. לא נגיד שכל ערבי אחראי בעד חברו, וכל ערבי שנהרג ברוחב יש בזה משום כיבוש ארץ-ישראל ומעשה גבורה לאומי. אם נגיד זאת בבהירות כזאת שלא תשאיר כל ספק ספקא, אולי נציל.

הרב ברלין עשה את עצמו שליח של רב שני, אינני יודע מיהו, שאינו מוסיף כבוד לרבנות ולדת ישראל, ומעל במה זו הוא רוצה להכניס את דת ישראל לתוך הפשע הזה ולומר עליה שאף היא אחראית. כן וכן, סכנו במעשי ייאוש, עשו על דעת הדת היהודית. והנה רב ומנהיג של 'המזרחי' שם את עצמו שליח להגן על רב נעלם שלימד זכות על מעשי טירוף אלה. אין כאן לא שירות לדת, לא לציונות, לא לאמת ולא למהותה המוסרית. אנו צריכים להגיד: 'בדרכי' "לא תחיה כל נשמה" – בארץ-ישראל לא נלך', ונדרוש מ'המזרחי' דברים ברורים. כשהוא אומר שרצונו לבנות את ארץ-ישראל על יסוד הדת, חשבתי שזה כולל גם את 'לא תרצח'. ויש דין, ויש לברר מתי מותר להרוג ומתי אסור, ואין הורגים סתם גוי ברחוב, מפני שכל ערבי הוא בכלל 'לא תחיה כל נשמה'. היה מדובר על טרור ולא על סנהדרין ועל דין. היה מדובר על זה שנערים משושים הולכים אחרי מעשים שכבר נעשו בארץ-ישראל. אילו עמדנו לפני ולא אחרי מעשים שכבר נעשו בארץ, אילו ביררנו שאלה תאורטיות – אפשר היה לשקול את הדבר כך או אחרת. אבל אנו עומדים אחרי ביר עדס, אחרי עשרות חללים ערביים. ואנו מרגישים שזה מכתים את כוונתנו. מסלפים את דמותנו, וממיטים שואה על כל מפעלנו. אם כל זה ברור לנו – נדרוש מהיום והלאה גם מ'המזרחי' שיגיד לנו, כשהוא אומר שהולך לבנות את ארץ-ישראל על יסוד הדת למה הוא מתכוון? האם לדת ישראל כפי שהיא מקובלת על כולנו, או לפי אותה דת שמקובלת אצל הרב הנעלם שפוסק הלכה? לא נתפזר מכאן אם לא תתקבל דעה קבועה, ברורה וגלויה המכתיבה את דבר הטרור הזה כדבר המתנגד לכל מהות תנועתנו, למושגינו ולדרכנו. בארץ לא נלך בדרך זו.

בנוגע לסעיף ג – אני חושב שזה רק עניין של ניסוח. במקום להגיד: 'נגד החותרים' – הייתי אומר זאת בצורה חיובית. אפשר למצוא ניסוח יותר בהיר שיקרא לליכוד כל הציבור מסביב למפעל, ובדרך חיובית לבטא את הדברים שרוצים להגיד. אבל אני תומך בזה שנבחר בוועדה שתברר את הדברים, אבל לא נדחה את הדברים עד לוועדה הזאת. כאן עלינו לקבל את הדברים בכללותם. עלינו לדעת שביישוב מחכים. נסיר מעלינו את החרפה הזאת, שמתאספים ולא מחליטים. על כן אני בעד זה שנקבל את הקו הזה ביסודו ולהוסיף לכך ועדה, ולא לעשות ועדה במקום הקו הזה.

ה. מחלוקות פנים יישוביות בימי מלחמה עולמית

באחד בספטמבר 1939 פלש צבא גרמניה לפולין בהנהגת המשטר הנאצי ובתוך שבועות מועטים כבש את מרביתה. ההתקפה על פולין גררה מיד הכרזת מלחמה על גרמניה מצד בריטניה וצרפת וזו הייתה תחילתה של מלחמת העולם השנייה. עם פרוץ המלחמה החלו להגיע לארץ ידיעות על מצבם החמור של היהודים בפולין הכבושה. הידיעות הלכו ותכפו בחודשים הבאים ועמן גברה החרדה ביישוב לגורל יהודי פולין. אף שהמלחמה התנהלה בחודשיה הראשונים באירופה המזרחית הרחק מארץ-ישראל רב היה החשש מהשפעותיה הכלכליות, שכבר החלו להתבטא בהאטה כלכלית ניכרת ובעלייה חדה במספר המובטלים.

לאחר פרוץ המלחמה סברו מרבית מנהיגי המוסדות הלאומיים שיש למתן את המאבק בבריטניה ובספר הלבן ולהציב בראש סדר העדיפויות הלאומי את המלחמה לצדה של הממלכה המאוחדת נגד גרמניה ובעלות בריתה. אולם לגבי שאלת הגיוס לצבא הבריטי נחלקו הדעות בין הסבורים שיש להתגייס להגנת ארץ-ישראל בלבד ולא לשלוח מבני הארץ לחזית באירופה לבין הטוענים שמלחמה בהיטלר היא מלחמת מצווה של כל העם היהודי ולכן יש להתגייס לצבא ללא תנאים ולכל זירה שתידרש. היו גם מי שצידדו בגיוס משיקולים מדיניים, כמו משה שרתוק ואליהו גולומב, שטענו שהשתתפות במלחמה באירופה תניב בסופו של דבר פרות מדיניים לציונות. בתווך התגבשה עמדת הביניים של הסוכנות היהודית, ועל פיה עיקר הגיוס יהיה בארץ-ישראל, אך יחידה צבאית יהודית מארץ-ישראל תישלח לחזית במערב אירופה ותהיה גרעין ליחידה יהודית גדולה של מתנדבים מן הגולה.

ב-10 בספטמבר פרסמו הסוכנות היהודית והוועד הלאומי כרוז משותף ובו נקראו כל בני 18-50 להתגייס. בפני המתגייסים הוצבו שלוש מטרות: (א) לחיזוקו ולביצורו של המשק העברי בארץ; (ב) להגנה על היישוב העברי; (ג) לעזרת הצבא הבריטי בבוא השעה.¹ למחרת התכנס הוועד הפועל של ההסתדרות בהשתתפות מוזמנים רבים לדון במצב התעסוקה המחמיר, בשאלת הגיוס ובכרוז של המוסדות הלאומיים. אנשי 'השומר הצעיר' כגון יעקב חזן ויעקב ריפטין התנגדו לסעיף ג וטענו שאסור

להתגייס לצבא הבריטי כל עוד לא בוטל הספר הלבן, ושמותר לשתף עמו פעולה רק להגנת הארץ אם הדבר יידרש. רוב הדוברים תמכו בנאמר בכרוז אך הבהירו שהכוונה אכן לגיוס להגנת הארץ בלבד. על טענותיהם של אליהו גולומב ויוסף שפרינצק שהרגש היהודי מחייב גיוס לצבא כדי להילחם בהיטלר בכל מקום שיידרש, השיב בן-גוריון שבעניין זה עומד לנגד עיניו רק החשבון הציוני, והוא קודם אצלו לרגש היהודי. ולכן, מכיוון שהאינטרס הציוני אומר להגן על ארץ-ישראל, הוא לא ילך להילחם באירופה גם כשהרגש היהודי מורה לו כך.²

למרות סלידתו ארוכת הימים ממלחמה הצטרף רובשוב לעמדתם של מצדדי הגיוס המלא לחזית אירופה. שלא כבן-גוריון הוא העמיד בראש מערכת השיקולים שלו את החרדה לגורל יהדות פולין וראה את האינטרסים של הציונות ושל היהדות שלובים זה בזה ועולים בקנה אחד. הוא הזהיר מפני חורבן יהדות פולין שישמוט את הקרקע מתחת לכל המפעל הציוני והתריס כלפי בן-גוריון: 'לא הייתי מייעץ לבן-גוריון להמציא ניגוד עיקרי בין רגש ציוני לבין רגש יהודי'. רובשוב קרא להתגייס לצבא הבריטי ללא תנאים משום ש'במצבנו אנו צד במלחמה הזאת, אם אנו רוצים ואם לא. לא אנחנו הכרזנו מלחמה כי אם בנו הכריז היטלר מלחמה' (תעודה 73).

הצמא של הציבור לידיעות מן החזית בתקופת המלחמה הביא לפריחת העיתונות העברית. באותם הימים עמדו לרשות האוכלוסייה היהודית שמנתה כ-475,000 נפש לא פחות מ-15 עיתונים יומיים ועשרות שבועונים וירחונים, ואליהם נוספו עתה כמה חדשים והבולט שבהם 'ידיעות אחרונות', שהחל להופיע בדצמבר 1939 בעריכת עזריאל קרליבך. אלא שבתוך זמן קצר החלו השפעות המלחמה לתת את אותותיהן בעיתונות: מחסור בנייר שהביא לעליית מחירי הנייר וחומרי הכתיבה וירידה חדה בהכנסות ממודעות. המשבר הכלכלי בארץ האיצ את הירידה במספר מנויי 'דבר' שנמשכה זה כשלוש שנים ותרמה גם היא את חלקה לשחיקה בהכנסות העיתון. הנהלת העיתון נקטה כמה צעדים לצמצום ההוצאות ובמרכזם הקטנת הגיליון היומי לארבעה עמודים בלבד. מבחינה עיתונאית נתקלו עורכי העיתון

את יכולתם של היהודים לרכוש קרקעות בארץ-ישראל. רכישת קרקעות והתיישבות עליהן היו הכוח המניע במפעל הציוני בארץ ורבים גרסו שבלעדיהן אין תכלית לציונות. החוק התקבל אפוא בשורה של פעולות מחאה ביישוב, שחלקן גלשו לאלימות והסתיימו בכמה הרוגים ועשרות פצועים מקרב המפגינים. התוצאות הקשות גרמו למחלוקת במוסדות הלאומיים ובמפא"י לגבי דרכי התגובה. מרבית חברי ההנהגה סברו שמדיניות הספר הלבן נובעת מצורכי בריטניה באותו הזמן ושהיא תיעלם מאליה לאחר המלחמה, ולכן אסור לנהל עתה פעולות מחאה אלימות שעשויות לפגוע במאמץ המלחמתי, שהוא העיקר. לעומתם טענו ה'אקטיביסטים', שאותם הוביל בן-גוריון בתמיכת ברל כצנלסון, אליהו גולומב ואחרים, שבשום פנים אסור לעבור לסדר היום על גזרות אלו משום שמשמעותן מכת מוות לתכניות הציוניות, וצריך לנהל מאבק ציבורי ופוליטי חריף נגדן. גם רובשוב תמך בעמדה זו. בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות ב-10 במרס קבע שהגזרות עלולות להביא לסוף דרכה של הציונות וטען: 'סכנה כזו ישנה גם אם לא ינצח היטלר אלא מקדונלד [שר המושבות הבריטי]. אם ינצח מקדונלד פירושו ניצחון של אנטי-ציונות, של הליקווידציה [חיסול] של הציונות. ובשביל השולחן הזה הניצחון של אנטי-ציונות הוא סכנה לא פחות חמורה'. הוא קרא למאבק אך בזהירות – לא באמצעים אלימים אלא בדרכי המאבק המסורתיות של הפגנות, גיוס דעת קהל בעולם והתיישבות (תעודה 74).

ברוח זו הכתיב רובשוב ל'דבר' קו לוחמני שקרא להפרת השקט שגזר על עצמו היישוב מאז פרוץ המלחמה. יום לאחר פרסום 'חוק הקרקעות' יצא 'דבר' ובעמודו הראשון במסגרת שחורה נדפס מכתב חריף של בן-גוריון לנציב העליון וגילוי דעת של הוועד הלאומי. עקב כך נסגר העיתון למשך כשלושה שבועות בצו השלטונות יחד עם מרבית העיתונים העבריים בארץ. כבעבר המשיכה מערכת 'דבר' להוציא אותו לאור בשם 'אמר', שממוסף מוצאי השבת היה לעיתון מנוקד לעולים החדשים. ב-1 במרס התפרסם ב'אמר' מאמר מערכת של רובשוב בשם 'העשיר, הרש וההלך'. במאמר נמשלה פרשת גזרות הקרקעות במרומז לסיפור העשיר וכבשת הרש שבמקרא. בימים הבאים הוסיף רובשוב לכתוב מאמרים ב'אמר'. הצנזורה פסלה את אלה שבהם האשים את הממשלה שברצונה להשקיט את הערבים גרמה להתססת היישוב היהודי אף שהוא מבקש דווקא רגיעה ושיתוף פעולה עמה במלחמה באויב המשותף. בעלון מחתרתי שהופץ

מודעה ב'דבר', שהצנזורה הממשלתית פסלה לפרסום, בדבר מועדי עגינה של אניות בנמלי ארץ-ישראל והפלגה מהם, 17 בספטמבר 1939 (על המודעה הוסיף הצנזור בכתב יד: 'הער ה: אסור להזכיר שמות של אניות המגיעות או המפליגות מחופי הארץ')

בקושי הרב שנבע מניתוק הקשרים עם סוכנויות הידיעות באירופה ומן הצנזורה המחמירה שהנהיגו שלטונות המנדט על העיתונות כדי למנוע פרסום ידיעות שיש בהן מידע בעל ערך צבאי. חיים שורר, שעבד באותם הימים כעורך לילה ב'דבר', טוען בזיכרונותיו שהצנזורה שימשה לעתים גם אמתלה למניעת פרסום ידיעות לא צבאיות שלא היו נוחות לשלטונות כגון על רעב ששרר בארץ או על שביטות ופעולות מחאה או מתיחות בין יהודים לערבים. לדבריו החמירה הצנזורה במיוחד עם 'דבר' הן בשל היותו עיתון לוחמני ונועז הן משום שהיה בעל התפוצה הגדולה ביותר ובעל ההשפעה הרבה ביותר מבין העיתונים העבריים. על פי עדותו של רובשוב פסלה הצנזורה באותה תקופה רבים ממאמרי המערכת של 'דבר'.

חלק מהמאמרים שפסלה הצנזורה ב'דבר' נגעו ל'חוק הקרקעות' שפרסמה ממשלת ארץ-ישראל ב-28 בפברואר 1940 כהמשך למדיניות הספר הלבן, והוא הגביל מאוד

ברחובות הערים קרא רובשוב לציבור: 'ייאסף השקט מן הארץ כל עוד לא תיסוף מזימת הרשע'.³ אלא שמרבית מנהיגי היישוב בחרו בדרך של מיתון המאבק בבריטניה מפאת המלחמה, ועם הזמן הצטרף גם רובשוב לעמדה זו. ההתמודדות עם הקשיים שיצרה המלחמה וההיערכות לאפשרות שהיא תגיע לארץ-ישראל עמדו בראש סדר העדיפויות של היישוב ומוסדותיו ודחקו במידה רבה את חילוקי הדעות הפוליטיים המסורתיים. באוקטובר 1939 הוקמה הנהלה חדשה ומורחבת לוועד הלאומי בראשות פנחס רוטנברג, ובה השתתפה בפעם הראשונה גם המפלגה הרוויזיוניסטית. ב-4 באוגוסט 1940 נפטר בניו יורק זאב ז'בוטינסקי, מייסדה ומנהיגה של התנועה הרוויזיוניסטית. למחרת הופיע בכותרת הראשית של 'דבר' שמו של ז'בוטינסקי במסגרת שחורה ומתחתיה תמונתו ומאמר הספד שכתב רובשוב בעזרתו של אליהו גולומב. לאורך שנות פעילותו הציבורית והעיתונאית ביקר רובשוב לא אחת בחריפות את עמדותיו המדיניות והחברתיות של ז'בוטינסקי. עם זאת הוא ידע להעריך ולכבד את משנתו הציונית הבלתי מתפשרת, את תרומתו החשובה לתנועה בשנותיה המוקדמות ואת חלקו בהתפתחות התרבות העברית. מאמר ההספד הזכיר לקוראי 'דבר' שתקופת היריבות המרה בין תנועת העבודה הציונית לז'בוטינסקי הייתה רק פרק בחייו ו'קדמו לה גם תקופות אחרות, וביניהן רבות זוהר וקסם'. רובשוב תיאר בחום את אישיותו ברוכת הכישרונות של ז'בוטינסקי ואת תרומתו לציונות וסיים בקביעה ש'יום אבל היום לבית ישראל צמא הגאולה'.⁴

ואולם הסתבר שקירוב העמדות ביישוב לא היה אלא מראית עין וחילוקי הדעות ההיסטוריים לא קהו. לצד תגובות חיוביות עורר מאמר ההספד החם לז'בוטינסקי בעיתונה של ההסתדרות גם ביקורת נזעמת מצד רבים בתנועת העבודה, שטענו שיש בו משום מתן לגיטימציה לאיש ולתנועתו, יריביה הגדולים ושנואי נפשה של תנועת הפועלים. בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות שנערכה ב-15 באוגוסט הגישה חברת מפא"י עדה פישמן שאילתה לעורך 'דבר' על מאמר ההספד לז'בוטינסקי. בדבריה טענה כי נמנעה תמיד עם המתונים בשאלת היחס לרוויזיוניסטים

אולם למקרא המאמר 'הרגשתי כי פני חפז'. [.....] האם שכחנו שז'בוטינסקי היה נביא הבריונים ואבי הפשיזם בעם היהודי? שאלה והוסיפה: 'הרי ז'בוטינסקי הוא אשר נתן בסיס אידאולוגי לשנאת הפועלים, הוא אשר חתר להרוס את ההסתדרות'.⁵ פישמן הביעה ביטחון שכל ציבור הפועלים שותף לדעתה. גם אליעזר פראי מן 'השומר הצעיר' החזיק בדעה זו וטען שיחד עם המוני הפועלים שפשף את עיניו בתדהמה למראה ההספד והמסגרת השחורה בעיתון ההסתדרות. כמה מחברי מפא"י הביעו תמיכה במאמר אך כיוון שרובשוב לא נוכח בישיבה הוחלט לדחות את המשך הדיון לישיבה הבאה.

הטענות שעל 'דבר' להימנע מלתת פתחון פה לאנשים ולגופים מחוץ לתנועת הפועלים בכלל וליריבי התנועה בפרט היו מוכרות היטב לעורכיו. בעקבות הסערה בתנועת העבודה פרסם רובשוב ב'דבר' ב-28 וב-29 באוגוסט מאמר בשני חלקים להערכת דמותו של ז'בוטינסקי. במאמר אמנם שב וחלק לו שבחים על תרומתו ההיסטורית החשובה לציונות אך גם לא חסך ממנו ביקורת ותיאר בהרחבה את מדיניותו ההרסנית לדעתו בשנותיו המאוחרות. ביום פרסום החלק השני של המאמר ענה רובשוב בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות על השאלות בעניין מאמר ההספד לז'בוטינסקי, והרחיב בשאלה העקרונית: 'איך עיתון ההסתדרות הכללית צריך להעריך את יריביו'. בדבריו דימה את הביקורת שהוטחה במאמר ההספד לז'בוטינסקי למסע ההכפשה שערכה העיתונות הקומוניסטית לאחר מותו של טרופקי כשבוע קודם לכן ובו הוקיעה את האיש, שהיה ממנהיגי המהפכה הבולשביקית ברוסיה, כבוגד וכאויב המהפכה. רובשוב הציג את שיקוליו בכתיבת המאמר והסביר: 'והלוא ביום ההוא מת לא רק ז'בוטינסקי זה שלחם בציונות ולחם בהסתדרות והיה לנו אויב ויריב. באותו יום מת כל ז'בוטינסקי, ואנו מחויבים לעשות את החשבון כולו, לשוותו לנגד עינינו על כל גילוייו' (תעודה 75). בסיום דבריו נדחתה ברוב קולות הצעתו של זאב אברמוביץ, נציג 'פועלי ציון' שמאל, לנזוף במערכת 'דבר' ולהציע שינויים בהרכב המערכת.

1. כרוז משותף של הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, כ"ו באלול תרצ"ט, **דבר**, 10 בספטמבר 1939.
2. דברי דוד בן-גוריון בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 11 בספטמבר 1939, אה"ע, מ/39.
3. 'תגובתנו על גזרת הקרקע', עלון מחתרת, 14 במרס 1940, ז' שזר, **בחצר המטרה: דברים על האומה והארץ תרע"א-תש"ח**, ירושלים תשל"ה, עמ' 219. [להלן: ז' שזר, **בחצר המטרה**].
4. 'זאב ז'בוטינסקי (למותו)', **דבר**, 5 באוגוסט 1940.
5. דברי עדה פישמן בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 15 באוגוסט 1940, אה"ע, מ/49.

73. דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית

תל אביב, 11 בספטמבר 1939

לפנינו עניין המטיל חובה נפשית על כל אחד מאתנו לגלות דעה עליו, ולגלותה מיד וללא כל טשטוש. כולנו בני דור המתעב מלחמה, ותנועתנו גדלה על הרגש הזה של תיעוב המלחמה. ראינו אותה במוראותיה ובתוצאותיה וידענו מה מרובה הקללה הכרוכה בה. ואם מישהו מאתנו קם עכשיו ואומר מתוך רגש ראשון: 'אינני רוצה להשתתף בדבר הזה!', נבין לו. כי חובתנו לדעת על מה אנחנו מתגברים בקבלנו עלינו את המלחמה הזאת, וחובתנו לא להתעלם מכך, כי לכולנו נחוצה התגברות נפשית עצומה כדי לחצות את התהום הזאת. כי הן לא רק שאנחנו מתעבים את המלחמה בכללה, כי אם גם ללבנו מובנים היטב ההיסוסים בנוגע למלחמה זו. קשה לנו להאמין שצ'מברלין [ראש ממשלת בריטניה] הוא הצדיק אשר יילחם ברשע. צ'מברלין של הספר הלבן, צ'מברלין של מינכן ושל צ'כיה! ויש עוד דבר שאין לנו כל יכולת לשכוח: מאתנו תדרוש המלחמה הזאת את הקרבן הראשון, והוא הקרבן העצום ביותר שהיהדות יכולה היום להביא על המזבח – את היהדות הפולנית, כי ורשה ולובלין ולודז' יהפכו להיות שדה קטל. הלוא אנחנו יכולים להגיע למצב כזה שלא יהיה עוד בשביל מי לבנות את הארץ ובשביל מי לנהל את המלחמה הזאת! יהדות גרמניה כבר איננה, ויהדות רוסיה כמעט איננה, ויהדות פולין, אם תחרב אף היא – בשביל מי נבנה? הן אנחנו בונים לא בשביל ישראל סבא ולא בשביל ישראל ינוקא, כי אם בשביל המוני ישראל חיים וסובלים שאנחנו בניהם ונציגיהם וממלאי שליחות עתידם. כל זה צריך לדעת היטב ועל כל זה צריך להתגבר, גם על הספקות הגדולים וגם על הכאב הרב, מתוך הכרה ברורה ודעה צלולה כי המלחמה בהיטלר מלחמתנו היא, וכי אנגליה עומדת עתה בראש המלחמה הזאת שהיא מלחמתנו. ועל כן אנו בתוך המלחמה הזאת, נגד היטלר, עם אנגליה, ומתוך ההתגברות הזאת נשאב כוחות למערכה. לא הייתי מיעץ לבן-גוריון להמציא ניגוד עיקרי בין רגש ציוני לבין רגש יהודי (בן-גוריון: בין חשבון ציוני ורגש יהודי). אם כן מוטב שנגיד: בין חשבון יהודי ורגש יהודי. אל נעשה אצלנו ויכוח בין הציוני ובין היהודי שבנו. לדעתי אין דבר כזה. הציונות שלנו ודאי יונקת מעצם ההרגשה היהודית. בלעדי הרגשה זו בכלל אין ציונות (בן-גוריון: הן יש יהודים שאינם ציונים) – אבל אין ציונים שאינם יהודים. במצבנו אנו צד במלחמה הזאת, אם אנו רוצים ואם לא. לא אנחנו הכרזנו מלחמה כי אם בנו הכריז היטלר מלחמה. ולא עתה, כי אם מאז כניסתו לשלטון, וכל התגברות של הצד שלו – סכנה לנו. גם בגולה וגם בארץ. וניצחנו במלחמה עלול להיות תבוסתנו בה, גם בגולה וגם בארץ. ההיסטוריה העמידה אותנו אפוא כצד גלוי במערכה שבין כוחות פרוגרסיביים לבין כוח הרשע שססמתו היא עקירתנו מהשורש. וההיסטוריה מכריחה את צ'מברלין, אם הוא רוצה בזה או לא, להיות עתה שליח הכוחות הפרוגרסיביים; סביב אנגליה הלוחמת בהיטלר יתרכזו עכשיו טובי האנושות. ואנחנו איננו יכולים לחכות עד שהם יסללו לנו את הדרך. היהדות צריכה להיות קשורה בנפשה למסע הזה. ובראש היהדות המתגוננת והמתקוממת יחד עם כל אויבי אויביה בנפש צריכה לעמוד הציונות, תנועת התקומה של היהדות, כלומר: אנחנו. אין איש מאתנו יודע מה יהיה מחר בארץ-ישראל ואילו שינויים עלולים להתרחש סביבנו, אבל אסור לנו להשלוח את עצמנו כי נוכל להיות פסיביים בהתאבקות. ואין כל צורך להדגיש מוסכמות ולהגיד שאנחנו כולנו 'בעד הגנת היישוב ובעד שיתוף פעולה עם הצבא הבריטי בהגנת הארץ' כפי שאמר כאן ריפטיין. יהיה הכרח לגלות את מלוא הכוח היהודי, וגילוי זה של הכוח יהיה בעצם גם פרק של מלחמה בספר הלבן. אם לשמוע היטב לדברי ה'שוללים' יש יסוד פחד בעד שני דברים: כי במקום לעזור ליהודי פולין נסתפק בכך כי בגללם נתנגד למלחמה העולמית; וכי במקום לנהל את המלחמה בספר הלבן נסתפק בכך כי בגללה נתנגד למלחמה עולמית. לא נעזור על ידי כך לא ליהודי פולין ולא למלחמה בספר הלבן, ועמדתנו לא תובן לא לדור ולא לדורות. לשם הצלת יהודי פולין נחוצה עכשיו אקטיביות מרובה. יש להציל מהגהינום הפולני לכל הפחות את הנשים ואת הילדים. להציל כמה שאפשר ובכל הדרכים שאפשר. בזאת צריכה להיות מרוכזת המחשבה שלנו; וגם התגובה על הספר הלבן דורשת מאתנו אקטיביות רבה ודורשת לרכז סביבנו את כל מי שאפשר; ואולי דווקא עכשיו תיפתחנה קצת אפשרויות לכך. וצריך להתכונן כדי שגם בשעת פלישה [.....] ואני רוצה להגיד לחברינו מ'השומר הצעיר': אל נא תמהרו לשים גושפנקה רשמית ומחייבת לכל דברכם כאן בשאלה זו. אל נא נכריז כאן איסור על הספקות, אולם אל נא תהפכו אתם את הספקות לגזרה של תנועה. מכיר אני חברי השומר

הצעיר שהשמיעו דעות אחרות לגמרי. יש דוקומנט הכתוב על ידי אחד מטובי חבריכם, ובו נאמר כי למרות כל טענותינו נגד ממשלת המנדט לבנו עכשיו עם אנגליה הלוחמת בהיטלר. ואל תתביישו בזה. ודאי יכולות להיות דעות שונות בעניין, אבל אל נמהר להפוך זאת לשאלה של קו מפלגתי כי אין ברכה בכך ואין אמת בכך. חברכם אשר כתב זאת ודאי ידע את כל המעצורים הנפשיים שאתם יכולים לדבר עליהם והוא ידע להתגבר עליהם. בשעה הרת גורל מוכרחים לגלות את מלוא הכוח הנפשי, ולהיכנס לעניין קשה זה מתוך הכרה אמתית, למרות כל הסבל והכאב.

הצלחת הגיוס הזה תלויה בנו. קל מאוד לעשות שלא יצאו מחר אליו בהמונים. קל ליצור הרגשה כאילו העניין כבר נכשל, אבל בנו תלוי להפוך אותו לעניין של ממש. וחשבונו והרגשותינו – מבחינה אנושית, ומבחינה פועלית, ומבחינה יהודית, ומבחינה ציונית – אומרים לנו בבירור מקומנו היכן הוא.

74. זברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית

תל אביב, 10 במרס 1940

מרבית הצעדים שיש לאחוז בהם – לא מן הבית הזה צריכים לצאת. אני רוצה לדבר על מה שצריך לעשות בתחומי ההסתדרות.

נדמה לי שהתגובה של הימים האחרונים וחלקה של ההסתדרות בה הראתה לכולם כי התנועה הרגישה את הסכנה. אינני יודע אם היא ענתה כמלוא הסכנה, גם לא הוגד לה כיצד לענות. אבל מי שהיה ברחוב וראה את החברים יודע שהרגישו היטב את קרבתה של סכנה עצומה, בין שביטאו את זה ובין שלא ביטאו. בזה אין ספק. ולו ידעו מה נחוץ לעשות ולו ידעו לדרוש מהתנועה, הייתה עושה הרבה יותר משעשתה עד עכשיו.

הוברר דבר אחד: אם עד עכשיו ידענו בבהירות שניצחון היטלר במלחמה הוא ניצחון האנטישמיות – האנטישמיות הרדיקלית האחרונה שאין אחריה כל פתרון לחיינו בעולם ובארץ-ישראל – הרי ניצחון אנגליה יכול להיות ניצחון האנטי-ציונות, כפי שהוכיחה התפתחות העניינים בזמן האחרון. זה יכול להיות ניצחון הפתרון האנטי-ציוני של שאלת היהודים בארץ-ישראל, ניצחון אשר אחרינו אין ערך רב לכל מאמצינו ומעשינו כאן בארץ.

סכנה כזו ישנה גם אם לא ינצח היטלר אלא מקדונלד. אם ינצח מקדונלד פירושו ניצחון של אנטי-ציונות, של הליקווידיציה [חיסול] של הציונות. ובשביל השולחן הזה הניצחון של אנטי-ציונות הוא סכנה לא פחות חמורה.

אין כל ערובה לניצחון. אין אף אמצעי אחד שאפשר להגיד שאם נאחז בו – ודאית ההצלחה, מובטחות התוצאות. תפקידנו העיקרי מעכשיו, כל שליחותנו מהיום ועד גמר המלחמה, הוא לסכל את המזימה של הפתרון האנטי-ציוני בארץ-ישראל. שום תפקיד אחר אין עכשיו. התפקיד שחונכנו בו תמיד, אשר וייצמן ביטא אותו בתשובתו הקלסית: 'עוד אדם, עוד דונם' – הנשק הזה הוצא מהיד. על ידי גזרת העלייה הוצא נשק האדם; על ידי גזרת הקרקע – הוצא נשק הדונם. הועמדנו בפני מבחן של מלחמה בצורה כזו כפי שלא עמדה מאז 20 שנה, באשר לא עמדנו בפני סכנה כזו ובפני מצב כאשר הנשק העיקרי הקונסטרוקטיבי של מפעלנו הוצא מהיד.

ואם נבחן דרכים, אזי החובה היא לנסות לחשוב בדרכים חדשות; לחשוב על אמצעים אשר נפשנו לא הורגלה בהם, אשר לא חינונו את עצמנו לחשוב עליהם עד עכשיו.

ואם נגזר עלינו ממה שנגזר – בל נדאג רק להבהוב הנהדר האחרון של השלהבת. בזה אני רואה סכנה גדולה. אם כבר ככה, אזי 'תמות נפשי עם פלשתים!' יש מאוד להיזהר מהלך רוח זה.

תפקידנו לסכל את המזימה אשר נבנתה על שלושה יסודות, שאותם צריכים אנו למוטט. היסוד הראשון: חשבונם בנוי על כך שאנו בודדים בעולם. יש הבדל עצום במעמדנו לפני עשרים שנה ועכשיו; כיום אין לנו זכויות לא בפוליטיקה ולא בבורסה. הושלכנו מכל עמדה, הפכנו לגורם שלא כדאי לתמוך בו. לא כדאי לקנות אותנו כאשר איבדנו כל ערך בבורסה הפוליטית, כאשר אנו בודדים בעולם. בחשבון זה יש צדק רב ואמת אובייקטיבית שאיננו יכולים לשנותה. בכל זאת איננו עד כדי כך בטלים ומבוטלים בעולם. לא רק מקדונלד יש בעולם. אמנם לא הצלחנו לרכז כוח בפרלמנט שיעמוד לצדנו, שיכול לשנות משהו, אבל בכל זאת לא לגמרי נעזבנו; יש עם מי ללכת. ואת היש הזה חובה עלינו יותר מאשר במשך

כל השנים לטפח. הלייבור פרטי [Labor Party] הייתה תמיד אתנו ועדיין מהבהב בה הרגש של סולידריות פועלית. במשך עשרים שנה דיברנו על רכישת ידידים בעולם, אזעקת דעת הקהל בעולם, אבל עשינו את הדבר הזה ביד קהה, כלאחר יד. עתה נחוץ לרכז בזה את מיטב כוחנו.

ופה יש להסתדרות תפקיד כביר. להסתדרות יש משהו בעולם בין האגודות המקצועיות, בין אנשי הרוח. יש משהו שהבטיח משהו, שאפשר ללבותו עוד יותר. אך הניצוצות הפזורים בעולם הם כל כך מועטים שחובה היא לא לזלזל באף אחד מהם; לאסוף את כל המעט הטוב שעוד נשאר לנו ולהישען עליו. זאת צריך לעשות גם בפנים וגם בחוץ, וזהו התפקיד הראשון.

היסוד השני של המזימה בנוי על הרגשתם שכוחנו בארץ-ישראל הוא קטן. כאשר ישבו מסביב לשולחן והשלטון יצטרך להישען על משהו, יודע הוא שאין לו להישען עלינו, המיעוט בקרקע ובאנשים. על כן תפקידנו השני צריך להיות להגביר כוח באנשים ובקרקע, גם כשאין לנו זכויות. כאשר דיברנו על עלייה ב אמרנו שאנו צריכים להכניס הנה אנשים. אמנם מבחינה פוליטית לא יהיה להם ערך כי לא יוכלו לבחור, אבל אמרנו שעם תום ימי המלחמה תקום המדינה העברית ויהיה לנו העיקר – אנשים, תבואנה הזכויות אחר כך. בדרך זו צריך לפתור גם את עניין הקרקעות. אינני יודע איך עושים זאת. צריך לקנות קרקעות ללא כל זכות, צריך לעשות כספים למען הכשרת היישוב והקרן הקיימת. צריך לקנות ולרשום אותם במשרד הרבנות בתל אביב, דבר שאין לו כל ערך כיום. אבל אם המלחמה תיגמר כך שינצח מי שמתחשב בגורם היהודי, חשוב שיהיה לנו כוח ממשי. בימי המלחמה צריכים אנו להכין כוח גם בדרך בלתי לגלית; להגדיל את כוחנו הממשי גם אם אין לזה שטר של זכויות. על ידי תפיסת קרקע, תפיסת עמדות, יצירת נקודות אחיזה בתוך החיים הכלכליים, יצירת תעשיות בכל מיני שטחים הנחוצים לשלטון – נעשה אותו מעוניין יותר בפתרון יהודי מאשר בפתרון אנטי-יהודי.

והיסוד השלישי אשר עליו בנויה המזימה הוא הצורך בשקט בארץ-ישראל. את המחשבה הזאת אינני מסוגל עדיין לחשוב עד תומה, אבל אני מרגיש אותה. בימי מלחמה נחוץ לשלטון שקט. כשם שברור כשמש שאנחנו מיעוט מבוטל בארץ-ישראל כך ברור להם גם שלשם שקט נחוץ לקנות את שכנינו ולא אותנו כי אנחנו שקטים מצדנו. חובתנו להזים את המחשבה הזו אשר נשתרשה בלבותיהם של אויבינו באנגליה, לא מתוך חיפזון כי אם מתוך שיקול דעת. נחוץ שלא יהיה שקט בארץ-ישראל. ידנו צריכה להיות נתונה לזה. אני יודע מה אנחנו מסכנים – לא רק עמדות כי אם כל עבר תנועתנו, אבל נצטרך ללכת בדרך זו אם נדע שדרך אחרת אין. נצטרך ללכת בה בזהירות עצומה ובמקסימום של תגבורת השכל והשליטה על האינסטינקטים. כל עוד אבן פינה כזו ישנה בבניין המדינה, עלינו להרוס אותה. אם נעשה בשלושה הדברים שצינתי מתוך תגבורת פנימית ובחלק שההסתדרות יכולה לעשות, אם נרכז בזה את כל כוחנו – נוכל לשנות הרבה אפילו בתוך אטמוספירה הרת הסכנות אשר הושלכנו לתוכה.

75. דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית

תל אביב, 29 באוגוסט 1940

אני צריך להגיד שמלבד האינטרפלציות [שאליות] שהוכנסו לוועד הפועל יש בתיקי במערכת ובכירי עוד תוספות – מהן מנוסחות בנוסח אינדיווידואלי, מהן שיש בהן נימה של 'קולקטיביות רעיונית', מהן המהללות את 'דבר' על עמדתו ביום מות ז'בוטינסקי, מהן המגנות קשה את מאמר ההספד ב'דבר' ומוחות נגד הכאב שבוטא בו על מותו, והצורה שבה בוטא הכאב. ואם כי לא שמעתי את הדברים בוועד הפועל מתוך הנעימה שבה נאמרו, הרי קראתי את הפרטיכל ואני יכול להרגיש בה.

חושבני, כי על הערכת האיש ז'בוטינסקי פטור אני מדיבורים לאחר שכתבתי מה שכתבתי שלשום ואתמול [ז']. ז'בוטינסקי, דבר, 28-29 באוגוסט 1940]. לא חפצתי במאמרי זה לקלקל ולא חפצתי לתקן את הרושם של ההספד. אמרתי רק להעריך את האיש כפי שראיתי. בתשובתי לאינטרפלציה אדבר רק על השאלה הנראית לי כפרינציפיונית: איך עיתון ההסתדרות הכללית צריך להעריך את יריביו, לאו דווקא את ז'בוטינסקי; מה צריך להיות יחסנו ליריבנו בשעה שאנו נתבעים לתת הערכה לו. האם היא צריכה להיות הערכה כיתתית, הרואה את הדברים ואת יוצרי הדברים רק מבחינת

הפוליטיקה של היום, או שאנחנו מחויבים לגלות ראייה אובייקטיבית, ראיית האיש בכלליותו, ראייה אמתית ויסודית. ואני רוצה להגיד לכם מה ה'דבר' עשה בעניין זה, עיתון שיש לו טרדיציה [מסורת] של 16 שנה, בין בתקופה שברל היה כולו אחראי לו, בין בתקופה שביילינסון מילא את מקומו, ובין בתקופה שאני עושה במלאכה הזאת. אגיד איך התייחס ה'דבר' ליריביו.

יש שיטות שונות בנוגע להערכת יריבים. בחוגים מפלגתיים מסוימים נקבע נוסח: אם הוא יריב, הרי הוא גם נוכל, נקלה ופחות ערך. ואפילו אם הוא רק אתמול החל להיות יריב. כדוגמה מופתית לכך אני מתאר לעצמי את הנוסח שבו כתבה העיתונות הקומוניסטית אחרי מותו של טרופצקי (א[ליהו] גולומב: היא כך כתבה: 'מת המרגל הבין-לאומי, אשר עוד בשנת 1913 רצה להרוג את לנין ועכשיו הומת על ידי אחד מחניכיו') – לא קראתי את העיתונים האלה, אבל תיארתי לי כי זהו תוכן הדברים, משום שזהו הנוסח הקבוע שם: 'אנו עומדים אתך בקשרי מלחמה. יש עתה הבדל פרוגרמטי בינינו ועל כן אני מצפצף על כל מפעלך עד כה. ואף ביום המוות – כשמוטלת החובה להעריך את כל חיך שסוימו – אעריךך הערכה כיתתית של דרישת הרגע הזה. אתה אמנם יצרת את הצבא האדום – אני מצפצף גם על זה; אינני מחויב כלל להזכיר זאת לא בפני המוות ולא בפני ההיסטוריה. אני אמנם יודע, כי על ידי העלמה זאת אני מסלף ומשקר, אבל חובתי לסלף ולשקר משום שאני מחויב להעריך רק מבחינת ההבדל שהיה ביני ובינך'. ראיתי הבוקר כל מה שהציעו לי מתווכחי, איך היה 'דבר' צריך לכתוב על ז'בוטינסקי ביום מותו – והנה הציעו לי בערך את הנוסח הזה. אמרו לי גם שנחוץ היה לכתוב – מת הפשיסט היהודי, מת מחולל הרוויזיוניזם ושונא הפועלים. כך הציעו לכתוב – ובערך כך כתבו המציעים בעיתונות. גם זוהי שיטה – זאת השיטה שנהגו בה ברוסיה בנוגע לטרופצקי.

ולנוסח כיתתי מפלגתי זה מצטרפת עוד נימה של מחלוקת יהודית קרתנית, לפעמים. אני זוכר דבר שעשה עליי בילדתי רושם מזעזע מאוד, קבע את יחסי לטיפוס זה של אנשי מפלגה מסוימים. בעיירתי היה יהודי 'שאל דער בעדער' [שאל הבלן] שהיה אנטי-ציוני מובהק מבין האורתודוקסייה הצרה והשוטמת. וכאשר נתקבלה הידיעה על מות הרצל נכנס שאל זה לבית הכנסת ואמר: 'אידן, לאמיר נעמען א ביסל בראנפן – מהרשק'ס פירער איז געפגר'ט' [יהודים, הביאו קצת משקה, המנהיג של מהרשק מת] (מהרשק היה הציוני של העיירה). אני זוכר עדיין את הזעזוע שלי לשמע הטמטום ההוא. וכשקיבלתי מכתב מחבר ותיק הטוען כי צריך היה לכתוב 'ברוך שפטרנו' ראיתי את גלגולו של שאל הבלן ההוא בקרבנו. ובייחוד נדהמתי היום כשקראתי בתוך האינטרפלציה של עדה [פישמן] כי 'אם צודק הוא להספיד ככה את ז'בוטינסקי אחרי מותו, הרי שיקרנו כל 15 השנה כשלחמנו בו'. כאילו להילחם אפשר רק באדם נקלה, וכאילו להכיר במעלותיו של היריב פירוש הדבר להתכחש למלחמה בו, וכאילו לא הייתה חובתנו המוסרית כלפי התנועה שלנו וכלפי האדם הזה – אשר כבש לו עמדה בקרב הציבור העברי, כלפי עצם הופעתו ועצם יכולתו לעמוד נגדנו – לראות אותו בכל גבורתו ועל כל כישלונותיו, על אשר עשה ועל אשר קלקל ולא לראותו רק מתוך ראייה כיתתית רגעית.

אינני מלמד זכות כאן על מאמרי. כתיבה זו היא גם דבר שבהצלחה. ולא הייתה לי כלל ההתנשאות הזאת לחשוב כי בשעה הראשונה למות ז'בוטינסקי אוכל לתת את המסה המקיפה על האיש ועל מפעלו. אינני רוצה לספר כאן באילו תנאים כתבתי. הייתי מחוץ לעיר והידיעה הגיעה אליי בשעה מאוחרת והרגעים עד מסירת החומר לצנזור היו לא רבים. טלפנתי וביקשתי לפנות לאליהו ולבקש אותו לכתוב. אליהו כתב מה שכתב (הקטע הראשון של ההספד) ואני כתבתי מה שכתבתי (הקטע השני), בלי שהאחד ידע את אשר כותב השני. והיה לי סיפוק רב לראות כי דברינו עלו בקנה אחד. ידעתי כי דבריי לא יוכלו לדלות את הנושא כראוי, ברגע הראשון ובמשך זמן כה קצר. ניסיתי אחר כך לעשות את זה.

אולם ברגעים הספורים הללו שהיו ברשותי שאלתי את עצמי: מה הם הדברים שהכרחי להגיד אותם, שאם לא אגיד אותם אחטא כלפי האיש וכלפי 'דבר'? ציינתי לי שלושה דברים כאלה: (א) עצם האמת על הטרגיות שבהסתלקותו. הייתה לי הרגשה של טרגיות מכאיבה. טרגיות הסתלקותו של אדם מחונן זה אשר הרבה לעשות בזמנו לציונות, ובאמצע ימיו הוציא את רוחו בנכר, מחוץ למולדת ומחוץ לתנועה ומחוץ לראות כל ברכה בעמלו; (ב) נחוץ היה לספר על דברים שהקורא הרגיל שלנו לא שמע עליהם במשך 15 שנים אלו. כי יש דור שידע ושכת, ויש דור שלא ידע כלל וחושב שז'בוטינסקי הוא רק מחולל של הרוויזיוניזם ותו לא. רוצה אני ללמד סגוריה על אלה שכתבו במאמריהם: מת מחולל הרוויזיוניזם ויותר לא, כי אולי הם ציונים צעירים שבאו מארץ אשר בה לא שמעו על הציונות הרוסית ועל פועלו של ז'בוטינסקי ברוסיה ויודעים רק את פרשת השנים האחרונות של רוויזיונותו וריבו בנו. אולם אלה שחיו גם ברוסיה והיו עדים למפעליו – עליהם החובה המיוחדת להגיד ביום מותו גם דברים אחרים, מחוץ

הכותרת הראשית בעיתון 'דבר' למחרת מותו של זאב ז'בוטינסקי, 5 באוגוסט 1940

לאלה שהיו ידועים במשך 15 השנים האחרונות; (ג) לא להסתיר אף ביום המוות את פעולות ההרס שלו. על הסעיף האחרון, הידוע היטב לכל קוראיו, לא היה כל צורך להאריך הרבה, אבל גם לא הסתרנו דבר. אני מביע תודה לשורר על שהביא לי את העיתון וסימן את המקומות בגיליון ההספד שבהם המשפטים המדברים על כך שהוא פילג את ההסתדרות הציונית, ניהל מלחמה בקרנות וייסד את הרוויזיוניזם, היה יריב של ההסתדרות, היה יריב של היישוב המאוורג. בתיאור פרשת חייו הוזכר גם עניין ההסכם על פטליורה, גם ענייני פולין – כל מה שהיה לספר בסעיף זה על ציון חטאיו סופר. אבל סופר לא רק זאת. סופר גם מה שלא יודע כל חבר ברחוב, מה שלא שמע אתמול ולא ישמע מחר: פרשת זכויותיו בתנועה ובעם, מה היה בעבר, מה היה מפעלו לפני שפילג את ההסתדרות הציונית. האם מותר לספר כי הוא לחם בקרנות ולא לספר על חלקו הוא ביזמת הקרנות? ואני מצטער להודות: גם אני וגם אליהו סיפרנו בשעה החטופה ההיא רק על חלק הדברים – לא סיפרנו על הלסינגפורס ומקומו שם, על זה שהוא תרגם ראשונה את ספרו של הסוציאליסט שפרינגר (קרל רנר) לרוסית, צירף אותו ל'יבריסקיה ז'יזן' ונתן מהלכים על ידי כך לאידאות של הסימיזם והאוטונומיה ביהדות הרוסית לכל מפלגותיה, אף המפלגות הציוניות סוציאליסטיות במניין. לא סיפרנו די על המלחמה שלו על השפה העברית, על מה שעשה ז'בוטינסקי להפצת העברית והרמת קרן שירתו של ביאליק בעיני המתנכרים והזרים. בכל התנועה העברית עד פרשת בואו לארץ-ישראל לא היה איש כז'בוטינסקי שטיפח את קולט [הערצת] ביאליק בעם. והלוא ביום ההוא מת לא רק ז'בוטינסקי זה שלחם בציונות ולחם בהסתדרות והיה לנו אויב ויריב. באותו יום מת כל ז'בוטינסקי, ואנו מחויבים לעשות את החשבון כולו, לשוותו לנגד עינינו על כל גילוייו. המלחמה בגילוייו השליליים התנהלה אתמול ותתנהל מחר, כל עוד הם יהיו ויפעלו בציבור, ולא עלה על דעתי כי מישוהו יחשוד בנו או בציבור קוראיו כי אנו מתכוונים להתעלם הימנה. אולם גם את גילוייו החיוביים לא נשכח ביום החשבון; אילו היינו שוכחים היה זה יחס לא רק לא תרבותי ולא היסטורי, כי אם גם לא חינוכי ולא צודק, הן לז'בוטינסקי והן לתנועתנו אנו. ועכשיו על הצד הפוליטי: בשעת הכתיבה של ההספד לא התכוונתי לשום מחשבה מפלגתית תועלתית. אני צריך להגיד אגב שלא עלה על דעתי שאהיה חשוד ביתר אהבה אישית לז'בוטינסקי המקלקלת את השורה. מעולם לא הייתי

חסידו האישי, בין התולים תקוות בקשרים אתו. לא נוסיתי בקשרים אלה וגם לא חיפשתי אותם. אף לא הייתי אתו מעולם במפלגה אחת וגם בתנועתנו אנו לא הייתי ממצדדי הסכם בן-גוריון-ז'בוטינסקי. בכל הביוגרפיה שלי לא מצאתי שום נימה של הערצה אישית מיוחדת לז'בוטינסקי ולא שיערתי שאהיה חשוד על כך. מבחינה זו אני 'משוריין' לגמרי, ולא הייתי זקוק לזהירות מיוחדת מבחינה זאת. יתר על כן, כשביקרתי פעם באמריקה סודר מסעי בעקבות ז'בוטינסקי, ובמשך שבועות הוטל עלי להגיע לכל עיר ועיר ימים ספורים אחרי ביקורו של ז'בוטינסקי כדי לנסות לטשטש את הדי מלחמתו בנו. ואז שיתי כוס תרעלה כזו שלא בנקל אשכח אותה. וגם בהבאת פרשת סלבינסקי לוועד הפועל הציוני בשעתו היה חלק למשלחת משרד הברית של 'פועלי ציון' שאני הייתי חברה.

ומן המותר להוסיף כי כל מחשבה של התפייסות עם הרוויזיוניזם הייתה זרה לי וודאי גם זרה לאליהו. אני דוחה כל האשמה ברצון מכוון לפיוס והתרצות. כשכתבתי על חסד נעוריו הייתה רחוקה ממני כל מחשבה כי באופן כזה נוכל למצוא חן בעיני הרוויזיוניסטים. מה שהיה כתוב בנידון זה בעיתון השומר הצעיר כל כך לא קלע אלי עד שלא הרגשתי עצמי פגוע על ידי הדברים האלה כלל. לא לנו נאמרו הדברים.

אינני רוצה לחלק מחמאות לאליהו, אבל אני מוכרח להעיר משהו על משפט בהספדו על ז'בוטינסקי, שאמר כי כל עוד ז'בוטינסקי חי אפשר היה לקוות כי ישוב הוא ותנועתו. עתה מתה התקווה. פעם היה עוד יהודי אחד אשר הספיד ככה את יריבו והוא יהודי גדול מאוד – הרצל. אנו כבר שכחנו את הריב שבין הרצל והברון הירש, אולם בזמנו של הרצל היה הברון – היריב. לדעת הרצל בזבו הברון כספים על דברים שלא היו נחוצים כלל לעם היהודי ולא רצה לתת כסף למה שנחוצ באמת וכו'. בו נאחזו כל המתבוללים למיניהם, וכל הפרוטסט רבינר והמושל יודן, והרצל לחם בו מלחמת תנופה בעיתונות ובקונגרסים. וכשהברון הירש מת כתב הרצל ביומנו את אותם הדברים שכתב אליהו על ז'בוטינסקי: 'כל זמן שהאיש היה חי הייתה תקווה כי מתוך נאמנותו הכנה לעמו ואהבתו הרבה לו עוד יבוא לעזרתנו. עתה מתה התקווה. היום יום אבל גדול לאומה'.

אבל אלה הדואגים כל כך לצד הפוליטי צריכים היו לחשוב כי היינו גורמים נזק רב לתנועה אילו ביום מותו, כשהיה אבל בישראל והמון יהודים, חניכיו ושאינם חניכיו, בקרב הציונות הרוסית ובקרב הציונות הלא רוסית, התאבלו מקרב לב – היינו אנחנו כותבים מה שיועצים לי מתווכחי: מת פשיסט יהודי ושונא פועלים. מה היו אומרים? כי בזכות פשיסטיותו ושנאת הפועלים שלו זכה לאבל זה. כלום היה זה אמת? כלום היה זה בריא? כלום באמת בזכות שנאת פועלים אפשר להגיע להערצה בישראל? האם ניתן אנחנו יד לכך שביום אבל לז'בוטינסקי תהא נפוצה אגדת השקר שהאומה עלולה להתאבל על מות אדם רק מפני שהוא היה שונא פועלים? אולי היו שונאי הפועלים רוצים בהפצת אגדה כזו. עלינו החובה לגלות את האמת לאמתה שהיא ההפך הגמור: הציבור מתאבל עליו לא מפני שהוא רצה לשבור את ההסתדרות, ולא מפני שהחרים את הקרנות ולא משום שהיה רוויזיוניסט, אלא מפני שהוא היה ז'בוטינסקי הציוני, ומשום שהיה לו חסד נעורים אשר לא יישכח. מה צריך לעשות עיתוננו? לחשוף את הגרעין האמתי של האבל הזה ולגלות את הלוט מעל מפעליו החיוביים. חובתה של המפלגה ושל ההסתדרות הייתה לגלות ברבים את ערכו האמתי של ז'בוטינסקי, להגיד בשל מה הכאב, למען לא יואל כל שונא פועלים וכל פשיסט מתרברב לדמות בלבו כי בשל שנאתו לתנועת הפועלים יגיע אף הוא לחיבת עם זו ולאבל זה.

משום כך אני חושב שהצדק האובייקטיבי, החובה התנועתית הפוליטית והמחשבה הקונסטרוקטיבית ההסתדרותית, דרשו לכתוב ככה כמו שכתב 'דבר'. היינו בוגדים בשליחותנו אילו כתבנו אחרת.

1. הלב עם יהודי ברית המועצות הלוחמת בגרמניה הנאצית

ומסתייגת כלפי ברית המועצות. גישה זו נבעה מטעמים רעיוניים אך בעיקר מהקו האנטי-ציוני שנקט המשטר הסובייטי ושהתבטא בדיכוי הפעילות הציונית והתרבות העברית בקרב יהודי ברית המועצות ובניתוקם המוחלט מן העולם היהודי ומן התנועה הציונית. לעומתו דבק השמאל המרקסיסטי ובו אנשי 'השומר הצעיר', 'פועלי ציון שמאל' וחלקים במפא"י בהערצתו לברית המועצות ובהזדהות עם דרכה. מלבד המניע האידאולוגי טענו הללו שיש לסלוח לכל חטאי המשטר בברית המועצות כלפי היהודים מכיוון שהוא עומד בראש החזית מול הפשיזם המתפשט באירופה, והצבא האדום הוא שעתיד ביום מן הימים לבלום את גייסותיו של היטלר. להערכה זו היו שותפים גם הנהגת היישוב והתנועה הציונית, ועל רקע עליית הפשיזם והנאציזם באירופה בשנות השלושים התמתנו במידה מסוימת ההסתייגויות מברית המועצות ואף נעשה ניסיון ליצור מגעים דיפלומטים עם נציגיה. נקל אפוא לשער את התדהמה ואת הזעזוע שהיו מנת חלקם של שני המחנות כשחתמה ברית המועצות ב-24 באוגוסט 1939 על הסכם אי-לוחמה וחלוקת מזרח אירופה בינה לבין גרמניה

בקיץ של שנת 1940 התקרבה המלחמה אל גבולות ארץ-ישראל. ב-10 ביוני הודיעה איטליה על הצטרפותה למלחמה לצדה של גרמניה, וביולי החלו מטוסי חיל האוויר האיטלקי להפציץ מדי פעם את ערי החוף חיפה ותל אביב וגרמו לנזקים ולנפגעים רבים. באביב 1941 פלש צבא גרמניה ליוגוסלביה וליוון והגייסות האיטלקיים והגרמניים בפיקודו של הגנרל הגרמני רומל התקדמו בצפון אפריקה, הגיעו ללוב והתקרבו לגבול מצרים. בתוך כך חלה התפתחות דרמטית במלחמה באירופה כשצבאות הציר פלשו ב-22 ביוני 1941 לברית המועצות וחדרו עמוק לתוך שטחה.

הידיעות מן החזית באירופה המזרחית עוררו גלי התרגשות ביישוב בארץ. למרות השינוי הדמוגרפי שעבר היישוב עם העליות הגדולות מפולין ומגרמניה עדיין היו חלקים גדולים בו קשורים בעבותות למולדת הרוסית וערים לכל המתרחש בה. במשך השנים התפתחו בתנועת הפועלים בארץ שתי גישות כלפי ברית המועצות. הזרם המרכזי בתנועת העבודה קרי מפא"י, שהצהיר על תמיכתו במרקסיזם המהפכני בימי 'אחדות העבודה', היה עתה לסוציאל דמוקרטי מתון ואימץ ברובו גישה ביקורתית

חוליית ARP (Air Raid Precaution, אמצעי הגנה מפני התקפות אוויר) בעכו הורסת בניין רעוע כהכנה להתקפות אוויר, ימי מלחמת העולם השנייה

הנאצית (הסכם מולוטוב-ריבנטרופ). בחודשים שבאו לאחר מכן הקיפה הביקורת כלפי ברית המועצות גם חלקים ניכרים מבין תומכיה המסורתיים. הביקורת אף החריפה לאחר השתלטותה של ברית המועצות על חלקים מפולין ולאחר פלישת הצבא האדום לפינלנד בסוף נובמבר 1939, ומשהתברר שבחודשי המלחמה הראשונים סיפקה ברית המועצות לגרמניה נפט בכמויות גדולות ומוצרים אחרים שסייעו להניע את גלגלי הצבא הנאצי.

פלישתה של גרמניה לברית המועצות והמפלגות הקשות שספג הצבא הסובייטי מידיה שינו באורח דרמטי את היחס אל ברית המועצות בקרב היישוב בארץ ובתוך כך בתנועת הפועלים. גם ביחסו של המשטר בברית המועצות אל תושביה היהודים חל שינוי לטובה. הממשלה הסובייטית ביקשה לנצל את הסולידריות היהודית כדי לגייס את אהדת יהדות העולם למאמץ המלחמתי של ברית המועצות ולהשפעה על ממשלות המערב לפתוח חזית שנייה נגד גרמניה באירופה. באוגוסט 1941 שוחררו ממאסרם כמה יהודים ובמוסקבה נערך כינוס כלל יהודי. בסיומו שודרה בפעם הראשונה ברדיו מוסקבה פנייה בידיש של סופרים ואנשי תרבות יהודים אל 'ברידער אידן' ('אחים יהודים'), ובה קראו לעולם היהודי לגייס את מלוא כוחו למלחמה בפשיזם. קריאת יהודי ברית המועצות עוררה הדים רבים בארץ וב־27 בספטמבר ענו להם בשידור רדיו מיוחד פעילי ציבור ואנשי רוח ביישוב. באוקטובר 1941 קבע רובשוב בכינוס של פעילי ההסתדרות שאמנם ארוך החשבון עם השלטון בברית המועצות 'אבל לאח חולה אנוש אין מזכירים פשעיו ביום שיש חובה להחיש עזרה'.¹ הוא הביע תקווה שעתה תיפול החומה שמפרידה בין יהודי ברית המועצות לארץ־ישראל. באפריל 1942 הוקם במוסקבה בהשראת הממשלה הסובייטית 'הוועד היהודי האנטי־פשיסטי' בראשות השחקן שלמה מיכאלס ובהשתתפות סופרים, אנשי תאטרון, מדענים ואנשי צבא. הוטל עליו לגייס את דעת הקהל היהודית בעולם למען מאמץ המלחמה הסובייטי. הוועד היה למעשה חלק ממשדד המידע הסובייטי האחראי לתעמולה ופעל בפיקוח המשטרה החשאית של ברית המועצות הנ.ק.וו.ד, אולם הקמתו נתפסה בעולם היהודי כצעד מרחיק לכת וביטוי פומבי לנסיגה מן הגישה

הסובייטית שהכחישה את קיומו של עם יהודי מאוחד. ב־24 במאי ערך הוועד הזה כינוס יהודי אנטי־פשיסטי במוסקבה בהשתתפות אמנים ואנשי ציבור. דברי הנאמים בכינוס שודרו ברדיו לכל העולם ונשמע בהם קול קורא ליהודים בעולם ובארץ־ישראל לסייע לברית המועצות במלחמתה למיגורו של היטלר, והוא לווה בסיסמה 'יהודים אל הנשק'.² יומיים לאחר מכן התכנסה מועצת ההסתדרות ובסיומה נשא רובשוב דברים בתגובה לקריאת יהודי ברית המועצות.

בהיותו יוצא רוסיה היה רובשוב מעריץ של התרבות הרוסית ושל המורשת של יהודי רוסיה ואחוז געגועים לארץ ילדותו ונעוריו וכמובן למשפחתו. ניסיונות אחדים שעשה במשך השנים לצאת לברית המועצות ולבקר את בני משפחתו לא הצליחו והוא נותר מנותק מהם. לבד מן הקרע ממשפחתו הוא כאב את הניתוק מן העולם היהודי ומן התנועה הציונית שגזרו שלטונות ברית המועצות על תושביה היהודים. לא פעם ראה חובה לעצמו לשמש דובר של 'יהדות הדממה' בעיתונות ובכינוסים ציוניים ויישוביים ולא חסך ביקורת מן המשטר הסובייטי. את ההתבוללות מאונס שכפה המשטר בברית המועצות על היהודים הגדיר 'מסע הצלב אשר ערך השלטון הסובייטי נגד ערכי ישראל וקנייניו', ואת הזעזוע מן ההסכם עם גרמניה הנאצית הביע באמרו: 'מי שצריך היה להיות בראש צבאות הקנאים הושיט ידו לשטן'.³ כניסת ברית המועצות למלחמה בגרמניה כמו הסירה אבן מלבו של רובשוב, ובדבריו במועצת ההסתדרות חלק בשפה מליצית שבחים רבים לברית המועצות וצבאה וקבע ש'לא ידענו יום מעודד יותר ומנחם ומבטיח מאותו היום שבו נתבשר העולם כי נשק הצבא האדום הצטרף סוף סוף בכל מלוא עוזו ולהט רוחו אל נשק צבאות הדמוקרטיה להסתער יחד על האויב המשותף'. רובשוב קיווה שההתפתחויות בברית המועצות הן אות לשינוי של ממש ביחס של המשטר הסובייטי כלפי היהדות והציונות. הוא הבטיח ליהודי ברית המועצות – 'אם הגלויות' – שקריאתם תיענה וייעשה כל מאמץ לסייע להם, והביע תקווה כי מעתה ואילך יתחדשו הקשרים ו'עוד נאיר יחד את מחשכי הדור' (תעודה 76). באוגוסט 1942 הוקמה ביזמת ההסתדרות 'ליגה לעזרת ברית המועצות' (ליגה V).

1. דברי זלמן רובשוב בכינוס של פעילי ההסתדרות הכללית, 24 באוקטובר 1941, גנוזים, כ־248/11920.
2. 'הקיץ הזה צריך להביא את תבוסת היטלר – הגיעו מים עד נפש – יהודים אל הנשק', דבר, 25 במאי 1942.
3. דברי זלמן רובשוב ביום הפעילים של הקיבוץ המאוחד ברמת הכובש, נובמבר 1939, דבר, 31 במאי 1940.

76. זברים במועצת הסתדרות העובדים הכללית

פתח תקווה, י' בסיוון תש"ב [26 במאי 1942]

מועצת ההסתדרות היא הכינוס הראשון ביישוב לאחר הקריאה השנייה של יהודי רוסיה המועצתית. ואיך נוכל לסיים את ישיבתנו הראשונה בלי לבטא – ולו בראשי פרקים – משהו מרחשי הלב של היישוב בארץ ושל תנועת הפועלים בה, לקריאה נואשת זו, קריאת אחים מזעזעת ומעודדת, אשר נשמעה מחדש מבירת ברית המועצות ולמרכזי היהדות בעולם, לנו יורק ולירושלים ולחקלאי העברי בארץ. בלב רגש הקשבנו לקריאה, האזנו לכל מילה בשיטין ולכל מחשבה בין השיטין ושתינו את הדווי אשר רטט על גלי האתר. על לב פתוח נפלו הדברים ואנו ממהרים להודיע:

עוד טרם קראתם ואנחנו ענינו. גם בשנים שירושלים כאילו נעלמה מתוך הגאוגרפיה החיה שלפני עיניכם – לא שכחה ירושלים ליום אחד את אם הגלויות השרויה בצל הכוכב הסובייטי. ועוד טרם היות לחקלאי העברי בארץ שם וזכר בפניותיכם הלם לב החקלאי העברי במשקי ארץ-ישראל ולב הפועל העברי בערי הארץ באחוזה ובתפילה, כי מפעל

גלוית תמיכה בצבא האדום לרגל מלאות 25 שנים להיווסדו שהנפיקה ה'ליגה לעזרת ברית המועצות' (ליגה V), 1943

העבודה של פועלי רוסיה ומפעל הגבורה של צבאות רוסיה יסתער ויישגב, ללא סילוף וללא ריתוי, ויקרב את הגאולה הנכספה לכל משועבדי עולם!

דברי יהדות רוסיה! במשך כל עשרים וחמש שנות בניינו האחרונות צרבה כפצע העובדה כי בתוך מפעל תקומתנו בארץ חסרה היד האיתנה, הנאמנה, הצעירה, החופשית והמשחררת של אחינו ברוסיה. זאת היד האחת בקרב האומה אשר לא עשתה אתנו במלאכה הזאת עשרים וחמש שנה. ושום דבר לא הכאיב כה את הלב כדיבה אשר קמה בינינו להפרידנו, לסלף דמויות ולהרחיק אח מעל אח, ולכסות לפניכם במשאון את הגדולה בתקוות השחרור אשר הוצתה בלבותינו כאן. אולם בילדותנו שר לנו משוררנו על התקווה האחרונה כי 'לאור ברק הירייה אח את אחיו הכיר'. הנה נפלה הירייה. הנה היא עוד נופלת. מידי גדול אויבינו היא שלוחה, אל לבנו, אל לבכם – היתרחש עתה הנס הנכסף, ולאור הברק שלה אח את אחיו יכיר!

מאז פרצה המלחמה וצבאות ארצות הדמוקרטיה הזדעקו יחד לשים סכר בפני המשעבד לא ידענו יום מעודד יותר ומנחם ומבטיח מאותו היום שבו נתבשר העולם כי נשק הצבא האדום הצטרף סוף סוף בכל מלוא עוזו ולהט רוחו אל נשק צבאות הדמוקרטיות להסתער יחד על האויב המשותף, אויב האדם החופשי, אויב הפועלים ותקוותם, אויב העם העברי. ומאז – אנו חיים יום יום את חיי מלחמת הגבורה המופלאה המשתרעת לכל אורך החזית הרוסית, שהייתה עתה לחזית האחת נגד צבאות המשחית בכל אירופה כולה; כחומה בצורה העמדתם את חזותיכם נגד פראי אדם. זאת עמידתכם עתה בקארץ' ובחארקוב – הרשו לנו להגיד לכם זאת בשפת לבנו אנו: כעמידת תל חי במסשטב [קנה מידה] כל-אירופי ראינוה! ועם כל צמאי תקווה וגאולה – ומי כה יצמא לגאולה ולתקווה כעם גולה ואסיר תודה – לכם ברכותינו ותפילותינו. מקרב מיטב עמדותינו פרצה תנועת ההתנדבות שלנו. ללא כל כפייה וללא פקודה מן החוץ, מתוך להט הגאולה שבלב זינקה. הנה היא צונפת אלפים ומסתערת לרבבות, להחיש עזרה ולעמוד אתכם ועם בני בריתכם יחד בשורה! לניצחונכם, לניצחוננו, תפילתנו.

ולכל יהדות רוסיה שלוחה ברכתנו נחמתנו היום: לזו שהתחילה לדבר אלינו ולזו שעוד לא התחילה גם עתה. לאלה מקרב יהודי רוסיה המועצתית שזוכרים אותנו מלפני הפרדה, יודעים היטב את חזוננו ומפעלנו, ואלה אשר חלומנו הוא גם חלום לבם הכמוס, והם נושאים אותו בנפשם באותה הנאמנות שאנו נושאים אותו פה, וגם אם אילם הוא ונטול ביטוי. וברכתנו, ברכת אחים רבת תקווה גם לדור החדש אשר את חזוננו לא ידע, ורק שמע שמנו שמע ואולי גם לא טובה בעיניו השמועה אשר שמע עלינו, אשר בנכר גדל ולכזר את נשמתו גידל – לו שלוחה מכאן ברכתנו מתוך אמונת אומן כי ניצוץ ישראל עוד יתלקח ללהבה ובברית אחים עוד נאיר יחד את מחשכי הדור.

ולפועלי ברית המועצות ולצבא ברית המועצות ברכה מיוחדת מתנועת הפועלים החלוצית בארץ-ישראל. גם במרחבי תנועת הפועלים במלוא עולם דפק לב תקווה לקראת מפעל הפועלים הכביר – כביר על כל לבטיו ותעיותיו – אשר הוקם בחלק עצום של העולם מתוך ציפייה שהמאור אשר במפעל – בהקמת משק פועלים ובהרמת דגל פועלים – מאור זה יתגבר על כל קליפותיו ופגימותיו, יחזור למוטב ויחזיר למוטב, ויעזור לעולם כולו להשתחרר מכבליו. הן לא דפק בשום מקום ביתר כיסופים וביתר חרדה מאשר במחנה זה של דוחקי הקץ בארץ, של משחררי עבודה ומרימי קרן עבודה ומקימי משקים סוציאליסטיים חופשיים על אדמת האומה. תיגדע זרוע רשע הזוממת להצמיתכם ולהצמיתנו.

דברי יהדות רוסיה, נציגי תרבות ואמנות ומדווי עם! נדעזענו לשמוע כי עדיכם הגיעה הכרת השואה. שמענו לשוועתכם כי 'באו מים עד נפש'. אנו תמיד שאבנו תעצומות עוז מהכרה נואשת זו, כי כלתה הרעה. אך הקשיבו נא גם לדברנו: 'באו מים עד נפש' – והנפש בהם לא באה, והיא לא תבוא! נפשנו – בתקוותנו ובהיאבקותנו על תקוותנו, ואין מים במלוא עולם אשר יכבוה ואשר יוכלו לה. רבות התנסינו, ותוחלתנו עזה כי אתכם יחד נתנסה עוד ונאבק עוד, עד בוא יום הניצחון!

ובינתיים נפל דבר נוסף, דבר מבטיח, מחריד ומחייב את שנינו יחד. אחים ברוסיה המועצתית, אתכם שם עכשיו הגורל לבעלי פיקדון יקר מאוד, יקר לאומה הדוויה כולה. ועיניה אליכם נשואות: היו אתם שומרים נאמנים לפיקדון הזה; היו אתם עתה גואלי הדם של פליטי ישראל אשר חשו מפלט להם בתוך תחומיכם.

ששנו כולנו אלי גיל, כי הצבא האדום בגבורותיו שם סכר למחנות הצורך, הציל עמים וארצות מלהיות לברות לשיני הנאצים והציל מיליוני יהודים מציפורני הטורף. הן עתה הוברר לכולכם היטב מה פירושן של ציפורניים אלה לאחינו במלוא עולם. כל עוד חללי עמנו נמצאו מחוץ לתחומי רוסיה המועצתית קצרה ידכם מהושיע. הנה הצלתם אותם והבאתם

לתוך תחומיכם פנימה. והנה בוקעים הדים עמומים המספרים על צללי אדם התועים בגבולות ללא מחסה וללא מגן. רוסיה עכשיו עמוסה תפקידי גורל איומים, ואין השעה נתונה לה לתפקיד הכביר והחדש להכניסם לתוך מבנה החיים הכלכליים המסודרים. שם הם אולי מיותרים, לאומה העברית הם שארית הפליטה; שם הם אולי מעמסה נוספת ומועקה למצפון, לאומה – אבן יסוד ובנים לחזון. תינתן נא היכולת לעזור לכם לדאוג לפלטת ישראל. יוסרו נא המכשולים. יודעים אנו היטב: שנאת ישראל אסורה ברוסיה המועצתית. אל נא תהא בה גם יתמות ישראל! העין אשר ראתה את ברק הירייה, הלב אשר שמע והשמיע ברמה כי באו מים עד נפש, אל יתנו להם דמי עוד, כאשר לא ניתן גם אנחנו דמי לנו עד אשר תיווצר ממוסקווה ועד תל אביב ומתל אביב ועד ניו יורק חומת אחים נאמנה להציל את כל אשר ניתן להציל ולפתוח בפני מעוני גורלנו את השערים לחיי שוויון, מולדת וכבוד.

דפרי יהודי רוסיה, אתם קראתם אותנו לעזרה. אנו קוראים לכם: עזרו לנו לעזור לכם! וכאות בשורה הייתה לנו העובדה, כי בקריאתכם מן המצר הזכרתם הפעם גם את חקלאי ארץ-ישראל. הלוואי וישמע העולם כולו לקריאת כל רוסיה כאשר שומע החקלאי העברי בארץ לקריאתכם אתם. אבל לא מאליו ולא מאתמול קם החקלאי החלוצי הזה. אחים לו בתוך תחומי ברית המועצות. אחים לחזון, לשפה ולתקווה. יהא נא לבבכם לב אחים פתוח לקראתם כאשר לבנו פתוח לקראתכם ולקראת חזונכם ומאבקכם.

ובעצם יום הזוועות, ביום בו מתנסה מרות אומה דוויה במלוא עולם, ביום בו נרמס ברגל גאוה דגל פועלים במלוא אירופה, ביום בו יתנכל אויב לכל כיבושיהם וכיבושי האנושות – ביום ניסיון ודמים וגבורה, אנו נושאים לקראתכם לא רק ברכה כי אם לב מלא אמונה, לפיד אש של תקווה ותפילה, כי מתקרב יום וינוסו הצללים וימוגר כסא הרשע. אח את אחיו יכיר ויבין, וכל שיירי אנשי המצפון ולוחמי העבודה וצבאות הניצחון יושיטו יד גבורה מבצעת להנחיל חירות, שוויון וצדק לכל עמי עולם.

פרק שביעי

1948-1942

הציונות שואפת להקים מקלט בטוח במשפט פומבי לעם ישראל בארץ-ישראל (חכנית בול)

אל דמי לדמי !
זעקת השבר והזעם של כנסת ישראל בארץ ישראל

בין כיליון לתקווה מדינית

א. 'כי שאול חטאו לנו הפעם': שואת יהודי אירופה

ה

מונח 'שואה' בהקשר למצבם של יהודי גרמניה היה שגור בפי זלמן רובשוב וחבריו למערכת 'דבר' כבר באביב 1933 (ראו לעיל תעודה 55), אלא שבאותם הימים לא העלה איש מהם בדעתו לייחס לו משמעות של השמדה שיטתית והמונית. כשפרצה המלחמה ביטא רובשוב כמו רבים מחבריו עמדה פסימית לגבי גורלם של יהודי אירופה. זמן קצר לאחר מכן הזהיר את חבריו בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות 'כי ורשה ולובלין ולודז' יהפכו להיות שדה קטל. הלא אנחנו יכולים להגיע למצב כזה שלא יהיה עוד בשביל מי לבנות את הארץ' (ראו לעיל תעודה 73). כמי שהיה קשוב לגולה וכחבר במזכירות 'האיחוד העולמי' (הגוף העולמי של מפא"י) היה רובשוב בין התובעים להקדיש מאמצים לעזרת יהודי אירופה ולנסות להגיש להם סיוע חומרי ומוסרי. בהנהגתו פרסם 'דבר' ידיעות רבות על גירושים והרג של יהודים בארצות הנכבשות ועמד בראש המטיפים להזדהות עם סבלה של יהדות היבשת ולהתנערות מן האדישות לגורלה. 'אי-אפשר לעלות על הדעת שעליה [על המצוקה היהודית] תגיב התנועה רק במבוכה ובחוסר ישע',¹ נכתב ב'דבר' היום' ב-23 במאי 1940. אולם גם בשלב זה לא שררה במערכת 'דבר' הרגשה שיהדות אירופה עומדת בפני סכנת השמדה של ממש מעבר לסכנות המלחמה עצמה, שגברו בגלל אופיו של המשטר הנאצי. למשל בדיון שנערך בוועד הפועל של ההסתדרות ב-29 במאי 1941 עם התקרבות המלחמה לגבולות הארץ טען רובשוב שצריך להבהיר לאנגלים שהגרמנים עלולים לנסות 'לשים לאל את קיום היישוב כאן ולערוך שחיטות בארץ-ישראל, ועל כן, אם צפויה פלישה לארץ-ישראל – צפויה ליישוב הזה של יהודים בתוך הארץ סכנה אחרת מאשר ליהודי אמסטרדם. לגמרי אחרת'.²

ב-1942 הלכו וגברו הידיעות שפורסמו בעיתונות על פגיעות קשות ביהודי אירופה ועל השמדה המונית של יהודים בעיקר בפולין ובשטחים שכבשה גרמניה מידי

ברית המועצות. ב'דבר' למשל פורסמה ב-16 במרס 1942 ידיעה שכותרתה 'דם יהודי נשפך כמים' על רצח מאות אלפי יהודים באוקראינה, וידיעות דומות פורסמו גם בעיתונים אחרים. ידיעות אלו עוררו אמנם דאגה רבה אך נראו מוגזמות והתקבלו ביישוב וגם במערכת 'דבר' במידה רבה של אי-אמון. בחודשי הקיץ אף נדחקו הידיעות על גורל יהודי אירופה מפני חרדתו של היישוב לנוכח התקדמות 'הקורפוס האפריקני' בפיקודו של רומל עד לאל-עלמין, מערבית לאלכסנדריה, והחשש מפלישה קרובה של צבא גרמניה לארץ-ישראל. ביישוב נעשו הכנות שונות לקדם את פני הפלישה ונערכו אימונים צבאיים גם לאנשים שקודם לכן נמצאו בלתי מתאימים ללחימה. בקיץ 1941 הוקמה במסגרת 'ההגנה' מחלקה של אנשי רוח ומקצועות חופשיים, רובם בגיל מתקדם, שעברה אימונים בלוחמת גרילה. רובשוב היה בין אנשי המחלקה. אימוניה החלו בבית מערכת 'דבר' ונמשכו בפרדסי רחובות. בהשראתו כונתה המחלקה בלצון ס.עו.ס (סופרים, עורכי דין וסנדלרים) ובין היתר נמנו עמה גם המשוררים לאה גולדברג ונתן אלתרמן, שכתב עם סיום אימוני המחלקה בסתיו 1942:

יש פה חברה יאטים	עוד נשיר שירים על נבל
בין עצי הפרדסים	ונזכה עוד בקרוב
לעשות מהם סולדאטים	שיחליפו גם את וייוול*
יש גם צרך בנסיים. ³	ברבי זלמן רובשוב
[.....]	

בשעה שהחלה להצטייר תמונת ההשמדה המסיבית של יהודים באירופה, ניתנה לכך אפוא תשומת לב מועטה יחסית ביישוב ונעשתה התארגנות מוגבלת לסייע להם, למשל 'ועדה להקלת מצוקת החברים בגולה' שהקימה ההסתדרות ביולי 1942 ורובשוב נבחר לאחד מחבריה. במאמר שכתב ב'דבר' לרגל ראש השנה תש"ג (11 בספטמבר 1942) ובו סיכם את הנעשה בגולה בשנה

* גנרל ארצ'יבלד וייוול היה מפקד הצבא הבריטי במזרח התיכון בשנים 1939-1941 ומפקד הכוחות בהודו ובדרום-מזרח אסיה בשנים 1941-1943.

שחלפה כתב אמנם רובשוב על 'שנת הטבח המחודש בערי אוקראינה ופולין', אך טען כי השנה תיזכר מעל הכול בגלל 'פורענות הגירוש ועקירת גלויות מאונס', והשווה אותה לשנת רנ"ב (1492) היא שנת גירוש יהודי ספרד.¹

בסוף אוקטובר 1942 התחולל באל-עלמין קרב מכריע שבו ספג צבאו של רומל מפלה מידי הארמיה השמינית הבריטית בפיקודו של הגנרל מונטגומרי. מעתה ואילך החלה נסיגת הגרמנים בצפון אפריקה וביישוב שורה תחושת הקלה והכרה שהאיום על קיומו הולך ופוחת. ואולם בעוד היישוב בארץ נושם לרווחה הגיעו אליו במחצית נובמבר הוכחות חותכות מפי עדי ראייה על כך שבאירופה מתבצעת תכנית שיטתית להשמדה כללית של יהדות היבשת בשיטות מזויעות, וכי הפעם הדבר חורג לאין שיעור בחומרתו מכל מה שידע העם היהודי בעבר.

הידיעות הללו התקבלו ביישוב בתדהמה ובסערת רגשות כללית. ביזמת המוסדות הלאומיים הוכרז על שלושה 'ימי אזעקה מחאה וקריאה', ובהם נערכו שורה של פעולות ציבוריות כגון שביתות, תפילות, עצרות אבל ומחאה שנועדו להניע את העולם לפעול להצלת יהודי אירופה. ב-30 בנובמבר התכנסה אספת הנבחרים לישיבה מיוחדת ובה נשמע קול קורא שניסח רובשוב בשם 'שועת ישראל מציון'. בקול הקורא תוארה הזוועה באירופה והופנתה קריאה אל אומות העולם: 'חשו לעצור את

הטבח [...] ועזרו לנו להציל את שארית הפלטה'. את המסמך חתם רובשוב בתביעה 'אל דמי לנו ואל דמי לעולם'.² בימים הקרובים נערכו כינוסי אבל במוסדות נוספים ובראשית דצמבר התכנסה מועצת ההסתדרות הכללית לכינוס מיוחד שהוקדש לגורל יהודי אירופה. את הכינוס פתח רובשוב בנאום של הכאה על חטא ושל חשבון נפש נוקב של התנועה עצמה. בראשית דבריו הצדיק אמנם את הקטרוג והאשמה כלפי העולם כולו שליוו את שלושת ימי התגובה והאזעקה ביישוב 'כי שאול חטאו לנו הפעם'. אולם מיד אחר כך פנה 'לדבר על קלוננו המשולש בימי שואה אלה, על שלוש הכלימות המרות שאינן חדלות לצרוב את הנפש פנימה': כיצד הופתענו חרף כל האזהרות לאורך השנים על הגורל הצפוי ליהודים? כיצד לא הצלחנו לצאת מבדידותנו בעמים, ובעטיה הם מגיבים כמעט בשוויון נפש על השמדתנו? וכיצד, גם לאחר היוודע ממדי ה'שואה' לא שינינו את מערכות חיינו ולא שמנו קץ למחלוקותינו. 'האם בפני אימת גורלנו שנפערה לפנינו לא בושנו מסבכי מפלגותינו ויצרי סיעותינו וקטנות מריבותינו?'. הוא קבע כי מעתה מוטלת על כולם החובה לדחות את כל העיסוקים ולהירתם למאמץ הצבאי או ההסברתי – להזעיק את העולם ולהכין את קליטת הניצולים. 'אחרת, אחרת תהא הרוח אשר תלבש אותנו מעתה' (תעודה 77).

1. 'דבר היום', **דבר**, 23 במאי 1940.
2. דברי זלמן רובשוב בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 29 במאי 1941, אה"ע, מ/57.
3. י' לב, 'כשרובשוב קלע מקבץ ואלתרמן הטיל רימון', **מעריב**, 27 במאי 1966.
4. ז' רובשוב, 'גולת ישראל בשנת תש"ב', **דבר**, 11 בספטמבר 1942.
5. מ' אטיאש (עורך), **ספר התעודות של הוועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ-ישראל**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 331-332.

77. זברים במועצת הסתדרות העובדים הכללית

תל אביב, כ"ג בכסלו תש"ג, 2 בדצמבר 1942

הרבה האשמנו בימים האלה. הפכו עלינו שלושת ימי התגובה והאזעקה לשלושת ימי קטרוג על העולם כולו. וצדקנו כי האשמנו, כי שאול חטאו לנו הפעם. עתה, במועצת הסתדרות, בשלהי שלושת ימי האבל הלאומי, אני רוצה להאשים לא רק את האחרים. מכל רגשי היגון והזעם המסעירים את הלב, אשיח הפעם את אלה המכוונים כלפי עצמנו; רוצה אני לדבר על קלוננו המשולש בימי שואה אלה, על שלוש הכלימות המרות שאינן חדלות לצרוב את הנפש פנימה.

קלוננו הראשון הוא: מדוע הופתענו? תנועה זו המתיימרת להיות אחראית לגורל העם, הלומדת את חייו, חיה במדווי ייסוריו, מתעמקת בסודות צרותיו – מי נתן לה רשות לא לדעת את אשר מתרחש סביבנו, נגדנו? עשרות בשנים חקרנו את מצב היהודים בעולם, מספרים אספנו ותאוריות הקימונו ופרוגנוזות ניסחנו – איכה לא ידענו כי זהו מה שצפוי לנו בקרב הגויים? איככה נדהמנו? והלא התרו בנו לא פעם ולא פעמיים, הלא כמאה שנים אין צוררנו חדלים לשנן באוזנינו כי ככה ייגמר פעם החשבון אתנו בגולה הזאת, שאנו בה מועטים ושנואים וצפויים אל גירוש וכליון. הן הכריז על כך פובידונוסצב, הן איים לואגר, הן ניסה להגשים פטליורה,* הן צווח על כך בכל גרוננו היטלר. הן שמענו על תכניות גירוש והשמדה מפי סופרים ופוליטיקאים. הן הבטיחו כזאת מפלגות בימי בחירות בבירות אירופה. הן קראו לכך עיתונאים ושיסו לכך תועמלנים, באוזנינו, לעינינו, ואנחנו מיאנו לשמוע. מדוע מיאנו? מדוע היו אוזנינו חירשות לבלי לשמוע כי כזאת מתרחש בימינו נגדנו? מדוע הוממנו עתה, כאילו היכה אותנו הרעם ביום בהיר? מי נתן לנו את הרשות להשלות את לבנו כי בהיר הוא יומנו בקרב הגויים?

והלא מרחיקי הראות אשר בינינו כאילו שמעו זאת וגם הזהירו. פינסקר חזה את אשר צפוי לנו באירופה, סירקין ניבא זאת, והרצל התרה, וברוכוב ניסה, וברנר חש זאת בוודאות מקפאיה את הדם: 'זאת היד' כתב ברנר 'מחר תידקר'. הייתה בו סגולה של תחושת הרעה. ואלמלא זאת התחושה לא הייתה קמה הציונות ולא היה נבנה היישוב ולא היה בא החלוץ ולא היה מתחולל כל אשר התחולל כאן בדורנו. אין זאת כי מדי פעם, בשעות הארה רבה, הייתה יורדת על טובי בנינו ההבנה הגלויה והייתה חיה בקרבם ובקרבתנו תחושת המציאות המאיימת ואימת הסכנה המתקרבת. אולם מיד כאילו היינו נבהלים מפני חשרת האמת המתגלית. ואז 'צוינו על נביאינו לאמור: לא תנבאו'. האינסטינקטים הפעוטים של כיבושי יום היו מתגברים, קטנות המוחין הייתה משתלטת, והפחד מפני חובת המעשה היה מגרש את הפחד מפני אימת הרעה והיינו גם אנחנו לחירשים ולעיוורים ככל אחינו סביבנו בקרב עמנו. איכה נואלנו ואיכה הושלנו?

וקלוננו השני – קלון שאין לו כל פתרון וכל ביאור, קלון שלא רק קלוננו הוא כי אם קלון כל הדור הזה ושל כל הדור שקדם לו: איככה לא עצרנו כוח להוציאנו מתוך עקת הבדידות הרוחנית הזאת שאנחנו נמצאים בה?

והלא זה דורות שחדלנו להיות עם נבדל המתבודד בתוך חומות גטו. הלא הדברים להפך. הלא מעודו לא היה עמנו חי בקרב הגויים ממש כמו בדורותינו אלה. הלא ספק אם יש עוד עם החי כולו כל כך בקרב עמים אחרים כעמנו בדורותינו. איככה לא הצלחנו למעט את גלמודותנו? הן במשך 150 שנה שקדנו כל כך לדבר בלשונותיהם ולחיות את חייהם ביניהם, אתם יחד למדנו, ויחד נלחמנו ומאותם המעיינות את נפשותינו ריוונו. אי סוד בלבנו אשר לא גילינו לעיניהם, אי סוד בלבותיהם אשר לא חתרנו לפענחו להם ולנו? והלא גם הם בהמוניהם על יצירות מיטב אנשינו חיו ולאורם את יצריהם גילו וגידלו. איככה לא קירבנו את התהום שבינינו? מדוע יכלה הקריאה הפראית להשמידנו לשאת פרי כזה, כאילו באמת לא היינו כלל בני הדור ובני המין האנושי, אלא איזה יצור זר ואחר אשר כל מוסר עליו לא יחול, וכל רגש כלפיו אינו קיים, וכל גשר נפשי אליו אין?

וכלום רק בשם המתת הגדולה ההיא אשר נתן עמנו לעמים פעם אחת לפני אלפים בשנים יש לטעון? וכלום אנחנו בדורנו היום ובימינו אלה לא גישרנו גשר אחר גשר באלפי אופנים וצורות ובמיטב הכישרון והמאמץ? כלום לא להם שרו משוררינו, ולא אותם שעשעו משעשועינו, ולא באוזניהם הטיפו מטיפינו, ולא את קתדראותיהם באוניברסיטאותיהם

* קונסטנטין פובידונוסצב היה יועץ של הצאר אלכסנדר השלישי. הוא נודע כאנטישמי ותמך בהחרפת ההגבלות על היהודים ברוסיה. קרל לואגר היה ראש עיריית וינה בשנים 1897-1910 ונודע בעמדותיו האנטישמיות. סמיון פטליורה היה מדינאי אוקראיני שבעת שלטונו באוקראינה (1919) נערכו פרעות קשות ביהודים.

מילאו חכמינו ומלומדינו? ומדוע ביום עברה מתגלית רק זוועת המרחק של התהום הפעורה? הלוא בימים 'כתיקונם' נדמה היה לרבים והנה קרבו החופים. הן את תנועותיהם מילאנו, ואת חזונותיהם עזרנו לעצב. הן את מפלגותיהם ניהלו בני עמנו, ורבים מאחינו היו להם לכוכבי לכת. הן אותה תנועת הפועלים העולמית – הדווייה עכשיו, המרוסקה לגזרים ועקובת הדמים – התתואר בלי המניפסט הקומוניסטי? והן אבי המניפסט הזה [קרל מרקס] אילו היה היום בחיים, היה הוא מגורש מטריאר עירו, יחד עם כל הבנקרים היהודים והיה קבור חי באושבינצ'ים בקבר אחד עם הרבי מנובוראדומסק. ותלמידיו וחסידיהם, רבי שלטון בעולם וכבירי השפעה וכוח, מדוע לא הובהלו כולם כאחד, מאליהם ויחד, להצלת רבם ואחי רבם כמונו? מדוע יחכו לטלגרמה שלנו מכאן ולא נזדרזו לטלגרף לנו: 'אסונכם – אסוננו; כוחנו – כוחכם!'. ואלה שבידיהם הופקדו עוד אפשרויות רבות להגן ולהציל ולמלט ולגאול – מדוע ישתקו ביום זוועה? איך יסולח לצ'רצ'יל דבר שתיקתו אמש, כאשר כולנו ציפינו למילה של עידוד והגנה!

ופולין הנאצית הן סוף סוף בתוך אירופה היא. ולמרות כל המחיצות של ימי המלחמה נמצאים עדיין בתוך פולין הכבושה צירים וקונסולים של ארצות נייטרליות; לעיניהם נעשים מעשי ההרג והטבח. הם יכולים לחקור את האמת לפרטיה ולהודיע לממשלותיהם. אילו הייתה האפשרות והנכונות אפשר היה על ידם לארגן את עבודת העזרה בתוך פולין בעצם ימי המלחמה. בכל אופן, אפשר היה לראות אותם כאפטרופסים בין-לאומיים להצלת הילדים מידי הרוצחים. נתבע זאת מהם. נתבע זאת מידידינו בארצותיהם למען יתבעו זאת מהם. אל יפקיר אותנו העולם בידי צמאי דמינו!

וסמוך לגבול גיא ההרגה שוכנת רוסיה הסובייטית, הנאבקות, השותתת דם מידי אותו האויב, שהוא אויבה ואויבנו בנפש. תפתח רוסיה הסובייטית את שעריה בפני שותפיה-שכניה היהודים הנשמדים בידי אויבם האחד על סף ארצה הכלואה! אל תשמע גם היא את זעקת המעונים על ידה ותאטום אוזן! תציל את כל מי שאפשר לה להציל ואל תעמיק את יתמותנו ובדידותנו בעולם.

ותפתחנה את שעריהן ארצות הברית של אמריקה! שם ודאי תפרוץ תנועת מחאה ואהדה. שם יקללו את הרודפים ומשם יעניקו ברכות לנרדפים. אין ברכה בקללה הזאת ואין תשועה בברכה. עינינו למעשי ישע. יסתלקו שם לשנות הזוועה מתורות אכזר מקודשות ויפתחו את השערים בפני המעונים.

וכולם יחד יעשו נא את כל אשר בידם לעשות – ורב הכוח בידם לעשות והכוח הזה יגדל וירבה – למען יפתחו שערי הארץ הזאת, שערי ארץ המולדת לבני עם הארץ הזאת, שאדמת ארצות גלותם הפכה להם גיא הרגה. אל יסתפקו במחאות ובהפגנות של אהדה וברכה. הצלה יחישו, באויב יתריעו, שערים יפתחו!

הן אחים לנו לצרה ולהיאבקות. הן לבעלי ברית היינו. הן גשרים גשרנו. איכה ישבנו בדד!

ועל הקלון השלישי – קלון או אסון? והוא אולי הגדול באסונות – איך אמצא מילים נכונות?

כולנו כאחד חיינו את שלושת ימי התגובה האלה, ימי אבלנו הכבד. גם אני ביליתי את הימים האלה בין יהודים לכל סוגיהם. בבית הכנסת הייתי. צמתי. ועל הארץ ישבתי. ולבכי המונים הקשבתי. ובתהלוכה השתתפתי. כאחד עם אחי הייתי לזעזוע הכביר ובכל לבי האזנתי היטב לזעזוע אל נכון – מה מתחולל בקרב האומה מעבר לבכי ולמספד? מה היה לציבורנו כולו אחרי אשר הוחרד? ההפך לבו בקרבו והיה לאחר? אחרי אשר סולקו כל ספקותיו והוזמו כל אשלייותיו ועין בעין נשאר עם אסונו העצום – האם לבשה אותו רוח אחרת, אחרת? האם הרגשתם ברוח החדשה הזאת? האם לבשה את העם ואת היישוב רוח של אחריות אמת חדשה, רוח של רצינות אחרת להתחייבויותינו, רוח אשר לא ידענוה לפני בוא השואה? ואני שואל קודם כול את עצמנו. האם בקרבנו חלה ההפכה הנפשית הגדולה, ההפכה המטהרת והמחייבת? האם חלה בתוך התנועה? כי הלוא אם גם לא יכולנו מעולם להבין את כל מלוא משמעותן של המילים 'כי רק עם אחרון היהודי גם אחרית תקוותנו', מתקרבת עתה עמדתנו בארץ להיות השרידה והעיקרית אשר עליה הוטלה האחריות לתקווה כולה, העמדה האחרונה אשר עליה הופקדנו כדי לעשותה ראשונה לעמדות באומה, ולפתח תקווה לה. האם אחזה בנו הזוועה לשנות בתוכנו את כל מערכות חיינו ומחשבותינו, לעקור את פילוגינו ומחלוקותינו? האם בפני אימת גורלנו שנפערה לפנינו לא בושנו מסבכי מפלגותינו ויצרי סיעותינו וקטנות מריבותינו, האם לא אחזה בכולם האש ואכלה אותם כאשר תאכל הבערה את הקמה? אילו היה זה, אילו היה לפחות רק זה, והייתה לנו תקווה גדולה לבאות, והייתה לנו נחמה גדולה לקראת הבאות. אנו היינו חיים את האסון שכבר התחולל, והיינו חיים את האסון העומד להתחולל, והיינו יודעים את תפקידנו אנחנו בתוך האסון ובין האסונות, והיינו עושים את חיינו שירות לתפקידנו.

כולנו זועזענו מפרטי פרשת חורבן ראדום. והאיום ביותר בפרטי התיאור ההוא היה הרגע שלפני הגירוש השני, כאשר

כולם כבר ידעו היטב את פירושו של האסון הצפוי להם לפי הניסיון המאויס של הגירוש הראשון שכבר עבר עליהם. אז, כאשר הוצתו הפנסים בלילה ברחוב הראשי לאות כי ה'דבר' מתחיל מחדש, ידע כבר כל תינוק את משמעות ה'דבר' המתחיל, ואפסה כל אשליה, והשוואה נתגלתה בכל מערומיה לעיני כל עיוור. איך נשכח את אשר יחושו עכשיו כלואי גטו ומרוכזי מחנות הסגר, היודעים כבר את כל פרטי פרשת ראדום, וארשה ואושבינצ'ים, ואצלם האסון עוד לא התחיל? ואלה הם מיליונים! מה ירגישו עכשיו יהודי טרנסדניסטרין, שהוגלו לשם מכל נפות רומניה, למאות ולאלפים הוגלו ורוכזו והוסגרו בידי הנוגש הנאצי, אשר משום מה עוד לא החל לעשות בהם כאשר עשה באחיהם בפולין הקונגרסאית, אולם היכולת בידו וההחלטה בתכניתו לעשות גם בהם כאשר עשה באחיהם. בכל תחושתם הם מרגישים את האסון מתקרב מתקרב – אם לא תושט איזו יד לעצור במאכלת. היכן היד?

במר להם הם ודאי זוכרים את אחיהם בארצות הברית, עצם מעצמם, אשר היגרו לפני דור, לפני שני דורות, היגרו וניצלו והיו לכוח ויכולים אולי עתה להיות למצילים. מספרים עצומים להם והשפעה להם, ורוזוולט לוחם בהיטלר, והיטלר תלוי בעם ורוזוולט. אולי תוכל לצאת משם איזו יד עוצרת? אולי? אך מי יצית שם את אש החרדה? מי יהיה פה לנחרדי טרנסדניסטרין בפני שאנני עולם? וכלום מפקפקים אתם אף רגע, כי בשבתם שם צפויים אל אסון ומצפים לנס, הם זוכרים בציפייה ובתקווה אותנו ואת נאמנותנו? את האח הצעיר ביותר, איש החלוצ, אשר

תפילה בבית הכנסת 'החורבה' בירושלים בזמן שלושת ימי אזהקה מחאה וקריאה' שהכריזו המוסדות הלאומיים עם התקבל הידיעות על השמדת יהודי אירופה, 30 בנובמבר-2 בדצמבר 1942 (צילם צבי אורון)

יצא את הבית לאחרונה, ויצא אכול מדווי עם ורווי תקוות עם – ההוא ישכח? היאמינו הם לכם כי אתם עלולים לשכוח? האם לא גיליתם חרדה לאומית אשר לא ידעו אחרים? האם לא גיליתם יזמה מעשית אשר לא גילו אחרים? תגויסנה עתה כל התכונות הללו יחד, ואם כוחכם לא רב תהא חרדתכם רבה מאוד, והיו אתם הפתילה בארץ אשר תדליק את האבוקה באמריקה ובעולם! אם רק לא תשקוטו, אם רק לא תשובו למסלול חייכם ותנועותיכם, אם רק אחרת תהא אתנו הרוח מעתה!

ופירושה הקצר של הרוח האחרת הוא – מלחמה לנו בחולשת ישראל. מלחמה מתמדת ונואשת. מלחמה בחולשתנו הרגעית ובחולשתנו ההיסטורית כאחת. וכולנו קודש למלחמה הזאת. כל מי אשר ראוי ומסוגל לצבא – לצבא. לחזית המלחמה באויב יובא זעם עמנו וחזונו, ובחזית יתגלה כוחו ויחשל כוחו. וכל מי שלא יוכשר לצבא – קודש הוא לתפקיד האחד, שהוא שניים: לאזעקת הלבבות בעולם ולהכנת הקליטה בארץ. וכל השאר יידחה. לפי תפקידנו הכפול הזה יישקל כל מפעל אשר נפעל, וכל יצירה אשר ניצור, וכל צעד בחיינו הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים. יידחה כל דבר שאינו נחוץ בשביל כך, ואל יוחמץ שום דבר שיכול להיות נחוץ או מועיל לכך.

ובשלהי ימי תגובה ואבל, רוויי יגון וזעם, נידור כולנו יחד: אחרת, אחרת תהא הרוח אשר תלבש אותנו מעתה.

ב. ענייני תרבות ושפה עברית בימי מלחמה עולמית

כשחלפה סערת הרגשות הראשונה שהתפרצה לאחר שנודע גורלם של יהודי אירופה השתררה ביישוב הרגשה של חוסר אונים בשל חוסר היכולת להציע להם סיוע של ממש ובשל אכזבה מתגובת העולם. במאמרים ב'דבר' ובדברים שנשא בכינוסים שונים ביקש רובשוב למנוע את החזרה לשגרה ואת ירידת הנושא מעל סדר היום. בישיבת הוועד הפועל הציוני ב-2 בפברואר 1943, שאותה ניהל על פי תור שנקבע בין חבריה, תבע ש'שום אספה ציונית לא תעשה שום פעולה קודם שתשאל את עצמה, מה עשו בימים אלה בשביל הצלת היהודים בגלויות הללו הנתונים בתופת זו'.¹ דברים דומים נשא באספת הנבחרים כשבועיים לאחר מכן. בכינוס ראשון של עיתונאי ישראל במרס 1943 תבע מחבריו למקצוע שלא להרפות מעניין שואת יהודי אירופה ולדאוג שהזוועה תוצג במלואה לקוראיהם מדי יום ביומו. אולם התרחקות המלחמה והגאות הכלכלית שידע המשק הארץ-ישראלי לאחר משבר ממושך, תוצאת היותו ספק מרכזי של סחורות ושירותים לרובות חיילי בנות הברית בצפון אפריקה והמזרח התיכון, הפנו את תשומת הלב ביישוב גם לעניינים אחרים. גם התעניינותו של רובשוב הלכה והתמקדה בתחומים אחרים ובהם ענייני התרבות העברית, שהמשיכה להתפתח גם בעת מלחמה.

זה זמן רב שאף ברל כצנלסון להקים הוצאת ספרים של ההסתדרות שהוא יהיה עורכה ושתבוא במקום ההוצאה לאור המאולתרת והאקראית של 'דבר'. ברל ראה בהוצאת הספרים כלי במאבק על הגמוניה תרבותית ביישוב, שהייתה לדעתו תנאי חשוב בשמירה על ההגמוניה של תנועת הפועלים החלוצית בציונות. ב-1935 קיבל הוועד הפועל של ההסתדרות את הצעתו של ברל. אלא שמימוש ההחלטה התעכב כשש שנים עקב המצוקה הכספית ועקב התנגדות סיעות המיעוט בהסתדרות – 'השומר הצעיר', 'פועלי ציון שמאל' ואחר כך גם סיעה ב'מפא"י' (ראו להלן עמ' 262 ז/ג). הם טענו שזו תהא למעשה הוצאה לאור של מפא"י, שתקבל לידיה כלי תעמולה ממדרגה ראשונה בחסות ההסתדרות. לראיה הביאו את 'דבר', שלטענתם מקפח אותם מול מפלגת הרוב מבחינת המקום שמוקצה לדבריהם ולדעותיהם. הוויכוח הוכרע במועצת

ההסתדרות המ"ב בינואר 1941 עם החלטת פשרה על הקמת הוצאת ספרים של ההסתדרות בשם 'עם עובד' שעורכה יהיה ברל, ולצדו יעמוד ועד מנהל בן שישה חברים, נציגי זרמים ומפלגות שונות. בין חברי הוועד יהיה זלמן רובשוב. באביב 1942 החלה 'עם עובד' להוציא לאור ספרים, ובמקביל המשיכה גם הוצאת 'דבר' לפעול אך במתכונת מצומצמת. המערכת של 'עם עובד' התנהלה על פי תפיסתו של ברל, שראה בהוצאה לאור מפעל חינוכי שנועד לקרב את ציבור הפועלים לספרות העברית ולתמוך בסופר העברי בין מתנועת הפועלים בין מחוצה לה. 'עם עובד' הוציאה לאור בשנתה הראשונה יצירות של חיים הזז, אהרן אברהם קבק, דבורה בארון, יהודה בורלא, ש. שלום ואחרים, בהם יוצרים צעירים דוגמת דוד מלץ ונתן אלתרמן. כן פורסמו ספרים מתורגמים, בעיקר ממיטב הספרות הרוסית. נוסף על הספרות היפה התפרסמו גם ספרי לימוד, פובליציסטיקה, הגות והיסטוריה. בתוך שנה הייתה הוצאת 'עם עובד' לסיפור הצלחה. במהלך השנה יצאו בה לאור 36 ספרים בארבע ספריות: 'לדור' למבוגרים, 'שחרות' לנוער, 'לילד' לילדים ו'מן המוקד' לספרים שעוסקים בענייני השעה. מספר העותקים שהופצו עמד על 150,000, ולמפעל המינוניים שלה נרשמו 9,000 קוראים. במלאות שנה לפעולת 'עם עובד' נערכה ישיבת מערכת ובה סקר ברל רשימה ארוכה של ספרים שנמצאים בשלבי הוצאה לאור בספריות השונות, וכמו כן סיפר על כותבים שאינם שייכים בהכרח למחנה הפועלים ושהוא מעוניין לפרסם בעתיד מספריהם כגון משה קלוורי, אברהם שרון והרב זלמן חן. עוד הוסיף שבעקבות תלונתו של רובשוב שנה קודם לכן על כך שאין מדור היסטוריה ב'עם עובד' הרי שהשנה 'בשטח זה יש התקדמות גדולה'.² רובשוב, שקרא את מרבית כתבי היד, שיבח בדבריו את רשימתו של ברל: 'היא לא רק יותר עשירה מבחינה כמותית – היא גם הרבה יותר רב גונית' (תעודה 78). עם זאת על סמך ידיעתו הנרחבת בעולם הספרות וההיסטוריה הציע כמה הצעות לשינויים ושיפורים בתחומים שנראו לו חסרים. בהוצאת 'עם עובד' התקבל העיקרון להוציא לאור ספרים בעברית בלבד ולהרים בכך תרומה להנחלת הלשון. החשיבות הרבה שייחסה האידאולוגיה הציונית לבניית

כרזה מטעם ועדת התרבות של ההסתדרות הכללית בשנות הארבעים

מאז הוכרע הוויכוח שהתנהל בראשית ימיה של פועלי ציון בארץ-ישראל, בין תומכי העברית לתומכי היידיש לטובת העברית והיא אושרה כשפתה הרשמית של המפלגה, התאפיין הזרם המרכזי בתנועת העבודה – מפא"י והשומר הצעיר, בנאמנותו לעברית, בעוד הקומוניסטים ומרבית פועלי ציון שמאל דבקו ביידיש. הללו טענו שהעברית מבטאת את טשטוש התודעה המעמדית לטובת ערכים לאומיים, ואילו היידיש מבטאת את מקומו של הפרולטריון בארץ כחלק מן התנועה המהפכנית היהודית העולמית. וכך נקשר מאבק השפות לא רק למאבק הציוני אלא גם למאבק הרעיוני בתוך תנועת הפועלים.

כמה אישים בולטים בזרם המרכזי של תנועת העבודה התנגדו למאבק החריף נגד היידיש. בהם בלט דב שטוק (סדן) עורך מוסף התרבות של 'דבר', שלא פעם יצא חוצץ בעיתון נגד הנלחמים ביידיש. זלמן רובשוב נאם וכתב הרבה ביידיש ותרגם יצירות משפה זו לעברית. את יחסו אל היידיש תיאר לימים במילים אלו: 'אני הייתי עברי ביסודי, אבל הייתי כולי אוהב יידיש [...] וראיתי את עצמי בין היוצרים ביידיש'.³ אף שהיה תומך נלהב בעברית ולא כפר לרגע במעמד הבכורה שיש להקנות לה בארץ, הוא

תרבות המבוססת על השפה העברית הפכה את ארץ-ישראל ל'זירת קרב' עיקרית במאבק שניהלה הציונות נגד השפות האחרות שהיו שגורות על לשונם של העולים. עיקר המאבק התנהל נגד הדיבור והכתיבה הספרותית והעיתונאית ביידיש, שפתם של יהודי מזרח אירופה, שנתפסה כאיום העיקרי על העברית. בשנות המנדט הפכה העברית לשפתו הרשמית של היישוב ומוסדותיו האוטונומיים והחשוב מכול – של מערכת החינוך המסועפת שהקים. אולם בכך לא תם המאבק. כל גל עלייה הביא עמו רבבות של יהודים שרובם לא דיברו עברית וחדש את 'מלחמת השפות'. הקנאות לעברית הייתה אפוא מסימני ההיכר של היישוב ולוותה ביחס עוין ואף לוחמני כלפי היידיש. במרוצת השנים קמו ארגונים שונים כגון 'רק עברית' ו'גדוד מגני השפה העברית' ששמו להם למטרה להיאבק בשפות הזרות ובעיקר ביידיש. גם המוסדות הלאומיים הקימו מפעלים להנחלת העברית וערכו מבצעים יזומים למאבק בשפות אחרות. שפת היידיש לא נכללה בתכנית הלימודים של האוניברסיטה העברית שנחנכה בירושלים ב-1925 אף שהלימוד של מקצועות היהדות היה במוצהר ובפועל לאחת מאבני היסוד שלה.

שלל את המאבק חסר הפשרות בידיש, וב-1928 העלה הצעה בוועד הפועל של ההסתדרות להוציא מטעמה עיתון תעמולה בידיש שיופץ בגולה וישמש חוליה מקשרת אל יהדות הגולה. ההצעה נתקלה בהתנגדות נחרצת מצד מרבית חבריו, ששללו כל פרסום בידיש בטענה שהוא מסכן את מעמדה של העברית. בנסיעותיו מעבר לים נתקל רובשוב לא פעם בביקורת נזעמת של יהודי הגולה על היחס של תנועת הפועלים בארץ כלפי שפת היידיש (ראו לעיל תעודה 43). למשל בעת נסיעתם לאמריקה ב-1936 נאלצו רובשוב וברוך צוקרמן לפרסם גילוי דעת בידיש בעיתונות היהודית באמריקה, ובו דחו האשמות בדבר רדיפה ודיכוי של העיתונות והספרות בידיש המתנהלות בארץ בחסות ההסתדרות. הם קבעו כי העברית היא ללא ספק שפתה של תנועת הפועלים בארץ, אך יש בה 'רגשי כבוד וחיבה עמוקים כלפי היידיש וכלפי היצירות הגדולות של ספרות היידיש'.⁴

בתקופת העלייה החמישית ומלחמת העולם השנייה התרכז המאבק הלשוני דווקא בעיתונות בגרמנית, שמנתה לא פחות משישה עיתונים, אולם גם המאבק בידיש לא נשכח. בראשית קיץ 1943 פורסמו כרוזים של גוף שנקרא 'ברית הקנאות העברית' נגד העיתונות הלועזית. אלו לוו בהשמעת איומים על מפיצים ועל מוכרים של עיתונם של פועלי ציון שמאל בידיש 'ניי וועלט' ובשרפת כמה דוכנים שבהם נמכר העיתון. בבוקר 29 ביוני 1943 נזרקה פצצה לבית הדפוס של 'ניי וועלט' והחריבה אותו. באותן השנים כבר חלה התקרבות בין פועלי ציון שמאל לבין המפלגות האחרות בהסתדרות וגם ביחסם לשפה העברית חל שינוי.

הוועד הפועל של ההסתדרות פרסם עוד לפני הפגיעה בבית הדפוס גילוי דעת נגד 'מעשי הבריונות',⁵ ומאמר המערכת של 'דבר' גינה במילים חריפות את שרפת מערכת העיתון וקבע ש'העברית זקוקה עתה להגנה מפני מגניה'.⁶ גינויים אלו וגינויים נוספים שהתפרסמו מצד גופים כגון הוועד הלאומי לא גרסו שיש מקום לעיתונות בידיש אך קבעו שהמאבק לעקירתה מן השורש צריך להתנהל בדרכים תרבותיות. ב-7 ביולי הועלתה בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות הצעת הוועדה המרכזת של ההסתדרות ועל פיה אין אמנם מקום לעיתון בידיש, אך מכיוון שלא בריונים יקבעו בשאלה זו יש להיעתר לבקשת פועלי ציון שמאל להדפיס מספר מוגבל של גיליונות של 'ניי וועלט' באחד מבתי הדפוס ההסתדרותיים ('דבר', 'אחדות' או 'הפועל הצעיר'). כמו כן הוצע להעמיד לרשותם ערבות להלוואה שנועדה להקמת בית דפוס חדש. כמה מן הדוברים הביעו התנגדות נחרצת לכל סיוע לעיתון בידיש. ואחרים, חרף התנגדותם לעיתון כזה, תמכו בהצעה לנוכח הנסיבות, והיא התקבלה לבסוף ברוב קולות. בדבריו בדיון תמך רובשוב בהצעה לסייע לעיתון ודחה במילים חריפות את מעשה השרפה של 'ניי וועלט', אף ששלל את הקו הרעיוני הנהוג בעיתון (תעודה 79). על רקע הידיעות על השמדת מרכזי התרבות היהודית באירופה קבע רובשוב שנכון לידיש תפקיד מכריע בהצלת שרידיה של תרבות זו ותמך בהקמת מוסד הסתדרותי לטיפוח היידיש משום ש'תפקיד כבוד הוא בשבילנו לתת יד להמשכת החיים התרבותיים של וילנה ושל לודז', לדאוג לספר טוב בידיש, עד שתשרור אצלנו חד-לשוניות'.

1. דברי זלמן רובשוב בוועד הפועל הציוני המצומצם, 2 בפברואר 1943, אצ"מ, S25/296.
2. דברי ברל כצנלסון בישיבת מערכת 'עם עובד', 14 באפריל 1943, אה"ע, IV-1-208-3154.
3. ריאיון שערך משה טבנקין עם זלמן שזר, 18 בפברואר 1972, האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בעל פה, עמ' 15.
4. 'הבהרות של משלחת ההסתדרות לגבי יידיש וארץ-ישראל' (יידיש), חתומים ברוך צוקערמאן וזלמן רובאשאוו, אה"ע, IV-258-4.
5. 'על מעשי בריונות', גילוי דעת מאת הוועד הפועל של ההסתדרות, **דבר**, 28 ביוני 1943.
6. 'דבר היום', **דבר**, 30 ביוני 1943.

78. דברים בישיבת המערכת של הוצאת 'עם עובד'

תל אביב, י"א בניסן תש"ג, 16 באפריל 1943

התכנית של השנה, בהשוואה לתכנית של השנה שעברה, הרבה יותר עשירה – היא קודם כול יותר עשירה בכמותה, היא מפתיעה בכמותה. בשנה שעברה הוציא 'עם עובד' 36 ספרים ואני פה מניתי 85 בכל הספריות יחד. אבל היא לא רק יותר עשירה מבחינה כמותית – היא גם הרבה יותר רב גונית. בבלטריסטיקה [ספרות יפה] יש פה דברים מקוריים מבטיחים. בשנה הראשונה היה לנו ספר אחד בעל רמה גבוהה ביותר (שום ספר אחר לא הדביק כלל את השיא הזה) – ספרו של הזו [רחיים שבורים]. הפעם יש לפנינו עוד ספר אחד של הזו [היושבת בגנים], ויש ספר של דבורה בארון [לעת עתה], שזו באמת בשורה גדולה. ויהיה [זלמן יצחק] אנכי [בין שמים וארץ], ויהיה בורלא [באפק'] – הפרקים הראשונים שלו מעניינים מאוד, פותחים אשנב לעולם לא ידוע, מעניינים גם מבחינת 'ציקאווע' [מעורר סקרנות]. אבל אין לי ביטחון שהוא עושה את הדבר כאמן גדול. עצם הנושא הזה דורש אמן יותר גדול מיכולתו. בכל אופן, יש ברכה רבה בהופעת הספר – שום סופר אחר מלבדו לא ניגש לחומר. קבק [בחלל הריק], על פי הניסיון יש בו גם כן העזה מחשבתית העולה על היכולת האמנותית, אבל הגישה שלו לדעתי מלאת עניין. הלקין [עד משבר] הוא בעל שיעור קומה ומעניין מאוד מבחינה זו שהוא מכניס לספרות גולה חדשה לגמרי – מרחיב את החוג ואת התמטיקה הבלטריסטית. 'בחשאי' – דבר יפה טוב. שמעונוביץ' הנו באמת משורר פילוסוף מקורי אמתי, שהוא בנפשו פנימה הוגה דעות. אבל אין זה שייך לבלטריסטיקה. כל אלה דברים יפים מאוד, דברים המרימים את ערך הספרייה.

אשר לשניאור: אני חושש ל'יהודי שקלוב', אבל אני בעד זה שניגש מיד להוצאת 'נוח פאנדרע' (ברל כצלנסון: שניאור אינו יכול לתת השנה את 'פאנדרע' בתור ספר, אלא אם כן 'דבר' יתחייב להדפיס אותו תחילה בהמשכים, ואינני רוצה להבטיח דבר שלא ייתן. לעומת זה, 'יהודי שקלוב' מוכן. אני רוצה בכל זאת שהפרוזה של שניאור תישאר בעברית, אף על פי שאני כשלעצמי, אינני כל כך נלהב לפרוזה שלו, אבל הוא סוף סוף אחד הבלטריסטים הגדולים, וראוי הדבר ש'עם עובד' יעביר לעברית כמה כרכים מכתביו. זה רווח נקי שלנו).

כשאני מסכם את החלק הבלטריסטי, אני רואה בין הסופרים הצעירים רק את מלץ [מעגלות]. הייתי לכן מציע להוציא השנה קובץ של דברים קטנים בלטריסטיים, ממיטב הדברים החדשים של ארבעה-חמישה סופרים צעירים בעלי תקוות שכבר התחילו, ולא לחכות עד שיצטבר אצל מישהו ספר שלם. ואקרא בארבעה שמות, שמהם אפשר לעשות קובץ יפה: יהודה יערי, [יהושע] בר-יוסף, יזהר [סמילנסקי] (יש לו עכשיו סיפור חדש), יעקב חפר. (ברל כצלנסון: יש לי בעניין זה הצעה טובה: בשנה שעברה התחייבנו על קובץ ספרותי-חברתי. מהחלק העיוני כבר מונחים אצלי קצת דברים, אבל כל מה שהגיע אלי מבלטריסטיקה צעירה עד עכשיו לא בא בחשבון. אם אמצא סיפור של יזהר בשביל קובץ זה, שהוא בין כך ישנו ברשימה, ודאי אכניס אותו. ואם יקרה נס ומה שסופרים צעירים מבטיחים להביא יקום – אשמח לפרסם קובץ כזה, אבל לא אכריז על כך השנה בפרוספקט). אינני מציע זאת לפרוספקט, אבל הייתי אומר שניתן לך – אם לדבר בלשונך – רשות לחשוב בעניין זה במשך השנה, אם יזדמנו לך סיפורים מקוריים יפים. (ברל כצלנסון: לולא היה לי כל כך יקר הספר של דבורה בארון, הייתי בלי שום ספק פותח בו את הקובץ. אבל כיוון שאינני רוצה שהיא תחכה עד שהקובץ יצא וכיוון שיש חשיבות שיצא ספר שלה, אפילו קטן – הפרדתי את הדבר משאלת הקובץ).

בנוגע לצד ההיסטורי של הספרייה. מה שאמרתי לפני שנה תוקן הפעם בהרבה, ותוקן יפה: יש ברשימה שישה-שבעה ספרים המספקים בהחלט את הדרישה. מה שעוד חסר – זה דווקא הפרובלמטיקה של הרגע (גם העולמית וגם היהודית). היה לנו ספר כמו 'היהודים ברוסיה הסובייטית', אשר הרים מסך מעל עולם יהודי שלם. ספר כזה אין פה, ומשהו מזה הייתי רוצה שיהיה גם הפעם, למשל: ספר על יהדות אמריקה, או אפילו על יהדות המערב, היהדות הגרמנית – במה יצאה, במה סיכמה. אפשר אולי לפתור את השאלה על ידי קובץ כזה של 'במלחמה ולאחריה', אבל מבחינה יהודית – קובץ בן חמישה-שישה מאמרים של ציונים וגם לא-ציונים, גם של חוזרי בתשובה, שבו ישתקף כל המשבר וכל האסון, ומה יהודים חושבים עכשיו על גורלם בעולם מן המלחמה ומן המשבר. גם זאת אינני מציע לתכנית, כי אם לעיון במשך השנה.

אני מאוד מחייב ספר עלילות. פרשת דרייפוס בשבילנו זו לא רק אפיזודה – זו אבן פינה גם בשביל האנטישמיות בעולם, גם בשביל הקורופציה הצרפתית וראשית הפשיזם. ספר כזה יכול להיות אחד הספרים של הפרובלמטיקה של הזמן. אשר ליוצאי דופן: את קלוורי הייתי מכניס ב'לדור' דווקא, ואילו [אברהם] שרון והרב חן הם באמת רשות יחיד. משרון

אין לי כל ספק שנחוץ לפרסם – הוא פובליציסט עצמאי, בעל שיעור קומה. הרב חן יותר פרובלמטי, אבל אפשר גם ממנו לאסוף, בעריכה טובה, דברים אחדים יפים.

אני רוצה להזכיר שדיברנו פעם על קובץ של [דוד] זכאי – בבחירה, כמוכּן מאוד חמורה, טוב היה לצרור את הדברים בספר. (ברל כצלנסון: לפני שנים הוחלט על זה ב'דבר' ולא הוגשם – במקרה זה המחבר עצמו אשם. אחר כך שוחחנו בינינו, אבל לא החלטנו. קשה לדעת איפה להכניס אותו). הוא היה ניגש לעשייה אילו ידע שיש ממש בעניין. לא ברור לי מה מקום ספרייתו, אבל הייתי מכניס את זכאי לתוך התכנית.

ספר התמונות [ציורים] של [אברהם] גולדברג נראה בעיני עניין פרובלמטי, וקודם כול מפני שיש בזה סכנה של מקריות. אבל עצם המחשבה ש'עם עובד' ייגש להוצאת ספרייה אמנותית מיוחדת היא מחשבה בריאה, ונדמה לי שדווקא עכשיו, בימי המלחמה, יש אפשרות לעשות מדור יפה לאמנות. הייתי מציע לצרף לגולדברג שנים-שלושה ציירים וכעבור שנה עוד שלושה.

79. דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית

תל אביב, ד' בתמוז תש"ג, 7 ביולי 1943

לא ארבה דברים על אלימות – אני רואה כחובתנו לשים לאל את מאמצי הבריונים. אילו הייתי חבר במועצת העירייה, הייתי מציע שהעירייה תבנה מחדש כל קיוסק שנשרף. אני מחשיב משום כך ערבות כספית אשר תעזור לעיתון, ותבטל את מפעלם של הבריונים.

אני כשלעצמי חושב שעומדים בפנינו, בפני היישוב ובפני ההסתדרות, תפקידים גדולים ביחס לידיש בקרב העולם היהודי. בכל אירופה אין עכשיו בית דפוס בידיש – היטלר החרב את כולם. היהודים שנשארו עדיין בחיים לא ילמדו עברית בין לילה, היטלר לא הכין להם בתי ספר לעברית, ושנים תעבורנה עד שישמעו עברית. אין יישוב יהודי אחד בעולם שיכול לדאוג לחיים התרבותיים והספרותיים של שרידי יהודים אלו כיישוב הארץ-ישראלי, ותפקיד כבוד הוא בשבילנו לתת יד להמשכת החיים התרבותיים של וילנה ושל לודז', לדאוג לספר טוב בידיש, עד שתשרור אצלנו חד-לשוניות.

אין מקום ליחס של בוז לידיש, ואל יבלבלו לנו את המוח שידיש מחלישה את עניין העברית ומפריעה להגשים את החד-לשוניות בארץ-ישראל. להפך, אחת הבעיות החינוכיות שלנו היא כיצד לשמור על קדושת הידיש בארץ-ישראל. אולם אינני יודע שום פעולה שעשה 'ניי וועלט' להצלת כבוד הידיש בקרבנו. פעולתו מעכבת את המעבר לעברית בלי ליצור אותו יחס לידיש שאנו רוצים בו. משום כך אין צורך ב'ניי וועלט'. הוא לא נחוץ לתנועת הפועלים, 'פועלי ציון [שמאל]' עצמם, ואינו יוצר יחס ראוי ביישוב לתפקידו הגדול ביחס לידיש בגולה.

בתנועת פועלי ציון בארץ זהו בעצם עניין של חובבות שפת יידיש בארץ-ישראל. לא לצורכי ארץ-ישראל ולא לצורכי תנועת הפועלים, אלא לשם פרינציפ, שאני שולל אותו בארץ-ישראל, ושגם ההסתדרות צריכה לשלול אותו. אבל נדמה לי שאנחנו הולכים לקראת פציפיקציה בעניין זה – אין זה כבר אותו יידישיזם מיליטנטי שהיה פעם. לפיכך אני רואה עכשיו מקום ליחס אחר לידיש, יחס אליו אני נושא את נפשי. ולולא היה קיים 'ניי וועלט', אין לי ספק שהיינו מגיעים לשפה משותפת בעניין זה והיינו מתקרבים יותר לאחדותה של תנועת פועלי ארץ-ישראל. אני תומך בכל לבי ברעיון הקמת מוסד, אשר ייצור ויקיים אצלנו יחס כזה לידיש, שיאפשר להסתדרות למלא תפקידים חיוביים רבים בעניין יידיש בכל אותם המקומות שיש צורך בכך.

הייתי רוצה שבהסברה שתינתן באמריקה תובלט העובדה שרק זרם בריוני אחד היה אחראי למעשה האלימות. כל ייוצר שם הרושם שכל תנועת הפועלים הייתה נגד העיתון, ושקיימת כאילו מלחמת שפות.

ג. 'ההתחמקות הנפשית הזאת ישנה בתוך אומתנו' – היישוב והשואה

שנת 1944 הייתה רבת תהפוכות בעולמה של מפא"י. במאי התפלגה המפלגה כאשר סיעה ב ובה השמאל העירוני במפא"י ורבים מאנשי הקיבוץ המאוחד בהנהגת יצחק טבנקין פרשו ממנה והקימו את 'התנועה לאחדות העבודה'. המניעים לפרישתם היו חילוקי דעות בנוגע לקו הרעיוני, ה'ימני' מדי לטענתם, בענייני כלכלה וחברה של המפלגה והתנגדותם ל'תכנית בילטמור', שנתקבלה במאי 1942 בפגישה של בן-גוריון ווייצמן עם ראשי התנועה הציונית בארצות הברית ודיברה על הקמת 'קומונוולת' (קהיליה) יהודי בארץ-ישראל אחרי המלחמה. רובשוב כאב את הפילוג, שלדעתו לא רק שלא היה מוצדק אלא אף חתר 'תחת אשיות קיומנו'.¹ הוא האשים את אנשי סיעה ב כי בעיוורונם הם מכשילים את המערכה הציונית וגרס כי האיוולת שבפילוג בולטת עוד יותר על רקע הדי שואת יהודי אירופה.

בשנים 1943-1944 שכך גל פעולות המחאה ביישוב נגד השמדת יהודי אירופה והן הצטמצמו לתגובות על אירועים בודדים, כמו למשל מרד גטו ורשה במרס 1943 או גירוש יהודי הונגריה למחנות ההשמדה באביב ובקיץ 1944. דפוס מחאה זה התאים להנהלת המוסדות הלאומיים, שפקפקה ביעילותן של פעולות מחאה גדולות מחשש שישפיעו לרעה על היחסים עם הממשלה ועם הערבים וגרסה שיש להתרכז בתמיכה ביהודי אירופה ובהצלתם תוך שימוש באמצעים דיפלומטיים.

הידיעות על הפסיביות שגילו יהודי אירופה ועל ה'הליכה כצאן לטבח' למחנות ההשמדה למעט קומץ של מתמרדים בגטאות סיפקו ליישוב הוכחה עד כמה גרועה היא הפסיביות של יהודי הגולה ומתוך כך – עד כמה מוצדק האקטיביזם של היהודים בארץ. אך חוסר היכולת לעשות למען יהודי אירופה השרה על היישוב תחושת חוסר אונים שממנה עלו ריחוק והתעניינות מועטה בלבד ביחס למאורעות השואה. ברבות השנים נחקר לא מעט יחסו של היישוב היהודי בארץ-ישראל לשואת יהודי אירופה, והעניין שב ועולה מדי פעם בשיח האקדמי במדינת ישראל. העובדה שהיהודים החיים בארץ-ישראל ניהלו את חייהם כסדרם וחיי התרבות והיצירה שלהם פרחו בשעה שבני עמם, ובמקרים רבים גם בני

משפחותיהם, נכחדים בתופת באירופה, הציבה סימני שאלה ועוררה את סקרנותם של החוקרים, שניסו בעבר ומנסים עד היום להתחקות אחר שורשיה של התופעה הזו. מן המחקרים עולה שגם בשנות המלחמה לא חסרו מבני הדור שהתריעו על היחס ביישוב כלפי השואה, ולא חסרו ביטויים של נקיפות מצפון שהבליטו עוד יותר את ההרגשה הכללית של חוסר האונים.

תגובתו של רובשוב לשואה שיקפה היטב את התגובה שאפיינה את מרבית היישוב. יתר על כן בזכות תפיסת עולמו האופטימית שבשלה לעולם לא אמר נואש ובזכות ראייתו את ההיסטוריה היהודית כרצף גרס עתה שאין זה הזמן להתאבל, לקרוע קריעה ולחגור שקים. צריך להביט באומץ אל המציאות ולהסיק ממנה את המסקנות כיצד להמשיך בכל זאת בדרך הציונית. באוגוסט 1943 נשא דברים בכינוס של התנועה 'אם אשכחך הגולה'. בדבריו נתן ביטוי לכאב האישי של מי שיודעים שבני משפחותיהם, ובהם בני משפחתו שלו, נתונים בתוך התופת. עם זאת קבע שכעת נחוץ 'לא להספיד, כי אם לעזור לעצמנו בתוך מערבולת הדמים ובתוך מנהרה זו של כאב עם, להבהיר במשהו נתיבים ולהבחין במקצת מה היא האחריות המיוחדת הרובצת עלינו'.² לפחות עד ראשית 1944 אף האמין שההשמדה אינה מוחלטת כפי שמצטייר, ובנובמבר 1943 העריך בכינוס של יוצאי מערב אירופה כי עם תום המלחמה יוותרו באירופה מיליוני יהודים. עמדותיו אלו הביאו את שמואל כצנלסון (תמיר), בנו של גיסו ראובן כצנלסון, להאשים אותו במכתב כי הוא ומפלגתו השלימו בפועל עם גורל היהודים באירופה ולכן אינם מתמסרים לפעולה 'כנדרש למען הצלתה של שארית יהודי אירופה'.³

ב-5 ביוני 1944 התקיים ביישוב 'יום זעקה' על השמדת יהודי הונגריה שכלל עצרות עם, שביתת עבודה ומסחר, צום ותפילה, ושוב הופנתה קריאה לאומות העולם לפעול למען הצלת שארית הפלטה. באותם הימים נערך בחיפה ביזמת מפא"י 'ירח לימודים' להכשרת מדריכים בתנועות הנוער החלוצי בהנהלת ברל כצנלסון שנמשך שישה שבועות. משתתפי הכינוס שמעו הרצאות על היסטוריה יהודית, ספרות כללית וספרות עברית (בין

פורים של פשרה

— איך עבר עליכם הפורים?
— פיפטי פיפטי: קצת שחקנו בקלפים וקצת בכינו...

'לרגל ימי האבל על שואת יהודי אירופה אשר הוועד הלאומי את קיום נשפי הפורים' (צייר יוסף בס, מרס 1943)

מצוקתו של העם היהודי כולו באשר הוא ולהירתם למאמצי ההצלה. בהמשך טען ששנאתה של גרמניה ליהודים אינה שונה משנאתם של עמים אחרים, שלא היססו לעזור לה בהשמדתם. הכול קרה 'באשר אנחנו עם קטן ועם ללא ארץ ועם שנוא במשך אלפיים שנה. את זה נחוץ להכניס במסמרים ללבות כל חברינו: כי בשל מצבנו קרה לנו הדבר הזה ולא בשל פראותו של העם הגרמני', אף שזה אכן איבד צלם אנוש. לפיכך טען ששואה כזו יכולה להתרחש גם במקומות אחרים ובכללם ארץ-ישראל, כל עוד היהודים בהם מיעוט, וחזר על עמדתו שיש להסיק מכך את המסקנות הנכונות להמשך הדרך: 'זוועה זו שקרתה לנו — כאשר אנחנו מדברים עליה עלינו להתייחד עם שורשי האסון הזה ולהתחיל כמעט לוח חדש, מניין שנים חדש מן השואה; כלומר מהשואה הזאת להתייחס אחרת למעשים ובקנה מידה אחר לגשת לעניינים!' (תעודה 80).

המרצים הייתה רחל כצנלסון-רובשוב, תולדות תנועת הפועלים העולמית והיהודית (מפי זלמן רובשוב), ציונות, ענייני אקטואליה ועוד. ב-5 ביוני הוא 'יום הזעקה' הוקדש הסמינר לגולה. בערב זימן ברל את החניכים ואת המרצים לשיחה שנשאה את השם: 'איך נשתף את עצמנו בכאב האומה ונחיה את חיי הגולה כמות שהם?'. בשיחה הביעו אחדים מן הדוברים רגשות אי-נוחות והיכו על חטא יחסו של היישוב למתרחש באירופה. בשעת לילה מאוחרת סיכם רובשוב את השיחה. הוא פנה כדרכו אל ההיסטוריה כדי להסביר את התנהגות הציבור בארץ וכרך את שורשי הריחוק וחוסר העניין בציבור בתכונה יהודית עתיקת יומין: התעלמות מחדשות רעות בקשר למצבם של יהודים במקומות אחרים, וזאת כדי לאפשר את המשך הקיום בגולה. על אף הבנתו את שורשי ההרגשה הזו קבע רובשוב שעל חברי מפא"י, מובילת העם, מוטלת אחריות להתנער מן האדישות, לחוש את

1. דברי זלמן רובשוב במועצת מפא"י, 5 במרס 1944, אמה"ע, 43-1944-22.

2. דברי זלמן רובשוב בכינוס של התנועה 'אם אשכחך הגולה', במעלה, 29 באוגוסט 1943.

3. ש' תמיר, בן הארץ הזאת: אוטוביוגרפיה, ב, לוד תשס"ב, עמ' 1357.

80. דברים בסמינר להכשרת מדריכים

חיפה, 5 ביוני 1944

אני רוצה קודם כול ליטול מכם את התחושה הזאת של נחיתות, שמא אין אתם חשים כהוגן. אתם צריכים לדעת שהפרובלמה הזאת, שחלקי אומה למרות כל הקשר שיש להם בקרב האומה, אין בכל זאת חלק אחד חי עד לדם התמצית, לאמתו של העניין, את האסון שקרה בחלק האחר של האומה; שהדבר הזה איננו מאחד גם ביום זוועה אמת, ואיננו יכול להיפך לחלק אמת, ואיננו מלכד כהוגן בתחושת אסון אחת את כל חלקי האומה – פרובלמה זו איננה רק פרובלמה ארץ-ישראלית. ואינני רוצה שתהיה ההרגשה הזאת שהנה אנחנו – 'הצברות' – מעולם בפרעות לא חיינו. חיייהם הם היו תמיד כאלה. על כן לא נחיה את הדבר הזה. ואת התחושה של הנחיתות הזאת שרק אנחנו בני ארץ-ישראל איננו מסוגלים להרגיש את הנחיתות הקשה הזאת שהיא יכולה להיפך לנו לרועץ – את זה אני רוצה להסיר. כי הרגשה זו היא חיה בקרב כל חלקי האומה. אילו ישבתי היום לא פה, אלא בבודפשט לפני האסון והיו מספרים שם על חורבן ורשה – לא הייתה ליהודים שם כל נכונות לחיות את האסון של ורשה.

אני זוכר איך חיה ברלין את הזוועות שהיו בקישינוב, ועוד פי שבעים ושבעה יכול אני לתאר לי איך היו חיים את זה אילו התאספו ילדים בניו יורק ובקליפורניה. על כן בדרך כלל אם אני לוקח את הדבר הזה כמו שהוא כיום – אז מצבנו הטרגי באומה הוא כזה שבשעה שאנחנו מבחינה אובייקטיבית מהווים יחידה אחת; בשעה שמבחינה היסטורית הננו מהווים יחידה אחת ויש לנו הכרה של אנשים מהיחידה הזאת – אנחנו בכל זאת נתונים בחטיבות שונות ומפוזרים, ולא קל לבן אדם להגיע לתחושה עצמאית שלמה של כל אחד ואחד. על כן הפרובלמה קיימת והיא איננה רק ארץ-ישראלית בלבד. אבל חברים – אנחנו לא חלק של האומה ואנחנו גם לא סתם אחת הגלויות או הטובה שבין הגלויות. אנחנו – סמינר של מפלגת פועלי ארץ-ישראל, כלומר של הגרעין הקטן באומה אשר עליו גורל התנועה. אני חושב שאת זה אנחנו צריכים לקבל ללא הרגשה שפה יש משהו מהמליצה. אחרת – אין צורך במפלגת פועלי ארץ-ישראל. היא ישנה, היא קיימת באשר שלמות חייה זהו גורל האומה היום: העלאתה, גאולתה, הקמת ליכודה, הליכתה לקראת שחרורה. ואנחנו – סמינר של מפלגת פועלי ארץ-ישראל, כלומר אלה שצריכים למעשה או להיות קשורים או להיות חלק, להיות משהו מבין מסתערים אלה על מנת ששליחות זו תוכל להתגשם. כאן – צריכה תחושה זו להגיע להרגשה העליונה ביותר. כאן – נחוצה מרכזיות זו של הרגשת אסון שישנו בחלקי אומה, להיות מורגשת כדם התמצית.

ואני רוצה להגיד לכם הערות אחדות איך אני מתאר לעצמי ולמה אני מתכוון בדבריי. קודם כול יש תגובה אינסטינקטיבית של בני אדם בכלל לברוח מהרגשה איומה, כמעט הרגשה בהמית, כמעט אינסטינקטיבית. אין אדם רוצה כלל עוד הפעם לשמוע על הדברים והזוועות והאיומות הללו. זה זוועה ואסון, עזרה אינני יכול להגיש. על כן 'אני אינני רוצה לדעת את זה'. זוהי הרגשה של אחד מהאדם. אני צריך להגיד לכם: לי נדמה שבזה יש משהו גלותי, יהודי יותר מאשר אצל כל בן אדם, משהו טבוע בתולעת יעקב כלומר בחיי הסתגלות של גולה, בחרדה על חיים; בכל זאת לצאת באיזושהי צורה גם בשעה שאבנים וסלעים מסביב נערמו, ובכל זאת לחיות. אז נחוץ לסלול דרך באיזושהי צורה על ידי הסתגלות ואידיעה. וזהו דבר מה גלותי, אמת, פנימי, אינסטינקטיבי. אולי בשל כך אפשר היה להתגבר על הרבה צרות. באשר לא רצו כלל להתייחד עם כל האסון הזה. וזה היה אינסטינקט אישי, אינסטינקט עממי גלותי יהודי.

זה יכול להיות מקובל אצל רבים מאוד בקרב חברי האומה. בשעה שבודפשט לא רצתה לדעת כי האסון מחר מתקרב – ורשה לא ידעה את אשר היה בברלין ולא הרגישה את זה כאשר נחוץ היה להרגיש את עבר הדבר על ברלין; וכאשר זה היה בברלין – לא הרגישו בווינה; וכאשר זה היה בוורשה – לא הרגישו בבודפשט; וכאשר היה בבודפשט – עוד לא הרגישו בניו יורק. וכל המהפכה הגדולה אשר צריכה להיות בקרב אלה החיים בגולה; אלה אשר מצווים להפוך כך את חייהם שירגישו ויחיו את שיתוף הגורל, אשר צריכים להתגבר על המעצורים האלה כאילו אורבים לנו מכל צד, להקל לנו, להמתיק לנו את חיינו ולפסוח על ההרגשה הזאת – אלה מצווים לסובב את הגלגל כך שבחצי האומה ואלה ששייכים ללב האומה – לא יצאו מתוך המעגל הזה.

מה עשה ביאליק? הוא אמר את זה בצורה מוחשית: 'וקמת ועלית אל עיר ההרגה ומיששת בידך וראית בעיניך' ועברת וקמת ועלית ומיששת [קום לך אל עיר ההרגה ובאת אל-החצרות, ובעיניך תראה ובידך תמשש], וזה היה כצו שניתן לנו. אנחנו אחרי פרעות קישינוב בזה חיינו. וזה היה כל השינוי החדש שנתנה הספרות העברית החדשה ושנתן ביאליק.

כמובן, כל אחד ידע שיש אסון וכל אחד רצה להתחמק מזה. ולקח אותו הגאון היהודי ואחז אותו בציציות ראשם ואמר להם: עליכם למשש, להרגיש את הילד הזה שנדקר ויצאה נשמתו ב'אימא!'. להרגיש את הדבר הזה, לחיות את הדבר הזה באמת, לקיים את הפסוק העתיק הזה 'בדמיון חיי' במובן הפשוט של המילה הזאת: לחיות עשרים וארבע שעות של היממה בהכרה הזאת כי דמנו הפקר.

את זאת האומה איננה רוצה, באיזו אינסטינקטיביות איננה רוצה. ולא תהיה תקומה לאומה הזאת אם לא תשבור את האינסטינקטים האלה; ואם לא יקום האדם ועלה ומישש ובעצם עיניו יראה וירגיש וישמע את הנפץ הזה של ראשי ילדים, אשר עליו סיפר לכם החבר מבנדין, ואשר הזכירה את זה בדבריה אחת החברות בשיחתנו זו.

אני נזכר באיזו שיחה קדומה שהייתה לי פעם עם גדול בישראל. ואני עד היום מתפלל: מהיכן היה לי אז, נער בן 19, בעמדי בפני אדם שאני אז הערכתי אותו כגדול בדורנו – מאין הייתה לי אז ההעזה הזאת להתחצף כנגדו בשאלה אחת. ועד היום אני זוכר את אותה השעה כי היה משהו מאוד מרכזי ותמציתי, עד היום הזה, בדבר ההוא. אני באמת מבקש סליחה. כי חשיבותו – במלוא ערכו. זה היה דובנוב. אני זוכר פעם, באודיטוריה שלו שבו הרצה בפנינו הוא פעם נכנס להרצאתו – וזה היה בעצם 'צרות ישראל גדולות' (תמיד היו צרות ישראל גדולות!) – והחזקנו אז בידנו עיתון אנטישמי 'נוביה וורמיה'. זה היה עיתון גדול מאוד – 'סקאטוערט' (מפה) קרא לו דובנוב – שבו כתבו שמאקוב ומנשיקוב, וזה היה עיתון שקרא לפרעות ודיבר על עלילות ושפך עלינו יומם ולילה חרפות וגידופים. לעומת הדברים האלה של היטלר אחר כך – היה הוא בבחינת אחד מחסידי אומות העולם. אבל אז ראינו בזה את העיתון האכול שנאת ישראל. אני זוכר שישבתי באקדמיה הזאת וקראתי את 'נוביה וורמיה' בפני חברים וקראתי בפניהם נאומים אנטישמיים של שמאקוב. ונכנס דובנוב ואמר לי ברוגז רב, בריטון: 'אסור לקחת את זה ביד! אלה שונאינו בנפש! הלוא ה"סקאטוערט" הזאת רוויה דם יהודים! איך אתה נוגע ב"סקאטוערט" הזאת! אסור להכניס את זה לאקדמיה!'

ואני זוכר את הדברים, ואם כי התייחסתי בדרך ארץ מקסימלי שיכול להיות לגדול היסטוריוני ישראל. אבל אני רוצה לבאר זאת כדי שתבינו אותי. הרגשתי כאילו נגעו בדבר מה שבשבילי היה נחשב בדם התמצית. ואמרתי: חובה עלינו לקרוא את הדבר הזה יום ויום ולשתות את הקובעת למען לא לברוח ממנה, למען דעת את אויביי וכל מה שאויבינו מדברים עלינו ולשתות את הזוועה הזאת עד נמצא דרך כיצד לצאת ממנה.

והדבר הזה נדמה לי איננו פוסק. ההתחמקות הנפשית הזאת ישנה בתוך אומתנו. היא ישנה בתוך טובי אנשינו – ותנועת הצלה ולב האומה ומפלגת פועלי ארץ-ישראל – ערכה בכך (שאם לא כן – אין היא צריכה להתקיים!) שהיא תחנך את דורנו הפעם, ואם כזאת קרה – אז נכין את עצמנו שתירתק המחשבה ולא תצא מכאן.

אולי באמת יש דור אחר שמישהו מתאבל ומישהו איננו מתאבל. מישהו גם לא מתאבל כאשר מתו מוטל לפניו, גם כאשר זה במרחק. ואדם שלנו, כל מה שיחשוב וכיצד יתייחס מחר לעניינים – הכרחי שמכל דרכיו, מכל מה שיעשה, מתוך לבו תהיה קורנת אש הרגשתו!

אינני נוהג לעמוד על הערות אישיות. אבל פה אמר חבר אחד, והוא אולי לא התכוון לכך אבל פגע בי הדבר כעלבון. הוא אמר על חבר שנואם על זה – על כן נאומי פורקן. הכוונה צריכה להיות לא על מנת שביטוי זה ישמש פורקן ושיתחרר מכאבו, אלא על מנת שכך יחוש ויירק שמפלט לא יהיה לו ולא על מנת שישמש לו פורקן!

ולמה להירתק? ואני רוצה להגיד על זה שני דברים – לא רק אל מה כן אלא גם אל מה לא להירתק. אמרה פה חברה, והדבר נגע עד הנפש כאשר היא אמרה: איך הפכו בני אדם אלה חיות טרף? איך יכלו בני אדם ובהם כל כך הרבה אנשי מוסר ואנשי מחשבה – איך יכלו הם להיהפך לחיות כאלו, כך להסתער על בני אדם וכך לעשות לילדים!! זה הדבר המסעיר אותה: מה היה לבני אדם הללו שהם איבדו את צלם האלוהים?

ואני רוצה להגיד לכם חברים: צריך יהודי בהרגשת הזוועה הזאת לדעת – הם לא הפכו לחיות טרף. האיום ביותר בכל האסון הזה הנהו לא רק זה. בכל זאת לא זה הדבר המרכזי שפתאום אומה אחת יצאה מדעתה והפכה לאכזרית כזאת שאיננה דומה כלל לשום אומה אחרת והגיעה לכלל זוועה כזאת – ועל כן צריך נגדה לנהל את המלחמה. יש בזה הרבה מן הדברים שבהצדקה. אבל לא מפני שהאויב הזה הוא הנהו האיום ביותר והשונא ביותר מכל האחרים – על כן קרה לנו האסון הזה, אלא מפני שאנחנו בקרב העולם הזה השונא ביותר מכל העמים – על כן קרה לנו הדבר הזה! לא מפני שההוא איבד את צלם האלוהים, אלא מפני שאנחנו – היתום ביותר בקרב העולם. על כן יכול היה לאבד לגבנו את צלם האלוהים.

כי אני מתאר לי שראיתנו את העם הגרמני (וזה לא רק העם הגרמני, כי זה עבר גם על הרבה עמים). וכל התאוריה הזאת של השמדת גרמניה; כל התאוריה הזאת הרואה בעניין הזה רק את זה שאומה אחת הפכה לפרא, על כן זאת אומה מיוחדת במינה ויש על כן עצה: נעקור אומה זאת מן השורש – ונגמר – איננה נראית לי. כי לא מפני שהאומה הזאת היא מיוחדת במינה קרה לנו האסון הזה, אלא מפני שאנחנו נמצאים במצב מיוחד במינו קרה לנו האסון. על כן אפשר היה שהעם הזה, בתוקף המלחמה, הפך לפראי אדם ויכול היה כך להתייחס אלינו. כי הוא עוד לא איבד את צלם האלוהים. ואנחנו נתפלא מאוד כאשר האומה הזאת תוכל מחר-מחרתיים להקים קנט חדש או גתה חדש או אפילו מחדש את פרידריך [אוגוסט] בבל. ובכל זאת – עשתה את זה!

ולא רק היא עשתה את זה. היא עשתה את זה בתוך פולין והפולנים לא מיחו בפניה. והיא עשתה את זה בתוך רומניה והרומנים עזרו לה. והיא עשתה את זה בתוך הונגריה וההונגרים נתנו יד לכך והם משתמשים בזה. באשר אנחנו הננו מיותמי עולם. אנחנו עם קטן ועם ללא ארץ ועם שנוא במשך אלפיים שנה. את זה נחוץ להכניס במסמרים ללבבות כל חברינו: כי בשל מצבנו קרה לנו הדבר הזה ולא בשל פראותו של העם הגרמני. אין זו סנגוריה עליו. הוא פרא אדם, הוא הגיע לכך שאיבד את צלם האלוהים. אבל המיוחדות אשר נתגלתה פה היא זו ההתחמקות; כאשר אנחנו יוצאים וכאילו בורחים מתוך ראיית הזוועה כמות שהיא; על ידי כך שאנחנו מעמידים רק על אופיו המיוחד במינו של המן זה, מיוחד במינו ועל כן – רק את המן נכה ושחררנו את יהודה. ואני לא הייתי רוצה שנהיה מרוכזים לעוד קו אחד. אמר פה אחד החברים: 'אנחנו צריכים להרגיש את האסון הזה מפני שהן גם אנחנו יכולנו להיות שם; אנחנו רק במקרה לא היינו שם'. אני רוצה חברים להתאכזר לכם עוד יותר. לא הייתי עושה את זה אילו לא הייתי נמצא במפלגת פועלי ארץ-ישראל, ובמסיבה שצריך להגיד את האמת עד הסוף. אחרת לא נעשה את שליחותנו.

חברים! כל העניין הזה שנעשה עכשיו – איננו פרובלמה של גולה; איננו פרובלמה של חלק האומה שהוא החלק היושב בגולה; וזה לא אנחנו באשר אנחנו החלק היושב בארץ-ישראל. אין חלוקה כזאת! אין זו הרגשה כזאת כאילו יש שיושבים בנכר ולהם יכול לקרות – וקרה – אסון כזה; ואנחנו יושבים בנכר מתחת לגג. ושם בחוץ אנחנו מובטחים; אנחנו כבר יצאנו מהגולה הזאת ולנו לא יכול כדבר הזה לקרות; לנו יכול לקרות דבר זה אילו נשארנו בוורשה. על כן האסון הוא ספציפי ורשאי, שאיננו יכול להיות בכנרת ובתל אביב. אנחנו יצאנו ממנו כבר באשר הננו שבט גאולים, ולנו רק תחושה: מה היה אתנו אילו היינו שם?

מה שאנחנו צריכים לדעת הנהו שהאסון הזה קרה לא מפני שזה היה בוורשה ולא בתל אביב, אלא מפני שאנחנו מיעוט ביין העמים. וכל עוד אנחנו מיעוט בארץ-ישראל – האסון יכול לקרות גם בארץ-ישראל. זה לא נכון שאנחנו כבר נגאלנו; אנחנו רוצים להיגאל. ואנחנו נתונים בתנאים כאלה שכאילו יותר קל לנו להיגאל. אנחנו עומדים במרחק של צעדים מועטים מאוד לפני הקפיצה הזאת לגאולה. אנחנו יותר קרובים לפני הקפיצה; עוד לא קפצנו.

ולא נחוץ לנו לאמור לעצמנו מה היה אילו צבאות רומל לא היו הולכים כאשר הלכו והיטלר היה נכנס. אבל גם בלעדי זה! נתאר לעצמנו לרגע אחד שה'ספר הלבן' נשאר בתומו; נתאר לעצמנו לרגע קט שהעלייה היהודית נפסקת ושהמצב הזה כאשר הוא ישנו הוא נשאר – עם עין חרוד, עם תל אביב, עם הקיבוץ, עם החקלאות, עם רוב יהודי בערים ועם 30 אחוזים בארץ; ואנחנו נשארים בארץ-ישראל מנותקים והעלייה איננה, והדבר הזה איננו מתקדם ואנחנו מיעוט. ואם אמת היא בדבר שאנחנו מבינים מה שניסיתי הבוקר להגיד לכם מה זאת חוקיות הטירוף – כי לא מקרה ולא שטן ולא סתם מקרה עיוור ולא סתם רשעות, כי אם משהו ניתן בתוך חיי גולה ובחיי מיעוט בקרב מרובים, ושיש חוק כזה שפעם מכה השעון והשעון אומר שנים עשרה ואז מתחיל הגירוש או ההגירה ובאה הזוועה; אם זאת אמת – אז פעם יכה השעון הזה גם פה. ויהיה לנו עניין השואה הזאת כאשר בתימן. לא נצרות ולא היטלר ולא תקופה של מלחמה כי אם מיעוט בקרב העם הערבי – מיעוט בלתי מוגן, מיעוט גר בהרבה ערים, מיעוט קשור ותלוי בחסדי אחרים; אמנם פה – מיעוט כבר אחר קצת, מיעוט עם כוח עמידה. המרד יהיה אחר אחרת נתגונן, אבל נהיה צפויים לאותו האסון. ומי יודע מה צפוי מתוך ההתמרדות הזאת.

ומה שנחוץ להקנות הפעם – זהו לא לראות את הדבר הזה כמשהו חלקי; כי אם בכל מקום שאנחנו מיעוט, כל עוד נהיה מיעוט, כל עוד לא נקום לשנות סדרי בראשית כך עד שנוכל להגן על גורלנו בארצנו, בשלטוננו, מתחת להנהלתנו – לא ישתנו פני הדברים.

זה לא עניין של פרופגנדה שאפשר לדבר בצורת רזולוציה. זה דבר שצריך לחדור לתוך עצמותינו ולתוך שורש חיינו; וכך לחיות את השואה – לא רק על פראותה כי אם על יתמותנו, על שחור חיינו כך ומצבנו בגולה.

ואני רוצה להגיד חברים, עוד מילה אחת. כשאני רוצה שאנחנו נחיה את השואה הזאת עכשיו ונחיה אותה על כל זוועותיה; ולחיות – פירוש לא רק לקרוא יום יום ולשמוע מכל פליט ולא ליעף כל זמן שיהיה השונא; לא ליעף לדעת כל מקור, לבל יישאר אף קמט של זוועה אשר לא ייחרט בתוך נפשנו ולא ייעשה איזה חריץ כזה עד שנהיה אחרים לגמרי, עד שלא יכירו את דורנו באשר קרה לנו דבר כזה; הרי אני רוצה לא זו בלבד שהביטוי העיקרי צריך להיות עניין ההצלה. עניין ההצלה – זהו הפונקצייה הראשונה של עצם היותנו עם עכשיו ועצם תחושתנו זו של אחריותנו לגורל האומה. ואינני מתאר לעצמי תנועה הדואגת ליום המחרת של האומה ולגורלה או לשחרורה או לתקומתה, ועם זה יכול עניין ההצלה לא לתפוש אצלה את לב כל חושיה. לא ייתכן כלל אחרת! כי אז ניטלת כל יכולת מוסרית, כל הצדקה לדבר בשם האומה. אתם מתארים לעצמכם אם (בכלל כל משל הוא משל טיפשי) שדואגת כל הזמן לנישואי בתה על מנת לראות בה תכלית. ובינתיים קיבלה הבת שחפת והיא חולה מסוכנת ואין האם דואגת לה, והיא יכולה לתת שהשחפת תשתלט עליה והיא רק תדבר על כך שהיא רוצה לזכות בנחת. איזו אם זאת? אין ערך לה אם לעצם הזוועה בשעה שבתה יורקת דם – הדבר הזה לא יתפוש את מערכי לבה. ואם היא באמת דואגת לעתידה ורוצה נחת ממנה – אז היא גם המטפלת והיושבת על יד ערש הדווי שלה ואיננה זזה ממנה עד אשר משהו אפשר להציל.

על כן לי נדמה שעניין ההצלה, אני מגיד לכם את האמת, והיחס של מפלגת פועלי ארץ-ישראל לעניין ההצלה – זה מבחן. ואם אני רוצה לדעת כיצד זה מתבטא, אני רוצה לדעת כיצד אם זו דואגת לבת בשעה שזו יורקת דם ומפרפרת בין חיים ומוות. ואז – אדע את יחסה ואם אחרת – תישא הרוח את כל דבריה ואין ערך לכל הדברים האלה. אבל לא רק זה. וזו הערתי האחרונה ומכוונת בעיקר לנוער הארץ-ישראלי. זוועה זו שקרתה לנו – כאשר אנחנו מדברים עליה עלינו להתייחד עם שורשי האסון הזה ולהתחיל כמעט לוח חדש, מניין שנים חדש מן השואה; כלומר מהשואה הזאת להתייחס אחרת למעשים ובקנה מידה אחר לגשת לעניינים!

והייתי אומר בעיקר עוד דבר אחד. לעמנו קרה דבר שעוד לא קרה: במשך שנתיים הוא איבד 6-7 מיליונים. אבל הוא איבד לא רק 6-7 מיליונים; הוא איבד את לב האומה; הוא איבד את נושא המסורת; הוא איבד את ההמונים שחיו באופן צפוף; הוא איבד את אותם חלקי האומה אשר מהם אפשר היה לקוות כי בשביל כל האומה החדשה אשר תקום מעבר לים, יהיו אלה מעיינות אשר מהם היא תשתה.

האסון קרה לנו במצב כזה, כאשר עמנו חודש רק במשך 50 השנה האחרונות. אילו אירע לנו האסון הזה לפני 50 שנה – כי אז הייתה כל האומה העברית נשמדת יותר; אילו בא היטלר לפני 50 שנה – כי אז בתוך ידיו של היטלר הייתה נמצאת היום כל האומה העברית. אם תיקחו עכשיו את מפת אירופה ותסמנו בקו אדום את שלטון ההשמדה ותשוו אותו למפה היהודית האתנוגרפית מלפני 60 שנה, ותמצאו: מחוץ למפה הזאת אין יהודים! עכשיו יש 5 מיליון יהודים באמריקה, ולפני 50 שנה היו בכל אמריקה רק 100,000 יהודים, כלומר אז היו כל היהודים באירופה; עכשיו ישנה יהדות באפריקה הדרומית, לפני 50 שנה לא היה שם אף יהודי אחד; עכשיו יש יהדות בארגנטינה. לפני 60 שנה – טרם שהתחילה הקולוניזציה של יק"א – לא נמצאו שם יהודים, אם לא נדבר על מעטים שגלו לשם בימי האינקוויזיציה.

כל הארצות שבהן היו יהודים, בתוך התחום – זה של היטלר עכשיו. ואילו אירע לנו האסון לפני 60 שנה – כי אז הייתה זו כליה של העם היהודי ולא היה עוזר לנו כלום; אילו אירע האסון לפני 60 שנה – כי אז היו בארץ-ישראל לא 600 אלף יהודים כי אם 40 אלף, אולי גם פחות – בצפת, טבריה וחברון, ולא היה לא עמק, לא תל אביב, לא חקלאות ולא היינו פה. כי אז היה מצב כזה שהאומה כולה יכולה הייתה להגיע לידי כליה.

אבל היו שסכסכו אז את חשבוננו של היטלר של אותה תקופה. אני חושב שאם יש מישהו אשר סכסך את חשבוננו של היטלר וסיכל אותו – היו אלה ביל"ו; אלה שעוד אז, לפני היות היטלר, עשו מעשה כזה שנתן יכולת לאומה העברית שבעבור 60 שנה כאשר בא היטלר, שהוא ישתלט לא על האומה כולה, אלא רק על חלק, אמנם חלק עצום שלה. ואז ברחו אלה ויצאו אלה. על כן היום הוא השתלט רק על חלק מן העם.

ואם נשארנו – אז נשארנו בחלק של ארץ-ישראל ואלה אשר באמריקה. איזה אינסטינקט אמר לנו שנחוץ לברוח באשר מאחורינו אז החלה סדום ועמורה. ואני אינני יודע שום אנטי-פשיסט בעולם ושום תנועה בעולם שכך סיכלה את מזימת היטלר, כאשר סיכלה ביל"ו ו'עם עולם'. ועל כן יש לנו היום 6 מיליון יהודים; והם נשארו בארצות חדשות – נטולי

יהודים בהונגריה, מועלים לרכבת גירוש למחנה ההשמדה באושוויץ, 1944

מורשת, ללא חיים יהודיים, ללא תרבות, ללא מסורת, ללא חסות, ללא אווירה, ללא נוער, ללא כל המעיינות הללו אשר מהם ינקה התנועה.

ואם בכל זאת לשאול: ממה תחיה האומה הזאת? ואם אנחנו צריכים להישאר רק עם האנשים האלה אשר הם רק מזלזלים ואלה צריכים להיות האומה – מי צריך להיות הרזרבואר אשר ימלא את מקומה של ליטא ושל פולין על ישיבותיה ועל חסידותה, על תנועת הפועלים היהודית שבה, על ציוניותה ועל מסורתה, על בתי הכנסת שלה ועל חיי הנפש שלה ועל סגנונה? מי ימצא, מי יציל? ואני אינני רואה בכל מה שנשאר לנו, אינני רואה שום דבר אחר מאשר תנועתנו בארץ-ישראל. הפך הגורל עלינו כך שאנחנו שחשבנו להיות ראשונים פה ובינתיים שתחיה גולה את חייה ויהיה לה שם הניגון ושם החסידות ושם יחסי עם, ושאנחנו נעשה את חקלאותנו ואת כיבושנו, את מפלגתנו, את הגנתנו ואת פעולתנו פה, ופעם מזה משהו יצא; הפך אבל הגורל כך ופקדה עלינו השואה כך שאנחנו הפכנו פתאום למסד האומה. אנחנו עכשיו במקום פולין, במקום חסידות, במקום שירה עממית ובמקום תנועת פועלים, במקום בית המדרש והמעיינות האחרים; כאשר נסתתמו כל המעיינות ובאשר שם שישה מיליון יהודים מעבר לאוקיינוס מוכרחים ממישהו להיזון ומוכרחים להתפרנס מאתנו. מישהו אוחז אותנו בציציות ראשנו ואומר לנו: 'את ארץ-ישראל, ואת תנועת הפועלים בארץ-ישראל – את צריכה להיהפך היום לעם ישראל, באשר בלעדיך מציל אין ...'. על כן הייתי רוצה לראות איך מתייחדים עם השואה כדי שנהיה לא דור אחר עם כאב אחר, עם חזון אחר, עם אחריות אחרת; באשר ככה קרה לנו ולא אחרת.

אולי אחזור על משהו שפעם אמרתי. אתם זוכרים את השיר של ביאליק: 'את כולם סחף הרוח, את כולם נשא האור. שירה חדשה את בוקר חייהם הרנינה. ואיוותר אנוכי לבדי' [כלם נשא הרוח, כלם סחף האור, שירה חדשה את בוקר חייהם הרנינה [...]] ואותר לבדי, לבדי. אתם זוכרים את זה? אתם זוכרים כאשר השכינה הזאת ביקרה את ביאליק, כאשר הוא נשאר בבית הכנסת יחידי? דומם את זרועה השבורה פרשה עליו ודומם שכה עליו, דומם התחננה עליו בשעה ש'את כולם נשא הרוח וכולם סחף האור' והוא נשאר יחידי. אז הייתה כאילו שליחות מיוחדת מאת שכינת ישראל לו באשר הוא נשאר יחידי, באשר פתאום כולם נעלמו והוא נשאר יחידי; אז פתאום, על ידי עצם שיחה אינטימית יחידה זו של שכינה שבורה ואבלה עם בנה עם יחידה בבית הכנסת הזה באשר הוא נשאר יחידי. על כן קמו כנפיים ליחיד ותצא ממנו אז שירת ישראל, ויהיה הוא לאשר הוא הפך להיות לאומה. כי הוא הרגיש את המעמסה על הכנפיים באשר כל יתר הכנפיים נתחמקו ואינם, ולא נשארה המעמסה בלתי אם על הכנפיים שלו. על כן גדלו הכנפיים; על כן קם הוא ויהי למשיב נפש ולמנחם לשכינת ישראל יותר מאשר היו כל אלה אשר ברחו ואשר סחף אותם האור.

אצלנו עכשיו – לא שירה חדשה את בוקר חייהם הרנינה, כי אם יללה חדשה. לא אור סחף אותם – הדם סחפם; ארס ושנאת אדם, זוועות ויתמות ישראל ושכול גולה סחפם. 'ואיוותר אנוכי לבדי' – זו צריכה להיות ההרגשה של מפלגת פועלי ארץ-ישראל, של נוער בתוך ארץ-ישראל; 'ואיוותר אנוכי לבדי' – ושכינת ישראל בזרועה השבורה אם היא מרחפת על מישוהו הפעם על מנת להיות אם לעם כולו ולגולה כולה – הרי זה על דור זה שנשאר בארץ-ישראל.

וכמעט כל הפרובלמה, כל המבחן אשר בפני האומה הוא אם הדור הזה בארץ-ישראל, אם הנוער בארץ-ישראל, אם ה'צברים' בארץ-ישראל, אם מחנכי תנועה בקרב מפלגת פועלי ארץ-ישראל – אם הם ירגישו היטב את הבכי החרישי הזה של השכינה, את הדמעה של השכינה האבלה, אם ירגיש גם בבכי ובדמעה הרוותחת הזאת. ואם בדמעה הרוותחת הזאת תהיה גם ההכרה של 'ואיוותר אנוכי לבדי' – תצמחנה כנפיים חדשות לדור הזה!

ד. עיתונות לוחמת בימי המאבק המדיני והצבאי בבריטים

בחודשי הקיץ והסתיו של 1942 החל מסתמן מפנה במלחמה. התבוסות שספג הצבא הגרמני באל-עלמין ובסטלינגרד סימנו את תחילת הנסיגה של גייסותיו משטחים שכבש בצפון אפריקה ובברית המועצות, ומגמה זו נמשכה בשנים 1943-1944. פלישת כוחות בעלות הברית לחופי נורמנדי ב־6 ביוני 1944 סימנה הכרעה קרובה במלחמה. בחודשים אלו התקיימה מערכת יחסים דו־ערכית בין היישוב ומוסדותיו לבין ממשלת ארץ־ישראל. שיתוף הפעולה בין היישוב לצבא הבריטי אמנם התהדק בכל הקשור לגיוס, ובספטמבר 1944 אף הוכרז בפעם הראשונה על הקמת 'חטיבה יהודית לוחמת' מבני היישוב שתילחם לצד בנות הברית באירופה, ואולם בה בשעה המשיכה הממשלה במדיניות הספר הלבן. שערי הארץ נותרו נעולים בפני מעט הפליטים שהצליחו להימלט מאירופה, והצבא והמשטרה ערכו חיפושי נשק ומעצרים ביישובים יהודיים.

בעתות המלחמה הגבילו המוסדות הלאומיים את קיומן של פעולות מחאה גדולות נגד הממשלה, ולכן עלתה חשיבותה של העיתונות העברית ככלי לביטוי מחאת היישוב. עובדה זו לצד הגברת פעולות הצנזורה ומדיניות היד הקשה של השלטונות הביאו לרמה מסוימת של סולידריות בין העיתונאים העבריים, שהיו רגילים קודם לכן לתחרות מסחרית ורעיונית. ב־24 בפברואר 1942 טבעה בים השחור אניית המעפילים 'סטרומה', שלא הורשתה להגיע לחופי ארץ־ישראל, ורק אחד מבין 768 הפליטים היהודים מרומניה שהיו על סיפונה ניצל. הצנזורה מנעה מן העיתונאים לדווח על הפרשה ורק מעט נכתב על כך ובאיחור. בעקבות זאת יזמו זלמן רובשוב ודן פינס מ'דבר', יוסף הפטמן עורך 'הבוקר', עזריאל קרליבך עורך 'ידיעות אחרונות' וגרשם שוקן עורך 'הארץ' את הקמת 'ועדת התגובה' באגודת העיתונאים. הוועדה הורכבה מנציגי מערכות העיתונאים העבריים ונועדה לתאם בשיתוף עם ראשי המוסדות הלאומיים את תגובת העיתונות למעשי שלטונות המנדט. את 'דבר' ייצג בישיבות הוועדה דן פינס וזלמן רובשוב הצטרף לישיבות כשעל הפרק עמדו אירועים חשובים במיוחד. מבחנה הגדול הראשון של הוועדה היה ב־16 בנובמבר 1943

כשהצבא הבריטי ערך חיפוש אחר נשק בלתי חוקי בקיבוץ רמת הכובש. החיפוש לווה במעצרים ובפעולות אלימות מצד החיילים, שגרמו למותו של אחד מן התושבים ולפציעת עשרות. 'ועדת התגובה' בהתייעצות עם המוסדות הלאומיים החליטה לפרסם את פרטי המקרה בעיתונים בלי להגיש את החומר לצנזורה ותוך התחייבות לגילוי סולידריות מוחלטת בין העיתונאים לגבי תגובת הממשלה. בקיום ההתחייבות טיפלה ועדה מצומצמת ובה יוסף הפטמן, זלמן רובשוב, איזיק רמבה (עורך 'המשקיף' של הרוויזיוניסטים) ושלמה זלמן שרגאי, חבר הנהלת הוועד הלאומי. ב־18 בנובמבר פורסמו פרטי המקרה בעיתונים בנוסח אחיד שכלל דברי ביקורת חריפים נגד הבריטים. הממשלה הודיעה בתגובה על סגירה מדורגת של כל העיתונים למשך שבוע. תחילה ייסגרו 'דבר' ו'הבוקר' ומדי שבוע ייסגרו שני עיתונים אחרים. בתגובה הוכרז על שביתה כללית של העיתונות העברית (למעט 'פלסטיין פוסט' באנגלית שקיבל אישור להמשיך ולהופיע). השביתה נמשכה 11 יום עד שבוטלו העונשים. בשש השנים שעד הקמת המדינה פעלו אפוא העיתונאים היריבים בשיתוף פעולה שידע עליות ומורדות בנושאים הלאומיים ושימשו מעין 'עיתונות מגויסת' מרצון לטובת ההנהגה הלאומית.

ב־7 במאי 1945 נכנעה גרמניה בפני בעלות הברית והמלחמה באירופה הגיעה לקצה. למחרת כתב רובשוב במאמר המערכת ב'דבר': 'נכרתה היד שהדבירה עמים [...] נכרתה היד שהשמידה מיליונים מבני אחינו, היד שזממה להשמידנו כליל'.¹ משנדמו התותחים החלה להיחשף במלואה השואה שפקדה את יהדות אירופה, וגלגלי התהליכים המדיניים בעולם ובתנועה הציונית בכלל זה החלו לנוע. בשלהי יולי יצא רובשוב ללונדון כדי להשתתף בוועידה הציונית הראשונה מאז פרוץ המלחמה. הוועידה נישאה על גלי התקוות לשינוי צפוי במדיניות הספר הלבן הבריטית והושפעה מן המפגש של משתתפיה עם ניצולי השואה ומן העדויות המזעזעות שנשמעו מהם. הוועידה ניסחה שורה של תביעות מדיניות ובמרכזן דרישה לקבל מיד 100,000 רישיונות עלייה עבור ניצולי שואה, שמאות אלפים מהם ישבו במחנות עקורים ברחבי היבשת.

אלא שהתנועה הציונית נחלה אכזבה. בריטניה, שנחלשה בשנות המלחמה, ביקשה לשמור על יחסים טובים עם העולם הערבי ולכן לא שינתה את מדיניות הספר הלבן. סגירת שערי הארץ בפני ניצולי השואה שעתה זה התבררו ממדיה במלוא היקפם עוררה הפעם תגובה שונה מכל מה שידע היישוב בעבר. באוקטובר 1945 הורה בן-גוריון לארגון 'ההגנה' לפתוח בפעולות מחאה אלימות נגד השלטון הבריטי, ובסוף אותו החודש הוקמה 'תנועת המרי העברי'. בתנועה זו, שהוקמה לשם מאבק מזוין בבריטים, שיתפו פעולה ארגון ההגנה עם ארגוני הפורשים – האצ"ל, שהחל במאבק מזוין בבריטניה כבר בפברואר 1944, והלח"י שהתמיד בכך מאז התפלג מן האצ"ל ב-1940. כוחות משלושת הארגונים ביצעו התקפות על מטרות צבאיות בריטיות כגון תחנות רדאר ומשטרת החופים, שדות תעופה צבאיים, מסילות ברזל וגשרים. בתגובה פרסמה הממשלה תקנות חירום קשות ונקטה פעולות מנע שכללו עוצר, חיפושים ומעצרים נרחבים שפגעו בחיי היומיום ביישוב.

בחורף 1946 גברו ההתנגשויות האלימות ובפעם הראשונה מצא היישוב את עצמו נתון בעימות מזוין עם השלטון הבריטי, עימות שעלה בהרוגים ובפצועים. ביישוב ובקרב ההנהגה היו שלא הסכימו עם מדיניות המאבק המזוין, וגם לבו של רובשוב לא היה שלם עם כך. הוא זועזע משפיכות הדמים המיותרת לדעתו וכתב מאמרי מערכת אחדים ב'דבר', שבהם תהה מי אחראי לכך שהיישוב, שכל רצונו בחיי שלום, בניין ויצירה, מצא את עצמו בעימות דמים כזה. ב-20 בינואר פוצצה יחידה של הפלמ"ח תחנת רדאר של משטרת החופים לאיתור אניות מעפילים בגבעת אולגה וניסיון דומה בחיפה נכשל. יומיים לאחר מכן שאל רובשוב ב'דבר היום' מדוע מוכנים הבריטים לשפיכות הדמים הנוראה גם של אנשיהם ולאבדן כל סדר למען מטרות 'נעלות' כגון מניעת העלייה משרידי היהודים באירופה. אף שהטיל את האחריות על השלטון הבריטי אפשר למצוא בדבריו של רובשוב רמיזה לכך שלא רק בהם יש לחפש את האשם, והוא סיים בשאלה: 'מי אחראי לצער הזה ולנזק הזה' (תעודה 82).

במרס 1946 הופסקו הפעולות הצבאיות של תנועת המרי העברי כדי לאפשר את עבודתה של ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית שהוקמה בדצמבר 1945 לבדוק את שאלת ארץ-ישראל מכל היבטיה ולהגיש המלצות לפתרונה. אולם ניסיונות העפלה לחופי הארץ נמשכו וכך גם המאמצים שעשתה הממשלה הבריטית לסכל אותם.

ב-6 באפריל עצרו שלטונות איטליה בעקבות לחץ בריטי את ספינת המעפילים 'פאדא' שעגנה בנמל לה-ספציה ועל סיפונה למעלה מאלף מעפילים, ומנעו ממנה להפליג לארץ-ישראל. בתגובה סירבו המעפילים לרדת מן האנייה והכריזו על שביתת רעב תוך שהם מאיימים להתאבד אם יופעל נגדם כוח. הידיעות מלה-ספציה עוררו תגובות נרגשות בארץ. הוועד הלאומי החליט בישיבה מיוחדת לקיים שביתה כללית וצום ליום אחד ביישוב כולו לאות הזדהות עם השובתים בלה-ספציה. כמו כן הוחלט להתחיל בשביתת רעב של נבחרים היישוב ללא הגבלת זמן עד שיורשו מעפילי 'פאדא', ששמה שונה ל'דב הוז', להפליג לדרכם. בשביתת הרעב היו אמורים ליטול חלק 15 נציגים של הוועד הלאומי וקבוצות אוכלוסייה שונות ביישוב ובכללם זלמן רובשוב, ובתנאי שיקבלו אישור רפואי לכך. רובשוב, שסבל מבריאות רופפת ונעזר במקל הליכה, התעקש למצוא רופא שייתן לו אישור כזה. התעקשותו הועילה. בעזרת אחד מידידיו שהיה רופא גינקולוג קיבל אישור רפואי וב-12 באפריל הצטרף ל-14 השובתים על

זלמן רובשוב בזמן שביתת הרעב של הנהגת היישוב בירושלים לאות הזדהות עם מעפילי 'פאדא', אפריל 1946

רצפת בניין המוסדות הלאומיים בירושלים ובהם גולדה מאירסון, דוד רמז, מרדכי שטנר, ורנר דוד סנטור, אהרון ציזלינג ויעקב ריפטיין. את השובתים ביקרו משלחות רבות מכל שכבות היישוב, הביעו הזדהות עמם וחיזקו את ידיהם. ביומה השני של השביתה כתב רובשוב לרחל כי שלומו טוב ורוחו איתנה. עוד כתב לה ולרודה על בואה הקרוב של אחותו מניה, שעלתה לארץ לאחר מות בעלה והתגוררה בביתם של זלמן ורחל, ושלצערם נבצר ממנו לקבל את פניה (תעודה 83).

ככל שחלפו השעות כך הלך רובשוב ונחלש מן הצום והרופאים ציוו עליו לשכב במשך כל היום. ביום השלישי לשביתה חל ליל סדר פסח ולמרות חולשתו התעקש רובשוב להשתתף בסדר שערכו השובתים בהשתתפות הרבנים הראשיים, ובו הרשו לעצמם לאכול מצה 'כזית'. 'בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו' אך הקדוש ברוך הוא מצילנו מידם' אמר רובשוב למשתתפים בסדר והוביל את החבורה לשיר שירים חסידיים. הסדר הסתיים בשירת 'התקווה'. ב-16 באפריל נודע שמעפילי לה-ספציה יורשו לעלות לארץ במסגרת מכסת הסרטיפיקטים, ולאחר 104 שעות הפסיקו נבחר היישוב את שביתתם. אולם רובשוב שנחלש מאוד אושפז בבית החולים ואחר כך בבית ההבראה 'ארזה' למשך כחודש ימים עד ששב לאיתנו.

ביוני 1946 התחדשו הפעולות הצבאיות של 'תנועת המרי העברי' ובתגובה פתחו כוחות הממשלה בשבת, 29 ביוני, במבצע רחב היקף שנועד לפגוע בארגון ההגנה ובהנהגתו המדינית. כוחות הצבא והמשטרה ערכו חיפושי נשק נרחבים ועצרו כשלושת אלפים איש, ביניהם רבים מראשי הסוכנות וממנהיגי היישוב. יום זה נודע מאז בכינויו 'השבת השחורה'. ב-1 ביולי החליט כינוס חירום של הוועד הפועל הציוני, הוועד הלאומי, ראשי רשויות מקומיות ובאי כוח אגודת ישראל על 'מרי אזרחי'. במסגרתו יוכרז על אי-שיתוף פעולה אדמיניסטרטיבי עם הממשלה ועל אי-ציות אזרחי שיתבטא בהפסקת תשלומי המסים, וזאת עד שיוחררו האסירים, ייפסקו חיפושי הנשק וייפתחו שערי הארץ בפני 100,000 עולים. תחילת ביצועה של תכנית המרי האזרחי נדחתה למועד מתאים. לאחר 'השבת השחורה' התפצלה הנהלת הסוכנות. הנהלה מצומצמת פעלה בפריס, שבה שהו בן-גוריון וכמה חברים נוספים, והנהלה זמנית נוספת פעלה בארץ-ישראל והיא הורכבה משני חברים שלא נעצרו, שמורק ודובקין, ואליהם צורפו כמה אישים נוספים ובהם גולדה מאירסון וזלמן רובשוב. ביולי 1946 הגישו ארצות הברית ובריטניה הצעה

לפתרון שאלת ארץ-ישראל – 'תכנית מוריסון-גריידי'. זו קיבלה את המלצת הוועדה האנגלו-אמריקנית להעלות 100,000 מעקורי אירופה, אך התנתה זאת בקבלת שאר חלקי התכנית שהציעה: להנהיג בארץ-ישראל פדרציה תחת שלטון מרכזי בריטי שתהא מורכבת משתי פרובינציות אוטונומיות – ערבית ויהודית, ומפרובינציה בריטית שתכיל את ירושלים ואת מרבית הנגב. השטח שהוצע לאוטונומיה היהודית הכיל 17 אחוזים בלבד משטח ארץ-ישראל, רובם ככולם בגליל ובמישור החוף, וסמכויותיה היו מוגבלות מאוד. ב-2 באוגוסט 1946 התכנסה הנהלת הסוכנות היהודית המורחבת לשיבת חירום בפריס בהרכב חסר ביותר. בכינוס התקבלה החלטה בת שלושה סעיפים והם: דחייה של המלצות ועדת מוריסון-גריידי, נכונות לדון על הקמת 'מדינה יהודית בת קיימא בחלק נאות של ארץ-ישראל' (משמע הסכמה עקרונית לחלוקה) ותביעה להעלאה מידית של 100,000 עקורים. בן-גוריון הוביל מהלך של שינוי המגמה הציונית מהסתמכות על בריטניה להשלכת היהב המדיני על ארצות הברית. הוחלט אפוא להשקיע מאמצים בהסברת ההחלטה לממשל האמריקני. כמו כן הוחלט להפסיק לפי שעה את ההתנגדות המזוינת עד למועד התכנסותו של הקונגרס ציוני בדצמבר ולהמשיך בפעולות העלייה הבלתי חוקית. החלטה זו הושפעה מפיצוץ מלון המלך דוד בירושלים שביצע ארגון האצ"ל ב-22 ביולי. הפעולה נועדה לפגוע במזכירות הממשלה ובמפקדת הצבא הבריטי שישבו במלון, ונהרגו בה כ-90 אנשים – בריטים, ערבים ויהודים. בכך הגיע לקצו שיתוף הפעולה בין 'ההגנה' ל'פורשים' במסגרת תנועת המרי העברי.

ב-12 באוגוסט הודיעה ממשלת ארץ-ישראל שעולים בלתי חוקיים שייתפסו לא ייכלאו עוד במחנות מעצר בארץ כפי שהיה מאז 1942, אלא יגורשו למחנות מעצר בקפריסין או לארצות אחרות. למחרת נתפסו שתי אניות מעפילים, 'יגור' ו'הנרייטה סאלד', ועליהן כ-1280 מעפילים. כשהחלו ההכנות לגרש אותם לקפריסין פרצו מהומות בחיפה שבמהלכן נהרגו שלושה יהודים ונפצעו שבעה. יום לאחר מכן בישיבת הוועד הפועל הציוני סקר רובשוב את המצב המדיני בשם הנהלת הסוכנות הזמנית (תעודה 86). בתחילת דבריו תיאר את התפתחות העניינים סביב גירוש המעפילים וקבע שבגלל החמרת המדיניות הבריטית כלפי העלייה הגיעה השעה להפעיל את תכנית 'אי-הציות' שעליה הוחלט ב-1 ביולי (ראה לעיל). בהמשך הביא את החלטת מליאת הנהלת הסוכנות בנוגע לתכנית

ובסופו של דבר היא בוצעה בצמצום רב ולמשך זמן קצר.
עם הזמן רפה המתח בין היישוב לממשלה ומרבית עצורי
'השבת השחורה' שוחררו.

'מוריסון-גריידי' לסעיפיה השונים ואת פעולות ההסברה
שנעשו לגבי ההחלטה בעיקר כלפי הממשל האמריקני.
מועד תחילת מדיניות 'המרי האזרחי' נדחה שוב ושוב

מעפילי 'פאדא' עם שלט ועליו מצוין משך שביתת הרעב שהכריזו בנמל לה-ספציה איטליה, אפריל 1946

1. 'דבר היום: נפל הצר והמשחית', דבר, 8 במאי 1945.

81. אל גולדה מאירסון, תל אביב*

פריס, 11 באוקטובר 1945

ג'ניו היקרה לי מיקר,

לפתע הגיעני קולך מרחוק מעל הבמה, ויהי לי כגמול נבחר. שיערתי לי מראש כי סערת הימים תוציא אותך מבדידותך, ותכניס אותך בזרוע לתוך הקלחת. ידעתי היטב כי אין עוד בזה כל ראייה כי אכן שבת לאיתנך וכי אמנם הרשו לך הרופאים לעשות זאת, ובכל זאת שתיתי דבריך מרחוק כניחומים וכבשורה. ברוך שובך ג'ניו, וברוכה ומבורכה הבראתך. ואל נא תכעסי אם אוסיף בקשתי-חרדתי: אנא, גולדניו, בזהירות ובמידה! ודאי רבים המבקשים זאת ממך וודאי נמאסו לך האזהרות, אבל לו ידעת כמה יוצאת נפשי בחשבי עלייך. אנא יקירה, צרפי את דאגתי אל תחנוני שרה'לה ומנחם [מאירסון] והיזהרי, היזהרי, ולו גם למעננו.

ואיך אגיד לך כמה חסרת לנו כאן בפריס? חסרת לעניין, וכמה חסרת לי – מעולם לא ידעתי אם את יודעת זאת היטב, איך אדע אם את יודעת זאת היום? אולם כל ימי הקונגרס הנסערים, חשתי מרחוק את רוחך ואת לבך אתנו ואתי, גם אם מרחקים הפרידו. שאי תודה.

על הקונגרס עצמו יספרו לפניי [ישראל] אידלסון וברכה [חבס]. עליי עוד לטוס לשוודיה. עוד אעיף עין על מחנות פליטים ועל קיבוצי חלוצים, ומשם – בספינה הראשונה – או אולי אצליח ואטוס באווירון הראשון – הביתה. גא אני כי בריאותי לא הכשילתני בנסיעה הזאת. הלוואי ג' גם עלייך!

ציפיתי וברכתי,

ז'

האם עשית משהו שהפוסטה שנשלחה לך לקפריסין תגיע בחזרה אלייך? אנא!

* ההסבר לתעודה זו מצוי להלן עמ' 276 7/ה.

יושבים בשורה הראשונה מימין לשמאל: זלמן רובשוב, גולדה מאירסון, מרי יציב ויצחק יציב, שנות הארבעים

82. מאמר מערכת בעיתון 'דבר'

תל אביב, כ' בשבט תש"ו, 22 בינואר 1946

דבר היום

אין איש בארץ-ישראל אשר ירצה בהמשכתו של מצב ההתפרעות הגמורה הזאת שהארץ הגיעה אליו. אין איש אשר יסכים להתמדת מעשי חבלה וטרור, התפוצצויות ויריות, שפיכת דמים וקרבנות. אין איש אשר לא ישאף לכך שהמצב המסוכן והפרוע הזה ייפסק; בכאב ובצער רואה היישוב את משטר הביטחון בארץ מתפרק ומתפורר, את ערך חיי אדם בה פוחת ויורד, את סדרי החיים התקינים מתערערים עד היסוד. בכאב ובצער הוא רואה את הדם הנשפך בארץ; ושבעתיים יגדל הכאב כי אין מנוס מן ההכרה שהדם הזה יכול היה לא להישפך.

בחיפה מנעה האזהרה שפיכת דם וקרבנות בנפש; בגבעת אולגה לא הועילה האזהרה ונפצעו כעשרים חיילים ושוטרים. ובכל חומרתה ניצבת השאלה, סיכון מתמיד זה של חיי אדם, ערעור מסוכן זה של כל יסודות משטר וחיים בארץ – על שום מה? האם המטרה הנעלה של מניעת עלייה יהודית לארץ-ישראל, של כליאת שרידי היהודים באירופה בתנאים שאין הם יכולים להתקיים בהם, של שלילת זכויות אזרח אלמנטריות מיהודי ארץ-ישראל, של שלילת הזכות לחירות ועצמאות מן העם היהודי – האם כל המטרות הנשגבות האלה יכולות להצדיק בעיני העם הבריטי את קיפוח חייו או שפיכת דמו של צעיר בריטי אחד? האם שווה הצער הנגרם לארץ, ליישוב, לעם היהודי, בנזק אנגליה ועמה? מי אחראי לצער הזה ולנזק הזה?

83. אל רחל כצנלסון-רובשוב, תל אביב

ירושלים, י"ב בניסן תש"ו [13 באפריל 1946]

רחל'ה,

אני משתמש בהזדמנות חדשה זו של נסיעת ברמן להודיעך כי מצבי בהחלט טוב. לפני חצי שעה היו פה שלושה רופאים – פרופסור קלינברג, מרגלית ו[יוסף] מאיר – בדקו מחדש, ומצאו כי הכול בסדר. ואכן, אני מרגיש את עצמי טוב, מקיים כל פקודות הרופא ואין לי כל ספק כי לעת עתה אינני נופל מכל חבריי.

ראיתי את המבורגר. לפי דבריה תבוא מאניה [איסקולסקי] מחר בבוקר. היא ואחיה ייסעו ללוד לקבל את פני מאניה. היא עוד תודיע לך על ידי רויטר את השעה המדויקת למען תוכלי גם את לנסוע אם תרצי ותוכלי. ולא – מוטב שתחכי לה בבית, כאשר יותר נוח לך. ולסדר – אצל ר"מ רוזנבלום כאשר החלטנו. כל ברכותיי ונשיקותיי!

אתמול היינו קצת מבודדים בשביתתנו, אולם היום – רבות המשלחות. הראשון שבא לעודד היה בית הרב חרל"פ. היום היו משלחות של בתי כנסיות, אנשים של ההסתדרות, של נוער וכו'.

יש יסוד גמור להניח כי השביתה הכללית מחר תהא כללית באמת וגם הצום יהיה המוני, ואולי תהא בתגובה המונית זו משום הכרעה.

מהספרייה הלאומית שלחו ספרים. חדרי הוא כאן – במשרדו של אברהם [כצנלסון, אחיה של רחל]. רודיקל בתי היקרה – שפע ברכותיי לך. שמחי יפה בבואה של מאניה והכניסי אותה לתוך ביתנו וחיינו, ועזרי לאימא והתכוני כראוי לחג שמח. לי אל נא תדאגי, כי חוסר האוכל באמת אינו מפריע לבריאותי ולהרגשתי, והעניין הוא באמת הכרחי, כאשר את ודאי מסכימה אתנו. הלוואי – ובהצלחה קרובה. לכל בני המערכת ולדבורה שלום רב.

באהבה,

זלמן

ה. ימים של אהבה וצער לצד חיי תרבות

כתבין, ובחירונו של ברל מצא אצלה לא אחת אוזן קשבת ועצה בכל הנוגע למדיניות הוצאת הספרים. ההערכה הרבה והכבוד שרחשו בני הזוג זה לזו תפסו באותן השנים את מקום האהבה הגדולה וההתלהבות הרומנטית שאפיינו את השנים הראשונות להיכרותם.

חרף הקשיים הלא מעטים שידעו ביחסיהם האישיים הצליחו בני הזוג רובשוב לשמר את המסגרת המשפחתית. אך לצדה קיים זלמן לאורך השנים קשרי ידידות ואהבה עם נשים אחרות. מערכת קשרים קרובה וממושכת הייתה לרובשוב עם גולדה מאירסון. הקשר הרומנטי בין השניים התחיל כנראה בתל אביב ב-1928 לאחר שגולדה, שחיה בנפרד מבעלה מאיר, הוקסמה מנאומו של רובשוב בעצרת האחד במאי. השניים יצאו פעמים מספר יחדיו לשליחות התנועה מעבר לים, כמו למשל לברלין ולבריסל ב-1928, לאמריקה ב-1932 ועוד, והתקופות הארוכות בחו"ל סיפקו להם שעות רבות יחדיו וחיזקו את הקשר ביניהם. הוא ערך לה הכרה עם עולם התרבות, ביקר אתה במוזאונים ובערבי תרבות והציג בפניה את עולם הספרות. יחסי הקרבה והידידות העמוקה בין השניים נמשכו אל תוך שנות הארבעים והשיקו לא אחת לפעילותם במישור המדיני. בחודשים אוגוסט-ספטמבר 1945 היו השניים אמורים להשתתף בוועידה הציונית בלונדון ולאחר מכן במשלחת ההסתדרות לוועידת האינטרנציונל המקצועי החדש שהתכנסה בפריס, אך גולדה הייתה אז חולה ונבצר ממנה לצאת לכינוסים בלונדון ובפריס. תחת זאת היא יצאה להחלמה בקפריסין. מפריס כתב לה זלמן וסיפר עד כמה חסרה למשלחת ועד כמה חסרה לו: 'לו ידעת כמה יוצאת נפשי בחשבי עלייך' (תעודה 81).

ככל שחלפו השנים כן הלך והפך העיסוק בעניינים המעשיים – מדיניות, עלייה, פיתוח, התיישבות והגנה – למרכז הכובד של התנועה הציונית. התרבות, שממילא לא תפסה מקום מרכזי בתנועה הציונית עקב חילוקי הדעות המסורתיים בין המפלגות הדתיות לחילוניות, דומה היה שנדחקה עוד יותר לאחור. רובשוב ראה את ההתפתחות הזו בדאגה. הוא הכיר בחשיבות הרבה של העניינים המעשיים, אך מאז ומעולם גרס שהתרבות והחינוך הם שיוצרים את הכלים שבלעדיהם לא תיתכן בניית אומה

בקיץ 1944, חרף מצב בריאותו המידרדר, הרחיב ברל כצנלסון את פעילות 'עם עובד'. הוא ייסד ספרייה חדשה בשם 'דעת' לענייני מדעי החברה וביוני 1944 יצא במסגרתה ספר הביכורים – הכרך הראשון של 'כתבים נבחרים' מאת בר ברוכוב, שערך זלמן רובשוב. תאריך הוצאת הספר לאור לא היה מקרי. הוא היה קשור במאבק האידאולוגי בין 'ימין' ל'שמאל' במפא"י ובטענות לנאמנות לדרכו של ברוכוב. בספר הובאו בפעם הראשונה בעברית מבחר ממאמריו המוקדמים של ברוכוב עד 1905. רובשוב התכוון להמשיך ולהביא את מאמריו המאוחרים יותר בכרכים הבאים, אך בסופו של דבר הם לא אוורו כעבור למעלה מעשור, בעריכתם של אחרים ובהוצאת הקיבוץ המאוחד.

זמן קצר לאחר מכן – ב-12 באוגוסט 1944 – נפטר ברל כצנלסון בירושלים. מותו השרה אבל כבד על תנועת העבודה הציונית. רובשוב איבד ידיד קרוב שאתו הלך דרך ארוכה מאז המפגש הראשון עמו בכנרת ב-1911 (ראו לעיל עמ' 29 א/ד). מעבר לאבלו האישי חשש רובשוב שעם מותו של ברל תתקשה התנועה המפולגת לתפקד בלא 'האבן הראשית בבניין ביתנו'.¹ יומיים לאחר שרבות ליוו בדממה את מסע ההלוויה של ברל לבית הקברות בכנרת אמר רובשוב בשיבת מרכז מפא"י שעל המפלגה לשאול את עצמה: 'איך לשמור על כבודה של תנועת הפועלים, על אמון העם אליה, על אמון לא רק של אחרים [אלא גם] של עצמנו, שנוכל לעשות את כל הדברים האלה בלי ברל, מורה ומדריך?'² רובשוב התמנה רשמית לעורך הראשי של 'דבר', דוד זכאי שימש עורך בפועל ולצדו במערכת היו חיים שורר, דן פינס, הרצל ברגר ואחרים. כמו כן התמנה רובשוב לעורך הראשי של 'עם עובד'.

רובשוב הביא להוצאת 'עם עובד' את אהבתו לספרים. מכריו מספרים שאם לא קרא ספר ביום הרגיש שיומו בוזבז. שותפה נאמנה לאהבת הספר הייתה אשתו רחל, חוקרת ספרות שעולם הספרות העברית היה פרוש לפניה. מי שזוכרים את ביתם של רחל וזלמן בתל אביב מתארים אותו כבית צנוע, מרוהט בפשטות ובעיקר מלא ספרים עד אפס מקום. זלמן העריץ את רחל ואת יכולתה האינטלקטואלית והקשיב ברצון לביקורתה על מעשיו ועל

ומדינה על בסיס ערכי מוסר ותרבות יהודיים ואוניברסליים נעלים. לפיכך היה מעורב בפעילותם של כמה וכמה מוסדות תרבות והשכלה ולא דחה מעולם את הפניות הרבות שהגיעו אליו ממי שהכירו את מחויבותו העמוקה לעניינים אלו. לאחר מותו של ברל נבחר רובשוב למחליפו בחבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית ובוועד הפועל של האוניברסיטה. בוועידת חבר הנאמנים שהתכנסה כמעט מדי שנה נקבעו העניינים האקדמיים והמנהליים החשובים של האוניברסיטה ובכללם בחירת הנהלת האוניברסיטה, פתיחת מחלקות חדשות, מינוי מרצים וקידומם, ענייני תקציב ותנאי העובדים, קשרים אקדמיים בין-לאומיים ועוד. הוא היה גם חבר בוועדה להקמת בית סוקולוב לעיתונאי ארץ-ישראל, גילה מעורבות באגודת הסופרים, במוסד ביאליק של ההסתדרות הציונית ועוד.

חיי התרבות והחברה ואהבת הספר סיפקו לרובשוב את האתגור מן הפעילות הציבורית והעיתונאית. הוא אהב את המפגשים החברתיים עם ידידיו, שרובם באו מחוגי הספרות והאקדמיה כגון הפילוסוף מרטין בובר או חוקר הקבלה גרשום שלום, שלדברי אשתו פניה נהג רובשוב לסור אל ביתו בשעות בלתי שגרתיות ביום או בלילה לדון בענייני 'היסטוריה יהודית, שבתאי צבי, שירי רחל או סתם רכילות על ידידים'.³

עם זאת היו עיסוקיו העיקריים של רובשוב בתחום התרבות קשורים לתנועת העבודה ובראשם 'דבר' ו'עם עובד'. זמן רב הקדיש להוצאת הספרים, שארבע שנים לאחר היווסדה עדיין התמודדה עם קשיי מימון ועם בעיות שנבעו מרצון מנהליה להציג קו רעיוני ותרבותי עקיב ובראשו טיפוח הספרות העברית. רוב רובם של הספרים שהופיעו בהוצאת עם עובד (כ-80 אחוזים) היו יצירות מקור בעברית ורק מיעוטם (כ-20 אחוזים) ספרות מתורגמת. מדיניות זו הוסיפה על הקשיים הכספיים של ההוצאה אך רובשוב התעקש להמשיך את קו העריכה של ברל. לצדו הוא טיפח והרחיב את התחומים הקרובים ללבו ובין השאר הוסיף ספרייה בשם 'כתבי התנועה' שנועדה לפרסם דברים שכתבו אנשים מן השורה מתוך תנועת העבודה. אחד הספרים הראשונים שראו אור בספרייה זו ב-1946 היה קובץ רשימותיה הספרותיות של רחל כצנלסון-רובשוב 'מסות ורשימות', שאף זכה שנה לאחר מכן בפרס ברנר. תחום נוסף שאותו ביקש רובשוב להרחיב היה ספריית 'דעת' לספרי הגות ומחקר, שבה הודפסו ב-1946 ספרו של ידידו הוותיק מרטין בובר

'נתיבות באוטופיה', ספרו של נתן רוטנשטריך 'המחשבה היהודית בעת החדשה' ועוד. בישיבת מערכת 'עם עובד' בינואר 1946 הביע רובשוב דאגה ממצב השירה העברית ותבע 'לעמוד על נפש השירה שהיא פסגת ספרותנו'. באותה השנה נוסדה ביזמתו ב'עם עובד' ספרייה מיוחדת לספרי שירה.

בכל הזכרה של השירה העברית הייתה מחשבתו של רובשוב נודדת באורח טבעי אל דמותה של 'רחל המשוררת'. הוא לא התנחם מעולם על מותה ונפשו נשארה קשורה אליה בעבודות רגשיים עזים. הוא המשיך לערוך את המהדורות החדשות של ספר שיריה 'שירת רחל', ומן המהדורה ה-15 הוסיף בסוף הספר הערות לשירים המופיעים בו: מועד פרסומם הראשון, גרסאות מוקדמות של חלקם ועוד. הוא כתב על רחל והרבה להשתמש בקטעים משירתה בנאומיו או בדברי הערכה שנשא לאישים (ראו לעיל תעודות 54, 66 ועוד). באפריל 1946 במלאות חמש עשרה שנה למותה כתב ממיטת חוליו בבית החולים מאמר לזכרה בשם 'אורה הזרוע', ובו סיפור פגישתם הראשונה בכנרת בשנת 1911. המאמר התפרסם ב'דבר' ונפתח במילים אלו:

עתה מלאו חמש עשרה שנה מאז הלילה בו טלפנו לי מבית החולים 'הדסה' בתל אביב כי רחל נרדמה לעד. אילו לא ידעתי היטב כל חמש עשרה השנה האלה כי רחל באמת איננה אתנו, הייתי כה בטוח כי הלילה ביקרה אותי בבית החולים 'הדסה' אשר בירושלים, ישבה כאן ליד מיטתי בכיסא הנוע אשר ממולי, וידי שקטה בידיה. עתה אני מוכרח לשכנע את עצמי כי רק דמיוני הוא שתעתע לי את פגישתנו האחרונה והנכספת הזאת. אולם את פגישתנו הראשונה שומר זיכרוני בצלילות מאירה ואת פרטיה אשא בלבבי כל עוד רוחי בי (תעודה 84).

מלבו של רובשוב לא משה גם דמותו של ברל כצנלסון. לאחר מותו של ברל עמד רובשוב בראש הוועדה שעסקה בהקמת מוסד להנצחת זכרו ובהתוויית התכנים שבהם יעסוק. הוא ביקש שהמוסד יגשים את החלום שברל לא הספיק לממש ויהיה אכסניה לנכסיה התרבותיים של התנועה – מעין 'בית מדרש' פועלי שבו ילמדו, ילובנו וינותחו הצדדים העיוניים של העשייה העשירה של תנועת העבודה. ב-21 באוגוסט 1946 הוא נשא את הנאום המרכזי בטקס הנחת אבן הפינה ל'בית ברל'. מפעל ההנצחה לברל קם, כך אמר, 'למען הנחיל למפעל

זלמן רובשוב נואם בטקס הנחת אבן הפינה לבית ברל, 21 באוגוסט 1946

ועל עמיה השונים תוך שימת דגש במכמניה התרבותיים כגון התנ"ך, השפה העברית והדת היהודית, שהם היסוד לקיומנו; 'שער העצמאות המדינית' – שהעוברים בו ילמדו את הדרכים לקיום מדינה עצמאית על כל רכיביה; 'שער הצדק החברתי' – שממנו ייחקרו ויגובשו העקרונות הסוציאליסטיים והשיתופיים של תנועת העבודה כדי שאפשר יהיה להנחיל אותם לעם כולו. השער השביעי הוא 'שער האדם השלם', והבאים בו ישלימו את אשר למדו בעברם בששת השערים האחרים. הרצאה זו זכתה להדים רבים. בשנת תש"ז יצאה לאור בדפוס בלויית הרצאה נוספת שלו שנשא בתש"ה בשם 'בצאת ישראל מן הכנרת, חכמת ישראל כחכמת הגאולה'.⁵

שאיפת הגאולה את ברכת חכמת הגאולה. 'בית ברל' יפתח את שבעת שערי חכמת הגאולה, על פי הפסוק 'חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה' (משלי ט, א). שבעה שערים כמספר החכמות של ספרות ימי הביניים, כמניין קני המנורה וכשבעת צבעי הקשת, ואלו הם: 'שער המורשת' – שבעדו ילובן הקשר למסורת ישראל והדפוסים שתלבש; 'שער העולם' – שדרכו ייחקר הגשר בין ישראל לעולם ומקומנו בין האומות; 'שער הגלויות' – שממנו ייחקרו מחדש גלויות ישראל לאחר השואה, יחושלו בפני הסכנות האורבות להן ויוסקו עבורנו המסקנות משואת יהודי אירופה; 'שער המולדת' – שדרכו תיחקר ארץ-ישראל בהווה ובעבר על ההיסטוריה שלה

1. דברי זלמן רובשוב בוועידה השישית של ההסתדרות, 22 בינואר 1945, אה"ע, DO6-34-025.
2. דברי זלמן רובשוב במרכז מפא"י, 15 באוגוסט 1944, אמה"ע, 2-23-1944-44.
3. ח' יוסף, 'הנשיא השלישי, על המשמר, המוסף 'חותם', 5 בינואר 1990.
4. דברי זלמן רובשוב בשיבת מערכת 'עם עובד', 27 בינואר 1946, אמה"ע, 2-3-1945-78.
5. ז' שזר, 'שבעה שערים לחכמת הגאולה', ז' שזר, **אורי דורות**, עמ' 395.

84. מאמר בעיתון 'דבר'

תל אביב, כ"ט בניסן תש"ו, 30 באפריל 1946

אורה הזרוע

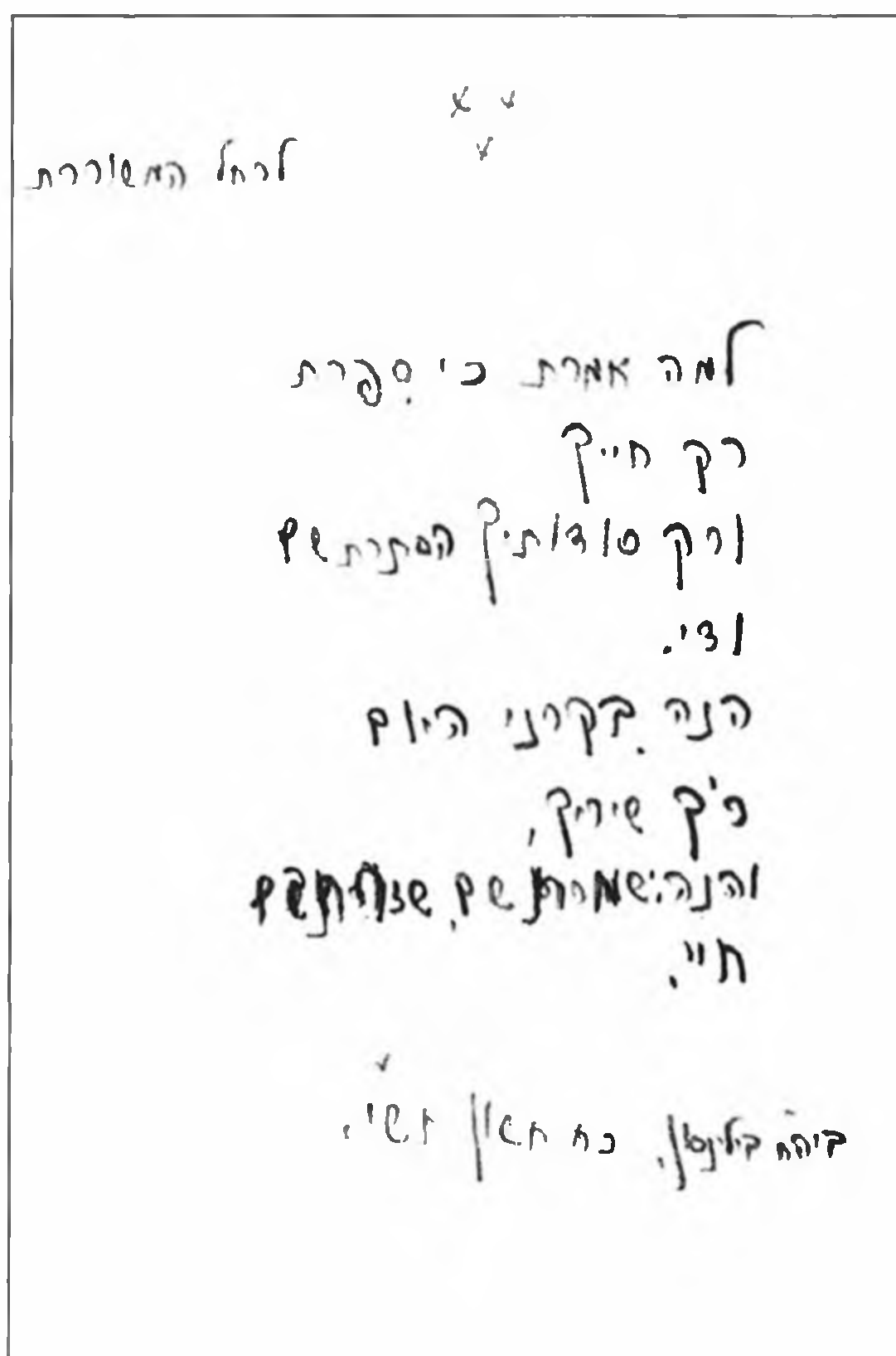
'ליל ירח אחד ואורו זרוע...'

עתה מלאו חמש עשרה שנה מאז הלילה בו טלפנו לי מבית החולים 'הדסה' בתל אביב כי רחל נרדמה לעד. אילו לא ידעתי היטב היטב כל חמש עשרה השנה האלה כי רחל באמת איננה אתנו, הייתי כה בטוח כי הלילה ביקרה אותי בבית החולים 'הדסה' אשר בירושלים, ישבה כאן ליד מיטתי בכיסא הנוע אשר ממולי, וידי שקטה בידיה. עתה אני מוכרח לשכנע את עצמי כי רק דמיוני הוא שתעתע לי את פגישתנו האחרונה והנכספת הזאת. אולם את פגישתנו הראשונה שומר זיכרוני בצלילות מאירה ואת פרטיה אשא בלבבי כל עוד רוחי בי.

כמה הופתעתי בהיוודע לי – כעבור שנים רבות – כי גם בלבה היו שמורים באור יקרות פרטי פגישתנו המופלאה והקצרה ההיא; ואני בשעת המעשה הן הייתי כה ודאי כי כל תשומת לבה הסוער הייתה נתונה בשבת ההיא ללא כל שיור לחבריה אשר סביבי עד אשר לא הספיקה כלל להיפנות גם אליי, החדש והצעיר שהופיע רק אתמול ונעלם למחרתו. היה

ברור לי אז כי היא כמעט שלא נתנה את דעתה עליי. והרגשתי זאת הן הכאיבה לי אז מאוד, אם כי לא בגללה עליתי אז לכנרת ולא ידעתי עליה כלום בעלותי. עליתי – כדי להיפגש עם ברל. בשיחה ההיא – הראשונה בחיי – עם ברל כצנלסון תליתי אז הרבה תקוות. ואשר קיבלתי מהשיחה ההיא אתו עלה על כל אשר קיוויתי. אולם קרה כך כי עם רחל נפגשתי באותו יום השישי עוד לפני שנפגשתי עם ברל. וקרה עוד כי גם למחרת שיחתנו הארוכה עם ברל כצנלסון, כאשר סידר בשבת את השיוט בסירה על פני הכנרת להראות לי את הרי הגולן, הייתה רחל אתנו בסירה ואתנו הייתה כל יום השבת בעלותנו על ההרים החררים והקדומים ההם אשר מעבר לכנרת ויחד שטנו באותה הסירה 'בליל הירח' ההוא בשובנו בחזרה אל החווה. אך נפעמתי לדעת כיצד זכרה רחל את הסירה ההיא ואת ההרים ההם ואת 'ברית ההד' אשר לא יכלו לו צבאות הימים, אבל גם היא הייתה ודאי מופתעת לשמוע כי אני אותה ראיתי עוד לפני הסירה ההיא וטרם ידעתי עוד מי ומה היא; עוד לפני היות ההד נכרתה הברית.

היה זה עם שחר של יום קיץ חם, בשלהי אב (תרע"א), יום לפני השבת ההיא. ימי עשייתי בארץ – כשלושה שבועות. הספקתי רק להתעכב יום ביפו; לשבות בראשון לציון; לסייר את המושבות אשר ביהודה ולערוך את תשעה באב ליד הכותל; לעשות ימים אחדים במערכת 'אחדות' אשר בירושלים; להצחיק את ברנר 'בדבקותי'; ולחדש

שיר שכתב זלמן שזר לרחל המשוררת בשכנו בבית החולים בילינסון, כ"ח בחשוון תש"י, 20 בנובמבר 1949
(למה אמרת כי ספרת/רק חייך/ ורק סודותיך הסתרת שם/ודי.
הנה בקרני היום/ר'ך שיריך/והנה: שמרת שם, שזרת שם/חיי)

בזיכרונותיהם של חשין וזרובבל ורחל ינאית את ימי וילנה שנראו כבר אז לרחוקים, והרי אני מפליג יחד עם המנוח יצחק אחדותי אל הגליל. את יצחק השארתי במרחביה, ושם מצא גם מהר מאוד באופן טרגי את מנוחתו האחרונה. מרחביה נועדה להיות גם מקום עבודתי; ומשם עלייתי יחידי צפונה, להתראות עם ברל בכנרת לפני התחילי לעבוד. בשל כובד החום, שלא הייתי רגיל לו – באתי אז מארץ הצפון, מבירת הנִיבה [פטרבורג] – יעצו לי חבריי לעשות את דרכי בלילות ועם הנץ החמה. ומה בירכתי את חבריי על עצתם הטובה הזאת. בדממת הלילה נתגלתה לי הארץ על כל סודיות יפעתה ועם כל מדרך כף רגלי בשבילים הנשמים עם צינת השחר נחרתה אות חדשה בברית החיים ההיא; ברית הקדומים שנתחדשה אז בין ארץ האבות לבין בן אחד עול ימים ששב מן המרחק, מאיזו מערכה מרעיבה, מסובך ומסוכסך וצמא נאמנות, מפלל למעשה הנכון ומוכן לנס. האשכח פעם את עלייתי בלילה על התבור? לילה לפני כן סבבתי עם יוסף נחמני את הקיר בימה [יבנאל], ובדקנו פעם ופעמיים כל פשפש בחצר וכל חור בגדר וכטירון, ולו רק כחובב; ולילה אחד, מעשה תייר, הייתי מעין שותף לו ולעניין השמירה שלו. ולמחרת בלילה אחרי שינה של יום שלם, עלייתי על התבור. עלייתי? על ארבעתיי זחלתי. ובכל מאמצי כוחותיי הצעירים נאבקתי עם ההר הזה עד אשר יכולתי לו. התחלתי, והנה כל הכיפה השלווה והשלמה והתמה הזאת הייתה לי כמתעתעת; לא שלמות ולא תום כי אם בקיעים ונקעים, הרים ועמקים, והר מול הר והר על גבי הר והשבילים צרים ומפותלים, מעלים ומורידים ונאבדים מן העין לאור הסהר החיוור. והייתה לי ההעפלה כתפקיד, כאילו לשם כך באתי וכאילו כל הישועה צפויה לי שם ברום, ולא חדלתי מלהיאבק עד אשר עלה השחר ואני על הפסגה. ומה רבה ומרה הייתה אכזבתי כי על שיא הפסגה לא מצאתי אלא – כומר פרבוסלבי ענוך צלב גדול - - למחרת נודע לי כי יש דרך סלולה וקלה וכי יכולתי לחסוך את כל עמלי. ושנים רבות הייתי אסיר תודה למקרה כי לא ידעתי את הדרך הקלה והסלולה, וכי כבשתי לי את התבור על פי דרכי, בזיעת אפי – ומאז ועד היום אין הר לי כתבור.

משם למגדל רכבתי על חמור. וממגדל יצאתי לכנרת ברגל, בצינת הלילה, בשעתיים אחר חצות. שתיתי תה עם השומר שהראה לי את הכיוון 'עם שפת הים' והפלגתי.

חוות כנרת, 1911 (צילם קורט נאווראצקי)

רבים הם חילופי החניות של נקודות המרכז אשר לדורנו בארץ. באותה שעה הייתה לי נקודת הנקודות – כנרת. שם זה מקרוב נגמרה השביתה של ברמן והוקמה הקבוצה העצמאית; שם גם חוות הלימוד של חנה מייזל; לשם עלה חברי יוסף זלצמן, זה ה'פועל ציון' הוותיק, אסיר מסיביר שברח מכלאו דרך וילנה ולן שם אתי במיטתי ובסתר ליווינו אותו לארץ; ושם – ברל. את ברל לא הכרתי עוד פנים, אולם רבות שמעתי עליו מפי אנשים קרובים מאוד לי ולו אשר בבוברויסק, וידעתי כי גם הוא שמע מהם עליי. ידעתי על ס"סיותו [חברותו במפלגה הציונית סוציאליסטית ברוסיה] שבעבר ועל ציוניותו של עכשיו ועל תורת הקבוצה אשר אתו ועל הביקורת הגדולה אשר לו ועל הריב אשר הוא רב בשנינות מרובה עם הקרובים אליי והחביבים עליי; ידעתי גם על מחלת הטיפוס הקשה שעברה עליו לפני עלייתו, שאמרו עליה כי היא 'טיהרה אותו מכל גלותיותו' ועל אורח החיים החדש אשר לו – חיי עבודה חקלאית וקבוצתית – אשר הוא הולך בו ומוליך בו ואשר בלבי קראתיה: דרכה של כנרת. המה לבי לדרך.

ובדרך – שפת הכנרת. ואני עוד אז קרוב מאוד לספרים; זה עתה באתי מבית מדרשם של חכמי ישראל, ואני אז קצת טיפלתי בתולדות ימי הבית השני ומשהו קראתי גם בביקורת האבנגליון, ונפשי רוויית דמויות עבר; ותהי לי שפת הכנרת באותו הלילה שפה חיה וממללת ויהיו לי הצללים שאירחו לי לדרך צללי חיים מוכרים ודובבים 'ערפלי ימי קדם' עמוסי זיכרונות זוהרים כלפידים באפלת הלילה.

עד אשר ממעל לשפת הים, במעלה הגבעה, נתגלתה לפניי החצר של כנרת – האיר השחר. עם עלייתי על הגבעה התרחבה הכנרת והבהיקה לקראתי בכל טוהר כחולתה השלווה; החצר הייתה מוקפת גדר ולגדר שער. לא הספקתי לגשת אל הגדר והנה מישוהו מבפנים הסיר את הבריא מעל השער ומהחצר פרצה המולה חיה ומגעגעת. הדבר הראשון ששמעתי היה מקהלה מופלאה של כנפי רננים ועליה מנצחת מרחוק שפה עברית צלילה, אדירה, מקסימה ומצווה – נאלמתי דום. והנה נפתח השער ומהחצר יצאה בסך עדת אווזים לבנים רועשת וגועשת ומתפלשת על פני כל הגבעה, ומאחורי העדר – רועה תימורה, צחורת שמלה וכחולת עין, קלה כאיילה ויפה ככנרת; בידה ענף תמרים, ובשרביט הזה ובקולה הצעיר והחם ובכל גמישות גווה המרחף היא משתלטת ברוך ובאון על כל ההמולה המתפרצת ובעברית רוננת היא מוציאה עם שחר את עדר האווזים מחצר הכנרת אל המרעה.

עצור נשימה הסתתרתי מאחורי הגדר, עד אשר עברה כל האורחה הצחורה הזאת על פני. - -

זאת הרועה הייתה המשוררת רחל - -

85. מאמר במוסף 'דבר השבוע'*

תל אביב, ט"ו בסיוון תש"ו, 14 ביוני 1946

מגני שטויבץ

שטויבץ, עיירת נעורי, לא הייתי אתך ביום עלות הכורת עלייך, לא שמעה אזני את אנקת מעונייך, יקירי נפשי מאז שחר חיי, ובאותו יום י"ב תשרי תש"ג, כאשר נקברו חיים אלף וחמש מאות בנייך ובנותייך, זקן וטף, מהם חבריי לחדר ומהם רעיי לתנועה, הם ונשיהם ובניהם, בקבר אחים אחד, אשר ידיהם הם חפרו לעצמם – לא נשבר בי לבי לזעקת קללתם. מרחוק חייתי את שואת עמי, ולא הבחנתי עוד אז כי גם שוועתך את צרורה בסערת שואת עמי אשר הדיה העמומים נישאו אלינו ממרחק, ובמאוחר ללא קול וללא פירוט, על גלי תחושת אחים שבלב.

שטויבץ, עיירת נעורי, גאוות עלומיי, לא אאמין עוד כי כצאן הובלת לטבח. הן הכרתי היטב את גיבורי נעורייך. חניכי חוף הנימן ואמוני תלאות גבול, את קצבייך ועגלונייך, את כופרי הספינות וקושרי הדוברות בשפת הנהר, את הרוכלים שהיו מתמודדים עם איכרים שיכורים, ואת דרי היורזדיקה [שכונה בשטויבץ], אמוני על עמל כפיים, ואף בחורי השוק למודי מגן, איכה נשיתם גבורה? הפרטיזנים שלך הבודדים, אשר דרך שבעה מדורי היאבקות הגיעו הנה, מיערות פוליסיה

* ההסבר לתעודה זו מצוי להלן עמ' 291 ז/ו.

וגבולות רומניה ואיטליה, המה עדים כי גם ביום עברות ושבר לא נסתלקה כליל רוח גבורתך מאתך. אין זאת כי גבר אויב והתאכזר מאד, אם ככה נלכדת. אני את קצץ כאבתי מרחוק ובאיחור זמן. אולם עד הייתי לראשית התלקחות רוח ההתגוננות בקרבך, כאשר נפל ראשונה השם 'הגנה עצמית' לתוך שורות נעורייך, וארגון ההתגוננות רק החל היום ואת אשר חי מאז כזכר ער בלב אותו אספר.

ההתגוננות עצמה קדמה לארגון. העיירה עיירת מלאכה ומסחר הייתה, וכפרים סביב לה. וכל יום ראשון בשבוע, שהיה יום השוק, היה יום מועד לפורענות. ליד בית המרזח שבעיר, ליד בית ר' יונה היינן וליד בית ר' מרדכי אייזיק היינן, יהודים כשרים ובעלי תורה שהיו מכינים בערב שבת יין צימוקים לקידוש ולהבדלה לבעלי הבתים שבעיר וביום הראשון היו מספקים גם יי"ש לאיכרי הכפרים – שם הייתה בכל יום שוק מעין התקהלות מפחידה. ומאז רוכז היי"ש ליד בית המונופולין של הממשלה, ובשורות ארוכות היו עומדים שם האיכרים בכל ערבי יום ראשון ומשאירים שם את כל דמי פדיון יבולם שהיו מביאים העירה, מפריחים לתוך האוויר בוירטואוזיות מפליאה את הפקקים מתוך הבקבוקים ומריקים לתוך פיהם בקבוק אחרי בקבוק – משם תמיד ארבה הסכנה. ובהתקרב ימי הפסחא, או בערב יום ה"ניתל" [חג המולד], כשהכומר בכנסיה היה משסה כראוי את דמיון האיכרים, ואחרי שהפרוצסיה הארוכה הייתה סובבת את העיר ועל פתחי בית המונופולין היו אחרי כן האיכרים המשולהבים מפיגים את דתיותם ושנאתם ביין המלך כיד פדיונם הטוב – הייתה אימה נופלת על בתי ישראל, ונערי העיר היו מספרים כי ראוב'לה העגלון שם את הגרזן לתוך מגפיו, על כל צרה שלא תבוא – הוא, ראוב'לה העגלון, היה בנו בכורו של העגלון משה'קה, שהיה נוסע בנעוריו ב"בויד" [עגלה] שלו עד לסמולנסק ולניז'ני-נובגורוד לירידים עם סוחריו הסביבה, ואשר אני הספקתי להכירו רק בימי זקנתו, כשהיה מסיע מדי שנה בשנה את אמי ואותנו, הילדים, אל הרופא הפולני מלקביץ' אשר בכפר מאליובה, מסע חמש שעות משטויבץ, ואשר בדרך היה שוקד להגיד בקול ערב מאוד ובהטעמה נפלאה את כל ק"ן פרקי התהלים בעל פה, בשבתו על דוכן העגלון, ובין ספר לספר ללמד אותי פרק בכתובה עברית נמלצת מאוד. וראוב'לה, בנו בכורו, היה הראשון למתגוננים בעיירה. הוא לא קיבל עליו מעולם כל מרות של כל ארגון. הוא היה גם בז לעזרת חברים והיה בטוח כי הוא לבדו יוכל לגרש מן העיר כל אויב. בחיצוניותו אי־אפשר היה כלל להכיר את גבורתו. צנום היה ולא גבוה. אולם אמיץ רוח ושם לו בגיבורים בין כל כפרי הסביבה. פעם – סיפרו – התנפלו עליו שבעה איכרים בדרך, והוא היה יחידי, קם והתגבר על כולם, הרג את שבעתם ובא במרוצה לתוך העיירה כשסכין תחובה לו לתוך בטנו. וללא כל ארגון וללא כל בחירה ידעה העיירה כי ראוב'לה הוא המגן, ועל כן סלחו לו את משוגותיו, בין בדברים שבינו לבין קונו ובין בדברים המוזרים שבינו לבין אשתו.

ושני היה לו בגיבורים, הלא הוא שמואל טוניק. והוא בחיצוניותו ההפך הגמור מן הראשון. הוא משכמו ומעלה גבוה מכל יהודי וגויי העיירה, בעל צורה ובעל בשר, ושפם לו צהוב ורחב ומחודד כשפוד. ובצעדו בראש להקת מכבי האש, שהוא היה מפקדם, עם כובע הנחושת לראשו ועם החצוצרה המבהיקה לפיו, הייתה הארץ רועדת תחתיו. אינני זוכר אם אמנם למעשה היכה פעם גוי, אולם ממבטו פחד כל שיכור, ועצם התהלכו על פני השוק היה מעין ערובה כי כל רע לא יאוונה ליהודי העיירה.

אולם שני אלה הספיקו לעיירה כל עוד הימים היו כתיקונם. אך משקרבו ימי המהפכה הראשונה ו'המאה השחורה' [כינוי לכנופיות של פורעים אנטישמיים ברוסיה] התארגנה, דבר קשינוב נפל ובאו ימי הפרעות של הומל – התקדו העננים גם על פני סביבת שטויבץ.

הימים היו ימי פסח 1905. מאז תשיעי לינואר לא פסק נחשול המשטמה. העיתונים מלאים ידיעות על פרעות. בעיירה הופיעו לפתע גויים חשודים, שאינם מוכרים כלום ואינם קונים כלום כי אם מסתובבים בין האיכרים בשוק ופיהם מלא שיסוי. מתוך הכנסייה היו יוצאים האיכרים ופניהם שלהבות. איכרים ידידים היו מספרים כי בכפרים מבקרים נואמים מלהיבים וכי כבר קבעו את היום ואת השעה. ובעיירה ישנה כבר התחלה של תנועת פועלים יהודית חשאית. ה'בונד' היה קיים כבר שנים אחדות, ובאותה השנה התארגנה בעיירה גם קבוצת 'פועלי ציון', המסונפת למפלגה אשר במינסק. מיד ליד התהלכה החוברת הדקה והסודית, הנדפסת על נייר פפירוסה, 'משפחת צבי' לדויד פינסקי; בביתו של מ' מהרש"ק, ראש הציונים שבעיירה, שנטה אחר כך לפועלי ציון, קראו ברגש חוברת 'הזמן', שבה נדפס 'משא נמירוב' ['בעיר ההרגה'] לח"נ ביאליק, ובאספה הציונית הגדולה תיאר המורה לרוסית שבעיירה, ז"א רבינוביץ – הוא היה אחר כך התאורטיקן של פועלי ציון [יצחק] זאר – את כל פרשת טרויאנוב, היא פרשת צעירי דוברובנה, שיצאו להחיש עזרה ליהודי אורשה שהיו בסכנה, ועברו דרך טרויאנוב ויהודי טרויאנוב פחדו לתת להם מחסה, ושבעה מהם נהרגו בדרך, ועל כן הוכרז חרם

על יהודי טרויאנוב. ואנו בחמת נעורים נשאנו עליהם באסיפותינו את הפסוק הקדום: 'אורו מרוז אמר מלאך ה', ארו ארור ישיבה כי לא באו לעזרת ה', לעזרת ה' בגבורים' [שופטים ה, כג].

גמלה ההכרה בקרב קבוצת פועלי ציון כי יש צורך לארגן 'הגנה עצמית' גם בשטויבך. ההחלטה נתקבלה בישיבת ה'סכודקה', הוא ועד הסניף, שמנה חמישה חברים. אולם לרכישת כלים נחוץ כסף, ונחוצה אפוא עזרת בעלי הבתים שבעיירה. הוחלט לארגן אסיפה בבית הכנסת. עבודת הארגון הוטלה על חברנו פיניה קושניר, בנה של אופת הכעכים המפורסמת שבעיירה – נחמה יושקה-ברקה-האני'ס – ובן אחיו של הרב הצ'רקובי, אחד מרבני 'המזרחי' הראשונים ששמעתי בעיירתי מטיף לציונות. עניין הנאום בבית הכנסת הוטל הפעם עליי. עוד נער הייתי, וזה לי החודש הראשון להיותי במפלגה. את הפחד ההוא שאחז אותי לפני עלותי לנאום את הנאום ההוא – זה הנאום הפוליטי הראשון שלי באסיפה פומבית – לא השכיחו מלבי כל הפחדים המרובים שהיו לי אחרי כן תמיד לפני כל נאומי מאז ועד היום. האספה התכנסה בלילה, לאחר תפילת מעריב, בבית הכנסת החדש. על הדוכן עלה חברי פיניה, דפק בשולחן והודיע כי איש אל יהין לצאת מבית הכנסת עד גמר הנאום. החברים שמו בול עץ לתוך ידית הדלת, לבל תיפתח, וליתר תוקף עמדו שני חברים לשמור על המוצא. ומוקף שומרים אלה עליתי על הבמה לשאת את דבריי. התחלתי במאמר חז"ל ('אטו איכא סבי בבבל' [כלום יש זקנים בבבל?]), קראתי את הנוער להתגייס להגנה ואת בעלי הבתים לציידנו בכספים, ופיניה, שעמד על הבמה לימיני, החל מיד אחרי דבריי להכריז על התרומות.

כעבור שבוע ימים נתקבלה הוראה מהוועד הגלילי של המפלגה אשר במינסק כי על הסניף שלנו הוטל לארגן את ההגנה העצמית גם בעיירות שבסביבה, וכי על שנינו – על פיניה חברי ועליי – הוטל לצאת מיד בשליחות זו. ביקרנו אז את העיירות הסמוכות סוירז'נה, גורדזיי, ברנוביטש', מוש ולחביץ'. לשנינו היה זה הטורנה [מסע] התעמולתי הראשון בחיינו. הפנייה הראשונה הייתה אל חברינו פועלי ציון שבמקום, אולם האספה הייתה תמיד כללית, בבית הכנסת. ארגון ההגנה היה תמיד בלתי מפלגתי, ובמקום שאפשר היה השתדלנו שמישהו מעסקני התנועות שבמקום, ציוני או בונדאי, ידבר יחד אתנו מעל הבמה. דבר נסיעתנו נודע למשטרה ובעלי הבתים פחדו לבוא לבית הכנסת. אף איומי פיניה ובול העץ שבדלת לא תמיד עזרו. נמצאו עזי נפש, שמתוך פחד האספה הבלתי כשרה קפצו דרך החלון וברחו. אולם זוכרני כי בבקרנו אחר כך את בעלי הבתים במעונותיהם – נענו רבים. זכורה לי במיוחד עזרתו היפה של הציוני גלר בלחביץ', ציר הקונגרסים וחתנו של הגביר, בעל זקן הרצלאי שחור היורד על מידותיו, שלא הסכים לדבר מעל הבמה, אולם ביקר אתי את עשירי העיירה, הוכיח אותם קשות וקיבל תרומות הגונות. את הנוער היינו מאספים לחוד, בעזרת הנשים של בית הכנסת, ופיניה היה מחלק את הנרשמים לעשרות וממנה עליהם ראשים.

בשובנו לשטויבך מצאנוה אחוזת בהלה. השמועות הרעות הקיפנו מכל עבר. החלטנו לקרוא לאספה בבית הכנסת הישן בשבת הגדול, מיד אחר הדרשה הרגילה של הרב. אתי יחד הבטיח לדבר גם מנהיג הבונד בעיירה, חברי מן החדר ויריבי בבירז'ה המפלגתית, היקר והנלבב הירשל נייפלד (הירשל שימקס). יושב ראש האסיפה היה תמיד אותו פיניה. ומה נדהמנו לראות מיד אחרי נאומי שנינו את דודי ר' יואל גינצבורג, מגבירי העיירה וגבאי חברה קדישא, עולה על הבמה. אמרתי – כעפר הארץ יתנונו על אשר הרהבנו להרוס אל הקודש בעצם שבת הגדול, ואת כל מאמצינו ישים לאל. אולם מה נפעמנו לשמוע מפיו: 'לא מגיד אני ולא בן מגיד, ובודאי שאין לי עסק עם שונים. אולם הפעם צדקו הנערים, ומצווה לסייע בידיהם בגוף ובממון'. ובאותו מוצאי שבת, על מעקה הדוד אשר באמצע השוק הביאו לנו טובי בעלי הבתים את צרור הכסף, ולמחרת בבוקר יצא פיניה למינסק להביא את ה'שפייערס' (כך קראנו לאקדחים). ובאספה שהייתה לנו אחר כך באישון לילה בתוך ה'שטיבל' של החסידים, מנתה כבר הגנתנו כמאה חברים מצוידים ומאומנים.

ופעמיים בעונה ההיא השתמשנו בכוחנו המאורגן הזה.

בפעם הראשונה נזעקנו לעזרה לעיירה הסמוכה סוירז'נה, שמעבר ההוא של הנימן. קטנה הייתה העיירה סוירז'נה, קטנה הרבה יותר מעיירתנו שטויבך. הצטיינה העיירה בגננים, שהיו שוכרים גני פרי אצל פריצים בסביבה והיו יוצאים לכל ימי השבוע לגדל את העצים ולשמור את הפרי, ואחרי כך היו מוכרים את התפוחים והאגסים בשוקי העיירות הסמוכות. היו אפוא היהודים לא חובשי בית מדרש, גדלו בתוך הטבע החופשי ונפגשו עם שקצים, וצריכים היו לדעת את מלאכת ההתגוננות. אולם באותה שעה השתלטה אימת הפרעות ונפל פחד הפורעים אף על האמיצים שביהודים. עם בוקר הגיעתנו השמועה כי בסוירז'נה החלו הפרעות. איכרים ידידים מהכפרים הסמוכים באו לשטויבך לספר ליהודים כי הנוער שלהם יצא לסוירז'נה לשדוד ולרצוח.

הזעקנו את הגנתנו ויצאנו לעזרת סוירז'נה. והימים ימי הפשרת השלגים וגאות הנימן. בימים כתיקונם, כשהמעבר על הנהר היה כסדרו, הייתה רחוקה סוירז'נה משטויבץ מהלך 30 רגע. עתה השתפך הנימן על גדותיו. הוכרחנו ללכת בעקיפין ולחצות בבוץ ובמי נחלים. העגלה שהלכה מאחורינו ונשאה את ציודנו – מקלות של ברזל עם גולות של עופרת בקציהם, מטילי ברזל שהוצאנו מן החנויות – לא יכלה לעבור את הביצות. הוכרחנו להעמיס את זיננו עלינו ולבוס את הביצות ברגל. כשש שעות ארכה התהלכה הזאת של מגיני שטויבץ, אשר יצאו לעזרת סוירז'נה ביום הפרעות. וכשהגענו לסוירז'נה לפנות ערב, עייפים ורצוצים ודרכים למלחמת מגן, מצאנו את העיירה – מתה. החנויות היו נעולות, הרחובות – ריקים ואילמים, ובבתים אין אף נפש חיה. נודע לנו: נבהלו היהודים מפחד הפורעים המתקרבים, נעלו את בתיים וחנויותיהם והסתתרו במרתפים. ממרתף למרתף עברנו, עם מפקדנו פיניה בראש, לבשר ליהודים המתחבאים כי עברה הסכנה, וכי המגנים באו. כאל גואלי מרום הביטו עלינו יהודי סוירז'נה, יושבי חושך ומרתף ואחוזי בהלת פורעים במשך כל היום. זוכר אני איך הרב הצעיר של העיירה, ר' חייפה קצנלבויגן – חתנו של ר' אליהו ברוך קמאי הר"ם של ישיבת מיר ואחיו הגדול של מורי הנערץ, המשורר י.ש.ק. [יעקב שלום קצנלבויגן]. – נשק את מצחו של חברי פיניה לאות תודה והוקרה. ואיך נשי סוירז'נה העלו אלינו ממרתפיהן שמנת וחלב חמוץ ופירות כבושים להשיב את רוחנו. אחר כך נודע לנו כי הפשרת השלגים וסכנת הדרכים, שלא הפחידה את מגיני שטויבץ, סיכלה את מחשבתם של פורעי הכפרים, והם נרתעו באמצע הדרך ושבנו כלעומת שיצאו.

וכעבור ימים אחדים הגיעה הבשורה כי ביום א' הבא עתיד 'הדבר' להתחולל בשטויבץ. הפעם היינו מוכנים. כולנו ידענו כי שסאים מרחוק באו. נראו גויות נוהגות עגלות ריקות, וידענו כי לבז בז באו ולהוביל את השלל לבתיהן. מן הבוקר היו כל חברינו בשוק, מצוידים במקלות ועופרת ביד ורצועות עם עופרת בכיס. ראשי עשרות מזוינים באקדחים חילקו ביניהם את השוק. ועם צהרי יום, בצאת הקהל הגדול מהכנסייה הלבנה אשר בראש השוק, משוסה ומשולהב ומוכן להסתער – ניתן האות. אחד ה'אורחים' התחלץ בראש וסחב אחריו את איכרי העגלות להתפרץ אל החנויות. אז רעמו בבת אחת האקדחים מידי כל ראשי פלוגות ההגנה אשר בכל פינות השוק. היריות הופנו אל על ולא פגעו באיש. אולם הן הספיקו להטיל אימת אלוהים. קמה אנדרלמוסיה. הסוסים נבהלו, הגויות צווחו כנשחטות. העגלות עלו אחת על חברתה. ככל אשר רוח בהם מיהרו האיכרים לברוח מפחד היהודים המזוינים, המפוזרים על פני כל הכיכר, והיריות לא פסקו. לא עברו רגעים מספר וכל השוק התרוקן מגוייו.

יום השוק בסטויבץ. ברקע 'הכנסייה הלבנה'

אכן, מאז 1905 עד 1942 שוכלל הרבה. לא זה האיכר ולא זאת המשטמה, לא אלה השסאים ולא אלה המשוסים. קדימה קדימה צעדה יתמותנו בגויים. אולם סגולת ההתגוננות שלנו האם היא לא צעדה כלל? חבריי להתגוננות בשנת 1905 אמנם זקנו כבר בשנת 1942, אולם גם הם הלא עוד לא תם זמנם! והלא בנים נולדו להם. ועליהם עברו בינתיים שנות מהפכה, ושנות פולין העצמאית ושנות רוסיה המועצתית, ושנות מלחמה עולמית, פעם ופעמיים, ושמעתי אומרים: הצטיינו בניך, שטויבך, בחזיתות רבות. איך נפלת שדודה ביום עברה ושכול? לא אאמינה. שטויבך, חמדת נעוריי וגאוות עלומיי, כי כצאן לטבח הובלת! תניני, שטויבך שלי, להעלות על קבר מעונייך את זכר מגיניך.

86. דברים בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם*

ירושלים, 14 באוגוסט 1946

דברי האינפורמציה שלי אינם יכולים לפי טיבם ולפי מהותם להיות ארוכים. ההנהלה הזמנית מורכבת מחברים שהוטל עליהם לאפשר לחברי ההנהלה למלא את שליחותם בפריז, ותפקידנו ייגמר ברגע שישובו החברים מפריז. והמצב הוא כזה, שבמידה שנעשים דברים שיש בהם ערך פוליטי, הם עוד לא נגמרו והם עדיין בסטדיה שכזו, שהאינפורמציה שישנה בידינו אין בה כדי לספק את דרישתכם. אינני יכול להתפאר בידעית הדברים עד תומם כדי לספר על הדברים, כפי שהמצב היה מחייב וכפי שהמוסד הזה ראוי לכך. אין איש אשם בזה, אלא התנאים המיוחדים שבהם אנחנו נמצאים. אף שאנחנו מקבלים יום יום ידיעות מחו"ל ועומדים בקשרים עם חברינו שם, הרי אין בכל זה כדי להעמידנו על מצב הדברים בשלמות.

אבל אני מוציא מכל הקומפלקס עניינים אחדים שברצוני לעמוד עליהם. אתחיל בעניין שרק עכשיו דיברו עליו, עניין שהוא שאלת חיים ומבחן של היאבקותנו בארץ, שבזה טיפלה הרבה ההנהלה הזמנית יחד עם הנהלת הוועד הלאומי והקדישה לזה הרבה מפעולותיה. זהו המאבק החבוי, העניין שקרה אתמול ושידענו על בואו במשך כל הימים האחרונים האלה – המלחמה שהוכרזה רשמית במעפילים – לא היה דבר שנפל מגבוה. זה היה דבר שהוכן במשך ימים די ארוכים. אבל להבנת הדבר אני רוצה שתדעו, שהפעם עשתה האדמיניסטרציה הכול כדי להטעות את דעת הקהל ואת היישוב, וליצור מצב רוח כזה שלא נאמין בדבר ולא נדע כי באמת המהלומה הזאת מתוכננת. גם עניין חיפה ושמסביב לעניין חיפה וגם עניין קפריסין הוכחש, אם כי הוכן, ונאמר לנו שהצריפים לא יהיו שם ולא האוהלים, ורצו שנחיה בהרגשה שכל הדברים הללו עורבא פרח, רק עלילה הם, אשר עצבנותנו הולידה. גם בימים האחרונים כאשר הובלט שהסכנה מתקרבת, והבאנו את הדבר למליאת הוועד הלאומי, וחפצנו להכניס את היישוב לתוך המלחמה הזאת, למען שברגע שיורד הגרון, שנוכל להפעיל איזו פעולה של עמידת נגד. אין זה כלל פלא שגם הרבה חברים בתוך מוסדותינו חשבו שמא זה רק פרי של חשדנות והיסוסים שלנו. הם עשו את הכול למען לא נדע את הדבר הזה, אבל כל אשר יגורנו בא. אולי לא בא בדיוק בצורה כזאת כפי שחשבנו. היה חשש שייקחו את האנשים שכבר באו לחיפה. אבל הוברר שישנה עכשיו פוליטיקה מסוימת, וההחלטה בצורתה המלאה, אם גם אולי הלא רשמית, היא: להפסיק את העלייה היהודית כליל; להפסיק אותה לשלושה חודשים בצורתה הלגלית, ולהפסיק כליל את העלייה הבלתי לגלית כי העלייה הלגלית כבר אכלה את עצמה. על כן עלייה לגלית בכלל לא תהיה, סרטיפיקטים לא יינתנו, ויפסיקו גם את העלייה הבלתי לגלית שהגיעה עד עכשיו לארץ-ישראל, אותה עלייה שאנחנו ראינו אותה כלגלית לא רק מבחינתה המוסרית, הציונית והאנושית, כי לא ייתכן בית לאומי יהודי, שאליו לא יוכל להיכנס כל מי שזקוק לו, לא תיתכן שמירת חוק שאין אתו כל מוסריות; אבל גם מבחינה לגלית אי-אפשר לקרוא אותה כבלתי לגלית מאז ההבטחה שניתנה אחרי 1942, כי כל אנייה של מעפילים אשר תגיע לארץ-ישראל, כל מעפיל אשר יגיע לחופי ארץ-ישראל לא יוחזר. לא רק שדרשנו את הדבר הזה, אלא זה גם ניתן לנו. זה

* ההסבר לתעודה זו מצוי לעיל עמ' 272 ז/ד.

התקיים כנוהג בארץ-ישראל זה יותר משנתיים, נוהג שקנינו אותו בדמים, אשר שילמנו בעדו ב'פטרייה' וב'סטרומה'; בדם חללינו קנינו אותו. זו הייתה הבטחה שניתנה לווייצמן, אם גם לא בדקלרציה, אבל היא ניתנה באופן פקידותי רשמי והיא הוכרה, והזמן נתן לה את בסיסה. על כן שינוי זה שחל אתמול הוא לא רק על פי אי-מוסריותו ואנטי-אנושיותו, כי אם גם מבחינה חוקית אקט בלתי לגלי, כי הוא משנה את הנוהג הקיים שכבר קנינו אותו ושילמנו בעדו מחיר יקר.

והמצב הזה וההכרזה של אתמול מחייבת פעולה פוליטית מאומצת, פעולה פוליטית כזאת שאינה יכולה להיעשות רק על ידי האקזקוטיבה. היא מחייבת עכשיו מאמץ של האקזקוטיבה הזאת אשר בפריז, ושל האקזקוטיבה אשר בירושלים, וזו אשר בלונדון, ולכל סעיפיה ושלוחותיה אשר בכל העולם הדיפלומטי. אבל היא מחייבת עכשיו קודם כול כניסתו של היישוב כולו לתוך מאבק זה. ואני חושב שאין בזה משום חידוש. יכולה האקזקוטיבה להחזיר לכם ולתנועה הציונית כולה את אשר החלטתם אתם, האינסטנציות העליונות של התנועה הציונית, והוא, כי יהא אשר יהא בשאלת המאבק הפוליטי, יהא יחסנו כאשר יהא לכך, יש משהו במסכת זו של יחסינו עם השלטונות ובכל מסכת עניינינו בארץ, שאם בזאת יגעו מתבטלים כל חוקים אחרים קיימים ואנו עוברים לספרה אחרת של יחסים. וזאת לא רק הוחלט פעם ופעמיים בכל מוסדות ההנהלה הציונית וההסתדרות הציונית ומוסדות היישוב ובדקלרציות של מפלגות. ואני חושב שאפשר להיות בטוח, שעוד לא הייתה בציונות החלטה שתהא כל כך כנה, וכל כך נובעת מעצם הלב, וכל כך בלתי תלויה לגמרי בתכסיסנות, וביחסי כוחות, ובהשפעה על הציבור ובכל מיני דברים שאנחנו תולים על עצמנו, אלא מעצם נפשיותה של התנועה, באשר זאת ציפור הנפש של התנועה, כאשר היה בעניין הזה. ומשום כך חשבנו שמתפקידנו וחובתנו להגיד עכשיו ליישוב יחד עם הנהלת היישוב, כי תקופת פעילותו של מאבקו החלה. והלכנו באותם הכלים אשר המוסדות הלגיסלטיביים כבר הכינו לנו, בלי לבדות מחדש דברים, אם כי יש כל מיני 'המצאות' ליהודים; כדי להישאר בתחומי החוקיות, אמרנו: התכנסנו עוד פעם וקיבלנו תכנית, והתכנית הייתה תכנית של הפעלת אי-ציות, וקבענו גם את הפרטים של אי-ציות, ואמרנו מה הם הדברים שהם אפשריים בגדר של הכנה, ויש דברים שאנחנו אומרים. בזאת אנחנו יוצאים ומכריזים כלפי העולם, שבתנאים אלה ואלה יהיו אי-שיתוף ואי-ציות, שמתבטל השיתוף בין המועצות המקומיות והעיריות והשלטונות. אתם יודעים את כל התכנית עם צמצומה ועם הדברים שאין עדיין בהם משום הכנסתו של הפרט לעניין, אלא לעת עתה רק של המוסדות הציבוריים. החלטנו בשעתו כי עדיין לא יגשימו אותה ולא יפעילו אותה ויחכו לזמנים מתאימים יותר. והנה הכרתנו המלאה הייתה, כי כאשר גורשו יהודים מתוך חופי ארץ-ישראל והחליטו שמהיום והלאה עלייה לא תהיה, וכל הספינות ההולכות על פני ימים יופנו לקפריסין, זוהי השעה שההחלטה ההיא תלך ותתגשם. החלטה כזו כבר הוחלטה על ידכם. מסרתם לאקזקוטיבה לקבוע את תאריך הפעלתה. אני חושב שפעלנו בהתאמה גמורה אתכם, אם החלטנו שזהו התאריך, שאם הפעם יורד הגרזן – היישוב יתקומם, כי הכינוס הציוני החליט שאם זה יקרה, היישוב לא יעמוד מנגד. והאקזקוטיבה צריכה לדרוש מהיישוב להגשים את הדבר הזה בכוחות מלוכדים ולא לעמוד מנגד, בלי שיהיה שום פרץ בתוכנו ובלי שיימצאו שום גופים השייכים להסתדרות הציונית והיושבים במוסדותינו, אבל הם נוהגים מזמן לזמן לעשות שבת לעצמם, הפעם בעניין זה של מלחמת הציונות כולה והיישוב כולו. אין גופים ואין כוחות אחרים אלא יש הסתדרות ציונית אחת על כל זרמיה ומפלגותיה. יחד החליטו ויחד יוגשם הדבר הזה.

[.....]

האניות עוד הולכות, האניות עוד תבואנה, ואנחנו בעצם המאבק, ואנחנו רק עכשיו קמנו לזכר שלושת ההרוגים, ומי יודע מה צפוי לנו מחר ומחרתיים, ואנחנו צריכים לשמור היטב על כל טיפת דם שלנו, על מעט מאוד הדם שנשאר לנו. ונחוץ לנהל את המלחמה הזאת בתבונה ובשכל, לבל יישפך דם חנם, ואנחנו אחראים בעד זה אם בשל אי איזו בהילות שלנו וחוסר מחשבה עד סופה נגרום לכך שדם מאתנו יישפך, אם אפשר היה לחסוך אותו. אבל אין אנחנו בשלהי המאבק. הוא אפשרי יהיה אם במובן הציבורי היישוב כולו ייכנס לתוך תוכו ויישאהו בגאווה ובליכוד.

[.....]

השיקול הפוליטי שישנו עכשיו בפני האקזקוטיבה בפריז ובלונדון הוא קודם כול כזה: מה צריך היה להיות היחס לתכנית הפדרטיבית הזאת שהוצעה, ומה צריכה להיות מעתה והלאה העבודה הפוליטית עד ה-5 לנובמבר ועד מושב האומות המאוחדות. אם אין אנחנו מקבלים את הצעת התכנית הזאת, האם אנחנו מעוניינים בהטבתה או אין אנו מעוניינים בזאת. אם אנחנו אומרים: אין אנחנו מקבלים את התכנית הזאת, על כן איננו צריכים לעשות כל מאמצים כדי שתהיה משוכללת ומשופרת יותר. ואולי ייקל עלינו לא לקבל אותה במידה שתהיה מכוערת יותר, או שתפקידנו יהיה

נוסעי אניית המעפילים 'ארבע חירויות' על סיפון אניית הגירוש לקפריסין בנמל חיפה, 4 בספטמבר 1946

לעשות את המאמצים הגדולים ביותר. יחליט הקונגרס בעניין זה מה שיחליט, אבל תובא לקונגרס התכנית הטובה ביותר, האפשרית ביותר שאפשר יהיה להוציא משני הזמן.

יש טעמים לכאן ולכאן, ויש גורמים לכאן ולכאן. ולפי ההדים המגיעים משיבת האקזקוטיבה נדמה לי שההיגיון הציוני פועל בשני הדברים גם יחד: גם בחובתה להביע עמדה ברורה לתכנית הפדרטיבית שהוצעה, גם במאמץ כביר במלוא כל התחמושת לתקן אותה במידת האפשר ולעשות אותה למקסימום הטוב שאפשר לעשותה, וכך להביא אותה לשולחן הקונגרס. אלה הם הקווים העיקריים שמסביב להם מתרכזת עבודת האקזקוטיבה.

עצם הדבר שבימינו אלה, בימי השפלת יהודים ועלבון יהודי, כאשר אנחנו מוכים כך, כאשר אנחנו מוכים מחוץ ומבית, אחרי פרעות בפולין, ואחרי הפסקת העלייה והמצור על תל אביב, ואחרי כל האסונות שקורים אותנו מכל צד – אם בעצם הימים האלה היה האומץ לאקזקוטיבה בפריז להגיד, שאף שמציעים לנו מאה אלף רישיונות, אף שמציעים לנו אזור עצמאי, אף שאין זה לטרון, אם במצב זה שבו אנחנו נאבקים, היה לאקזקוטיבה האומץ להגיד, בהתאם להחלטת הקונגרס ובהתאם להכרה הציונית, להגיד בכל מלוא קומתה: עוד לא הושפלנו עד כדי כך שנקבל, אם מציעים לנו, דברים שאינם טובים לנו ואינם פותרים את שאלתנו; יש זקיפות קומה, אומץ וכוח להגיד 'לא'. ויש בתשובה זו משום אומץ ומשום אמונה, וגם תשובה פוליטית, שאל יחשבו שאנחנו מוכים כל כך, שהפעם מותר לנו להציע את הכול.

אבל היה טוב שאת ה'לא' הזה לא רק אמרנו, אלא גם נימקנו אותו, ונימקנו כך שיהיה מובן, שאם אנחנו באמת רוצים בחודשים הללו להוציא תכנית עד כמה שאפשר טובה יותר, ושהקונגרס יוכל לדון עד כמה שהיא טובה, אנחנו מוכרחים להגיד לידידינו, לטרומן ולאחרים, מהו הדבר שקודם כול מעכב בעדנו מלקבלה, מה הם הפצעים הגדולים ביותר שישנם בתכנית הזאת, אם אנחנו רוצים שישכלל אותה, במה צריך להיות השכלול. זה לא יחייב אותנו להגיד 'כן' גם אם התכנית תבוא בצורה אחרת, אבל זה יעמיד אותנו במצב שנוכל לדון בה ובכל כובד הראש, ולנסות לתקן ולהוציא דברים במשך החודשים הללו, שאחר כך בין כך לא נשיג.

לכן קבעה האקזקוטיבה חמישה סעיפים. רק שלוש קבלנו טלגרמה מקפלן, שגולדמן שלח סיכום של כל המשא ומתן עם טרומן לפריז, אולם עוד לא קיבלנו אותו כאן. לעומת זה קיבלנו הבוקר טלגרמה מבן-גוריון, שפוענחה עד עתה

רק בחלקה. אולם ממה שאני מתאר לעצמי, כשאני מסכם את אשר אני יודע, כשאני מנחש את שאיני יודע, כשאני מגייס את דמיוני יחד עם רצוני, אני מגיע בערך לכוונה כזאת על מה שאמרתי, על ניצול הזמן ויחד עם זה על מאמץ לתקן עד כמה שאפשר לתקן. ואלה הם חמישה דברים עיקריים, שאותם מנו בפריז כיסודות הפוגמים את התכנית ככה שאין בשום פנים לקבל אותה. וחמשת הסעיפים בעיקרם הם כאלה:

א. קודם כול עניין מאה אלף העולים שהובטח, שוועדת החקירה דרשה לתת אותם מיד ודרשה שכולם יעלו בשנת 1946. והנה למרות שכל ידידי התכנית הפדרלית הזאת, גם מרחוק וגם מקרוב, מנסים לכבוש את לבנו לתכנית זו קודם כול כי הם אומרים שהיא נותנת לנו את המאה אלף, הרי למעשה עניין העלאת המאה אלף לפי התכנית הפדרלית תלוי בהסכמת שני הצדדים, בהסכמת היהודים והערבים לתכנית הזאת. מכיוון שכבר ברור על פי כל האינפורמציות שישנן בידנו, שערביי ארץ-ישראל לא יסכימו לתכנית הזאת, הרי נופל הימה כל עניין זה של המאה אלף. תליא תניא בדלא תניא, תולים את הדבר הזה בתנאי שאינו מוגשם, על כן הדבר שתלוי בכוח זה נופל הימה; העניין היסודי הזה של המאה אלף, שהיה מסיר קצת מעלינו את הדאגה למעפילים ויכול היה קצת לסלול בפנינו את הדרך, הוא עורבא פרח, כי הוא תלוי בדבר שאין לו כל יסוד.

ב. עצם השטח הניתן לאזור היהודי מתחשב בפרינציפ עם הקיים. הוא אומר שכל מה שהיהודים כבר בנו בארץ-ישראל יהיה שייך לאזורם. יש בזה לא רק משום הקפאה, אלא משום חוסר כל התחשבות בעצם הדרישה הציונית של העלאת עולים, כי עלייה צריכה להתבסס על יכולת קליטה. ואם משטח זה הוצאה מחציתו של הגליל וכל הנגב, והנגב בחלקו הגדול, המשולש למטה ייהפך לשטח אנגלי, והשטח מדרומה למג'דל עד באר שבע ייהפך לשטח ערבי, וכל זה יוצא מתוך האזור היהודי, וגם ירושלים תוצא מתוך האזור היהודי, וכל השטח היהודי יצומצם עד כדי 17 אחוזים משטחה של ארץ-ישראל, הרי זהו שטח שאין בו כדי לפעול. יוגד הדבר הזה.

ג. ומהי הסמכות לפי התכנית? השיטה הפדרלית הזאת הופכת למעשה לא רק לחלוקה. היא הופכת את ארץ-ישראל לשני אזורים פרובינציאליים, שעצמאות אין להם ושסמכותם לעתים דומה לסמכות של מועצות עירוניות ולעתים גם פחות מזה, והסמכות המרכזית היא בידי הנציב, שהיא הולכת ומתגברת יותר עד כדי מינוי מועצות ועד לוטו על החלטות. על כן כל זה משעבד ומגביל גם את הסמכות הקטנה, עד שיוצאת נשמתה. ובסמכות הזאת יש שני דברים: קודם כל עניין העלייה מוצא מידי היהודים. על ידי כך ההקפאה נעשית עוד יותר גדולה והיא מוצאת, אם גם בצורה מוסווית, אבל היא מוצאת מידינו; כיוון שהדבר ניתן לוטו של הנציב העליון, פירוש הדבר ניתן למשחק הכוחות בארץ-ישראל. וכאן למדנו מה פירוש הדבר יכולת קליטה, שבקביעתה יתחשב הנציב העליון הן ביכולת הקליטה הכלכלית והן ביכולת הקליטה הפוליטית, וגם בעובדה אם רוסיה מתקרבת או מתרחקת ומה אומרים סעודיה ואחרים; זאת אומרת שהדבר תלוי באלף דברים שלגמרי אינם תלויים בנו; פירוש הדבר: הסמכות בענייני העלייה מוצאת מסמכות האזור היהודי, והיא מעמידה מחדש את כל דבר העלייה בפני כל אותן הסכנות שעברו עלינו. כל הפתרון הסופי שאמרנו, כי הטוב בו פתרון העלייה, פה זה איננו.

ד. למעשה עניין העלייה איננו תלוי רק בעניין העלייה בלבד, ולא די בכך שניתנה ליהודים סמכות בענייני עלייה. זה תלוי ביכולת כספית ומשקית ובאפשרויות הלוואה, שבלעדיהן עצם יכולת העלייה מצטמקת ונעשית לאל. על כן כל הצורך הזה ביתר סוברניות, מתוך תנאי ראשון לפתרון סופי, ותנאי התכנית הם שנוטלים את נפשה ממנה.

[.....]

ו. 'מסע על פני ארצות הכיליון'

ב יולי 1945, זמן לא רב לאחר שתמה המלחמה והתבררו לאשורם ממדי ההשמדה של יהודי אירופה, ערך רובשוב עבור 'עם עובד' ספר ובו תעודות ושירים שנכתבו בגטו ורשה בעת המרד. בשעת עבודתו כתב לבתו רודה שהעבודה 'היא כה איומה ומזעזעת' ו'כל הפרטים מקפיאים את הדם'.¹ זמן לא רב לאחר מכן חווה בפעם הראשונה את מוראות השואה באופן מוחשי כשיצא לאחר תום הוועידה הציונית בלונדון לביקור בשוודיה במחנות של פליטים ניצולי שואה. הוא עבר ממחנה אחד למשנהו, נפגש עם פליטים יהודים ממזרח אירופה שחייהם ניצלו אך הם עצמם נותרו בלא כלום, ואז התחיל לעמוד על גודל האסון שפקד את העם היהודי. לאחר ששב לארץ-ישראל טען רובשוב במזכירות מפא"י ש'אין לנו מושג ממה שעוללו לנו'.² בהיותו נסער התקשה לכתוב דוח לסוכנות מן הביקור במחנות ובמקומו חיבר 14 סונטות, כמספר המחנות שביקר בהם. שיריו אלו התפרסמו אחרי שנים בידיש בשם 'השירים השוודים' באנתולוגיה של השירה היידית בעריכת שמואל ניגר, שיצאה לאור באמריקה.

בשנתיים שלאחר מכן המשיך רובשוב ולמד על ממדי השואה מן הדיווחים על גורל יהודי אירופה וסיפורי זיכרונות של הניצולים שהובאו בעיתונות ובספרים שהחלו לצאת לאור לאחר המלחמה. על כך נוספו עדויות ממקור ראשון של שליחים, ובהם רחל אשתו, שיצאו למחנות העקורים באירופה, ביקרו באתרי ההשמדה ונפגשו עם הניצולים. הללו תיארו בשובם את חוויותיהם הקשות של מי שהיו בארץ ולא חוו את השואה על בשרם. אולם דומה ששום דבר מכל אלה לא הכין את רובשוב לזעזוע שספג כשנפגש פנים אל פנים עם מוראות ההשמדה באירופה המזרחית.

ביוני 1947 יצא רובשוב לפראג כדי לעמוד שוב בראש המשלחת של ההסתדרות הכללית לכינוס מועצת האינטרנציונל המקצועי. במהלך המסע התכוון לבקר באתרי ההשמדה של יהדות אירופה ולהיפגש עם שרידיה. את רשמיו מן הדרך לפראג ומימיו הראשונים בה כתב ב'גלויות מן הדרך' שהתפרסמו ב'דבר' ובהן תיאר את ההרס ואת השיממון בשכונות היהודיות באמסטרדם ואת מיעוט היהודים שנותרו בפראג ובקושיצה שבסלובקיה. ביקור המשלחת

במחנה הריכוז בטרזינשטט הותיר עליו רושם קשה. 'לי הייתה זאת הפגישה הראשונה עם הזוועה עצמה, ונשברתי תחתי מעמסתה', כתב לרחל (תעודה 87). בידעו כי לפניו ביקורים נוספים ואף קשים בהרבה מאלה כמו הביקור במחנות ההשמדה אושוויץ-בירקנאו תהה: 'מה צפוי לי עוד במסעי?'. בדיוני מועצת האינטרנציונל המקצועי עלתה שאלת קבלתם של האיגודים המקצועיים בגרמניה אל שורות האינטרנציונל. בדברים שנשא בכינוס, בעודו תחת הרושם של המפגשים הקשים עם האסון היהודי, ניסה רובשוב ללא הצלחה לשכנע את הצירים למנוע את המהלך משום שלדבריו: 'בגרמניה [...] עוד הארס מחלחל. עוד הספרות לא נוקתה. עוד לא כל הפושעים נענשו [...] והעיקר – בתוך גרמניה עצמה אין עוד לראות כל גילויים רציניים של חרטה עממית וחזרה בתשובה'.³

עם תום המועצה בפראג יצא רובשוב למסעות לאורכה ולרוחבה של פולין, ולימים כינה אותם 'מסע על פני ארצות הכיליון'. עד לאותה העת למד מן העדויות על הפגיעות הפיזיות ביהודים בגטאות, על ההשמדה במחנות ועל גורלם של הניצולים. אולם לא הזדמן לו להיווכח ב'פתרון הסופי' הנאצי ולאמוד את מלוא משמעותו לגבי העולם היהודי באירופה המזרחית שכה היטיב להכיר. הוא עבר מ'עייירה יהודית' אחת לאחרת וגילה שהעיירות שבעבר שקקו חיים יהודיים וחלקן חקקו את שמן בהיסטוריה היהודית ובתולדות היצירה יהודית בגולה אמנם עומדות ברובן על תלן, אך 'הרחוב היהודי' נמחה מעל פני האדמה כאילו יד נעלמה מחקה אותו מספר החיים. הרחוב היהודי על חנויותיו ורוכליו, בעלי המלאכה שבו, הנשים המשיחות בידיש בפינות הרחוב, תלמידי הישיבה הממהרים ללימודיהם והתועמלנים המפלגתיים המתחרים זה בזה בקולי קולות, רחוב זה והמולתו, שהזינו במשך שנים דורות של סופרים ואמנים יהודים, נעלמו כלא היו. שנתיים לאחר תום המלחמה כבר תפסו אחרים את מקומם של היהודים ומיהרו למחוק את זכרם; בתי הכנסת נחרבו או שינו את ייעודם, הכתובות באותיות עבריות על החנויות נמחקו ביד רשלנית, בתי העלמין היהודיים נחרשו ואבני המצבות שימשו לסלילת כבישים ולסתימת פרצות בגדרות. בלב שבור תיאר רובשוב בסדרת

רחוב ברובע היהודי בפטריקוב (מן העיירות שבהן ביקר רובשוב במסעו בפולין ב-1947), לאחר מלחמת העולם השנייה

הביאו אותו החורבן ודומיית המוות השוררת בהם לכתוב: 'אילם אעמוד על תלי חורבותייך, ורשה היהודית. וכל אשר בן, מקשיב לדממת המוות. וכל עוד נשמתי בן, תהיה אצורה בלבי הדומייה הזאת, דומיית הכיליון של ורשה היהודית, שהפכה תל חורבות ואלם. לא ישמע איש יהודי את הדומייה הזאת וישכחנה' (תעודה 88).

ביולי שב רובשוב לארץ-ישראל מן המסע באירופה המזרחית. בפני חבריו בוועד הפועל של ההסתדרות העיד: 'לפני חודש ימים, בטרם דרכה רגלי על אדמת פולין, חשבתי שאני כמוכם חי את השואה היהודית. לא ידעתי, לא תיארתי לעצמי שככה כלתה כל רגל, שכך נמחק כל זכר יהודי – נמחק ונעקר כליל'.

בשואה היהודית באירופה ידע רובשוב גם אבדן אישי. כמה מבני משפחתו בברית המועצות, ובהם אחותו ויטיה, נספו במהלך המלחמה ובי"ב בתשרי תש"ג, 23 בספטמבר 1942, נורו למוות אלפים מיהודי עיירתו סטויבץ ונקברו בקבר אחים. לזכרם של יהודי סטויבץ החל לכתוב פרקי זיכרונות מן העיירה בתקווה שיהיו מעין מצבה חיה ליהודיה ולבית אביו. ביוני 1946 התפרסם

כתבות ב'דבר' את כיליון העולם היהודי ב'אחת הגלויות המושרשות ו'היהודיות' ביותר שבכל תולדותינו' במילים אלו: 'בתוך לב לבן של ערים ועיירות בגלות פולין שהיו רק לפני שנתיים כולן יהודיות [...] אפילו ילד עברי אחד אינו נפגש לי ברחוב, אפילו דמות יהודית אחת אינה נשקפת מחלון, ואפילו אות עברית אחת אינה נראית על שלט או דלת. נמחקנו לחלוטין מעל פני "העיירה שלנו". [...] עשרות ומאות בשנים הטבענו כאן בהמונינו, בנערינו ובזקנינו, את עקבות חיינו הסוערים, ובן-לילה אחד, ליל עברות, נעקרנו כולנו עם עקבותינו גם יחד, והיינו כאילו לא היינו פה מעולם'. בהמשך תיאר את המפגשים עם מעט היהודים שנותרו בכמה ערים, שאת חלקם כינה 'אבק אדם', וההשוואה עם הקהילות היהודיות בעבר גרמה לו לקונן 'מה היה לנו. אוי מה היה לנו'. את כתבותיו ב'דבר' סיים בדברי הספד קצרים ונגזשים על ורשה היהודית, שהייתה הקהילה היהודית הגדולה באירופה והמרכז היהודי החשוב ביותר של חיי ציבור, חינוך ותרבות לפני המלחמה. בעבר בילה חודשים ארוכים בוורשה בלבה של ההמולה ברחוב נאלוקי ובשוק היהודי 'האלה מירובסקיה', ועתה

ב'דבר השבוע' הפרק הראשון של זיכרונותיו שנקרא 'מגיני שטויבך'. את הפרק החל בקינה על עיירתו: 'שטויבך, עיירת נעורי, לא הייתי אתך ביום עלות הכורת עלייך, לא שמעה אזני את אנקת מעונייך, יקירי נפשי מאז שחר חיי... מרחוק חייתי את שואת עמי, ולא הבחנתי עוד אז כי גם שוועתך את צרורה בסערת שואת עמי אשר הדיה העמומים נישאו אלינו ממרחק' (תעודה 85). רובשוב שהיה ממארגני 'ההגנה העצמית' של היהודים בסטויבך בימי מהפכת 1905 היה שותף לתחושות האכזבה והביקורת שרווחו ביישוב כלפי הפסיביות וחוסר ההתנגדות שגילו מרבית היהודים ובכללם אנשי עיירתו שהלכו 'כצאן לטבח' למחנות ההשמדה לעומת מיעוט המתמרדים בגטאות. 'שטויבך עיירת נעורי, גאוות עלומי, לא אאמין

עוד כי כצאן הובלת לטבח. הן הכרתי היטב את גיבורי נעוריך', כתב. הוא נאחז בבורחים מן העיירה שהצטרפו לפרטיזנים ונלחמו בנאצים. בכבודם הוא מגן על כבודה של העיירה כולה: 'המה עדים כי גם ביום עברות ושבר לא נסתלקה כליל רוח גבורתך מאתך'. מול אירועי ההשמדה והפסיביות שגילו רוב יהודי העיירה במהלכם תיאר רובשוב את גיבורי הנעורים האלו מארגני תנועת 'ההגנה העצמית' בסטויבך ב-1905. בסיום הפרק הוא מבקש: 'תניני, שטויבך שלי, להעלות על קבר מעונייך את זכר מגיניך'.

זמן לא רב לאחר שובו של רובשוב מאירופה, ב-3 באוקטובר 1947, התפרסם ב'דבר' פרק נוסף מזיכרונותיו, הפעם מבית הוריו, שנקרא 'ספרייתו של אבא' (תעודה 89).

1. זלמן רובשוב אל רודה רובשוב, כ"ה בתמוז תש"ה [6 ביולי 1945], גנזים, 248b.
2. דברי זלמן רובשוב במזכירות מפא"י (כוועדה פוליטית), 12 בנובמבר 1945, אמה"ע, 14-1945-24-2.
3. ז' שזר, 'במועצת האינטרנציונל המקצועי בפרג' (21 ביוני 1947), ז' שזר, **בחצר המטרה**, עמ' 333-334.
4. דברי זלמן רובשוב בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 22 ביולי 1947, אה"ע, מ/85.

87. אל רחל כצלסון-רובשוב, תל אביב

פראג, 11 ביוני 1947

יקירותי,

אני כותב את מכתבי באולם הכינוס של המועצה, בשעה שאחד המתרגמים נושא את התרגום של אחד הנאומים. אני כבר יותר משבוע ימים כאן ומכם עוד לא קיבלתי דבר. עד אתמול התנחמתי כי שום פוסטה עוד לא הייתה מן הארץ. אולם אתמול באו גיליונות 'דבר' מ-1 ומ-2 ליוני, ומכן מכתב אין. מהטלגרמות שלנו ל'דבר' אתן יודעות מה רבות דאגותינו ומה מועטות עוד שמחותינו. ב[רל] לוקר שיצא אתמול לארץ באווירון יספר לכן בפרטיות עליו ועלינו. אתמול היו שוב שיחות נוספות של חברי משלחתנו עם חברי משלחות אחרות ועם אישים בודדים.

רחל'ה,

ביום א' היינו, חבר ארץ-ישראלים, בטרזינשטט. זאת הפעם הראשונה שראיתי בעיניי את חדרי העינויים ואת חצר המוות. ראיתי את אפר הקדושים, ואת תאי הכלא, ואת בית הקברות העצום המכיל 35 אלף קברות יהודים. את, שראית את דכאו, יודעת טעם ביקור אשר כזה. אני — לי הייתה זאת הפגישה הראשונה עם הזוועה עצמה, ונשברתי תחתי מעמסתה. ניטלה ממני כל אפשרות נפשית לשוב ולשבת במועצה הזאת אחרי ביקור זה.

מה צפוי לי עוד במסעי?

אחכה למכתביכן. כתבי נא, רודיק יקירתי. מה שלומך ועבודתך, ומה בבית ובמשפחה? אודה לך מאוד על כל ידיעה. וכתבי גם את מנייה טובה; רואה אני כאן את הרוסים אבל אין להציל מהם דבר על בני המשפחה. הגידי לרבקה וינברג, כי מסרתי את הכתובת המעניינת אותה למטפלים בדבר והבטיחו עזרתם.

רחל'ה, אצפה למכתבייך, אעשה בפראג עד 22 לחודש ואצא למינכן.

וברכותיי המרובות לכולנו.

באהבה,

זלמן

88. מאמר בעיתון 'דבר'

תל אביב, כ"ו-כ"ז בתמוז תש"ז, 14-15 ביולי 1947

גלויות מן הדרך

ו. בעיירות פולין

מה חשב המשורר הנלבב, המעונה והקדוש, מרדכי גבירטיג, בדברי שירתו-אזעקתו: 'אונדזער שטעטל ברענט' [העיירה שלנו בוערת]? האם לא חשבנו בקראנו, כי העיירה עצמה עולה באש? הן הוא גם ניבא כך במפורש: 'אוי, עס קען חלילה קומען דער מאמענט, / אונדזער שטאט מיט אונדז צוזאמען / זאל אויף אש אין פלאמען, / בלייבן זאל — ווי נאך א שלאכט / נאר פוסטע, שווארצע ווענט!' (קרובה חס וחלילה השעה, כי הלהבות יתמידו, את כולנו פה ישמידו, רק שרידי קירות יעידו, מה שפה היה). זאת תחושת הרעה אשר חזה גבירטיג 'שנתיים לפני הרעש'. והנה אני מתהלך בתוך העיירה אחרי גמר 'הרעש' הממושך הזה, והוראיתי לדעת: לא כך קרה, העיירה עצמה לא עלתה באש. מעיירה לעיירה אני נוסע, על פני עיירות וערים לעשרות, והן כולן חיות וקיימות ועומדות על תלן. רק העיירה שלנו אינה עוד. כל מה שהיה שלנו, כל מה שהיה יהודי בתוך העיירה הזאת, כלה ואיננו.

וברוב הערים והעיירות לא השאירו לנו גם כל סימן וכל זכר. הן רק שנתיים עברו מאז תום השואה, ואין להכיר עוד את עקבותינו. כאילו לא היינו כאן לפני כמה שנים; כאילו לא הרווינו את האוויר הזה ביהדותנו במשך מאות בשנים; כאילו לא גדלנו פה, לא סבלנו פה ולא יצרנו כלום, כאילו לא חיינו פה ולא מתנו פה. עם השורש נעקרנו.

היכן שכינה זו 'שאינה זהה ממקומה' גם לאחר החורבן? מכאן זה, זהה וסילקה את עצמה מכול וכול. וזהו דבר שלא שיערנו. הלוא אמרנו: מה 'יהודי' יותר מן 'הרחוב היהודי'? וחשבנו כי רק עם הרחוב עצמו, עם אחרון הבתים ברחוב הזה, תיעקר גם יהדותו. והנה הרחוב עומד כולו כמו שהיה, על כל חצרותיו ובנייניו. הוא אחר ומתנכר וזר כולו, כי נשמתו היהודית נרצחה ואיננה. נרצחו יהודיו של הרחוב ונרצחה יהדותו. ועתה הוא גויי כולו, משומד כולו. היום יום גנוסיא היה, ואי-אפשר היה להשיג מקום ברכבת. גם האווירונים אינם טסים בפולין ביום חג, ולי אצה הדרך לכינוס בשלזיה. יעצוני חבריי לעשות דרכי במכונית, מורשה לרייכנבך (זאת עכשיו הקהילה היהודית הגדולה ביותר בשלזיה), דרך לודז'-ברסלוי, מהלך שתיים עשרה שעה. וכה ניתנה לי האפשרות לחצות את עיירות ישראל למחצית כל אורכה של פולין. וכשעמדתי לעזוב את פולין וחתרתי להגיע לאושוויץ, נסעתי שוב במכונית מלודז' עד קטוביץ, לרוחבה של המדינה, מהלך עשר שעות נוספות, בתוך לב לבן של ערים ועיירות בגלות פולין, שהיו רק לפני שנתיים כולן יהודיות. ולכל עיר ולכל עיירה שם יקר וכאוב, שם מצלצל כפעמון ומזהיר כדמעה; ולכל עיר ולכל עיירה דמות זרה ומתנכרת עתה, ורק אבני המדרכה זועקות באלמן זעקת השואה והיתמות של עמנו.

אפילו ילד עברי אחד אינו נפגש לי ברחוב, אפילו דמות יהודית אחת אינה נשקפת מחלון, ואפילו אות עברית אחת אינה נראית על שלט או דלת. נמחקנו לחלוטין מעל פני 'העיירה שלנו'.

הנה סוכאטשוב – עירו של ר' אברהם'לי סוכאטשוב, בעל 'אגלי-טל' ו'אבני נזר', אב לשבט חסידי בישראל. לאלפים נהרו הנה חסידים מעברים. אגדות סיפרו על עושרו של האדמו"ר האחרון. היה מן הראשונים לעלות על המוקד. והנה סטריקוב – את האדמו"ר הסטריקובי גם ראיתי פעם. עשה רושם של איש צנוע וענוג, שירי ועני. היא בת סטריקוב, בת טובים, איך פיארה את אספותינו מאז!

והנה לוביטש (לוביטש היו אומרים היהודים) – עיר הציונות המתקדמת; עוד מימי פולמוס אוגנדה זכורות החלטות ציוניה 'מגני ההסתדרות'; ומימי ה'פאלקס פארטיי' ידועות מחלוקותיה.

והנה פאביאניץ – קריית מרד רב! מבצר בונדאי לודז' ופפ"סאיה, משגב חסידי גור (הי, ר' מנדל, ר' מנדל!).

'רחוב יהודי' בלוביטש, פולין, לפני מלחמת העולם השנייה

והנה נובור אדומסק – עירו של בעל 'תפארת שלמה', של בעל ה'חסד לאברהם'; עיר ילדותו של הסופר ה"ד נומברג (מאמין ה'דאאיקייט'), עיר ילדותם של חבריי, החלוצים החרוצים.

והנה פטריקוב – עיר הדפוס העברי, עיר הש"ס הפטריקובי, עיר מחלוקת הרבנות המייגעת והממושכת, שמילאה את חלל העיתונות הוורשאית במשך שנים, העיר שבה ישב על מדין גם ר' מאיר שפירא, מייסד ישיבת חכמי לובלין, וכאן, בתוך אחד הבתים ברחוב הזה, תכנן את 'הדף היומי' וגם יצר את הניגון 'וטהר לבנו לעבדך באמת', שאנו שרים בארץ באספותינו עד היום.

והנה לוטיטוב – איך ניצבת כמו חי לנגד עיניי, אתה הצעיר העממי, ציר אמונים מלוטיטוב, שקמת מעירך ובאת לוועידתנו הקטנה לפני עשרים וחמש שנה. (איך גמגמת אז, איך נפעמת אז! הציר, תמים היה פועלך ותמימים היו דבריך). והנה קמפנו – האם אין זאת קמפנו, אשר על שמה נקרא ה'קעמפנער', הוא המלבי"ם המהולל, אשר האיר את לבותינו בילדותנו בביאוריו ל'פסוק'?

והנה סוצ'ב, ומכאן מתחילה שלזיה הגרמנית. מכאן מתחילות שממות המלחמה ועקבות ההפצצות. אולם עד כאן – אין זכר לקרבות. כל הערים והעיירות שמנתי ושלא מנתי, מורשה ועד סוצ'ב, ומלודז' ועד קטוביץ, עומדות כולן על תלן ובשלמותן, על חנויותיהן ושוקיהן, בתיהן וכנסיותיהן, לא הייתה בהן יד המלחמה. רק אנו, בוני העיירות הללו וממלאי תוכניהן, קובעי דמותן ומעצבי רוחן, אנו נעקרנו מתוכן, כולנו – על גזעינו, נופינו ושורשינו, עקירה יסודית וניצחת, ללא שארית וזכר.

בית הכנסת נשרף או נהרס בכל אחת מן הערים שמנתי. בלוטיטוב הסתפקו בכך שטשטשו בצבע שחור את הכתובת שהתנוססה על בית הכנסת ושמו מנעול על דלתו השבורה. זאת לוטיטוב נשארה בתמימותה גם עתה: השלטים החדשים על החנויות נעשו פה, ביד לא אמונה, והאותיות של הכתובת הקודמת, עם שם החנווני היהודי שנושל ונרצח, עדיין מזדקרות, ואבן מקיר עוד זועקת מתחת לטיח הדליל.

בצ'נסטוב למשל נעשתה ה'תמורה' ביתר כישרון וביתר חריצות, והתייר העובר לא יכיר כלל כי חלה כאן תמורה. השלט החדש כבר חדל להיות תלוי כזר על הבית. נתמזגו היטב הצבע הישן של הבית עם השלט החדש, ולא נודע עוד כי היה פה פעם שלט אחר והוסר. ולא נודע עוד כי יצאנו מתוך המקום הזה, ולא יוכר עוד כי לנו היה פעם המקום הזה, וכי כל המקומות האלה היו רק זה עתה לב לבה של אחת הגלויות המושרשות ביותר וה'יהודיות' ביותר שבכל תולדותינו. עשרות ומאות בשנים הטבענו כאן בהמונינו, בנערינו ובזקנינו, את עקבות חיינו הסוערים, ובן-לילה אחד, ליל עברות, נעקרנו כולנו עם עקבותינו גם יחד, והיינו כאילו לא היינו פה מעולם.

והיטב שקדה היד המשמדת, שנהיה פה כאילו לא היינו מעולם. הנה נכנסתי לתוך העיירה, ובית קברות יהודי אין, והנה יצאתי את העיירה ובית קברות יהודי אין. ביקשתי את הנהג להקיף את העיירה מסביב, ואין. לאן נעלם בית הקברות? נבהלתי. נזכרתי בפור שלומיאל, שניטל צלו. שאלתי ונודע לי: בית העולם שדה נחרש, ואת אבני המצבות לקחו אנשי המקום לסתום בהן את פרצי גדרותיהם ולסלול בהן את כבישיהם, למען נהיה פה כאילו לא היינו פה מעולם. ואכן, שקדה היד והצליחה. באו הגרמנים ושרפו את היהודים. באו הפולנים וגירשו את הגרמנים. והפכה הארץ חד-גונית מאוד, וכולה 'מעור אחד', מעור רגיש מאוד - -

כאמור, היום הראשון למסעי יום גנוסיא היה. כל החנויות סגורות היו וכל הכנסיות פתוחות ומכל בית ובית נהרו אל הכנסייה. לאורך כל הרחוב. בעיר שולטת פפ"ר [מפלגת הפועלים הפולנית], ושם הרחוב – סטלינובה, ועל הקיר ססמאות אדומות, והעם כורע לפני הכנסייה ומצטלב.

והיום האחרון למסעי יום חול היה. השוק היה סואן, והחנויות מלאות קונים, והחנווני ליד דוכנו והתגרנית ליד שולחנה – בלעדינו, בלעדינו.

העיירה שלנו לא עלתה באש. היא קיימת והיא מוסיפה לחיות את חייה, רק כל מה שהיה שלנו בעיירה הזאת איננו עוד. וגם על העקירה שלנו מן העיירה הזאת, על כל אבדן מחמדינו, אין להמשיל כראוי את משל הבערה: אין עיי מפולת, אין מקום ריק, אין ריח של שרפה בעיירה. כנצר זר ומיותר נעקרנו עם השורש והושלכנו לתוך הכבשן. והיינו כאילו לא היינו פה מעולם.

[.....]

ח. לודז' ורייכנבך

מכל קהילות ישראל שבפולין לא נשארו אלא ארבע, שיש יותר מחמשת אלפים יהודים בכל אחת מהן. אלו הן 'הגדולות' שבהילות: לודז' וקראקא [קרקוב] בפולין 'הקונגרסאית', וברסלאו ורייכנבך בשלזיה. [...]

ואת לודז' בפולין ואת רייכנבך בשלזיה ביקרתי, ובשתייהן הייתה לי האפשרות להיפגש עם יהודים רבים, מחוגים שונים.

בלודז', אומרים לי, יש עשרת אלפים יהודים. ספירה לא הייתה בשום עיר. אולם אנשי הג'וינט יודעים. וחברי, הציר היהודי האחרון של הפרלמנט, הפרופ' סאק, בקי במספרים. כאן הוא המרכז התרבותי. הוועד המרכזי של יהודי פולין שוכן בוורשה, אולם כל מרכזי המפלגות נמצאים כאן. גם המערכת של 'דאס נייע לעבן'. כאן מופיעים עיתוני המפלגות. וכאן נמצאת אגודת העיתונאים והסופרים היהודיים; כאן מרכז בתי הספר העבריים, והוועדה ההיסטורית לחקר השואה. כאן מרכזי תנועות הנוער ו'החלוץ'.

והנה התלקטה גם שארית הפלטה של הסופרים היהודים בפולין. מהם שהגיעו מרוסיה הסובייטית, ומהם שניצלו בנסים מתוך גיהנומי אירופה. כאן אפרים קאגאנובסקי, מעמודי טלומצקה 13 לפני, ונושא המסורת של הספרות היהודית הוורשאית; כאן ברל מארק, ששב ממוסקווה והוא עכשיו ראש אגודת העיתונאים בפולין; כאן ח"ל פוקס מווילנה, ויהושע שפיגל מהמחנות. כאן נמצאים המשוררים ל' אולי צקי וקנאפ הייס, והסופרות היהודיות רחל אויער באך ורייזל זשוכלינסקי, וכאן גם נוסדו ה'שריפטן', ומנסים במקצת להחזיר את העטרה הספרותית שנופצה לרסיסים.

ודי לו לאדם להסתובב שעה אחת בחוצות לודז', להעלות בזיכרוננו את לודז' של שנים עברו ולהשוותה עם זו של עכשיו, למען ידע ויחוש מה היה לנו. אוי, מה היה לנו!

באלוט חרבה כולה. היא וכל הרחובות הסמוכים לה, ששימשו גטו יהודי. זהו הרובע היחיד בכל לודז' שנהרס. כל יתר חלקי העיר על תלם עומדים, ואין לראות בהם כל סימן למלחמה ולהרס. כאילו לא הייתה כלל מלחמה ולא היה כל הרס במדינה.

לשווא אומרים: היהודים הושמדו במלחמה. לא הייתה כאן מלחמה כלל. ואילו הושמדו היהודים רק במלחמת המעצמות זו בזו, היו יהודי לודז' צריכים להיות עכשיו בחיים. כאן אתה רואה בעליל: במלחמה המיוחדת, במלחמה ההיא, האחרת, הנצחית, במלחמת העמים בעמנו הושמדנו, תוך כדי המלחמה הכללית.

ואם רוצה אתה להיווכח לאן חתרה המלחמה המיוחדת הזאת ומה הייתה מטרתה, בידעים ובלא יודעים, צא בלודז' לרחוב פיוטרקובסקה. זאת הכוורת הסוערת, שבה געשה ורעשה היזמה היהודית מחוללת הפלאים, היוצרת, ומוכרת, ומספסרת, ומגשרת על פני עמים וארצות, המרכז של לודז' היהודית ההומייה והסואנת, המעשירה והמתעשרת, צא עתה לפיוטרקובסקה זו וראה: המסחר כמנהגו נוהג; הנוסח אולי אחר והקצב ודאי אחר, אולם כל הגלגלים מסתובבים על ציריהם – ויהודים אין בכל אלה. נרצחו ואינם. נמצא, גם פיוטרקובסקה יכולה למלא את כל תפקידיה בלעדי יהודיה-מחולליה. ואין אתה יכול להימלט מן המסקנה כי הנה לפניך 'סוף המעשה', שממנו אתה למד על ה'מחשבה החילה'. לזאת שאפה האנטישמיות שלפני היטלר. בשל זאת הצליחה האנטישמיות בימי היטלר, כדי לשמור על זאת ותיקים גם עתה את חטאת האנטישמיות של היטלר. רצתה פיוטרקובסקה של עכשיו למלא את מקומה של פיוטרקובסקה הקודמת, ועל כן באתנו כל הרעה הזאת.

וידוע כל יהודי בפולין: פיוטרקובסקה היהודית לא תקום עוד בלודז', לא בפולין זו ולא בשום פולין שהיא. וגם באלוט לא תקום עוד. ואיך לחיות בלודז' בלי באלוט ובלי פיוטרקובסקה – עדיין לא למד היהודי וגם לא ילמד עוד. על כן כל כך נבוך היהודי מלודז', על כן כל כך נסתתרה בינתו המהוללת, על כן אבוד עצה ואבוד תקווה הוא. על כן על מזוודותיו הוא יושב ועיניו – אלינו. עיני כל יהודי לודז' שראיתי – אלינו.

ועיר של אבק אדם היא העיר היהודית רייכנבך. איזו רוח סערה הביאה את גרגירי האבק האלה מעברים וצנפה אותם לערמה אחת? ולאן יפוזרו כולם בנשוב מאי שם רוח חדשה? בפולנית קוראים עתה את שם העיר דארז'אניאב, בגרמנית קראו לפנים לעיר רייכנבך. יהודים קוראים לה ריכבך, והאנטישמיים בשלזיה מתחלשים במסתרים: ז'ידובך. כי כשבעת אלפים יהודים נקבצו יחד בעיר הזאת. וכולם באו מן הנכר. במשך שנתיים צצה כל הקהילה. מיושבי המקום לפנים לא

נשארו בעיר רבים, ומיהודי המקום לפנים לא נשאר אף אחד. רק בית כנסת שלם וריק נשאר כאן בתוך העיר, ובית קברות עתיק מחוץ לעיר. את כל יהודי המקום רצחו הגרמנים. את מרבית גרמני המקום גירשו הפולנים, ופולנים מרובים לרשת את מקום המגורשים לא נמצאו. בתוך פולין 'הקונגרסאית' עלו תושבי הכפר לתוך העיר שנתרוקנה מיהודיה ומילאווה. כאן היה גם הכפר גרמני, ונתרוקן אף הוא. ולפולנים רחוקים לא קסם המקום במאומה. ביקשה הממשלה לשמור שלא יתפזרו היהודים השבים מרוסיה המועצתית על פני המדינה כולה, עמדה וייחדה להם את העיר הזאת שנתרוקנה בשלזיה, ליד הגבול הגרמני. שמעו פליטי המחנות של אושוויץ ושל בירקנאו כי קמה קהילה גדולה בקירוב מקום, נצטרפו אף המה אליה. דירות ריקות היו כאן רבות למדי, ויחס השלטון היה נוח. הלכו וקנו שביתה במקום, עד שתיפתח הדרך המוליכה הלאה. התארגן ועד ונקבע שלט יהודי במרכז העיר. בא הג'וינט וסיפק כספים למוסדות סיוע והכשרה ושיקום, ונתווספו שלטים יהודיים חדשים. קמו מפלגות יהודיות, לפי כל צבעי הקשת היהודית הציבורית בעולם כולו, ורבו השלטים עוד. אלה השלטים היחידים שראיתי בידיש בכל מסעי על פני פולין. והייתה רייכנבך לעיר יהודית מיוחדת במינה בימים אלה של היעדר סימני יהדות בפולין. עיר יהודית, כמו מחנה ריכוז של פליטים, ועיר חופשית, כמו עיר של לא-יהודים. וליד המשרד של ועד היהודים עומד חייל יהודי, וליד הכניסה אל האספה שערכו לי עמד נוטר יהודי, לבוש מדים אף הוא. רצתה הממשלה להוציא מן העיר את שארית גרמניותה, ופולנים שימלאו שליחות זו לא היו רבים בעיר, ועשו את העיר ריכוז של יהודים. והממשלה יודעת: אם רק יישארו היהודים במקום, יפיצו את הפולנית כראוי. ואם לא יישארו – מוטב שיתרכזו ויתבלטו בינתיים, ויבטלו את רוח הגרמניות. ומכאן גם היחסים הקרובים עם המפלגות הפולניות; רבים היהודים המעורבים יפה במפלגת פפ"ר, וכינוס של 'פועל ציון' צ"ס מתכנס באולם הפפ"ס. לא ככל עיר רייכנבך.

ורייכנבך זו, שבן-לילה הייתה – האם רבים יהיו הלילות עד שתעבור! ממרחקי הנכר של רוסיה הסובייטית באו הנה, ממעמקי הגיהנום של אושוויץ וטרבלינקה ניצלו הנה. כוח איתנים צנף אותם וטלטלם על פני גבולות ויבשות, זרים לסביבתם ומוזרים לעצמם. לשם מה טלטלם? כדי להשתקע כאן, ברייכנבך משונה זו, אשר גם את שמה לא שמעו ולבטאו לא ידעו כראוי, לא הם ולא אבותיהם? לא להשתקע באו כי אם 'לגור' באו. לגור על מנת להגר. ולהגר בכל שעה ובכל דרך. אכן, יודעים הם, כי אבק אדם הם. על כן רב הפירוד ביניהם ורגעית ההתלכדות, ואיש איש נתון לפגעי יומו ולרווחי יומו. כי כולם יחד נישאים בסערה האחת, ובמעמקי לבם הם מתפללים נאמנה, כי זאת הפעם יביאם הסער אל חוף מבטחים. זאת התפילה האחת המשותפת לכולם.

על כן אל תטיף להם. דבר אל הסער ויישאם - -

ועל כן כל כך רוגשת רייכנבך. כפליטים הם גרים, וכפליטים צמאי חוץ הם שומעים את הדברים על ארץ-ישראל; כי עניין חיים הוא להם, עניין אישי ודחוף וגורלי. זהו כל עניינם!

ט. על חורבותייך, ורשה היהודית

אילם אעמוד על תלי חורבותייך, ורשה היהודית. וכל אשר בי מקשיב לדממת המוות. וכל עוד נשמתי בי, תהיה אצורה בלבי הדומייה הזאת, דומיית הכיליון של ורשה היהודית, שהפכה תל חורבות ואלם. לא ישמע איש יהודי את הדומייה הזאת וישכחנה.

הריסות כיכר השוק בוורשה לאחר מלחמת העולם השנייה

89. מאמר בעיתון 'דבר'

תל אביב, י"ט בתשרי תש"ח, 3 באוקטובר 1947

ספרייתו של אבא

אימתי התחיל להתרקם בלבי היחס המיוחד לספר ולספרייה? מאז שניתנה לי הרשות לעזור לאבא 'לאוורר' את ספריו בערב פסח ולנקותם מכל חשש של חמץ.

קראתי עכשיו את המסה הנאה והמאלפת של הרמן הסה על הקמת ספרייה עולמית מובחרת, ועל הספרייה הראשונה שהוא ראה בילדותו בבית סבא ואשר ממנה לו חובת הספרים שלו. קמה לנגד עיניי כמו חיה ספריית אבא שלי, יסוד ושורש של אהבתי לספר העברי. היכן עכשיו ספרייה זו, והיכן עתה בית כזה אשר בו ספרייה כזו? ואבא שלי לא סופר היה ולא רב. סוחר היה ולעתים קרובות סוחר טרוד. והספרייה של אבא לא הגדולה שבספריות העיירה הייתה. הספרייה של הרב הייתה גדולה הרבה יותר ממנה. בספרייה של הדיין ר' יהושע היו הרבה יותר ספרי הלכה וחיידושי תורה. ובבית חתנו של הנגיד היו הרבה יותר ספרי השכלה. ספרייתו של אבא ספרייה רגילה הייתה, ספריית בעל בית תורני, אבל הספרים שהיו בביתו לא מקריים היו ולא רק לנוי. ספרי חיים היו הם לאבא ונחוצים לו, ספר ספר בזמנו וספר ספר וערכו.

מדוע הרשה אבא רק לי לעזור לו בשעת 'אוורור' הספרים, ולא היה יכול להיעזר בכך באחיותיי הגדולות ממני? משום שעיקר האמנות היה לדעת היכן להעמיד אחר כך את הספרים, ספר ספר במקומו, ולא לערבב את סדר הספרים. איך תדענה זאת האחיות?

בשעת הוצאת הספרים מתוך הארונות אל החצר עזרו גם הן. לאורך כל החצר הונחו הקרשים הארוכים על גבי ספסלים וכיסאות. ועל גבי הקרשים נפתחו הספרים, הגדולים והקטנים, והרוח עלעל בהם כלמדן חריף עלעל וחזור, שעות

רצופות. ואימא עברה עליהם עם כנף אווז ביד וניקתה נקה היטב את לוחות הספרים וגביהם משום חשש כלשהו של אבק חמץ. אולם עם רדת היום כאשר נחוץ היה לאסוף את הספרים מן הקרשים ולהכניס אותם אל הארון, איך יוכל אבא לסמוך עליהן כי כל ספר יועמד בחזרה על מקומו הנכון?

ועד היום עדיין זכור לי סדר הספרים. את תוכן הספרים עוד לא ידעתי. אבל את סוד סידורם תפסתי מפי אבא ושמרתי בלבבי. קטלוג כתוב לא היה לאבא, אבל 'טבע הדברים' חייב להעמיד את כל ספר במקומו המיועד לו והקטלוג היה כאילו נתון מאליו. מאליו היה מובן שה'תניא' אף כי דק וקטן הוא, עומד ליד ה'תורה אור' הגדול והמכורך יפה בתכריך בד שחור וסמוך לו 'לקוטי תורה' באותו הגודל ובאותו התכריך וה'צמח צדק', ועל ידם ה'נועם אלימלך' ו'קדושת הלוי', וה'אוהב ישראל'. ואם כי ידעתי כבר אז כי 'הרב הזקן' אשר חיבר את ה'שולחן ערוך' הוא אותו הרב אשר חיבר את ה'תניא', בכל זאת אין מעמידים את ה'שולחן ערוך' של הרב ליד ה'תניא', כי אם מקומו באצטבה השנייה ליד הטור 'יורה דעה' וליד 'מגן אברהם' וליד ה'חיי אדם' וליד ההוצאות השונות של ה'חושן משפט' ו'אבן העזר'. ואת ה'סידור' הגדול של הרב, סידור מרובע בן שני כרכים, מלא כתמי יין בפרקי ההגדה של פסח ודמעת עין בפרקי השמונה עשרה של ראש השנה – אותו אין מעמידים עם שאר הסידורים הנמצאים בשימוש יום יום; בו פותחים את הספרייה והוא עומד בראש האצטבה הראשונה. על ידו עומדת ההגדה הגדולה עם הפירושים המרובים שממנה עורך אבא את ה'סדר', ועל ידה – הקיצור של"ה אף כי הוא קטן מהם בגודלו. זה הקיצור של"ה שסבא ז"ל בבואו מעיירתו לבקרנו היה מבקש ממני לטפס ולהוריד אותו בשבילו, והוא היה שם אותו לתוך ילקוט הטלית שלו יחד עם ה'חוק לישראל' שהיה מביא אתו מעיירתו, והיה מצטייד בשניהם בלכתו בבוקר אל ה'שטיבל' לתפילת שחרית. וליד הקיצור של"ה התנוסס הספר הדק והמופלא והמטיל אימים בשל הביטחון העצום בכוחו, ספר רזיאל המלאך. בדוק היה – אם כי לא מנוסה – כי ספר זה מציל מן הדלקה. ואם כי רבו הדלקות בעיירתי למרות 'שמירתו' של הספר, לא נתערערה האמונה בסגולתו (בשעת בדיחותא הייתה אימא אומרת: הן רואה אתה, הספר ניצל). וכשהיה הספר פתוח על הקרשים והרוח הייתה מדפדפת בעלים והציורים המופלאים היו מרחפים מתוך העלים, היה זה כאילו באו להאציל מסגולתם על החצר כולה.

ש"ס שלם לא היה בספריית אבא. הש"ס הגדול הוצאת ראם בכריכות בד שחור וגבי עור מוזהבים עמד בשטיבל, ומשם היה אבא לוקח לו תמיד את הגמרא שהוא למד בה באותה שעה. זכור לי היטב היום שבו הוכנס הש"ס לשטיבל. כיום שמכניסים בו ס"ת הוחג היום הזה. שתו יי"ש ואכלו לעקאך. ואיש איש ממתפללי השטיבל נשא גמרא בידו כנשוא דגל, ואף לנו ילדי החדר ניתנה הרשות להשתתף בתהלוכה ולצעוד צעדים אחדים עם גמרא ביד. איך רטט הלב בהרימי את המסכת הכבודה והכבדה הנף היטב דרך כל השולהויף. אולם גמרות בודדות היו רבות בספרייה, מאלו שלומדים בחדר ומאלו שהן שיירי ש"ס. זכורה לי מהדורה קדומה של 'מסכת גטין', שממנה היינו לומדים 'אמר ר' יוחנן' בת"ב, וזכורה 'מסכת נדרים' עם הר"ן ו'מסכת שבת' במהדורות שונות. והן עמדו ליד המשניות המסודרים כסדריהם והמסומנים במספרים בהירים ומחכימים על גבם. ועל ידם כרכי 'עין יעקב'. וה'מדרש רבה' וה'מדרש תנחומא' וה'תנא דבי אליהו' וה'ילקוט שמעוני'. אלה היו ספרים משומשים כי בהם קראו שבת שבת. פחות משומשים היו ספרי 'הזוהר' ומקצת מספרי ה'דרוש'. 'יערות דבש' ו'כלי יקר' ו'ערבי נחל'. ולמטה מהם, כדי שיוכלו גם הילדים להגיע, עמדו ה'מקראות גדולות' של ראם עם ל"ב פירושים מרהיבי עין. עליהם התענגנו עונג רב, ומהם נתבשרנו על פלאי כיסאו של שלמה המלך מתוך התרגום שני שלא מצאנו בשום מקום אחר. ועל ידם התנ"ך עם הביאור, ואיזה תנ"ך ישן מאוד על דפים עבים מכחילים עם פירוש יהודי-גרמני, ותנ"כים חדשים בודדים וקטנים עם 'מצודת ציון' ו'מצודת דוד' ועם 'אבן העזר'. וכמובן, התנ"כ' השלם והקטן, מתנת הסבא.

כשהיה אבא קם בשבת בבוקר, כשכל בני הבית עדיין ישנים ואני במיטתי מעמיד פני ישן; והוא היה מתעטף ב'שלאף ראק' [חלוק], מתפלל 'קריאת שמע' ביחידות כדי שיוכל לאחר לתפילה ומוציא גמרא מן הארון ללמוד את שיעורו לפני לכתו אל השטיבל – הייתה זאת הגמרא הגדולה של חברת ש"ס, מאירת העיניים ומרחיבה את הדעת. ואחרי שנת צהריים, כשהיה אבא מקרב אותי אליו ומלמד באוזניי את פרקו, היה זה פרק ב'תורה אור' או ב'לקוטי תורה' מן האצטבה העליונה, ולפעמים פרשה במדרש מן האצטבה השנייה. לפעמים בשבת של חורף היה מוציא גם את ה'חפץ חיים', שגם הוא מצא את מקומו ליד ספרי חסידים וקורא אתי גם ממנו.

מספרי השימוש הזכורים לי בספריית אבא היה ה'ערוך השלם', 'משפט האורים', 'מלין דרבנן' שבו נאגרו אמרות חז"ל לפי סדר אל"ף-בי"ת; 'זכר רב' שבו נאספו השורשים שבתנ"ך לפי סדר אל"ף-בי"ת; איזה אגרון מליצי מאוד בשם 'ניב

שפתים'; איזו 'אספקלריה המאירה', מעין אנציקלופדיה תלמודית; וכמובן 'סדר הדורות', שאהבה מיוחדת הייתה נודעת לו משום שהיה רב במינסק הסמוכה; ומוכן שבמובן שהיו שם ספריו של ר' ליפא'לה ממיר שהיה הסנדק שלי.

בכלל, לספרים אלה שחיברו אנשים שהיו מוכרים פנים אל פנים והיחס אליהם היה אישי יותר, נועדה מחצית אצטבה מיוחדת. כאן היה הפירוש לספר בראשית שחיבר ר"א קצנלסון, ידידו ואיש סודו של סבא, סגי נהור יפה תואר – המחבר הראשון שפגשתי בימי חיי וראיתיו כראות פלא כי אכן איש אשר ספרו עומד בארון מתהלך בשוק כאחד האדם. מגולי מוסקווה היה ובכל זאת לא מצא איש אחר להקדיש לו את חיבורו בלתי אם את הקיסר ניקוליי השני. כאן התנוססו לתפארה ספרי ר' ליפא'לה; כאן עמדו חיבורי רבני הסביבה שהיו מביאים את חיבוריהם מעוטפים במטפחת; כאן עמד הסידור המיוחד במינו שתיקן ר' יעקב מאיר ממינסק שהיה מעין 'גוטער איד' של מתנגדים, שקינא קנאת השמות הקדושים המתגלגלים בחדרים, עמד ותיקן להדפיס סידור תפילה ששמות הוי"ה יהיו בו מפורזים ונדפסים באלכסון ובסירוגין, כדי שאם חלילה ייתלש הדף מתוך הסידור ויתגלגל על הרצפה לא יבואו לכלל חילול. זוכר אני איך בא ר' יעקב מאיר זה לעיירתי לאסוף פרנומרנטים לסידורו, והרבי שלי, ר' בוניא המלמד, שהבטיח לנו כי סידור זה אם רק יידפס עתיד להציל את העולם מחטא איום, ביקש אותנו להוביל את ר' יעקב מאיר לבתי הנגידים שבעיירה לפי הרשימה שערכו בבית המדרש. והוא, ר' יעקב מאיר, זקן גבוה וצנום, חבוש כובע של קטיפה שחורה ועטוף ז'פיצה ארוכה מאוד עד קצה הנעליים, הלך אתי וטפף בבוץ ובידו הרזה והצהובה האהיל על העיניים לבל להסתכל בנשים. באותה האצטבה עמד אחרי כן גם הפירוש 'מורה נבוכים' שחיבר המורה שלי, ר' ירחמיאל גרינברג איש האשכולות, האוטוידקט המופלג. אשר בשבתו בכפר סמוך לירמיטש ובארץ חיבר מילון עברי-ערבי ונשא את נפשו כל ימי חייו להדפיסו ולא הדפיס; וכתב פירוש גדול על הרמב"ם והדפיס רק קונטרס אחד ממנו ועל ארון הבגדים בחדרו היו שמורות האמהות של הדפוס כל הימים. להדפיס את ספרו לא זכה, אבל זכה ליהרג על קידוש השם בימי גזרת היטלר, יחד עם כל קדושי גורודז'יה עיירתו. הי"ד. האם היו גם ספרי השכלה בספרייה? בודדים ומקריים, אולם מה רב היה קסמם ללב. זכור היטב הקובץ 'לית חן' שהוציא יעב"ץ כתוספת לאיזה עיתון שלו. מה יפו העמודים העטורים במסגרות, ומה נעמו הסיפורים המופלאים על 'רוחות מספרות' ודברי אגדה. המאסף הספרותי הראשון שהוכנס הביתה היה 'ספר השנה' לנ[חום] סוקולוב (תר"ס). איך הפכתי והפכתי בו וחזות הכול ראיתי בו. ומקום של כבוד נועד לו ליד המילון הרוסי-העברי של יהושע שטינברג, ומיד סמוך לו 'כנור ציון', הנלבב והנחמד והיקר מיקר. על פה ידעתי את מרבית שיריו. וכאשר בא אל החדר הבחור ממולוסטויקה ולימד אותנו לכתוב באותיות זעירות 'הנותן תשועה' דוגמת הנער שכתב את 'אל מלך נצור' על עדשה ושלח לקיסר, הלכתי הביתה וכתבתי את כל 'אב"ה תאבו דעת' בתבנית מגן דוד פעוט ושלחתי שי לדודי הציוני, אהוב לבי. על ידו עמד וליטף את הנפש הכרך הקטן והעבה של 'ספרי אגדה' לבן-אביגדור, ובו באותיות קטנות הצטופף הסיפור הקטן שתיאר עולם מלא 'לאה מוכרת הדגים' 'והנגר הנאור'. לשכרה קראתי בסיפורים הפשוטים והישרים ההם. ומשם והלאה החלה להסתמן הפינה שלי: 'גן שעשועים' (לפרויקא?) 'מגיבורי האומה' לברמן, 'הריסות ביתר' לקלמן שולמן, 'מורה הלשון' לחיים צבי לרנר עם לוחות הפעלים והבניינים המקופלים בתוך הספר, שמהם שיננתי לראשונה בין עצי היער את 'כתב, נכתב, כתב, כתב, הכתב, הכתיב, התכתב'; לשם הוכנס אחרי כן 'מבחר הספרות' לטביוב וזמן מה עמד שם גם 'דור דור ודורשיו' לא"ה ווייס שאבא הביא לי פעם תשורה ליום הולדת מתוך חנות הספרים של הלפרין ממינסק. וסבא בא, ראה, נאנח קשות והוציא את הספר מתוך הארון - -

ספרי פלפול לא היו בספריית אבא, סימן שלא קנה ספרים שלא היו לו צורך אישי בהם. זכורני כשהגיע פרקי להכין דרשה לבר מצווה לקרובנו, האברך הסלובודקאי ר' אליה תומרקין, השליך את חכתו לתוך ה'שאגת אריה' (סימן לו) ולתוך 'עמודי אור'. לא יכולתי להשיג את הספרים לא בספריית אבא ואף לא בשום ספרייה בעיירתי וצריך הייתי לקבל אותם מספרייתו הגדולה של סבא בעיר הסמוכה.

פינה לחוד הייתה לספרי אימא. היא גם השתמשה בספרים העבריים ואף קראה לועזית. אולם ספרי הקודש שלה היו בעברייטיטש. עמד שם ה'ראשית חכמה' ו'הצאינה וראינה' – עבה מאוד, נדפס בכתב עברי-טייטש מיוחד המזכיר את אותיות רש"י ואינן אותיות רש"י, ומעוטר בציורים מיוחדים ומשונים ומשובבי נפש. והיה שם ה'נופת צופים' וה'קב הישר' וה'מנורת המאור'; וגם קונטרסי 'מעשי אלפס', שרק זה מקרוב באו ובכל זאת ביצרו להם מקום באצטבה ההיא. ומיד אחריהם – ספרי שימוש של ממש: סידורים וחומשים. מחזורים וספרי תהלים ופרקי אבות ותיקון קריאה, תיקון חצות ותיקון שבועות ותיקון להושענא רבה וקינות וסליחות והגדות מצוירות לכל בני הבית, ומגילת אסתר ו'ספר הגורלות'

ובריוונשטעלר ולוח ובינטשערל וכו'. ורק אחרי כן החלו ספרי לעז. היו שם כרכי ה'ווסחוד' וכרך מצויר של 'אוסט אונד וועסט'; היה שם רומן של שפילהאגן ואיזה כרך גדול של 'הויזפריינד'; ועוד ספרים מקריים שתעו והגיעו הנה מספריית הדוד או מספריית הבנות אשר בחדר האחר – מספרי הלעז לא נשארו בזיכרוני לא השמות ולא הסדר.

ולמעלה על הארון בתכריך מיוחד, נשמרו קונטרסים בלתי מכורכים של דא"ח [דברי אלהים חיים]. אלה היו קונטרסים של דברי חסידות כתובים בידי המעתיקים שסבא היה מביא מבית הרבי בשובו מלאדי, או החוזר היה מביא שנה שנה בבואו לביקורו המסורתי וסבא היה נוהג ללמוד מהם עם אבא כשאני יושב ומאזין. מה נחקקו בלב האותיות המעוגלות המזהירות כפנינים: 'אתם נצבים כלכם היום – היום אם בקולי תשמעון - - -'.

ובפינה מיוחדת בקצה השני של האצטבה העליונה היו שמורים הדברים הנוגעים לארץ-ישראל. שם עמד איזה ספר'ל קטן עם 'לב' דבוק על חזיתו ובו הייתה מפה עברית עם תיאור המסעות ממצרים לארץ-ישראל דרך המדבר; גם דגלי השבטים ליד כל מחנה. שם עמד הספר הדק והנחמד 'ארץ-ישראל' של יהודה גרזובסקי; שם היה איזה ספר 'ארץ חמדה' וחוברת של סלוצקי על חיבת ציון; שם נשמרו המכתבים שנתקבלו לפני כל חג מטבריה ומחברון והקבלות שנתקבלו מירושלים עם ציורי הכותל וקבר רחל ועצי זית משני עברי הקבר. ובסופה של אותה אצטבה עליונה סמוך לקיר, מצא לו את מקומו כל השנה חפץ יקר שלא היה כלל ספר, אלא שלפי נרתיקו העבה היה לו מעין דמות של ספר ובשל קדושתו וחשיבותו הכירהו מקומו בארון כמו ספר. הלוא זאת מנורת החנוכה, מנחת אבי הסבתא לחתונת הורי, מנורת כסף שזורת חוטים דקים דקיקים עם שמונה כדי שמן קטנים מבורגים, עם דופן בעל ציצים וכפתורים ופרחים, עם כתר תורה בראש ושני קנים דקים נטויי גרון מכונפים משני עברי הדופן לשמש. כל השנה עמדה המנורה בתוך הנרתיק העבה הקשור למעלה בלולאה ומראה כמראה ספר יקר וגנוז בגנזי הספרים. באותו נרתיק סגור היה גם שמור השקל הציוני של השנה - - -

לי הייתה ספרייה זו שכיית החמדה של כל בית אבא. ואם גם לא ידעתי אז את תוכנם של כל הספרים, את טעמם ידעתי ואת ריחם שמרתי ואת מקומם הנכון נישתי באפלה – בספרייה ובלב.

וכאשר נקראתי לעזור לאבא 'לאוורר' את אוצר הספרים הזה בערב פסח, ספר אחרי ספר, היה לי כאילו נקראתי לכהן בקודש; וכאומן המפרק לשעה איזו מכונה גדולה ומורכבה לברגיה הקטנים והשונים על מנת להרכיבה שוב למכונה גדולה ושלמה אחת, כן הוצאתי מתוך האצטבאות ספר אחר ספר על מנת להכניסם מחדש, ספר ספר במקומו, כמאחד איברים חיים לנפש שלמה אחת, חיה ויקרה.

ז. ימי הכרעה בעצרת האו"ם

בחורף 1947 הודיעה ממשלת בריטניה שהיא עומדת למשוך את ידה מניסיונות למציאת פתרון לשאלת ארץ-ישראל ושכונתה למסור את הנושא להכרעת האו"ם. באפריל 1947 התכנסה עצרת מיוחדת של האו"ם כדי לדון בשאלת ארץ-ישראל, ובה התקבלה החלטה לשגר 'ועדה מיוחדת של האו"ם לארץ-ישראל' (אונסקו"פ) שתגיש לעצרת האו"ם הצעות לפתרון שאלת ארץ-ישראל. ביוני-יולי 1947 ערכו אחד עשר נציגי ועדת אונסקו"פ את חקירותיהם בארץ-ישראל לקראת הגשת המלצות לפתרון שאלת עתידה המדיני. חברי הוועדה נפגשו עם נציגי השלטון הבריטי ועם נציגי היישוב היהודי, בעוד הערבים החרימו את דיוניה. בפני הוועדה הופיעו ראשי המוסדות הלאומיים ומשלחות שייצגו מגזרים שונים ביישוב היהודי. את הסתדרות העובדים הכללית ייצגו לוי שקולניק, פנחס לוביאנקר וזלמן רובשוב. הם הגישו לוועדה תזכיר, ורובשוב נשא דברים ובהם סקר את פעולות ההסתדרות והציונות ואת המכשולים שמציב בפניהם שלטון המנדט. הוא שיתף את חברי הוועדה בחוויותיו המזעזעות מהביקור במחנות ההשמדה באירופה המזרחית וקרא להם 'תנו לנו להקים את המדינה העברית במולדתנו'.¹ חברי הוועדה ביקרו במקומות שונים בארץ, שמעו עדויות במדינות ערב, וועדת משנה שלה ביקרה במחנות העקורים באירופה.

ב-25 באוגוסט התכנס בציריך הוועד הפועל הציוני כדי לדון במצב המדיני. בעת דיוניו, ב-31 באוגוסט, פרסמה ועדת אונסקו"פ את המלצותיה ובמרכזן הצעת הרוב שקראה לסיום המנדט על ארץ-ישראל, לתקופת מעבר של לא יותר מ'שנים מעטות' ולאחריה לחלוקת ארץ-ישראל לשתי מדינות, יהודית וערבית, ומסירת אזור ירושלים לשלטון האו"ם. גבולות המדינה היהודית היו רחבים יותר מכפי שנקבע בהמלצות ועדת פיל, והיו אמורים לכלול את הנגב אך לא את רובו של הגליל המערבי. זה נועד להימסר למדינה הערבית. הערבים דחו את המלצות הוועדה מכול וכול ודבקו בתביעתם להקים בארץ-ישראל מדינה אחת הנתונה לשלטון הרוב הערבי. מנגד יצא הוועד הפועל הציוני בהחלטה שרואה בהמלצות הוועדה בסיס חיובי לדיונים, למעט הסתייגויות מסוימות

לגבי גבולות המדינה היהודית, והחל לדון מיד בהיערכות לקראת העצרת הכללית של האו"ם שעמדה להתכנס בניו יורק בתוך שבועות מעטים ולדון בהמלצות הוועדה. לנוכח חילוקי הדעות בין הזרמים השונים בציונות לגבי המלצות הוועדה ובעיקר רעיון חלוקת ארץ-ישראל הוחלט למנות 'ועדה פוליטית מייצגת' שתהיה מורכבת מנציגי כל הסיעות הציוניות, והיא תייעץ להנהלת הסוכנות היהודית כיצד לנהל את המערכה המדינית באו"ם. עם זאת נקבע שתפקיד הוועדה הוא ייעוץ בלבד, ונאסר על חבריה לנהל משא ומתן עצמאי עם מדינאים זרים. לתפקיד יושב ראש הוועדה המייצגת התמנה ישראל גולדשטיין מהציונים הכלליים וזלמן רובשוב נבחר לאחד מארבעת נציגי 'האיחוד העולמי' בוועדה.

בתחילת אוקטובר הגיע רובשוב לניו יורק כחלק מן המשלחת הציונית הנרחבת לדיוני עצרת האו"ם שנערכו בלייק סאכס. תחילה פעלה המשלחת כדי להביא להחלטות נוחות לציונות בנושאים שעלו לדיון בוועדה המיוחדת (ועדת אד הוק) שהקימה העצרת כדי לדון בהמלצות ועדת אונסקו"פ ובכללם מנגנון לביצוע ההמלצות בפועל, גבולות המדינה יהודית, מעמדה של ירושלים ומעמדם של המיעוטים במדינה. לאחר מכן היה על המשלחת הציונית לנסות ולהבטיח רוב רגיל בוועדה המיוחדת בהצבעה על המלצות ועדת אונסקו"פ וההמלצה להקמת מדינה יהודית במרכזן, ורוב של שני שלישים בהצבעה הצפויה בעצרת הכללית על המלצות הוועדה המיוחדת כפי שדורש התקנון.

את המערכה הובילו נציגי הסוכנות בראשותם של משה שרתוק ואבא הלל סילבר. גם חיים וייצמן, שלא נשא עתה בתפקיד רשמי בתנועה הציונית, הגיע לניו יורק כדי לסייע במאמצי המשלחת. 'הוועדה הפוליטית המייצגת', שאת ישיבותיה הגדיר רובשוב במכתב לרחל כ'אתחלתא של ממש בבניין המדינה',² התכנסה מדי כמה ימים בערבים והופיעו בפניה רוב חברי הנהלת הסוכנות וכמה מן הפקידים הבכירים במשלחת הציונית. אלו דיווחו לה על התקדמות הפעולה המדינית ושמעו ביקורת ועצות מחבריה. הדעות לגבי תרומתה של הוועדה היו חלוקות. היו שראו בה מטרד ועול נוסף ומיותר שהוטל על העוסקים

בעשייה המדינית. בעיקר על שרתוק, שנדרש להופיע בפניה לעתים קרובות לאחר יום פעילות מתיש; אחרים ובהם אבא הלל סילבר שיבחו את עבודתה ואת תרומתה, ואף שרתוק ציין שקיומה היה אמנם קשה לו 'כספחת' אך 'חסך סיבוכים מיותרים ומלחמות חינוס'.³ חשיבותה של הוועדה התמצתה במטרייה הציונית הרחבה שהעניקה למשלחת, ובעיקר בתרומתה לתחושה שקיימת הסכמה רחבה לגבי קבלת תכנית החלוקה אף שהיו חברים בה נציגים של מפלגות שגילו התנגדות עקרונית לרעיון כגון 'השומר הצעיר', הרוויזיוניסטים ו'אחדות העבודה'.

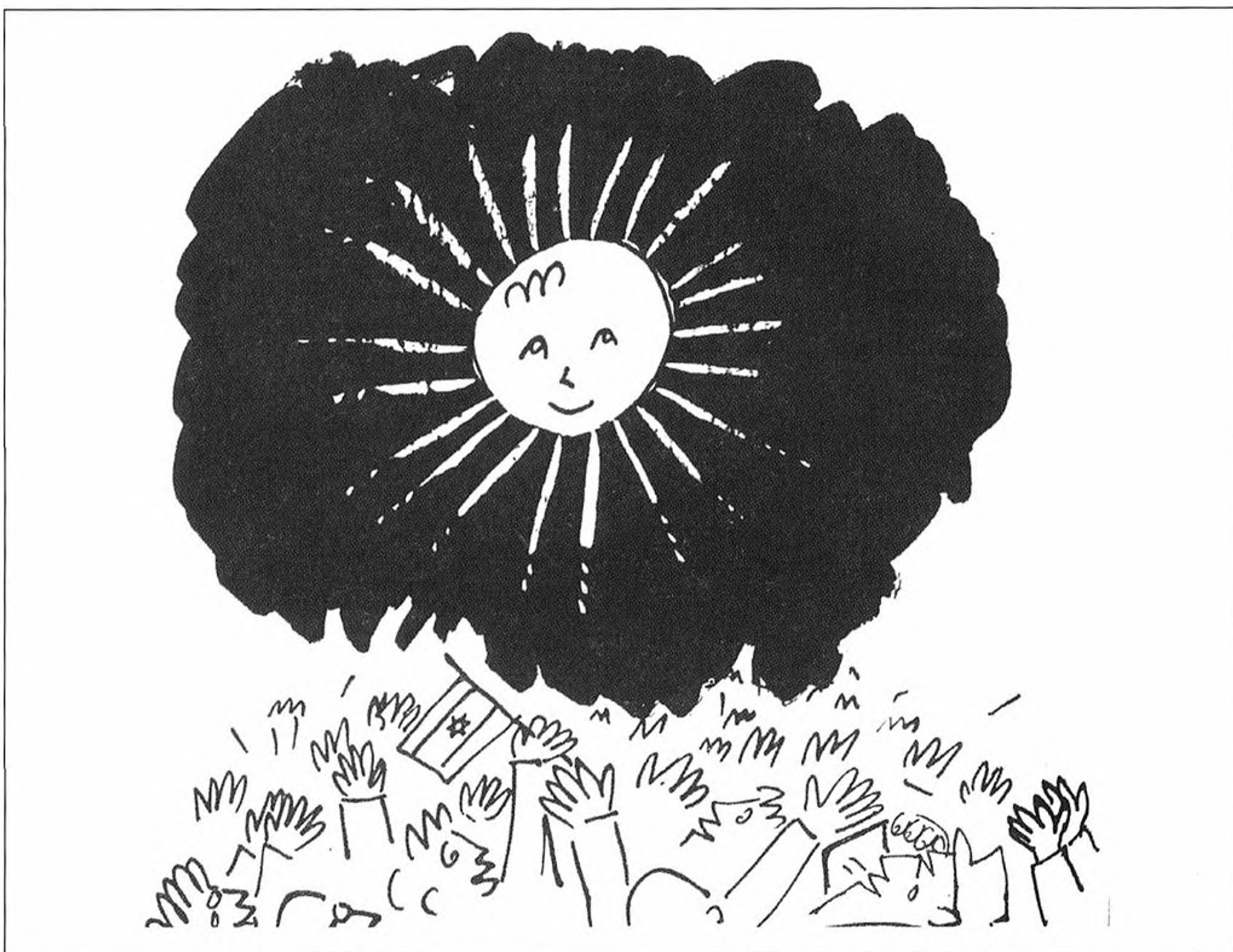
ככל שקרב מועד ההכרעה בוועדה המיוחדת כן הלכה וגברה פעולת המשלחת הציונית. ב-18 בנובמבר כתב רובשוב לרחל כי פעולות המשלחת עולות יפה, ולאור תמיכת ארצות הברית וברית המועצות הוא צופה תוצאה חיובית בהצבעה על הקמת מדינה יהודית, תחילה בוועדה המיוחדת ואחר כך בעצרת הכללית. אולם ב-26 בנובמבר, שעה קלה לפני ההצבעה בוועדה המיוחדת, כתב רובשוב ברשימה שבסופו של דבר לא פורסמה: 'עוד הדבר נתון במשקולת. וכפות המאזניים הרי הן לפניך, וגורל עמך עליהן!'.⁴ בהצבעה התקבלו המלצות ועדת אונסקו"פ, אך מניתוח ההצבעה התברר שחסרים עדיין כמה קולות כדי להבטיח את הרוב הדרוש בעצרת. מאמצים שעשו המשלחת הציונית וגופים יהודיים נוספים כדי ללחוץ על מדינות מהססות לתמוך בהצעה מול מאמצים מנוגדים שעשה הגוש הערבי ומדיניותן המתעתעת של כמה מדינות ובראשן בריטניה יצרו חרושת של שמועות שטלטלה את המשלחת הציונית בין תקווה לדאגה. ב-28 בנובמבר 1947 עמדה להתכנס עצרת האו"ם לישיבה מכרעת כדי לדון בהצעת הוועדה המיוחדת לקבל את המלצות ועדת אונסקו"פ ולהצביע עליה. לחברי המשלחת הציונית נראה היה שקיים אמנם הרוב הדרוש לקבלת ההצעה, אך הוא דחוק ותלוי על חוט השערה, והם היו מתוחים, עצבניים ומלאי חששות מפני הפתעות של הרגע האחרון. רגעים לפני צאתו לישיבת העצרת המכרעת כתב רובשוב לרחל על המתח הרב והוסיף ש'אתה רואה בחוש את גורל עמך נתון על הכפות [...] עתה אין אלא להתפלל, ולהתפלל בחזקה!' (תעודה 90). ההצבעה נדחתה ליום המחרת הוא כ"ט בנובמבר, ובה החליטה העצרת הכללית של האו"ם ברוב של 33 קולות בעד מול 13 מתנגדים ו-10 נמנעים על חלוקת ארץ-ישראל והקמת מדינה יהודית. בשם הוועדה המייעצת ניסחו רובשוב ושניים מנציגי 'המזרחי' גדליה בובליק וישעיהו וולפסברג (לימים אביעד) מברק ברכה

לבן-גוריון ובו נכתב: 'מזל טוב לעמנו וסימן טוב להנהלת תנועת תחייתנו כי זכינו לנחמה והגענו לבשורת קץ גלותנו ולהסרת שעבוד מלכויות מעל ארץ מולדתנו'.⁵

החלטת עצרת האו"ם התקבלה בפרץ של שמחה ביישוב בארץ וכך גם בקרב רבים מיהודי ניו יורק. בעברו ברחובות העיר ראה רובשוב יהודים שנקהלו במקומות שונים תוך שירה וריקודים כשדגלים בידיהם. שלוש שעות לאחר ההצבעה בליק סאכסס נפתחה באצטדיון סנט ניקולס הוועידה של מגבית ההסתדרות בניו יורק ('ה'ג'עווערקשאפטן' קמפיין). הוועידה הפכה למפגן המוני של הזדהות ושמחה שנמשך יומיים בהשתתפות אלפים. כמה מאנשי המשלחת הציונית ורובשוב בכללם הגיעו לפתיחת הוועידה ישר מן ההצבעה, והאלפים קיבלו אותם, ובעיקר את משה שרתוק ואת חיים וייצמן, בהתלהבות אדירה. ב-1 בדצמבר כתב רובשוב לרחל ששמחת יהודי ניו יורק הזכירה לו במשהו את השמחה הספונטנית שפרצה ברוסיה בימי ראשית מהפכת 1905. אולם בהמשך סיפר לה ש'בנסעי בלילה, לאחר נאום הנעילה, כבר רקדו לקראתי האותיות בטיימס סקוור על 15 הרגים בארץ-ישראל'.⁶

ואכן, למחרת ההחלטה באו"ם החלו הערבים בארץ בסדרה של התקפות מזוינות על האוכלוסייה היהודית. הם קיוו שכך יחזירו את הגלגל לאחור וימנעו את הקמתה של מדינה יהודית, שלטענתם פוגעת בזכויותיהם הבלעדיות על הארץ. בימים הבאים התפשטו ההתנגשויות לרחבי הארץ והביאו לקרבנות רבים בשני הצדדים. זו הייתה תחילתה של 'מלחמת העצמאות'. עבור רובשוב השווה בניו יורק הזכירו הימים את התקופה הקשה שעבר עם ראשית מאורעות 'המרד הערבי' (ראו לעיל עמ' 200 ה/ז). כל יום הביא עמו ידיעות על הרוגים וכל עיתון שהגיע מן הארץ הביא את שמותיהם. למעלה מחודש הוסיף רובשוב לשהות בארצות הברית, ניזון מן העיתונות וחרד לגורל יקיריו – אשתו, בתו רודה, קרוביו וידידיו.

בשנות הארבעים התגוררה רודה בבית הוריה. בשעות שבהם נעדרו הייתה תחת השגחתה של מניה אחותו של זלמן, שהתגוררה בביתם מאז עלייתה לישראל ב-1946. רודה ניהלה סדר יום שכלל לימודי מלאכת יד ומוזיקה ופעילות ב'נוער העובד', וב-1947 אף החלה לעבוד במועדון לילדים של ארגון אמהות עובדות בשכונת שפירא בתל אביב. אביה הרבה לכתוב לה מאמריקה ולשתפה בעובר עליו. ב-5 בדצמבר כתב לה שעם כל ידיעה על הרוגים בארץ-ישראל 'כאילו ניתק הלב ממקומו לשמע כל בשורה

ליל 29 בנובמבר 1947 — 'ויהי בחצי הלילה' (צייר אריה נבון)

החסידים, לבין הסתייגותו מגישתם האנטי-ציונית של אנשי חב"ד. הוא הלך והתרחק מהם, וכפי שאמר לימים 'הציונות שלי וההתנגדות לציונות של החסידות' הן שהפרידוהו מהחסידות.⁸ ב-1927 עצרו אנשי הג'פ-או (המשטרה החשאית בברית המועצות, קודמתה של הק-ג'ב) בלנינגרד את הרבי יוסף יצחק שניאורסון (הריי"ץ), הרבי מליובאוויטש. הוא הואשם בפעילות ריאקציונית ואנטי-מהפכנית ונידון למוות. בעולם היהודי החלו מאמצים להצלתו, ואנשי החסידות שזכרו את שורשיו החב"דיים של זלמן רובשוב פנו גם אליו. הוא הפעיל את קשריו המסועפים כדי להניע מדינאים רוסים וגרמנים שיפעלו למען הצלת הרבי ושחרורו. לבסוף בוטל עונש המוות של הרבי ולאחר תקופת גלות קצרה שוחרר, עזב את ברית המועצות ולימים קבע את מושבו בניו יורק. מאז לא היה רובשוב בקשר עם אנשי החסידות. ביולי 1945 אף תקף את גישתו האנטי-ציונית של הרבי מליובאוויטש במאמר ב'דבר' בשם 'מוטור ומעצור',⁹

כזאת.⁷ באחד מגיליונות 'דבר' מצא רובשוב בין שמות ההרוגים את שמו של אחד ממדריכיה של רודה בסניף של ה'נוער העובד' בתל אביב שבו הייתה חברה. הוא כתב לה וניחם אותה על האבדה והוסיף ש'כל קרבן יקר יוסיף כוח וקשיות עורף, ואומץ להתמדה' (תעודה 91).

בשלושת החודשים ששהה באמריקה ידע רובשוב ימים של מתח ודאגה לנעשה בארץ, אך לצדם גם שעות של סיפוק ועניין רב. הוא ניהל שורה של פגישות עם אישים יהודים, ציונים ולא-ציונים, ונאם בכינוסים רבים. הוא נוכח לדעת שהחלטת האו"ם חוללה תמורה עצומה גם בקרב הלא-ציונים ומצא אהדה רבה למפעל בארץ גם מצד אחדים מגדולי היריבים ש'מיררו' בעבר את חיי הציונים במשך שנים. אחת מן הפגישות המעניינות ביותר שערך הייתה עם הרב יוסף יצחק שניאורסון הוא הרבי מליובאוויטש, מנהיגה של חסידות חב"ד.

מאז שבגר והפך לציוני היה רובשוב נתון במאבק פנימי בין הרצון לשמור על הקשר עם מקורותיו

ומנגד חלק שבחים לפלג של חב"ד בראשות הרב שלמה אהרונסון שהתיישב בארץ.

שהותו של רובשוב בניו יורק הייתה נקודת מפנה ביחסיו עם חסידות חב"ד וקשריו עמה חודשו. ב-10 בנובמבר קיבל מכתב מן הרבי שניאורסון אל 'ידידי הנכבד העסקן המפורסם, המוכתר במעלות טובות במעלת גזעו וחינוכו מאנשי חסידי חב"ד מר שניאור זלמן שי' רובאשאוו'. במכתב הביע הרבי מליובאוויטש דאגה לגבי החינוך לילדים ממשפחות חרדיות השוהים במחנות העקורים באירופה וביקש מרובשוב בתור 'איש רציני ואשר יש לו השפעה מרובה בחוגי הסוכנות' לעשות לשיפור המצב.¹⁰ בהמשך המכתב ביקש ממנו הרבי לסור אל ביתו בברוקלין כדי לדון בהצעה שכנראה העלה רובשוב בפניו בדרך כלשהי, להקים התיישבות חקלאית של חסידי חב"ד בארץ הקודש. רובשוב הגיע לביתו של הרבי מליובאוויטש לאחר ההצבעה באו"ם. בפגישה שאל אותו הרבי על תולדות משפחתו והידיעה כי סבו היה חסיד של 'האדמו"ר הזקן' רבי שניאור זלמן מלאדי עזרה להם 'להתגבר על מרחקים ולדלג על תהומות'.¹¹ הוא העלה בפני הרבי 'את הצרות שהיו לנו ממנו', כדבריו, בהתכוונו לתעמולה האנטי-ציונית שניהלה החסידות, והרב השיב: 'קודם היה זמן אחר ועכשיו שוב זמן אחר' (תעודה 92). בהמשך חזר הרבי והעלה את דאגתו לגורל הפליטים חסידי חב"ד מרוסיה ששהו במחנות העקורים באירופה, ושעם חלקם נפגש רובשוב בעת ביקורו באירופה המזרחית בקיץ 1947. הוא שב והציע לרבי שחסידים אלו יעלו לארץ-ישראל ויתיישבו ביישוב חקלאי שיוקם במיוחד עבורם במדינת ישראל העומדת לקום. פגישה זו, שבה השמיע הרבי נימות חדשות לגבי הציונות, הובילה לימים לעליית החסידים לארץ ולהקמת כפר חב"ד (ראו להלן עמ' 336 ח/ג), והייתה תחילתה של מערכת קשרים מיוחדת במינה בין רובשוב לאנשי החסידות בראשות הרבי מליובאוויטש.

בראשית ינואר עזב רובשוב את אמריקה ולאחר ביקור במחנות של פליטים יהודים באיטליה שב לארץ. עם שובו דיווחו הוא ושפרינצק בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות על שלושת חודשי פעילותם. בראשית דבריו סיפר רובשוב על הקושי האדיר להיות בנכר בשעה שבארץ מתחוללת מלחמה: 'בוקר בוקר אתה חי בעיניים של מפה אילמת זו ואין לך יכולת למלא את השמות' (תעודה 92). בהמשך סיפר על השמחה האדירה ששטפה את יהודי אמריקה לאחר ההצבעה ב-29 בנובמבר ועל התמורות

האדירות שחוללה המערכה כולה ביחסה של יהדות אמריקה לציונות. 'הרגשתי שחל שינוי יסודי. לא נשארה פינה של אנטי-ציונות מגובשת', טען. לסיום סיפר על ביקורו באיטליה במחנות הפליטים ועל המפגשים עם השליחים ויהדות איטליה.

בשבועות הבאים הלכה והחריפה הלחימה בארץ-ישראל וההתנגשויות האלימות התפשטו לכל פינות הארץ. היישוב היהודי עמד במלחמה מול ערביי הארץ וכוח מתנדבים ממדינות ערב שכונה 'צבא ההצלה' בפיקודו של פאוזי קאוקג'י, ומצבו הלך והחמיר. באביב 1948 הצליחו הערבים לנתק את ירושלים, את הנגב ואת הגליל המערבי ממקורות ההספקה שלהם. לקשיים הצבאיים נוספו גם קשיים מדיניים. בעקבות אירועי הדמים בארץ-ישראל נסוגה ארצות הברית מתמיכתה בתכנית החלוקה והציעה להקים משטר נאמנות זמני מטעם האו"ם על ארץ-ישראל ולדון מחדש בעתידה המדיני בעצרת הכללית. ביישוב שררה אווירה קשה עקב המספר הרב של ההרוגים בקרבות ועקב המצב הביטחוני והמדיני. באווירה זו התכנס ב-6 באפריל 1948 בתל אביב הוועד הפועל הציוני הגדול לאחד הכינוסים החשובים בתולדותיו כדי לדון בהתפתחויות הצבאיות והמדיניות. שישה ימים נמשכו הדיונים. ביומיים הראשונים נשמעו הרצאות על המצב והתנהלו ויכוחים נוקבים שלוו בביקורת מימין ומשמאל על המדיניות של הנהלת הסוכנות. לאחר מכן התקיימו הדיונים בוועדות השונות. הוועדה המדינית שבה היה רובשוב חבר הכינה שורה של הצעות החלטה ובראשן דחייה מפורשת של ההצעה למשטר הנאמנות והכרזה שעם סיום המנדט ולא יאוחר מ-16 במאי תוקם בארץ-ישראל ממשלה זמנית של המדינה היהודית. על פי עצת חברי הוועדה הוחלט לצרף להצעות ההחלטה הצהרה על עצמאות פוליטית של הוועד הפועל הציוני והוטל על שלושה אנשים – זלמן רובשוב, עמנואל ניומן ממנהיגי הציונות בארצות הברית וישעיהו וולפסברג, מהוגי הדעות של הציונות הדתית שהוחלף בהמשך בד"ר שמואל מרגושס מן הציונים הכלליים בארצות הברית – לנסח אותה. רק לאחר מאמצי שכנוע נאות רובשוב לקבל עליו את התפקיד והיה לאיש המרכזי בניסוח ההכרזה.

פעמים רבות בעבר נקרא רובשוב לנסח עבור התנועה הציונית ותנועת הפועלים הצהרות, הכרזות, החלטות, עצומות, קול קורא, מצעים מפלגתיים ומסמכים נוספים שדרשו את יכולתו כאמן השפה והניסוח. הוא ידע להפוך מסמך כתוב ליצירה שלשונה שואבת ממקורותיו של העם

היהודי ומקפלת בתוכה את ההיסטוריה, את התרבות ואת השקפת העולם של כל הזרמים השותפים. אלא שכל המעמדים ההיסטוריים שבהם נכח בעבר לא השתוו לרגע שבו עמדה הציונות על סף הגשמת המטרה שאליה כיוונה וחתרה כל השנים – הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל. ב-11 באפריל החל הדיון בהצעות הוועדה המדינית ובנוסח ההצהרה שנלוותה לה. בחצות הלילה, באווירה חגיגית ומתוחה, קרא רובשוב באזני משתתפי הכינוס בפתוס רב מהרגיל בנאומיו את ההכרזה של הוועד הפועל הציוני 'על החלטתו להקים בארץ את הרשות העליונה של עצמאותו המדינית' (תעודה 93). ההכרזה נכתבה בכוונה לתת ביטוי לכל הזרמים בעם היהודי ומתוך התחשבות בדעות המדיניות השונות. בנוסח שולבו פסוקים מן המקורות והקביעות המדיניות נוסחו באופן שירצה את הזרמים השונים מבחינת תאריך החלת

העצמאות וצורת הממשל. בלשון נשגבת קובעת ההצהרה ש'עם תום שלטון אכזב של ממשלת המנדט, ייתם שלטון זרים בארץ-ישראל. יקום העם על נחלתו ויקים את עצמאותו במולדת'. לאחר הבטחה כי המדינה היהודית 'תהא מדינה של צדק ושל חירות, של שוויון כל תושביה, ללא כל הבדל של דת וגזע ומין וארץ מוצא', ופניה אל התושבים הערבים 'לאחוה ולשלום ולשיתוף פעולה' באה ההבטחה ש'אנו – חיינו קודש להגנת חירות עמנו', ומסתיימת ההכרזה לאמור: 'לימיננו הצדק. אתנו מאוויי כל הדורות באומה. אתנו מצפון העולם. אתנו צוואת מיליוני קדושינו-מעונינו ואתנו רצון החיים האיתן של מיליוני שרידינו. עלינו קדושת הגבורה של לוחמינו-מגינינו, ואל אלוהי ישראל לנו לעזר'. בסוף הדיון התקבלו המלצות הוועדה המדינית ונוסח ההצהרה ברוב גדול.

1. 'דברים בפני ועדת אונסקו"פ', **דבר**, 17 ביולי 1947.
2. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון-רובשוב, 29 באוקטובר 1947, גנזים, 248/33491/3.
3. משה שרתוק אל ולטר איתן, 13 בספטמבר 1948, י' פרוינדליך, **מחורבן לתקומה: המדיניות הציונית מתום מלחמת העולם השנייה ועד הקמת מדינת ישראל**, תל אביב תשנ"ד, עמ' 136.
4. זלמן רובשוב, 'שעה קלה לפני ההצבעה האחרונה', 26 בנובמבר 1947, גנזים, כ-248/10924.
5. מברק אל דוד בן-גוריון בחתימת גולדשטיין, בובליק, וולפסברג ורובשוב, 1 בדצמבר 1947 (עברית באותיות לועזיות), ג"מ, חצ-2268/4.
6. זלמן רובשוב אל רחל כצנלסון-רובשוב, 1 בדצמבר 1947, גנזים, 248/33508/3.
7. זלמן רובשוב אל רודה רובשוב, 5 בדצמבר 1947, גנזים, 248b.
8. שמואל אבידור, 'שניאור זלמן שזר' (שיחה עם שזר), **פנים אל פנים**, 212 (1963), עמ' 8.
9. מאזין (זלמן רובשוב), 'מוטור ומעצור', **דבר**, 6 ביולי 1945.
10. הרב יוסף יצחק שניאורסון אל זלמן רובשוב, כ"ז במרחשון תש"ח, ש' קראוס, **נשיא וחסידי: מסכת הקשרים המיוחדת במינה שנקמה בין נשיא דורנו הרבי מליובאוויטש וחסידי בנפש ר' שניאור זלמן רובשוב**, כפר חב"ד תשנ"ט, עמ' 381. [להלן: ש' קראוס, **נשיא וחסידי**].
11. זלמן שזר, 'נדודי תמונה', **הארץ**, 4 באוקטובר 1998.

90. אל רחל כצנלסון-רובשוב, תל אביב

ניו יורק, 28 בנובמבר 1947

רחל'ה,

לא במילים תתואר המתיחות הזאת של הימים האחרונים ושל השעות האחרונות. בנסים ובריכוז כל הקשרים והמאמצים הגיעו עד קצה יכולת ההשפעה, וממנו כחוט השערה להכרעת שני שלישים. מספיק היה שהבחור מהאיטי יתחרט, וכל הבניין התמוטט. וכל גורמי ההשפעה נגדנו רוכזו. ואמצעי ההשפעה שלנו – מהיכן יתווספו עוד? רואי טובות מבטיחים כי יחול עוד היום שינוי לטובה.

אני נוסע עתה לישיבת האו"ם בפלשינג מדאו, לישיבת ההכרעה. אין כבר כל תקווה לדחייה נוספת, וההצבעה תהא בעוד שעות מספר. ואתה רואה בחוש את גורל עמך נתון על הכפות.

עוד כל יום אתמול וכל שעות הערב היו נתונים לריכוז קשרים מרחוק ומקרוב. עתה אין אלא להתפלל, ולהתפלל

בחזקה!

עורג לתשועה קרובה מאוד.

זלמן

ההצבעה - 38-39

RCA Communications, Inc., normally provides Direct Radiotelegraph Service with the countries listed below.

Argentina	Dominican Republic	Haiti	Panama
Australia	Dutch East Indies	Hawaii	Philippines
Austria	Ecuador	Holland	Poland
Belgian Congo	Egypt	Iceland	Portugal
Belgium	Finland	India	Puerto Rico
Bermuda	France	Iran	St. Pierre-Miquelon
Brazil	French Equatorial Africa	Italy	Spain
Bulgaria	French Indo-China	Japan	Surinam
Chile	French West Africa	Lebanon	Sweden
China	Gambia	Liberia	Switzerland
Colombia	Germany	Martinique	Syria
Cuba	Great Britain	Mexico	Tahiti
Curacao	Greenland	New Caledonia	Turkey
Czechoslovakia	Guatemala	New Zealand	U.S.S.R.
		Norway	Venezuela

To countries where no direct route is available, "Via RCA" offers superior service, since messages are subject to fewer relays.

רישום שערך זלמן רובשוב בעת ההצבעה על המלצות ועדת אונסקו"פ בעצרת הכללית של האו"ם, 29 בנובמבר 1947

91. אל רודה רובשוב, תל אביב

ניו יורק, 1 בינואר 1948

רודיק בתי היקרה והאמיצה,

מאז כתבה לי אימא כי שבת לאיתנך וכי את הולכת יום יום אל המועדון בשכונת שפירא הרחוקה, וכי על אף כל האסונות ממשיך המועדון להיות פתוח ואת מוסיפה לעבוד בו כמו בימים המתוקנים, ראיתי את עצמי כאילו אני עוד יותר משולב לתוך החזית ממש, משולב אישית, ונעשה עוד יותר קשה לעשות את כל מלאכתי בנכר, מן המרחק. רודיק בתי, דעי בלכתך בוקר בוקר כי ברכתי לך ואמונתי בך מלוות אותך צעד צעד. הלוואי ותראי ברכה בעמלך, ואנחנו כולנו נראה ברכה בעמלנו האחד הזה. ועוד נספר ברינה.

רודיק'ל, קראתי ב'דבר' בין שמות ההרוגים המגנים את שמו של מיכה. נזכרתי יפה כי חברך מדריךך היה ב'נוער העובד'. נזכרתי את המעט ואת אשר סיפרת לי עליו, ואת היקר אשר היה אצור בדברים המעטים האלה. ואני חש בכאבך ומתאבל יחד אתך ועם כל חברייך לתנועה. שמרי בתי על הזכר ועל הכאב, ודעי כי גם זכר הוא עושר יקר. ואני בתי חבר לכאבך. נתעודד עוד ונוסיף לעבוד, איש בפינתו, וכל קרבן יקר יוסיף כוח וקשיות עורף, ואומץ להתמדה. מאז מחלתך חדלת לכתוב. אולי נמצא איזה מכתב שלך בדרך ואני עוד אספיק לקבל אותו לפני צאתי ותהא זאת תשורה לי.

אני מוכן לעזוב את ארצות הברית ביום השני הבא, אם מזג האוויר ירשה. היום רבו השלגים ונשתבשו הדרכים. אולם אם יתבהר היום, אטוס מכאן לג'נבה וניאפול [נפולי], ואפליג מניאפול באנייה לחיפה, ואני מקווה להגיע ב-10 לינואר. והלוואי ואמצא את כולכם ואת הארץ כולה בשלום, ולו רק ביותר שלום. ושלוש רב לשולמית [כצנלסון] הנמצאת אתנו, וברכות נאמנות לחברותייך, המורות והמדריכות והעובדות אתך במועדון. ונשיקות חמות לאימא ולמאניה ולך, בתי היקרה. מאוהבך מאוד,

אבא

זאת התמונה קיבלתי עתה בשביל הפספורט, והרי היא לך למשמרת אהבה.

רודה רובשוב בשנות הארבעים

92. דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית

תל אביב, ג' בשבט תש"ח, 14 בינואר 1948

הפעם לא רק עבודתנו הייתה משותפת, אלא גם התרשמותנו. שפרינצק אמר ששמח מאוד על שהיה שם בשלושה חודשים אלה. אני מבין את ההרגשה הזאת, כי בשבילו זו הייתה התגברות על מה שהוא חשב קודם. אבל אילו היה ממשיך לדבר, ודאי היה אומר לכם את הדבר שאגיד אותו אני: עם כל השמחה העצומה שהיינו שותפים לה בימי ההתעוררות הגדולה, עם כל הריכוז הנפשי בפעולה – והייתה פעולה מרוכזת ואינטנסיבית, אשר מוסד לגיסלטיבי בציונות כלל איננו רגיל למידה כזו של התמדה ועבודה פרמננטית – הרי החודש האחרון מחוץ לארץ-ישראל היה משהו אשר אינני זוכר בשליחויותיי. נפל בגורלי להיות בשליחויות בזמנים יותר שקטים, לחיות מה שקוראים אצלנו מאורעות, עניינים חמים כאלה, מחוץ לארץ-ישראל – זה דבר מה אשר רק בימים אלה למדת, מה רב ההבדל בין ההרגשה שם לבין ההרגשה פה. לא יסופר לכם מה חיים עכשיו כל שליחינו בגולה.

הייתי בכינוס השליחים וראיתי כיצד חיים הם את המאורעות בארץ-ישראל. מי שהיה בנעוריו אקסטרוני זוכר מה זאת 'מפה אילמת'; בחינה על פי מפה אילמת: מפה רשומה כולה על כל שרטוטיה וקוויה, סימוני הנהרות וההרים ומקומות היישוב, אבל שמות אין בה, ועליך למלא את השם. גם אנחנו עונו על ידי מפה אילמת כזו: מודיעים שבכפר אז"ר, בפתח תקווה, בגבול תל אביב-יפו נהרגו כך וכך יהודים, ולא חסר לך אלא לדעת מי קיבל את הכדור. בוקר בוקר אתה חי בעניינים של מפה אילמת זו ואין לך יכולת למלא את השמות. וכל שם שאתה מוצא אותו בעיתון וב'דבר השבוע', בכל צילום ותמונה וטלגרמה – כאילו מצאת אותו מחדש. וברדתך בשדה התעופה בארץ-ישראל ובלכתך ברחובות תל אביב אתה פוגש אנשים ויודע: לא זה נהרג, לא זה נפצע – יש לך כל הזמן הרגשה כאילו מחדש כובשים את ארץ-ישראל. זו הרגשה שאין כלל לתארה.

אינני זוכר בימי שליחותי חודש כזה. היו ידיעות מוטעות ומטעות ואי-אפשר היה לשבת עוד בחו"ל. בכינוס השליחים שמעתי שאגה מכל השליחים באיטליה: 'החליפנו! אננו רוצים לבוא!'. מחובתנו לענות על רצונם זה, להבין לכמיהתם, לחוסר יכולת נפשית להמשיך מחוץ לגבולות הארץ.

ההפטר הזה של עשרה ימים באיטליה, במחנות ובגטו, היה לי מילוי נחוץ מאוד לפרשת שנותיי באמריקה בשביל הבנת הגולה, וידעיה כיצד חיים חיי ארץ-ישראל בגולה. ראיתי ריכוז האומה מסביב לארץ-ישראל בנפשויות כבירה, בחרדה ובשמחה, גם בעצב ובתקווה מרובה. אלה הם גילויים לגמרי לא רגילים בחיי ציבורנו. ראיתי את החרדה הזאת לפני ההחלטה, כאשר הקיפה חוגים שונים. חוגים רחוקים מאוד מישראל היו מעוניינים בהצלחתנו, חיו אתנו את החרדה, ואילו סיפרתי לכם דוגמאות אחדות, הייתם רואים גילויים לא רגילים בחיינו. לפני הופעתו בפעם הראשונה כינס סילבר יהודים לא-ציונים, שאין להם כל שייכות אלינו – 'אמריקן קאמיטי' [American Committee] ו'ג'ואיש קאמיטי' [Jewish Committee] וכד' – וכיצד קיבלו עליהם את הדברים שאמר. הם ראו בסוכנות את נציגות העם העברי; בביטויי הסוכנות ראו את ביטויים. היה זה ליכוד לא רגיל.

אני מעביר לנגד עיני את המפה הציבורית של יהדות אמריקה לכל גוניה – מאחורני האסימילציה הבורגנית עד קצות האורתודוקסייה, ועד קצות תנועת הפועלים הבונדאית, והיידישיזם לכל גוניהם, בונדאיזם ספרותי ומדעי. דיברתי אתם, הרציתי בפניהם וחיפשתי שיירי הגילויים של אנטי-ציונות אמתית, שיש לה בסיס נפשי אצלם. ראיתי קומפלקסים, ראיתי בפני בני אדם שצריכים להתגבר על שיירי יצרים, אבל כולם מתהלכים כיצורי בראשית. אגיד לכם דוגמאות אחדות: אדם כאברמוביץ, אשר כמה צרות היו לנו ממנו בכל הכינוסים הציוניים והבין-לאומיים, כתב שלושה מאמרים שהם לתפארת לכל עיתון ציוני. ינקעלע פת – יש פה יהודים מפולין היודעים מיהו ומה עולל לנו, נכנס בדמנו בכל אספותינו, כמה שיסה נגדנו. למחרת ההכרזה כתב ינקעלע פת: 'הוויכוח נגמר!'

אין מה לדבר על חוגים אינטלקטואליים יותר בקרב היידישיזם-ה' [לייויק] [שמו הספרותי של לייויק הלפרן] [-]. חרדו חרדה עצומה, ישבו מסביב לרדיו ורצו לדעת כל דבר, התרוצצו מסביב לחיים גרינברג וביקשו לדעת מה נעשה באמת, כיצד תיפול ההכרעה, כי הרגשתם הייתה שגורל ישראל נחתך בעניין זה ונפשם הייתה עם ההכרעה הזאת.

נפגשתי עם חוגי הימין הקיצוני, עם הרב ד"ר יונג, הקיצוני בארגוני הנוער של אגודת ישראל באמריקה, מחנך ותאורטיקן שלהם, אידאולוג האנטי-ציונות הפרנקפורטאית-אמריקנית בקרב הנוער. הוא דרש כניסה לסוכנות היהודית.

הוא שאל אותי אם אני מכיר את מינץ וביקש שאספר לו עליו כי הוא יודע שמינץ הוא 'אגודת ישראל' ובעד כניסה לסוכנות.

אמש סיפרתי רשמים מהרבי מליובאוויטש, המדבר על התיישבות קיבוצית של חסידיו, שיצאו מרוסיה ונמצאים במחנות. הזכרתי לו את הצרות שהיו לנו ממנו והוא אמר: 'קודם היה זמן אחר ועכשיו שוב זמן אחר'.

הרגשתי שחל שינוי יסודי. לא נשארה פינה של אנטי-ציונות מגובשת, לכל גווניה. מספרים שה'ליפטבוי' [liftboy] אמר לצ'יבין במערכת ה'פארווערטס': 'מזל טוב לך, קיבלת מדינה עברית!'. צריך לדעת מיהו ה'ליפטבוי' הזה – איש תנועה המייצג את 'שמעון וראובן', את הרחוב היהודי, את ההמונים. ב'פרייהייט', 'מארגן ז'ורנל' שתו לחיים, עשו קידוש. טלפן לי רגלסון, שהוא בא על שכרו – הוא שבע רצון שהוא באמריקה בשעה זו, רואה את השמחה העולה על גדותיה. אבל אם היום אין יותר התנגדות מגובשת, היא יכולה לקום מחר אם יקרה משהו. הוויכוח נסתיים, אבל אין גבול ליצר המחלוקת.

אולם לאו דווקא במערכות עיתונים ניתן ביטוי לשמחה. הביטוי העממי היה הרבה יותר עמוק. אין לתאר את השמחה שפרצה, אבל לי הייתה יקרה יותר החרדה. ראיתי את החרדה שקדמה להחלטה, כיצד קיבלו את הידיעה וכיצד חיכו לה; באיזו עצבנות מרובה הרגישו בסכנה העצומה לעניין וכיצד חרדו פן, חס וחלילה, העניין לא יקום. הייתה הרגשה של ברית מחודשת של העם עם הארץ.

[.....]

באתי בשמונה וחצי לאצטדיון סנט ניקולס, בו נתכנסה הוועידה. הרחוב היה מלא יהודים והטקסי לא יכול היה לעבור. באו לסלול לי דרך בעזרת המשטרה, כדי שאוכל להגיע לוועידה, שם הייתי צריך לדבר. המונים יצאו החוצה להריע לכבוד השמחה הגדולה, ובהם הרבה אנשים זרים ורחוקים. התפרצות כבירה כזו הייתה ודאי רק בתל אביב. כיצד קיבלו את וייצמן בעלותו על הבמה וכיצד קיבלו אחר את משה [שרתוק], וזו 'התקווה' שהריעה לויצמן וזו שירת 'תחזקנה' שהריעה לקראת משה. והיו עיניהם רואות את מנצחיהם, מגניהם ודבריהם עומדים במערכה ושבים מהמערכה – דברים כאלה ישנם רק בדברים קדומים. בתנועתנו, בחיינו, טרם זכינו לראותם. והייתה הרגשה ששליחותנו ומלאכתנו הצנועה איננה סתם שליחות, אין זו סתם ועדה פוליטית, אלא נפש האומה רוצה בשחרור ואתה שליחה, ודברה, ועושה מלאכתה, וחוזר הפעם בחרדתה ובשמחתה של אומה זו.

זה היה דבר מה שהרגשנו לא רק אנחנו – כל איש שהיה בניו יורק באותו זמן הרגיש שהוא משתתף בביטוי עממי גדול, בשמחה עצומה. בלילה הלכתי מהוועידה הביתה וראיתי כיצד גם ברחובות מרוחקים יותר יצאו מבתי קפה ורקדו ושמחו בחוצות אנשים מכל הגילים. הייתה הרגשה שיש לעניין זה שורשים עמוקים מאוד, שאת האילן הזה לא בנקל אפשר יהיה לעקור.

[.....]

כדי לבאר לכם את הנמשל: מיד אחרי ההכרעה הייתה תסיסה ואפשר היה לדבר עם טייסים, עם צעירים שגמרו בתי ספר, ולהגיד להם: עליכם לעלות לארץ-ישראל ולעזור להגנתה; כלומר, לא לעלות כדי להשתקע או להתפרנס או בשל פחד מפני היטלר, אלא כדי להגן על החלטת או"ם ועל הכבוד היהודי. זה היה מובן לכל יהודי. אפשר היה אז לרכז אלפי יהודים שהיו באים כדי להצטרף ל'הגנה', אבל בתנאי אחד: שבושינגטון יביטו על זה בעין יפה, בכל אופן, שלא תהיה התנגדות. ברגע שאמרו, שבושינגטון רואה את ההשתתפות ב'הגנה' כהשתתפות במיליציה של עם זה, שאסור לשלוח נשק, שכל מי שילך לזה יאבד את הנתינות האמריקנית – בו ברגע חלפה הנכונות וראינו בעין מה גבול הנאמנות. אם לא נצליח לשבור את הדבר הזה מהחוץ, הוא ישפיע גם על היכולת הפנימית של הקמת תנועת 'החלוץ'.

אבל אין ספק שהנוער האמריקני היה יכול לקום בממדים אחרים לגמרי אילו נעשתה עבודה בתוכו. כשאני מתבונן בממדי השפעתנו ועבודתנו באמריקה, מוכרח אני להגיד שעוד לא עשינו כלום בשדה זה. עניין העברית הצטמצם באמריקה עד כדי 'כזית'. קוראי עברית הם רבנים, מורים ומלמדים, המתפרנסים מעברית. וגם הם קוראים רק דברים מסוימים. אמנם מדפיסים באמריקה את רמב"ם ואת ש"ס, אבל המחיר עצום. כאשר כינסתי אספה מיוחדת מוקדשת לספרות העברית וראיתי את הקהל שבא, נוכחתי שזו כיתה קטנטונת; להפרות בה בקנה מידה אמריקני בלתי אפשרי. ואיך אפשר להקים תנועה חלוצית בלי עברית? ובייחוד כשעיירה איננה, ויידיש איננה, ובאנגלית יש רק ספרים מועטים, קרקע צחיחה? אין לתאר איזה רושם עשה באמריקה ספרה של מרי סירקין על הגפרור. זה ספר לחינוך הנוער לציונות,

באשר הוא מבטא את ההרואיזם הארץ-ישראלי, יש בו שירי אלתרמן. אבל לעת עתה הוא נפוץ במספר אקזמפלרים מצומצם. החוג עדיין קטנטן, רק נפתחה הדלת כדי להבקיע דרך.

הייתה לנו שיחה מפורטת עם איינשטיין בעניינים מדיניים ויחסו למדינה. שאלתיו מה הוא יכול לעשות כדי להפיץ בקרב תלמידיו והאנשים הסובבים אותו בפרינסטון את הדעות שהוא הגיע אליהן. הוא אמר לי: 'מסביבי כולם ציונים, יש רק לזרוע. צריך לבוא הזרוע, הקרקע מוכנה יותר הפעם'.

[.....]

שבתי מהמחנות. עשרה ימים הייתי באיטליה. אני מברך את החברים ברומא שלקחו ממני את כרטיס האנייה ושינו את סידורי, על מנת שאשאר באיטליה. ראיתי מחנות באיטליה. בפעם ראשונה ראיתי איך חיים עכשיו יהודים: חדר גדול ובו 160 איש ואישה; ארבע שמיכות מפרידות בין המיטות הערוכות קומתיים, וזהו הבית, בו גרים, בו חיים, מולידים ילדים. ואין מריבות וקטטות. כמלאכים היו בעיניי אם יכולים לחיות כך למרות כל מה שעבר עליהם. וכך חיים אלפים כבר שנתיים. אין הם יודעים מתי יוכלו לעלות; מתפרנסים מעזרת הג'וינט, מוכרים בגנבה את קופסת החלב בשוק, באשר אחרת אין במה לקנות סיגריות ולהטליא נעל ... ובמחנה זה אספו בשביל ארץ-ישראל, כשבאו הידיעות, חצי מיליון לירות — זה מעט בלירות, אבל זה סכום עצום לפי מושגיהם, כי הוא נתקבץ מפרוטות שמקבלים בעד קופסת החלב שמוכרים אותה בגנבה ובסכנה. מזה ראיתי איזו תקווה הם תולים בעלייה, ומה משענת שיכולה להיות בשבילם תנועת הפועלים. אכן, יש שם מריבת אחים גדולה, מלחמות מפלגתיות. מתרוצצים ומתקוטטים, והרי אפשר היה לשמור גם שם על רמתנו המוסרית לו רק עמדנו ככוח פועלים מאוחד.

הייתי בכינוס השליחים באיטליה ושאלתי: היכן הם יהודי איטליה, אני רואה לפניי רק פליטים, והרי יש גם יהודים איטלקים. לא היה אליהם גשר וקשר. אמרו לי: 'אנחנו פליטים ורוצים לצאת מכאן, ואין לנו קשר עם יהדות איטליה המתבוללת והרחוקה'. החלטתי ללכת אליהם. הלכתי אל הגטו מבית לבית ומחנות לחנות, דיברתי אתם. אין לך חוויה

זלמן רובשוב (יושב במרכז) באתנחתא של שירה חסידית בעת כנס של שליחי ארץ-ישראל במילנו, ינואר 1948. עומדים משמאל לימין: גרשון דולינסקי, חיים סולניק (סולל), תמר דומיניץ, יהודה דומיניץ ובנציון פיקסלר. יושב לימינו של שזר יהודה גור-אריה

כזו של שיתוף גורל אمتי כמו בשעה שאתה מתוודע לאחים רחוקים, אשר את שפתם אינך יודע. ופתאום מתברר לך שיהודי איטליה, אשר בין כך אינם יודעים כלום ואין להם כל תרבות יהודית, הם כאילו זרים ויש בהם נישואי תערובת (אבל לא קרו נישואי תערובת בין פליט יהודי לבין משפחה יהודית איטלקית) – הם לא רק אחים לגורל אלא גם אחים לתקווה. סיפר לי יהודי שהוא נשאר יחידי ממשפחה של ארבעים איש. גורלם כגורל יהודי פולין וליטא. עצם היותי ביניהם, שיחה זו מגומגמת מתורגמת – פתחו לבבות, גילו קרבת אחים, קרבת אומה. אין כל ספק שאפשר לעשות הרבה אפילו בתוך יהדות מתבוללת זו.

אין כל ספק ששעה זו היא שעת מבחן כביר לציונות ולהסתדרות, שעת יכולת כבירה לפתוח לבבות עם אטומים – אם רק אנחנו נופיע בכוח [-], ברצון עזרה אמתית, בנאמנות להחלטה וביכולת מוסרית רבה – כתנועת פועלים מאוחדת.

93. הכרזה של הוועד הפועל הציוני*

תל אביב, ג' בניסן תש"ח, 11 באפריל 1948

הכרזה על עצמאות מדינית

הוועד הפועל הציוני, המוסד העליון של התנועה הציונית העולמית, המכריז היום על החלטתו להקים בארץ את הרשות העליונה של עצמאותנו המדינית, רואה לעצמו חובה וצורך לפנות לכל עמי התרבות בעולם, לנציגי האומות המאוחדות ולכל פזורי ישראל לתפוצותיהם לאמור:

מלאה סאת שעבודנו. שואת ישראל בגלויות הוכיחה לעין כול מה עלול להיות צפוי לעמנו כל עוד הוא נידון לחיות בכל מקום בעולם חיי מיעוט התלוי בחסדי זרים. וברכת גידולנו והשתרשותנו במולדת הוכיחה לכל מעיין מה רבה עלולה להיות הישועה לפזורי עמנו ושממות ארצנו אילולא היד הזרה שנשתלחה להצר את צעדינו. ואימת הסכנות לעמנו עוד לא סרה. ושערי הברכה הגנוזה בארצנו עדיין נעולים.

והנה תמו ימי שלטון המנדט. ביום 15 לחודש מאי תקבלנה האומות המאוחדות בחזרה מידי ממשלת בריטניה את הפיקדון אשר הפקיד בידיה חבר הלאומיים לפני עשרים ושמונה שנים, ואשר לא השכילה לקיימו. התכחשות ממשלת המנדט לייעודה בארץ גברה והלכה, והפכה במשך עשר השנים האחרונות ליסוד מדיניותה במזרח. במקום לסייע לעליית היהודים לביתם הלאומי נעלה את השערים בפני מעוני עמנו בשעה הטרגית ביותר בחיי עמנו בנכר. על מעפילינו שמה הסגר וגייסה כוחות ממרחקים לדון אותם לחיי סכנה ואבדון. את שממות ארצנו הסגירה לשימון נצח ואת יריבינו בנפש, מבני בריתם של גדול צוררי עמנו ואויב האנושיות כולה, בחרה לבני ברית לה. היד שנעלה את שערי הארץ בפני אחינו המעונים, אשר להצלתם נועד הבית הלאומי בארץ מטעם העמים כולם, היא שפתחה אותם בפני פורעים-פולשים שחדרו מעברים למנוע את הגשמת החלטת העמים ולבצע כאן את אשר זמם ולא כילה שטן העולם. ולפני פרדתה מארץ פיקדונה אומרת ממשלת המנדט להתעמר ביסודות יצירתנו ולהפקיר לתוהו ובוהו את אשר טיפחנו ורבינו בעמל נמלים במשך דורות. ארץ תקוות גאולתנו עומדת להיהפך, חלילה, לעינינו למלכודת לשארית ישראל.

על כן גמרנו אומר על דעת התנועה הציונית העולמית ובהסכמת כל בית ישראל: עם תום שלטון אכזב של ממשלת מנדט, ייתם שלטון זרים בארץ-ישראל. יקום העם על נחלתו ויקים את עצמאותו במולדת.

המדינה היהודית – ראשית חזונו של אבי הציונות המדינית, ד"ר ת[אודור] הרצל ואדיר חפצה של האומה העברית בכל דורות פזוריה – הפכה עתה תביעת חיים לעמנו בכל תפוצותיו וצו גורל לארצנו לכל תושביה.

נציגים מוסמכים של מדינות עולם אשר חקרו וחזרו וחקרו את הסוגיה לצדדיה ולגילוייה לא העלו בסוף הסופים שום פתרון יעיל אחר לשאלת עמנו בגלויות ולשאלת עתיד ארצנו בלתי אם זה אשר חרתה על דגלה והגשימה במעשיה תנועת התחייה הציונית. טובי אנשי המצפון והגדולות שבתנועות השחרור בעולם הבטיחו את עזרתם, ועצרת האומות המאוחדות, אחרי שיקול ועיון מדוקדק, בהכרעת יותר משני שלישי חבריה מבין נציגי כל ממשלות עולם המרוכזות בה,

* ניסוח ההכרזה הוא פרי עבודתה של ועדה (ראו לעיל) שזלמן רובשוב עמד בראשה.

שיוו לפתרון הזה סמכות משפטית בין-לאומית, אשר כוחה היורדי אינו מוטל בשום ספק וכוחה המוסרי ייכון לעולם. הנה הגיעה שעת ביצועה. עם תום מועד שלטון המנדט תקום הרשות העליונה של המדינה היהודית.

והמדינה היהודית אשר עם ישראל יקים בארץ נחלתו תהא מדינה של צדק ושל חירות, של שוויון כל תושביה, ללא כל הבדל של דת וגזע ומין וארץ מוצא, מדינה של קיבוץ גלויות והפרחת שממות, מדינה של חיי יושר ודעת, וחזון נביאי ישראל יאיר לפנינו את הדרך.

אל ערביי המדינה העברית ואל שכנינו סביבנו מופנית קריאתנו היום – בעצם ימי מערכת הדמים אשר כפו עלינו – לאחוה ולשלום ולשיתוף פעולה. עם השלום אנחנו, ולבניין של שלום באנו הנה. נקום ונבנה יחד את מדינתנו כאזרחים שווים, שווי זכויות ושווי חובות, מתוך אמון וכבוד הדדי ומתוך הבנת אמת לצורכי הזולת. אנו אמונה ותקווה כי קרוב היום וערביי המדינה ושכנינו סביבנו ייוכחו לדעת כמונו כי חירותנו אחות היא לחירותם, ובכנות שיתופנו נעוצה הברכה לארץ כולה, על כל תושביה ושכניה.

נדבכי היסוד של בניין המדינה הונחו לפנינו, ולעינינו מוקמים הקירות. דורות חלוצים עמלו על הקמתם בקרבנות רבים, בשדות ובכרמים, בסדנאות ובבתי חרושת, במסחר ובתעשייה, בעמקים ובהרים, על חופי ימים ובמרחבי אוויר, בצבא ובמשטרה ובשירותי ציבור, בספרות ובאמנות ובמעבדות אנשי המדע ובכל חדרי היצירה. העובדים – כולם על מכונם, והמגנים – כולם בעמדותיהם, והנאמנים – כולם על משמרתם. יוקמו נא עתה הטפחות, ויתגלה בניין המדינה על כל ראשית היקפו.

ועמי התבל, אשר התאזרו בשעת עלייה כללית לתקן יחד את עוול הדורות ולהכיר בזכותנו לחיי עצמאות, יקומו נא עתה, בראשית ימי חבלי הביצוע, ויושיטו לנו את היד העוזרת.

ופזורי ישראל בעולם, פליטי אסונות ואסירי התקווה, אשר מערכתם היא עתה המערכה הנטושה בארץ ועל עתידם היא נטושה, יגלו נא עתה את כל מעיינות הנאמנות והאהבה וכיסופי הגאולה המפכים בגנזיהם ויתלכדו לעם אחד הנאבק על שחרורו ועל עתיד עצמאותו המוקמת.

אנו – חיינו קודש להגנת חירות עמנו. ואם נכונו לנו עוד ניסיונות ומערכות – בכל נפשנו ובכל מאודנו נגן על מפעל תקוותנו.

'לימינו הצדק. אתנו מאוויי כל הדורות באומה. אתנו מצפון העולם. אתנו צוואת מיליוני קדושינו־מעונינו ואתנו רצון החיים האיתן של מיליוני שרידינו. עלינו קדושת הגבורה של לוחמינו־מגנינו, ואל אלוהי ישראל לנו לעזר'.

פרק שמיני

1950-1948

שר החינוך והתרבות בשנות העיצוב

א. מדינה מתגבשת בראי ההיסטוריה

ההסתדרות לדון בשאלת 'ההסתדרות והמדינה'. בדיון קרא רובשוב לשמור על עצמאותה המוחלטת של ההסתדרות ולנתק כל תלות בינה לבין השלטון. הוא גרס שרק כך תוכל ההסתדרות לעמוד על משמר זכויות העובד ולהבטיח שהמדינה תאמץ את ערכיה של תנועת הפועלים (תעודה 94).

בערכים אלו כלל רובשוב גם את היחס השוויוני לאוכלוסייה הערבית. במגילת העצמאות הובטח שוויון זכויות לכל האזרחים 'בלי הבדל דת, גזע ומין' ושובצה בה קריאה לערביי ישראל 'ליטול חלק בבניין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה ועל יסוד נציגות מתאימה בכל מוסדותיה, הזמניים והקבועים'. אולם במהלך המלחמה שנמשכה באותן השעות ממש נטשו רבים מן התושבים הערבים את הערים ואת הכפרים שנכבשו או גורשו מהם. אף שלא הייתה מדיניות רשמית של ההנהגה בדבר גירוש האוכלוסייה הערבית היה מוסכם על כל הנוגעים בדבר שהן מבחינה צבאית הן מבחינה מדינית עדיף שיישארו ערבים מועטים ככל האפשר במדינה היהודית. רובשוב התריע מפני 'ההרגשה שאנחנו חיים בה את השבועיים הראשונים לחירותנו היא כאילו אין עוד ערבים'. הוא קרא לחנך את הציבור להכיר בכך שהמדינה תכיל אוכלוסייה ערבית גדולה שצריך להבטיח את זכויותיה ולגרום לה להרגיש במדינה כבביתה וטען שההסתדרות היא זו שתוכל 'למצוא את הגשר אל היישוב הערבי, וליצור קשרים כאלה עם הפועל הערבי במדינה שירגיש את עצמו במדינה זו כבמדינתו'. בעבר עשתה ההסתדרות ניסיונות להקים ארגון משותף עם הפועל הערבי אך הם נכשלו, ועתה קרא רובשוב לשוב ולנסות להקים ברית של פועלים יהודים וערבים שתמלא את כל התפקידים החברתיים של ההסתדרות לטובת שני העמים.

רובשוב האמין תמיד שהמדינה היהודית קום תקום, אך על פי עדותו הטיל ספק גדול בכך שיזכה לראות זאת בחייו. עתה, כשהחזון קרם עור וגידים הוא שב וחיפש כדרכו את המשמעות ההיסטורית בכל צעד מצעדי תהליך הקמת המדינה. ב־11 ביוני נכנסה לתוקפה ההפוגה הראשונה בקרבות ביזמת שליח האו"ם הרון השוודי פולקה ברנדוט. ההפוגה שנמשכה כחודש אפשרה בפעם

ארבעה-עשר במאי 1948, יום סיום המנדט הבריטי, הכריז בן-גוריון בטקס בתל אביב על עצמאותה של מדינת ישראל, ובאותו מעמד חתמו המשתתפים על מגילת העצמאות. בימים שקדמו לטקס נכתבו גרסאות אחדות למגילת העצמאות ובניסוח אחת מהן השתתף זלמן רובשוב. בסופו של דבר לא היה לו חלק בניסוח המגילה שנחתמה, אם כי זו הושפעה במידה מסוימת בסגנונה מן הנוסח של 'הצהרת העצמאות המדינית' של ההסתדרות הציונית שחיבר רובשוב באפריל (ראו לעיל תעודה 93). עם הכרזת העצמאות נקבעו גם מוסדות השלטון של המדינה והם הממשלה הזמנית ומועצת המדינה הזמנית. ב־31 במאי הכריז בן-גוריון על הקמת הצבא של מדינת ישראל והוא נקרא 'צבא ההגנה לישראל' (צה"ל).

לאחר הכרזת העצמאות התנהלה המערכה הצבאית בין הכוח הצבאי של מדינת ישראל לבין יחידות מן הצבאות הסדירים של כמה מדינות ערביות ובהן מצרים, עבר הירדן, עיראק וסוריה, שפלשו לשטח ארץ-ישראל מכמה כיוונים. בקרבות אלו התברר שהכוחות הישראליים מצליחים לבלום את ההתקפה של צבאות ערב, וככל שעברו השבועות אף הלכה ונטתה הלחימה לטובתו של צה"ל. הוא הצליח להשתלט על שטחים רבים של ארץ-ישראל ולפרוץ את המצור על ירושלים. קיומה של ישראל הפך לעובדה וראשי המדינה הצעירה יכלו להתחיל לעסוק בעיצוב דמותה החברתית והתרבותית. בשנות המנדט הבריטי גיבש היישוב היהודי מוסדות משלו ואלו שימשו בסיס למוסדות המדינה. בכירי מפא"י הם שעמדו הן בראשות המוסדות הלאומיים הן בראשות מוסדות 'ההסתדרות העובדים הכללית' ולא אחת נוצרה זהות אינטרסים ביניהם בדפוסי הפעולה מול ממשלת המנדט או מול האופוזיציה מימין. אולם עתה בשעה שהמוסדות הלאומיים היו למוסדות השלטון של המדינה צפו ועלו השאלות לגבי מהות היחסים בינם לבין ההסתדרות העובדים ולגבי הבטחת עצמאותה של זו. לא מעטים חששו שעל סמך ניסיון העבר תהפוך ההסתדרות העובדים למעין זרוע של השלטון ולפיכך תתקשה למלא כראוי את תפקידה העיקרי – הדאגה לפועל, שחיבה לא אחת עמידה מול הממשלה. ב־2 ביוני התכנס הוועד הפועל של

הראשונה לקיים כינוסים וישיבות מלאות של מוסדות המדינה והמפלגה. ב-18 ביוני התקיימה ההתכנסות הראשונה של מועצת מפא"י מאז ההכרזה על הקמת המדינה 'באוירה מיוחדת של חגיגות ספוגת כובד ראש והתרגשות עצורה', בלשונו של סופר 'דבר'.¹ רובשוב, האיש שנקרא אל הבמה כשתנועת העבודה הייתה צריכה להתרומם מעל שגרת היום יום ושנשא בדרך כלל את נאומי הפתיחה בכינוסים הגדולים של מפא"י ושל ההסתדרות, התבקש גם הפעם לפתוח את הכינוס, וכיאה לגודל המעמד נשא נאום חגיגי ומליצי. הוא חזר וטען כפי שטען זה שנים רבות שהקמת המדינה אינה פריו של המפעל ציוני בלבד אלא גם של כיסופי כל הדורות. המדינה היא סופה המוצלח של שרשרת ניסיונות שעשו יהודים לעלות לארץ-ישראל, שתחילתם מאות שנים לפני הרצל והקונגרס הציוני הראשון בבזל ב-1897. בהמשך סקר את גודל ההישג ואת המשימות שעומדות בפני המדינה בהנהגת מפא"י, אך התריע מפני תופעות של כשל מוסרי חמור כגון שוד וביזה ביישובים הערבים שנכבשו, שנגדו את האופי המוסרי הגבוה שחשב שיש להקנות

למדינה: 'אם נכשלנו במשהו — ולא ייתכן כי בראשית דרכנו לא ניכשל — תפקיד מפלגת פועלי ארץ-ישראל לא להתנשא ולא להתגאות ולהגיד: "צדיקים אנחנו, ולא חטאנו", כי אם להתאזר באומץ ולהעמיד אצבע על פצע ולגלות מומים — למען נרפאם' (תעודה 95).

לרובשוב כנואם היו שתי פנים; כשנקרא לשאת דברים חגיגיים שהכין מראש היו נאומיו ארוכים ונישאו בשפה גבוהה ומליצית. אולם כשנטל את רשות הדיבור בישיבות ובכינוסים שגרתיים דיבר בדרך כלל דברים לא ארוכים, והשפה חסרה את הביטויים הנשגבים והמליציים. אולם הוא נחרת בזיכרון בעיקר כנואם מן הסוג הראשון, וברבות השנים כבר לא התקבלו נאומיו וסגנונם באהדה בקרב צעירי תנועת העבודה. דור זה של בני הארץ שכונו 'צברים' התגבש בתנועות הנוער, בהתיישבות העובדת ובאוהלי הפלמ"ח. הוא התאפיין בלבושו הפשוט, ה'יחפני', ובתרבות החילונית הארץ-ישראלית שסיגל לעצמו ובמרכזה שפה עברית מתחדשת, ריקודי עם, שירה בציבור, טיולים וחגי טבע ולאום. בעוד דור האבות ראה חשיבות רבה במעשה אך גם בבניית המסגרת הרעיונית שסביב המעשה

ריקוד הורה סביב המחרשה ביום העלייה על הקרקע של קיבוץ ברעם, 16 ביוני 1949 (צילם בנו רוטנברג)

מיקד דור הבנים את האתוס של תנועת העבודה סביב העניינים המעשיים ובהם התיישבות, הגנה והעפלה, ואל אישי רוח ועסקנים התייחס בזלזול ואף בלעג אשר התבטאו בין היתר בדחייה של השפה הגבוהה, המליצית וגדושת הפתוס. שפה זו נחשבה לארכאית ולגלותית ואפיינה את נאומי דור האבות. היו אישים שידעו להתאים את עצמם להלכי הרוח המשתנים ולדבר אל הדור הצעיר בשפתו היבשה, העניינית והישירה, אולם רובשוב המשיך לדבוק בסגנון נאומי הישן וכך הלך ונתפס בעיני דור הבנים כדמות גלותית ובמידה מסוימת אף נלעגת. נאומי הדרמטיים והארוכים הפכו לטורח ושימשו לפעמים מקור להלצות. 'בזמנו לגלגנו על העברית של זלמן רובשוב (שזר). היא נתפסה מליצית מדי, פתטית, נעדרת הומור', כתב המשורר חיים גורי בספטמבר 2004 תוך שהוא מציין שהיום 'לעתים אני מתגעגע לעברית שלו'.² מיכל הגת, בת אחותה של רחל כצנלסון-שזר, זוכרת שבני דורה ראו ברובשוב משהו 'לא משלנו' מעין 'עוף מוזר' במפלגה.³

בחודשים הראשונים להקמת המדינה לא היה רובשוב חבר במוסדות השלטון הזמניים ולא היה שותף לקבלת ההכרעות המדיניות והצבאיות. את התהליכים הדרמטיים של ימי ראשית המדינה ליווה בעיקר מעל דפי 'דבר'. באותם הימים הופיע 'דבר' במתכונת מצומצמת בת ארבעה עמודים, אך המערכת הקפידה לפרסם מדי יום את 'דבר היום' ובו תגובות והצגת תובנות משלה לגבי ההתפתחויות המרכזיות. את המאמרים על המהלכים המכריעים ובעלי הממד ההיסטורי כתב בדרך כלל רובשוב. תהליך הקמת המדינה לווה גם במחלוקות פנימיות קשות. המעבר מקהילה וולונטרית בימי המנדט למדינה ריבונית ולה צבא אחד היה כרוך בהחלט הריבונות על קבוצות אוכלוסייה וארגונים שלא השתייכו קודם לכן למערכת היישובית המאורגנת או שפרשו ממנה. מתוך אלו הייתה שאלת ארגוני 'הפורשים' – האצ"ל והלח"י – המורכבת והבעייתית מכולן על רקע משקעי העבר. רק בסוף מאי התפרק הלח"י ואנשיו גויסו לצה"ל, וב-1 ביוני חתמו ישראל גלילי ומנהיג האצ"ל מנחם בגין על הסכם ולפיו יחדל האצ"ל להתקיים ואנשיו ימסרו את נשקם לצה"ל ויתגייסו לשורותיו, למעט בירושלים שלא נכללה עדיין תחת ריבונות המדינה היהודית. אלא שההסכמים האלו לא הביאו את חילוקי הדעות לסיומם ובתוך שבועות מעטים עמדה המדינה בעיצומו של משבר פנימי חמור. במהלך ההפוגה הראשונה התקרבה אל חופי הארץ האנייה

'אלטלנה' של ארגון האצ"ל ועליה נשק ומתנדבים. על פי סיכום עם הממשלה ובשל האיסור על הכנסת נשק במשך ההפוגה עגנה האנייה בליל 20 ביוני בחוף כפר ויתקין. למחרת התחילה פריקת הנשק מן האנייה, אולם משנודע שהאצ"ל דורש שחלק מן הנשק יימסר ליחידותיו בירושלים וחלקו ליחידותיו שכבר השתלבו בצה"ל, תבע בן-גוריון תביעה ברורה וחד-משמעית שכל הנשק יועמד ללא תנאים לרשות צה"ל. פריקת הנשק הופסקה ואנשי אצ"ל החלו לערוק מיחידותיהם ולהתרכז בחוף כשמולם ניצבות יחידות של צה"ל שרוכזו על פי פקודת בן-גוריון. בשלב מסוים החלו חילופי אש שגרמו לנפגעים. מפקדת האצ"ל החליטה שהאנייה תפליג לחוף תל אביב בתקווה ששם אפשר יהיה לרכז מספר גדול יותר של תומכים. משהגיעה האנייה לתל אביב ועל סיפונה מפקד האצ"ל מנחם בגין הורה בן-גוריון להפגין אותה והיא טובעה. בהתנגשויות בין אנשי האצ"ל לחיילי צה"ל נהרגו 15 איש ונפצעו עשרות. ברקע הפעולות שנקט בן-גוריון בגיבוי הרוב בממשלה הזמנית עמד חששו מפני מרד גלוי ומופגן של האצ"ל נגד סמכות הממשלה והצבא, חשש שניזון ממסכת היחסים הטעונה בין שני הצדדים בשנים עברו ומן הטינה ההדדית העמוקה.

מאז נרקמו גרסאות רבות ומגוונות להשתלשלות האירועים ובעיקר למניעים שעמדו מאחורי גיבורי הדרמה, והועלו טענות שלחששו של בן-גוריון לא היה ביסוס עובדתי. אולם באותה השעה היו רבים שותפים לחששותיו ובכללם גם זלמן רובשוב. במאמר מערכת ב'דבר' הוא תקף בחריפות את 'הניסיון האווילי והפושע של קבוצת משועבדי מסורת הפורשים להתנקש בעצמאותה וריבונותה של מדינת ישראל הצעירה' ותמך ללא סייג במעשי הנהגת מועצת העם שעמדה לדבריו מול הניסיון הראשון לקרוא תיגר על סמכותה של הנהגת המדינה (תעודה 96).

ב-27 ביוני חל יום השבעת מפקדי צה"ל ולמחרת – יום השבעת הצבא כולו. רובשוב כדרכו מצא את הסמליות ההיסטורית בעובדה שיום השבעת המפקדים – כ' בסיוון – הוא גם יום תחילת טבח חמלניצקי בשנת ת"ח, שלוש מאות שנה קודם, וכתב במאמר המערכת ב'דבר' ש'קם דורנו הפעם וחגג את יום היובל המיוחד הזה, יובל חולשתנו בין האומות, יום הריגת מאות קהילותינו כצאן לטבח באפס יד – בדרך אחרת לגמרי, בדרך המבטיחה לחסל את כל החולשה ולסיים את כל פרשת הקללה – קם והקים את הצבא לישראל'.⁴ אלא שהמאבק הצבאי שליווה את הקמת המדינה הסב לו כאב.

יתר על כן, זה כמה שנים ראה בדאגה כיצד ענייני צבא והגנה הולכים וכובשים את הבכורה בסדר היום הציוני והיישובי על חשבון הערכים המסורתיים של התיישבות, בנייה ותרבות. אף שהצדיק את הדרך ככורח שנכפה על היישוב כתב באותו היום במאמר מערכת נוסף שהשבעת הצבא היא אמנם חג אך זהו גם 'יום חשבון הנפש. כי חלמנו שלא במקלע אלא בכף סיידים יושלם הבניין הראשון של המדינה העברית. כי לא בסער מלחמה אלא בעפרון בנייה יוחג חגה הראשון' (תעודה 97). אפשר להניח שרובשוב לא התכוון רק למציאות של אותם הימים, אלא רמז לדאגתו מפני הדמות שעשויה המדינה ללבוש ומפני סדרי העדיפויות שלה בעתיד. הוא ציין שניצחונו של היישוב נבע דווקא מסלידתו ממלחמה והביע תקווה שהמלחמה הנה התרחשות חולפת, ובמהרה יבוא השלום ונוכל לחזור לדברים החשובים באמת – בנייה ויצירה.

מאמרי המערכת של 'דבר' במהלך המלחמה זכו לשבחים ונחשבים לציון דרך בתולדות העיתון. הקמת המדינה אף שינתה את מעמדו של 'דבר'. מעיתון אופוזיציוני ביחסו למדיניות ממשלת המנדט לעיתון שנראה בעיני רבים כנושא דברה של הממשלה. אלא שדווקא באותם הימים היו מעמדו ואולי גם קיומו של העיתון נתונים תחת איום, ודווקא מצד מפא"י. כמעט מיום הקמתה נשמעו טענות מפי אישים במפלגה על כך שאין לה למעשה עיתון יומי משלה, ו'דבר', מתוקף היותו עיתון ההסתדרות, אינו משמש במה להצגת עמדותיה. במשך השנים הועלו במפא"י הצעות להוציא לאור עיתון יומי של המפלגה, אך אלו נדחו תמיד בגלל החשש לפגיעה ב'דבר'. במחצית השנייה של שנות הארבעים, לאחר הפילוג במפא"י והתחדדות היריבות בינה לבין מפלגות אחרות בתוך תנועת העבודה, חל שינוי בעמדתה של המפלגה. בשנים 1946-1947 עמדה מפא"י מאחורי העיתון 'חדשות הערב', אם כי לא הזדהתה בגלוי, ובשלהי 1947 החלו דיונים מעשיים במפא"י על הוצאת עיתון יומי של המפלגה. צורך זה גבר מאחר שבינואר 1948 הוקמה מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ס) כתוצאה מאיחוד בין

מפלגות 'השומר הצעיר' ו'אחדות העבודה – פועלי ציון', ועיתונה 'על המשמר' תקף את מפא"י לעתים תכופות. בראשית אוגוסט החליטה מזכירות מפא"י על הוצאת עיתון יומי בשם 'הדור', ומאוחר יותר הוחלט שיצא כעיתון ערב בעריכת אליעזר ליבנשטיין ויתבסס גם על מנויים.

לרובשוב היה ברור שהוצאת עיתון יומי נפרד לכל אחת משתי המפלגות הגדולות בהסתדרות עלולה להנחית מכת מוות על 'דבר', שסבל ממילא מגירעון כספי גדול ומירידה במספר המנויים. יתר על כן, למרות ההבטחה של מזכירות מפא"י שלא לפגוע במנויי 'דבר' והצעדים שנקטו לתיאום עמדות בין שני העיתונים היה ברור שהתבססות 'הדור' על מנויים פירושה פנייה לקהל קוראים פוטנציאלי שרובו נמנה עם מנויי 'דבר'. ב-3 באוגוסט כתב רובשוב לחברי מזכירות מפא"י וטען שתמיד ראה את תפקידו ב'דבר' כנושא דברה של המפלגה, ומכיוון שהוא רואה בהוצאת 'הדור' החלטה של המפלגה להעביר את התפקיד למישהו אחר הוא מבקש להשתחרר מתפקיד עורך 'דבר'. בסופו של דבר הוא החליט להישאר ב'דבר' וכל חודשי הסתיו נאבק במוסדות מפא"י נגד ההחלטה להוציא עיתון יומי למפלגה, 'לא ידענו [...] שהמפלגה שלנו מאחורי גבנו תכשיל אותנו', התאונן במרכז מפא"י.⁵ רובשוב חש שהוא מנהל את המאבק כמעט לבדו, וחרף מחאותיו הלך 'הדור' והפך לעובדה קיימת. בספטמבר הוא כתב לדוד זכאי, שותפו האחרון לקבוצת מייסדי העיתון, שנמצא באותה העת באמריקה, ותינה את צרותיו של העיתון ואת הסכנה הנשקפת ל'"דבר"נו' מ'הדור' לנוכח אדישותם של ראשי המפלגה ובהם חברים בתוך מערכת 'דבר'. עוד כתב לו על ענייני 'דבר' השוטפים כגון השנתון הספרותי ומוסף סוף השבוע של העיתון 'דבר השבוע', שהחל לצאת באפריל 1946 ובו מאמרים ורשימות, תמונות וטורים בעניינים שונים (תעודה 98).

ב-10 בנובמבר 1948 יצא לאור הגיליון הראשון של 'הדור', ובתגובה החליטה מערכת 'דבר' לפעול לחידוש פני העיתון ולפתוח במבצע להגדלת מספר המנויים.

1. 'להתוויית דרך במערכה ובמדינה', דיווח על המועצה הארצית של מפא"י, **דבר**, 20 ביוני 1948.
2. חיים גורי, 'עיתון ילדותי המתרחקת', **דבר**, **מהדורה מיוחדת של 'הארץ' במלאות 60 לפטירתו של ברל כצנלסון**, 24 בספטמבר 2004, עמ' 17.
3. ריאיון של עורך הספר עם מיכל הגתי, ירושלים 14 באפריל 2002.
4. מ.ד. (מערכת דבר), 'ת"ח-תש"ח', **דבר**, 29 ביוני 1948.
5. דברי זלמן רובשוב במרכז מפא"י, 26 באוקטובר 1948, אמה"ע, 2-23-1948-50.

94. דברים בישיבת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית

תל אביב, כ"ד באייר תש"ח, 2 ביוני 1948

אעיר רק בשולי הדיון ובשולי דברים שכבר נאמרו. ואומר קודם כול משהו כללי, מה לפי דעתי צריך להיות היחס הנפשי של איש ההסתדרות לשני מושגים: למושג 'מדינה' ולמושג 'ממשלה'.

על עצם המאורע של הקמת המדינה לא נחוץ פה להרבות דברים. אבל כשאני שומע מחברים האומרים: 'אפשר יהיה להמשיך הכול כאשר היה בעבר' – נדמה לי שיש כאן ביטוי לא־הכנה נפשית להיכנס לתוך התקופה החדשה. אינני מכיר בחיינו אף מושב אחד שיישאר בעינו כאשר היה לפני הקמת המדינה. לא לחינם חפצנו במדינה ולא לחינם ראינו את עצם הקמת המדינה כמהפכה כבירה בחיינו שעוד לא הייתה כמותה. אין בינינו אחד שתיאר לעצמו באמת ובתמים שעוד בחייו יזכה לראות בדבר. אין דבר שלא יצטרך עכשיו לעבור בכור המחשבה מה לעשות בו לאור המאורע הכביר הזה.

נדמה לי שדיון זה שהתחיל עכשיו בהסתדרות – אילו קדם לו במחשבה הציונית דיון על ההסתדרות הציונית והמדינה – היה זה מועיל לנו להבנתנו גם את פרשת ההסתדרות והמדינה. עוד נצטרך לחשוב היטב כיצד לארגן את המאמץ היהודי כולו למען המדינה. וכאשר נבהיר לעצמנו את היחס בין ההסתדרות הציונית למדינה ונמצא את מקומה של ההסתדרות הציונית גם לאחר שקיימת מדינה, ואת חלוקת התפקידים שביניהן – אז ייקל לנו יותר למצוא גם את מקומה של ההסתדרות ותפקידיה המיוחדים במדינה עצמה.

כרגע אומר רק דבר אחד: המדינה הזאת רק הוכרזה – היא עוד לא קמה, היא עוד כולה פורחת באוויר, היא עוד איננה בהכרת אנשי היישוב. נחוץ אותה לבנות תאים תאים. קשה יהיה כקריעת ים סוף להפוך אותנו לעם־מדינה. לי יש כל הזמן תקווה שההסתדרות במשך עשרים שנות קיומה חינכה אותנו לחיים מדיניים, יצרה תאים מדיניים הן מבחינת מוסדות, הן מבחינת יזמה, הן מבחינת אישים – שהיא חינכה אותנו לחיים כאלה שאנחנו יכולים להיכנס כנדבכים שלמים לתוך הבניין החדש. על כן יש חשיבות רבה לכך שאנחנו כולנו נראה את עצמנו קודם כול כבוני המדינה. בלעדינו אין כתף. דווקא ההסתדרות בהתאחדה על כל כוחותיה יחד יכולה פה למצוא דרך משותפת. בבניין המדינה יש לי תקווה עמומה שנוכל אולי למצוא דרך משותפת ונוכל ליצור את הכוח המדיני המבין חיים מדיניים מפני שהרגיל את עצמו בחיי תנועתו לחיים מדיניים והצמא למכשיר זה, שבלעדיו כל מלחמתנו תלויה באוויר. על כן קרואה ההסתדרות להיות הכתף הראשונה הרוצה להעמיס על עצמה את עול בניין המדינה. אני רוצה לראות את ההסתדרות מהיום כהסתדרות של בוני המדינה, כאבן פינה בייסוד המדינה. על כן נחשוב היטב על מוסדותיה ועל יחס אישיה אליה ועל הטלת המצוות שלה ועל האצלה מכוחות שלה לתוך המדינה על מנת להזרים בתוכה און חדש ולעשותה חי נושא את עצמו.

לגבי הממשלה – אני רוצה לראות את ההסתדרות ככוח בלתי תלוי לחלוטין. אנחנו לא אופוזיציה ואנחנו לא שלטון; אנחנו הכוח החופשי בתוך המדינה, ונותנים את כוחותינו למדינה, ונותנים את אנשינו ואת תארינו, ושומרים על חזוננו בתוך המדינה הזאת. נדמה לי כי הערובה העיקרית למדינתנו הצעירה שתלך באמת בדרכים טובות תהיה בזה אם נשמור על כוח בלתי תלוי. ואני אינני רואה כל כוח אחר. זהו לדעתי התפקיד הגבוה ביותר שיש להסתדרות: להישאר בתוך המדינה כוח בלתי תלוי – בלתי תלוי ברשות – השומר על האידאה הגדולה שלשמה הוקמה המדינה, העומד על משמר האידאה הזאת ומגן עליה בכל החופש הנפשי שניתן לתנועת הפועלים בשעות עלייתה וגילויה הגדולים. זה העיקר שיש להגיד עכשיו, ולזה אנחנו צריכים לחנך את עצמנו.

ונחוץ שנחנך את עצמנו לחיי מדינה עם הערבים. ההרגשה שאנחנו חיים בה את השבועיים הראשונים לחירותנו היא כאילו אין עוד ערבים. למעשה אנחנו רואים עכשיו את המדינה כראות תל אביב. זוהי טעות אופטית שתתקם בנו קשה. אנו צריכים לראות את מדינתנו כמדינה בעלת יישוב ערבי גדול, ונחוץ שהערבים הנמצאים במדינה יראו אותה כמדינתם; אנחנו צריכים לחתור לקראת כך שיראו את המדינה כמדינתם, המספקת את כל צורכיהם, הנותנת להם לא רק שיווי זכויות אלא יותר מכל מדינה אחרת בארצות השכנות, שיהיו ביניהם אנשים שיתחילו לאהוב את המדינה. ונדמה לי שהשלוחה העיקרית של המדינה היהודית, העיקרית והטבעית ביותר, שתוכל למצוא את הגשר אל היישוב הערבי וליצור קשרים כאלה עם הפועל הערבי במדינה, שירגיש את עצמו במדינה זו כבמדינתו ובתוך תאיה הארגוניים כבתאיו – זוהי ההסתדרות.

דובר כאן על הפרדת הפונקציות. הייתי מציע להקים מעין אורגן של ברית פועלי מדינת ישראל. אני בכוונה קורא לזה ברית. ההסתדרות נשארת כמו שהיא, על תפקידיה, ועל חלוציה, ועל מגביותיה, ועל משקיה, ועל עבודתה בגולה ועבודתה

בתוך תחומי המדינה, על כל הדברים הגדולים שיש לה: היא נשאת כמו שהיא ודואגת לבניין המדינה, רואה נוסף לכל תפקידיה את תפקידה הראשי העיקרי בהקמתה, הדרכתה, בייצורה ופיתוחה של המדינה. יחד עם זה היא מתוכה מקימה את ברית פועלי מדינת ישראל, שנמצאים בה פועלים יהודים וערבים, ואשר אליה אנחנו מעבירים את כל התפקידים הסוציאליים של ההסתדרות, את קופת חולים ואת המוסדות (לעזרה הדדית), וכל משא ומתן בינינו ובין הממשלה בקשר עם מוסדות פועליים מקומיים וסידורים. הייתי אומר: הברית כמו המדינה. המדינה פתוחה לקליטת עלייה, המדינה שוקדת על סיפוק צורכי תושביה; את ארגון העלייה עושה ההסתדרות הציונית. כך ברית פועלי מדינת ישראל בנויה על פרינציפ של קליטת כל הפועלים, יהודים וערבים, ללא הבדל גזע ודת; תפקידה הנהו לספק את צורכי הפועלים בתוך המדינה על כל חלקיה.

אני מציע לחברים לחשוב על העניין. אין זה המושג החדש היחיד; יהיו הרבה מושגים שנצטרך להתרגל אליהם לאור העובדה של הקמת המדינה.

מלבד התפקידים האלה בפנים, אני רואה עכשיו תפקיד עיקרי בארגון הבנה ואהדה בעולם מסביב לבניין המדינה. זאת לא תוכל לעשות הממשלה. הממשלה – יש לה קו פוליטי ודרך משלה ועליה להיות זהירה מאוד. לא כן הציבור – לציבור דרכים משלו וידידים משלו, ונחוץ עכשיו לדאוג לארגון את כל הכוחות בתוכנו שיש להם מסילות לעולם. במובן זה יש להסתדרות אחד הכלים המעטים שלהם שבילים המובילים לעולם כולו; יש כתובת, יש גם שפה כיצד לדבר. על כן צריכה ההסתדרות הפעם לחשוב יותר משחשבה עד עכשיו איך לגייס עזרה ואהדה על מנת ליצור אווירה מסביב למדינה בעולם ובתנועת הפועלים העולמית.

95. דברים במועצת מפא"י

תל אביב, 18 ביוני 1948

המועצה הראשונה של מפלגת פועלי ארץ-ישראל במדינת ישראל. חברים יקרים, נבחרים מפלגת פועלי ארץ-ישראל! זה חודש ימים עומדות רגלינו בשערי האפוקליפסה המתגשמת. האפוקליפסה המתגשמת על כל תקוותיה וכיסופיה ועל כל תלאותיה ומרורותיה. חודש מאז העזנו להגיד לעולם ולנו את אשר צפינו ואת אשר נכספנו לו דורות על דורות, ואת אשר ראינו כדם התמצית של כל תנועת שחרורנו מאז נכתבו המילים, מילים יוקדות אש, בראש תנועתנו, על ידי אבי מחולל תנועת שחרורנו הפוליטית החדשה – על ידי ד"ר תאודור הרצל. מאז נכתבו הדברים בראש מחברתו העזנו לפני חודש כ אן להגיד ברורות. קמנו ועשינו, ומהיום דבר החזון – היה למציאות.

לא רק הרצל, אחים ואחיות, היה יהודי צלול דעה וכבד מחשבה בישראל. 800 שנה לפני הרצל, אולי האיש שנחשב בתור סמכות במחשבת ימי הביניים, לכביר בין כל צלולי הדעה, שליט השכל בישראל, והוא אמר, אמר וקבע כהוראה לדורות, והוא אמר דבר שבשום מקום, בשום תקופה ובשום שנה לא יכולנו לטעום ולהשתאות, ובקרב נפשנו פנימה להיות נרעשים מגודל פשטותם כאשר בימינו אלה. הוא אמר לא פחות ולא יותר: 'אין בין ימינו לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד'. זהו כל החזון, ראשית החזון. וכאן קמנו והכרזנו: גמרנו עם שעבוד מלכויות זרות. עד העזנו לעשות זאת, מאז. ומשהעזנו ומשפרקנו מעל צווארנו עול מלכויות זרות ומסרנו את שרביט שלטוננו לרצוננו, לעמנו, לעצמאותנו, לחירותנו; משאמרנו זאת – נשבר העול הזה לעולמים ולא יוסיף עוד לעולם ועד להיות למס על צוואר ישראל. לעולמים! חברים! אילו ניתנה לנו שפה לדבר עם כל אלה שהלב מצווה לדבר אתם בימים אלה; אילו ניתן לנו כלי זה, איזה רמקול כזה, אשר דרכו אפשר לדבר עם אלה שלא ניתן עוד לדבר, אבל הקרובים ביותר, המצויים להיות בשעת מעשה, אילו יכולנו – היינו מדברים היום אל מעמקי דורות, אשר הם התחילו, ודורנו היום גומר. לא היה דורנו גומר, אילו הם לא התחילו. לא נפלו הם בכל מפלותיהם המרובות חינם. אם היום דורנו גומר, הם ניצחו. כל מפלותיהם במשך דורות על דורות, מפלות על מפלות, הפכו עכשיו, החודש, הפכו לניצחון, באשר על יסוד מאמצייהם הם דורנו עכשיו מבצע ועומד לגמור.

אילו יכולנו היום לדפוק על קברו של רבי יהודה החסיד, זה רבי יהודה החסיד שעכשיו, בימינו, התעלל אויב בחורבתו והפך אותה מחדש לעיי מפולת, זה רבי יהודה החסיד, הסגפן הנלהב והמשלהב, אשר הנחיל ראשונה לישראל בגלות

אירופה, בגלות אשכנז ופולין, הנחיל בפעם הראשונה את הדעה המשונה כי לא תבוא גאולה לישראל ולא יבוא משיח לישראל אם לא תהיה עלייה המונית מן הגולה לארץ-ישראל. והוא קם עם אלף עולים אתו ועלו, ברגל עלו, מפולין הנה, והתחילו את העלייה מאירופה לארץ-ישראל. אילו יכולנו היום לדפוק על קברו ולהגיד: חורבתך היום נחרבה, אך המטרה שלשמה עלית ומקדשך בחורבה הזאת הקימות, מטרתך זאת הנה היום, בעצם יום חורבת חורבתך, בעצם היום הזה, מטרת חייך, והדגל אשר אתה הרימות – הנה את ניצחונו הוא חוגג.

אילו יכולנו להעמיק עוד בדורות ולפגוש אי שם את דמותו של רבי שלמה מולכו, רבי שלמה מולכו חוזה חזיונות כביר בחייו, העולה בחזיונות חזיונותיו על כל חוזה חזיונות בישראל, זה שהעז להופיע אז לנירנברג – ללייק סאכסס של המאה השש עשרה, ולהגיד בפני מלכים ורוזנים שליחי אומות, אז שנאספו יחד, להגיד להם אז את אשר אמרנו עכשיו בלייק סאכסס, להגיד להם מה הצורך להכריז על ארץ לישראל ולהקים עצמאות ישראל בארץ-ישראל. הוא העז והוא הגיד, והוא שילם בחייו בעד העזתו, ונשרף בעד זה על המוקד. אילו אפשר היה להגיד לו את אשר העז והכריז ונשרף עליו – הנה הוגשם. אילו יכולנו, היינו צריכים להעמיק עוד הרבה בדורות. היינו מגיעים לדוד אלרואי והיינו אומרים לו: 'זאת המטרה אשר אתה נתת חרבות בידי נעריך על מנת לקום ולהילחם, ושמת אותם בצנעה מתחת למדים – הנה הוצאו החרבות מתחת למדים. אלו הן החרבות שלך, אשר הן נתונות היום בידי אנשי "ההגנה", בידי אנשי ההתיישבות, בידי אנשי הפלמ"ח. אלו הן חרבותיך, דוד אלרואי, שהיום בירושלים, בארץ-ישראל, הן הולכות ומפליאות לעשות'.

אין שפה לנו למעמקי הדורות. אין שפה לנו גם לקרובים שבקרובים, אשר אתנו עשו את המלאכה, אשר ידם, רוחם הייתה והיא היא היוצרת את כל הפלא הזה, אשר רק אסון אכזרי רצה שהם לא ישבו מסביב לשולחן הזה. אבל רוחם לא משה מאתנו מאז הכרזנו על הצורך בהכרזה, מאז הפיצונו בקרב ישראל את תוקף הרוח הזה לקום ולדרוש, לדרוש ולהתאחד מסביב לדרישה, לדרוש ולבצע.

גם אם לא אקרא בשמות, אבל אם רק אזכיר: רוחו של בר ל [כצנלסון], אשר עוד בראשית המלחמה הזאת ציווה לדור לצאת מן המלחמה הזאת אחרת מאשר נכנסנו אליה, ולצאת ממנה עם דגל העצמאות המתגשמת. עוד לא ידע אם תתגשם או לא תתגשם, אבל הוא אמר: 'נאחד את ישראל מסביב לדגל הזה!'. רוחו אתנו היום, בפתחנו את מועצתנו הראשונה אחרי שקריאה זו, דרישה זאת, צוואתו זו, הפכה ליסוד מסד של אבן פינה בהיסטוריה העברית, מהיום והלאה. ואם קם צבאנו, ואם מתחת למחתרת הוצאו החרבות אשר מתחת למדים הסתתרו, וקם בן-לילה צבא זה בדרכים ובגאיות, בכבישים, בקצות הארץ ובלב הארץ ובבירת הארץ; ואם עכשיו הקימו צבא לישראל – אנחנו נזכור את יוצרי הצבא הזה, מאבות השומרים עד אליהו [גולומב], אשר ברוחו, בידו, בכוח הפיקוד שלו הצית בנוער הזה את הכוח והיכולת ואת הסגולה הנפשית לצאת ביום כאשר מדובר בו, לצאת מוכנים ולהתכונן לכך כל זמן שעלטה כבדה מצווה הייתה להיות אופפת את כל מפעלנו.

[.....]

חודש הקרב הזה, קרב ישראל על שחרורו, על חתימת שחרורו, על ביצוע שחרורו. זה חודש ימים שאנו חיים בקרב – חודש של גבורה, חודש של קרבן עילאי, חודש אשר הפך את כל ארץ-ישראל להר מוריה אחד. מיטב חברינו, אחינו, תלמידיו ובנינו, מיטב המיטב אשר אגרנו לנו בכל יצירתנו כאן, דור צעיר – ראשית תבואתנו אשר כל כך ייחלנו וחלמנו עליו, דור אשר ספג לתוכו את מיטב המורשת של דורות ישראל – עלו האבות והעלו על המזבח את מיטב בנינו בגבורה עילאה. נשמור על זכרם בדממה ובכבוד. נשמור על זכרם של חברינו הצעירים החמושים – עם נשקם נפלו – ובפעם הראשונה לישראל הנחילו את ההכרה כי על חופשתם וחלקם במולדתם הם חיים ומתים. נשמור את כולם – לא נקרא בשמות, ארוכה מדי הרשימה. כל אחד מאתנו בלבבו פנימה, דום, יזכור את יקיריו ואת כל יקירי תנועתנו, חניכינו ותלמידיו כולם יחד. בדממה נזכור את כולם בלבבנו, בהשתאות, בהתפלאות ובכאב אחים ובהשתתפות – אם אפשרית היא, אם יש כתף היכולה לשאת את כאב חברתה ככאבה היא. בהשתתפות אחים ננחם ונשתאה לגבורת ההורים ששכלו את ילדיהם, אמהות אשר ראו את בניהן הולכים ללא שוב, את הידידות אשר נפרדו לעולמים מחבריהן – מהן צעירות מאוד, מהן שלא הספיקו לשאת את שמות חבריהן, והן יישאו עכשיו את גורלן, יישאו וידעו כי עמן נושא את יגונן, כי תנועתנו כולה אתן. יחד אתם – עם ההורים ועם המתאבלים, עם המשקים שאיבדו ותנועות הנוער שאיבדו, יחד עומדים כולנו לרגלי הר המוריה, מתוך ידיעה כי עדיין המערכה לא תמה. ומתוך המערכה עולה כשלהבת, עולה לפסגות מרום תקוות ישראל המתגשמת.

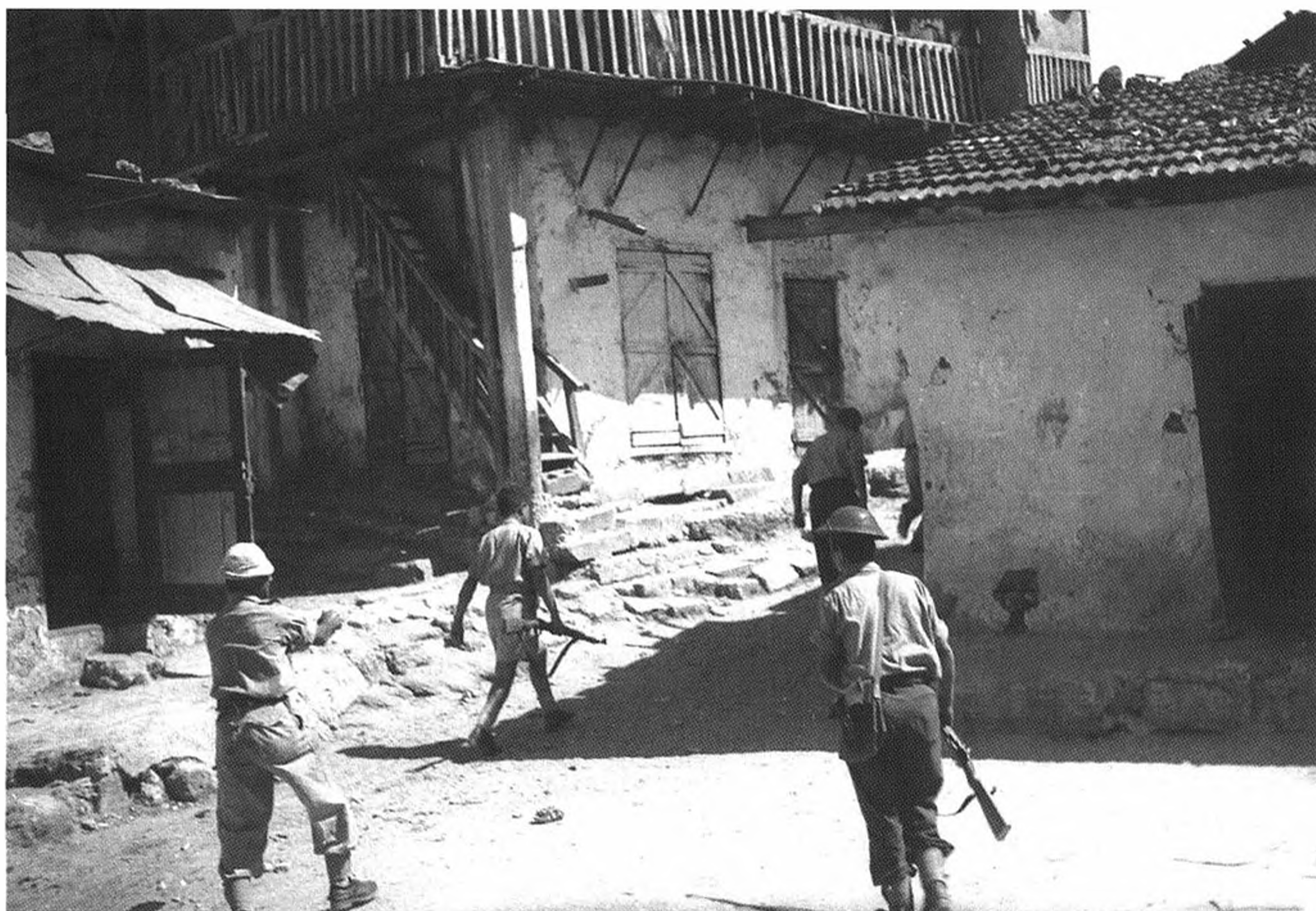
ומפלגתנו, זו שחיממה את התקווה, שגידלה את הלוחם, שהכתיבה את הדרישה, שהוציאה מתוכה את מפקדי המערכה, שהעלתה אותם אתה יחד עד לראש פסגת אמוץ ישראל, מפלגתנו זאת, בהתכנסותה היום, בעצם ימי האימים של הקרב, ובעצם ימי ההוד של הקרב – מפלגתנו זאת צריכה עכשיו לדעת את עצמת המשימה הכבירה, את גודל התפקיד אשר יוצרי מפלגתנו מאז גם לא שיערו לעצמם, גם לא פיללו, כי עוד נוכל אנחנו בימינו להעמיס על עצמנו את התפקידים אשר מפלגתנו במועצתה הראשונה רק תציג את ראשית צעדיה, ותצטרך ללכת בדרך חדשה זאת של הכבדה והנשגבה במשימות אשר אי פעם הוטלו על דור בישראל.

[.....]

ואני יודע שני דברים שהם סואי גנריס [מיוחדים במינם] של המדינה הזאת ושהם יקרת תפקידה, יקרת משימות מפלגת פועלי ארץ-ישראל על סף הגשמת המדינה. ובזה צריכה להיות ראשית דיונינו במועצה זו ובמועצות הבאות. ואידך זיל גמור.

ראשית אמרתי קיבוץ גלויות – הפיכת ארץ-ישראל לארץ הקליטה. ושנית, בתוך ארץ-ישראל זו הקימונו מפעל יחיד במינו, ולא אכפת לי אם יוגד מאיר לעולם. לנו הוא מאיר, לגלויות הוא מאיר, לישראל הוא מאיר, הוא מאיר לעתיד ישראל, ממנו כל תוצאות – זו ההתיישבות, וזו צורת ההתיישבות, אלה תאי חברה חדשים שמפלגתנו חיממה וטיפחה וגידלה על ידי מיטב אנשיה. נחוץ שכל יזמה חלוצית כבירה זו, נחוץ שכל יצירה חברתית פועלית גדולה זו, כל יזמה זו, כל שכינה זו, שכינה חלוצית זו, שהיא תזרום במלואה לתוך אפיקי יצירת המדינה, שהיא תשרה מרוחה – ללא השתלטות, ללא הטלת מרות, ללא הטלת קנאה ושנאה, על ידי הקרנה בלתי פוסקת של יצירתה, ורוחה, ותוכה וחזונה, להפרות את כל המדינה המיוחדת במינה ולהפוך אותה למדינה סואי גנריס.

ושניים הם אשר אינני רוצה לרדת מעל הבמה מבלי להגיד מילים ספורות להם. מועצה זו הנפתחת הערב, הרואה לנגד עיניה את כל הנשגבות אשר בהגשמת החזון, הרואה לנגד עיניה את הזוועות אשר בהגשמת החלום, צריכה גם לא

כוח של 'ההגנה' בעת כיבוש הכפר הערבי סרפנד אל-עמר, מאי 1948 (צילם בנו רוטנברג)

לחפות ולא לכסות על שום מום ועל שום תקלה ועל שום ליקוי שעשינו בראשית צעדינו בדרך רבת החתחתים ורבת המכשולים כאשר הייתה דרך עצמאותנו בראשיתה. ואם נכשלנו, אם נכשלנו בריתוי צעד, אם נכשלנו בחוסר ריכוז, אם נכשלנו בחוסר פיקוח עין, אם נכשלנו בחוסר ריכוז כל הכוחות המתאימים, אם נכשלנו באנשים ואם נכשלנו בתכסיסים, ואם נכשלנו בחוסר חרדה לגורל ולחיים ולכל האמצעים; אם נכשלנו במשהו – ולא ייתכן כי בראשית דרכנו לא ניכשל – תפקיד מפלגת פועלי ארץ-ישראל לא להתנשא ולא להתגאות ולהגיד: 'צדיקים אנחנו, ולא חטאנו', כי אם להתאזר באומץ ולהעמיד אצבע על פצע ולגלות מומים – למען נרפאם.

ואם גם קשות חטאנו, בביזה ובשוד ובאי-יכולת של שליטה במקומות נכבשים – אז ניקח את אש הקודש אשר בתוך תנועתנו ונהפוך אותה לאש צורבת אשר תצרוך כל פצע ופצע, ונוציא גם את אור תנועתנו על מנת לחמם ולרפא כל פצע, למען נשוב ונרפא.

[.....]

אחים, אחים וחברים, היקרים בקרב אחינו וחברינו: אמון זה שניתן – אתם יודעים את טעמו. דעו, חברים, אין היום בעולם ממשלות שיכולות להתגאות, כי אהבת עמם ורצון עמם, ניצחונם – זה לחם חוקו של עמם שלוש פעמים ביום. אל תשימו לב אם יש גם לוחמי קדמוניות וחוזרים על עתיקות. בוודאי יבואו גם ימים קשים, אבל היום אחוז העם ברצון עצום, כי דבר זה שאתם עכשיו ממונים עליו יקום ויצליח במחיר אשר לא ישולם, בחיים אשר לא יקרו מדי. ואין תפקיד אשר לא יוסר הצדה. אתכם העם, אם תשרו עליו ממיטב המורשת אשר תנועתכם הנחילה לכם. זוהי כל ברכתי. תשרה אתכם מורשת מפלגתכם, וישרו אתכם אהבת ישראל, תקוות ישראל וניצחון ישראל בתקומתו. אמן.

96. מאמר מערכת בעיתון 'דבר'

תל אביב, י"ז בסיוון תש"ח, 24 ביוני 1948

דבר היום

חד לו! על הניסיון האווילי והפושע של קבוצת משועבדי מסורת הפורשים להתנקש בעצמאותה ובריבונותה של מדינת ישראל הצעירה – התגברה מדינתנו. יקר המחיר שהיא שילמה. היא התאכזרה לעצמה ואחזה באמצעים אשר לא ניסתה עוד לאחוז בהם. צעירים יהודים שילמו בחייהם ובבריאותם. אולם ההתנקשות הודפה. אויבינו מקרוב ומרחוק לא יעלוזו, תקוותם כי מדינתנו לא תעמוד בפני הקמים עליה מבית – לא הוגשמה. לעיני כל הוכיחה, כי כשם שצבא ישראל מגן בגבורה על ריבונות מדינתנו בפני כל יריבינו מבחוץ, כן כוחו אתו ונכונותו איתנה להגן עליה בפני כל מתנכל בה מבפנים. האם היה משהו במועצת המדינה שהרהיב להודיע כי ידו עם הפורשים? הנמצא אחד אשר מלאנו לבו להגיד, כי עם מעשהו של 'אצ"ל' לא הופר ההסכם המפורש? האם היה מי שמוצא כוח להגיד כי קיומו של צבא פורש בתוך המדינה מותר הוא? לא היה כזה. כולם מוכרחים היו להודות כי אין מדינה בלי איחוד של צבא, ובלי ריבונות של שלטון, ובלי ריכוז של נשק בידי הממשלה בלבד. וממשלה מצווה למשול.

אולם אלה מקרב חברי המועצה אשר מתוך רדיפת שלום ועתרת של לאומיות ניסו אתמול לכפות את ידי הממשלה ולפרוש מפעולתה – לא חנקו את כוחה של המדינה. ואם שבע יתהדרו בנאמנות לעקרון המדינה ולקדושת ריבונותה – דבריהם אתמול עלולים רק לחזק את ידי החותרים והמכשילים. ואם מישהו ניסה לתלות ויכוח בוויכוח ולהשיג כאן תיקונים אחרים, בין שהם צודקים ובין שהם מדומים – הרי נאחו בדברים שלא כדין החמור של השאלה החמורה, ולא גילה לא אחריות ציונית ולא תבונה מדינית.

השעה היא שעת ניסיון למדינתנו הצעירה, והניסיון איננו קל. לעמוד בו אפשר על ידי גילוי כוחה של המדינה, ואת הכוח הזה חובה לגלות בעוז ובהחלטיות. כל רתיעה כאן – מסוכנת ומסכנת, ובהירות של החלטה ותקיפות של מעשה תציל אותנו מאסונות נוספים.

הממשלה מצווה למשול. מועצת המדינה מצווה לחזק את אשיות המדינה. לכך נוצרה.

97. מאמר מערכת בעיתון 'דבר'

תל אביב, כ"ב בסיון תש"ח, 29 ביוני 1948

דבר היום

יום השבעת צבא ההגנה לא הוחג במדינת ישראל כיום חג רשמי. אולם לא רק אנשי צבא ההגנה בלבד, אלא כל המוני היישוב הרגישו וידעו: בטקס סמלי זה ניתנת הגושפנקה האחרונה לקיום המדינה, לעצמאותה, לריבונותה, והיה זה יום חג, והמונים חגגו אותו בלבם.

היה זה יום חג ויום חשבון הנפש לכל אלה אשר נשאו בלבם את חזון המדינה עשרות בשנים, לחמו לה והציבו את יסודותיה. יום חג ויום חשבון הנפש. כי חלמנו, שלא במקלע אלא בכף סיידים יושלם הבניין הראשון של המדינה העברית, כי לא בסער מלחמה אלא בעפרון בנייה יוחג חגה הראשון.

יום החג ויום חשבון הנפש הזה הוא יום צידוק הדרך אשר בה הלכו וילכו בוני המדינה הזאת. אין זה מקרה שאנו מנצחים במלחמה; אנו מנצחים בה משום שאנו שונאים מלחמה. אין זה מקרה, כי הדור היהודי הזה העלה מתוכו לוחמים שמעטים דוגמתם בעולם; כי לוחמים אלה חונכו לא למלחמה אלא ליצירה. אין זה מקרה שהעם היהודי יכול להתברך בצבאו; כי הצבא הזה יודע, שהמלחמה אינה מלאכה לשמה. יודע הוא כי אין זה אלא שרות לעם, אחד השירותים המרובים שהעם הזה תובע מבניו. הנוער שלנו מצליח במלחמה, משום שהוכשר להצליח בבנייה ובחקלאות ובחרושת. אנו מצליחים במלחמה, משום שפנינו לשלום וליצירה.

צעיר הצבא הזה, צעיר ועטור ניצחונות, ניצחונותיו של עם צמא שלום ויצירה הם. הנשק שומר אמונים ליד האדם החופשי, המחכה ליום שבו יוכל לכתתו לאתים ולכף סיידים.

מסדר צבאי בכיכר הבימה בתל אביב ביום השבעת צה"ל, 27 ביוני 1948 (צילם בנו רוטנברג)

98. אל דוד זכאי, ניו יורק

תל אביב, 23 בספטמבר 1948

זכאי אחא, יקר וטוב -

מקור תנחומים היה לנו מכתבך המפורט. כל חברי המערכת קראו ושמחו, כי עלתה ארוכה. וכל אשר שמעתי מבאי אמריקה חיזק עוד ועוד בקרבי את ההכרה כי היטבתם עשה שנשעתם, וכי מכל הבחינות לברכה לך הנסיעה. והלוואי ותשוב בריא, איתן ותיפטר מעניין מיותר זה לגמרי. ועל כן מן הראוי לא למהר ולשבת שם כל עוד יש ספק-ספקא שעוד בדיקה ועוד תרופה דורשת זאת. מה גם שאתה ודאי לא מוציא את זמנך לבטלה. שמעתי על נאומיך באספות, ומכל לבי אני מאחל לך שתתחיל ליהנות גם מזאת אף שם. ומפי חנה שלך אני שומע על ביקוריך בספריית שכטר. ואני מרחוק רואה אותך מתענג על רוב טוב, כשריבקינד מיודענו מעניק לך מן הטמיר והנעלם ואף מרקס עצמו? פותח לפניך את אוצרותיו הגנוזים ואתה שוחה כמו דג במים. כה לחי!

ופה, זכאי יקירי, רבו תלאותינו מקרוב ומרחוק. ובמכתבי זה אליך אני רוצה לדבר על העניין המיוחד הקרוב לך ולי, והמוטל עלינו. 'דברנו', ידידי, בסכנה. לא תיארתי לעצמי כי אנו נתונים בתוך אווירה של קרח. עניין העיתון המפלגתי – עובדה. אמנם עיתון ערב, אבל עיתון למנויים. ופירוש הדבר מלחמה בין עיתונים. בפנים. בן-גוריון] מעוניין בעיתון מבחינת הבחירות. זיאמה [ארן, מזכיר מפא"י] מתנקס בנו. ליבנש[טיין] מתנשא 'לרשת'. וכל החברים הטובים, שרוחשים אמונים 'לדבר' והיו ודאי רוצים לעזור – עסוקים בענייניהם, ואינני יכול לרדוף אחריהם. ועל עניין שאני כרוך בו אישית – אינני יכול להיות איש מלחמה לו. ובוגדן בשל מחלוקת עם פרלסון – אדיש. והרצל [ברגר] אין לבו הולך אחרי התנגדותנו לעניין. והשאר – נעורים. ואתה חסר לנו 'דו זרזו' - -

אולי יש את לבך מרחוק להריץ מכתב לרמז ולהטיל קצת אחריות עליו? ואולי ישר לבן-גוריון]? או למזכירות? רמז מבטיח לי להציע שהעיתון החדש יהיה עיתון קטן ללא מנויים, מעין עיתון ערב רגיל. אולם אינני יכול להשפיע עליו שיהא פעיל בעניין. הוא הדין משה [שרתוק], שגם דעתו נגד מנויים, וגם הוא לא ינקוף אצבע. נכנסנו לבית החדש ויש קצת רווחה. התחלנו כולנו לעבוד במערכת יום יום אחר הצהריים. אפשר היה קצת 'להתאזר', אילו לא הייתה ניטלת כל החמדה לכך.

על מכתבי למזכירות המפלגה כתבו לך.

אני כותב לך את כל זה מבלי לדעת במה תוכל לעזור מרחוק. אולם אולי דווקא שאגה שלך מרחוק תשפיע? השנתון יצא הפעם 'בדיוק' בערב ראש השנה. וכמדומני, כי הקובץ עלה יפה. למעלה משש מאות עמודים. מהם כשלוש מאות עמודים – ספרות ממש! אדאג שישלחו לך מיד עם צאתו. המגיה אמר לי היום 'לא היה כבושם!'. וגם 'דבר השבוע' עולה בתפוצתו. אילו יכולנו להגיע למכונות של צבעים היינו מגיעים לגדולות. אולי בכל זאת אפשר באמריקה להיווכח איך להגדיל שם את התפוצה? תביא נא איזה הצעה מחוכמה! ואולי גם תנסה דבר אל שלמה יקירנו. אולי בכל זאת יכתוב? הנה דן [פינס] נסע ונשארו לגמרי בלי קורספונדנט [כתב]? אולי בכל זאת נתקלת במישהו שיכול להושיע?

ואתה אל נא תשים לב לצרותינו, ונצל את זמן ישיבתך שם כראוי. לכתוב מרחוק למי שאפשר לך לכתוב – אדרבה ואדרבה, אולם בשל כך אל נא תקצר את ימי שבתך אף ברגע אחד. ואנחנו – אפשר וועט גאט העלפן [שאלוהים יעזור]. כרגע אני מקווה, כי בימי החג (יש חג גדול, בן ארבעה ימים) אולי אצא ואישן – ואחכם קצת. ובינתיים – ברכת שנה טובה, בריאה ומאושרה, לך, לרחל ולכל אשר לכם, ומסור נא הרבה ברכה לכל ידידי וזוכרי שמי, לכולם,

להתראות בקרוב, בריאים ומרוצים.

כולי אהבה לך,

שלך,

זלמן

ב. חוק חינוך חובה

בחודשי הסתיו של 1948 ובראשית 1949 הצליחו כוחות צה"ל לכבוש בכמה מבצעים צבאיים אזורים נרחבים בנגב ובגליל העליון והרחיבו את גבולות מדינת ישראל לכל חלקי ארץ-ישראל המערבית למעט רצועת עזה ושטח גדול ממערב לנהר הירדן שעבר לשליטתה של ממלכת ירדן. בחודשים פברואר עד יולי 1949 נחתמו הסכמי שביתת הנשק בין ישראל לשכנותיה הערביות – מצרים, לבנון, ממלכת ירדן וסוריה ובכך הגיעה המלחמה לסיומה הרשמי. באותם החודשים הלכו והושלמו ההכנות להקמת מוסדות השלטון הקבועים של המדינה. ב-25 בינואר 1949 התקיימו הבחירות הכלליות הראשונות לאספה המכוננת של מדינת ישראל, שכונתה אחר כך 'הכנסת הראשונה'. זלמן רובשוב הוצב במקום השמיני ברשימת מפא"י, שקיבלה 35 אחוזים מכלל הקולות והייתה למפלגה הגדולה ביותר ולה 46 מושבים. בישיבת הפתיחה של האספה המכוננת ב-14 בפברואר 1949 נבחר רובשוב לתפקיד יושב ראש הוועדה המתמדת. בימים הבאים הציע בשמה את הרכב הוועדות הראשונות של הבית, את רשימת הסגנים ליושב ראש הבית הנבחר יוסף שפרינצק ואת שמותיהם של חיים וייצמן ויוסף קלוזנר כמועמדים לתפקיד נשיא המדינה. חיים וייצמן הוא שנבחר, ומתוקף סמכותו הטיל על בן-גוריון להרכיב את הממשלה. רבים הניחו שתקום ממשלת פועלים שתתבסס על מפא"י ועל מפ"ם – המפלגה השנייה בגודלה ולה 19 חברי כנסת. שתי המפלגות יחד העניקו למחנה הפועלים רוב מוחלט בכנסת.

אולם להפתעת רבים לא צורפה מפ"ם לממשלה, ועל הסיבות לכך נטוש ויכוח בין החוקרים עד היום. הקואליציה הורכבה מסיעות מפא"י, החזית הדתית, הפרוגרסיבים, הספרדים והמיעוטים תומכי מפא"י, ובסך הכול 73 חברי כנסת. בדיונים שנערכו במפא"י על הרכב הממשלה עלה שמו של רובשוב כמועמד לתפקיד שר החינוך והתרבות. ב-2 במרס 1949 התכנסה לשכת מפא"י כדי להכריע בעניין מינוי שרי המפלגה. בישיבה טענו כמה מן הדוברים שרובשוב, בהיותו איש ציבור בעל שיעור קומה ומקובל על כל מגזרי העולם היהודי, אכן ראוי לעמוד בראש מערכת החינוך והתרבות. אלא שבשנים שבהן היה עורך אחראי ב'דבר' וב'עם עובד', אף שהיה

שופע רעיונות הוא התגלה כמשולל יכולת ארגון וניהול, וכל הדוברים הטילו עתה ספק ביכולתו למלא את התפקיד כראוי. נשמעו דעות בזכות מינוי אנשי מפלגה לתפקידים בכירים במשרד, שיעמדו לצדו ויעזרו לו במשימות הניהול. בסופה של הישיבה התקבלה מועמדותו ברוב קולות וב-10 במרס 1949 הצהיר אמונים בתור שר החינוך והתרבות בממשלת ישראל. שאלת התאמתו לתפקיד גלשה אל מחוץ לשורות מפא"י. כמה אישי ציבור, לאו דווקא מן המפלגה, חשבו שבשעה כזו של עיצוב דפוסים וקיבוץ גלויות צריך לעמוד בראש מערכת החינוך אדם שהוא בראש ובראשונה איש רוח מסוגו של רובשוב גם אם אינו מצטיין בניהול. עזריאל קרליבך, שעזב את 'ידיעות אחרונות' ב-1948 והיה עתה עורך 'מעריב', כתב ב-25 במרס 1949 ברוח זו ולדבריו 'דרוש לנו ביחוד במקום הזה מי שיראה את האופקים הרחבים יותר [...], מי ששום דבר יהודי אינו זר לו ומי ששום דבר שיוצא מלב אנוש אינו לזר לו'.¹ עם כניסתו לתפקיד החליט רובשוב להמיר את שם משפחתו בשם עברי ובחר בשז"ר – ראשי התיבות של שמו: שניאור זלמן רובשוב. עם השנים נשמטו הגרשיים והוא נכתב שזר. הוא פרש מעריכת 'דבר' ו'עם עובד'. בשנים שבהן עמד בראש הוצאת הספרים הופיעו בה למעלה מ-200 ספרים ב-16 סדרות שנמכרו במאות אלפי עותקים, ו'עם עובד' שימשה אכסניה מלאה או חלקית ללמעלה ממאה סופרים ומחברים עבריים.

עם הקמתה ירשה המדינה את מערכת החינוך והתרבות של 'כנסת ישראל' שניהל הוועד הלאומי. בחודשים הראשונים לא מונה שר לעמוד בראש מערכת החינוך והיא התנהלה בפיקוח של ועדת שרים לענייני חינוך בראשות שר התחבורה דוד רמז. מערכת החינוך הקיפה בעיקר את החינוך היסודי והורכבה משלושה זרמים פוליטיים-חינוכיים. ההורים רשמו את ילדיהם למוסד החינוכי שתאם את השקפת עולמם: הזרם הכללי, שהקנה חינוך ציוני לא מפלגתי אם כי נטה במידה מסוימת למפלגות הימין והמרכז; זרם העובדים, שהיה בשליטת מפלגות הפועלים והיה כפוף למרות ההסתדרות; זרם המזרחי של הציונות הדתית, בהנהלת 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי'. לאחר הקמת המדינה זכה להכרה

ישיבה של ממשלת ישראל הראשונה, מאי 1949. סביב השולחן משמאל לימין: שרת העבודה והביטוח העממי גולדה מאירסון, שר החינוך והתרבות זלמן שזר, שר המשטרה בכור שיטרית, הקצין צבי מיימון, שר הקיצוב והאספקה דב יוסף, שר האוצר אליעזר קפלן, שר החוץ משה שרת וראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון (צילם בנו רוטנברג)

כלכלית-התיישבותית ותרבותית-רוחנית. עתה גרס שבעוד שתי הרגליים הראשונות יקבעו את גבולות המדינה, מעמדה הבין-לאומי ומצבה הכלכלי, הרי שתחום החינוך והתרבות הוא שיעצב את דמותה ואת אופייה התרבותי והמוסרי. יתר על כן, במציאות של עלייה המונית ששינתה את ההרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה מן היסוד סבר שרק פעולות של חינוך ותרבות הן לילדים הן למבוגרים ובראשן לימוד העברית לכולם יכולות ליצור בסיס משותף לכלל האוכלוסייה ולהפוך אותה מאוסף שבטים ותרבויות לחברה בעלת מכנה משותף תרבותי. שזר תמך בקיום הזרמים בחינוך וטען שהאפשרות שניתנת לכל הורה לחנך את ילדיו על פי השקפת עולמו היא ביטוי של עקרון חופש הבחירה, היא מונעת מתחים רעיוניים ומביאה ליתר אחדות בעם. עם זאת האמין שכמה ערכי יסוד חייבים להיות משותפים לכל הזרמים. זמן קצר לאחר כניסתו לתפקיד סקר בפני ועדת החינוך והתרבות של הכנסת את מערכת החינוך והציג את התכנים שיש בכוונתו להבטיח שיהיו משותפים לכל בתי הספר בלשון זו:

ממלכתית זרם רביעי – זרם החינוך החרדי בהנהלת 'אגודת ישראל' ו'פועלי אגודת ישראל'.

המשרד שקיבל שזר לידיז היה מורכב מארבעה אגפים. שניים מרכזיים – אגף החינוך שהיה ממונה על החינוך הפורמלי בהנהלת ד"ר ברוך בן-יהודה ולצדו ארבעת המפקחים הראשיים של זרמי החינוך; אגף התרבות שנחום לוין, מנהל המחלקה להנחלת הלשון ולקליטה תרבותית של העולים, שימש מנהלו בפועל. כמו כן היו למשרד שתי מחלקות קטנות יותר והן המחלקה להכשרה גופנית בראשות עמנואל סימון ומחלקת העתיקות בראשות שמואל ייבין. למשרד החינוך לא מונה מנהל כללי ומשום כך היה התיאום בין המחלקות לקוי. כעבור כמה חודשים מונה ישעיהו אברך למזכיר כללי של משרד החינוך והתרבות אך המשרד נותר ללא מנהל כללי.

שזר נכנס למשרד החינוך והתרבות חדור בכוונה להפוך אותו לגורם חשוב בעיצוב החברה בישראל. מאז ומתמיד האמין שהגשמת הציונות מבוססת על שלוש רגליים שוות בחשיבותן – מדינית-ביטחונית,

חובת המינימום אשר אותה אנו רואים כיסוד לכל החינוך; לראות את השפה עברית כיסוד של כל בתי הספר בארץ, לראות את ידיעת ארץ-ישראל כיסוד של כל בתי הספר בארץ, לראות את החלוצי כיסוד של כל בתי הספר בארץ, לראות את המלאכה כיסוד של כל בתי הספר בארץ, [...] לראות את הנאמנות למסורת ישראל כיסוד מוצק של כל בתי הספר בארץ, להגיע לידי כך שנאמנות ליעדי המדינה, לשלמותה ולעצמאותה יהיו יסוד מוסד של כל בתי הספר בכל חלקי המדינה.²

אלא שבמציאות שבה נהנו זרמי החינוך מאוטונומיה רבה בקביעת עקרונותיהם החינוכיים, הייתה השפעתו של משרד החינוך על תוכני הלימוד בחודשים הראשונים לקיומו מעטה למדי. תפקידו התמצה אפוא בעיקר ביצירת המסגרת החוקית, התקציבית והארגונית שתאפשר לזרמים לפעול על הצד הטוב ביותר.

מעבר למסגרת הרעיונית היה על משרד החינוך להתמודד עם הצרכים הרבים שיצרה 'העלייה הגדולה', שהביאה בשנים 1948-1949 כ-340,000 עולים לישראל. כשליש מן העולים היו ילדים ונוער שאמורים היו להשתלב במערכת החינוך. בחודשים הראשונים לכהונתו ערך שזר סיורים במערכת החינוך, שקלטה בתחילת שנת הלימודים תש"ט כ-20,000 ילדים חדשים בחינוך היסודי ועוד עשרות אלפים במהלך השנה. הוא מצא בעיקר בפריפריה ממצאים מדאיגים: לאלפי ילדים בשכונות ובמחנות העולים לא נמצא מקום ללמוד בו, ואילו במקומות אחרים למדו הילדים בשתי משמרות, חלקם בבניינים רעועים ומאולתרים או בישיבה על הרצפה באין ספסלים ושולחנות. הוא מצא גם מחסור במורים ובספרי לימוד, ופגש מורים שלימדו תנ"ך מפתקאות שהעתיקו לעצמם מכיוון שחסרו ספרי תנ"ך. כמו כן נוכח שזר לדעת שהינם פיגור גדול בחינוך התיכוני, שבמסגרתו למדו כמה ילדי תלמידים בלבד, רובם מהשכבות המבוססות יותר. יציאות קשה במיוחד מצא שזר ביישובים הערביים, שבהם לא הייתה קיימת למעשה מערכת חינוך. לבד מן המצב המדאיג במערכת החינוך הטרידה את שזר העובדה שאלפים מילדי ישראל כלל לא התחילו את לימודיהם או שנפלטו מן המערכת עקב חוסר רצון או אייכול של הוריהם לשלם את שכר הלימוד. הוא הכיר את ממדי הנשירה ממחקר שפרסמו בשלהי שנות ה-30 שני אנשי חינוך, אלכסנדר דושקין ומשה בריל, על הנשירה של תלמידים במערכת החינוך היסודי העברי בין הכיתות

א-ח. בניגוד לדעה המקובלת ביישוב הצביעו השניים על נתוני נשירה 'מבהילים' כדברי שזר, ועל פיהם שיעור מסיימי כיתה ח עומד על 20-25 אחוזים בלבד מאלו שהתחילו כיתה א. המחקר עורר בשעתו זעזוע ביישוב ושזר החליט עתה לעשות כל מאמץ כדי לשים קץ לתופעת הנשירה, לאמץ את המלצתם של השניים ולחוקק חוק חינוך יסודי חובה וחינם. גולדה מאיר מספרת בזיכרונותיה שביומו הראשון במשרד החינוך נכנס שזר לחדרו, תלה את המגבעת, התיישב ואמר למזכירו: 'הדפס בבקשה, אין מכונת כתיבה? לא חשוב רשום ביד: כל ילדי ישראל בין גיל ארבע לשמונה עשרה יקבלו חינוך חינם ברמה הגבוהה ביותר'.³

שתי המשימות הדחופות שעמדו בפני שזר עם כניסתו לתפקיד היו אפוא התאמת מערכת החינוך למספר הגדל של האוכלוסייה והתלמידים והבטחת חינוך חינם לכל ילדי ישראל כפי שהופיעה בקווי היסוד של הממשלה. כמו כן הציב שזר לעצמו שורה של מטרות ובהן: הכשרת מספר גדול של מורים והעלאת רמתם של המורים הקיימים, טיפוח החינוך התיכוני, חיזוק החינוך המקצועי והחינוך החקלאי, בניית מערכת חינוך במגזר הערבי והרחבת החינוך הגבוה והחינוך למבוגרים. חולשה מיוחדת ומובנת הייתה לשזר לנושא הילדים החריגים. זמן לא רב לאחר כניסתו לתפקיד הוחל בהקמת מדור ל'חינוך מיוחד' (ילדי גבולות, ילדים מפגרים או בעלי מום) "באגף החינוך שנועד לרכז את כל הדאגה לילדים האלו, ולדבריו של שזר לשים סוף ל'עזובה והיתמות הזאת השוררות בארץ בכל השטח העזוב והרחב הזה',⁴ ושאותן היטיב להכיר מניסיונו העשיר והמר עם חינוכה של בתו רודה.

רודה הייתה כבר בת 28 וחייה בבית לא היו קלים. הוריה התקשו להתמודד עם הקשיים הכרוכים בטיפול בה וחיפשו מקום שבו תוכל לנהל חיים עצמאיים יותר מבחינה חברתית, מקום שישמש לה בית גם בעתיד, כשתיוותר לבדה. מכיוון שמוסדות ציבוריים מתאימים לא היו בארץ עברה רודה ב-1948 למוסד פרטי בחיפה בניהולה של ד"ר אלזה גרץ-טיטלמן. שהותה של רודה במוסד שנוהל על פי כללים קפדניים ונוקשים הייתה מלווה במשברים רבים. אביה ובעיקר אמה המשיכו להאמין שהיא איננה זקוקה למוסד, אלא עליה למצוא את ביתה בחברה עובדת ויוצרת כמו בהתיישבות העובדת. בחודשים מרס-יוני 1949 שהתה רחל עם רודה בקבוצת כנרת אצל חברתה חיה ישראלי בכוונה להביא לקליטתה של רודה בקבוצה. רודה למדה בהדרכתה של

חנה כנרתי וניסתה להשתלב בעבודה בקבוצה. ההדים הראשונים שקיבל זלמן מכנרת היו חיוביים, אלא שבמאי צצו קשיים רבים ונראה היה שעל רודה לעזוב את הקבוצה. בסוף מאי כתב זלמן לרחל בכנרת שחרף הקשיים עדיין ברצונו 'למצוא לרודיק פינת עבודה קטנה, כפרית כזאת, והשאר – היה בכל זאת מסתדר מאליו' (תעודה 99). רחל במר ייאווה ביקשה מזלמן שיברר אפשרות לסדר את רודה במוסד בשוויץ משום ש'אני אינני רואה שום דרך בארץ'.⁶ אולם הוא האמין שצריך להמשיך ולנסות בארץ. הניסיון בכנרת הסתיים במפח נפש ובהחמרה במצבה הנפשי של רודה. לאחר מכן חדלו בני הזוג שזר מן הניסיונות למצוא לה מקום בהתיישבות העובדת והיא חזרה למוסד של אליזה גרץ בחיפה.

בראשית הקיץ 1949 הושלמה העבודה שנעשתה במשרדי החינוך והמשפטים כדי להכין את הצעת 'חוק לימוד חובה', וב-7 ביוני הציג אותה שזר בפני הממשלה. הוא הציע להחיל לימודי חובה חנם ל-11 שנים: שנתיים – גן, שמונה שנים – בית ספר יסודי וכיתה ט. את המסגרת הרחבה, שלא היה לה כמעט אח ורע בעולם, הסביר בצורך ללמד את כל ילדי העולים עברית. שזר הציע להשלים את החלת החוק בהדרגה במשך ארבע שנים משנת הלימודים תש"י. בדיונים שנערכו בממשלה ובמקביל בוועדת החינוך של הכנסת ובפורומים מפלגתיים נשמעו טענות שהחוק הוכן בחופזה והועלו פקפוקים לגבי יכולת המדינה במצבה הכלכלי החמור לשאת בנטל הכספי הגדול שיחייבו חקיקתו והחלתו בקצב המוצע. אולם שזר התעקש על קבלת החוק לקראת שנת הלימודים תש"י וטען שכל דחייה תשאיר אלפי ילדים מחוץ למעגל הלימודים ותגרום להם נזק בלתי הפיך. הוא נהנה מתמיכתו של בן-גוריון ולאחר שלושה דיונים החליטה הממשלה להביא בפני הכנסת את הצעת 'חוק לימוד חובה תש"ט' בשינויים מסוימים ובמרכזם החלת החוק על שמונה שנות לימוד בלבד, ולהקצות את הכספים הדרושים ליישומם.

את הצעת הממשלה הביא שזר בפני הכנסת ב-13 ביולי 1949. בדבריו סקר את הנעשה בבתי הספר היסודיים וציין שכ-90 אחוזים מילדי ישראל לומדים בבית הספר. עם זאת, טען, אלפים אינם מתחילים כלל כתה א' ורבים אחרים נושרים במהלך הלימודים ואינם מסיימים כתה ח מכיוון שהוריהם אינם יכולים לממן את שכר הלימוד. ילדים אלו עובדים כמוכרי שרוכי נעליים או כמחלקי עיתונים במקום ללמוד, וחלקם אף מתדרדרים לפשע. הוא תיאר את הגידול הרב במערכת החינוך, שאמנם גורם לקורת רוח אך גם

מעלה דאגה מפני גידול במספר הנפלטים ממערכת החינוך, ולכן שאל: 'האם ניתן לכתם ממאיר זה שיוסיף לאכול בנו וששנה שנה נהיה מצווים להקריב למולך הבורות, חוסר התורה – וכן גם לעבריינות, למחלות, ולהרס, אלפי ילדים ולהפקירם אל מחוץ לערכי האדם?'. בהמשך דבריו התייחס שזר גם לשאלת הזרמים בחינוך שעלתה שוב במהלך הדיונים ולעמדת נציגי מפלגות הימין והמרכז שקראו לבטלם. אישים אחדים במפא"י ובראשם בן-גוריון תמכו אף הם בדעה שיש לבטל את הזרמים ולהחיל חינוך אחיד לכולם. בדבריו שב שזר ותמך בשיטת הזרמים בחינוך 'המאפשרת לנו את שלמות החינוך ומיזוגו' (תעודה 100). לעמדתו היו שותפים נציגי מפלגות השמאל ובהם רוב אנשי מפא"י וכמו כן החזית הדתית, ושיטת הזרמים נותרה לפי שעה על כנה.

'חוק לימוד חובה תש"ט – 1949' התקבל בקריאה שלישית בכנסת ב-12 בספטמבר 1949. עיקרי החוק קבעו תשע שנות לימוד חובה שיינתנו חנם ויחולו על כל הילדים בישראל בני 5-13 (וכן על נערים עובדים בני 14-17 שלא סיימו בית ספר יסודי) – שנת לימוד אחת בגן שנוספה על פי דרישת חברי הכנסת ושמונה שנות לימוד בבית ספר יסודי. החוק הכיר רשמית בארבעת זרמי החינוך (וגם באפשרות לקיום בתי ספר שאינם שייכים לזרם מן הזרמים) וחייב את ההורים לרשום את ילדיהם בגיל המתאים לבית ספר של אחד הזרמים או למוסד חינוכי מוכר אחר, ולא – ייענשו על פי חוק. נקבע שהחוק ייכנס לתוקף ב-31 במרס 1950 לקראת ההרשמה לשנת הלימודים תשי"א ויחול בשלב הראשון על כיתות א-ו, והחלתו המלאה תושלם בהדרגה בתוך שלוש שנים. שר החינוך והתרבות נקבע לממונה על ביצוע החוק, אך נקבע שעליו למנות 'ועד חינוך' ('מועצת חינוך') ולהתייעץ בו לפני שיפעיל את סמכויותיו למימוש החוק. סעיף זה היה אבן נגף בביצוע החוק מאחר שהקמת המועצה התעכבה חודשים ארוכים עקב תביעות של הסיעות השונות לקבל בה ייצוג הולם.

לאחר קבלת החוק הוקמה במשרד החינוך 'רשות מרכזית לביצוע חוק לימוד חובה' שעסקה ביישומם. במסגרת החלת החוק ביקש שזר לשים סוף למאבק בין הזרמים ול'צייד נפשות', בעיקר בין העולים, שליוו את תהליכי ההרשמה לבתי הספר. המאבק לווה בהצעת פיתויים, בלחצים ואף באיומים כדי לשכנע הורים לרשום את ילדיהם לזרם זה או אחר. בלטו בכך במיוחד אנשי הסתדרות העובדים הכללית, שחלקם ניצלו את שליטתם במוקדי הכוח העיקריים כדי לעשות נפשות לזרם

העובדים, שהיה בשנים אלו הזרם החינוכי הגדול ביותר, מקום שהיה שמור עד קום המדינה לזרם הכללי. גם 'זרם העובדים הדתי' של ההסתדרות, שהציע חינוך דתי בשילוב עם ערכי תנועת העבודה, הגדיל מאוד את כוחו בעיקר במושבי העולים כתוצאה מן העלייה הגדולה. שזר קבע שבכל מקום שנשמעות בו טענות על קיפוח או על עיוות בהרשמת ילדים לא יוגדר בית הספר כשייך

לזרם מסוים עד שייערך בירור של המפקחים, ואם לא יהיה בכך די יחקור את הטענה אחד מן השופטים שימנה בית המשפט העליון לפי בקשתו של שזר כדי לחקור ולהכריע אם ההרשמה נעשתה כדין או אם יש לבטלה ולערכה מחדש. שזר טען שבכך נפתרה הבעיה לשביעות רצונם של כולם, אולם בפועל נמשכו הטענות וליוו את תהליך הרישום כל עוד נותרה על כנה שיטת הזרמים בחינוך.

1. ע' קרליבך, 'ר' השר, ירום הודו', **מעריב**, 25 במרס 1949.
2. דברי זלמן שזר בישיבת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת, 5 באפריל 1949, ג"מ, כ"11/21.
3. ג' מאיר, **חיי**, תל אביב 1975, עמ' 89.
4. סקירה על משרד החינוך והתרבות, **שנתון הממשלה תש"י**, תל אביב תש"י, עמ' 98.
5. דברי זלמן שזר בישיבת הכנסת, 28 בפברואר 1950, **דברי הכנסת**, ד, עמ' 878.
6. רחל כצנלסון-שזר אל זלמן שזר, 3 ביוני 1949, גנזים, 248/33721/3.

99. אל רחל כצנלסון-שזר, כנרת

ירושלים, 30 במאי 1949

רחל'ה,

במשך ישיבת הוועד הפועל [הציוני] אני כותב לך זאת וגד יביא פתקתי לך. הוא ייסע מיד לתל אביב, ייקח את [-] ואת ההגהות של דבר הפועלת ויצא לכנרת. אילו לא ישיבת הוועד הפועל עכשיו הייתי נוסע בעצמי, גם הוזמנתי מאוד לצפת, גם חפצתי לראותכן בתוך כנרת ויחד להתייעץ.

בינתיים הייתי ימים אחדים מטפל בביטול תכניות. תליתי תקוות באַמנה – ונתבטלו; תליתי תקוות ברמת רחל והוברר לי כי עוד לא הוקם המחסן הנכסף, והדבר עוד ייקח זמן. נחפש הלאה.

אתמול בבוקר נסעתי עם ד"ר דרייפוס לכפר אז"ר, וישבנו שעתיים עם בית פרידה [חומסקי]. בדרך דיברתי עם דרייפוס גם על העניין שלנו. הבטיח לייעץ אחרי עיון.

ואת רחל'ה, ברוכה את לי שלא עייפת! האמנם חושבים על חיפושי פינה מיוחדת בכנרת?

כשהייתי בכפר אז"ר, ליד הלול, וראיתי את השקט הרב שמסביב, ואת הברכה שיש בעבודה קטנה ושלווה – כל כך קינאתי מדוע לא נוכל למצוא לרודיק פינת עבודה קטנה, כפרית כזאת, והשאר – היה בכל זאת מסתדר מאליו יותר. אל נא נתעיין לחפש.

ועליך יעברו עכשיו ימי אזכרה של כנרת. ימים לא קלים!

אני עומד להיות כאן עד יום ד' בבוקר. ביום ד' – ישיבת ועדת החינוך והכנסת. ביום ה' – אצטרך לחזור הנה.

מצב בריאותי, רחלה, בסדר, ואל נא תוסיפי דאגות מיותרות לדאגותיך המרובות.

את חוק חינוך חובה גמרתי. בראשית השבוע הבא (ביום א') אציענו לממשלה, ואחר כך יוכנס לכנסת לדיון.

היום ישבתי עם האוניברסיטה על המחלקה הפדגוגית שלה. קבענו גם חדרים במלון פֶּלֶס. איך אוכל להתגבר על [-] הגיאוגרפי? לפעמים – זה מבעית יותר מן הכול.

את הכובע וכו' אלך היום לקנות. מאניה [איסקולסקי] מסדרת את הבית יפה ובשקט. חדר לא השכרתי משום שלא חפצתי למהר ולסגור את הדרך בפני אפשרות חליפין עם בת מושב או קבוצה המעוניינת בכך ואנו מעוניינים בה. אל נא תכעסי כי לא מיהרתי, למרות בקשתך.

וכתבי נא לי על ידי רבקה, מה מצבה של רודיק. ואת התאזרי ושמרי על עצמאותה, ואחרי יום האזכרה אולי גם חנה [כנרת] תיפנה יותר. ואולי ייהפך גם לב בני כנרת. אולי ירחם.

כל לבי אתך ולך

זלמן

100. דברים בישיבת הכנסת

תל אביב, ט"ז בתמוז תש"ט, 13 ביולי 1949

כנסת נעלה, הצעת החוק שהממשלה מוסרת עכשיו בעניין הנהגת חוק חינוך חובה חינם לכל ילדי המדינה, ללא הבדל מין ודת, היא החוק הראשון לחוקי המדינה בענייני חינוך, הניסיון הראשון לפתור בכלי המדינה את שאלות ריכוזו התרבותי ולבנות בכלי המדינה את חיינו הרוחניים במולדתנו. אפשר היה לחשוב שהחוק הזה אינו זקוק כלל לדברי הסבר. הוא מדבר בעד עצמו בשל הצורך שבו וגם בשל הדרך, שבה כבר התחילה הארץ כולה להגשים אותו בתקופות שונות. למעשה מביאה הפעם הממשלה חוק, שבעיקרו כבר הוחלה הגשמתו בארץ-ישראל. ביישוב העברי בארץ הונהג ברובו הגדול מנהג של חינוך חובה גם בשעה שלא היה עדיין כל חוק. עוד לא חשבנו על כך שנוכל בכלי המדינה לגשת לפתור את שאלות חיינו, וכבר היו נתונים 90 אחוזים מילדי ישראל בתוך בתי ספר. נדמה לי, שזה מקרה נדיר מאוד, שאומה יכולה להגיד על עצמה, שהגיעה ל-90 אחוזים של השתתפות בניה ובנותיה בבתי הספר בלא כל חוק של חינוך חובה. זה

שר החינוך והתרבות זלמן שזר נואם בפני תלמידי בתי ספר ביום העצמאות הראשון למדינת ישראל בתל אביב, ה' באייר תש"ט, 4 במאי 1949 (צילם הנס פין)

יותר ממאה וחמישים שנה מאז המהפכה הצרפתית עמלות אומות העולם על ביצוע חוק של חינוך חובה. במשך 150 שנה אלה למדו העמים המתוקנים שבלי מקל ורצועה ובלי חוק, בלי עונשים, בלי מסגרת, בלי פקידות ובלי משטרה המטפלת ומשגיחה על כך אין כל יכולת להפוך את בתי הספר לנחלתה של המדינה כולה על כל ילדיה, בלי יוצא מן הכלל.

יש שוני רב באופני ביצועו של חוק זה. יש הבדלים גדולים בחוקים ובשינויי נוסח במדינות ארצות הברית. אין מדינה אחת דומה לחברתה בפרטי הביצוע. אך אין אף מדינה במדינות ארצות הברית שלא קבעה לה חוק זה, להביא בתוקף שליטה ובתוקף משטרה את כל ילדיה לתוך כותלי בית הספר. אנו מתגאים בכך ש-90 אחוזים של הילדים בארץ-ישראל ביישוב העברי נמצאים כבר שנים רבות בתוך כותלי בית הספר בלא כל חוק.

אך האם נסתפק בכך? האם ישלים היישוב העברי עם כך שחלק מתמיד ביישוב שהסטיסטיקה – ולו גם סטיסטיקה פגומה מאוד, חלקית, בלתי שלמה, שאי-אפשר בשום פנים להסתפק בה כדי לקבוע את המצב המציאותי בארץ-ישראל – אך גם הסטיסטיקה הפגומה יודעת לספר, שחלק קבוע של ילדי ישראל וחלק גדול עוד יותר של ילדי הבלתי יהודים במדינה הזאת נמצאים מחוץ לכותלי בית הספר זה שנים רבות? והכתם הממאיר הולך ומתמיד ואינו סר מהיישוב. לפני 12 שנה נעשתה סטיסטיקה על ידי דושקין ובריל, שקבעו לנו מספרים מדהימים ומבהילים, באיזו מידה בדויה האגדה הנפוצה בקרבנו, שכל ילד גומר את בית הספר עד כיתה ח'. והלוא כל בית הספר היסודי אינו אלא דרגה ראשונה לקניית כלי תורה, וכלי תורה בלבד, רק כדי לדעת כיצד לגשת אחר כך לקנות תורה. אך גם לדרגה זו אין כולם זוכים. למעשה ישנם הרבה מאוד תלמידים שאינם גומרים את בית הספר. לפי הסטיסטיקה ההיא שלפני 12 שנה יוצא שחלק ניכר שנכנס לבית הספר איננו גומר אותו, ואיננו זוכה להגיע לכיתה ח'. יש מקומות, שבהם רק חמישית של אלה המתחילים ב"א מגיעה ל"ח. והלוא עניין לנו עם האומה העברית, האומה שידעה את החוק של 'ושננתם לבניך' עוד מראשית עלייתה על הבמה ההיסטורית. ואומה זו הן ידעה גם בשנות האפלה שלה לשמור על נכס זה של לימוד חובה לכל ילדיה; ועוד בימי ר' שמעון בן שטח, בשעת התכנסותה מן הגולה חזרה לארץ-ישראל ידעה להושיב מלמדי תינוקות

בכל עיר ובכל כפר, בכל גליל ובכל מדינה וקבעה שכל עיר שאין בה מלמד תינוקות אין דינה כדין עיר. ואף בחשכת פזוריה, ובכל קהילותיה – במורביה ובפולין, בוועד ארבע הארצות, ידעה להטיל על כל קהילה להכניס לקרבה מלמדי תינוקות על חשבון כל יושביה. עשיר ורש, בין עקר ובין מרובה ילדים, רווק ולא רווק – כולם יחד צריכים לשאת בעול לימוד תורה. ואם ידעו לעשות זאת בעצם חשכת ימי הביניים, הנתפלא על כך שיש במצפוננו משהו המתקומם נגד זה שבקרבו נמצאים עתה אלפי ילדים מחוץ לכותלי בית הספר?

והממאיר ביותר, שכתם זה של ילדים הנמצאים מחוץ לכותלי בית הספר איננו עובר. בשנת ת"ש היה מספר הילדים היהודים שנמצאו מחוץ לכותלי בית הספר – 7.000 ילדים. אז אמרה הסטטיסטיקה שבכל שנה נוספים למספר הבורים 3,000 ילדים, הגדלים בתוך היישוב מחוץ לחינוך. ומאז נשמעה האזהרה הזאת ועד היום נמצאים אפוא בארץ-ישראל מבוגרים שגדלו בה ואנו ויתרנו על חינוכם, כ-30,000 בורים חדשים, שלא הצלחנו להושיבם בילדותם ולחנכם כהלכה. והגענו לידי כך שגם עכשיו, בעצם כניסתנו לתוך חיי עצמאותנו, עדיין מתהלכים בארץ ילדים – לאו דווקא עזובים, לאו דווקא חסרי הורים – שברכת בית הספר, הלימוד האלמנטרי, לא הגיעה אליהם.

ושני דברים למדנו בארץ-ישראל. למדנו, שבאין חובת שכר לימוד – אין מכת בורות בין ילדים. יש חלק אחד של היישוב שאיננו יודע כלל עזיבת בית הספר מהי, שילדיו מתחילים ב"א וגומרים ב"ח. ו'נשירה' אין בחלק יישוב זה. הוסרה לגמרי הקללה של תשלום בעד בית ספר, ואין קשר בין מצבו הכלכלי של האב לבין לימוד תורה – חלק זה הוא ההתיישבות העובדת. בהתיישבות העובדת לכל צורותיה, בין במושבה ובין בקיבוץ, בין בעין חרוד ובין בטירת צבי, בין במשמר הירדן ובין בנהלל, שם נוצר מראש – וזוהי תפארת ההתיישבות הזאת – חוק חינוך חובה לכולם בלי כל חוק כתוב. ושנית למדנו, שמנהג זה, תשלום שכר לימוד, בטל והולך במרבית היישובים בארץ. גם היישוב הנמצא מחוץ להתיישבות העובדת התגבר למעשה על הקללה הזאת וביטל את ההפליה, שחרר ילדים ואפשר להם למעשה חינוך כללי מבלי שהכריזו על כך.

אין היום בתל אביב ילד שיבוא וירצה להיכנס לבין כותלי בתי הספר העירוניים ולא יכניסו אותו על שאינו משלם שכר לימוד. כל ילד הדופק על שערי בתי הספר מקבלים אותו למעשה. ולאו דווקא בתל אביב אלא גם ברשויות המקומיות וגם במושבות כבר אין היום שכר לימוד: בפרדס חנה, בחזרה ובעוד מקומות ידעו לרכז את כל המשמרת הצעירה של האומה בתוך כותלי בית הספר, אך הרפורמה הגדולה הזאת נעשתה פסיעות פסיעות, בהיסוסים ובהשיות – עוד נשארו שיירים, עקבות תקופת העבר, אך עקבות אלו הספיקו להוסיף לנו את העשירית המחפירה הזאת של ילדים מחוץ לכותלי בית הספר. בראשית השנה הזאת נמצאו 6,000 ילדים עבריים בגיל של כיתות א-ח מחוץ לכותלי בית הספר. ואני אינני מדבר על ילדים הנמצאים בתוך מחנות העולים, שם יש הרבה יותר – כן ירבו, להם אנו מצפים ויודעים שאם היום אינם עדיין בתוך כותלי בית הספר הרי מחר ייקלטו. הם לא הצטרפו עדיין למבנה החיים החינוכיים כשם שלא הצטרפו לכל מעגל חיינו בארץ. המדובר הוא על 6,000 ילדים בתוך היישוב הקיים, בשכונות העוני, שבעדות המזרח ושלא בעדות המזרח – בין מוכרי שרוכי נעליים, בין מוכרי עיתונים ובין ילדים המתגוללים בכל מיני מקומות, הן בערים הוותיקות והן בערים החדשות והן בשכונות החדשות שבערים החדשות, ומספר הילדים האלה אינו יורד, וזה נמשך כך שנים מרובות. כאן נחוץ לגייס את כלי המדינה ולשים קץ לכתם הזה, הרודף את היישוב והמדריך את מנוחתו, ואסור לנו לתת למצפוננו לשקוט. ולמעשה אין כבר ברכה מרובה בשאריות הללו של שכר לימוד. אביא רק מספרים מועטים על חלקו הגדול של החוק שהתגשם למעשה. בעיריית תל אביב, הגדולה בעיריות הארץ, העשירה והמסודרת שבהן, מוציאים כיום על ילד לחינוך חמישים ל"י בערך. שכר לימוד כבר אין בתל אביב, אך יש מורשת של שכר לימוד, מעין עקבות של תקופה קודמת, שקוראים 'דמי הרשמה'. וכל המורשת הזאת מכניסה לעיריית תל אביב 5 ל"י בערך לכל ילד. זוהי כל הברכה ששארית זאת מעניקה לעיריית תל אביב. והוא הדין בכל הרשויות המקומיות. ועשירית זאת של שכר הלימוד היא שמנעה מעשירית של כל התלמידים להיכנס לכותלי בית ספר!

הגיעה השעה שהמדינה תוכל באומץ ובחזקה להחליט שנשתף בחינוך ילדינו את הציבור כולו, את משלם המס שלה, את משלם המס העירוני כמו את משלם המס הממשלתי; על ידי חלוקה חדשה של המסים הללו נעביר את עניין דמי הלימוד על כל ההוצאות הכרוכות בו לבסיס של השתתפות הציבור כולו, וגם הרשויות המקומיות יצטרפו להשתתף בו. במקום להפוך את מציאות הילד במשפחה למעמסה לה נעלה אותה לברכה לה ולכל האומה. השנה, עוד לפני שעליית הילדים הגדולה יצאה מן המחנות ונכנסה לתוך הכיתה, הגדלנו את מספר הילדים בתוך בתי

ספר ב' 50 אחוז. בתחילת שנת תש"ט היו לנו 67,000 ילדים, ואנו גומרים את השנה ב-92,000 ילדים. בדקו חכמי המספרים ומצאו שאם נדבר על מספרים משוערים בשנים הבאות ונחשוב שהעלייה תוסיף לבוא בממדים של השנה האחרונה, הרי בעוד שלוש שנים יהיו לנו 181,000 ילדים. כלומר את השנה הזאת נגמור ב-92,000 ילדים, בשנה הבאה יהיו ביישוב 112,000 ילדים ובשנה השלישית נגיע למספר של 181,000 ילדים.

כן ירבו! לזה נשאנו את נפשנו. שנים על שנים חפצנו שהיישוב יגדל ושהעם יעלה אלינו בהמוניו – אך האם ניתן לכתם ממאיר זה שיוסיף לאכול בנו וששנה שנה נהיה מצווים להקריב למולך הבורות, חוסר התורה, וכן גם לעבריינות, למחלות ולהרס אלפי ילדים ולהפקירם אל מחוץ לערכי האדם? האומנם נגזר עלינו שגם מן העלייה הגדולה והיקרה הזאת, שלה ציפינו ועליה כל תקוותנו, שהצלנו משיני הטרף, שחשכנו לנו במאמצים כאלה, האומנם גם משארית הפליטה של ילדי ניחומים אלה של האם העבריינה והאומה העבריינה בכלל נצטרך להפריש קרבנות מרים כאלה על מזבח המולך הזה? האם גם במדינה שלנו לא נעצור כוח ושכל ואחריות לגיוס כלי מדינה כדי להסיר קללה ממאירה זו מעלינו ומעל עוללינו? נשאלת אפוא השאלה, אם החטא הוא גדול כל כך ואם הסכנה כה רבה, אולי בבת אחת נשים להם קץ?

בנוהג שבעולם, כשמדברים על חוק חינוך חובה – ואין מדינה מתוקנת שלא הגשימה זאת בצעדים שונים ובנוסחות שונות – מתכוונים לשבע שנות לימוד. רוסיה הסובייטית הנהיגה שבע שנות לימוד חובה. וכן גם צ'כוסלובקיה; סקנדינביה הגשימה שמונה שנות לימוד, וגם ארצות הברית גורסות שמונה שנות לימוד. וכל ארץ מגשימה לפי דרכה וגם קובעת את הגילים באופן שונה. אך בכולם מדובר על בית ספר יסודי מכיתה א עד ח בערך, ארץ ארץ כצרכיה.

אך נתאר נא לעצמנו, אילו יכולנו לגשת בחדא מחתא [בבת אחת], מזוינים בכוח החוק ואוצר גדול של אפשרויות, לבצע חוקים טובים כפי כל צורכנו – הרי היינו צריכים לדבר פה לא רק על בית ספר יסודי בלבד. לא די לנו בזה שנגשים את חוק החינוך לשמונה שנות לימוד. חובתנו לדאוג ולחשוש היטב מה לעשות לילדים הנמצאים בגיל שלפני בית הספר, ולשנה שלאחרי בית הספר. אליבא דרצון – יש לנו צורך בחובת חינוך של אחת עשרה שנה.

כי אצלנו אין החינוך מתחיל ב-א. אצל כל אומות העולם בנוי החינוך על זה שהמורה מבין את שפת הילד והילד מבין את שפת המורה, ועד א מקנה הבית לילד את הידיעות ואת השפה. ואילו אצלנו, בתוך תחומי עלייה זו ובתוך המחנות, אין הבית מקנה עדיין את השפה. המחנה, הספינות וכל גלגולי המחילות שהילד עבר שם עד בואו הנה אינם מגדלים לנו את התלמיד הרגיל. המחנה לא הכין אותו לכך שיוכל להיכנס לכיתה א מצויד בכל התכונות הנפשיות ובכל הכלים הרוחניים כדי שיבין את מה שילמד בתוך כיתה א. ואם נחנך את הילד, הרי בזה נכין בשבילנו גם את אמו, וכך נכבוש את כל הבית. ורק כך נבצע את המפעל ההיסטורי של התמזגות האומה, של מיזוג השבטים, שילוב העליות, והפיכת מחנות אומללים ופליטים לעם יוצר תרבות. לפיכך – אילו יכולנו, ואילו זכינו, והעיקר, אילו הייתה לנו היכולת הכספית והארגונית לכך – היינו צריכים לדאוג לכך שגם שנתיים של גן הילדים ייכנסו לתוך מעגל תכניתנו ודאגתנו. אלא שהממשלה יודעת שבשטח גני הילדים נצטרך ללכת עוד שנים רבות בדרך של תמיכות גדולות והענקות מרובות ביד רחבה, מתוך הרגשתה וידיעתה את הדברים שדיברתי עליהם ושעדיין לא דיברתי עליהם, אך לא בדרך של חובה והטלת עונשים. כי עדיין לא כל הארץ על כל חלקיה כמהים כאחד לגן. בחלקים שבהם הכמיהה לגן גדולה לא נחכה עד שתגדל בכל מקום. ומתוך רצון עז לא לעשות שום הפליה, מתוך פרינציפ של שוויון אזרחי בכל תחומי חיינו, נעדיף לתמוך וליצור גנים קודם כול בשכונות העוני ובמחנות העולים, במקום שההורים רוצים בגן אך אין ידם משיגה להקימו. וחובה היא לדעת שאילו קיבלנו עלינו היום להכניס את הגנים לתוך מערכת חוק חינוך החובה היינו עושים חוק זה פלסתר, משום שאין לנו כוח כספי להגשימו, וגם גננות אין לנו, לא בעברית ובוודאי לא בערבית, ועדיין אין לנו יכולת אובייקטיבית להפוך את החוק הנאה הזה למציאות. והן רוצים אנו לקבל כאן חוקים שמחר ייפכו למציאות, שנגשים אותם בתוקף חיינו הארגוניים.

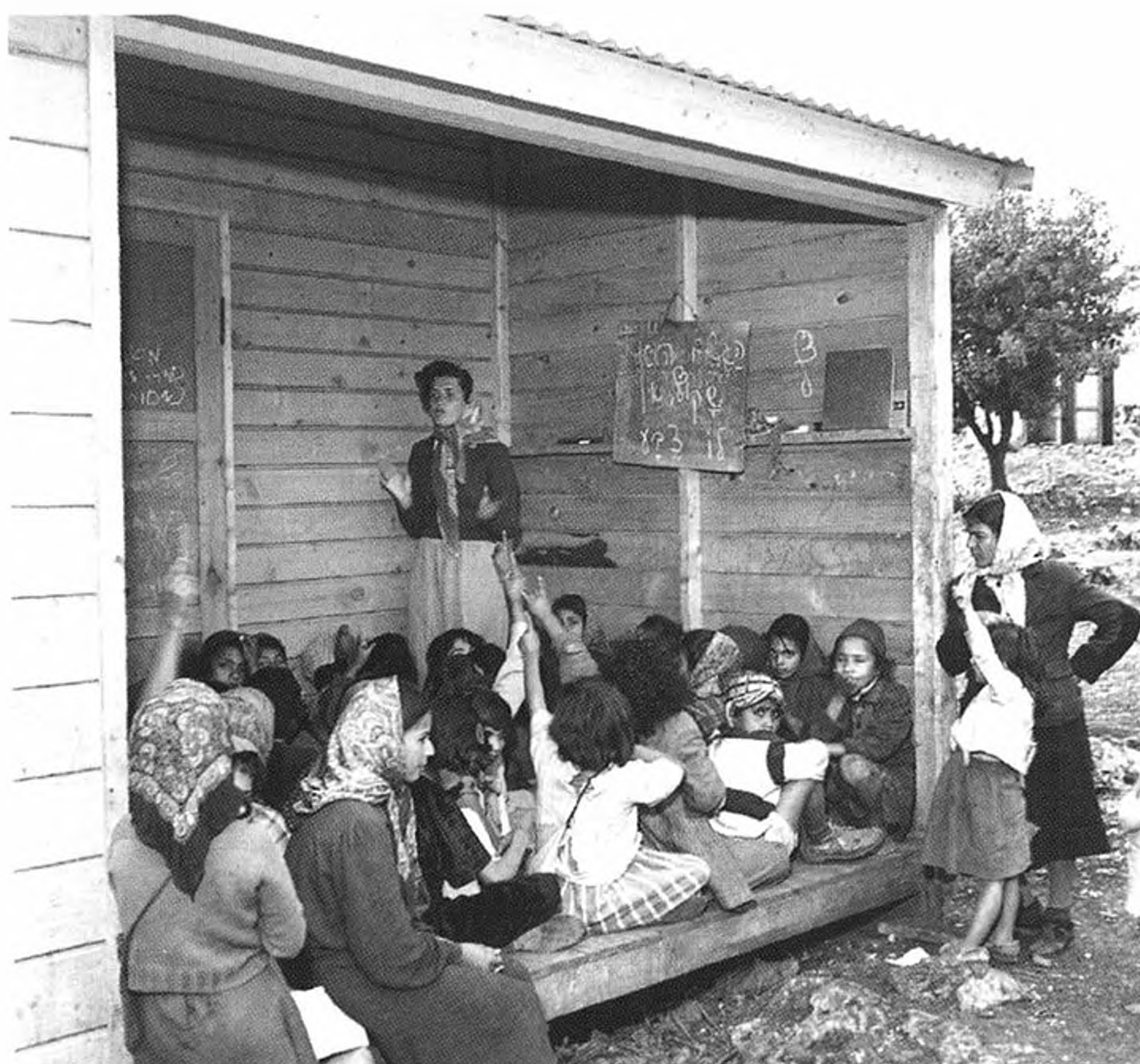
וכשם שנקוט בגנים דרך של הענקות כן גם בבית הספר התיכוני ובבית הספר המקצועי והחקלאי ובית הספר האמנותי; בכל מה שלמעלה מבית הספר היסודי – נלך לעת עתה רק בדרך של הענקות ותמיכות, והיד תהיה רחבה עד כמה שהיא משגת. 'יד רחבה' הוא עניין יחסי מאוד לעם עני זה, אך היא מצווה להיות פתוחה מתוך הרגשת החובה, ובשיתוף עם כוחות ציבור, עם משלם המס העירוני ועם אלה שירצו לעזור לנו להקים גם גנים ו גם בתי ספר לעולים.

אך בית ספר יסודי הוא מסד כל חיינו החינוכיים, שעליו ייכון כל בית חיינו התרבותיים, שנבנה אותו בשלמותו, שלא נחלקו ולא נעשנו כלי מום, אלא נגשים את שחרורו מ-א ועד ח, ובמשך שנים מועטות. זוהי ההצעה המעשית המוצעת עתה לקבלה כחוק, ולגשת מיד לביצועו בראשית תש"י.

וחובה שהכנסת תדע את הקשיים הכרוכים בביצועה. בקרב החינוך היהודי ישנם קשיים רוחניים שידענו להתגבר עליהם. אחד מגילויי האחריות המרובה, ש'המדינה בדרך' גילתה אותם, היא הסבלנות המרובה במסכת החינוך. לסבלנות כזאת אין אנו מסוגלים לעתים קרובות. הפעם התגברנו על יצרנו ואמרנו: אמנם יש בקרבנו דעות שונות ומושגים שונים, אך נחוץ לחנך את הדור הצעיר. אך אם הצלחנו להידבר על עיקרי עיקרים – על הכרת עצמאותה, איחודה ושלמותה של האומה, על השפה העברית כשפת ההוראה בבתי הספר, על לימוד התורה והנביאים והכתובים, על יכולת ההתמזגות עם הארץ, עם צרכיה, עם תולדותיה, ועם עבודתה ובנייניה – אם נדברנו על עיקרים אלה, מן הדין שגם ניתן לכל זרם גדול, ותיק, מושרש, רב ענפים ורב שרשים לחיות ולחנך את דורו הבא כפי מצפוננו, בסבלנות מרובה ובאחוות ישראל אמתית גדולה, מתוך כבוד האדם וכבוד האומה. נשמור על יכולתם של כל הזרמים לחיות, לגדול ולהתפתח תוך חופש מצפונם. כשהגשמנו זאת, הגשמנו את איחוד האומה בשעה שהמדינה לא הייתה עדיין. עכשיו, בשעה שמדינתנו קיימת ואפשר להגשים את הדברים בכוח החוק, נגשים את אושר האומה, את שלווה נפשו של כל יהודי בתוך האומה. הסבלנות המוטלת ביסוד חיינו ושממנה תוצאות לכל שיטות חיינו היא המאפשרת לנו את שלמות החינוך ומיזוגו, לפי הזרמים הקיימים ובלא כל כפייה על כל אחד מן הזרמים. סבלנות זו היא המשמשת לנו ערובה לאחדותה הרוחנית של האומה והמדינה ולהתפתחותה. מבחינה זו אין אפוא כל קושי להגשים את חוק חינוך החובה.

[.....]

טוב היה אילו יכולתי להגיד עכשיו שאת הכיתות א-ח נגשים בשנה אחת. אילו יכולתי לעשות זאת – אשרינו. אך לא נבהלתי כשנוכחתי וכשהוכיחו לי חברי שכיום יש להגשים גם זאת שלבים שלבים. אני יודע שאין ארץ בעולם שהגשימה את חוק חינוך החובה בשנה אחת. כאשר ארץ כשוודיה, ארץ די מפותחת ודי פרוגרסיבית, החליטה להרים את חוק חינוך החובה ולהאריך את שנות הלימוד בשנה אחת, מ-13 ל-14, נתנו שהות – לא אספר לכם כמה זמן, אינני רוצה שתלכו בדרך זאת – שהות של שנים מרובות להגשים את עניין ההארכה בשנה אחת. ואם לא זכינו לצעוד בכל גובהו של הצורך, צריך לצעוד בגובהה של היכולת, ובוועדה תבדקו מחדש מספר אחר מספר.

כיתת לימוד מאולתרת במעברת פרדיה, 1950 (צילם דוד אלדן)

הממשלה מציעה לכם להגשים את החוק הזה – שלא יישאר במדינה אף ילד אחד מ־א עד ח מחוץ לכותלי בית הספר – במשך שלוש שנים, כדי שהדבר לא יהיה למעמסה גדולה לא על האוצר המרכזי, ולא על הרשויות המקומיות, ולא על משלמי המס במקומות. אמנם על כולם תכבד ידה, אך כולם ישתלטו על כך וכולם יהנו מכך, כי גם את חרפתם יסירו ואת עמם ומדינתם יעשירו.

ותכניתנו אומרת: בתש"י ייכנסו לתוך כותלי בית ספר כל ילדי המדינה, כיהודים וכערבים, במקומות המיושבים ובמקומות החדשים, ילד וילדה, מ־א עד ו. ביישוב העברי פירוש הדבר שייכנסו מן הילדים הנמצאים כיום מחוץ לכותלי בית ספר – מלבד הילדים העולים – עוד למעלה מאלפיים ילדים יהודים ועוד 5,800 ילדים ערבים. אלה ייכנסו בתש"י נוסף על הילדים הנמצאים כיום בתוך בתי ספר ונוסף על ילדי העולים.

בשנה השנייה – בתש"א, נוסף להכניס לתוך כותלי בית הספר את כל כיתה ז, וגם בכיתה ז לא יהיה אף אחד מחוץ לכותלי בית ספר, כיהודי כערבי. פירוש הדבר שיתווספו אז, נוסף לילדים שיעברו מ־ז ל־ז, ילדים חדשים מאלה שנמצאו מחוץ לכותלי בית הספר – 1,500 ילדים עברים ו-2,780 ילדים ערבים. ובשנת תשי"ב נוסף את כל הילדים של כיתה ח, בגיל 13, ואז פירוש הדבר שיתווספו לילדים הנמצאים בכיתה זאת – מבין הילדים הנמצאים מחוץ לכותלי בית הספר – עוד 2,100 ילדים יהודים ו-2,150 ילדים ערבים. זאת אומרת, שבראשית תשי"ג כשתיפתח הכנסת, תחשוב את דרכה כיצד להגדיל, כיצד להרחיב את דרכי חינוכה למטה – בגן ילדים, ולמעלה – בבית ספר תיכוני, כיצד לשפר את חינוך בתי הספר מבפנים, להעמיק את תוכנו ולהעלות את רמת מוריו. אז תיגש לבדק ביתה ולשיפור ביתה, אך תדע נא, שאת המסד עצמו, את בית הספר היסודי מ־א עד ח, הקימה. ולא יהיה אז בתוך המדינה הזאת, בתוך ישראל העצמאית, אף ילד אחד מכיתה א עד ח שאינו בתוך בתי ספר, לא בקרב היהודים ולא בקרב הערבים.

את זה מציעה לכם הממשלה. היא יודעת שמציעה היא לכם מעמסה כבדה מאוד. פירוש הדבר שנחוץ להוסיף כספים לתקציב הקיים; פירוש הדבר, שאם גם חלק מהתקציב יכוסה על ידי משלם המס העירוני וחלק על ידי משלם המס הממשלתי בצורה הנהוגה עכשיו, שמשלם המס הממשלתי משתתף ב-45 אחוזים של דמי הלימוד ומשלם המס העירוני משתתף ב-55 אחוזים, הרי זוהי הגדלה שנתית עד כדי 200,000 ל"י בשנה הראשונה. בתקציב תראו את המספרים האלה. ובדרך זו נגיע עד ביצוע כל התכנית הראשונה בסוף שלוש שנים.

אנו כולנו מקווים שעד תשי"ג, כשנבצע את המלאכה הזאת, כבר תוסר מעלינו המעמסה הכבדה של המסים האחרים ושל ההוצאות האחרות המרובות, המוטלות עלינו בתוקף מצבנו הצבאי. כולנו מקווים שאנו צועדים לקראת השלום. ואז נוכל לפעול באפשרויות אחרות ובצעדים אחרים בדרך של העמקת חינוכנו, גם בקרב החלק העברי וגם בקרב החלק הערבי, לשיפור בית הספר לכל סוגיו וצורותיו ונצעד בצעדים הראויים למדינת ישראל בתקופת תקומתה.

ג. הקמת כפר חב"ד וענייני התרבות

לצד הטיפול בענייני משרדו השתתף זלמן שזר בישיבות הממשלה והביע עמדות בעניינים שעמדו על סדר יומה כגון מדיניות העלייה וקליטתה, מדיניות חוץ והיחסים עם מדינות ערב, מעמדה של ירושלים, נושאי דת ומדינה, הצנזורה על העיתונות ועוד. עניין נוסף שעמד על סדר יומה של הממשלה היה ההתיישבות החקלאית. בכוונה להוציא חלק מן העולים מתוך חיי הניוון במחנות החלה מחלקת ההתיישבות של הסוכנות בראשותו של לוי אשכול להקים עשרות יישובים חקלאיים של עולים, בעיקר מושבי עובדים. שזר לא היה מעורב בהקמת היישובים למעט יישוב אחד שבו היה לו חלק נכבד והוא כפר חב"ד.

לאחר פגישתו עם הרבי מליובאוויטש בניו יורק (ראו לעיל עמ' 303 ז/ז) עמד שזר בקשר מכתבים עמו. לצערנו נמצאים בידינו רק מעט ממכתביו של שזר אל הרבי ורק מתקופות מאוחרות יותר. כמה מן המכתבים שכתב הרבי אל שזר עסקו בדאגתו לשמירת הדת במדינת ישראל: 'מגיעים אליי מכתבים מחוגים שונים המתאוננים על הפרצות הגדולות במצב הרוחני בארץ הקדושה ת"ו ובפרט בענייני שבת, כשרות, צניעות, חינוך וכו', כתב האדמו"ר אל שזר בי"ח באלול תש"ט (12 בספטמבר 1949).¹ עניין נוסף שעלה בהתכתבות ביניהם היה מימוש הצעתו של שזר להקים לעולי חב"ד כפר חקלאי בישראל. שזר תיווך בין חברי 'ועד אגודת חב"ד' בראשות ר' פנחס (פיניע) אלטהויז לבין מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית בראשות לוי אשכול. תחילה הציע לעסקני חב"ד להקים יישוב ליד צפת וכך זאת בהיותה עיר המקובלים, אולם הם דחו את ההצעה וביקשו מקום במרכז הארץ סמוך למרכז חב"ד בתל אביב, מקום שממנו יוכלו להשפיע על הסביבה. לבסוף הוחלט שיתיישבו בשטח הכפר הערבי הנטוש ספרייאל ליד לוד. ב-9 ביולי 1949 (י"ב בתמוז תש"ט) השתתף שזר בטקס העלייה על הקרקע של מושב העובדים 'שפרייר', שבו התיישבו כ-70 משפחות של עולים מאנשי חסידות חב"ד. לצדו הוקמו בשטח הכפר הנטוש מושב של עולים חברי הפועל המזרחי בשם 'צפריה' ויישוב של עולי תימן בשם 'תוחלת'. אף שאנשי החסידות כינו את המושב שלהם 'כפר חב"ד' נותר שמו הרשמי שפרייר, ורק ב-1955 שונה רשמית ל'כפר חב"ד'. לאחר

הקמת המושב קיים שזר קשרים הדוקים עם תושביו ושימש כתובת עבורם כשנזקקו לסיוע מצד המוסדות (ראו להלן עמ' 405 ט/ה).

מטבע הדברים תפסו נושאי החינוך את מרבית זמנו של שזר ואף זכו לחלק הארי מתוך תקציב המשרד, אולם עניין התרבות היה קרוב ללבו לפחות באותה המידה. בימים שבהם כל מעייניה של המדינה היו נתונים לביטחון, לעלייה, להתיישבות וכדומה וענייני התרבות נדחקו לאחור סבר שזר שאין לגרוע מחשיבותם ושיש להחזיר את התרבות למקומה הראוי בקדמת סדרי העדיפויות הלאומיים. ביוני 1949 אמר שזר בוועדת החינוך של הכנסת: 'על המדינה להרים את הרמה הרוחנית והתרבותית של אזרחיה. בין התפקידים ההתיישבותיים, הצבאיים וכן הלאה ישנו התפקיד החשוב של מיזוג העם, מיזוג השבטים השונים לתרבות אחת'.² המשימה הזאת הוטלה על אגף התרבות במשרד על מחלקותיו השונות. דרישותיו החוזרות ונשנות של שזר להגדלה משמעותית בתקציב התרבות נענו אמנם אך במעט, ובכל זאת הצליח המשרד לקדם כמה מפעלים תרבותיים.

במקום גבוה בסדר העדיפויות של שזר עמדה הספרות העברית. הוא ייחס לה תפקיד חשוב בהקמת המדינה, וכפי שאמר בישיבת הוועד הפועל הציוני באוגוסט 1948: 'על ברכי ספרותנו הצעירה גדלו כל לוחמינו היום בכל רחבי הארץ. בתוך ספרותנו הצעירה ומתוכה גבר הצימאון ליופי, הצימאון לעצמאות אמת'.³ לפיכך גרס שיש להנחיל לתושבי המדינה את הספרות העברית ומבחר מן הספרות העולמית ולדאוג לסופר העברי הוותיק אך גם לסופרים עולים שנתקלו בקשיים רבים בבואם לארץ. האתוס הספרותי של המדינה הצעירה והיחס המתנכר כלפי שפת היידיש חסמו את הדרך בפני מי ששפתם וסגנונם לא תאמו את הרוח הישראלית החדשה. שזר ראה בצער כיצד סופרים מצליחים וידועי שם בגולה אינם מוצאים את מקומם בארץ, ואת חייהם מלווים תסכול ומרירות ולעתים גם עוני מרוד. הוא הקים את 'קרן השר לתמיכה ביוצרים ובסופרים' שנועדה לתמוך באמנים ובסופרים ותיקים שמתקשים למצוא את מחייתם, וגם בעולים שהם 'סופרים ידועי שם בידיש ובלעז שיש לסייע בידם

להתערות בארץ, לקנות לשון ולא להיאלם,¹ כפי שכתב לשר האוצר קפלן בבקשה שיקצה סכום כסף לכך בתקציב (וקפלן אכן הקצה 12,000 לירות למטרה זו). בסתיו 1949 חלה שזר ואושפז בבית החולים ביילינסון למשך כשלושה חודשים וחצי. הוא המשיך לעסוק בענייני המשרד אך בצורה מוגבלת ביותר. באותם הימים התכוון בן-גוריון לפתיחת המושב השני של הכנסת ב-7 בנובמבר 1949 והתכוון למסור בו סקירה על פעולות הממשלה ומשרדיה השונים. לקראת המושב שלחה לשכת ראש הממשלה שאלון אל כל שרי הממשלה והם התבקשו לפרט בו את פעולות משרדיהם מאז הוקמה הממשלה. ממיטת חוליו ניסה שזר להשיב לבן-גוריון כמיטב יכולתו. בתשובתו הרחיב את הדיווח דווקא על פעולות מחלקת התרבות (תעודה 101). הוא סקר את ההישגים בקידום פרסומים אחדים בתחום הלשון העברית והספרות התלמודית, בטיפוח הסופר ובעידוד הספרות העברית והפיכתה לנחלתם של רבים, בתמיכה במחקר ההיסטורי והפצתו ברבים, בקידום המוסיקה והאמנות הפלסטית, בהרחבת מפעלי ההשכלה למבוגרים, בטיפוח התרבות התורנית, בקידום התרבות במגזר הערבי, בתיאטרון ועוד, שהושגו חרף קשיי התקציב. שבחים רבים חלק לעבודת

הקליטה הרוחנית של העולים שביצעה המחלקה בראשות נחום לוין וציין במיוחד את הפעולה בקרב הנוער במחנות הקיץ 'עבודה שנעשתה כולה "לשמה", ללא רדיפת רווחים מפלגתיים וללא מריבות אחים, והביאה הצלחה ניכרת לחניכים ולמחנכים גם יחד'. כפי שהתברר בהמשך לא כך היו פני הדברים. את פעולות מחלקת החינוך תיאר רק בקצרה, ומנהלה בן-יהודה צירף דוח ובו פירוט של פעולותיה. את הימים ששכב בבית החולים ניצל שזר כדי לחזור אל עולם הכתיבה והמחקר. הוא ערך את הספר 'כוכבי בקר', שבו ביקש להציב זיכרון חי ליהודי עיירת ילדותו – שטויבץ. בספר הביא את פרקי זיכרונותיו מן העיירה שהתפרסמו ב'דבר' (ראו לעיל תעודות 85, 89), וכמה פרקים נוספים שכתב בבית החולים. בהקדמה לספר הספיד שזר את יהודי העיירה שהושמדו והסביר מדוע קרא לספר בשם זה (תעודה 102). את החלק השני של הספר כינה בשם 'בחבלי מכורה', ובו ביקש להביא כמה מסות מחקריות שכתב כגון 'מטוב טבריה' שחיבר בשנת ת"ש לרגל מלאות מאתיים לחידוש בניינה ובו סקר את תולדות היישוב היהודי בטבריה; ומאמר נוסף 'צופיך צפת' שכתב עתה בבית החולים.

1. הרב יוסף יצחק שניאורסון אל זלמן שזר, י"ח אלול תש"ט, ש' קראוס, **נשיא וחסידי**, עמ' 385.
2. דברי זלמן שזר בישיבת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת, 8 ביוני 1949, ג"מ, כ-21/11.
3. דברי זלמן רובשוב בוועד הפועל הציוני, 24 באוגוסט 1948, אצ"מ, S5/323.
4. זלמן שזר אל אליעזר קפלן, 12 במאי 1949, ג"מ, ג-1729/4.

101. אל דוד בן-גוריון, תל אביב

בית החולים 'ביילינסון', י' בחשוון תש"י, 2 בנובמבר 1949

בן-גוריון יקר לי,

קיבלתי אתמול את השאלון שנשלח ממשרדך לכל חברי הממשלה ומתוך מיטתי ניסיתי לרשום את תשובותיי. הן אמנם אינן מסודרות כולן לפי סדר שאלונך, אולם הן שאובות כולן מתוך מציאות פעולות משרדי, ולמעשה הן מכילות תשובות על כל שאלותיך, כמידת היכולת. אין לנגד עיניי כל 'חומר' אבל כמדומני כי תשובותיי זהירות מאוד, והשתדלתי לנסח אותן בקיצור, אם כי הסעיפים רבו. היה במחשבתי לדבר על כך באחת הישיבות הראשונות של המושב המחודש של הכנסת, אולם כפי שאני מבין מרמזי רופאיי, סוכלה מחשבתי זאת לעת עתה. אם מסגרת הרצאתך תרשה זאת, ואם הדבר נראה בעיניך, הייתי מודה לך, אילו מצאת אפשרות לשלב תמצית דבריי זו לתוכה.

כדי שתוכל לקרוא אותה בנקל ביקשתי את משרדי להכין אותה בשבילך במכונת כתיבה.

אחכה לביקור מנהל משרדי החבר אברך אצלך, בעניין המועצה כאשר נדברנו וכאשר ביקשתיך במכתבי האחרון אליך.

שלך,

זלמן

תשובותיי לשאלות ראש הממשלה

על פעולות המשרד לחינוך ולתרבות

לצורכי הספרות והאמנות, לצערי הרב, לא הקציבה הכנסת כל סכום. אולם בכל זאת נעזרתי קצת בקרן הקטנה שהועמדה לרשותי, והורדתי משהו מכספי התרבות לעולים, הזעומים מאוד מאוד, והצלחתי עד עכשיו:

א. להבטיח סיום מפעלו הגדול של בן-יהודה, הנחוץ כל כך להחייאת לשוננו. והבטחנו את חיבורם, עריכתם והדפסתם של כל שלושת הכרכים האחרונים החסרים למילון הגדול. העוסקים בדבר הם כוחות צעירים שיש לתת בהם אמון גמור, והמנצח האחראי לעריכה הוא הבלשן המפורסם פרופ' טור-סיני.

ב. להבטיח את חידושו של הרבעון 'לשוננו' על ידי ועד הלשון.

ג. לאפשר על ידי מתן אשראי שלנו את הוצאת מילון גדול שימושי ועממי, וכמדומני שלם, החסר לקורא הצעיר והעממי.

ד. להבטיח את המשך מפעלו הענקי, והראשון במינו, של הרב הישיש והמופלא, של הרב [הושע] קוסובסקי, המסדר עכשיו את הקונקורדנציה לכל הספרות התלמודית, יאריך נא ימים ויסיים פועלו. גם נתנו לו מזכיר שרצה בו. גם מובטח דבר ההדפסה של הכרך הבא (מסכת ברכות).

ה. סייענו בידי המהדיר השקדן, המגלה נצורות ספרותיות, ומנחיל אותן לרבים בכוח מסירותו בלבד, הסופר [ישראל] זמורה, להוציא ולהפיץ 'ברבים' את כל כ"ח המחברות לעמנו אל הרומי, ערוכות ומוגהות ומפורשות כהלכה ביד אמונה על ידי החוקר הנודע א"מ [אברהם מאיר] הברמן (בעקבות המנוח הרב ח[יים] ברודי, שהספיק להכין ולהוציא רק שמונה מחברות).

ו. הבטחנו את קיומו של אחד מגדולי המספרים העברים שבדור, העומד עתה בפסגת יצירתו הענפה.

ז. סייענו קצת בידי חוקרים וסופרים, ותיקים וצעירים, מתחילים-מבטיחים וסופרים מובהקים, גם רבנים-חוקרים יחידי סגולה, שלא כדאי לפורטם.

ח. עשינו משהו – אמנם מעט מזער – להקלת קליטתם הרוחנית של סופרים ואמנים עולים, שאינם נזקקים עוד לעברית ורוצים להשתרש בה.

ט. אנו מקימים עכשיו מערכת, ואומרים להבטיח את המשך קיומו של הקובץ הספרותי השנתי 'כנסת', המוקדש לזכר ביאליק, למדע, לספרות ולתעודות מדיניות של ההווה, ושקיומו נפסק, ואכסניה ספרותית אחרת ליצירות בעלות משקל ובנות מידות איננה.

- י. אנו הבטחנו לסייע לחידוש הבמה המוקדשת להיסטוריה של הדור האחרון, לחקר השואה, לדברי זיכרונות הנאבדים וכלים ולענייני פולקלור, שקיומה נפסק מחוסר אמצעים ('רשומות').
- יא. הבטחנו סיוע להמשכתם או הקמתם של מפעלים ספרותיים אחדים – מדעיים, ספרותיים ואמנותיים – שאין עוד להזכירם, משום שהם עוד בהתהוותם.
- יב. אנו מקימים מדור למוסיקה, שייצור את הסמכות המייעצת הממשלתית העליונה, המורכבה מטובי בני הסמכה למוסיקה, כללית ועברית-עממית שבארץ, ושתסדיר את שאלות החינוך המוסיקלי, הכללי והגבוה – הקמת המקהלות לעם, הבטחת הספרות הנחוצה והכלים הנדרשים, וחקר המוסיקה העברית המקורית.
- יג. אנו ממשיכים את קיומו – בהרבה יותר עצמאות ובקצת יותר הרחבה – של המדור לתרבות תורנית, המתנהל על ידי הרב הסופר, הגה הדעות המקורי, הרב אברהם חן. ציידנו אותו במזכיר למדן המבטיח להיות איש פעלים, ואנו מתכוננים לגשת לסידור שיטתי רחב מידות של סיפוק צרכיו הלימודיים התורניים של המבוגר, איש העם, בפיקוח הממשלה.
- יד. הקימונו, בשיתוף עם הסוכנות העברית, מכון מיוחד הקשור לאוניברסיטה, המכוון כולו להכנת מדריכים תרבותיים למחנות עולים ושיכונים, לתנועות נוער, לשליחויות, לגדנ"ע וכו'. הבטחנו יחד עם הסוכנות את כל התקציב הדרוש, נעזרנו יפה בכוחות ההוראה של האוניברסיטה ושל האינטליגנציה המתאימה, הבטחנו את התמסרותו המלאה של הפרופ' בובר, ציידנו אותו במזכיר משכיל מאוד, איש ההתיישבות העובדת, ובטוחה לנו העזרה הנאמנה של הוועדה להשתלמות מדעית בקרב העם, ואנו מקווים השנה להקים מחזור ראשון של מדריכים תרבותיים, מותאמים לתפקידם.
- טו. ביססנו, ואנו אומרים השנה להרחיב את פעולות הוועדה להשתלמות מדעית בקרב העם – יחד עם האוניברסיטה העברית – בהנהלתו הפעילה של הפרופ' פרנקל ובעזרת המזכיר החרוץ ד"ר ברימן, המסייעת לארגון שיעורים מדעיים שיטתיים בכל חדרי מדע במקומות רבים במדינה, בעיקר במשקי ההתיישבות העובדת לכל צורותיהם, ביניהם בקיבוצים ובמושבים נודעים מאוד ומהם בנקודות חדשות ונידחות, העוזרת להקמת האוניברסיטה לפועלים בערים בשיתוף עם המרכז לתרבות של הסתדרות העובדים, והמתכוננת לפעולות נרחבות יותר. תשומת לב מיוחדת אני אומר להקדיש להקמת מדור לעידוד ספריות עממיות ולהשתלמות ספרנים.
- טז. הקימונו ועדה פעילה לבירור השאלות הכרוכות בעבודה תרבותית בקרב מבוגרים ערבים. הוקמה הביבליותיקה הערבית המרכזית העשירה מאוד, גם בספרים יקרי ערך, וגם בכתבי עת מקובצים למופת ואף בכתבי יד, מנוהלת על ידי הידען הידוע ד"ר י[שראל] בן-זאב. ואנו נטפל עכשיו במדור הקטלוג המפורט ובארגון אולם הקריאה. השנה ייפתח סמינר למורים לערבית, שהבטחנו את תקציבו וגם רכשנו כוחות הוראה והנהלה מתאימים, מבין עברים ומבין ערבים, ומקווים להתקדמות.
- יז. ברכה רבה ראינו – ואנו מקווים השנה להרחיב את היריעה בכיוונים שונים – בעבודה לשיפור הלשון העברית בפי המבוגרים. השיעורים לשיפור הלשון, שבראשם עומד הפדגוג רב הניסיון בשדה זה ד"ר משה ראט, ריכזו תלמידים רבים ומתמידים במקומות שונים ורכשו את עזרתם של טובי המומחים לכך. בשטח זה עוד נרחב הכר ותובע מאוד והתכניות מוכנות.
- יח. מסרתי למומחה לערוך סקר של כל האוספים המרובים, המוזיאוניים, הפרטיים והציבוריים המפוזרים בארץ והמכילים עושר לא מועט של שכיות הזואולוגיה, הבוטניקה, הארכאולוגיה, האמנות ושכיות חמדה שונות, שאינם ידועים כלל בארץ. אחרי גמר הסקר נתכן תכניות לריכוזם, השלמתם, שימורם וניצולם לעם.
- יט. מעט מאוד יכולנו השנה לעשות לתיקונה של האמנות לסוגיה. אולם חובת כבוד היא למדינה להסיר מעליה ומעל כוהניה, הוותיקים והצעירים, את אות היתמות, שהיה נחלת גלותנו. דבר הבראת 'הבימה' איננו סובל יותר כל דיחוי. ואפשר להגיע לתכנית רדיקלית המבטיחה התפתחות. גם ה'אוהל' ראוי לדאגה ידידותית חמורה. ואף מבין הנבטים הצעירים המגלים מעוף של ברכה מחייבים טיפוח. לטיפול שיטתי וממשלתי, משווע מצב הציירים והפסלים שנתברכו בהם באורח פלאי. יש לדאוג למצבם החומרי וליכולת חינוכם, ושכלולם והעמקת שורשיהם. חובה גם להקשיב ולהיענות לדרישות האמנים שגדלו לנו במשקים ואף במשלטים. יש לבסס ולהרחיב את 'בצלאל' בירושלים, כראוי לו, יש להושיט יד פתוחה ל'משכן' בעין חרוד, שהפך למרכז אמנותי בלב העמק, וידע להגיע

שיעור בחוג לציור בבית הספר לאמנויות 'בצלאל' בירושלים, מאי 1950 (צילם טדי בראונר)

לבחירה מעולה של יצירות גם מבחינה אמנותית, גם מבחינה חינוכית, ויש לדאוג שהמוזיאון הגדול בתל אביב יגיע לסידור מבוסס. כל זה, והרבה כיוצא בזה, מחייב פעולה ממשלתית מחושבת, פקוחת עין וגם לא קפוצת יד. השנה לא ייעשה בכל השטחים החיוניים הללו אלא מעט שבמעט (אסור שנהיה פטורים מכול וכול!), אבל לכשירווח לנו קצת בשטח הביטחון והקליטה, נשקוד על כל אלה ברצינות רבה, ואף בתקציב של השנה החדשה נהיה מחויבים לאפשר ראשית של פעולה ניכרת.

כ. פעולה רבה וענפה – אם כי רחוקה מאוד ממידות הצורך והחובה – נעשתה בששת החודשים האחרונים בשדה הקליטה הרוחנית של העולים. אין מחנה עולים ואין שיכון עולים שלא הוקם בו בית תרבות. מספר תלמידי שיעורי הערב לעברית – גם של המדינה וגם של ההסתדרות ועוד – מגיע לרבות. נבדקו והומצאו דרכים שונות ומחודשות כיצד להקנות את השפה ביתר קלות וכיצד לצרף עולים תלויים ומרוחקים למעגל תרבותנו במולדת. בראש המחלקה הזאת עומד נחום לוין, איש רב פעלים ומלא מרץ, ואתו עובדים עשרות מחנכים נאמנים ומסורים, מכל הזרמים, העושים כולם את מלאכת המדינה. תצוין במיוחד העבודה החינוכית הנאמנה שנעשתה לפי סידורנו בחודשי החופשה של הקיץ, על ידי מדריכים מכל תנועות הנוער ללא יוצא, בקרב הנוער שבמחנות העולים, עבודה שנעשתה כולה 'לשמה', ללא רדיפת רווחים מפלגתיים וללא מריבות אחים, והביאה הצלחה ניכרת לחניכים ולמחנכים גם יחד. אנו משתדלים עכשיו לאפשר את המשכת הפעולה הזאת אף בירחי הלימודים, מבלי שיבולע ללימודים עצמם. כל התקציב שניתן לפעולה בקרב העולים, מטעם הכנסת ומטעם הסוכנות, הוצא ואין הקומץ משביע. בעיקר מדאיג מאוד החינוך הבלתי מספיק לגמרי של ילדי העולים, בין בגיל הגן ובין בגיל בית הספר, הן בפיקוח והן בצידוד והן בחינוך עצמו. כאילו אין חלילה אחראים לכל החינוך כל עוד אין העולה זוכה להתיישב במקום קבוע. וגלי העלייה מתרוממים ורבים (כן ירבו!) והם מולידים פרובלמות חמורות וחדשות עם כל נחשול מתווסף. למועצה התרבותית אשר תוקם עתה נצפנו אפוא תפקידים רבי אחריות לדיון ולחידוש. אולם יהיה הכרח למצוא מקורות כסף נוספים וגדולים. אחרת לא תועיל עצת נבונים.

כא. משהו התחלנו לעשות בעניין הסטיפנדיות למחוננים. קבענו ועדה מיוחדת לבחירת המועמדים והיא עשתה את עבודתה באמונה, אף כי הראויים רבו, והאמצעים אשר לרשותנו דלים. בכל זאת, אפשרנו לעשרות מוכשרים מחוסרי אמצעים להשתלם על חשבוננו בבתי ספר תיכוניים, ובבתי ספר גבוהים ובבתי ספר מקצועיים, וגם שלחנו מחוננים ספורים – במקצוע המוסיקה ועוד – על חשבוננו להשתלם בחו"ל. אפשרנו לבעלי מדע ארץ-ישראליים ממקצועות שונים לנסוע לכינוסים בין-לאומיים, ולהשמיע שם את הרצאותיהם המדעיות, אחרי שהוזמנו לכך. אולם השנה נצטרך להרחיב את היריעה, בעיקר בשביל מועמדים מוכשרים לבתי ספר תיכוניים ולסמינרים למורים וכו'. אנו מחויבים למצוא לכך את הכסף.

כב. ועל הפרשה הראשית והעיקרית, פרשת יסוד היסודות של עבודתנו, היא פרשת אגף החינוך לכל מדוריו הרבים, הישנים והחדשים, והמוקמים זה עתה, ועל פעולות כל בתי הספר לזרמיהם ולסוגיהם גם לא אנסה לספר אף בקצרה, תוך שכיבה. על כל זה ירצה בכתב חברי לעבודה, מנהל אגף החינוך כולו, ד"ר ברוך בן-יהודה. אציין רק כי חוק חינוך החובה ללא כל תשלום הולך ומשתרש בחיים בכל פינות הארץ; כי עם הקמת רשויות החינוך בכל נקודות היישוב נתחיל גם לבצע את המשימה החדשה, להנחיל חינוך אלמנטרי על חשבוננו לכל הנערים והנערות המבוגרים, שהם עברו את גיל בית הספר העממי ומתורת בית הספר לא נהנו; כי לא ייתכן שהישיבות בארץ יישארו כליל מחוץ לכל זיקה למדינה ולכל הנאה מן המדינה, מחוץ לתחומי העברית ולתחומי הפיקוח; כי הולכים ומוקמים, בעזרת האוצר, מיניסטריון לעבודה, והרשויות המקומיות, בניינים לאלף כיתות לימוד נוספות, והמחזור השני של בניינים יבוא השנה אף הוא ויהיה צורך דחוף בצידוד חדש; כי בכל היישובים, ובייחוד בערים שקלטו עולים, ישנם קשיים תקציביים עצומים גם בשטח החינוך והתרבות. אולם ההגדרה החופשית של ההורים בבחירת בית הספר לילדיהם נשמרה השנה בצורה מקסימלית; כי תכנית המינימום שנקבעה בהכרזת הממשלה, קוימה ברוב המכריע והגדול מאוד של בתי הספר מזרמים שונים, וכי עם הרחבת תחומי הפיקוח נשקוד על כך שתקוים בכולם, וכי בעיקר – כ-15 רבבות של ילדי ישראל מקבלים השנה תורה בבתי ספר שלנו מכל הזרמים והסוגים, כן ירבו וכן יעצמו!

בשירות לבב,

ז' שז"ר

שר החינוך והתרבות

102. הקדמה לספר 'כוכבי בקר'

בית החולים 'ביילינסון', כסלו תש"י, נובמבר 1949

מאז הדביקתני הבשורה המרה ההיא, כי עיירת נעורי נמחקה ואיננה – היא קמה לפניי במשנה חיוניות מתוך נבכי לבבי, וזיכרוני, שחדל להגות בה, אינו מש עתה הימנה בכל שעה של שקט יקר או מנוחה מאונס. ומאז נרתקה התקווה לברכה המרובה, האצורה בהתכנסות ניצולי עמי יחדיו, ובכל יום עוועים, כאשר רוחות רעות משוטטות בקרב מתכנסי עמי לסכסכם ולהבהילם, צפות לנגד עיני רוחי דמויות עיירתי, כאשר הראיתי להכיר אפס קצן בשחר נעוריי, על כל חמודות תפארתן וסכנות תהפוכותיהן, להזהירני ולנחמני ולהורות נתיבות --

כה ראיתי בילדותי את אברהם אבינו מתכופף על משענות הגשר הצר, המתוח על פני נחל מצרים, כשהוא מופתע, ונפעם ומאושר מקלסתר דיוקנה של שרי רעותו, אשר אתה הוא מתהלך, ולמענה הוא טורח כל חייו, ואשר רק עכשיו נתגלתה לעיניו בכל זיו דמותה מתוך המצולה הפתאומית הזאת, אשר עליה הוא עתה מעביר אותה לקראת סכנות בית מלך --

וכה נתגנבתי אני בילדותי עם דמדומי ערב אל כותלי הבאר הצרה והעמוקה, שהייתה בלב ה'שולהויף', להסתכל לתוכה, ולדלות ממעמקיה את תפארת הכוכבים השטים ענוגות על פני הרקיע ממעל. ניטיב נא להסתכל בכוכבים המחווירים, כי הבאר איננה עוד.

ד. משבר החינוך במחנות העולים

בספטמבר 1949 קיבל שזר לידיו דוח שהכינו עוזריו במשרד החינוך והתרבות ובו סיכום פעולות המשרד בחצי השנה שחלפה מאז נכנס לתפקידו, והוא יכול לחוש סיפוק מסוים. אף שדרישותיו להגדלה ניכרת בתקציב משרדו וכן בתקציבי החינוך לרשויות המקומיות, שנשאו בכמחצית מעלויות החינוך בתחום שיפוטן, נענו רק בחלקן, חלה על פי הדוח התקדמות משמעותית ברבים מהנושאים שעליהם היה מופקד משרדו ובכללם הרחבת רשת גני הילדים, פתיחת עשרות בתי ספר חדשים וקליטת 30,000 תלמידים חדשים בבתי הספר העממיים היהודיים, פתיחת עשרות בתי ספר והכנסת אלפי ילדים למעגל החינוך במגזר הערבי, פעולה נמרצת להכשרת מורים ועוד. בהמשך צוינו התכניות של המשרד לחצי השנה הבאה ובהן דובר על המשך ההרחבה והפיתוח הנמרץ של מערכת החינוך והתרבות. אולם בניגוד לכוונותיו להתרכז בדברים אלו מצא המשרד את עצמו בתוך זמן קצר במרכזה של סערה ציבורית סביב החינוך במחנות העולים.

'העלייה הגדולה' בשנים 1948-1949 שינתה את פניה הדמוגרפיים והסוציולוגיים של המדינה. היישוב הוותיק הורכב ברובו מיוצאי אירופה בעלי תפיסת עולם חילונית, אך כמחצית מן העולים הגיעו מארצות אסיה ואפריקה, ובתוכם כ-38,000 מתימן (מגמה זו נמשכה ביתר שאת בשנים 1950-1951). רבים מהם היו בעלי השקפת עולם דתית או מסורתית וילדיהם חונכו במערכות חינוך דתיות. ביישוב הוותיק – בקרב כל הזרמים אך בעיקר בקרב תנועת הפועלים – עוררו השינויים האלו דאגה. הנהגת מפא"י דגלה באותם הימים בתפיסת 'המדינה המהפכנית', ועל פיה יש לנקוט מדיניות 'כור היתוך' תרבותי-חינוכי שיהפוך את העולים מן הגלויות השונות לחברה אחת המתנהלת לפי הערכים התרבותיים והרעיוניים של תנועת הפועלים הציונית. תפיסה זו הופעלה כלפי כל הגלויות. אולם בעוד יוצאי אירופה נתפסו ממילא כקרובים בתרבותם ותפיסותיהם ל'מודל הרצוי', הרי שאת עולי המזרח נטו לראות כמייצגים תרבות נחשלת וקרבנותם למסורת עוררה אצל רבים חששות שגלי העלייה ישנו את אופייה התרבותי של המדינה ואף יטו עם הזמן את מאזן

הכוחות הפוליטי לטובת החזית הדתית על חשבון המפלגות החילוניות. רוב ההנהגה הוותיקה ביקש אפוא להפוך את העולים, ובעיקר את עולי ארצות האסלאם, ל'יהודים חדשים' החיים על פי הערכים הפועליים-חלוציים. הכלים לביצוע ה'חינוך מחדש' היו מגוונים וכללו את צה"ל, את הגדנ"ע, את מוסדות החינוך למבוגרים ובראש וראשונה את מערכת החינוך.

המפלגות והזרמים השונים היו מודעים להשפעת החינוך על דמותה של המדינה בעתיד. לפיכך בירכו אנשי החזית הדתית על מינויו של שזר, שהיה קרוב למסורת היהודית ובקי ב'ארון הספרים היהודי', לתפקיד שר החינוך והתרבות. עם כניסתו לתפקיד הבהיר שזר שיש בכוונתו לפעול לחיזוק ערכי המסורת במערכת החינוך כולה. הוא החליט להפוך את 'המדור לתרבות תורנית' באגף התרבות למדור עצמאי עם תקציב משלו שאינו קשור לתקציבי האגף. כמו כן סיפר בישיבת ועדת החינוך של הכנסת ב־8 ביוני 1949 על כוונתו להקים 'מכון לחינוך המאור שביהדות', ובו ילמדו מדעי היהדות במשך כמה חודשים מורים ואנשי תרבות חילוניים – שרבים מהם סבלו לדעתו מבורות בנושאי יהדות – ובלשונו 'תבשמו מאור תורה'. עם זאת נתן שזר להבין באותה הישיבה שהוא תומך עקרונית בתפישת 'כור היתוך' התרבותי ולדבריו: 'עלינו להפוך את היישוב כולו לחטיבה תרבותית אחת'. אולם הוא סייג זאת וטען שצריך לשמר את נכסי הרוח שהעולים מביאים עמם ו'לדאוג שהם ייכנסו לתוך התרבות העברית'.¹ אלא שיכולתו של שזר להשפיע על הנעשה במשרדו התבררה כמוגבלת, והדבר בא לידי ביטוי יותר מכול בשאלת החינוך במחנות העולים.

היקפי העלייה הטילו עול עצום על המדינה חסרת המשאבים. פתרון הדיור לעולים נמצא תחילה ביישובים ובשכונות הערביות הנטושות, ומשאלה מלאו הוקמו בחיפזון וכפתרון ארעי עשרות מחנות אוהלים ובהם שוכנו רבבות עולים חדשים. מכיוון שבתחילה לא היו ילדים רבים לא הקים בהם אגף החינוך בתי ספר. חינוך הילדים במחנות העולים הוטל על המחלקה לקליטה תרבותית של העולים באגף התרבות של משרד החינוך בראשותו של נחום לוין, שעסק בחינוך מבוגרים במחנות. אנשי

חגיגת חנוכה במחנה העולים 'מחנה ישראל', דצמבר 1949 (צילם בנו רוטנברג)

כוונה לכך הכתיבה השיטה הזו חינוך אנטי-דתי שעמד בניגוד גמור להשקפת עולמם של רבים מהעולים. הדבר בלט במיוחד במחנות שבהם ישבו רבבות מעולי תימן, שרובם ככולם היו בעלי אורח חיים דתי אורתודוקסי. במחנות אלו הוקם אך מספר מצומצם של כיתות תורניות ללימודי קודש.

כשנכנס שזר למשרד החינוך כבר פעלה במחנות העולים מערכת החינוך האחיד. לימים טען שהיה בכוונתו להנהיג במחנות חינוך על פי זרמים ורק התנגדות הסוכנות היהודית מטעמי תקציב מנעה זאת, אך למעשה הוא תמך

המחלקה התעלמו מקיומם של זרמי החינוך גם לאחר שאלה נקבעו בחוק והקימו במחנות רשת 'חינוך אחיד', ששם לו למטרה ליישם את מדיניות 'כור ההיתוך' הלכה למעשה ולעצב את ילדי העולים במהרה בדמות 'הישראלי החדש'. ילדי העולים קיבלו חינוך ציוני וחלוצי שהתרכז בהוראת השפה העברית, תולדות הציונות וידיעת המולדת והעם והחדרת ערכים כגון אהבת המולדת, עבודת כפיים בכלל ועבודה חקלאית בפרט. כמו כן נשלחו מאות מילדי העולים למחנות קיץ, ובהם קיבלו במשך כמה שבועות חינוך אינטנסיבי לערכים פועליים-חלוציים. אף שלא

בחינוך האחיד משום שסבר שהכנסת הזרמים למחנות שיושביהם אינם מכירים את המציאות בארץ תצית אש של סכסוכים מרים וגם משום שגרס שזו הדרך הטובה ביותר להבטיח את לימוד העברית לכולם. מעבר לכך דומה שהוא תמך בתפיסה הרעיונית של חבריו למפלגה שעמדה מאחורי הקמת מערכת החינוך במחנות העולים. כמאמין בזכות כל אדם לחנך את ילדיו על פי השקפת עולמו סבר שאת החינוך האחיד ניתן לבצע ללא פגיעה ברגשות הדתיים, ולטענתו אף הקפיד שבעבודת המחלקה במחנות יועסקו גם אנשים דתיים שמספרם הגיע לכמחצית ממספר המורים והמדריכים. הוא תמך בהטלת המשימה על המחלקה בראשות לוי, שכבר עסקה בלימוד עברית לעשרות אלפי מבוגרים במחנות העולים. ביולי 1949 אף דחה שזר את בקשתו של לוי לשחרר את מחלקתו מן האחריות לחינוך במחנות ולהעביר אותה לידי מחלקת החינוך.

בקיץ 1949 החלו להגיע אל שזר תלונות על הנעשה במערכת החינוך האחיד במחנות. למשל ביוני 1949 כתב לו חבר הכנסת זכריה גלוסקא, יושב ראש 'מרכז התאחדות התימנים בישראל', והזהיר שקיימת בעיה חריפה של חינוך במשכנות העולים החדשים מבני עדתו, והיא עלולה 'להביא בעקבותיה פולמוס והתנגשויות קשות הואיל ודעת הציבור שלנו בארץ מתחילה להיות סוערת וגועשת'.² אולם שזר דחה את האשמות האלו בתוקף.

בסתיו 1949 עם התגברות העלייה מתימן התרבו התלונות על החינוך האחיד במחנות ועל אופיו האנטי-דתי, והחלו להסתנן שמועות על צעדים חריגים שנוקטים המורים במחנות כדי להשיג את יעדיהם. ניסיונותיהן של המפלגות הדתיות לשלוח שליחים למחנות ולפתוח בתי ספר דתיים במחנות מחוץ למסגרת החינוך האחיד נכשלו והן מיקדו את מאבקן במישור הפרלמנטרי והציבורי. את המאבק הוביל חבר הכנסת דוד צבי פנקס מראשי 'המזרחי', חבר ועדת החינוך של הכנסת, שהעלה את הנושא כמה פעמים בישיבות הוועדה ודרש להחיל במחנות העולים חינוך לפי זרמים כפי שמקובל בשאר חלקי הארץ ולהפקיד על ניהולו את מחלקת החינוך. כפי שעולה מהתכתבות פנימית במשרד החינוך קיבל עתה שזר את בקשתו של לוי להעביר את החינוך במחנות לידי אגף החינוך, והעיד על כך גם ד"ר בן-יהודה בישיבת ועדת החינוך של הכנסת ב-30 בנובמבר 1949. אולם מחלתו של שזר ואשפוזו הממושך בבית החולים ובבית הבראה גרמו לדחייה במימוש ההחלטה.

כשהתברר לפנקס שדבר לא השתנה הגיש ב-28 בדצמבר 1949 שאילתה לוועדה בעניין החינוך במחנות העולים. במילים חריפות האשים פנקס את נחום לוי שבהנחייתו מתבצעים במחנות העולים 'כפייה מצפונית ואינקוויזיציה נגד דת ישראל', 'רצח תרבותי ודתי' וניסיון להעביר את תושביהם על דתם. הוא טען שהמורים במחנות נוקטים שיטות שאינן ראויות כגון איסור על תפילה ועל הנחת תפילין, גזירת פאות של ילדים, מניעה ממורים דתיים ללמד והפעלת לחץ ואיומים כלכליים כדי להשיג את מטרותיהם החינוכיות. בשם החזית הדתית איים פנקס 'כי נצא במלחמת אזרחים, בדמים ממש אם הדבר הזה לא ייפסק מיד'. הוא האשים את השר שזר במתן יד לעברה על חוק החינוך והקשה: 'האם מישוהו נתן לשר החינוך את הרשות למסור את חינוכם של עשרות אלפי ילדים לאדם העוסק בהשמדת דת ישראל?'.³ הוועדה שבראשה עמדה חברת הכנסת שושנה פרסיץ מן הציונים הכלליים נעתרה לדרישת פנקס והקימה 'ועדת בדיקה' בראשותה לבדוק את האשמותיו.

שזר החולה הופתע לקרוא את האשמותיו של פנקס ואת החלטת ועדת החינוך של הכנסת שפורסמו בכמה מן העיתונים. יום לאחר פרסום הדברים כתב אל שושנה פרסיץ והביע את תדהמתו על דבריו של פנקס לאור העובדה ש'יודע אני כי נעשו פעולות מכוונות לדאוג לכך כי העניינים הדתיים של העולים יכובדו ולא יקופחו' (תעודה 103). הוא הבטיח לבדוק במשרדו את העובדות ו'אם אמנם חלו דברים כאלה – לעשות הכול כדי שלא יישנו'. עם זאת הביע השתוממות על הקמת ועדת בדיקה לתלונה שעדיין לא הוכחה ועל הפרסום הנרחב בעיתונות ורמז שהוועדה חרגה מסמכותה. 'ועדת הבדיקה' שהקימה ועדת החינוך והתרבות של הכנסת קיימה ישיבה אחת בלבד לבדיקת טענותיו של פנקס, ואחר כך החליטה למסור את חקירת העובדות למשרד החינוך והתרבות.

בשבועות הבאים הלכה הסערה והתעצמה. היא לובתה בפרסומים בעיתונות בארץ ובחו"ל ובפעולות מחאה חריפות של ארגונים יהודיים בתפוצות ובעיקר בארצות הברית. מולם התייצבו נחרצות אנשי מפלגות הפועלים בארץ והאשימו את החוגים הדתיים שמשיקולים פוליטיים הם מוציאים את דיבתם של אנשי מחלקת התרבות רעה. אנשים אלה עושים לדבריהם עבודת קודש בתנאים קשים במחנות העולים. ב-10 בינואר עמד החינוך במחנות בפעם הראשונה על סדר יומה של ישיבת הממשלה ששזר לא נכח בה. בישיבה

נשמעו דברים קשים מפי שרי החזית הדתית כמו הרב יהודה לייב מימון שאמר: 'מכריחים את הילדים שבמחנות העולים להיכנס לבתי ספר של ההסתדרות, מכריחים אותם לעבור על הדת'.⁴ השר משה חיים שפירא טען שישנה פעולה מתואמת בין משרד החינוך לסוכנות היהודית, ובמסגרתה מופעלים איומים ואמצעי טרור 'למען עקור את היהדות הדתית שלא תוסיף כוח'.⁵ שרים אלו תקפו בחריפות את משרד החינוך ואת ראשיו, איימו לפרוש מן הקואליציה ותבעו להקים ועדת חקירה לבדיקת החינוך במחנות. כמה משרי מפא"י הביעו זעזוע מחומרת האשמות ותבעו לעקור מן השורש את התופעות האלו, אם אכן נעשו, אך התנגדו להקמת הוועדה. אלא שבן-גוריון, שחשש מן ההשלכות של הסערה הזו על התמיכה היהודית בישראל ומן התדמית הבלתי דמוקרטית שעלולה מדינת ישראל ללבוש, נטה להקים את הוועדה. המשך הדיון נדחה בשבוע עד מועד שובו של שזר.

במחצית ינואר חזר שזר לעבודתו והחל לבדוק את המצב במחנות העולים, בעיקר אלו שבהם ישבו עולי תימן, ולגבש פתרון בנושא החינוך בהם. הוא ביקר במחנה בית ליד ושלח פקידים מעובדי משרדו למחנות בעין שמר ובפרדס חנה. מסקנותיו היו שאין שחר לאשמות שהועלו. הוא לא מצא עדויות שנעשו פעולות למניעת תפילה והנחת תפילין או שנמנע ממורים דתיים ללמד. בקשר לאשמה בדבר גזיזת פאות, שזעזעה אותו במיוחד, מצא שזה אכן נעשה בשנים עשר ילדים בלבד, אך מטעמי היגיינה ומלחמה במחלת הגזזת ולא כדי להעבירם על דתם. בתוך כך קיבל שזר מכתב אישי מחבר הכנסת פנקס בנוגע לנעשה במחנות. פנקס הביע תמיהה על שתיקתו של שזר מאחר ש'כל המכשלה הזאת היא תחת ידך ובאחריותך, אחריות אישית ומוסרית ואחריות כשר החינוך בממשלת ישראל'.⁶ ב-17 בינואר שב שזר לשיבות הממשלה לאחר היעדרות ארוכה. הסעיף הראשון בסדר היום היה הצעה שהביא בן-גוריון להקים ועדת חקירה ממלכתית לחקור את החינוך במחנות ואת הטענות שהועלו בעניין זה. ראשון הדוברים היה שזר. בראשית דבריו שלל כל כפייה שהיא, כולל כזו הנוגעת לדת וטען ש'אדם המתנקה בדבר זה סר מהאומה ומדת ישראל' (תעודה 104). בהמשך ענה להאשמות שנשמעו, סקר את ביקורו במחנה בית ליד ואת המסקנות שהסיק ממנו ומביקורי עובדי משרדו במחנות אחרים וקבע: 'מכל המקרים שמניתי בהאשמות אלה, אין כל קשר ויסוד לכך'. הוא סקר את הסיבות שהובילו להקמת חינוך אחיד במחנות וקבע שבמחנות עולי תימן

חייב להיות חינוך דתי ולא חינוך על ידי מורים חילוניים ובלשונו: 'אם נכנס אתה לכיתה ומוצא בה ילדים עם פאות ומכוסי ראש, והיחידי ההולך בגילוי ראש הוא המורה – לא ייתכן הדבר'. בהמשך הציע תכנית שגיבש עם צמרת משרדו להקמת מערכת חינוך במחנות. הממשלה החליטה להקים ועדת חקירה ממלכתית שתבדוק את ההאשמות בדבר כפייה דתית במחנות העולים, תבדוק אם הקטרוגים בעיתונות נכונים, תחקור מי אחראי להם ותתחקה אחר מקורות התעמולה בחוץ לארץ הקשורים להאשמות האמורות. עוד החליטה הממשלה להקים ועדה של חמישה שרים – זלמן שזר ודוד רמז ממפא"י, בכור שיטריט מסיעת הספרדים ושניים מן החזית הדתית, משה חיים שפירא והרב לוי – שתבדוק את הצעותיו של שזר ותביא בפני הממשלה הצעה מגובשת להסדר החינוך במחנות העולים.

בראש 'ועדת החקירה בענייני החינוך במחנות העולים' עמד גד פרומקין, שהיה שופט עליון בימי המנדט, וחבריה היו חברי הכנסת יצחק בן-צבי ממפא"י, אברהם אלמליח מסיעת הספרדים, הרב אברהם שאג מן 'המזרחי' וקלמן כהנא ממועלי אגודת ישראל. לפי עדותו של שזר נפלה עליו הקמת הוועדה 'כרעם ביום בהיר', ובן-גוריון קבע את הרכבה ללא כל התייעצות אתו או עם שרי הממשלה. ב-30 בינואר 1950 היה שזר ראשון המעידים בפני הוועדה. בעדותו הממושכת הסביר את הרקע להקמת החינוך האחיד במחנות על פי דרישת הסוכנות היהודית. הוא ציין את החומרה שבה ראה את האשמות שהעלו פנקס ואחרים ואת הפעולות שנקט כדי לברר את נכונותן. הוא חזר על הממצאים שהציג בממשלה ולפיהם אין בסיס להאשמות, אם כי הפעם היה נחרץ פחות ואמר: 'אינני רוצה להגיד בזה שכל יתר הדברים אינם נכונים. אינני יודע. מה שלא ראיתי – לא ראיתי. אתם תבדקו את הדברים'.⁸ שזר תקף את פעולות המחאה שנעשו באמריקה נגד מדינת ישראל ורמז שהפעולה אורגנה לדעתו מטעם גורמים פוליטיים מתוך ישראל. הוא הציע לחברי הוועדה לבדוק מי עומד מאחוריה ולשים לכך סוף.

בשעה ש'ועדת פרומקין' ניהלה את חקירתה נערכו ניסיונות למצוא הסדר לחינוך במחנות בוועדת השרים ובדיוני הממשלה, אך בשלב זה ללא הצלחה. במפא"י התקבלו הקמתה והרכבה של 'ועדת פרומקין' בחשדנות. חברי המפלגה גילו התנגדות תקיפה לשינוי הסדרי החינוך במחנות ולשזר התברר שכל ניסיונותיו להגיע לפשרה עם הדתיים בעניין החינוך נתקלים בחומת התנגדות לוחמנית

במפלגתו. רבים מבכירה ראו בהצעותיו למסירת השליטה על החינוך של עולי המזרח לידי החוגים הדתיים ויתור מרחיק לכת שחרג ממדיניות המפלגה. לא מעטים במפא"י ראו את הוויכוח על אופיו של חינוך העולים כחלק מן המאבק בינה לבין המחנה הדתי על דמותה העתידית של המדינה, כפי שקבע נחום לוין עצמו בישיבה של סיעת מפא"י בכנסת עם חברים נוספים: 'השאלה היא למי יהיו שייכים המאות והאלפים והרבבות של הילדים והנוער? מי יהיה האחראי להם?'. היחסים בין מפא"י לחזית הדתית הלכו והחריפו בשל המחלוקת בעניין

החינוך ושלושת השרים הדתיים אף החרימו לזמן מה את ישיבות הממשלה. לבסוף מתוך רצון לשמור על שלמות הקואליציה הגיעו שתי המפלגות להסכם ב-14 במרס 1950. ההסכם אושר בכנסת ובו נקבע שהחינוך במחנות יועבר מידי אגף התרבות לאגף החינוך במשרד החינוך. החינוך במחנות עולי תימן יהיה דתי בפקוח ועדה ובה מפקחים דתיים נציגי ארבעת הזרמים. במחנות האחרים תהיינה שתי מגמות חינוכיות, אחת מהן דתית. באותה השעה היה שזר מאושפז שוב בבית החולים ולא השתתף בניסוח ההסכם.

1. דברי זלמן שזר בוועדת החינוך והתרבות של הכנסת, 8 ביוני 1949, ג"מ, כ-30/7.
2. 'מרכז התאחדות התימנים בישראל' אל זלמן שזר, 17 ביוני 1949, ג"מ, פ-3073/3.
3. דברי דוד צבי פנקס בישיבת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת, 28 בדצמבר 1949, ג"מ, כ-22/4.
4. דברי הרב י"ל מימון בישיבת הממשלה, 10 בינואר 1950, ג"מ, 'תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה', יח, עמ' 27.
5. דברי חיים משה שפירא בישיבת הממשלה, 10 בינואר 1950, שם, עמ' 30.
6. דוד צבי פנקס אל זלמן שזר, 15 בינואר 1950, ג"מ, ג-1721/3.
7. דברי זלמן שזר בישיבת הנהלת סיעת מפא"י בכנסת, 24 בינואר 1950, אמה"ע, 10-11-1950-2.
8. דברי זלמן שזר בישיבת ועדת החקירה בענייני החינוך במחנות העולים, 30 בינואר 1950, ג"מ, ג-5543/3361.
9. דברי נחום לוין בישיבת סיעת מפא"י בכנסת, המזכירות, חברינו בוועד הפועל ונוספים, 26 בינואר 1950, אמה"ע, 6-11-1950-2.

103. אל שושנה פרסיץ, תל אביב

תל אביב, י' בטבת תש"י, 30 בדצמבר 1949

גב' פרסיץ הנכבדה,

1. קראתי בעיתונות קטעים מן ההאשמות שהשמיע חבר הוועדה מר ד[וד] צ[בי] פנקס, על קיפוח החינוך הדתי במשכנות העלייה, ונדהמתי לשמוע עליהן. יודע אני כי נעשו פעולות מכוונות לדאוג לכך כי העניינים הדתיים של העולים יכובדו ולא יקופחו. אינני מתיר לעצמי להטיל ספק באמיתות קובלנתו של מר פנקס, אך נחוץ לדעת מאיזה מקור קיבל ידיעותיו. הייתי רוצה אפוא לקבל בהקדם סטנוגרמה מלאה של דבריו, כדי שאוכל לבדוק את העובדות, לבררן, למסור אינפורמציה מוסמכת לוועדת החינוך ואם אמנם חלו דברים כאלה – לעשות הכול כדי שלא יישנו.
2. אני מחשיב מאוד סיור של חברי ועדת החינוך והתרבות של הכנסת במפעלי התרבות במחנות העולים ובשיכוניהם, מתוך הנחה כי טוב מראה עיניים מהלך נפש, ומה גם שמראה העיניים עשוי לשנות לפעמים הלכי נפש מסוימים. ביקשתי מאנשי משרדי לארגן סיור כזה של חברי הוועדה, כולם יחד, או קבוצות קבוצות למרכזי פעולה שונים, ואשמח אם תסייעי לארגון הסיור הזה.
3. ואולם קראתי על ועדת בדיקה שמיניתם בישיבתכם האחרונה, ואינני יכול שלא להעיר לכם, כי תלונה שעדיין לא הוכחה אינה יכולה לשמש יסוד למינוי ועדה כזו ולפרסום נרחב בעיתונות. לא אעלים ממך כי הדבר אינו לפי הנוהג הפרלמנטרי המקובל, ועליי להביע השתוממותי הרבה על כך.
4. אני מקווה כי בקרוב מאוד אוכל לצאת משביי, ונקווה כי הוועדה תוכל לשוב למסלולה ולטפל בעניינים שלשם נבחרה.

בברכה נאמנה,

ז' שז"ר

שר החינוך והתרבות

104. דברים בישיבת הממשלה

ירושלים, כ"ח בטבת תש"י, 17 בינואר 1950

תוך תקופת עבודתי במשרד החינוך רגיל הייתי לדברים רבים ששמעתי, תביעות וטענות מצד הדתיים והלא דתיים. אך הדברים ששמעתי תוך שבועיים אלה – לא תיארתי לי שאשמע דברים כאלה. תיארתי לי שיכול להיות ויכוח אם להקים ועד מנהל או לא, אם צריך להיות סגן או לא. ישבתי זמן רב עם חבריי מקרב הדתיים והחזית הדתית ושמעתי כל מיני דברים בנוגע לעניינים רבים. לא רק שלא שמעתי טענות כאלה שהושמעו כאן, אלא לא עלה על דעתי שבתוך תחומי עבודתנו אפשריות טענות כאלה והאשמות כאלה, שהתחלתי לשמוע בפעם הראשונה בכ"ח לחודש חשוון, לפני שבועיים, כאשר השמיעם פנקס בפעם הראשונה לוועדת הכנסת, ואמר את הדברים שאמר.

מר פנקס הביא דברים אלה לידיעת ועדת הכנסת ביום רביעי, אולם הגיעו אלי הדים על העניין. דרשתי שימציאו לי את הדברים. אחר כך נודע לי שהתקיימה ישיבת הממשלה ודובר שם על העניין. ביום שישי קיבלתי את הסטנוגרמה מישיבת הממשלה.

כאשר הגיעו אליי הדברים – מצאתי שם שלוש טענות: האחת היא, שבקרב עובדי החינוך במחנות היו כאלה שאסרו הנחת תפילין, וזו כפייה. הטענה השנייה היא שקיצצו פאות, שישנה החלטה לקצץ פאות. האשמה שלישית היא, שנאסר על רבנים תימנים ללמד תורה במחנות.

סופר על כפייה והיו עדויות בעניין זה, ומר פנקס אמר שיש לו עדים ששמותיהם הוזכרו, וכן שמות המחנות בהם קרו הדברים, ודבר זה נעשה על ידי אנשים העובדים בתחומי ושאני אחראי להם.

כאשר הגיעו לידי דברים אלה, אשר נאמרו פעם בכנסת ונשמעו גם בישיבת הממשלה, לא היה לי כל ספק שמשוהו

קרה. ברור היה לי שהדברים מבוססים על משהו. וצריך להיות ברור לחברים, שאם נמצא בקרב עובדי ועדת החינוך או התרבות איש אחד אשר ידו נתונה לקיצוץ פאות בכוונה רעה או לאיסור הנחת תפילין – לא ייתכן שישאר בעבודתו, הוא ושולחו. דבר זה היה למעלה ומחוץ לכל ספק.

לא הייתי בישיבת הממשלה ולא שמעתי מה אמרו חברים, אך הייתי רוצה שידעו שאין זה עניין הדתיים בקרבנו, אלא דבר זה שייך לכל אחד במדינה. ומוכרח אני לאמור יותר מזאת: זה לא מפני שהמדינה חופשית ודמוקרטית, ורשות לכל אדם לחיות בה לפי דרכו. לא ייתכן שמדינתנו תהיה בה כפייה. לפי דעתי, עם הקמת מדינת ישראל, הדת העברית במדינת ישראל צריכה הייתה להיות לגמרי משוחררת ומגולה, ולו גם לא היה איש אחד נושא לה. אין לי ספק בכך שאדם המתנקש בדבר זה סר מהאומה ומדת ישראל. אנו שומרים במשרדנו שבת ומסיבה, ועושים זאת מתוך עניין, אם כי אין איש הדורש זאת מאתנו. אין אנו עושים זאת מתוך ששוחרי שבת אנו, אלא שבת עצמה היא שחרה במדינת ישראל. מתפלא אני רק על חוסר הדמיון של אנשים, אשר רצו להטיל האשמות אלה, שהרשו לעצמם לחשוב שאפשר לבוא בטענה כזאת ולהגיד שתקום בתוך מדינת ישראל, או בקרבנו, או במשרדי, האשמה כזאת. הם הרחיקו לכת עד כדי כך שהניחו כי אין לבוא לידי הבנה הדדית, והזעזוע במקרה כזה הוא מונופולין של איש דת בלבד.

אך מכיוון שלא חפצתי להכחיש דברים כאלה מראש, ניסיתי לעשות לפחות בדיקה מוקדמת, לא שלמה ולא מלאה, בגבולות אפשרותי. למחנה אחד יצאתי בעצמי; למחנה שני שלחנו חברים לשאול ולדבר עם אנשים ששמו נזכר בהאשמות. אדבר על אותן שלוש האשמות שמניתי: אם היה איסור הנחת תפילין, אם היה גיזוז פאות, ואם היה איסור לרבנים ללמד תורה שם, באותם מקומות שביקרתי בהם.

בבית ליד ביקרתי בעצמי, מעין שמר קיבלתי עדויות מפי אנשים ששלחתי, והוא הדין לגבי פרדס חנה. לא רק שלא היה כדבר הזה, אלא המורים הדתיים, אנשי 'אגודת ישראל', אנשי 'הפועל המזרחי' ואנשי 'המזרחי', שהיו בשעת מעשה התפלאו ונדהמו לשמוע, כי האשמה כזאת נטפלה עליהם ועל חבריהם.

כאשר סיפרתי זאת לרב התימני היושב בבית ליד ושאלתי אותו: 'אתה יושב פה כל הזמן ואתה רב העדה (והוא עולה שבא למחנה על מרבד הקסמים) האם ראית פעם מקרה שמישהו רצה להניח תפילין ומישהו אחר הפריע לו?' הוא לא ראה ולא שמע ולא האמין שדבר זה אפשרי. שאלתי אותו אם קרה שביקש מישהו מקום שיוכל ללמד בו, ולא ניתן לו ללמד. הוא אמר: 'להפריע? מי רצה להפריע? איש לא רצה לעשות זאת'. אך מלבד כל זאת הוא אינו שבע רצון ממצב החינוך במחנות. בכל אופן לי נחוץ היה לדעת אם קרה כדבר הזה, אם יש בין העובדים אתי יחד איש שנכשל בדבר כזה. גיזוז הפאות זה אחד הדברים שזיעזע אותי ביותר. ראיתי לנגד עיניי מאות ילדים עם פאות ארוכות, ואיש לא פגע בהם. הביאו לפני את האיש שעשה דבר זה, ואמנם קרה הדבר במחנה אחד, וגזוז שם פאות לשנים עשר ילדים. ביקשתי שיביאו לי את התעודה המצדיקה מעשה זה. מסתבר שבמחנה ישנו רופא גרמני הסבור שבמקרה של כינומת צריך לגזוז כל השערות. ישנן במחנה אחיות סוציאליות הסבורות שאין צורך בדבר זה, ואפשר עתה לרפא כינומת על ידי משחות, מבלי להסיר את השערות. הרופא הגרמני במחנה סבור שנחוץ להסיר כל השערות. בעיני ראיתי שבע ילדות שבאו ובכו לפני על שהורידו להן את הצמות. האחיות הסוציאליות אמרה לי שאין צורך בזה ואפשר היה לרפא אותן במשחה, אך הרופא דרש, במקרה של גזוז להסיר כל השער, כי לדעתו אין עצה אחרת, ולכן עשו זאת. שנים עשר הילדים שסיפרו כל שערם – עשה להם זאת ספר תימני על פי פקודת הרופא ולא על פי פקודת המורה, שאליו מייחסים סיפור זה. מורה זה, לא רק שלא מסר פקודה זו, אלא הודיע לכל הספרים שבשעת טיפול, אם אין מקרה של גזוז – אל ייגעו בפאות, גם אם יסירו שערות הראש, והוראה זו ניתנה על ידי המורה אלדמע. הוא יודע על המקרה של שנים עשר הילדים. הוא לא לחם נגד הרופא במקרה זה, כי הרופא טען שילדים אלה נגועים בגזוז. עד היום מקבלים הילדים הקרנה חשמלית, ומובאים מדי פעם לחדרה לשם כך. עד היום יש להם תחבושות על הראש, ונמצאים בטיפול רפואי מתמיד. לא יכולתי להיווכח על מקרים נוספים של גיזוז פאות. איש אגודת ישראל היושב במקום כרופא, יהודה רידר, יודע את המקרה, מכיר את המורה והילדים בעין שמר, והשתומם לשמוע כי מטילים האשמה כזאת על אלדמע בעניין גיזוז פאות, כאילו הייתה זו פקודתו ונעשה הדבר במכוון כדי להתנקש בפאותיהם של אנשים דתיים.

בתוך עין שמר זו יושבים עתה שנים עשר מורים תימנים דתיים ומלמדים לתלמידים מקרא וכו'. אינני מאושר מלימוד זה, אך כך רוצה התימני. הוא מלמד ילדיו חומש, ושנים עשר מורים יושבים שם, בתוכם אלדמע, והעבודה מתנהלת בהנהלת נחום לוי. הוא עושה מלאכה זו בהרבה מסירות ואנרגיה, ומשקיע בה מרץ רב. הוא ששלח את המורים הדתיים,

ובתוכם את רידר ואת יוסף זה שארגן משלוח כל המכתבים האלה, הוא ששלח אותו לשם. האם נחום לוי קיצץ פאות? – זו השאלה. ומדבר אני על שלוש האשמות אלה שמניתי בתחילה.

השאלה אינה כיצד לארגן את החינוך במחנות, ואם נחום לוי מוכשר או לא. על זאת נדבר לחוד. השאלה היא, אם דברים כאלה קורים, ואם קיימת פוליטיקה של קיצוץ פאות, כפייה על הדת ואיסור לימוד, ונטילת אפשרות מרבים להורות. קודם כול, מבלי לדעת אם ישנו כדבר הזה, ברור כי נחוץ דבר כזה לעקור מהשורש, אך נחוץ להוכיח שדבר זה ישנו. עד עתה לא רק שלא הוכח שישנו הדבר, אלא כל המקרים שבדקתי עד עכשיו (ולא הספקתי לבדוק כולם, וייתכן שיש מחנות בהם קרה הדבר ולא ידוע לי עדיין) על פי הידיעות שבידי, המספרות על שישה מחנות – בדקתי שלושה מחנות. משלושה אלה שבדקתי, מכל המקרים שמניתי בהאשמות אלה, אין כל קשר ויסוד לכך. יש יסוד לטענה שעצם החינוך אינו כזה שהתימנים במקום שבעי רצון ממנו. אמר לי הרב המורה שאינו מעוניין בחינוך זה. טענותיו נגד המצב בחינוך במחנות היו מכוונות נגד המורה הדתי יוסף, שהוא ארגן את כל הדבר, לא פחות מאשר נגד השני. הוא כלל אינו מבחין ביניהם. בשבילו זה אשכנזי וזה אשכנזי. זה אינו מגדל פאות וזה אינו מגדל פאות, זה מקצץ זקנו וזה מקצץ זקנו. הוא אינו רוצה לא באלה ולא באלה. בשבילו אגודת ישראל ו'המזרחי', אלה שהוא ראה שם כאנשי אגודת ישראל ו'המזרחי', אין הם הטיפוס הנחוץ לו. הוא אמר בפירוש מה הוא רוצה. דיברתי אתו על כך במפורש: הוא רוצה תימני עם מבטא תימני, שהג'ימ"ל יהיה ג'ימ"ל, ויהיה ירא שמים. כל השאר אינם טובים בעיניו, וביניהם יוסף זה, איש אגודת ישראל, שארגן משלוח כל המכתבים. הוא בחור טוב מאוד, מסור, אך רחוק מלהיות למדן גדול. הוא כתב לי מכתב, ואם כותב הוא את המילה 'בהכרח' במקום בחי"ת בכ"ף, ואת המילה 'לשלוח' בנו"ן – אין זה מוכיח על השכלה רבה. זה בחור מפרסבורג, אשר יש לו קשר לחינוך ואהבה לארץ-ישראל. הוא קנאי לפי דרכו שלו, וחושב עצמו עתה לגיבור גדול אשר סביבו כל המרקחה. הוא שהצית מלחמה זו, והרים את הדגל שאנשי החזית הדתית לא יכלו להרימו ברמה. הוא הרים את הדגל ברמה בשעת סכנה.

כאשר שאלתי אותו אם יכול הוא לאמור לי שכאשר רצה פעם להתפלל לא נתנו לו אלה הנמצאים סביבו לעשות זאת, הפריעו לו להניח תפילין, או דרשו ממנו לקבל עליו כפייה דתית או על אחרים, תשובתו הייתה שהפרעה כזאת לא הייתה לנגד עיניו. הוא עצמו מורה בכיתה דתית. כאשר שאלתי, אם ידע שישנם ילדים הדורשים מורה כמוהו ולא ניתן להם הדבר, האם פנה פעם ואמר שישנם הורים הדורשים דווקא מורה דתי, שלא ילך בגילוי ראש, ולא ניתן להם הדבר. הוא אמר שמכיוון שראה שלא שלחו מורים דתיים מלבדו, לא נתן אמון מראש ולא פנה. בכל אופן, לא הייתה דרישה כזאת שלא סופקה.

אחר כך היה לנגד עיניי המשגיח על הכשרות, יהודי דתי מאוד, אשר מאוד לא היה מעוניין עתה, לאחר המאורע הגדול והרעש הגדול מסביב, להיות עם אלה או עם אלה. הוא פחד לתפוס עמדה אמיתית, אבל אמר שלנגד עיניו לא ראה הפרעה כזאת. 'אני חושב שלא צריכים ללמד שם מורים שאינם דתיים, אך לא ראיתי מצדם שום הפרעה לשום איש במחנה למלא אחת המצוות'. זו הייתה תשובתו לי. על כל עניין גיזוז הפאות צחק, כאשר סיפרתי לו זאת. הוא אמר, שבאוזניו לא השמיע שום איש דתי האשמה כזאת. היה מקרה אחד משונה, כאשר סיפרו שנים עשר מורים נאמר להם, שאם רוצים הם להיות מורים במחנות עליהם לגזוז פאותיהם, ורק אחר כך יוכלו להיות מורים, והם סירבו בהחלט. כך כתוב בכתב האשמה. מכל שנים עשר איש אלה ניסיתי לקבל ידיעות. נתברר שלא דובר כלל עם שנים עשר מורים, אלא עם אחד. הוא בא אל שולחו ונתברר לו שהתייעץ אתו, אם יכול הוא להיות מורה. התשובה הייתה שכדי להיות מורה בישראל צריך אדם להקפיד על חיצוניותו, לעשות זקנו ופאותיו. הוא נתן לו מסרק, כי בא אליו עם שער פרוע. העיר לו שעליו לעשות סדר בשערותיו, וזה הסיפור היחיד על מקרה שהיה בין אלדמע ומורה זה.

ה ש ר מ' ש פ י ר א: לא דיברתי על גזיזת פאות. יש לי טענות על דברים רציניים יותר. דיברתי על העברת ילדי ישראל על הדת, ואת זאת עושים עד היום. אבקש להראות לי את הפרטיכל ולציין היכן דיברתי על גזיזת פאות.

ה ש ר ז' ש ז ר: מתוך הפרטיכל הוצאתי שלוש האשמות: מכריחים אותם לעבור על הדת, לא להניח תפילין, לגזוז פאותיהם. דברים אלה נשמעו ליד שולחן זה, ואת זאת הלכתי לבדוק. אם ישנן עובדות כאלה, לית מאן דפליג [אין מי שחולק על כך], ולא נחוץ שיופיע כאן מישהו כמגן על כך. אם יש כדבר הזה – צריך הוא להיעקר משורשו, והאיש שיעשה דבר זה בקרב המחנה – הוא ושולחו גם יחד יסולקו ממשמרתם. אם אין כדבר הזה – צריך לקבל את הדין האיש המטיל האשמה כזאת, אפילו הוא יהיה גדול ישראל. הוא יצטרך לתת את הדין אם יבוא ויאשים בדברים כאלה.

יש שורת דברים שצריך לתקנם, אך כיצד יכול אתה לגשת לתיקון הדברים כאשר האיש שאתו צריך אתה לדבר מואשם הוא וחבריו בכל מיני דברים שאין להם כל שחר. דברים אלה נאמרו בוועדת הכנסת וכאן בישיבת הממשלה. ואחר כך, כאשר שאלו את מר שפירא לעובדות – הודיע שהובאו הדברים לידיעת חברי ועדת הכנסת, והחברים נדעזעו לשמעם. אך גם שם הושמעו אותן ה'עובדות', ועל כך בנה מר שפירא נאוומו כאן.

הגיעה עתה טלגרמה מלונדון המספרת כיצד נתפרסמו הדברים ב'ג'ואיש כרוניקל', כיצד הופצו הדברים ונמסרו כעובדות בכל רחבי אמריקה. מכיוון שנעשה הדבר באותו יום, ובו כיום שקיבלתי את המכתב כאן היה נאוומו של מר פנקס בכנסת, הדבר הובא לוועדה, ומיד פורסם בעיתונות. מישוהו היה מעוניין בכך על מנת להדליק מדורה זו, ולהפוך את הדבר ללחץ, כי מישוהו מעוניין להשיג דברים, אשר ייתכן שהם מוצדקים ואפשר להשיגם על ידי מגע ודיבור, כדבר איש אל רעהו וחבר אל חברו, והוא רצה להשיגם דווקא על ידי לחץ. אם במקום גישה חברית ושקטה מכניסים כל המלחמה הדתית הזאת, ומדברים דווקא על עניין של אינקוויזיציה והשמדת תרבות עם (בכך התחיל נאוומו של מר פנקס), אין מתקרבים אל המטרה. מר פנקס התחיל נאוומו עם גנוסייד [רצח עם] ואיני יכול למצוא כל בסיס, על יסוד דברים אלה, כיצד לגשת לתיקון הדברים הדורשים באמת תיקון.

אנו ממשלה צעירה ומתחילים ראשית פעולתנו, ואני מניח שנוכל לעבוד יחד. נחוץ שנשפיע איש על רעהו ונקבל איש מרעהו, אבל כדי שנקבל אני ממך ואתה ממני משהו, אם לזאת צריך לגייס את 'ג'ואיש כרוניקל' ואת יהדות אמריקה, את מורגנטוי והתימני האומלל הבא מלא תקוות, ולהעמיד בפניו כל ישראל כמפלצת, כל מי שאינו באגודת ישראל כעוכר ישראל, כבוגד וכטרפה, ואם מיד מכניסים כל התורה הזאת לתוך המחנה – אזי חושב אני שמתוך גסות יש המפריזים, ובמקום לשכלל את העניין – מקלקלים, ואחרים נלהבים לכך. נחוץ לאמור באומץ לב שבדרך זו אין ללכת. צריך שיהיה

כיתת לימוד עברית במחנה של עולי תימן בראש העין, אוקטובר 1949 (צילם טדי בראונר)

ברור בראשית הדברים שלא זו הדרך להשפיע מפלגה על מפלגה ואיש על איש. זו מסורת הנמשכת מתקופת הוועד הלאומי. אז חשבו שנחוץ לגייס כוחות מסביב כדי לקבל משהו. בפרטי-כל כתוב: 'מכריחים אותם לעבור על הדת, לא להניח תפילין ולקצץ פאות'.

ה ש ר מ' ש פ י ר א: אם אלה דברי הרב מימון – יגן הוא עליהם. אני מוכן לעמוד למשפט על כל דברי. אמרתי שמשמידים רוח ישראל וזו האשמתו.

ר א ש ה מ מ ש ל ה ד' בן-גוריון: אני טוען שאין לך רוח ישראל.

ה ש ר ז' ש ז ר: שלוש האשמות אלה זה בעיניי עצם העניין. אלה האשמות, ויש לברר אם הן נכונות אם לאו, ואם יש זכות מוסרית להטיל זאת על מישהו, ואם רוצים אנו ללכת בדרך זו שנברר את העניין תחת לחץ האשמות אלה. חשבתי קודם שאבוא היום לישיבת הממשלה עם בשורה גדולה מאוד. הייתה לי היכולת הגמורה לחשוב שדבר זה יסתדר. אני חושב שגם עכשיו הבשורה תישאר בשורה.

מצב חינוך ילדי העולים במחנות אינו בסדר. גם ללא קיצוץ פאות וכפייה דתית ואינקוויזיציה, וללא כל קשר עם דברים אלה אין המצב בסדר. הדברים אינם בסדר בשל הרבה סיבות. אחת הסיבות היא שכל עניין המחנות בישראל – לא חשבנו שזה יהיה דבר מה קבוע. חשבנו שלא יהיה צורך בארץ במחנות. ערכנו סידורים ומתכונות כיצד לסדר עניין החינוך. לא ידענו כלל שבמחנות יצטברו בבת אחת כל כך הרבה ילדים ובמספר עצום כזה. לא היה לנו סידור כספי לכך. בתוך היישובים יש עבודה משותפת בין הממשלה והמועצות המקומיות. במחנות עדיין לא קמו מועצות מקומיות, ואין מי שיבנה בתי ספר. השותף היחידי עד היום הייתה הסוכנות היהודית, וההשתתפות הייתה בעיקר לגבי מבוגרים. עניין החינוך בקרב ילדים בממדים גדולים כאלה התעורר בשני החודשים האחרונים. בעיקר החמיר הדבר עם עליית 'כנפי הנשרים' (ראש הממשלה ד' בן-גוריון: אני שמח לשמוע שאינך משתמש במושג 'מרבד הקסמים'). מאז תקופה זו התעוררה בעיה של ילדים שצריך לחנכם. הדבר קם ללא סידור מספיק. המדריכים שהיו שם עשו משהו כדי להסדיר את העניין, והעניין יצא רע. ידענו שלא טוב הדבר והתחלנו לגשת מחדש לסידור העניינים. אמרנו שגם במחנות צריך להקים בתי הספר לפי זרמים, ואין זה מהדברים הקלים. כאשר ניגשנו לעשות זאת – היו צדדים שרצו בזרמים, והיו צדדים שהבינו כי במחנה נחוץ אולי ללכת בדרך אחרת, ולא לפצל מיד לזרמים.

כאשר נודע לנו דבר זה אמרנו שלא נתנגד להקמת זרמים במחנות, ואם יהיו הורים שידרשו בית ספר מסוים – נמלא רצונם. אמרנו שנעביר זאת לאגף החינוך, כי אגף התרבות המטפל במחנות אינו בנוי כך, כדי שיוכל לתת הפיקוח הנכון והמורים הנחוצים לעניין זה. הוא עושה מה שעושה באופן ארעי, כל עוד אין מי שייכנס לעניינים.

משנודע הדבר – נאמר שיהיה מפעל. ואז יש צורך בתעמולה, בהשפעה הדדית, ויש עבודה רבה בפני כל הזרמים. באו שושבינים מצדדים שונים ורצו להיכנס למחנות ולהתחיל בתעמולה. באו שליחי אגודת ישראל והרבנות ורצו לעשות מלאכתם. ואז, הסוכנות היהודית והמחנות שברשותה קיבלו הוראה על ידה, ואני לא אחראי לה, ואיני יכול לאמור שום דבר נגדה. הסוכנות היהודית קבעה שמחנה עולים במצב בו הוא קיים, אינו יכול להיות פרוץ לכל עבר ושכל אחד יעשה בו תעמולה. במצב זה, כאשר לעולים אין קורת גג, כאשר יורדים גשמים כאלה ואין במחנה סידורים מתאימים, קל להטיל שם כל מיני דברים, ואפשר להגיע למצב מאוד לא נעים. על כן ניתנה פקודה לא לאפשר כניסה למחנה לאנשים שאינם שליחי המוסדות הלאומיים.

אני מתאר לעצמי שוודאי קרו מקרים כאשר באו ראשי ישיבות ומשגיחים ולא הכניסום למחנה. הם באו להתאונן בפני הרבנות, וכל הדברים נכונים, וכך מתאר אני את הדבר. ניתנה פקודה על ידי מר יוספטל בעניין זה, אך אין זה שייך דווקא לשטח החינוך ולאגודת ישראל, למפא"י – לקומוניסטים, אלא לכל פעולה שתיעשה על ידי אנשים שאינם שליחי המוסדות. מר יוספטל רשאי היה לאמור שאין המצב במחנות דומה למצב בעיר פתוחה לכולם, ואי-אפשר להרשות זאת כל עוד אין סידורים מתאימים לחיים ציבוריים תקינים. על כן מניח אני שהיו מקרים שבאו שליחי רבנים, והתאוננו בפני הרבנות הראשית על אשר לא הכניסום למחנות. איני יודע כיצד הוציאו מהמחנה – עם סטן או בלי סטן ביד.

לאחר שהתערבה מחלקת החינוך בעניין, וצריכה הייתה להחליט לבצע דבר קבלת המחנות ברשותה; לאחר שביקרתי במחנות, בעיקר בקרב התימנים, והוברר לי שהכנסת לפיד זה של פילוג המחנה לזרמים בקרב עדות המזרח פירושו הכנסת לפיד שיכול להביא לתבערה שאיני יודע במה תיגמר; ואני איש זרמים ומוכן להוכיח מדוע נחוץ לבנות את החינוך במדינה כך שכל איש בישראל יוכל להרגיש עצמו בבית; לכן צריך לתת לכל הזרמים לחיות כאשר הם רוצים. אני רוצה להילחם

על דבר זה. אך יודע אני שאם באים אנשים מתימן, שלא היו אתנו ולא חיו חיים רוחניים משותפים אתנו מימי הרמב"ם, מאז איגרת תימן לא היה שיתוף רוחני אמיתי בין הנעשה בעולם האירופי והתימני. הם לא יודעים מה זו אגודת ישראל, מה זה 'המזרחי', מה זה 'פועלי ציון' ו'השומר הצעיר'. אין הם יודעים מי הוא הגר"א והרב מלאדי – ואז אין פלא אם אינם יודעים מה נעשה אצלנו במשך חמישים השנים האחרונות. אם נבוא אליהם דווקא עם 'ארוחה' זו שלנו, ונעמיד אותם כך שיצטרכו להכריע אם רוצים הם זרם זה או אחר – אלה יהיו דברים בלתי מובנים להם, ונחלקם באופן בלתי טבעי לפי נוסח שאינו שלהם, ומחלוקת פנימית שהיא שלנו ועדיין לא הפכה להיות שלהם.

משום כך נדמה לי שהזרמים, כפי שהם עכשיו באירופה, וחיי היהדות האירופאית ויוצאי אירופה – לא ייתכן להביא זאת כמתכונת זו ביהדות המזרח.

לפי דעתי אי-אפשר להקים בקרב עדות המזרח, בקרב יהדות תימן, בתי ספר דתיים ולא דתיים. בשבילם מושג 'דתי' ו'לא דתי' אינו קיים כפי שהוא אצלנו. בשבילם זה 'כשר' ו'טרף', 'שחור' ו'לבן', 'סם חיים' ו'סם מוות' (השר הרבי"מ לוין: גם בשבילנו). בשבילך אלה יהודים כאלה ועל ידם יש יהודים אחרים. אצלם בעניין זה אין פילוגים. אצלם יש דתי ולא דתי, והלוא דתי – הוא ערבי. הייתה קטטה בין שני ילדים, והאחד קרא לשני 'ערבי'. הדבר היה כך: הם הלכו לטייל ומצאו תפוחי זהב בפרדס. אחד הילדים רצה לקטוף תפוח אחד, אך לא קטפו. אחד מהם מצא על האדמה תפוח ורצה לקחתו. קמה מחלוקת: אחד אמר שמותר להרים את התפוח כי נפל מעצמו, ואחד טען אחרת. פרצה ביניהם מריבה על התפוח שמצאו על הארץ ונחלקו בדעות, אם מותר או אסור להרימו. השאלה הועמדה מיד כך, אם הנער ערבי או לא. אחד מהם למד בכיתה דתית והשני בכיתה לא דתית, וזה היה הריב ביניהם.

לפי דעתי לא ייתכן להחזיק בקרב התימנים מורים שאינם דתיים. אם נכנס אתה לכיתה ומוצא בה ילדים עם פאות ומכוסי ראש, והיחידי ההולך בגילוי ראש הוא המורה – לא ייתכן הדבר. יש להם הוויי חיים, ובתוך ילדי תימן צריך המורה לשיעור בחשבון ובכל מקצוע אחר להיכנס לכיתה עם כובע ולא בגילוי ראש. אחרת אין דרך ארץ לילדים אליו. אך לעניין זה אין כל שייכות עם 'המזרחי' ולא עם אגודת ישראל, עם פועלים או לא פועלים, עם 'כלליים' או לא כלליים. אי-אפשר להציג בפניהם את השאלה, אם רוצים הם ללכת לבית ספר דתי או כללי, 'להמזרחי' או לאגודת ישראל. הם לא יודעים לשון זו. אם נחוץ לתרגם את הלשון לפי הבנתם – חבל על אהבת ישראל שהביאו אתם ושתבזבו לשווא, ולא צריך להכניס אותם למיטת סדום שאינה שלהם.

כינסתי את המפקחים והבאתי בפניהם דבר שנתקבל על דעת המפקחים הראשיים של כל ארבעה הזרמים. הצעתי להם שלבתי הספר של עדות המזרח במחנות ייקבע בסיס אחד לתקופת המעבר, יוקמו בתי ספר לתקופת מעבר. וכאן מבדיל אני בין עדות המזרח ואירופה. תכנית בתי ספר אלה תאושר על ידי כל ארבעת המפקחים. כאשר הצעתי להם כיצד לבנות בית ספר אחד זה – הם הסכימו לדעתי שאפשר לעשות זאת. המפקחים הם ד"ר עציון מ'המזרחי', מר דויטש מאגודת ישראל, מר אביגל מזרם העובדים, ומר ארנון מ'הכלליים'.

הצעתי להם לקבל זאת בשני תנאים אלה: (א) התכנית אחת וכתובה על ידינו, וכל ארבעה המפקחים מאשרים אותה; (ב) כל ארבעה הזרמים בוחרים מקרבם ועד של ארבעה אנשים, כולם אנשים שומרי מצווה, והם שולחים את המורים. כל אחד הזרמים שולח בא כוחו, איש המכובד עליו ונאמן עליו, שיהיה אחראי לחינוך זה בקרב ילדי המחנות מעדות המזרח, אבל עליו להיות אדם שומר מצווה וצריך הוא לשלוח מורים החיים בהווי דתי, שומרי מצווה. הוא לא ילך בגילוי ראש, לא יהיה מגולח, וישב בכיתה כך שיוכל לדבר אתם גם באופן חיצוני בשפת יהודי תימן. שמחתי לשמוע שכל ארבעה הזרמים הסכימו לכך, אמנם אחרי התייעצות, ולא היה קל כל כך הדבר (ראש הממשלה ד' בן-גוריון: יש 'תקווה' שישדרו כך שלא יסכימו. השר הרבי"מ ל'מימון': אם אומרים שכל מפלגה צריכה לבחור בנציג – יש טעם שלא אסכים לכך). כל זרם יכול לבחור מקרב אדם דתי שיוכל להיות אחראי לעניין זה.

הצעתי זאת אינה מוציאה מן הכלל שום זרם, אלא כל ארבעה הנבחרים יהיו שומרים מצווה. אם כל זרם חייב להניח שהפעם עליו לשלוח נציגו הדתי – הוא ידאג לכך.

לאחר שארבעת המפקחים הסכימו לכך, וכתבנו שלשום בערב הסכם עם כולם יחד – חשבתי שאביא הנה דבר אשר עלול לא רק לשים טלאי, אלא ליצור כרגע משהו בעל ערך לעדות המזרח, סטנדרד נחוץ ואמיתי. אני מציע שבכל יתר המחנות, [ש]בהם יושבים יהודי אירופה והם בקיאים יותר בחיי הארץ ובכל הסבכים, שלגביהם ננהג כדין כל ישראל. שם יהיו זרמים, ואם יהיו שלושים ילד שהוריהם ידרשו לחנכם על פי רוח אגודת ישראל, ושלושים אחרים שהוריהם ידרשו

לחנכם ברוח הסתדרות העובדים – מבוקשם יינתן להם. אם אגודת ישראל ו'המזרחי' ירצו להתאחד – יתאחדו. אם לאו – הרשות לכל זרם לנהוג כפי הכרתו. ליהודי המזרח דבר זה אינו מובן, ולא נכניס זאת אליהם באופן מלאכותי. יכול להיות שיש בהצעת פגמים, ואפשר לעשות את הדבר טוב יותר. אני לא הגעתי בשכלי להצעה טובה מזאת, שתוכל להתקבל על כולם ותהיה כלי מאחד במחנה, תביא שלום ותבטיח את ההווי הדתי במחנה בשלמות, ולא תוכנס ההסתה שתביא לפירוד לבבות.

כאשר המפקחים הסכימו לכך – אזי הגעתי לדבר גדול. אם הממשלה תיתן הסכמתה לכך – אפשר יהיה להתחיל ממחר לבצע זאת, לעבור את המחנות ולראות כיצד לעשות זאת בפועל. אם יש מחנה המתאים למתכונת זו – נקים את הדבר ונגיע לעבודה משותפת גם במחנות, תוך מניעת הסכנה המרובה האורבת מכל צד למחנות, אשר אפשר להכניס אליהם בקלות כל פיצול ומחלוקת עתה.

אילו כל אחד מכם היה מבלה עתה שעות אחדות במחנה – היה מבין כמה צריך להיזהר מלהכניס סבל מיותר ללבבות אנשים שסבלו די וקיוו, ולא לגזול מהם עתה תקווה גדולה זו.

אני מבקש את הממשלה לאמור לי אם הצעה זו מתקבלת על דעתה, ואם נותנת הסכמתה לכך.

ה. החינוך במגזר הערבי

ובתיאום עם משרד הביטחון ומשרד ראש הממשלה. גופים אלו הונחו לפעול כשהם מטילים פיקוח הדוק על המורים והמנהלים ועל תוכני הלימוד בבתי הספר הערבים משום שנחוצה, כדבריו של שזר, 'עין פקוחה על המורים הערבים, שלא יכניסו רוחות רעות לתוך כתלי בית הספר הערבי'.² ביישובים הערביים לא פעלו הזרמים. שפת הלימוד הייתה ערבית ולימוד העברית היה מקצוע חובה. נעשה מאמץ לקבוע בבתי הספר הערביים תוכני לימוד דומים לאלה שבמגזר היהודי כדי שיגבירו את היכרותם עם התרבות היהודית. בניגוד לנעשה ביישובים היהודיים לא השתתפו הרשויות המקומיות הערביות בהוצאות החינוך והעול נפל כולו על תקציב משרד החינוך. אף על פי כן הוכפל מספר התלמידים במגזר הערבי בשנת הלימודים תש"י והגיע ל-15,000.

על אף כוונותיו של שזר להביא לשוויון מלא בין החינוך הערבי לחינוך היהודי עדיין היו פערים גדולים במימון; עלות חינוכו של ילד במגזר הערבי הייתה כמחצית מעלות חינוכו של ילד יהודי. הפער נגרם בעיקר ממשכורות המורים הערבים, שהיו נמוכות בהרבה מאלו של היהודים כפי שנקבע בתקופת המנדט. 'אינני יודע כמה זמן אפשר יהיה לשמור על שתי רמות של משכורות מורים',³ אמר שזר בדאגה בישיבת הממשלה ביוני 1949 שבה ביקש תוספת לתקציב כדי לסגור את הפער. בסוף ינואר 1950 קיבל שזר מכתב מחבר הכנסת משה ארם ממפ"ם. ארם ביקר בבית ספר ערבי ברמלה, ובמכתבו לשזרקבל על שכר המורים הערבים ושאל 'כלום קיימת במשרד החינוך והתרבות הפליה לאומית?'.⁴ עוד הצביע על כך שמצא מחסור קשה בספרי לימוד ובמכשירי עזר. בתשובתו קבע שזר ש'אין הפליה לאומית' והסביר לארם את הרקע לפערי השכר (תעודה 105).

האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל, שהפכה בעקבות המלחמה מרוב למיעוט בן 120,000 איש בלבד, עברה זעזוע קשה. העוינות הרבה שהתפתחה בארץ-ישראל בין האוכלוסייה הערבית ליהודית, שהגיעה לשיאה במלחמה ב-1948, הביאה לכך שלאחר הקמת מדינת ישראל שררה חשדנות רבה מצד השלטונות כלפי האוכלוסייה הערבית והיא הייתה נתונה תחת ממשל צבאי שפיקח עליה והגביל את תנועותיה. חשדנות זו לא פסחה על מערכת החינוך, שנתפסה ככלי רב עצמה להשפעה על הנוער. עם קום המדינה החלה להיבנות מערכת החינוך הערבי תחת פיקוח הדוק.

התמורות הגדולות במערכת לא פסחו אפוא על אוכלוסיית המיעוטים. באביב 1949 התברר לשזר שכמחצית מן הילדים ביישובים הערביים אינם הולכים לבית הספר, ושביישובים הערביים חסרים מבנים מתאימים לבתי ספר וכן חסרים מורים רבים מאוד. מאז הייתה בעיית החינוך במגזר הערבי מן הרגישות והמסובכות שהועלו על שולחנו של שזר. הוא שאף להקנות לילדי הערבים אפשרות לחינוך שווה כמו לשאר האוכלוסייה וראה את מערכת החינוך הערבי כמכשיר רב חשיבות בצמצום העוינות בין שתי האוכלוסיות ובהפיכת הערבים לאזרחים נאמנים למדינה. שזר היה שותף לדעתו של המפקח על החינוך הערבי במשרד החינוך יהודה בלום שכתב לו שתפקיד החינוך הוא: 'לא רק לקרב את הערבים שלנו אלינו כי אם גם להרחיק אותם מהעולם הערבי המקיף אותם'.¹ במשרד החינוך הוקמה מחלקה לחינוך ערבי ובה שלושה מפקחים, שניים יהודים ואחד ערבי. אלא שבחינוך הערבי לא היה למשרד החינוך חופש פעולה. כל פעולותיו התנהלו באמצעות ועדה משותפת לו ולממשל הצבאי לטיפול בענייני החינוך הערבי וצרכיו,

1. י"ל בלום אל זלמן שזר, כ' בניסן תש"ט, ג"מ, ג-1/1733.

2. דברי זלמן שזר בישיבת מזכירות מפא"י, 9 ביוני 1949, אמה"ע, 22-1949-24.

3. דברי זלמן שזר בישיבת הממשלה, 21 ביוני 1949, ג"מ, א-15/309.

4. משה ארם אל זלמן שזר, 30 בינואר 1950, ג"מ, ג-1/1733.

105. אל משה ארם, ירושלים

ירושלים, כ' באדר תש"י, 9 במרס 1950

אדון נכבד,

קיבלתי את מכתב כבודו מיום 30 בינואר שעבר, בנוגע לבית הספר הערבי ברמלה, ואני שמח שהסדר, הניקיון ויחס המורים מניחים את הדעת.

אשר לדרגת משכורת המורים – אין הפליה לאומית. מכיוון שרוב המורים בבתי הספר הערביים בשנה שעברה היו מורים בתקופת המנדט, קבענו להם כהוראת שעה אותה משכורת שהיו מקבלים קודם לכן. לפיכך נקבעה גם משכורתם של המורים החדשים לפי הדרגה שהיו מקבלים אילו היו מורים ממשלתיים בעבר. אנו מעיינים עכשיו בבעיה של תוספת משכורת, בהשוואה לפקידים אחרים של ממשלת המנדט.

אשר לספרי לימוד ומכשירים, הרי דין בתי הספר הערביים כדין בתי הספר היהודיים, ועל ההורים והרשות המקומית לדאוג לאספקתם. חלק מזה סיפקנו בעבר, וככל יכולתנו נשתדל להוסיף לספק גם להבא.

בכבוד רב,

ז' שזר

שר החינוך והתרבות

שר החינוך והתרבות זלמן שזר ורעייתו רחל מבקרים בשיעור ערבית בסמינר למורים בנצרת, 27 ביולי 1949

ו. פרישה ממשד החינוך

זלמן שזר משוחח עם רב מן המקובלים בצפת בעת ביקורו בעיר בשנות החמישים

תורגם לידיש ולשפות נוספות וזכה לתהודה רבה בעולם היהודי.

ב-9 במאי 1950, זמן קצר לאחר ששזר חזר לעבודתו במשרד החינוך והתרבות, פרסמה 'ועדת פרומקין' את מסקנותיה ופרשת החינוך במחנות העולים שבה וכבשה את הכותרות. המסקנות ניקו את הממשלה מכוונת כפייה אנטי-דתית וקבעו שלא הייתה הצדקה להאשמות בדבר 'אינקוויזיציה' ו'רצח תרבות עם' במחנות. עם זאת ביקרו חברי הוועדה בחריפות את שיטות החינוך במחנות וקבעו שהמדריכים במחנות אכן נקטו בשיטות אמצעים כגון גזיזת פאות והפרעות לתפילה וללימוד תורה כדי להגיע למטרה שהיא 'סיגול הילד להוויי הארץ-ישראלי'.² לגבי האחריות המיניסטריאלית היו המסקנות שאי-אפשר להטיל את האחריות לנעשה על שר החינוך שזר משום

ל אחר ששככה הסערה הציבורית סביב החינוך במחנות העולים יכול היה שזר להקדיש זמן רב יותר לעניינים אחרים ובראשם שיפור מערכת החינוך הארצית לקראת החלת חוק חינוך חובה. המאמצים שנעשו לשם כך התמקדו בשני מישורים עיקריים: גיוס מורים ומורות משורות הצבא, ממחנות העולים ומהסמינרים והכשרתם; הקמת מבנים לבתי ספר בעיקר ביישובי העולים בעזרת הלוואות חסרות תקדים בהיקפן שנתנה הממשלה לרשויות מקומיות. שזר ועוזריו עשו לילות כימים במשרד ומאמציו אלו שבו ופגעו בבריאותו. במרס 1950 אושפז למשך כחודשיים בסנטוריום 'כרמל' בחיפה, והפעם מילא דוד רמז את מקומו בתפקיד שר החינוך. במשך אשפוזו סיים שזר את ספרו 'כוכבי בקר'. הוא כתב עוד כמה סיפורי זיכרונות והשלים את המאמר 'צופיך צפת', שבו הביא את סיפורה של העיר במאה ה-16 בעת שהייתה למרכז של למדנות יהודית, הלכה וקבלה, וישבו בה ענקי רוח דוגמת ר' יוסף קארו מחבר ה'שלחן ערוך' ור' יצחק לוריא ('האר"י הקדוש') אבי הקבלה המעשית. בחיבור תיאר שזר את מפעליהם הרוחניים של השניים ושל רבנים נוספים מתושבי העיר כגון ר' משה קורדובירו (רמ"ק), ר' שלמה אלקביץ מחבר תפילת 'לכה דודי', המשורר ר' ישראל נג'ארה ואחרים ואת השפעתם העצומה על העולם היהודי. במאמרו שם שזר דגש מיוחד בציפייה המשיחית שאפינה לדבריו את אותה תקופה צפתית. נאמן לתפיסתו הקושרת בין תורת האר"י הקדוש וממשיכיה המשיחיים לבין המפעל הציוני והקמת מדינת ישראל סיים שזר את מאמרו לאמור: 'לא סרה מורשת אמונים והיא תגדל ותאדר עוד אחרי שזכינו והשופר הנכסף, לתקוע בו לחירותנו ולקיבוץ גלויותינו, הופקד לידיה של מדינת ישראל'.¹ עוד לפני פרסום הספר שלח שזר את המאמר לידידו דב סדן כדי שיחווה את דעתו עליו, ולאחר שקיבל את הערותיו שלח לו מכתב תשובה ובו התייחסות להערות אלו (תעודה 106). בתש"י יצא 'כוכבי בקר' לאור בהוצאת 'עם עובד'. הספר שיצא בשש מהדורות עד שנת תשכ"א זכה לשבחים רבים על התיאורים החיים והצבעוניים של הוויי העיירה היהודית שבו, על שפתו העשירה ועל המסות המחקריות שבחלקו השני, והוא

‘שהרבה זמן בתקופת התפתחות העניינים היה חולה ונמנעה ממנו האפשרות של טיפול אישי ויסודי’.³ הוועדה הטילה אחריות משותפת על הממשלה כולה. את האחריות הישירה למעשים החמורים של פגיעה בחינוך הדתי במחנות הטילו חברי הוועדה על נחום לוין.

מסקנות ועדת פרומקין התקבלו בהפתעה ועוררו תגובות נזעמות בתנועת העבודה גם משום שחברי הוועדה לא מצאו במסקנותיהם פסול בתעמולה שהתנהלה בארץ ובחו"ל בעניין החינוך במחנות ולא ראתה בהם כוונה לפעול נגד מדינת ישראל. בישיבת הממשלה ב-7 ביוני שדנה בדוח הוועדה שיבחו השרים הדתיים את הדוח ואת מסקנותיו. אולם בן-גוריון תקף בחריפות את יושב ראש הוועדה השופט פרומקין על דרך ניהולה הבלתי תקין של החקירה, ואם כי קיבל עקרונית את המסקנות קבע שעקב צורת העבודה הרשלנית של הוועדה ‘הדין וחשבון פסול בהחלט’.⁴ שזר תקף בדבריו את דרך העבודה החלקית של הוועדה. לגבי מידת אחריותו האישית הודה שלמרות מסקנות הוועדה ‘זה אינו פוטרני מאחריות’;⁵ ורמז כי הוא שוקל את המשך דרכו. עוד הודיע על בקשת התפטרות שהגיש לו נחום לוין ועל כך ששני עובדים – רכז התרבות במחנה עין שמר אהרון אלדמע ומדריכה במחנה הנוער בבית ליד צפורה זהבי – כבר הועברו מתפקידם. הממשלה החליטה לקבל בכללן את מסקנות ועדת פרומקין ולהטיל על שר המשפטים להגיש על יסודן הצעות לתיקון הדברים.

זלמן שזר נודע בשורות תנועת העבודה ביחסו החם למסורת היהודית. במשך השנים חיפש דרך לשלב כמה מערכי הדת שהיו משותפים לעם היהודי במרוצת הדורות כגון שמירת השבת, שמירה על כשרות במטבחים ציבוריים ועוד במוסדותיה של תנועת העבודה, וכפי שאמר בישיבת הוועדה המדינית של מפא"י: ‘הדתי והלא דתי צריכים להרגיש את עצמם בהסתדרות כבביתם’.⁶ ביטויים מובהקים נוספים לעמדתו זו ניתן למצוא בדברים שאמר בסימפוזיון שנערך בבית ברל בדצמבר 1950 (אחרי סיום פרשת החינוך במחנות) על ‘החינוך במבחן קיבוץ הגלויות’ כשקבע: ‘אין האפיקורסיות מונחת ביסודה של התנועה שלנו’ (ראו גם להלן תעודה 128). לנוכח מסקנות ועדת פרומקין צפה ועלתה אפוא השאלה כיצד קרה שדווקא בימיו של שזר כשר החינוך והתרבות אירעו מעשי הפגיעה החמורים בדת, שעליהם הצביעו חברי הוועדה? מי שחקרו את האירועים במחנות העולים מציעים שתי תשובות עיקריות לשאלה זו: האחת היא

ששזר, שסבר כמו רבים מחבריו שצריך לשמור מכל משמר על ההישגים של תנועת העבודה ולחנך את העולים לקבל את ערכיה, התכוון לעשות זאת באמצעות החינוך האחיד במחנות והאמין שניתן להימנע מפגיעה בהשקפת עולמם הדתית של הילדים וממעשים קיצוניים כאלה שנעשו. העובדה שכל זה נעשה בכל זאת ‘תחת אפו’ מובילה לתשובה השנייה: שזר, כפי שחששו חבריו, אכן גילה חולשה ארגונית ולא שלט בנעשה במשרדו. הוא היה איש התיאוריה ולא חסרו לו מטרות רעיוניות, אך הוא נכשל במבחן הביצוע. שזר היה אוהב אדם ובעל יחס רך לאנשים ונטה לתת אמון בכפופים לו. הוא מיעט להתערב בעבודת האגפים השונים ונמנע מלהפעיל את סמכותו. ההיעדרויות הממושכות מן העבודה בגלל מצבו הבריאותי פגעו אף הן בסמכותו וביכולתו לשלוט בנעשה במשרד החינוך והתרבות.

דו"ח ועדת פרומקין וההסדר שנקבע לגבי החינוך במחנות העולים לא שמו קץ למחלוקות בין החוגים החילוניים לחוגים הדתיים בעניין זה. טענות חוזרות ונשנות מצד ראשי המפלגות הדתיות שההסדר לא מבוצע כפי שנקבע והעתקת המחלוקות מן המחנות אל יישובי העולים ואל המעברות שהחלו לצוץ ברחבי הארץ הציבו את מפא"י ואת שותפותיה הדתיות פעמים אחדות בפתחם של משברים ממשלתיים. המחלוקות החריפות בין חילונים לדתיים, ששאלת החינוך הייתה רק רכיב אחד שלהן, אפיינו את השיח הציבורי בישראל בשנותיה הראשונות. הקרעים הפנימיים לצד משבר כלכלי חמור תרמו לאווירה הציבורית שהלכה והתקדרה באותם החודשים. העלייה הגדולה התקבלה אמנם בסיפוק רב, אך הטילה עול עצום על קופת המדינה, שהגיעה לסף פשיטת רגל ולוותה במראות קשים של מצוקה במחנות וביישובי העולים. הממשלה הנהיגה מדיניות של צנע וקיצוב שתרמה את תרומתה לאווירה הקודרת ופתחה פתח לתופעות של שחיתות, רמאות ומסחר גואה בשוק השחור. על הגאווה והסיפוק שליוו את הקמת המדינה הלכו והעיבו אכזבה ודאגה. למצב הרוח בציבור נתן שזר ביטוי במאמר שכתב ב’דבר’ ב-2 ביוני 1950 במלאות 25 שנים לעיתון לאמור: ‘והתוגה העמוקה הפרושה היום על חגנו תוגת בית היא, תוגת פנים שבפנים’.⁸

המצב הכלכלי החמור שם לאל רבות מן התכניות של שזר ועוזריו לקידום החינוך והתרבות. גם יישום ‘חוק לימוד חובה’ התקדם בעצלתיים ואלפי ילדים לא פקדו עדיין את בתי הספר עקב מחסור בכיתות, מחסור במורים

בעית חינוך הנוער מסתדרת והולכת.

מלחמת הזרמים בקשר לחינוך הילדים נמשכת (צייר יוסף בס, 1950)

'אווירה מורעלת', כפי שהגדירו אותה כמה מחברי ועדת החינוך של הכנסת ביולי 1950.¹⁰

שזר, שחש אכזבה ותסכול מן המתרחש במשרד החינוך והתרבות, החל להרהר בפרישה מתפקידו. לכך נוסף גם מעמדו האישי המתערער. ועדת פרומקין אמנם הסירה מעליו את האשמה למתרחש במחנות, אך הפרשה הותירה את עקבותיה בדמותו הציבורית של שזר וערערה את מעמדו בממשלה ובמפלגה. שרי החזית הדתית הביעו בו עתה אי-אמון. במפא"י הואשם לעתים כמי שממהר להתפייס עם החוגים הדתיים ומחפש שלום בית על חשבון האינטרסים של המפלגה, ושב ונשמעו קולות שהציעו לבן-גוריון להחליף אותו עקב בריאותו הרופפת וחולשתו הארגונית. ביולי 1950 פנה שזר אל שר החוץ משה שרת והביע את רצונו לעזוב את הממשלה ולהתמנות לתפקיד ציר ישראל בברית המועצות במקום מרדכי נמיר, שעמד לסיים את תפקידו במוסקווה. רצונו תאם את שאיפתו של בן-גוריון, שכבר חיפש באותה השעה מועמד מתאים לתפקיד שר החינוך והתרבות.

עד לסיום תפקידו המשיך שזר לעסוק בקידום נושאי החינוך והתרבות. הוא האמין שלצד המסגרת הלימודית

או חוסר פיקוח והתארגנות לקויה של משרד החינוך. התקווה שהחלת החוק תביא לשיפור במערכת הרישום לא התגשמה אף היא. במהלך הרישום לבתי הספר לקראת שנת הלימודים תשי"א, בפעם הראשונה על פי החוק והתקנות שקבעה 'מועצת החינוך', התברר שרשויות מקומיות מסוימות מתעלמות מן החוק, והתהליך כולו המשיך להיות מלווה בחילופי האשמות על 'ציד ראשים' ומעשים בלתי חוקיים שנעשים כדי למשוך תלמידים לזרמים השונים. תלונות על כך נשמעו מעל בימת הכנסת, פורסמו בעיתונים וזרמו במכתבים אל משרד החינוך: 'בזאת הנני מעיד, כי מזכיר ההסתדרות בבאר שבע מר [-] איים על אנשים, כי לא ייתן להם עבודה, באם לא ירשמו את ילדיהם לבית החינוך [של זרם העובדים]',⁹ העיד עולה חדש תושב באר שבע במכתב למשרד החינוך, וזו רק דוגמה אחת מני רבות. מכל זאת עולה שלמרות ההישגים של משרד החינוך והתרבות ועל אף ההתקדמות הניכרת שחלה בתחומים שעליהם היה מופקד לא הצליח שזר לעצב את המשרד בתור כלי ליצירת מכנה משותף תרבותי רחב ולקידום חיי הרוח במדינה. יתר על כן, משרדו הפך למוקד של סכסוכים ומריבות וסביב ענייני החינוך נוצרה

שמבטיח חוק החינוך לכל ילד צריך לדאוג באותה המידה גם למילוי צרכיהם הפיזיים והחברתיים של התלמידים בשעות בית הספר. לרבים מן התלמידים היה בית הספר המסגרת היחידה שיכלה להציע ארוחות חמות, טיפול רפואי ומסגרת חברתית. עם הקמת המדינה הפעילו מוסדות וארגונים אחדים כגון 'הדסה', משרד הסעד, 'תנובה' ועוד מערכות שטיפלו בצרכים אלו כגון 'המפעל להזנת הילד בבתי הספר', 'מפעל החלב לילדי בתי הספר', 'מחלקת ההיגיינה בבתי הספר' ועוד. באוגוסט 1949 הגיש גיסו של שזר ד"ר אברהם קצנלסון, מנהל משרד הבריאות ויושב ראש 'מפעל החלב לילדי ישראל', תזכיר לשר החינוך ובו הציע להקים רשות מרכזית לשירותי הילד והנוער שתכנס תחת גג אחד את כל הגופים האלו ותאפשר להגדיל את מספר הילדים שיהנו משירותיהם. קצנלסון הציע לממן את התקציב ממקורות הממשלה, 'הדסה', רשויות מקומיות וגופים אחרים. ביניהם כלל את קרן יוניצ"ף (United Nation Children Emergency Fund – UNICEF) של האו"ם שעסקה במימון מפעלי עזרה חומרית, רפואית וחינוכית לילדים ברחבי העולם ואף סייעה כספית למפעלי חלוקת המזון והחלב בבתי הספר בישראל. הטיפול בהקמת הרשות נמשך זמן רב ושזר החליט שמראשית שנת הלימודים תשי"א (1 בספטמבר 1950) תוקם במשרד החינוך 'מחלקה לשירותי עזר'. בין פעולותיה נכללו מפעל חלוקת החלב בבתי הספר, שהיה קודם בבעלות ציבורית עצמאית וסיפק במהלך 1950 חלב, לֶבָן וקקאו ל־94,000 ילדים, כמחציתם ביישובי עולים ויישובים ערבים, ומפעל המטבחים של 'הדסה' שסיפק ארוחות בבתי הספר ולימד את התלמידים פרק בהלכות תזונה. במכתב לנציג יוניצ"ף בישראל, ד"ר ז'אן מבילו, סיפר לו שזר על הקמת המחלקה והתפקידים שתמלא ובכללם אספקת כל השירותים החיוניים 'הנחוצים להתפתחות התקינה של הילדים' (תעודה 107). בסיום הביע שזר תקווה 'שגם בעתיד נמשיך בשיתוף פעולה הדוק עם יוניצ"ף ואתך במימוש התכנית שתוארה לעיל לטובת כל הילדים בארצנו'.

על רקע המשברים הממשלתיים התכופים שאפיינו את חיי הציבור בישראל בראשיתה ומחמת חוסר הנחת שאפיין את הלכי הרוח בציבור הרחב החליט בן-גוריון לערוך שינויים מסוימים במבנה המשרדים והרכב השרים. ב־7 בספטמבר 1950 רשם ביומנו שקיים 'שיחה עם שזר על יציאתו מהממשלה'¹¹, אך לא פירט ביזמת מי נערכה השיחה או מה נאמר בה. ב־12 באוקטובר 1950 דיווח

בן-גוריון בישיבת הממשלה על השינויים הצפויים, והודיע שעקב סיבות אישיות יעבור משרד החינוך מידי של שזר לידי של דוד רמז. הוא ציין ששזר יחליף את מרדכי נמיר בתפקיד ציר ישראל במוסקווה, אם כי אין עדיין אישור לכך משלטונות ברית המועצות, והוסיף ש'איני מניח שיתנגדו לכך'.¹² בדבריו בישיבה הכחיש שזר את הידיעות שהתפרסמו בעיתונים ועל פיהם הוא פוטר מתפקידו בגלל לחץ שהפעילה החזית הדתית, וידיעות אחרות שלפיהן עזב את משרד החינוך בגלל מצב בריאותו. הוא הסביר שכבר לפני ארבעה חודשים הציע לשר החוץ שרת את מועמדותו בתור ציר בברית המועצות, ושהתפטרותו נבעה אך רק מרצונו לצאת למוסקווה ולנסות ולסייע להצלת יהדות ברית המועצות שקרובה ללבו. שזר סיפר על אהבתו הרבה לתפקיד שר החינוך והתרבות, חרף הקשיים שהערימו עליו הן ידידיו הן יריביו, וטען ש'החלטתי בלבי לעזוב אותו מבלי שאוכל להסביר היטב לי ולאחרים מדוע החלטתי לעשות זאת'.¹³ כמה שרים, ובהם רמז ופינחס רוזן, הביעו את הוקרתם לשזר, אך מרבית השרים לא אמרו דבר ובלטו בשתיקתם שרי החזית הדתית.

מכריו של שזר מתארים אותו כמי שידע גם לריב, לצעוק ולהתווכח, אך בסופו של דבר הקפיד תמיד להתפייס ולשמור על חברות. מימיו הראשונים בממשלה התקשה להסתגל לאווירה העניינית ולהיעדר השותפות והחברות בין השרים השקועים בענייני משרדיהם. בישיבת מזכירות מפא"י ביוני 1949 מתח ביקורת על האווירה בממשלה והוסיף: 'אין קשר, אין התייעצות, אין חברות, אין שילוב דברים'.¹⁴ מכאן שיחסם של חבריו השרים לא הפתיע אותו עתה. לנוכח היעדר תמיכה מצדם בשעה כזו ובאין לו ידיד אמת ביניהם חסרה לשזר דמותו של ברל כצנלסון. בעודו יושב בישיבת הממשלה כתב שיר לזכרו שביטא את רגשותיו:

לא אתלונן ולא אָרִיד.
הן נתת לי אֵל,
גם סגולות גם תפקיד.
אך את זאת לא נתת –
חסר לי הידיד.

עם כל חסדיך שגמלת עלי
לא היטבת עמי, אל יחיד!

ב־1 בנובמבר קיבלה הממשלה החדשה ללא שזר את אמונה של הכנסת. נסיבות התפטרותו של שזר אינן ברורות. למרות הכחשותיו, הדעה המקובלת היא שהוא

התפטר מאחר שבן-גוריון עמד ממילא להעבירו מתפקידו כתגובה מאוחרת לפרשת החינוך במחנות ועקב תפקודו הלקוי. עדות לכך אפשר למצוא בפרוטוקול של ישיבת ההנהלה של סיעת מפא"י בכנסת שדנה ב-16 באוקטובר במינוי שרי המפלגה. בישיבה טענו כמה מן הדוברים שהעניין המרכזי הוא הצורך להחליף את שזר בממשלה ולא החלפת הציר במוסקווה שצפויה ממילא רק בעוד זמן מה. ביום השבעת הממשלה נערכה בוועדת החינוך והתרבות של הכנסת ישיבת פרדה משזר. חברי הוועדה הביעו הערכה לשזר על המסירות הרבה שבה מילא את תפקידו ועל הסבלנות והחברות שגילה כלפיהם חרף 'הריב והמדון' שאפיינו לפעמים את הוויכוחים ביניהם.¹⁵ כולם איחלו לו הצלחה בתפקידו הצפוי בברית המועצות. בדברים שנשא בישיבה סקר שזר את ההתקדמות הרבה שחלה במערכת החינוך בתקופת כהונתו, ושנעלמה במידה רבה מעין הציבור עקב הפרסום הרב שזכו לו התופעות השליליות בה. הוא הציע לחברי הוועדה לדאוג שהמפעלים שבהם החל יימשכו גם בעתיד וקבע: 'יש צורך בהרבה תיקונים, אולם הרכבת כבר הולכת ונחוץ כוח רב כדי לעצור אותה' (תעודה 108). בהמשך סקר את ההישגים של משרדו ולא בכדי שם דגש במפעלי התרבות ובראשם הוצאת הספרים והדאגה לסופרים העבריים, שלהם הקדיש מאמצים מיוחדים בתקופת כהונתו. מן העיון בתיעוד של משרד החינוך והתרבות באותן השנים עולה ששזר שאב סיפוק רב מן העיסוק בענייני התרבות

ומן הממד הרוחני שלהם, לעומת תסכולו המתמשך מהטיפול בענייני החינוך והתופעות שגלו להם. נושא נוסף שסקר והיה קרוב ללבו מטעמים מובנים היה החינוך המיוחד, ובעיקר לאותם 'ילדים אלה מפגרים בשכלם וזקוקים למוסדות סגורים'. בתקופת כהונתו של שזר גדל מספרם של המוסדות לחינוך מיוחד פי ארבעה.

באותו היום עזב שזר את משרד החינוך והתרבות ודוד רמז תפס את מקומו. מחקרים שפורסמו על ראשית החינוך במדינת ישראל מציגים את 20 החודשים שבהם שימש שזר שר החינוך והתרבות כ'כישלון צפוי מראש'¹⁶ שנבע מחוסר התאמתו לתפקיד. עם זאת היו אלו החודשים שבהם החלו להתעצב תחת אחריותו דפוסי מערכות החינוך והתרבות במדינת ישראל. בתקופת כהונתו חלה צמיחה אדירה במערכת החינוך במספר התלמידים שגדל ביותר מ-60 אחוזים, במספר המורים שהיה עתה כפול ואף יותר ובמספר בתי הספר. אולם לזכותו של שזר זכורה יותר מכל העובדה שבתקופת כהונתו במשרד החינוך, ובמידה רבה עקב התעקשותו, נחקק אחד מחוקי החינוך החשובים ביותר – 'חוק לימוד חובה – תש"ט', שעבר עוד בימיו תיקונים ושיפורים. 'חינוך החינם הניתן לילדי בבית הספר היסודי הוא קרן אור בודדת בחיי היום יומיים הקשים והמלאים רק חובות כלפי מדינתנו',¹⁷ כתבה תושבת ירושלים ב-2 בנובמבר 1950 במכתב הוקרה לשזר עם פרישתו מתפקיד שר החינוך והתרבות.

1. ז' שזר, 'צופיך צפת', הנ"ל, **כוכבי בקר**, עמ' 332.
2. 'דו"ח ועדת פרומקין', צ' צמרת, **ימי כור ההיתוך**, שדה בוקר 1993, עמ' 228-229.
3. **'דין וחשבון של ועדת החקירה בענייני החינוך במחנות העולים'**, ירושלים, 9 במאי 1950, עמ' 115.
4. דברי דוד בן-גוריון בישיבת הממשלה, 7 ביוני 1950, ג"מ, 'תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה', כה, עמ' 69.
5. דברי זלמן שזר בישיבת הממשלה, 7 ביוני 1950, שם, עמ' 85.
6. דברי זלמן שזר בישיבת הוועדה המדינית של מפא"י, 21 בדצמבר 1950, אמה"ע, 2-26-1950-7.
7. **'דברי שיח'**: א, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תשי"א, עמ' 125.
8. ז' שזר, 'חג מחצית היובל', דבר היום, **דבר**, 2 ביוני 1950.
9. 'תיק תלונות על סדרי רישום', ג"מ, ג-1251/797.
10. דברי ישראל גורי ושושנה פרסיץ בישיבת הוועדה לענייני חינוך ותרבות של הכנסת, 18 ביולי 1950, ג"מ, גל-1069/135.
11. 'יומן בן-גוריון', 7 בספטמבר 1950, אב"ג.
12. דברי דוד בן-גוריון בישיבת הממשלה, 12 באוקטובר 1950, ג"מ, 'תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה', לב, עמ' 20א.
13. דברי זלמן שזר בישיבת הממשלה, 12 באוקטובר 1950, שם, עמ' 41.
14. דברי זלמן שזר בישיבת מזכירות מפא"י, 9 ביוני 1949, אמה"ע, 2-24-1949-22.
15. דברי שושנה פרסיץ, אהרון ציזלינג, אליהו הכרמלי ואחרים בישיבת הוועדה לענייני חינוך ותרבות של הכנסת, 1 בנובמבר 1950, ג"מ, ג-1731/12.
16. צ' צמרת, **עלי גשר צר**, שדה בוקר 1997, עמ' 169.
17. עליזה וולוך אל זלמן שזר, 2 בנובמבר 1950, ג"מ, גל-9221/37.

106. אל דב סדן, ירושלים

חיפה, כ"ז בניסן תש"י [14 באפריל 1950]

ליוסיעזר היקר שלום וברכה רבה.

נהניתי מתוספת השם החדש. יפה קיימת את הברכה 'והדרך על בניהם'.

בעניין 'השב' צדקת. ואני מוחק את המילה מתוך הכתב. המפליא הוא כי באחת מהרצאותי הפומביות, בדברי על אחד שהספיק לעשות הרבה ומת בקיצור ימים, הזכרתי לדוגמה את האר"י ואת הרמ"א, ועכשיו, בשכבי בחדרי המבודד בבית החולים ובכתבי את 'צופיך' [צפת] נעלם ממני הפרט, ובמו עיניי כאילו ראיתי את הרמ"א מרכין את ראשו על פני ה'בית יוסף' לערוך את 'המפה' שלו. וראשו – שב. תודה.

ובעניין 'לכה דודי' אין ספק כי המושגים 'שבת מלכא' ו'באי כלה' ישנם גם בגמרא וגם ב'זהר'. וכל אשר חידשו בני צפת נעוץ במסורת קדומה (בפירוש כתבתי: 'הרפורמה הזאת מהותה בכך שלא הייתה רפורמה כלל'). אבל כלום ידוע לך כי הייתה תפילה כזאת בליל שישי בבתי כנסיות לפני אלקבץ? אודה לך אם תעירני על כך.

ובדבר הכוס החמישי עתיקים הדברים. שמעתי כי הייתה התקפה על ה'חידוש' הזה ב'הצפה'. ולשווא. הלכה זו הורה המהר"ל מפראג. ובסידור ר' עמרם כתוב: כוס חמישי אומר עליו הלל הגדול. ורב שרירא גאון כותב: ד' כוסות כנגד ד' גלויות (מצרים, בבל, פרס ויוון) וחמישי כנגד ישועה. והרמב"ם פוסק: 'ויש למזוג כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול וכוס זה אינו חובה'. והדברים עתיקים.

ההצעה עצמה אינה שלי כי אם של הרב מנחם כשר, בעל 'תורה שלמה', ובשמו הצעתיה. ועניין 'והבאתי' מביא הראב"ד (תמים דעים, ס' ל'; והשגות על הרי"ף בסוף פסחים, עי"ש).
אגב, האם יש לך מה להגיד לי בעניין ה'בית יוסף' ו'מגיד מישרים'? אחרי שנדפסו המאמרים קיבלתי מכתבים אחדים, בעד ונגד. האם נזדמן לך משהו בעניין זה, שנעלם ממני? אודך.

בידידות נאמנה ובברכות למשפחתך,
שלך,
זלמן

107. אל ז'אן מבילו, חיפה

ירושלים, 19 בספטמבר 1950 (תרגום מאנגלית)

ד"ר מבילו היקר,

יש לי הכבוד להודיעך שהחלטתי להקים במסגרת משרד החינוך מחלקה מיוחדת לשירותי בתי ספר שתכסה את כל השירותים החיוניים הנחוצים להתפתחות התקינה של הילדים. מינתי לכך את מר אברהם פרלמן, אחד הפדגוגים החשובים בארצנו, שהיה עד עתה מפקח בתי הספר התיכוניים ואחראי להכשרה המקצועית, וכן מינתי נציג של משרדי בכל הגופים הציבוריים החשובים העוסקים בבעיות חברתיות באוכלוסייה היהודית בארץ.

חוק חינוך חובה שאישרה הכנסת מטיל על המדינה להעניק חינוך חנם לילדים בגיל 5 בגני ילדים, לילדים בני 6-13 בבתי ספר יסודיים, ולבני נוער בני 14-17 שמסיבה כלשהי לא השלימו חינוך יסודי בבתי ספר מיוחדים.

אני רואה בביצוע חוק חינוך חובה שירות גדול לשילובם התרבותי של מאות אלפי ילדים שמגיעים לארץ עם זרם העולים. עם זאת אני משוכנע שאין להגביל מילוי משימה אדירה זו ללימודים בבית הספר. אני רואה צורך דחוף בארגון שירותים חיוניים בבתי הספר לטיפול בילד ובהתפתחותו הגופנית והתרבותית. שירותים חיוניים אלה חשובים במיוחד לנערים ולנערות שלנו, שהם על פי רוב בני עולים חדשים המגיעים מדי יום מארצות מעבר לים, שם חיו בתנאים, ללא כל חיי תרבות, ללא קורת גג וללא מזון מספיק.

ואלה הם השירותים החיוניים שאנו לוקחים לידינו:

1. חלוקת חלב.
2. מטבחי בתי ספר.
3. מגרשי משחקים לילדים – מוסדות בילוי לנוער.

שני השירותים הראשונים יהיו במסגרת המחלקה החדשה שהזכרתי לעיל, ואילו השלישי ישולב במחלקת הנוער שקיימת כבר כמה שנים ועוסקת בפעילויות בית ספר מחוץ לתכניות הרגילות במועדוני נוער ובמחנות נוער. מפעל חלוקת החלב שנוסד לפני 13 שנים נוהל עד עתה כגוף ציבורי עצמאי שקיבל עזרה כספית ומוסרית מהמוסדות אשר ניהלו את כל ענייני היהודים בארץ בתקופת המנדט הבריטי (מועצת העם היהודי והרשויות המקומיות), ומאז קום המדינה קיבל עזרה כספית מהממשלה. פעולות מפעל חלוקת החלב היו מוגבלות בגלל האמצעים הכספיים המוגבלים שברשותנו, וגם אחרי קום המדינה לא יכולנו להרחיב את הפעילות במידה הנדרשת, כי לקחנו על עצמנו את המשימה ההיסטורית שצו השעה הכתיב, דהיינו לאסוף בארצנו את כל אחינו בני דתנו מהפזורה, ובראש ובראשונה להציל אותם מהשמדה באותם המקומות שבהם הם חיו בתנאים חומריים, רוחניים ופוליטיים גרועים, לפעמים תחת סכנת חורבן. בשנת הלימודים שעברה (1949-1950) הקיף מפעל חלוקת החלב 35,000 תלמידים בלבד. הודות לעזרה הנדיבה של יוניצ"ף [UNICEF] הצלחנו להעלות את מספר הילדים שנהנו מחלב וממוצרי חלב ל-94,000. מספר זה כולל את בתי הספר הערביים של המדינה וכן מוסדות צדקה נוצריים אחרים. אני רואה חובה נעימה לי להצביע על תרומתך האישית למפעל זה, ואני מנצל הזדמנות זו להודות לך אישית ממעמקי לבי.

שאיפתנו וכוונתנו היא להתחיל בשנה זו לספק מוצרי חלב ל-130,000 ילדים ולהגדיל מספר זה בהדרגה עד שכל הילדים בבתי הספר היסודיים ייכללו במפעל זה, ובכל אופן לא פחות מ-150,000.

תלמידים בבית הספר 'ביל"ו' בתל אביב מקיימים חובת תזונה ולימוד תזונה במטבח בית הספר, 16 בפברואר 1950 (צילם פריץ כהן)

השלב הבא בתכניתי הוא להכין הצעת חוק בכנסת, שתחייב כל רשות מקומית לספק לכל ילד בבית הספר כוס יומית של מוצרי חלב. הממשלה תסייע לרשויות המקומיות במענקים כספיים מיוחדים למטרה זו. אנחנו מקווים שיוניצ"ף תמשיך בעתיד לגלות עניין במפעל זה, ותסייע לנו לממש את התכנית המקיפה שהצבנו לעצמנו.

השירות השני הוא המטבחים בבתי הספר, שמטרתם לספק לתלמידים ארוחה בת שלוש מנות כל יום, ללמד אותם סדרי שולחן וכו'.

למפעל זה תפקיד חשוב נוסף, ללמד את הילדים איך להכין מזון. מטרה זו מושגת באמצעות לימודים תאורטיים בתזונה ועבודה מעשית במטבחים אשר קיימים בבתי ספר רבים בארץ. היזמה לפעילות זו בתנאים הקשים ביותר ששררו בארץ באה מצד ארגון הנשים הציוניות 'הדסה' שבארצות הברית, אשר השקיע כסף רב ומאמץ במפעל זה. מוסד מטבחי בתי הספר הוא אחד המפעלים החברתיים החשובים ביותר בארצנו. גם משרד הסעד מקים מטבחים בבתי הספר הנמצאים גם הם תחת השגחת 'הדסה'. מטבחים אלה מספקים ארוחות לילדים נזקקים.

עם העברת המפעל למשרד החינוך בכוונתנו להרחיב את התכנית, להסב מטבחים רגילים לכאלה המתאימים ללימוד בישול ולהקיף את כל בתי הספר בארץ. בשלב זה מדובר כמובן בתכנית בלבד. היא תיושם בהדרגה, בהתאם לתקציבים שיועמדו לרשותנו למטרה זו ולמבנים הזמינים.

אני מקווה בכל לבי שגם בעתיד נמשיך בשיתוף פעולה הדוק עם יוניצ"ף ואתך במימוש התכנית שתוארה לעיל לטובת כל הילדים בארצנו.

בכבוד רב,

זלמן שזר

שר החינוך והתרבות

108. דברים בישיבת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת

ירושלים, כ' בחשוון תשי"א, 1 בנובמבר 1950

חברים, אלה הם לא רק דברי פרדה אלא דברים שיקרו לי מאוד, כי אינני מטיל שמץ של ספק בכנותם. דיבר כאן חבר הכנסת ציזלינג על ריב ומדון, אולם יש להבדיל כי כאן המילה 'מדון' באה מלשון 'מדינה-דיון'. אני הרגשתי צורך נפשי לדבר אתכם, ואני מודה לכם על שנתתם לי את האפשרות לעשות זאת. אני חשבת כי לישיבה הזו אוכל לבוא עם השר רמז ורציתי לדבר על מה שיש לעשות בעתיד. אבל מאחר שלא התקיימה ההצבעה אין הוא רוצה להופיע – והצדק אתו. רציתי להגיד בדברי פרדה אלה, וכן עוד בימים הקשים של דיונינו, כי האווירה בוועדה שלנו היא שונה מזו שבכנסת. נפלו בינינו דברים שהרחיקו והפרידו בינינו, ובכל זאת נוצר בינינו יחס הדדי. עם כל דברי הביקורת הייתה לי הרגשה אחרת ואמון רב לעניין. עם כל המלחמה על רצון, מלחמה של טמפרמנט פוליטי, למרות הכול, יכול להיווצר יחס הדדי. בכל החודשים שעבדתי, ובשעה שחליתי וד"ר בן-יהודה ניהל את העבודה, היה רצון של הידברות בינינו. אני רוצה לאחל לשר רמז ולממשלה, שיצליחו במפעלים שהתחלנו. יש צורך בהרבה תיקונים, אולם הרכבת כבר הולכת ונחוץ כוח רב כדי לעצור אותה.

אם אנו מדברים על חוק חינוך חובה – זה יישאר זכות הכנסת ותוצאות עבודתנו במשך שנה וחצי, אולם העיקר הם חבלי הביצוע שהם עסקנו במשך השנה וחצי. אולם עתה עליכם לדעת היכן אנו נמצאים, ונחוצה עזרת עסקני החינוך בקרב הכנסת. אנו הגענו עתה לביצוע של 98 אחוזים – ישנם חסרונות, ישנו ציוד שאינו ציוד, יש לגמור את המפעלים האלה, רק אתמול גמרנו חוזה בדבר ציוד לבתי הספר. אבל לקצוות לא הגענו, לא הגענו לגן ולא הגענו לנערים עובדים. גם בשני קצוות אלה הגענו לכיבושים עצומים – הוקם מדור מיוחד לנערים עובדים, וישנו אדם מסוים המטפל בחינוכם של אלה שעברו את הגיל ולא גמרו את בית הספר. יהיה צורך לעזור לשר החדש, ולהשלים את אשר התחלנו. במעברות עשינו גדולות – לכל ארגוני הנשים חלק בכך, וכן במחנות עשינו הרבה, אך טרם הגענו למה שחפצנו. אשר

לגנים – הגענו למשהו בצורה גלובלית, אבל לא הגענו לחוק חינוך חובה חינוך, ואין זה אסון שהאב ישלם עבור ילדו, מאשר שהילד יישאר מחוץ למסגרת. אני אינני רוצה לדבר על הזרמים, אבל אני רוצה להזכיר במצפון נקי, כי יש לשמור על שלמות החינוך ולא לפצלו. האינטגרציה במערכת החינוך מרשה זאת, כי זה היה כיוון מסוים, אולם לא הייתי רוצה שהפיצול יגבר בשנה הבאה. יש כל מיני טנדנציות [מגמות] לכך ונחוץ להיזהר ולשמור על החינוך. אולם אני מודאג מאוד בקשר לפרוורים, ובעיקר לגן הילדים ולבתי הספר לנערים עובדים, כי לגבי בתי הספר האחרים יש כבר מסורת מסוימת, יש נושאים מתאימים, יש מחנה עוזרים נפלאים, יש חבר מורים גדול שאפשר לדרוש ממנו הרבה.

אשר למשכורת המורים – אנו גמרנו את העניין, ויש בזה משום הישג גדול בהעברת המורים לעובדי המדינה. זה עתה קיבלנו את מחצית מיליון ל"י הראשון, כדי להיטיב את מצב המורים. אני אומר לכם שיש לכם הזכות, ושיהיה לכם האומץ לדרוש התמסרות עוד יותר מאשר דרשנו. אני אומר זאת במצפון נקי בידעי את המצב. מצבו החומרי של המורה השתפר, הוא יתחיל את עבודתו במשכורת של 60 ל"י בחודש, ויגמור ב-90 ל"י. בתנאים כאלה יש לדרוש מהמורה שיתמסר כולו להוראה, והנוער ירצה ללמוד הוראה. אין אני מוסר כאן דין וחשבון, אולם עניין הסדרת משכורת המורים הייתה לו חשיבות רבה. מכשולים רבים היו לי בממשלה, בכנסת, בוועדות שונות, אבל התגברנו והפכנו את המורים לעובדי המדינה, כעובדים קבועים – זה יישאר כבר לדורות. משרדנו אינו מצטיין בפרסומת, אך 'הרכבת עלתה כבר על הפסים'. אבל אני מתחנן על העוללים, יש לדאוג להם ולראות שתהיה עין פקוחה.

השר רמז נכנס לתפקידו בשעה שקיימת מסורת מסוימת לגבי הצגת עניין החינוך בישראל – ואני מכיר את חרדתו ויחסו המיוחד של השר רמז לשפה העברית והדאגה להחדרת השפה בקרב העולים, בשטח זה הוא מביא מסורת. אולם יש שטחים שעדיין לא טיפלו בהם, ופה נחוצה עזרה מרובה. אמנם, הקימונו כבר כלים מתאימים – יש מועצה לענייני מוזיקה האוספת את הספרות המוזיקלית שישנה בארץ, כן רושמים את הפזמונים והמילים של השירים שהעולים מביאים אתם – כל זה עבודה עצומה – הוקמה סמכות עליונה למוזיקה.

כן הולכים ומקימים מדור לאמנות הפלסטית. צריך שיהיה מי שידאג לכך וייגש בהתלהבות לדבר. נחוץ שיהיה מי שידרוש מהשר לטפל בכל הדברים האלה. יש לדרוש מהשר לטפל במפעלים ספרותיים לדאוג לתקציב ולעידוד ליוצרים. אני השקעתי פה הרבה, והקימונו מפעלים לתפארת, ביניהם דברים שהם רק בראשיתם. אין לנו 'גוסיזיט' [מחלקה ממשלתית להכנה לדפוס], ואת העבודה ההוצאתית אנו צריכים לעשות. הוצאנו את כתבי רמח"ל שיצאו לאור בסיוע המדינה. נגמר המפעל של מפתח לקונקורדנציה התלמודית – זה היה סוד כמוס עד היום, ועתה גילינו גאון עולמי מגדולי הגאונים היהודית, בעל כישרונות ובעל זיכרון עצום, עם כוח סידורי יוצא מגדר הרגיל. על מציאותו של האדם הזה יודעים כבר 30 שנה, ועתה עם צאתי הוא גמר את עבודתו בש"ס. לשם גמר העבודה נחוץ היה לשחרר מורים, ולו סיפרתי לכם באיזה מאמצים עלה לנו הדבר עד אשר הגענו לידי כך שהוא מסר את הסוד עצמו. המפתח עצמו כולל מיליון פתקאות וזה נמצא בארונות רבים בשכונה אחת בירושלים, אפשר לשאול את האיש כל מילה והוא מיד מוצא את כל המקומות, ממש כעושה להטים. כל זה עלה למדינה כ-3,000 ל"י. עתה נחוץ יהיה להעתיק ולהוציא לאור את הקונקורדנציה. הוא ובנו עובדים על כך ויודעים את כל הסודות, יש לדאוג שהעבודה תסתיים, כי האיש זקן מאוד.

אני לא אדבר על כל הדברים שהם בגדר בקשה, אבל יש דברים שהם באמצע מלאכתם. יש מפעלים שהתחלתי בהקמתם והם עדיין לא בוצעו, ויש להוציאם בהוצאת המדינה. אני אומר את הדברים באחריות מלאה, כי מצפון האומה דורש לעשותם. עם גמר הקונקורדנציה יש להוציא את כתבי הרמב"ם ומחזות שייקספיר. שייקספיר אמנם תורגם לעברית כמעט כולו, אבל יש תרגומים ש'הבימה' אינה יכולה להשתמש בהם. עתה יש כבר משוררים גדולים, ומתרגמים היודעים עברית ואנגלית ומתמצאים ברמה השייקספירית, ועליהם לתרגם מחדש את התרגומים הבלתי מוצלחים. הוקמה ועדה מיוחדת לכך, אשר היא כבר בראשית פעולתה. בראשונה יש לעבוד על הדרמה – נחוץ שהדבר יעשה.

כתבי הרמב"ם יכולים להגיע להוצאת תפארת, יש פה בירושלים אדם אחד שאסף כתבי יד של הרמב"ם. כן יש יהודי אחד שבידו יש כל החומר השייך לכתבי הרמב"ם מבחינה מדינית. ישנם בידו 10 כרכים המוכנים לדפוס במדיצינה של הרמב"ם, אשר רק 3 מהם היו ידועים – עניין זה עלה לנו פרוטות – כ-800 ל"י. כן יש לדאוג לכתביו הפילוסופיים של הרמב"ם. במפעלים אלה חשבתי לבוא אל ועדת החינוך והתרבות, ולתבוע מכם שתשמרו שהדבר יוקם.

מה שחשוב עוד יותר זהו הסופר החי. כאשר נכנסתי לתפקידי הזמנתי את ועד אגודת הסופרים ושאלתי אם יש בארץ סופר הרעב ללחם? ואם בכלל ישנה פרובלמה כזו? הוסבר לי שלא קיימת פרובלמה כזו, אם כי אין פירוש הדבר שהוא

מתפרנס מספרותו. יש והסופר מתרגם או עובד עבודות אחרות. אולם נחוץ שגם פה אתם תדאגו לכך, כי קיימת קרן עידוד ליוצרים. יש ואנו הושבנו סופרים ומשוררים שיכתבו, מתוך אמונה בכישרונם, ומפרנסים אותם, ולפי שעה לא קיבלנו כל תגמול מהם, כי עשינו זאת מתוך אמון לסופר, וההשקעות הן פעוטות – 70 ל"י בחודש. כן יש סופר אחד זקן כבן 75 שנה ופעל גדולות למען הספרות. יש לראות שהוא יעשה את שיבתו בכבוד. ישנם סופרים בגיל 60 בעלי שם, וישנם גם סופרים צעירים הבאים ממשקים ויש לעזור להם. אפשרנו לסופר צעיר לנסוע לחוץ לארץ להשתלם. בכל המפעלים האלה צריך לטפל, ואני רוצה שהוועדה תדע על כך.

המפעל האחרון שהקימונו, אשר הוא כלחם למורים – ניגשנו לסידור אנציקלופדיה פדגוגית שתהיה בעלת 4 כרכים, ברוב השפות היא בעלת כרך אחד. המורה אין לו מהיכן למצוא? בספר זה ניתנת גם תורת הפדגוגיה על כל שיטותיה. אנו מצאנו כבר מזכיר, ועתה עלינו לגשת להכנת הפיגומים. נחוץ שיהיה לב ותהיה עין, להרגיש ולראות את כל הדברים האלה, ואני רוצה להנחיל לכם את הדאגה הזאת. אולם אני חוזר ואומר כי חרדתי לפרוורים ויש לדאוג להם. יש שטחים שבהם הצלחתי להגיע רק להסכמים מסוימים.

יש עניין ילדים מפגרים וקשי חינוך – אני מכיר את הפרובלמה הזו. ישנם ילדים שאין כל יכולת להכניסם לבית ספר. ילדים אלה מפגרים בשכלם וזקוקים למוסדות סגורים. דיברתי עם מר שוורץ מנהל הג'וינט, והם רוצים לעשות משהו לגבי ילדי העולים. לי יש כבר חוזה בראשי פרקים על הקמת כפר חקלאי, כולו לילדים מפגרים, ושם הם יוכלו גם לחיות וגם לעבוד. אין כל מוסד יהודי שיטפל בילדים אלה. אני ראיתי את המוסד ליד וינה, אולם אם היינו מקימים כפר כזה – היה הדבר משתלב לתוך מערכת היצירה שלנו.

אנו ביצענו את החוק לגבי 250,000 ילד. ברור כי בקרבם יש אחוז מסוים של ילדים נחשלים. אילו היינו מקימים כפר כזה, היה זה מפעל לתפארת. אין לנו מוסדות סגורים שיקלטו ילדים אלה. יש לנו מדור מיוחד לילדים עזובים, אבל לא נחשלים. יש צורך להכין מורים לתפקיד זה. לפעולה זו נחוץ להט – מאליז זה לא יעשה, ונחוץ שאתם תדאגו לכל זה. עליכם, אני חוזר ואומר, לדאוג לפרוורים. מלבד הוויכוחים על הזרמים, נחוץ שבועדה הזו ידפוק הלב ותהיה דאגה רבה לכל העניינים. אתם צריכים ליצור אווירה מתאימה, ולא אווירה מכשילה לעבודתו של השר רמז.

אתם אינכם יודעים במה אתם מכשילים את החבר המבצע, אתם אינכם יודעים מה כוחה של מילה בפרלמנט. יש בה כדי לקצץ כנפיים גם לבעל ההתלהבות הגדול ביותר. צריך לבקר את האדם, אבל כראוי, כי הכישלון הגדול הוא כאשר אדם נלאה ואז הוא יורד מגובהו – דבר זה צריכה לדעת האופוזיציה. מספרים על רב גדול אחד האומר: 'אם משפילים את האדם עד עפר, כיצד רוצים שתהיה לו צורת אדם?'. דבר זה צריך כל אחד מכם לזכור – שתינתן לאדם האפשרות לשוב ולהיות אדם. עליכם מוטלת האחריות ועליכם לדעת דברים אלה. הפעולות והמפעלים הם נצחיים, ואני מתפלל להצלחתו של השר רמז.

על שליחותי החדשה לא אוסיף לדבר, אין לבי הולך אחרי דיבור זה. במשך 35 שנה של עבודתי הציבורית עבדתי בתפקידים שונים; ובצדק אמרה חברת הכנסת נצר שאין האדם בוחר לו את תפקידו. אני מעולם לא בחרתי לי את תפקידי, ומעולם לא התפטרתי מתפקיד, וגם לא הצעתי את עצמי לתפקיד. עתה זהו התפקיד הראשון בחיי שאני מתפטר ממנו, והפעם הראשונה בחיי שאני מציע את עצמי לתפקיד מסוים. עוד אינני יודע אם יצא לפועל תפקיד זה, אני רק בבחינת 'יוצא ואינו נכנס'. עוד מוקדם לדבר על כך. אני תקווה שיהיה ביכולתי לעשות משהו ואינני שותף לכל הפסימיזם – לא ייתכן שלא תימצא שפה משותפת. אני מודה לכם גם בשם רחל ובטוחני שיש בכוחה להיות לעזרה עצומה, אולם עוד נספיק לדבר על כך.

אני רוצה לומר עוד מילים מספר לגבי ד"ר בן-יהודה. במשך שנה וחצי של עבודתי היו הרבה אסונות – חליתי, וכן הרבה אי-הבנות פנימיות, היו קשיים רבים. אולם אחד הנסים הוא שמצאתי את ד"ר בן-יהודה. כי הוא בעל הבנה מרובה וגם חבר טוב, הוא בעל רמה ואחריות מרובה. אני מודה לו מקרב לב, ואני אסיר תודה לו. אני רואה בדאגה עצומה את מחשבותיו של ד"ר בן-יהודה לעזוב את משרד החינוך דווקא ברגע זה שהרכבים מתחלפים. אינני יודע כיצד הוא יעשה זאת. אף הוא בחר בשליחות, אולם הוא כבר קיבל תשובה חיובית ויכול להיכנס לתפקידו. עליכם לדאוג לכך שהמדינה תשתדל לשכנע אותו שישאר.

אני מודה לכם על שנתתם לי את האפשרות הזאת לומר אי-אילו מילים. אני יוצא רק לשנתיים ועוד ניפגש מתוך עבודה חינוכית.

זלמן שזר אחוז בספרו של ר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל), מגדל עז, דצמבר 1952

הסוכנות היהודית לארץ ישראל
THE JEWISH AGENCY FOR PALESTINE
16 EAST 66TH STREET, NEW YORK 21, N. Y.

TRAFALGAR 9-1300

Cable Address JEVA

הנהלה להינור ולתרבות בגולה

פרק תשיעי

1955-1951

ח' ניסן תשי"א
11 באפריל 1954

לכבוד

מר שלמה דמשק

לייקוואוד, נ. ג.

מר דמשק היקר,

בהכרת הודה עמוקה קבלתי את ספרך, ובענין כי
בלעתי את ספרך "אין יענע יארן".

אני מתבייש להודות לפניך כי ספריך העבריים לא
הגיעו לידי, ועל ספר זה המוקדש לניסיון לא ידעתי
אולם ניסיון עיר סכוכה מאוד לשויבץ, וזכרונות
רוויים זכרונות בני ניסיון.

עוד זכור לי יפה הדין בניסיון
יושב במיר, וכמדוכני כי זכור לי גם ר' כיעה
עליו. בפרקי על המחלוקת ב"כוכבי בקר", ה
בעיית ביעת הלוייתו של הרב מכיל איתן
סועה בשמו?

כמוצא שלל רב, שכתבי לפרקך על
מאמריו, וכתבי בזכרונותי, וגם נשי
הדור, וזכרונותי על יד
בזכרונותי, וזכרונותי
בזכרונותי, וזכרונותי

הסברה, תרבות וחינוך
בסוכנות היהודית

א. בהנהלת ההסתדרות הציונית הנאבקת על מעמדה

אחר הצבעתה של משלחת ברית המועצות באו"ם בעד תכנית החלוקה בלייק סאכסס בנובמבר 1947 חל שיפור ביחסים בין ההנהגה הסובייטית למנהיגות היישוב היהודי בארץ. משקמה המדינה נקטה ממשלת ישראל עמדה נייטרלית ובלתי מזדהה ביחס לגושים העולמיים, בין ישראל לברית המועצות שררו יחסים דיפלומטיים טובים וישראל נהנתה מתמיכה סובייטית בזירה הבין-לאומית. כיוון שכך, ולאור ההתעוררות הלאומית והתרבותית שידעה הקהילה היהודית בברית המועצות בשנות מלחמת העולם השנייה ואחריה, נשמעו בישראל קולות אופטימיים לגבי סיכויי העלייה של יהודי ברית המועצות לישראל. אולם ב-1948 חוסל 'הוועד היהודי האנטי-פשיסטי' שהנהיג את יהודי ברית המועצות מ-1942, ומאז הלך והורע מצבם וגבר דיכויים התרבותיים והלאומיים. בתי ספר שלימדו ביידיש נסגרו, נאסרו פרסום ומכירה של ספרות ועיתונות יהודית, יהודים סולקו ממוסדות להשכלה גבוהה ומתפקידים באדמיניסטרציה והיו מהם שהועמדו לדין באשמות כגון מזימה ציונית, לאומנות בורגנית, ריגול למען המערב ועוד. בסתיו 1948 ואילך אף החלו להופיע סימנים שהצביעו על שינוי מסוים לרעה ביחסם של שלטונות ברית המועצות לישראל, אך מעל פני השטח עדיין נשמרה מערכת יחסים הוגנת ואף ידידותית בין שתי המדינות.

זלמן שזר האמין שלאור היחסים הטובים בין שתי המדינות יאשרו שלטונות ברית המועצות את מינויו בתור ציר ישראל בברית המועצות, ובכך תינתן לו הזדמנות לחדש את קשריו עם יהדות ברית המועצות ובתוך כך גם עם בני משפחתו. הדאגה לגורלה של יהדות ברית המועצות הטרידה אותו שנים ארוכות (ראו לעיל תעודה 76). הוא המשיך להאמין שיותר לה לחזור ביום מן הימים לחיק היהדות והציונות, וקיווה שבתפקידו החדש יוכל לתרום לחיזוק הקשר עמה. הניתוק מבני משפחתו שישבו שם – אחותו קטיה, אחיו אברהם ובני משפחה אחרים – היה כפצע פתוח בלבו של שזר. קשר מכתבים לא היה ביניהם ורק פעם בשנה הוא שלח מברק ברכה לקטיה ליום הולדתה. שזר אף לא ידע שבעקבות מינויו לשר בממשלת ישראל החלו השלטונות לפקוח עין על בני משפחתו

ולהתנכל להם. בספטמבר 1949 נאסר אברהם וביוני 1950 נידון לעשר שנות מאסר ועבודת פרך בעוון פעילות אנטי-סובייטית (הוא שוחרר מכלאו בסיביר ב-1954). גם קטיה זומנה מדי פעם לחקירות.

בקשת ממשלת ישראל למנות את שזר לציר במוסקווה הוגשה למשרד החוץ הסובייטי ב-4 באוקטובר 1950, והתשובה התעכבה זמן ממושך. בישיבת הממשלה ב-18 בינואר 1951 דיווח שר החוץ שרת על שיחה שהייתה לו עם הנציג הסובייטי בארץ פאבל ירשוב, שהודיע לו ש'בקשר עם מועמדותו של שזר צצו קשיים, מיניסטר החוץ הסובייטי יהיה מוכן לעיין בהצעת איש אחר'. הנציג הסובייטי לא מסר כל נימוק, אולם שרת העלה השערה שהסיבה לסירובה של ממשלת ברית המועצות אינה קשורה ליחסה לישראל, אלא לגישתם העוינת של השלטונות כלפי היהודים ולרצונם להימנע מהופעת אישיות מרשימה כמו שזר, שעשויה לעורר רגשות לאומיים ודתיים חזקים ובלתי רצויים להם בקרב יהדות ברית המועצות. למרות דבריו של שרת הייתה דחיית בקשתה של ישראל למנות את שזר לציר במוסקווה הביטוי הבולט ביותר עד לאותה השעה להידרדרות האיתית אך העקיבה במערכת היחסים בין ברית המועצות לישראל.

ממסמכים שנחשפו בארכיונים בברית המועצות בשנות התשעים עולה שתחילה נטה משרד החוץ הסובייטי לאשר את בקשת ישראל למנות את שזר לציר במוסקווה. אולם לאחר שהנושא נידון בערכאות הגבוהות ביותר בממשל הסובייטי נדחתה בקשת ישראל ושליט ברית המועצות יוסיף סטלין אף אישר אישית את הדחייה. מן המסמכים עולה עוד שהסובייטים דחו את הבקשה בגלל עברו של שזר כפעיל ציוני בולט; בגלל היותו בעבר עורך 'דבר', עיתון שלטענת המשרד לביטחון המדינה הסובייטי נקט גישה עוינת כלפי ברית המועצות ופרסם באורח שיטתי מאמרים בעלי נימה אנטי-סובייטית; בגלל שבברית המועצות ישבו בני משפחתו של שזר ובעיקר בגלל מאסרו של אחיו אברהם. שזר אכן ביקר לא אחת את יחסה של ברית המועצות כלפי היהודים. אולם התבטאויותיו הידידותיות כלפי הנהגתה מאז 1941 ובעיקר לאחר עצרת האו"ם ב-1947 וקריאתו העקיבה

בישיבות הממשלה לשמור על יחסים טובים עם ברית המועצות מתוך דאגה לעתיד היהודים לא עמדו לזכותו. לא עמדה לזכותו גם השתתפותו בפעילות 'הליגה לקשרי ידידות בין רוסיה לישראל' ולא דברים שנשא בכמה מכינוסיה כגון בעצרת לרגל יום המהפכה הבולשוויקית ב-9 בנובמבר 1950 ובהם קרא: 'הוד ומעוז לרוסיה הסובייטית, למדינת ישראל, לידידות אמתית בין ישראל לברית המועצות'.²

בינואר 1951 נותר אפוא שזר ללא המשרה הנכספת בברית המועצות. ב-30 ביולי 1951 נערכו בחירות לכנסת שהוקדמו בעקבות העמקת המשבר בין מפא"י לחזית הדתית סביב החינוך במעברות, ושזר שב ונבחר לכנסת ברשימת מפא"י. לאחר שדחה את הצעתו של בן-גוריון לשוב ולכהן בתפקיד שר החינוך והתרבות בממשלה החדשה נבחר בסיום הקונגרס הציוני הכ"ג שהתכנס באוגוסט 1951 בירושלים לאחד מחברי ההנהלה הציונית. ב-2 בספטמבר 1951 השתתף שזר בפעם הראשונה בישיבת המליאה של הנהלת הסוכנות. זמן קצר לאחר מכן התמנה לתפקיד ראש מחלקת ההסברה וחבר הנהלת

הסוכנות בירושלים ואף שימש ממלא מקומו של ברל לוקר כיושב ראש ההנהלה כשזה נעדר מן הארץ. לאחר פרישתם של הלא-ציונים מן הסוכנות היהודית ערב מלחמת העולם השנייה שימשה הנהלת הסוכנות היהודית גם כהנהלה הציונית. ההנהלה הייתה מפוצלת לאגף אמריקני, שישב בניו יורק ובראשו עמד נחום גולדמן, ולאגף ירושלמי, שבראשו עמד ברל לוקר. השניים הנהיגו במשותף את התנועה הציונית. המחלקות השונות של הסוכנות נחלקו אף הן ברובן בין שתי הערים, וראשי המחלקות ישבו חלקם בירושלים וחלקם בניו יורק. ראשי המחלקות הרכיבו את ההנהלה המצומצמת בירושלים ובניו יורק, ופעם בכמה חודשים התכנסו כולם לישיבה של מליאת הנהלת הסוכנות בירושלים. בישיבות אלו נידונו העניינים השוטפים של הסוכנות, ואילו ההחלטות בנושאים עקרוניים שעמדו על סדר יומה של התנועה הציונית התקבלו בוועד הפועל הציוני, שהתכנס בדרך כלל אחת לשנה, ובקונגרס הציוני, שהתכנס כל ארבע שנים. אחד מן הנושאים ששבו ועלו בכינוסים אלו היה מעמדן של ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית.

כנס של 'הליגה לקשרי ידידות בין ברית המועצות לישראל' לרגל יום המהפכה הבולשוויקית, 7 בנובמבר 1948. עומד ונואם ציר ברית המועצות בישראל פאבל ירשוב, יושב בשורה הראשונה שלישי מימין זלמן רובשוב

הקמתה של מדינת ישראל והעברת התפקידים המדיניים הבכירים מן הסוכנות לממשלה הציבה את ההסתדרות הציונית ואת הסוכנות היהודית על פרשת דרכים. על סדר היום הלאומי עלתה השאלה בדבר מעמדה, מקומה ותפקידיה של ההסתדרות הציונית, ונשמעו לא מעט קולות שטענו שעם הקמת המדינה תם למעשה תפקידה וקיומה אינו נחוץ עוד. לגבי הסוכנות היהודית, מכיוון שמבחינת החוק האמריקני אין להשתמש בכספים שתורמו יהודי ארצות הברית למדינת ישראל למימון תקציבים ממשלתיים, הוסכם בין ההנהלה הציונית לממשלת ישראל שכספים אלה ייכנסו לתקציב הסוכנות היהודית, והיא תישא בחלק הארי של הנטל הכספי והארגוני בתחומי העלייה וקליטתה, הכשרת הקרקע וההתיישבות החקלאית החדשה במדינה. חשיבותה של הסוכנות היהודית היא שהעניקה למעשה את ההצדקה להמשך קיומה של ההסתדרות הציונית בעיני קובעי המדיניות בישראל.

כדי לצקת תוכן לתפקידיה הציעה הנהלת ההסתדרות הציונית לשמש מעין 'ממשלת היהודים' בתפוצות ולעסוק בכל העניינים הקשורים לישראל בעם היהודי. זמן קצר לאחר הקמת המדינה, באוגוסט 1948, החליט הוועד הפועל הציוני לפנות אל ממשלת ישראל שתיזום חוק שיקנה להסתדרות הציונית סמכות לפעול בתוך מדינת ישראל כדי שתוכל למלא כראוי את התפקידים שנועדו לה ושיעניק לה מעמד בלעדי בייצוג יהודי התפוצות בפני מדינת ישראל. פנייה זו נתקלה בהתנגדות בממשלת ישראל ובעיקר מצדו של ראש הממשלה בן-גוריון.

בן-גוריון השווה את ההסתדרות הציונית לפיגום, שבזכותו נבנתה המדינה היהודית, ולאחר הקמת הבניין אין עוד צורך בו. הוא טען שמדינת ישראל ולא ההסתדרות הציונית היא עתה המוסד העליון המאחד סביבו את העם היהודי, וצריך לשאוף שהקשר שלה עם יהדות העולם יתבצע עם כל יהודי או מוסד יהודי שמבקש לסייע לה, גם אם אינו ציוני. לאחר שהוברר שההסתדרות הציונית תמשיך להתקיים התנגד בן-גוריון להעניק לה מעמד של בלעדיות כבקשתה ולהציב אותה כגוף מתווך בין מדינת ישראל לעם היהודי. ראש הממשלה תקף את ההנהגה הציונית, בעיקר את הנהגת 'הסתדרות ציוני אמריקה', על שחבריה אינם עולים ואף אינם מתכוונים לעלות לישראל. לאחר הקמת המדינה, טען, יכול להיחשב כציוני רק מי שעולה לארץ. למעשה ביקש בן-גוריון להמעיט בכוחה מאחר שלהנהגה זו הייתה זיקה לציונים

הכלליים, יריביה של מפא"י, ופעל לחיזוק קשריה של מדינת ישראל עם ארגונים לא-ציוניים באמריקה כמו 'הוועד היהודי האמריקני'.

הדיונים בין הממשלה להנהגת ההסתדרות הציונית לגבי ניסוח חוק שיבטיח את סמכויותיה, ריבונותה ומעמדה המשפטי במדינה לוו אפוא במחלוקות ונמשכו זמן רב. שתי אבני הנגף העיקריות היו רצונה של הסוכנות בבלעדיות ודרישתה של ממשלת ישראל להרחיב את הסוכנות ולכלול בה גופים יהודיים נוספים. בלחצם של ארגונים לא-ציוניים באמריקה נטתה הממשלה שלא להעניק להסתדרות הציונית את המעמד שדרשה: נציגה בלעדית של העם היהודי. בן-גוריון, שר החוץ שרת ושגריר ישראל בארצות הברית ונציגה הקבוע באו"ם אבן טענו שצעד כזה ייצור קרע בין מדינת ישראל לארגונים וחוגים יהודיים רבים אחרים שמעניקים סיוע כספי ומדיני חשוב לישראל. כמו כן חששו שהכרה כזו בהסתדרות הציונית תהפוך אותה למעורבת במהלכים הדיפלומטיים של ממשלת ישראל. בדצמבר 1951 גיבשו אבא אבן ומוריס בוקשטיין, עורך הדין של הסוכנות היהודית בניו יורק, הצעת פשרה ובה נקבע שההסתדרות הציונית לא תוכר כנציגת העם היהודי בישראל אלא כ'סוכנות רשמית הפועלת בישראל בשם העם היהודי ולמען הפעלת כל הארצות'.³ ההצעה התקבלה עקרונית על דעת הצדדים בהסתייגויות מסוימות, והמשא ומתן ביניהם על ניסוחו הסופי של החוק נמשך. בדצמבר 1951 יצא ברל לוקר לחו"ל למשך כשלושה חודשים ושזר מילא את מקומו. אחד מן הנושאים שעסק בהם היה ניהול המגעים עם הממשלה, ובעיקר עם בן-גוריון, לגבי ניסוחו הסופי של החוק.

ב-5 במאי 1952 החל בכנסת הדיון ב'חוק מעמד ההסתדרות הציונית העולמית – הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, תשי"ג – 1952' שהביאה הממשלה בפניה. החוק המוצע העניק להסתדרות הציונית היא הסוכנות היהודית מעמד משפטי במדינת ישראל, אך לא הגדיר אותה כנציגת העם היהודי כפי שרצו ראשיה אלא כ'סוכנות מוסמכת שתוסיף לפעול במדינת ישראל לפיתוח הארץ ויישובה, לקליטת עולים מהתפוצות ולתיאום פעולותיהם בישראל של מוסדות ואיגודים יהודיים הפועלים בתחומים אלה'.⁴ החוק קרא להסתדרות הציונית/הסוכנות היהודית להרחיב את שורותיהן ולעשות לאיחוד כל הגופים והמוסדות היהודיים לפעולה משותפת למען בניין הארץ. עוד נקבע בחוק שיחסי